

Kovács Nemere

A képzőművészet története

TARTALOM

BEVEZETÉS

I. RÉSZ MŰFAJOK

ÉPÍTÉSZET
SZOBRÁSZAT
FESTÉSZET
GRAFIKA
VEGYES TECHNIKÁK
KÖNYVMŰVÉSZET
IPARMŰVÉSZET

II. RÉSZ A LÁTÁS ÉS ÁBRÁZOLÁS ALAPFOGALMAI

A LÁTÁS
AZ ÁBRÁZOLÁS
A TÉR
A FORMA
A SZÍN
A KOMPOZÍCIÓ
SZERKEZETEK
A TÉR A KOMPOZÍCIÓBAN
A MOZGÁS A KOMPOZÍCIÓBAN
ANYAGSZERŰSÉG
FÉNY-ÁRNYÉK HATÁS A KOMPOZÍCIÓBAN
ÁBRÁZOLÁSI RENDSZEREK
HASZNOS KÖNYVEK

III. RÉSZ KOROK ÉS STÍLUSOK

ŐSMŰVÉSZET
AZ ÓKORI EGYIPTOM MŰVÉSZETE
A FOLYAMKÖZ MŰVÉSZETE
IZRAEL MŰVÉSZETE
INDIA MŰVÉSZETE
KÍNA MŰVÉSZETE
A KOLUMBUSZ ELŐTTI AMERIKA MŰVÉSZETE
KRÉTA- MŰKÉNEI MŰVÉSZET
ANTI-K GÖRÖG MŰVÉSZET
ETRUSZK MŰVÉSZET
RÓMA MŰVÉSZETE
A VÁNDORNÉPEK MŰVÉSZETE
ÓKERESZTÉNY ÉS KORAKERESZTÉNY MŰVÉSZET
BIZÁNCI MŰVÉSZET
A KIBONTAKOZÓ HÚBÉRISÉG MŰVÉSZETE
AZ ISZLÁM MŰVÉSZETE
A ROMÁN KOR MŰVÉSZETE
A GÓTIKUS MŰVÉSZET
AZ ÚJJÁSZÜLETÉS MŰVÉSZETE
A BAROKK MŰVÉSZETE
A KLASSZICIZMUS
A ROMANTIKA MŰVÉSZETE
A REALIZMUS MŰVÉSZETE
AZ IMPRESSZIONIZMUS MŰVÉSZETE
A POSZTIMPRESSZIONIZMUS MŰVÉSZETE
A SZECCESSZIÓ MŰVÉSZETE
A XX. SZÁZAD MŰVÉSZETE

BEVEZETÉS

Annakidején az a szerencse ért, hogy egy évtizedig művészettörténetet taníthattam – heti egy, aztán két órában – hajdani iskolám humán tagozatán, az egykori Unitárus Kollégium világi utódiskolájában, a kolozsvári Brassai Sámuel Líceumban. Nem mondom, hogy egyszerű volt, mert ezt a tárgyat – most a hozzácsapott – vallástörténettel egyszerre legutóbb a századelőn tanították középiskolában, de szereztem közben egy tapasztalatot: ami megjegyzésre érdemes volt, azt diákjaim megjegyezték. A többi – annyi, a középiskolában tanított fölösleges ismerettel együtt – csendesen kihullott az idő rostáján. Béke poraira!

Megmaradt viszont egy művészettörténeti összefoglaló igénye, amiből az érdeklődő az alapfogalmakat megtanulhatja, mindazt, ami nélkül a középiskolai végzettet – rendszerint átlagos reál tagozat végzettjét – be se engedik humaniorákból szerencsésebben elengedett társaságba. Legalább ennyi emléke van – pár fiatal kolléga mellett – annak, hogy egy évtizedig művészettörténetet tanultunk ennek az iskolának a humán tagozatán.

Emellett – bevallom őszintén – ösztönzött az is, hogy – minden egyéb, társadalmi munka, más megbízatások stb. ellenére – még mindig egyéni tudásunk átadása az igazi tanári feladat és ennek csak tankönyv vagy tankönyvpótló megírásával tudunk megfelelni. Dixi, et animam meam salvavi...

Könyvem a középiskolás jegyzet kicsit kibővített változata. Mivel iskoláinkban a világtörténelmet intézménytörténatként tanítják, alkalmasnak láttam emlékeztetni pár, a világtörténelmet eseménytörténatként tanuló emberek számára közhelyszerű, számunkra talán újdonság-évszámra figyelmeztetni. Úgyszintén, mivel a művészet története sokáig összefonódik a vallások történetével – és iskoláinkban összekapcsolva tanítják a két tantárgyat –, vallástörténeti tényekre is emlékeztetjük az olvasót. Végül, de nem utolsó sorban irodalomtörténeti, zenetörténeti, tánc-történeti tényekre utalunk, hátha ezek megkönnyítik a képzőművészet-történeti ismeretek elsajátítását és megtartását. Olvasnivalóként összefoglaljuk a Budapesten, a tárgyalt kérdésekben megjelent legfontosabb, immár hazai könyvtárakban is sokszor hozzáférhető könyvek címjegyzékét.

Kovács Nemere

I. RÉSZ

Kezdetben a művészt az iparossal azonosították, a görög **techné** szó egy időben jelent technikai ügyességet és művészetet. Az ókor és a középkor művészei technikaként tanulták művészetüket, akár az iparosok is így is gyakorolták azt. Csak a reneszánsz termelte ki a művészetről nézetüket kifejtő alkotókat (pl. LEONARDO, ALBERTI, DÜRER stb.) ez a kor alapította a hivatásos művészképzés első intézményeit (**Accademia Vinciana**, LEONARDO DA VINCI, Milano, 1494, **Accademia degli Incaminati** /A helyes útra vezetettek akadémiája/, a CARRACCI-festőcsalád, Bologna, 1589), a reneszánszban dolgozták ki az első alapszabályokat ezen a téren (**Accademia di San Luca**, Roma, 1599), s igaz, hogy a párizsi **Académie royale de peinture et de sculpture** 1648-ban, az **Académie d'Architecture** pedig 1671-ben a király segítségével jött létre de az 1795-ben **Académie des Beaux Arts** néven egyesített intézmények a Francia Akadémia égisze alatt működnek azóta. Bécsben 1692, Berlinben 1696, Szentpéterváron 1757, Drezdában és Lipcsében 1764, Budapestén 1871 óta van művészeti akadémia. Az első kínai művészeti akadémiát 1101-ben létesítette HUJ CUNG császár.

MŰFAJOK

ÉPÍTÉSZET

Tulajdonképpen **építőművészet**, idegen – görög-latin – elnevezéssel **architektúra**. Önálló ága a művészeteknek, **valamely művészileg elképzelt tér megvalósítása technikai segédeszközökkel**. Ezek meghatározzák lehetőségeit – nem lehetett igazán nagy csarnokokat készíteni, központi alátámasztás nélkül tereket befedni – az előrefeszített beton héjszerkezetek feltalálása előtt. Ugyanakkor **az adott kor eszméi** is befolyásolják a téralakítás mikéntjét – főként az épületek rendeltetését, díszítését, egész kialakítását, lásd pl. a tömbházépítés alakulását Romániában 1960-89 között.

Mint technikát az építő műveli. Nyersanyagai: *kezdetben természetes anyagok, fa, kő, növények elfásult szárainak kévei, föld.* Aztán *az égetetlen* majd *égetett agyagtégla*, tetőfedésre *cserép*, burkolásra *mázatlan* vagy *mázás csempe* következett *a fa és a kő*, mint építőanyagok mellé. Ebből építkeztek még a XIX. század elején is. Csak fokozatosan vonult be az építőiparba *a beton* –, elsősorban mint fedőanyag, de teherhordó szerkezetek részeként is –, *a fém és az üveg*. Valamennyiből új, addig nem látott építőanyagok származnak: a betonból *gerendák, falak, egész modulok, héjszerkezetek*, de *falazótéglák* is, sőt színét idővel se vesztő *betoncserép*, a hagyományos égetett agyagból megszületett a *hőszigetelő tégl*a és a *falazóblokk*, a fém *lemez*ként, *cső*ként, *gerenda*ként szerepel, az üveg *tábla*ként, *tégla*ként vonult be az építőanyagok közé. **Szerszámok:** kezdetben *kubikos, kőműves, kőfaragó, festő ács, asztalos* kéziszerszámok voltak, Napjainkban ezekhez egész sor építészeti kisgép – *betonkeverőtől a vakológépig* vagy a *csempevágóig* – és nagy célgép – *billenőkocsi, toronydaru, betonszállító, parkettacsiszoló, csemperakó gép* stb. – csatlakozott. Ma az építőmesterség rég megszűnt kézműipar lenni, gépesített, nem idényjellegű nagyiparrá vált.

Az építés anyagi és szellemi feltételeire épül az **építészettudomány**. *Részei:* az **építészeti tervezés**, **a terv anyagi megvalósítása**, amelynek fontos elemei az *épületfizika* és az *épületgépészet*, az **építéstechnika**, benne az *építéstechnológiával*, az *építésszervezéssel*, az *építésgépesítéssel* de kapcsolatban az *urbanisztikával* és az *építéselmélettel*.

A műépítést viszont az **építészet térformáló szerepe** foglalkoztatja. Nem mélyülünk itt bele abba a vitába, amely szerint a műépítés elsősorban az épület homlokzatát alakítja,

első sorban annak külsejéért felelős, azt se mi fogjuk megmondani, hogy a terroristáktól lerombolt World Trade Center ikertornyait újjáépítik-e vagy sem és ha igen, az újpragmatizmus fog-e győzni vagy az organikus építészet. Mi csak azt tudjuk, hogy az egyiptomiaktól a reneszánszig vallásos tartalma volt a legtöbb építészeti alkotásnak, a barokkig ez kiegyenlítődött – ugyanannyi világi munka született, amennyi egyházi. A klasszicizmustól kezdve pedig a polgári jólét határozza meg az építőkedvet.

Itt kell különbséget tennünk *megrendelő-építtető, építő-kivitelező, illetve hasznélvező* között. Volt idő – az őskorban – mikor ezek egybeestek. Ám a fáraó-megrendelő és IMHOTEP-kivitelező-építész, meg a piramisok építői már sok szempontban különböznek, s megint más a kapcsolat az említett newyorki irodaházak bankár-építtetői, japán építészmérnöke, amerikai kivitelezői, s a benne dolgozott, a világ 48 országba való tisztviselő között.

SZOBRÁSZAT

A képzőművészeteknek az az ága amelyik az emberi és állati testeket, tárgyakat szilárd anyagok megmunkálása révén, három kiterjedésben ábrázolja.

Termékei: *kisszobor, nagy szabadtéri szobor, dombormű, érem* – nem tévesztendő össze az érmével, ami fémpénz – és **plakett**.

A **kisplasztika**, vagyis kisszobrászat az életnagyságúnál sokkal kisebb, intimebb szoborművek alkotása. A **körszobor, kerek szobor** vagy **térszobor** szabad térben álló, körbejárható, életnagyságú vagy annál esetleg kisebb vagy nagyobb szobor. A **dombormű** plasztikusan kiemelkedő vagy bemélyedő ábrázolás valamilyen anyaglap felületén. Lehet: lapos dombormű (*bas-relief*) féldombormű (*demi-relief*), magas dombormű (*haute-relief*) mély dombormű (*relief en creux*), ha a vésett anyag drágakő vagy féldrágakő, a véset neve kámea (*ha kidomborodik*) vagy intaglio (*ha az ábrázolás bemélyed*). Az **érem** kör-, szögletes vagy ovális alakú bronz, vagy nemesfém lapocska, 7 amelynek mindkét oldalán lapos domborműves ábrázolás és felirat van. A **plakett** rendszerint négyzet- vagy téglalap alakú kis bronz- vagy nemesfém lapocska, amelynek valamilyen oldalán lapos domborműves ábrázolás, sokszor felirat is van.

Anyagai: *fa, agyag-, viasz-, üveg-, porcelán-, csont-, kő- (márvány-, mészkő-, vulkáni kőzetek stb.), fém- (réz-, ón-, bronz-, feketefém /vas-, acél stb./)*. A kisszobrok anyaga agyag, porcelán, viasz, üveg, fa, ritkábban nemes vagy félnemes fém.

Technikája szerint: *faragó, véső, égető, öntő, trébelő*, stb. Általánosan, ha a szobrász elvesz az anyagtömbből, akkor **faragó**, ha az anyagot csak alakítja, mintázó, **megmunkáló** szobrászatról beszélünk.

A fa-, viasz-, agyag-, csont-szobrokat közvetlenül mintázzák. A kőszobrok készítését általában agyag- vagy gipsz-vázlat, az üveg-, réz- és bronzszobrok készítését mindig teljesen kidolgozott gipszmodell készítés előzi meg.

Színezni mostanában nem szokták a szobrokat, egyes korokban színezték őket. A réz-, bronz- és ezüst szobrokat, műtárgyakat általában **vegyileg patinázzák**, az oxidáció révén keletkező barnás-zöldes elszíneződést – és védőréteget – így hozzák létre.

Szerszámok: *szobrászgyűrű, mintázófák, tartóvas, szobrászkörzők (mérőkörző, nagyító-kicsinyítő körző), spatnik, cizellőrpocok, cizellőrkalapácsok, lapos és domború favésők, hegyes fémvéső, fém lapos véső, fém hornyoló véső, fém fogas véső, szobrászkalapács, koptatókalapács, pontozógép.*

FESTÉSZET

Az a képzőművészeti ág amely sík felületen színfoltokkal és vonalakkal, két-dimenziós formákkal ábrázol háromdimenziós testeket.

Eszközei: a rajz, a fény és árnyék, a távlat, a kompozíció.

Termékei: a festmények

Témái: van mitológiai és vallásos, arckép-, akt-, történelmi-, tájkép-, életkép-, állatkép-, interieur-, architektúra-, és díszítő festészet.

Anyagai: **1. Alapok:** enyves vízzel, krétás vízzel, aszfalttal stb. alapozott fa, fém, vakolat /al secco és al fresco/, textília /vászon, selyem/, kerámia /égetett agyag, porcelán, üveg/, bőr /természetes és pergamen/, papír /vékony és karton/ stb.

2. Festékek: pigmentek és kötőanyagok. A **pigmentek** olyan ásványi, növényi vagy vegyi anyagok, amelyek megfelelő kötőanyaggal keverve olyan emulziókat alkotnak, amelyek megfelelő alapra tartósan felhordhatók, felfesthetők, színtartók és egymással keverhetők. Ennek megfelelően beszélünk víz-, tempera-, olaj-, akril-, gouache-, pasztell- stb. technikáról. Valamennyit elsősorban a táblakép-festésben alkalmazzák.

Az **akvarell** (aquarell) alapja átlátszik. Eredeti színe a festetlen részekben a fényeket jelzi. Már az ókori egyiptomiak is ismerték, használták, önálló műfajként a XV. században kezdték alkalmazni, de legnépszerűbb a XVIII. sz. Angliájában volt.

A **tempera** ma olyan kötőanyaggal való festés, amely legalább két, egymásban nem oldódó anyagot tartalmaz. (pl. méz, tej, tojássárgája, enyv stb.). Az azonnal száradó festék egymás mellé vagy fölé rakható. A középkor legkedveltebb festészeti technikája.

Az **olajfestés** olyan festékekkel való festés, amelyek, kötőanyaga valamely növényi (pl. lenmag-, mák, dió-, repce-, napraforgó-, tökmag- stb. olaj. Az így hígított festékek nem folynak egybe, jól keverhetők, egymásra festhetők. Már bizánci képeken megtalálható, de szélesebb körben állítólag a VAN EYCK-testvérek óta (XV. sz.) használatos.

A **gouache** olyan vízfestés, amely a **kötőanyag** (enyv, gumiarabikum, méz, tojásfehérje stb.) és **fedőfehér** hozzáadásával tömörre válik, tökéletesen fed, így több szín festhető egymásra. Főként a kelet-ázsiai művészetekben játszott nagy szerepet.

A **pasztellkréta festékpör, zsírkő** (agyag, kréta, litophon stb.) és **gumioldat** keveréke. A szemcsék lepergését **rögzítőanyag** akadályozza meg. A XVIII. sz. óta ismerik és kedvelik.

Az **akril** vagy más művi kötőanyag idővel polimerizálódik. A XX. század vívmánya.

Mészálló azok a festékek, amelyek nem változtatják meg tulajdonságaikat mészhatására. A **fényálló festékek** a fény hatására maradnak változatlanok. A régi festékek egy része érzékeny a **vízpárára**. Más részük a levegő **kénhidrogén**-tartalmára kényes.

3. Kötőanyagok: olyan ásványi, növényi vagy vegyi anyagok, amelyek megfelelő festékekkel keverve olyan emulziókat alkotnak, amelyek megfelelő alapra tartósan felhordhatók. Megválasztásuk a mondanivalótól függ: a vízfesték üde, a tempera dekoratív, az olaj hosszabb megmunkálást is kibír stb.

Megkülönböztetünk **vízben oldódó** (pl. enyv, gumiarabikum, keményítő, tojás, méz stb.) és **vízben nem oldódó** kötőanyagokat (pl. olajok, viaszok, gyanták stb.)

Technikája: lehet festeni **egységes színhangulatban** – tónusban –, ugyanannak a színnek az árnyalataival festeni és a **színek ellentétére** – kontrasztra – építeni. Vannak **hideg** – zöld, kék, viola – és **meleg** – vörös, narancs, sárga – színek.

A szabadban dolgozó festő számol a **szabadtéri világítás** és a **levegő** hatásával. Az előbbi ugyanis más, mint a műtermi fény, az utóbbi pedig módosítja a színeket, amelyek ún. **valórt** – a színeknek a fény és a levegő által meghatározott tényleges – kapnak.

A **színhatás** attól függ, hogy a színt milyen színek veszik körül, ezek fokozhatják vagy csökkenthetik az erejét.

Van **helyi szín**, az erős fény hatásának ki nem tett, árnyékolatlan, a távolság által meg nem változtatott tárgy színe és vannak ún. **plein air** képek.

Az előadásmód lehet **részletező** és **vázlatos**. Készíthető a kép széles, vastag ecsetvonásokkal, sokszor átfestve, áttetsző, lazúros ecsetkezeléssel vagy részletező árnyalással, aprólékos vonásokkal.

A kép rendeltetésének megfelelően: beszélünk *monumentális festészetről* és *tábla- vagy függőkép-festészetről*.

A **monumentális festmény** lehet *falfestmény*, *sgraffito*, *mozaik* (kerámia, üveg, lapmozaik stb.), *üvegfestmény*. A **függőkép** festhető *vízfestékekkel*, *temperával*, *olajfestékekkel*, *gouacheval*, *pasztellkrétával* stb.

A **falfestmény** készíthető *al fresco* és *al secco* eljárással. Az **al fresco** készített falikép friss vakolatra készül, előre megfestett karton szerint, meszes vízzel elkevert festékekkel, amely száradás után kémiaiilag egyesül a vakolattal. Mivel a képet falra vagy mennyezetre festik színben és rajzban nagyvonalú, egyszerűsítő és folthatásokra törekvő. Egy freskófestő naponta 2-8 m² freskót tud elkészíteni. Az *al fresco* festett kép színei világítanak, élénkek frissek. Az **al secco** készített falfestményt száraz vakolatra festik, kazeines kötőanyaggal. A képek élettartama rövidebb, mint a nedves vakolatra készülteké, a színek tompábbak, hamvasak, fénytelenek, a képek, érzékenyek a levegő páratartalmára és hőmérsékletére.

A **sgraffito**: a különböző színűre festett, egymásra felrakott vakolatokba hegyes vas-szerszámmal díszítményeket, mintákat kaparnak, karcolnak, hogy kilátszódjon az alsó szín.

A **mozaik**: latin (ez az arab 'berakott') szóból, az *opus musivum* kifejezésből. Különböző színű kerámia- vagy üveglapocskákból kirakott, kötőanyaggal rögzített kép. Van padló- és fali-mozaik. A színes kő a lapmozaik egyik változata, színezett fehér cement és márvány-zúzalék keverékébe rajz szerint kivágott lapokat ágyaznak be, gyakorlatilag üveg-keretbe. Csiszolják és ezzel érdekes fényhatások keletkeznek.

Az **üvegfestmény** megfelelő alakú, ólomszegéllyel egymáshoz erősített színes – így öntött vagy festékekkel színezett – üvegdarabokból készült, mozaikszerű kép, amelyet a nappali világosság világít át. Részleteit különleges fekete festékekkel rajzolták rá. A gótika kedvelt műfaja. A XIX. sz. végén az opalizáló TIFFANY-üvegek és a réteges GALLÉ-üveg jöttek divatba, a megváltozott világítási viszonyok az üvegfestmények technikáit is megváltoztatták. Sajnos, rossz irányba.

Szerszámok: **paletta**, ovális vagy szögletes, karra fektethető, könnyű, sima lap, ki nyomott olajfesték tartására, keverésére. **Ecsetek:** vidra-, nyest-, borz-, mókus stb. farkszőréből készült 1,5-2 cm. hosszú, fanyelű festőalkalmatosságok. **Festőkés:** a fölösleges festéket a vászonról vagy a palettáról eltávolító kés vagy késszerű alkalmatosság. **Festőállvány:** műtermi festéskor a kép hordozására alkalmas szerkezet. **Tábori állvány:** hordozható, összecukható szerkezet a kép hordozására. **Festékdoboz:** a festés kellékeinek tartására, hordozására alkalmas könnyű, csukható, fogantyús fadoboz.

GRAFIKA

Egyfelől nyomdai és sokszorosító eljárások elnevezése. Másfelől a művészek sajátkezü rajzainak, metszeteinek stb. gyűjtőneve. Harmadszor a grafikai eljárásokkal készített lapok neve. A görög eredetű grafika szó 'rajzolás'-t, 'sokszorosítás'-t jelent.

Gyakorlatilag a grafika a vonal művészete. Az a képzőművészeti ág amely sík felületen foltokkal és vonalakkal, kétdimenziós formákkal ábrázol háromdimenziós testeket.

Eszközei: a rajz, a távlat, a kompozíció. A rajz az ábrázolás önálló, sajátos törvényekkel bíró műfaja a képzőművészeti oktatás központja. Önálló műfaj, mert hajlékony, kifejezési eszközei egyszerűek és pontosak.

Anyagai: **1. Alapok:** papír (bordázott, sima, vékony /selyempapír, rajzpapír/ karton, textília /selyem, karton/, stb.

2. Eszközök: **ón- vagy ezüstceruza**, fémdarab, amivel a hajdani művészek halvány, de tartós vonalakat húztak. Ma már nem használják.

Grafitceruza: falapok közé ragasztott, agyaggal, és ragasztóanyaggal kevert grafitporból készülő, kiégetett bél. A hozzáadott agyag és a benne levő grafit mennyiségének meg-

felelő keménységi fokú (1-6 H, ill. 1-6 B) író- és rajzoló eszköz. A sokszínűséget a szürke különböző árnyalataival adja vissza. Minél keményebb (H) a ceruza, annál vékonyabb és világosabb vonalat húz. A **festékceruzában** agyaggal kevert és kiégetett porfesték van, a **tinta-ceruza** bele vízben oldódik, a **vastag töltőceruza** bele cserélhető és legalább 1 mm. vastag, egyszerű grafit- vagy színesceruza-bél, a vékony, ún. **műszaki töltőceruzák** bele grafit-, piros vagy kék 0,5 – 0,7 – 0,8 mm. vastag és pótolható.

A **rajzszen:** elszenesített – oxigénszegény környezetben égetett – mogyoróvessző –, általában durva felületű papíron használt rajzeszköz. *Rögzítőfolyadékkal* – mézga alkoholos oldata – szokták összekeményedését megakadályozni.

A **tus:** folyékony, vízzel hígítható, gyorsan száradó, fekete vagy színes folyadék, amely tartós nyomot hagy az alapon. Töményen felvihető tollal – **tollrajzként** –, ecsettel – mint **tusfestészet** – textil-, vagy papíralapra, különböző fokra hígítva, mint **tusrajz**, ecsettel.

Témái: akár a festményeké, de mindenfajta képzőművészeti alkotást a **rajzban** kifejeződő vázlatozás előz meg.

Technikái: mindenfajta grafikai eljárás lényege a sokszorozhatóság. Annak megfelelően, hogy miképpen sokszorosítható adott grafikai mű, **megkülönböztetünk magas-, mély- és síknyomást.** Magasnyomásnál azok a részek emelkednek ki a nyomófelületből, amelyek majd a rajzot adják, **mélynyomásnál** az ábra mélyed a nyomófelületbe, **síknyomásnál** a festék csak a zsíros nyomófelületeken tapad meg, a vizeseken nem, a zsíros felületekről kerül az alapra.

A **magasnyomás** eljárásai közé a *fametszés* és a *linoleummetszés* tartozik. – **Fametszések**kor a rajzot tollal vagy ceruzával – újabban fényképezéssel –, fordított állásban – korábban szálirányban, újabban a rostok irányára ferdén vagy merőlegesen – átviszi egy sima cseresznye-, körte-, puszpángfa-lapra, majd késekkel vagy vésőkkel kifaragja a rajz vonalai közötti részeket. A kifaragott részt hengerrel befestékezi, és könnyű nyomással nyirkos papírra átviszi a képet.

A legrégebb sokszorosító módszer, az első ismert fametszet egy kínai nyelvű buddhista könyv illusztrációja 868-ból. Sir STEIN AURÉL, az angol szolgálatban álló világhírű XX. századi magyar utazó és archeológus fedezte föl Tun Huan barlangkönyvtárában. Az első évszámú európai fametszet 1423-ból származik, egy Szent KRISTÓFOT ábrázoló kép, de ezt sok más – elsősorban játékkártya-előlap – előzte meg.

A **fatábla-nyomat** összefüggő fametszet-sorozat, ugyanazon a táblán. 33 eredeti dúc és nyomat maradt fenn, mind Németországban és Németalföldön.

Ugyanilyen technikája van – csak a puha, szálmentes anyag görbe és sűrű vonalak metszését, széles, foltszerű hatások elérését is lehetővé teszi – a **linoleummetszésnek**, amely 1895 után terjedt el.

Több dúccal színes fa- és linoleummetszeteket is készítenek.

A magasnyomásnak ez az eljárása tette lehetővé a textiliparnak, hogy mintás pamut-szöveteket – **kartont, imprimét** – gyártson. Legegyszerűbben almából vagy krumpliból kifaragott dúccal tudjuk a gyári nyomóformát pótolni.

A **mélynyomó technikák** lehetnek **sav nélküliek** és **savasok**.

Sav nélküli eljárások: a *rézmetés*, a *mezzotinta*, illetve a *hidegtű*.

A **rézmetésnél** a készítő művész sima rézlemezbe vési kis vésővel a rajzot. A megmelegített lemezt sűrű, ún. réznyomó festékkel vonja be, amikor kihűlt, letörli. A mélyedésben maradt festéket a préssel, nagy erővel a lemezre szorított nedves, enyvezetlen papír átveszi. A XV. sz. óta használatos, legkiválóbb akkori művelője ALBRECHT DÜRER volt.

A **mezzotinta** – **hántoló modor** – esetében az alkotó a feketéből a fehérbe átmenő tónusokkal adja vissza a rajzot. A sima rézlapot fogazott, görbe késsel horzsolják, majd az így egyenletesen szemcsézett lemezen az ún. *grattoirral*, vakarókéssel simára hántolják a

levonaton világosabb részeket. Utána az ismertetett módon levonatot készítenek a dúcraól. Minél simább a lemezrész, annál világosabb az illető folt.

A **hidegtű** esetében a művész kemény, ceruza-formájú acéltűvel – esetleg gyémánt-szilánkkal – a sima rézlapba karcolja az alkotását, majd erről készítenek az ismertetett módon levonatot.

A **savas módszerek** a következők: *rézkarc, vernis mou, aquatinta*.

A **rézkarcot** gyakran összetévesztik a rézmetszettel, holott esetében a sima rézlemez mindkét oldalát vékonyan bevonják lámpakorom, aszfalt és masztix keverékével, erre rajzol a művész, majd a lemezt savak keverékébe mártja. A savak töménységével és a maratás időtartamával szabályozható a vonalak, mélysége és szélessége. Befejeztével a keletkező mélyedésekben levő festék átnyomtatódása – átpréselődése – adja a képet.

A **verniss mou** vagy **lágylap** olyan eljárás, amikor a saválló réteggel bevont lemezre papírlapot tesznek, s erre kemény ceruzával rajzolnak. Leemeléskor a papírra ragad a rajz alatt rátapadt saválló réteg. Ezeken a helyeken a sav kimarja a lemezt, amelyről festékezés után, prés alatt másolatok készíthetők.

Az **aquatinta** – foltmaratás – esetében gyantaport olvasztanak a rézlemezre. A gyantapor szemcséi között szabadon maradó lemezt marja ki a sav. Töménységével és a maratás időtartamával szabályozható a pontok és foltok mélysége és szélessége. Másolatokat a már ismertetett eljárással készíthetünk.

A **síknymás** – ALOYS SENEFLDER találmánya – eredetileg a németországi – München melletti – Solnhofenben fejthető mészpálára alapult, amire zsíros krétával rajzoltak. A követ ezután vízzel itatták át. A köre hengerelt festék csak a zsíros krétával fedett részekben maradt meg, erről pedig nyomtatni lehetett. A korszerű nyomdatechnikában, a cinkográfiában cinklemez, az algráfiában alumíniumlemez helyettesíti a követ.

Van egy **besorolhatatlan technika**, a **monotípia**, amely egy példányban készített grafika. A műalkotást olajfestékkel festik fémlapra, üvegre vagy kartonra. A vékony festékréteget erős nyomással préselik papírra. Kisebb hibák előfordulhatnak. Házilag üdítőscsomagolódoboz kiterített belső – alumíniumfóliával bevont – oldalára festhetünk, erről könnyű pohár aljával dörzsölve átmásolni a képet papírra.

Szerszámok: fametszéshez, linómetszéshez metszőkés – rövid pengéjű, megbízható acélú kés –, U és V alakú vésők, rovátkás élű párhuzamos véső, festékoszlató henger – enyv és glicerinn keverékével bevont fahenger –, nyomógép, prés, vörösréz lemez, festékes rongylabda, metszővas, pontozóvas.

VEGYES TECHNIKÁK

Ha a nedves festékfelületen kaparással alakítjuk a formákat, akkor *grottázst* hajtunk végre. Mikor különböző anyagokat dörzsölünk át és így hozunk létre textúrákat, *frottázst* készítenek.

A *décalcomanie* a nedves vászonra különböző anyagok benyomkodásával készít hoz létre érdekes felületeket.

Kollázs készítésekor különféle – általában sík – tárgyakat, elemeket ragasztanak a képfelületbe.

A *montázs* eredeti környezetükből kiemelt elemek összekomponálása, új tartalommal.

Az *asszamlázs* ugyancsak a kollázs egy változata, át nem alakított vagy átalakított háromdimenziós tárgyak összeszerelése megfelelő alapra

KÖNYVMŰVÉS ZET

Egyfelől magasabb művészi értékű nyomtatványok kis- vagy nagyipari eljárásokkal való előállításának elnevezése. Másfelől a könyv művészi megmunkálása. Az a képzőművészeti ág amely átmenetként a könyv, mint iparcikk előállítása, mint eszmék hordozója és mint esztétikai érzelmek kiváltására alkalmas dísz tárgy megvalósítása között, mindazon eljárások és művészeti ágak egysége amelyek ennek a célnak a megvalósulását szolgálják

A könyvművészet eszközei: a kötések, s a könyv külsejének különféle velejárói, metszés, előzék védőtok vagy borító stb., az írás, tehát a betű típusa, szövegelrendezés, nyomtatás stb., végül az illusztrálás, fej- és zárólécek, művészi alkotások, reprodukciók, fotók stb.

A könyvkötőművészet kézműiparilag vagy iparilag előállított könyvkötések tervezésével, korábban kivitelezésével foglakozott és foglalkozik. Az ókorban nem voltak, könyvek, a korai egyiptomi írások vésetek vagy falfestmények, a sumér, hettita stb. feljegyzések agyagtáblácskákon vannak, a görög iratok papirusz- vagy pergamentekercsek, a régi zsidó iratok bőrtেকercseken, fémtেকercsen vannak. Róma készíti az első *pugilláriákat* – viasszal bevont, fémkarikákkal összefogott – fatáblákat, ő hozza be a *diptükhonok* (két, összeerősített, belül viasszal bevont, írásra alkalmas falap), *triptichonok* (hárm as lap), *quaternák* (négyes lap) divatját. A *pergamen* – cserzett, kikészített, simára vakart bőr – Pergamon városában kerül használatba a Kr. e. II. században. Méretre vágni, fatáblák közé tenni is itt kezdték, valamivel később.

Az első – kéziratos – **középkori könyvek** bekötőtáblái fából, faragott elefántcsontból, megmunkált nemesfém lemezekből voltak, s ez utóbbiakba gyakran foglaltak drágaköveket, igazgyöngyöket. A VIII. századtól a könyvtábla bevonására szívesen használtak cserzett, domborított bőrt, selymet, bársonyt. **Aranyozni** a XV. sz. végétől kezdtek Európában. A velencei ALDO MANUZIO (MANUTIUS) művészi, kézzel aranyozott bőrkötéseivel stílust teremtett a reneszánsz könyves iparban, JEAN GROLIER párizsi palotájában 3000 kötetes könyvtárat rendezett be, amelynek könyveit egyforma aranyozású barna és sötétvörös borjúbőrbe köttette, a német IACOB KRAUSE a szász udvarban, Wittenbergben majd Heidelbergben készített szép, reneszánsz kötések et. Készültek bársony- és atlaszkötések is, ez utóbbit gyakran díszítették hímzéssel, igazgyöngyökkel. Az olasz aldinák mellett a holland ELZEVIR, valamint a francia PLANTIN-HÁZ is híres könyvsorozatok at állított elő.

1620 körül tevékenykedett a csipke-kötést utánzó barokk mester, LA GASCOGNE. XIV. LAJOS alatt dolgozott ANTOINE RUETTE, aki feltalálta a **kötő- és előzékpapírok márványozását**.

A könyvkötés sokat fejlődött a felvilágosodás és a klasszicizmus alatt, a biedermeier alatt már csak **félbőr-kötésre** futotta. A XIX. sz. elejétől divatba jött a **vászon-** (Angliában), illetve **papírkötés** (a kontinensen). Ma a legelterjedtebb kötésanyag a vászon és a papír, de mind szívesebben adnak ki olcsóbb, fűzött, színes és fényes kartonfedelű, ún. **paperback könyveket** (Reclam, Olcsó Könyvtár, B.P.T. stb.)

Az írás története során a három alsótatárlaki presumér táblácska, a phaisztoszi korong egyezményes jelekkel, máig megfeytetlen szöveget rögzített. Az egyiptomi hieroglifikus írás, a sumér ékírás, a délamerikai csomóírás, a maya írás, az ázsiai kínai írás fogalmakat, szótagokat és hangokat rögzített, aztán szótagokat, majd betűket kezdtek lejegyezni, alkalmassá téve így az írásrendszert – megfelelő ún. diakritikus jelekkel ellátva, amilyen a román „ă”, a magyar „á”, a német „ä”, a cseh „ř” a francia „ç” stb. – bármely nyelvű szöveg lejegyzésére. A cirill, a görög, egész sor ázsiai írás más jeleket használ, mint a föníciaiból kialakult európai latin betűs írás, ez csupán megszokás kérdése.

A betű maga is művészi alkotás. Korábban a rómaiak nem ismerték a kisbetűket. Ellenkezőleg, a korai középkor csak kisbetűt és díszes kezdőbetűt használt. Később betű-

metszők előjoga-feladata volt új betűk létrehozása, egy-egy betűkészletük nyomdák féltett – és átörökölt – kincse volt. Ma képzőművészek tervezik a betűket, számítógépek memóriája őrzi formáikat és egy típusról átváltani másra, megszokott, fett vagy kurzív alakra csak egy gombnyomás kérdése. Ám ne feledjük: a betűtípus kiválasztása művészi érzékenységen múlik!

Különben az első mozgatható nyomdabetűket agyagból égetve Koreában készítették. JOHANNES GESCHFEISCH (GUTENBERG) német nemzetiségű nyomdász konzsenialitását dicséri európai elterjedése (a mozgatható nyomdabetűk első európai alkalmazása Mainz, 1450 k., a 42 soros Bibliát 1452-54 között nyomja). Az 1550-ig megjelent könyveket ősnyomtatványoknak nevezzük.

Az írás hordozóját, a **papírt** valószínűleg CAJ LÜN találta föl, aki Kr. e. 105 táján eperfakéregből és fosztatott rongyból írásra alkalmas anyagot készített.

A szöveg elrendezése, a **tördelés**, úgyszintén. GUTENBERG híres Bibliája óta ez egyik értékelési szempontja a szép könyvnek, korántsem mindegy, hogy milyen rajz szerint helyezkedik el a szöveg, kezdőbetű, írásbetű, kép az adott kiadványban.

Végül, de nem utolsó sorban már a kéziratos könyveket **illusztrálták**. Az első festmények a könyvekben a szövegek kezdőbetűit illusztrálták. A festékként használt miniumvörösről a festőket miniátoroknak, festményeiket miniatúráknak nevezték.

A későbbi – még mindig kéziratos – könyveket pergamenre festett, egyedi víz- vagy gouache-festményekkel illusztrálták (pl. KÁLTY MÁRK Képes Krónikája).

Nagyjából a reneszánsz elején készítik a legszebb illusztrált könyveket és a nyomtatás feltalálása hozza vissza a *fametszeteket*. Az *egyedi rézkarc* (XVI. sz.-tól), a *rézmetszet* (XV. sz.), az *acélmetszet* (XIX. sz.), de főként a *könyomat* (1798), a *cinkográfia* (H. W. EBERHARD, 1815), az *algráfia* felfedezése megkönnyíti a klisékészítést, az illusztrációk nyomtathatóságának megkönnyítésével.

Különlegesen szépek az ún. **bibliofil** – könyvbarátoknak, valójában gyűjtőknek készülő –, gyakran számozott kiadványok. Ilyen, pl. JÉKELY ZOLTÁNNAK Az utolsó szó keresése címmel a Helikon Kiadónál 1985-ben megjelent kötete. Velűrbársony, aranyozott kötés, SZÁNTÓ TIBOR, az egyik legjobb magyar könyv- és betűtervező kötésterve és tipográfiája, különleges, kézimerítésűt utánzó Zerkall Büthen papíron, KASS JÁNOS négy, eredeti, a művésztől aláírt, 550 példányban készült rézkarcával – egyiknek nyomtatott mása a védőtokon látható –, az ilyen könyv természetesen össze sem hasonlítható egy fűzött, színes fedelű, reklámgrafika-igénnyel illusztrált, viszonylag olcsó, eldobható zsebkönyvvel. De a kettő két különböző műfaj!

Szerszámok: a nyomtatás hagyományos eszközei: különböző nagyságú és formájú cím- és szövegbetűk, szedővas, vinkli, tördelőhajó, kitöltő-sorok, festékezőlabda, kézisajtó, simítókefe. **Az ólom-sorszedés** – tkp. az egybe öntött sor anyaga betűfém, ón és antimon ötvöze – **eszközei:** sorszedőgép, szövegsorok, címszedőgép, címsorok, sorvágó, vinkli, tördelőhajó, kitöltő-sorok, ragasztó, klisék, próbanyomat-készítő gép, síknyomó gép, rotációs nyomdagép. **Az offset-nyomtatás eszközei:** fényszedőgép vagy számítógépes szövegszerkesztő, montírozó üvegasztal, kliséfényképező gép (oceid-gép), próbanyomat-készítő (ozalid-gép), vegyi hengermaró, forgó síknyomó- vagy hengernyomó gép.

IPARMŰVÉSZET

Szűkebb értelemben a művészi kinézetű használati illetve díszítő tárgyakat készítő kézműiparok neve. Tágabb értelemben, az iparban is használatos technológiával készült, ám művészi tervezés eredményeként kapott tárgyak előállítására.

Az iparművészetek közé tartozik a kerámiakészítés és az üveg művészete, a textil és bőrmegmunkálás művészete, az ötvösség-, ékszerészség- és fémmegmunkálás művészete, a

fafaragás-, és bútorművesség művészete s bizonyos fokig a könyvművészet. A budapesti Országos Magyar Királyi Iparművészeti Főiskola 1880-ban létesült. Világhírű iparművészeti múzeumok: a Victoria and Albert Museum, London (azelőtt South Kensington Museum, 1851), Österreichisches Museum für Kunst und Industrie, Bécs, 1863, Bayrisches Nationalmuseum, München, 1867, Kunstgewerbemuseum (azelőtt Schlossmuseum) Berlin, 1867, Iparművészeti Múzeum, Budapest, 1872, Umeleckopromyslové Museum, Prága, 1885 stb.

A KERÁMIAKÉSZÍTÉS ÉS AZ ÜVEG MŰVÉSZETE

A kerámiakészítés – az agyagművesség – ősi emberi elfoglaltság, lényege az agyag edényekkel, és más tárgyakká való feldolgozása.

A legősibb megmunkálási forma **a kézzel való formázás**. Ennél tökéletesebb mód a **lassú korongon** való munka, még a neolitikumban felfedezik a **gyorsan forgó**, lábbal hajtott **korongot**, a középkor végén a **préselést**.

Az agyagtárgyak lehetnek égetetlenek, napon szárítottak és *égetettek*, tehát szilárd, de porózus, vízáteresztő anyagúak. Ezt akadályozzák meg **a különféle mázak**, *ólom-, ón-, nátriumklorid-, porcelánmáz stb.*

Megkülönböztetünk haszonkerámiát és díszítő kerámiát. A haszonkerámián belül különbséget teszünk **égetetlen és égetett tárgyak** között.

Az égetetlen kerámia legegyszerűbb formája a vesszőfonat-vázra villával felrakott *agyagos föld, a patics*. Ha deszkaszalu közé rakják a vesszőfonat-vázra tapasztott, homokkal soványított, apróra vágott szalmával, csépléskor hulladékba kerülő pelyvával kevert agyagot, *vályog* lesz belőle.

Ha ugyanezt szétszedhető, kis deszkakeretben formázzák, napon szárítják, és pl. bitumennel erősítik össze, *égetetlen téglá, vályogtégla* válik belőle.

Égetett haszonkerámia a homokkal soványított agyagból, szétszedhető formában készült vagy préselt, az idők folyamán különböző szélességű és vastagságú *tégla*. Nagyobb, lyuggatott – tehát melegebb és gyorsabb rakható – formája a *falazóblokk*.

Szintén égetett agyag a fedésre használt *tetőcserép* – római változata nagyobb volt –, nálunk régen *hódfarkú*, vastag hegybe végződő változatát készítették, ma inkább a félkörös végződésű vagy a téglalap-alakú formák divatosak. A nyeregtető találkozásának fedésére a gyárák *kupás* cserepet, oromdísznek kakast, padlásablak-zárónak cserép-rácsot is szoktak készíteni. Napjainkban színezett betonból préselnek *betoncserepet*.

Haszonkerámia – falburkoló – a mázas *mozaik* és a *falicsempe*, ami készülhet egyszínű, levonósképpel vagy kézfestéssel díszített változatban 15 x 15 cm vagy téglalap esetleg mintás *sorzáró csík* változatban. Készült – római időkben mázatlan – most mázas *padló-csempe* is, napjainkban 15 x 15 cm és nagyobb formában.

Haszonkerámia a boglyakemencék hőszóró felületét megnövelő középkori *kályhaszem* és a fűtéstechnikát javító *kályhacsempe* is.

Az **edények** – a fémnyomás és a zománcozás elterjedéséig – szintén haszonkerámiának számítottak. *Máztatlan kerámiát* csak a korai görög és római vázaipar ismert valamint egyszer égetett, ún. *vászónkorsóként* a népi fazekasság.

Egyszer égetett, de füsttel víztaszítóvá tett edényféleség volt valaha a *fekete kerámia*. Később egy égetés után festették, vékony *ólommázzal* – van *nyers* és *ömlesztett*, az egészégre nem káros *máz* is – bevonták, majd megint égették az edényt, amire ráolvadt az ólommáz, vízhatlanítva azt. A később felfedezett át nem látszó *ónmáz*as, színes agyagedényeket *majolika, fajansz, habán kerámia* néven tartják számon. A *sómáz* magas hőfokon égetett, nagyon kemény *kőcserepet* vont be a XVI. században. Az ún. *keménycserepet* WEDGWOOD angol keramikus találta fel 1768-ban, a fajansznál keményebb, hőállóbb, majdnem fehér, tűzálló anyag volt, jól pótolta a drága porcelánt. A *lüsztér* – fémfényű mázfüst – fémozidos papír

égetése révén rakódik a tárgyra. Az *eoizinmáz* **Wartha Vince** találmánya és a pécsi **Zsolnay**-gyárban készítették először.

A **porcelánt** a kínaiak fedezték fel, valószínű a Kr. u. III. században Mindenesetre a VII. században már gyártottak valódi porcelánt. Ennek nyersanyagai a vasoxidmentes fehér agyag, a kaolin, földpát és kvarc keveréke. Ebből préselik a porcelántárgyat, amelyet előbb égetnek – ez a *bisquit-porcelán* – ezt aztán levonósképpel, kézi festéssel, aranyozással díszítenek, átlátszó porcelánmázzal vonnak be, majd ismét égetnek. A mázas porcelánnak három fő faja van: *lágyporcelán*, amely üvegszerű, törekeny anyag, kaolinmentes keverékből készül, *kínai porcelán*, kevés kaolinnal, puhább de könnyen díszíthető, végül *keményporcelán*, amelyet magasabb hőmérsékleten égetnek festés és mázazás után s több kaolint tartalmaz. **Az európai porcelán** a Szász Svájcban és a mai Csehországban talált kaolinra alapozva JOHANNES BÖTTGER (1682-1719) gyógyszerészsegéd és botcsinálta alkimista találmánya, ezt figyelembe véve a Drezdához közeli Meissenben nyílt meg az első európai porcelán-manufaktúra. Mivel a porcelánelőállítás titkát a francia JEAN COLBERT, XIV. LAJOS polgár-pénzügyminiszterének ipari kémei előtt a velencei tükör és a gubbioi selyem gyártásának titkaival együtt nem sikerült megőrizni, a Sèvresben, majd másutt (Bécs, 1717, Velence, 1720, Szentpétervár, 1744, Höchst, 1746, Berlin, 1751, Worcester, 1751, Fürstebnberg, Frankenthal, Ludwigsburg, Nápoly, Koppenhága. (mind 1779-ig stb.) sorra nyíló európai porcelán-manufaktúrák letörték a portugál, majd angol közvetítéssel zajló kínai egyeduraltat. A mai márkás európai porcelánok közül, Meissen, Sèvres, Rosenthal, és a magyar Herend jelentős. A porcelán dísz tárgyak alapanyaga is, nagy alkotói közül a klasszikus, meisseni alkotó, JOHANN FRIEDRICH KÄNDLER (1706-66) nevét említenénk – kissozobrai és csoportos alakjai (*ma nippenek neveznének joggal őket*) iskolát teremtettek. A mai alkotók közül a magyar SZÁSZ ENDRE világhírű és méltán.

A **dísz tárgyak** közül előbb a **festetlen és kiégetett agyag** – terakotta – **kisplasztikát** kell említenünk. Nagy mestere volt ennek az erdélyi BENCZÉDI SÁNDOR. A **festett kissozobor** Kr. e. a III. évezredig és Krétáig vezethető vissza, legnagyobb magyar mestere KOVÁCS MARGIT volt, akinek emlékét – alkotásaival együtt – múzeum őrzi Szentendrén.

A **csempék** közül, mint dísz tárgyakat a kék-sárga domborított, mázas, stilizált oroszlánokat ábrázoló asszír csempéket kell említenünk, de a függőképeket helyettesítő görög **pinakeszek** – *festett agyaglapok* – is fontos emlékeik koruknak. Önmagukban is érdekesek a középkori *kályhaszemek*, de, mint dísz tárgyak jelentősek a középkori **mázatlan vagy mázas kályhacsempék** – alakosak vagy virágosak –, ez jellemzi a reneszánszot is. A barokk kerek és más **porceláncsempé**-kályháinak darabjai rendszerint mintázottak.

Ahogy a **kerámiaedény** kiment a divatból úgy lett, díszítéseinek köszönhetően dísz tárgy. Előbb a *tányérok és tálak*, később a *kancsók – bokályok* – azután *minden ivóedény*, újabban *minden cserépedény*. Feltétlenül dicséretes az elődök munkájának, művészetének értékelése, ám nem mindenféle cserépedény műtárgy, minden festett kerámia műalkotás. A pirosmintás „székely” kancsó, tál, tányér, csésze például népi giccs, a magyarság sohasem festett máz fölé, piros zománccfestéssel... Ne tévesszük össze a vásári árut az igazi kerámia-művészettel.

Különösen áll ez a porcelánra. Meissen, majd Sèvres a művészi porcelántárgy előállítója is volt. Egy meisseni, aztán sèvres-i, később rosenthali vagy herendi *mázkészlet* mellett az első kettő *kosárái*, a meisseni barokk *porcelán kissozobrok*, SZÁSZ ENDRE *kézi-festésű porcelánlapjai* megannyi érv a művészi porcelántárgyak mellett. Ugyanakkor tegnap alakult porcelángyárak betanított munkásokkal készített KÄNDLER-utánzatai, szörnykutyái, vagy, ami még rosszabb, „modern”, alakos nippjei, kicsinyített IZÓ MIKLÓS-szobrai, sőt, ami a legrosszabb, saját elképzelésű, festett porcelán zsánerszobrok, szobor-életképek” rontják a műfaj – megingott-megingatott – hitelét.

Az üvegművesség az üveg használati tárgyakká és műtárgyakká való feldolgozása.

Alapanyaga: az üveg, kemény, átlátszó, esetleg áttetsző, kagylósan törő, magas hőfokon olvadó keverék.

A keverék összetétele alapján megkülönböztetünk: kalcium-nátrium üveget (nyersanyagai kvarchomok, mész, szóda), kalcium-kálium üveget (nyersanyagai kvarchomok, mész és hamuzsír), ólomüveget (nyersanyagai kvarchomok, hamuzsír, vörös ólomoxid), fémoxidok hozzáadásával (pl. réz, arany stb.) mindenféle színezett díszüveg nyerhető. Nagyon ellenálló az ún. kvarcüveg stb. Magas hőfokon, 1300-1400 °C hőmérsékleten olvasztják, innen a mintegy 800-900 °C hőmérsékletű műhelykemencébe kerül, fúvócsővel, gépi megmunkálással, öntéssel vagy préselve megmunkálják, 500-600 °C pedig megszilárdul. Kvarchomokkal fújva, karborundumporos koronggal mintázzák, esetleg folyssavval – fluorsavval – maratják, ha kell zománcfestékkel, kolloid arannyal festik, ónoxidporral fényezik.

A nátriumüveg zöldes, különféle haszontárgyak, síküveg, öblösüveg, épületüveg készül belőle. A káliumüvegből tükröket, edényeket, dísz tárgyakat készítenek. Az ólomüveg dísz tárgyak, optikai üvegtárgyak készítésére való. A vörös, illetve kék alapszínű díszüvegeket – pl. rubinüveg – dísz tárgyak, díszedények, sajnos gyakran giccsek – pl. kék díszhalak – készítésére használják. A kvarcüvegből világítástechnikai tárgyak egyes alkatrészeit készítik stb.

Az üveg haszontárgyak lehetnek síküvegek, öblösüvegek, másfajta épületüvegek, üvegcsövek, üvegedények.

A síküvegek lehetnek különféle, 2 mm-től 20 mm-ig terjedő vastagságú sima üvegtáblák, mintás, különféle, 2 mm-től 20 mm-ig terjedő vastagságú ún. katedrálüvegek, mintás, és drótháló- beágyazással erősített ún. drótüvegek, hőkezelt biztonsági, szemcsésen törő – securit – üvegtáblák stb. A síküvegeket ennek gyártására készült célgépekkel készítik

Az öblösüvegeket szintén géppel fújják, Készül palack, befőttes üveg, stb. Öblösüveg a közönséges villanyégő is. Hasonlóképpen géppel húzzák az üvegcsöveket.

Az üvegedényeket, poharakat, vázákat stb. szétnyitható faformába fújják, csiszolják, fényezik. Az ólomkristály-tárgyakat hasonlóképpen készítik vagy préselik. A tűzálló-hőálló üvegtárgyakat edzik.

A különleges üvegfajtákból – pl. kvarcüveg –, kézzel készítik a köztéri halogén- vagy nátriumgőzös izzók sugárzóját. Az energiatakarékos – ún. kompakt – égők viszont olyan neoncsövek, amelyek foglatába már beépítették a startert.

Az üvegből évezredek óta készítenek műtárgyakat. A főbb technikák: öntés, fúvás, különböző színű üvegmasszák keverése, egymásra olvasztása. Üvegszálak összefonása vagy mozaikszerű elrendezése. Zománcszínek beégetése, az üveg aranylemezzel, aranyfüsttel való díszítése. Köszörülés, csiszolás, a minták bekarcolása, pontozásos kiemelése, maratás, fényezés.

TEXTIL- ÉS BŐRMEGMUNKÁLÁS

A textilművesség minden olyan eljárás gyűjtőneve, amelyek révén szálakból kétdimenziós anyagot készítenek.

Anyagai: növényi, állati, ásványi, mesterséges szálak.

Növényi szálak: len, kender, gyapot, kenaf, juta, szalma, gyékény stb.

Állati eredetű szálak: gyapjú, különféle állati szőrök, pl. angoranyúl, teveszőr, yakszőr, hernyóselyem stb.

Ásványi eredetű szálak: azbeszt, nemesfém szálak, üvegszálak, közetszálak stb.

Mesterséges szálak: műselyem, műanyagszálak stb.

Hogyha az első két szálcsoport magától értetődik, az azbeszt szálakra bomló rostos közet, bizonyítottan tűzálló, állítólag rákkeltő, a vékony nemesfém drótot a selyem még értékesebbé tételére használták, beleszőve a brokátba. A géppel készült vékony spirált vagy a hagyományos drótot hímzésre, csipkeverésre is használták. A finom üvegszál hajlékony, áttetsző, jól vezeti a fényt, a megolvasztott és szállá húzott bazalt vagy gránit pedig rossz

hővezető, a belőle készült vatta kiváló hőszigetelő. A *műanyagszálakról* itt csak annyit, hogy az ecetsavas etilészterből húzott szálát LOUIS MARIE HILAIRE BERGIGNAUD DE CHARDONNET (1830-1924) találta fel 1884-ben s az első világháború alatt terjedt el, mint női harisnyák alapanyaga. Azt, hogy a kőszén és a kőolaj feldolgozásából műszálakat is lehet nyerni alig 1932-ben ismerték fel Amerikában.

A **textilmunkák/művészetek** a következők: **előkészítésük a szálkészítés, a fonás, a tulajdonképpeni textilmunkák a nemezelés, szövés, kötés, horgolás, hímzés, csipkekészítés, szőnyegkészítés.** Más csoportosítások más felsorolásokat készítenek, mi ezeket tartjuk a legfontosabbaknak.

Az őstársadalmakban – sokáig még az ún. paraszti társadalmakban – orsóval, guzsalyon **fontak** az elemi szálakból textilmunkára alkalmas szálakat. Később – és polgárosultabb, városiasabb – társadalmakban a fonókereket, s rokkát használták ugyanerre. A gyári fonalkészítést és a fonógépet RICHARD ARKWIGHT találta fel 1769-ben. 1780-ban gépét tökéletesíteti egy előnyújtóval, 1790-től pedig gőzgéppel üzemelteti.

A **nemezelés** révén a szappanos vagy tejes lével megöntözött elemi gyapjú- vagy szőrszálakat összekallózzák, összegubancolják. A végeredmény vastag, vízátnemeresztő textil korszerű változatát, műanyagragasztóval és varrással megerősítve nemszövött textília néven gyártja az ipar és forgalmazza a kereskedelem. Vastag nemezből volt hajdan a jurta burkolata, vékonyabb nemezből a kalap és az esőkabát.

A textilmunkák legősibbje a **szövés**. Már a paleolitikumban ismerték és kezdetleges formáit – sövény-, sás- és nádfonatból készült kosár – akkor is készítették. A neolitikum kezdetleges szövőszékét a talált agyag feszítősúlyok és a máig változatlan paraszti szövőszék alapján tudósok rekonstruálták. A szárnyas orsót LEONARDO DA VINCI fedezi fel, az első szövőgépet pedig EDMUND CARTWRIGHT találja fel 1785-ben. Lyukkártyás szövőszéket a lyoni JOSEPH MARIE JACQUARD készít először 1810-ben.

Ez a textilmunka a legjelentősebb iparművészeti fontossága miatt is. Nagy gyakorlati értéke van. A haszonszövedékek *legdurvábbját* a jutából, kenafából készült szálak adják. Régen, a házi textilszövés idejében a kender, len, gyapot adta az ún. *könnyű szövedékeket*. Ezeket fehérén, növényi festékekkel – pl. indigó – festve, magasnyomással mintázva egyszerű szövedékként vagy önmagában, illetve színes fonallal mintázva többnyüstös anyagként forgalmazták.

Az ún. *félnehéz* szövedékeket rendszerint gyapjúból szőtték, festékekkel – még szálként – színezték. A félnehéz szövedékek közé tartozott a hernyóselyem-szövet is, amelyet mintásan, több nyüsstel szőtték, de nemesfém-szállal, *brokátként* is készítették. Előbb vágott, nyírt selyemből, aztán gyapotból is készült sima, önmagában mintás, majd bordás bársony. Ma is a félnehéz ruhaszövetek értékesebbje gyapjúból készül, az olcsó készruhához műszálak vagy kevert szálú szövedéket használnak

A *nehéz szövedékek* – kabátszövetek – gyakorlatilag előbb csak gyapjúból készültek – ezt használták ki élelmes kereskedők az ún. *homespun*, „*házi-szöttek*” anyagok elterjesztésére annakidején –, ma pamutból, kevert- és műszálból egyaránt szőnek nehéz szöveteket.

A textilművészet szempontjából mindenek előtt a festett, s önmagában mintás anyagok készítése érdekes, ezek ugyanis feltételezik többnyüstös-lábítás, fejlett szövőszékek meglétét stb.

A kötés egy folyamatosan haladó fonal egymáshoz kapcsolódó huroksora, amelyet kötőtűvel vagy kötőgéppel hoznak létre.

Első példányai a dániai Jylland ásatásaiból kerültek elő, a *síkhurkológépet* – harisnyakötőgépet – WILLIAM LEE angol lelkész találta ki 1589-ben, a bonyolultabb *lánchurkológépet* a szintén angol I. CRANE fedezte föl (1766), a *körhurkológép* elve a francia DECROIXNAK köszönhető (1798), ám harisnyakötő géppé az angol W. COTTON fejleszti (1864) és az ugyancsak angol A. PAGET alkotja meg a *síkkötőgépet* (1857).

A hímzés szövet vagy puha bőr díszítése átbujtatott fonalakkal, alakos vagy más díszítésekkel. Valószínű, hogy még a neolitikumból, a tű feltalálásának idejéből származik, anyaga alapján lehet selyem-, gyapjú-, pamut-, nemesfémszál-hímzés, a felhasznált öltések alapján van keresztaszemes-, lapos-, láncöltéses-, huroköltéses stb., lapos-, domború-, vagdalásos stb. hímzés. Van önmagában hímzett, ún. fehérhímzés és van színes szállal varrott hímzés is. Az erdélyi virágos reneszánsz idején kialakult ún. „úri hímzés” készítői, hivatásos varró-asszonyok és az úri házak asszonyai keleti, olasz és népnemzeti mintákat olvasztottak egybe. Világi ruhák hímzését a reneszánsz hozta divatba, a barokk vitte ki a divatból.

A csipke len-, selyem-, esetleg nemesfém-fonalból készített, könnyű, áttört textília.

Az egyes csipkeféleségeket legegyszerűbb táblázatba foglalnunk:

Szegésből kialakítottak	Csomókból kialakítottak	Más csipkeféleségek
Szálvonásos hímzések	Rojtkötések	Rececsipkék
Anyagszél-összedolgozások	Makramék	Kötött csipkék
Tűcsipkék:	Vert csipkék: fontos csipkék	Horgolt csipkék (point-lace)
Olasz: velencei, reticella	Olasz: génuai (leveles)	Hajócsipke (frivolitás)
relief	milánói (szalagos)	Lyukhímzés (madeira)
Rosalino	Flamand: díszhálós	Richelieu
Francia: alençonni	brüsszeli	Tüllhímzés
argentani	brabanti	
Flamand: brüsszeli	malines-i	
	Francia: díszhálós	
	chantilly-i	

Nálunk inkább a Szepességben volt elterjedt háziipar a csipkekészítés, a XVII. században. Ma Erdélyben csak Székelyszentkirályon vernek csipkét, magyar nyelvterületen a halasi csipke a legismertebb a XX. sz. elejétől.

A **horgolás** gyakorlatilag a csipkekészítés egyik eljárása, eszköze a kampós végű horgolótű, amivel a képzett hurkokat egymáshoz fűzik. Kínából ered, Európában a XVI. században terjedt el.

A szőnyeg gyapjú-, pamut- esetleg selyemszálakból szőtt, hímzett vagy csomózott textília, fal, padló vagy bútor leterítésére.

Származási helyük szerint vannak európai és keleti szőnyegek. Európában a középkor óta a jól berendezett lakás kelléke a padló- és faliszőnyeg. Ez utóbbi is a franciaországi, németalföldi (flamand) és olasz faliszőnyegek – kárpitok, gobelinek (GOBELIN egy francia fonalfestő-család neve 1662-ben, akiknek az épületét XIV. LAJOS megvásárolta, udvari műhelyeket, így falikárpitszövődét is elhelyezve a helyükön, s akiknek a neve minden szövött és hímzett kárpitra, sőt, az alkalmazott öltésre is átment) – származási helye.

Az európai padlószőnyegek nagy része szőtt – ilyen a magyarországi torontáli, a székely festékes stb. –, a *kilimtechnika* – a síkszövés – viszont elsősorban Kisázsiaiban, a Kaukázusban és Nyugat-Iránban használatos. Az örmény és azeri *szumák* technika zsinórszerű huroksorok beszövéséből alakult, átmenet a síkszövött és csomózott szőnyegek között. Az *ikatok* Közép- és Kelet-Ázsiában járatosak, kötéshez hasonló technikák.

A csomózott – inkább ázsiai – szőnyegek neve gyakran azoknak a városoknak, sőt országoknak a neve, ahol forgalmazták őket. Pl. *Szmirna* a neve minden, török, gyári perzsa-szőnyegnek – ez is népnév, bár az országot ma Iránnak nevezik –, a *lengyel szőnyeget* I. ABBÁSZ sah és utódai küldték diplomáciai ajándékként Európába, az *erdélyi szőnyeg* meg Brassón keresztül Nyugatra került usáék. A legismertebb csomózott szőnyegek (*a felvetőszálon kötött csomók eredményei*) a következők:

Anatóliai (török) szőnyegek	Kaukázusi szőnyegek	Perzsa szőnyegek	Indiai szőnyegek	Türkmen szőnyegek	Kínai szőnyegek	Európai szőnyegek
Bergama	Kazak	Herati~meshedi	Lahorei	Yomud	Szamarkandi	Spanyol
Usák	Sirván	Tebriszi	Kasmíri	Teke		Finn
Gördesz~jordes	Dagesztán	Ferahán		Mervi		
Kul	Derbent	Szerabend		Bokharai		
Ladik	Haradsa	Szinné		Beludzs		
Hereke	Karabagh	Hamadán				
		Siráz				
		Kaskai				
		Korasszán				
		Kirmán				

Nem szövött vagy csomózott, olcsó gyári szőnyegek a hátukon ragasztózott, tűzéses technikával készült *tűzött (tufted) szőnyegek* és a *buklészőnyegek*, az összes *mű-* vagy *gépi perzsa*, a *gyári*, tervezett mintás, vágott *műszálas szőnyegek* stb.

A bőrdíszművesség **használati- és dísz tárgyak készítésére és bevonására szánt bőranyagok festéssel, domborítással, poncolással, metszéssel, aranyozással, esetleg intarziával való díszítése.**

A bőrmunkák közül mindennapos volt bőrkötések készítés, ládák, tokok bőrrel való bevonása, Erdélyben – török mintára – festett, aranyfüsttel, finom ezüst-mintával díszített bőrkárpitok készítése, a maroquin-, szattyán-, kordován-munkák.

FAMEGMUNKÁLÁS ÉS BÚTORMŰVESSÉG

Ősi mesterségek, hiszen a fa korában magától nőtt, az állomány magától regenerálódott, megmunkálni még aránylag primitív szerszámokkal is egyszerű volt.

A fa feldolgozásának kezdete egy fiziológiás szükséglet kielégítése körül forgott: az **ősember vágta és használta** a fát, mert fázott, elégetésével fűtött. Ma is ez a haszonfa legelső funkciója: az **ölfaként** eladott-megvett fát felvágják, és **hasábfaként** fűtenek vele. Ez azonban nagyon alacsony fokú hasznosítás. Szinte azt mondtuk, hogy egy nyersanyag elpocsékolása, hiszen a fát már régen hasznosabb módon is értékesíteni lehet. Például, mint építőanyagot.

Fából legalább kétféleképpen lehet építeni. Az egyik: mikor **tiszta fából építkezünk**, lásd fakunyhók, vakolatlan vagy vakolt gerendaházak, nálunk, Szlovákiában, Ukrajnában, Oroszországban stb. fatemplomok. A másik: **gerendából csupán merev, önhordó vázat és tetőszerkezetet építeni**, a közeit pedig olcsóbb építőanyaggal kitölteni, pl. Németország, Észak- és Kelet-Franciaország, Ausztria, Svájc, Skandinávia régi házai. A **Fachwerk** a VII. sz. óta szokásos ezekben az országokban. Ennek megfelelően alakult az épületfa kereskedelmi választéka is. Már az őstársadalom idejétől ismert a **fatörzs** és a bárdal készíthető **gerenda**. Ehhez már 1322 körül tegyük hozzá minden, a frissen felfedezett fűrészmalomban készíthető ipari faárut: **gerendát** (ezt is gyorsabban lehet fűrészmalomban gyártani!), **deszkát** – (a hozzávaló deszkagyáluló gépet csak 1865-ben fedezi fel az amerikai JOSEPH ROGERS BROWN), **lécet**, **nutféderes hajópadlót**, **parkettát**. Ehhez adjuk hozzá a továbbra is kézzel készített háromféle **zsindelyt** – rövidet, kb. 35 cm-es hosszúságút, hosszút, mintegy fél méterest és „téglát”, azaz téglalap alakú, 30 cm. hosszú, 15 cm. széles deszkadarabot. Mikor felfedezik kb. a XIV. században a **bútorlapot** és a **furnírt** – az első szélleben egymáshoz ragasztott majd nemes fával **furnírozott fenyőléc** – a másik vékony réteg nemes fa, **halspont**, már nem sok választja el az embert a fapótlók hosszú sorától: a különféle vastagságú, 1 mm-

tól 30 mm-ig gyártott, egymásra keresztben ragasztott **réteges lemezekből**, a fakoptatékból készülő **rost-** és a forgácsból összeragasztott-préselt **forgácslemezt** (PFL és PAL). Majd, hogy bonyolultabb legyen a világ, kitalálják ezek nemesítését, rájuk ragasztott vékony műanyaglemezzel majd fát utánozó műanyagfóliával. Szintén napjaink vívmánya a ragasztható, rétegeslemezből készült **szalagparketta**.

A **fafaragás kidomborodó vagy bemélyedő díszítések, ábrázolások kialakítása fatárgyakon forgácsolással vagy véséssel**. Ez lehet **alakos** és **díszítő**. A **díszítő** lehet: *rovátkolt faragás* – apró, bemélyesztett ékek a faragvány felületén –, *domború faragás*, *véssett, karcolt, áttört, berakással, intarziával, beveréssel, égetéssel esztergálással* díszítve, más osztályozás szerint lehetnek **monumentálisak** (pl. *kapuk, fejfák, sírkeresztek, jármok* stb.), **apró használati tárgyak-ajándékok** (pl. *sótartók, kanalasok, fakanalak, dió- és mogyorótörők, tükrök, létrák, fogasok, tékák, faedények, könnyű székek* stb.) és **ünnepi kellékek** (pl. *vőfélybot, bíróbot* stb.). Sajátos csoportok **a pásztorok, a fával dolgozó mesteremberek**, (pl. *nyergesek, pintérek* stb.) munkái illetve **a mézeskalácsosok vagy a kékfestők számára asztalosoktól faragott** dúcok. Iparosmunka volt az ácsolt ládák készítése és díszítése is. A növényi díszítés szintén elterjedt volt.

Nyersanyaga: Közép-Európában **a hárs, a különféle gyümölcsfák** (dió-, körte-cseresznye- stb.), **a tölgy, jávör- és puszpángfa**, Délen a **szantál-, kámfor-, cédrus- és rózsafa** valamint a **bambusznád**.

Eszközei: előre megmintázott *formák* a fára ragasztható *minták, fakalapács*, különféle szélesedő és keskeny pengéjű *favésők, gyalupad, csiszolópapír*.

Ha a szobor nagy, több tuskóból ragasztják össze a nyersanyagát.

A **bútor a szobák mozgatható berendezésének gyűjtőneve. Funkciója szerint** van: *ülő- és fekvőbútor, tárolóbútor* az ingóságok elhelyezésére, többféle *asztal*, a munka és az étkezés céljaira.

Szerkezete szerint a bútor lehet: *állványbútor* – lábakon álló, állványszerkezetű bútor, pl. *ágy, szék* stb. – és *tárolóbútor* – az ingóságok és az élelem tárolására, pl. *láda, szekrény* stb. Gyakorlatilag *faoszlopok és/vagy –rudak közé erősített vékony deszkalapokkal* – *napjainkban PFL-vel, réteges lemezzel* – *befedett keretekből összeállított tárgyak*. Már az **egyiptomiak** ismerték az ágyak, székek, asztalok, ládák bizonyos egyenesvonalú típusait, amelyeket takarókkal és párnákkal tettek elviselhetőkké. A **görögök** már ismerték a *gyalulást* és a *furnérozást*, bútoraik alkalmazkodtak az emberi test formáihoz. A **rómaiak** nagy találmánya a *fém-bútor* és először ők készítenek *szekrényt*. A szekrénnyel a **gótika** – és a középkor – végén találkozunk újra, mint két egymásra tett ládával. A **reneszánsz** szoba legjellemzőbb berendezési tárgya éppen ez és a *pohárszék. Támlás karosszékek, mennyezetes ágyak, díszes tükrök- és képkeretek* egészítik ki a berendezést. A **barokk** előbb a görbe vonalakat hozza divatba, aztán a kárpitozást. Főként az *ágy* játszik a barokkban nagy szerepet.

Az *írószekrény, a komód, a fiókos szekrény, a toalettasztal, a szófa* majd a *szélen* ennek a kornak a találmánya.

A *recamier, a kis, női íróasztal, az óratartó, a sokfajta szobai és konyhai állvány és a zongora*, mint berendezési tárgy viszont a **klasszicizmusból** származik.

Ausztriából ered – és emberközeli – a barátságos, kerekded, kényelmes **biedermeier** bútor, benne az *íróasztallal, vitrinnel, sarokpolccal, a karcsúbb zongorával*.

A **XIX. sz. második fele** aztán elhozza a *gőzben, minta szerint hajlított bútorok* divatját, a századfordulón divatosak lesznek a *mesterkélt formák*, később divatba jön a *csőbútor*, majd a **XX. sz. közepétől** a *gyári, összeépíthető, elemes, egyenes vonalú, csak a funkcióját betöltő ún. északi bútor*.

FÉMMŰVÉSZET, ÖTVÖSSÉG ÉS ÉKSZERÉSZET

A fémek átlátszatlan, rugalmas jó hő- és elektromos vezető, a fényt visszaverő elemek.

Az szerint, hogy miként állnak ellen a savaknak, illetve, hogy mennyire használhatók ékszereknek, ezek az anyagok lehetnek **nemes-, félnemes** és ún. **fekete fémek**. Az elsőbe soroljuk az *aranyat*, az *ezüstit* és a XIX. sz. végétől a *platinát*, valamint az *arany és ezüst egymással alkotott ötvözeit*. A másodikba tartozik a *réz*, az *ón* és a kettő ötvöze a *bronz*. A harmadik csoportba a *vas és ötvözei* tartoznak.

A fémművészet a fémek iparművészeti – kézműipari – megmunkálása. Ide tartozik az ötvösség, az ékszerészet, a félnemes és fekete fémek megmunkálása.

Nyersanyagai: különféle fémek.

Technikái: *lemezelés, huzalozás*. A fémeket előbb kohókban *kiolvasztják* az ércből, *keverik* különféle más anyagokkal és más megolvasztott fémekkel. Ennek következtében általában tulajdonságai megváltoznak. *Hengerelve, kovácsolva* minden fém *lemezeltető*, fokozatosan egyre szűkülő lyukakon áthúzva *dróttá* alakítható.

A fémlemezről metszés, vésés, vágás, eredményeképpen ún. *áttört mű* készíthető. A *tauszia* vagy *dömöckölés* fémlapba vésett mintába belekalapálni valamilyen más – rendszerint nemes- – fém. A *cizellálás* a domborított vagy öntött fémtárgyak aprólékos kidolgozása. A *domborítás* gömbölyű fejű kalapáccsal, legömbölyített végű acélrudacs-kákkal, keményfa-mintán, homok- vagy szurokhalmocskán végzett ütögetés, a tárgy hátoldala felől. A *fémnyomás*: keményfa-mintára, gyorsan fogatva rányomják a központosan befogott lemezt. A filigrán vékony arany-, ezüst- vagy rézhuzal.

Manapság *gyakran vonnak be fémmel a galvanizálás* segítségével fémtárgyakat. Ilyenkor fémsó, arany, ezüst, nikkel, króm stb. oldatába teszik a tárgyat, majd egy erősáramú egyenáram-forrás negatív sarkára kötik. A fémsó lerakódik a tárgyon. Ha grafitral bevont viasz- vagy gipsznegatívot függesztenek fémsóoldatba, akár miről készíthető tökéletes másolat, legyen szó Benvenuto Cellini sőtartójáról vagy a nagypapa zsebórájáról. Ez a **galvano-plasztika**.

Tárgyak, alkatrészek erősíthetők össze a szerelés, a hegesztés, a lágy- vagy keményforrasztás útján. Szereléskor szegeccsel és/vagy díszcsavarral fogják össze az összeerősítendőket. *Hegesztéskor* a saját fémből készült elektróddal oxi-acetilén lánggal vagy ívfénnyel olvasztják össze a tárgyak fémjét. *Lágy forrasztásnál* az összeerősítendő tárgyakat megtisztítják, zsírtalanítják – *boraxsal, gyantával, forrasztóvízzel, forrasztókenőccsel* –, majd a felmelegített pákával cseppnyi forrasztóónt – a forrasztandó fémhez hasonló, de alacsony hőfokon olvadó fém – visznek a két összeerősítendő felület közé. Az ott megszilárdulva fémes kötést hoz létre a két felület között. A *keményforrasztás* réz elektródát, szúrólángot használ a két fém – rend szerint tartós – összekötéséhez.

Nem tudjuk itt felsorolni a fémmegmunkálás, az ékszerészet és az ötvösség szerszámain. Ezek a *lakatosság, bádógosság, kézi és gépi fémfeldolgozás eszközei, célszerszámokkal* kiegészítve.

A fémmegmunkálás egyik legősibb, de máig használt eljárása a **fémöntés**. Először tömör rézöntvények készültek *homok-, ritkábban agyagmintákba*. A *viaszvesztéses eljárás* lényege, hogy a készítmény tárgy formáját megmintázzák agyagból, erre vékony viaszköpenyt húznak, majd az egészet betakarják agyaggal, kiömlési nyílásokat hagyva rajta. A megolvadt fém elolvasztja a viaszt, az kifolyik, helyét átadva a megszilárduló fémnek. Utána leverik a külső agyagréteget, kiütik a belső agyagot és megmarad csak a fém, amit cizellálnak, patináznak.

Manapság az érmeiket, plaketteket *porkohászattal*, zsugorításos eljárással állítják elő.

Az öntés után az öntőművet **csinózzák**, azaz *simítják, patinázzák, futtatják, ezüstözik, aranyozzák, festik, zománcozzák*, esetleg *drágakövekkel, igazgyöngyökkel* díszítik.

A feketefémek megmunkálása közül a **vasművességet** említjük. A vas önmagában ezüstfehér, lágy fém, amelyet ebben a formájában nem használnak. Viszont öntéssel megmunkálják az öntöttvasat, öntéssel és más technikákkal készítenek fekete fémekből a X. századtól művészi tárgyakat, a XIX. sz. végétől ötvözt, azaz nemesacélból hegesztenek fémplasztikákat.

A **félnemes fémek** megmunkálása a tömör *réz*ből készített csákányok, tokos balták öntésével kezdődött. Az *ón*ból már Kr. e. 2000 körül készítettek különféle tárgyakat. Evő- és ivóedény esetében 1% ólmot is lehetett az olvadékba adagolni, így keményebb lett. *Ón, ólom, antimon* keveréke a *betűfém*.

A *bronz* – réz és *ón* ötvözet – valószínű egyiptomi találmány. Díszítették *berakással, kalapálták, vésték, csiszoltak* belőle *tükröt, öntötték szoborrá, fémkoporsókká, műtárgyakká, készítettek belőle szerkezeteket, órákat, kombinálták márvánnyal, más kövekkel.*

A **nemesfémeket** – azért nevezzük ezeket a fémeket így, mert nem oldják őket a savak –, az **ötvösművészet** – a nemesfémek megmunkálásának művészete – és az **ékszerészet** – kisebb arany- és ezüst tárgyak, ékszerek készítése, drágakövek megmunkálása, valódi gyöngyök befoglalása – **dolgozza meg.**

Az **ötvösművészet** elsősorban lemezből és öntvényekből dolgozott/dolgozik. Munkái *kupák, edények, kegytárgyak, díszfegyverek, gyakorlatilag használati és kegytárgyak* Az **ékszerész** bevalottan kisebb, ékességnek alkalmas, drágakövekkel és igazgyöngyökkel díszes tárgyakat készít, *gyűrűket, nyakékeket, kardíszeket, fejdíszeket, fülönfüggőket, ruhakapcsokat, boglárokat, násfákat, láncokat, csatokat, ajándék- és jutalomtárgyakat.* Mind az ötvösök, mind az ékszerészek leginkább *aranyból, s ezüstből,* ritkán – s csak az ékszerészek, – *platinából,* az ötvösök pedig *elektronból* – arany és ezüst ötvözetéből – is készítenek tárgyakat. A *fémötvözetek rézzel való ötvöztetésének mértéke a karát – itt szólunk arról, hogy a 10 karát alatti fémtárgyak nem számítanak nemesfémből készítettnek –, hasonlóan karátnak nevezik a drágakövek súlyegységét, ami egységenként 0,2 gramm.*

Az ékszerészek munkájához tartozik a **zománcozás** is. A *zománc* – *porrá tört, a felületre olvasztott színes, fémoxidokkal színezett – üveg.* Lehet átlátszó (*transzlucid*) és át nem látszó (*opák*). Más csoportosítás szerint megkülönböztetünk: *rekesz-zománcot* – úgy készül, hogy a nemes- vagy félnemes fémre hengerelt nemes, félnemes huzalt forrasztanak, minta szerint, aztán a kontúrminta rekeszeit külön-külön színű zománcporral kitöltik, majd a zománcot kemencében megolvasztják –, ha a hengerelt drót helyett sodronyt alkalmaznak, a magyar ötvösökre jellemző *sodrony-zománcról* beszélünk. Ha csak a minták belső mezőit tölti ki az üvegpor, *filigrán-zománcról* van szó, az a *jour zománcnak* csak körvonala van, hátlapja nincs, így átengedi a fényt, a *beágyazott zománc* esetében az alapba vésett vagy mart rajzot töltik ki zománcporral, a *relief-zománc* készítéséhez előbb az alapot dombormű-szerűen kivésik, aztán az egész felületet bevonják zománcsal. A *ronde-bosse zománc* ötvösművek egészének zománcozása, a középkorban volt divatos. A *velencei zománcot* apró csillagok díszítik, a *limoges-i zománc* alapja vörösréz, az erre zománcfestékekkel festett mintát átlátszó kristályzománcsal fedik.

A *hideg zománcozás* tulajdonképpen festés, lakkfestékekkel befestik a tárgyat, amitől az fényes, színes lesz. Ilyen a XVII-XVIII. sz. *erdélyi zománca* is, virágos, finom rajzú festett minta.

Nem zománcozás a *niello* sem. Az ezüst vagy feketefém tárgyba, például díszpáncélba, szamováriba bevésik a rajzot. Árkait megtöltik *ezüst-, réz-, kén-, borax- és ólompor* keverékével, majd izzítják. A beolvadó keverék megtölti az árkokat. Csiszolás után a tárgyon kirajzódik a minta. Mivel az oroszországi Tula városában – jelentős hagyományos kohászati központ Moszkvától mintegy 200 km-re délre – rendszeresen alkalmazták, nevezik *Tula-zománcnak* is.

Az ékszerész különleges munkaterülete a drága- és féldrágakövek megmunkálása.
A drágakövek: *kristályos szén* (gyémánt), *alumíniumoxidok* (vörös – rubin, kék – zafír, sokszínű stb.) *szilikátok* (zöld – smaragd, kék – akvamarin, sárgásbarna – topáz stb.). **Féldrágakövek:** *kristályos kvarcok* (kék – ametiszt, áttetsző – hegyi kristály, kénsárga – citrin stb.), *földpátok* (labradorit, lapis-lazuli, malachit, apatit stb.). de féldrágakő a borostyánkő (ami megkövesedett fenyőgyanta), a szerpentin, a nefrit, a zsírkő, sőt, az aragonit, az alabástrom és a márvány is.

A drágaköveket *színük* vagy *áttetszőségük*, *fénytörésük*, *színszórásuk*, *keménységük*, *ritka voltak* teszi drágakövekké. A **féldrágakövek** gyakoribbak. A drágaköveket megmunkáló szakemberek – **ékszerészek** – az ásványi kristályt *hasítják*, megfelelő nagyságúra *vágják*, a kő fénytörésének és a hagyományos formáknak megfelelően *csiszolják*, majd nedves ón- és vasoxid-porral *fényezik*. A **csiszolás módja** szerint a drágakövek lehetnek *gömbszemek*, *felső lapjukon táblások* – pl. pecsétgyűrűkben –, **a gyémánt** lehet *rozetta* – az alja és az oldala hexaéder, felső lapja oktaéder –, s lehet *brilliáns* – csonka oktaéder.

Az ékszerész munkája során a tárgyak készülhetnek *elefántcsontból*, *borostyánkőből*, *korallból*, *gyöngyből* stb. A gyöngy lehet **mesterséges**, és **igazgyöngy**. A **mesterséges gyöngy** készülhet *üvegből* – lehet *tömör* és *üreges*, pl. belül opalizáló, halpikkely festékanyaggal festett tekla gyöngy –, s lehet *gyöngynek feldolgozott bármely anyag*. Az *igazgyöngy* lehet *tenyésztett* – a gyöngykagylóba homokszemet tesznek, majd ezt a kagyló bevonja – és *természetes* – amikor szabálytalan – természetes úton a kagylóba került – szemet von be a kagyló. Az első egyenletesebb.

A drága- és féldrágaköveket, igazgyöngyöket legtöbbször **foglalják**. Ez történhet a díszített ékszer anyagából kihajtott *karmocskákkal*, *kis tokokkal*, amire apró félgömböket forrasztottak, ezekkel rögzítve a követ, a *koronás foglalásnál* a köre apró gyűrűt erősítenek, ami szabadon hagyja az alsó és felső lapot stb.

II. RÉSZ

A LÁTÁS ÉS ÁBRÁZOLÁS ALAPFOGALMAI

A LÁTÁS

A **fény**: elektromágneses hullám, a látás ingere. Számunkra a 780-390 nm közé eső tartomány érzékelhető.

A fényt szemünkkel érzékeljük. Az inger fotokémiai úton, a csapok és pálcikák révén agyi impulzusokká alakul, az idegpályákon az agy látókérgébe jut. Itt az impulzusok képérzet-té alakulnak, feltehetőleg a születésünk óta eltelt idő alatt rögzített képérzetekkel hasonlítódhatnak össze, megtörténik a felismerés, majd az impulzusok – fordított és kicsinyített képként vissza-kerülnek a szembe, a recehártyára.

A **világosságot és sötétséget** a pálcikákkal, a **színeket** a csapokkal érzékeljük. Ha a fény a színlátáshoz kevés – pl. szürkületkor, pítymallatkor – a csapok kikapcsolódnak, mindent szürkének látunk.

A **recehártyán** csak szélességgel és magassággal rendelkeznek a képek. A valóságban a tárgyaknak mélységük is van. Szemünk ezt a kétszem-látással kompenzálja, így mindent térben látunk.

Hogy a retinára mindig **éles kép** kerüljön, erről agyunk – önszabályozó rendszerként – magától gondoskodik, változtatja szemlencsénk domborúságát, érzékeli – tanulás eredményeképpen – a tárgyak fény-árnyék és távlat-viszonyait.

Az **elmozduló képet** a recehártya tehetetlensége következtében filmként – egymást követő benyomásokként – érzékeljük.

A látvány néha **becsapja a szemet**. Vannak: *helyzeti és hosszúsági csalódások, iráncsalódások, egyforma méretű körök nagysági csalódásai, távlati csalódások*, létezik az ún. *szétsugárzás és a többértelműség*. Ezekről képeink szólnak részletesebben.

AZ ÁBRÁZOLÁS

Az **ábrázolás** a valódi vagy képzelt jelenségek sík vagy térformákban való rögzítése. Lehet: jelenségszerű, mértani, művészi. Jelenségszerű vagy látszati, ha a létező látszót távlatilag ábrázoljuk. Mértani, ha adott szabály szerinti képsíkon, vetítéssel alkotjuk meg a képet. **Művészi**, ha a tárgyak és jelenségek lényegieknek, alapvetőknek tartott tulajdonságait emeljük ki, érzelmeink és értelmünk alapján. **Elvont** az értelmezés, ha a művészeti kifejezőmód, az ábrázolás nincs közvetlen kapcsolatban az ábrázolt valósággal.

A **valóság rögzíthető még**: *vázlatként*, tehát kutató rajzként, *tanulmányként*, azaz a tervezett alkotás egy részletkérdését tisztázó vázlatok alakjában, *kompozíciós vázlatként*, amelyen a képi vagy plasztikai elemek közötti viszonyt tárjuk föl. Hasonló az *ábra* – a magyarázó-közlő rajz –, a *szakrajz* – ami lehet elvi, összeállítás és műhelyrajz és ide tartozik a *szabványírás* is.

A TÉR

A **tér**, az a háromdimenziós környezet, amiben az emberi tevékenység lezajlik, lehet: *természeti* (organikus), érintetlen és *embertől alakított* (humanizált), vagyis művelt kultúrtáj. Ez utóbbi is kétféle, *megművelt természet*, ha beilleszkedik a vidék ökológiai rendszerébe és *épített környezet*, amennyiben mesterséges világról van szó.

Beszélünk *zárt térről*, amennyiben az építészeti tömegek egy minden irányban határolt teret szakítanak ki a végtelen térből és *nyílt térről*, amikor az építészeti tömegek a végtelen, elhatárolatlan térben vannak.

Az **építészeti téralakításban** a *tér csoportosítás* és a *tér sorolás* elve érvényesül. Az első esetben azonos funkciójú épületeket rendezünk egy csoportba vagy kiemelt építmény köré soroljuk a neki alárendelt épületeket, pl. Kolozsvár, egyetemi klinikák, illetve a Szent Mihály-templom köré sorolt épületek. A második esetben az azonos vagy hasonló funkciójú épületek ugyanarra a tengelyre kerülnek, pl. a kolozsvári Pata-utca. Néha a központos és a tengelyes térelrendezés egymással összekapcsolódik, pl. a kolozsvári Hajnal-negyed. Ám korántsem csak *technikai lehetőségek* fejeződnek ki **a térelhatárolás módjában**. Ebben kifejezésre jut *az adott kor szellemi és anyagi eszménye* pl. a „szocialista” tömbházak apró konyhái, illetve a bukaresti részben felépített „ételkombinátorok”, ahol ezreknek kellett volna étkezniük.

A **belső tér alakítása** a pihenés, a kikapcsolódás, a higiéniás kényelem, az otthonokban végzett munka – tanulás, főzés, takarítás, mosás, barkácsolás stb. – függvénye. A lakás – főleg a sokhelyiséges családi ház – egymástól eltérő funkciójú belső terek rendszere, s mikor nem ilyen – a panellakások szobái esetében – több funkciós belső terekkel van dolgunk.

A FORMA

A **tárgyaknak** anyaguk, szerkezetük és, ami a mostani szempontunkból legfontosabb, **formájuk van**. Léteznek *természeti* és *mesterséges*, ember alkotta formák. Ezek lehetnek *tükröshelyzetűek*, *szimmetrikusak* és *aszimmetrikusak*. A **szimmetria fajtái**: *tükrös*-, *henger*-, *gömb*-, *hasonlósági*, *eltolódásos*, *forgásos* szimmetriák. A természeti és mesterséges formák lehetnek kiterjedésük szerint *sík*- és *térformák*, alakjukat tekintve *szabályos*, *szabálytalan*, *tagolt* és *tagolatlan alakúak*.

A **forma jellemzői**: *körvonala*, *tömege*, *árnyéka*, *faktúrája*, *ritkábban láthatósága*, *tapinthatósága*.

A **forma értelmezése**: *a formaelemzés, az egyes elemek viszonyainak feltárása, a tagoltság, az áthatás, az anyag és funkció, a funkció és forma, a részformák kapcsolatának megállapítása, a forma származása, eredete, mozgása*. **Előzménye** a *formatanulmány*. **Ellentéte** a *formaalkotás*, *szintézis*, a lényeges jegyek összekapcsolása. Lehetséges a *formaalkotás*, a meglevő formából új formák létrehozása, *csonkolás*, *metszés*, *összekapcsolás* stb.

Minden formának van: *mérete, jellege, formatömege, felülete, színe*. A **síkformákban** a *pont*, a *vonal*, a *felt* és a *szín* segítségével ábrázolunk. **Térben** valós formákat hozunk létre, építészeti, szobrászati *makett*- és *modell* formájában.

Az emberi test önmagában természeti forma.

Az elemi formák: a pont, a vonal, a felt és a szín.

A **pontot** két metsződő egyenessel lehet meghatározni, a valóságban igen kis kiterjedésű *feltok*.

A **felt** más fényvisszaverődési mutatókkal rendelkező felületet jelent. Mindig egyenműek, *tömörségük* változó. A tudatunktól független valóságban a *feltok* a felülethez és a tömeghez kapcsolódnak.

A **vonal** létezik a természetben, pl. *körvonalként*, két különböző *felt* hataraként; az ember is készít *vonalas tárgyakat*, pl. *hajtásélek*. A *vonalak* jellemzik a *formát*: *elhatárolják*, *kiemelik*, *gyönyörködtetnek*, *ritmust keltenek*, *részleteznek*, *vezetik a szemet*, *meghatározzák a szerkezetet* stb.

Mozgásban:

A **pont** az *oldalfelezőkön*, *oldalegyeneseken* *kényszerpályán* halad, így *határozott irányba* lesz. Ezeken a *neves vonalakon* kívül *tanácstalanságot* fejez ki. Ha *egyenesek* *metszésében* van *állandónak*, *biztonságosnak* érezzük. „*le van cövekelve*”. A *felületeken* *szabadon* *mozgó*

pont dinamikus. Több pont tudatunkban vonallá egészítődik ki, az egymáshoz közeli pontok folttá egyesülnek.

A vonal lehet: *egyenes és görbe*. Az **egyenes** lehet *nyitott és zárt*, a nyitott egyenes lehet *megtört*. A **görbe** szintén lehet *nyitott és zárt*, a nyitott lehet *szabályos és szabálytalan*. **Több egyenes alaphelyzetei:** *párhuzamosak és metsződők*, ez utóbbiak lehetnek *felületen belül, azon kívül, a síkra ráfeszülők*, „*billegők*”. Ha a magányos egyenes függőleges, akkor feszültséget fejez ki, ha vízszintes, nyugalmat, ha átlós, mozog.

A körvonal lehet *éles és lágy*. Ha **éles**, a kétdimenziós alkotás vonalas, inkább grafikai, a gondolatiságot, keménységet, szerkezetet, felépítést sugalló, józan, ésszerű. Ha **lágy**, az alkotás festői, az érzékekre ható, romantikus, kicsit fantasztikus, látomásszerű, ragyogó. Kívülről határozza meg a formát, tagolhatja, belülről felépítheti (tagoló, illetve strukturális vonalak). **Jellegük szerint** a vonalak lehetnek: *egyenletesen vastagok*, a síkot tudatosítók, *egyenletlenek*, a teret érzékeltető, feszültségoldók, *érzelmi*, íveltek, *s értelmi*, *építők*, *szerkesztők*, egyenesek, szögletesek.

A vonal tehát különböző karakterű lehet és mindegyike eltérő kifejezőerejű. Szuggerálja a mozgást, irányával, torzulásaival jelzi a tér mélységét, felületet oszthat, formát határolhat, foltot alkothat, jelet, pl. írásjegyet képezhet. Mindig megjeleníti a látvány körvonalát de kifejezi az alkotó vérmérsékletét is.

A folt lehet: *szabályos vagy szabálytalan* alakú. Állhat *vonalakból, pontokból*, tehát lehet grafikus és lehet *tömör*, azaz festői. **Körvonala** lehet *éles* vagy *elmosódó*. Ha ívelt, mozgalmasságú, akkor lágy, szerves. Ha körvonala egyenesekkel határolt, akkor rendezettségre törekvő. Ha a körvonal és a belső tónus egyenértékű, a folt és a sík nem különböztethető meg. Ha tónuskülönbség van a folton belül, annak sötétebb része mintegy térbe fordul, leválik a síkról.

A folt tagolja a felületet. **Körvonalaktól határolt területük a pozitív folt, amin ezen kívül esik, az a negatív folt.** Kettejük kapcsolatára az alak-háttér kapcsolat jellemző. A pozitív és negatív foltok aránya, elrendezése a képi komponálás egyik legfontosabb eszköze.

A fény pozitív foltként, az árnyék negatív foltként is felfogható. Egy forma plasztikussága a megvilágítás módjától függően változik. Más a forma telefényben, ellenfényben, oldalfényben.

A SZÍN

A formák egyik jellemzője. Ugyanakkor **a fényforrások is színesek**, más színe van a pusztá napfénynek, más annak, ami vízpárán, felhőn szűrődik át, s más az izzólámpa vagy a neoncső fénye. **A fény hármasság minőség.** Fizikai tulajdonságaival – hullám- és kvantumtermészete, látható elektromágneses hullámvolta stb. – **a fizika**, a látással, a színérzékeléssel a biológia, a színérzetek, színek keltette érzelmek kérdéseivel **pedig a lélektan** foglalkozik.

A színek az emberben színérzetet keltenek. *A fehér, a fekete és a szürke* nem kelt bennünk színérzetet ezek **semleges színek**. A többi **tarka színnek** nevezzük.

A piros, sárga, kék, zöld megnevezésére már a természeti népeknél – feltehetően már az ősnépeknél is – külön fogalom szolgált, így ezek **ős-színek**.

A prizma a Nap fehér fényét hat látható színre bontja. A színeket ismét egyesítve, többféle sugárzásból álló **kevert színt** kapunk. A tárgyak felületei a fény egy tartományát elnyelik, más tartományait kevert fényként visszaverik. Ez a visszavert fény lesz a tárgyak színe.

A spektrumot körre hajlítva, az egymásba olvadó vörös és ibolya új színt hoz létre, a bíbort, amely zárja a **színkört**. Ebben jószemű ember mintegy száz árnyalatot tud elkülöníteni. A színkör rövidebb hullámhosszú színeit **hideg színeknek**, a hosszabb hullámúakat **meleg színeknek** szoktuk nevezni.

Ám a színekben csak tiszta színek vannak. Mikor azt szeretnénk, **hogy** ne csak a tarka színek, de **a semlegesek is helyet kapjanak színrendszerünkben, színgömböt alkotunk.** Ez olyan, mint a földgömb, a sarkok helyén van a fehér és a fekete, az Egyenlítőt a színgör alkotja, a szürke pedig a gömb középpontja. A színgömbben és annak felszínén minden szín elfér.

A **színgömb** rendszerének alapja a színezet, a telítettség és a világosság. Ma ezek határozzák meg a nemzetközileg elfogadott színtest színrendszerét. A mai színrendszert 1931-ben a CIE – Nemzetközi Világítástechnikai Bizottság – fogadta el, angol-francia meghatározottságú, a vörös, a kék és a zöld monokromatikus fények keverési arányaival jellemez minden színt.

Ha a prizma fényeit egymásra vetítjük, mind világosabb, végül fehér fényt kapunk. Sötétet soha, az elfeketedés csak a fényszínek teljes hiánya esetén jön létre. A fényszínek **összeadó (additív) keverésénél** a spektrumban vannak a legsötétebb színek. A fekete a fényszín teljes hiánya.

A tárgyak felületéről visszavert kevert fény színösszetétele alapján van a tárgyaknak meghatározott színe. Ezt fényszínek éppúgy biztosíthatják, mint a pigmentek (festékek). Az egymással kevert festékszínek mind sötétebb színt adnak. A keveredő festékszínek kivonják egymás tarka színtartalmát, ez a **kivonó (szubsztraktív) színkeverés.**

Elég három-három úgynevezett alapszínt (az összeadó keverésben) vagy főszínt (a kivonó színkeverésben) összekevernünk és megkapjuk a semleges színeket. Ha egy alapszíntre a színgörben vele pontosan szembenálló színt vetítjük, fehéret kapunk. Ha egy főszínt a vele szemben levő – a másik két főszín keverése eredményeképpen kapott – mellékszínnel keverünk az eredmény szürke lesz. A színpárokat **kiegészítő (komplementer) színeknek nevezzük.**

Amikor festékszínekkel készítünk színgört, akkor abban mindenképp telített színek vannak. Ezekhez fehéret vagy feketét adva a színt világosítjuk vagy sötétítjük, ha a színhez szürkét adagolunk, a főkre teszünk újabb színeket. A fehérrel való keverést **derítésnek** nevezzük, az eredmény: **a pasztell-színek.** Ha egy tarka színt más tarka vagy semleges színnel keverünk, **tört színt** kapunk.

Ha a színskála a színrendszer része, és a skálában rend van, az egyes tulajdonságok pedig fokozatosan változnak, **harmóniaérzetük van. A színek közötti finom tónuskülönbségeket valórnek nevezzük. Hatáskülönbségüket viszont kontrasztnak.**

Már említettük, hogy **más a forma telefényben, ellenfényben, oldalfényben.** Ehhez most tegyük hozzá, hogy **a szórt fényben** érvényesül, legjobban a tárgy **helyi színe,** más színe van a tárgyaknak nappali és műfényben, a rávetülő reflexek szintén változtatnak a látványon, *magyarán adott szín megjelenése függ a környezet színétől, a fényforrás színösszetételétől, a megvilágítás irányától és erősségétől.*

A **tárgyak felszíne módosítja a szín megjelenését.** Ez a **felszín** lehet: *sima, érdes, illetve szemcsés.* A *tükrözés* ábrázolása azért nehéz, mert rajtuk a környezet visszatükröződése látszik, az *átlátszó testeké* azért, mert a fény szóródása miatt változatos színjelenségek látszanak rajtuk.

A **színeknek térhatásuk van,** a világos színek előbbre kerülnek az alaphoz viszonyítva, míg a sötét színek háttérben maradnak.

A színek kiválthatnak belőlünk jókedvet – ez az ún. *színöröm* –, társíthatjuk őket bizonyos tárgyakhoz, hangokhoz, képekhez, a nagy kultúrák egész *szimbólumrendszereket* dolgoztak ki. Pl. kultúránkban a gyász színe fekete, az öröme piros, a reményé zöld, a békéé kék, az irigysége sárga stb.

A **színeknek lehet információs szerepük,** pl. civilizációnkban piros-tilos, zöld-szabad, sárga-várák stb. lehet **figyelemfelkeltő szerepük,** pl. a veszélyt jelző táblák sárga-fekete színe stb. **Esztétikai szerepük** nyilvánvaló de élettani szerepük is széles körben ismert, a fehértől eltérő színű falak, a szűk, zárt terek, a magas vagy alacsony szobabelsők hatása miatt.

Kevésbé ismert viszont az ezzel összefüggő **kompenzáló** – kiegyenlítő – **szerepük**, amikor a rossz feltételeket megfelelő színekkel egyenlítik ki.

A műalkotásban a **színek** más kifejezőeszközökkel együtt beilleszkednek a kompozíció rendjébe és a **művészi kifejezést szolgálják**, egyszerre fejezik ki a művészi tartalmat és az esztétikai szerepet. Ám ne gondoljunk csupán a festészetre. A színes grafikában, a „hagyományos” szobrok festésében, a mai ún. fényszobrok színeiben, az építészetben – gondoljuk a színes tető- és falborításokra, a szecesszió színes üveglakaira stb. – mind jelen van a szín.

A KOMPOZÍCIÓ

A műalkotás elemeinek belső rendje. A **belső elemek** nagyjából az eddig felsoroltak. Vannak a művek hatását befolyásoló **külső tényezők** is: a *műalkotás mérete*, pl. más egy kispasztika, Kossuth-fej és más ugyanaz mint térszobor, nagyban és körüljárhatóan, *formája*, pl. egy épületnek mindig része a térből kiszakított rész, a pozitív és negatív tér egyaránt, pl. a Szent Péter-templom és az előtte levő tér, *alkotórészeinek szerveződési módja* (vízszintes, függőleges tengely mentén, központosan stb.).

A jó műben a belső erők összetartják a szerkezetet, a részek egymással való kapcsolata pedig dinamikát teremt.

A dinamika – a mozgás – egy műalkotásban jelen lehet azáltal, hogy a művész mozgást ábrázol, mozdulatban levő alakokat ábrázol, illetve, hogy belső mozgásban van, az elemek egymással alkotott kapcsolata a szemlélőben feszültséget eredményez, ami a mozgás élményét kelti. **Feszültséget** és ezzel **dinamizmust keltenek**: *a természeti formák, minden – magának „személyes teret” követelő forma, minden átfedés, amely „ki akar bújni” a takarásból, minden ívelt forma, minden ami ferde, feszültséget keltenek az ellentétek, a térközök – a negatív foltok és formák – stb.*

SZERKEZETEK

A szerkezetnek – kompozíciónak – elsősorban a festészetben – és a grafikában – van jelentősége, kiemeli a művésztől lényegesnek gondolt elemet, alárendeli a kevésbé fontosat. A kiemelés – a festészetben történelmileg kialakult – legfontosabb eszközei:

- *A körvonal*
- *A nagyságviszony*
- *Az irányított fény*
- *A ritmus*
- *Az ellentét*

Művészeti korszakonként más az elfogadott kompozíciós séma. Az ókori Egyiptomban, de akár a középkori faliképeken is a jeleneteknek képregényszerű logikájuk van, alapvonalra rendezettek, s a főalakok nagyobbak. A gótikában szimmetrikusan vagy háromszögben rendeződnek el. A reneszánszban a térháromszög divatos, a barokkban az átlós kompozíció. A XIX. században az aszimmetria kedvelt, a XX. sz. elején, az absztrakt festészetben bonyolult a képek egyensúlya, a képek felülete mindenütt azonos értékű, a kifejezés mindenekelőtt a dinamika révén valósul meg stb.

A plasztikában a tömeg, a forma és a felület révén jut kifejezésre a szobrász mondanivalója. A tömeg lehet összefogott, áttört és részformákkal tagolt. Formái lehetnek: valóságosak és mértaniak, elvontak. A felületek kelthetik a statikusság és a dinamika érzetét.

Az építészetben maga a tér fejezi ki mindenekelőtt az építész gondolatait. Az egyterű építmény a legegyszerűbb építészeti alapforma, a többterű építmények tengelyes, sugaras, központos elrendezése vagy a kettő kombinációja komplex eszmék kifejezésére is alkalmas. Az épület térhatását az alaprajzon lehet vizsgálni. Formáját természetesen alkotóelemei határozzák meg, dinamikáját pedig a tartószerkezetekben működő erők, amelyeket a homlokzaton és a metszeten lehet tanulmányozni. A tömeghatás a távlati képeken tanulmányozható, az épület külsejében ölt testet, az épület felülethatása a falak, a földém, a homlokzat tagolásában, díszítésében, a falnyílások ritmusában, a falazási technikák milyenségében fejeződik ki.

A TÉR A KOMPOZÍCIÓBAN

Lehet mindenekelőtt *valóságos és képzeletbeli*. Valóságos a háromdimenziós építészetben és szobrászatban, képzeletbeli a képeken, a kétdimenziós műfajokban, és a grafikában és a festészetben. A valós térre nincs miért sok szót vesztegetnünk, a síkban korábban mindenekelőtt *a takarással és az előtér-középtér-háttér tagolással* érzékeltették a tér mélységét. Napjainkban **a térábrázolás lehet valóságszerű – távlatos, axonometrikus – és lehet abszurd – többnézetű, redukált, strukturális, kétdimenziós, tárgy nélküli, szubjektív nézőpontú – stb.**

Ugyanakkor a műalkotásoknak van saját *hatásterük*. Ebbe belépve, a műalkotás, lényegét föltárva, mintegy kényszeríti szemlélőjét a ráfigyelésre.

A MOZGÁS A KOMPOZÍCIÓBAN

Már jeleztük, hogy **a képzőművészetben ábrázolható a valós és a képzeletbeli mozgás**. Most tegyük ehhez hozzá, hogy egy mobil – ténylegesen mozgó képzőművészeti alkotás – mozgásélményét periodikusan ismétlődő helyzetváltoztatásai adják, esetükben a mozgás kifejezőeszköz tehát szerkezetük és a ritmus, a szökökutaknál pedig a szoborcsoport dinamikájába eleve bele van számítva a vízsugarak játéka.

Bonyolultabb a helyzet a másik esetben. Egy festő figyelembe veszi a formák szubjektív hatását is, az elfordított fej „viszi” a tekintetet, tehát megfelelő méretű negatív foltot hagy, hogy a képen ábrázolt személy ne legyen bezúfolva a helyére. A szobrot is tehetjük vagy sem a fal elé, vagy „kiköveteli” magának a több helyet vagy se. Egy épület szintén, lásd Hausmann párizsi bontásait vagy a Mátyás-szobor helyét és lehet ellenpéldákat is idézni, pl. a szászsebesi evangélikus templomot.

ANYAGSZERŰSÉG

Az anyaggal két dolgot tehetünk: **vagy elmegyünk az anyagszerűség végső határáig, pl. egy gótikus kőcsipke vagy megkeressük az anyag legjellemzőbb tulajdonságát és abban gondolkodunk.**

A hagyományos művészet is gondolkodott anyagban, pl. Canova szobrainak „bőre”, egy itáliai románkori palota homlokzata, de pl. a modern felületképzés szereti a vakolatlan falakat és (vissza is) él velük, legyen szó bár elmúlt századokról, pl. a szászfenesi római katolikus vagy a kolozsvári Farkas utcai református templom restaurálás után.

FÉNY-ÁRNYÉK HATÁS A KOMPOZÍCIÓBAN

A fény-árnyék hatás mindenekelőtt a formákat és a teret hangsúlyozza a képeken, a kiemelésben általában szerepet játszik, s akkor is szerepe van, ha hiányzik, akkor ugyanis a kép síknak látszik.

A szobroknál vagy az épületeknél a fény-árnyék hatásokat a tapasztalt művész eleve belekomponálja a művekbe. Nincs borzalmasabb egy árnyékbajuszos női szobornál, egy árnyékoktól széttöredezett felületű vagy egy tűző napfénytől simára vasalt épülethomlokzatnál.

ÁBRÁZOLÁSI RENDSZEREK

Az ábrázolás lehet: *távlatos*, egy nézőpontból nézett, amely meggyőzően kelti a látszat illúzióját, pl. a barokk templomok mennyezetének látszatarchitektúrája.

Az *axonométrikus* ábrázolás párhuzamos egyenesekkel ábrázolja a testek párhuzamos éleit, pl. a keleti művészetek vagy Giotto munkái.

A *legegyszerűbb nézetre való redukálás* az ábrázolt formák leegyszerűsített, lényegi vonásokra szorítókozó képe, pl. a bizánci mozaikok.

Többnézetű vagy kevert nézőpontú az ábrázolás, ha a tárgyak különböző nézeteit egyszerre mutatja be a képen vagy az egyes nézetek megörökítése között nézőpontot vált, pl. a kubisták képei vagy a középkori épületábrázolások.

Tárgy vagy nézőpont nélküli kifejezőmód esetében nincs konkrét forma, miközben az elvont formák és színek mégis nagy kifejezőerejűek, pl. a kortárs festészet egyes nonfiguratív irányzatai.

Szubjektív nézőpontú az ábrázolás, amikor a belső lelki élményeket igyekszik kifejezni, pl. egyes szürrealisták képei.

A *térmértan három ábrázolási rendszerét*, a *Monge-féle derékszögű vetületi ábrázolást*, az *axonométrikus ábrázolást*, illetve a *perspektivikus ábrázolást* szakkönyvek tárgyalják. Mi a tapasztalati látszattan ábrázolási konvenciói szerint fogjuk a teret ábrázolni. **Ennek a szabályai:**

- A párhuzamosok egy iránypontban találkoznak
- Két oldallapjukkal látszódnó testeknek két iránypontjuk van.
- A merőlegesek nem változnak.
- A kör látszati képe ellipszis.
- A tárgy képe szemmagasságunktól függ.
- Azonos méretek arányos rövidülését az osztópontok segítségével ábrázoljuk.

HASZNOS KÖNYVEK

- Arnheim, Rudolf: A vizuális élmény, Bp. Gondolat
- Bak Imre: Vizuális alkotás és alakítás, Bp. NPI
- Barcsay Jenő: Forma és tér, Bp., Corvina, 1966
- Uő.: Művészet és illúzió
- Uő.: Művészeti anatómia, Bp. Corvina, 1970
- Berger, René: A festészet felfedezése, Bp. Gondolat, 1984
- Csatlós János: Belső terek, Bp. Corvina
- Dercsényi Dezső: Népvándorláskori és preromán művészet, Bp. Gondolat-Képzőművészeti Alap, 1960
- Dienes István: A honfoglaló magyarok művészete, Bp., Corvina 1980
- Entz Géza: Erdély építészete a 11-13 században, Kolozsvár, EME, 1994
- Uő.: A gótika művészete, Bp., Corvina, 1973
- Fekete Tamás: Szobrászat, Bp., Corvina, 1982
- Finta József: Építőkövek – épületkövek, Bp. Corvina
- Foss, Clive – Magdalino, Paul: Róma és Bizánc, Bp. Helikon, 1990
- Fülep, Dercsényi, Zádor: A magyarországi művészet története⁵, Bp., Corvina, 1973
- Gazdáné Olosz Ella: Kézimunkázók könyve, Buk. Kriterion, 1986
- Gebauer, W.: Kézműipari kerámia, Bp., Műszaki Könyvkiadó, 1985
- Gombrich A.: A művészet története, Bp. Gondolat, 1974
- Hering, Elisabeth: Az írás rejtélye, Bp. Gondolat, 1966
- Huizinga, J.: A középkor alkonya, Bp. Magyar Helikon-Európa, 1976
- Itten, Johannes: A színek művészete, Bp., Corvina
- Kalicz Nándor: Agyag istenek, Bp. Corvina, 1970
- Uő.: Törzsi művészet I-II, Bp. Corvina, 1981
- Kampis Antal: A képzőművészet története, Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963
- Kádár Zoltán: Ókeresztény és kora-bizánci művészet, Bp. Gondolat-Képzőművészeti Alap, 1959
- Uő.: Bizánci művészet, Bp. Corvina, 1987
- Kenediné Szabó Livia: Az etruszkok nyomában, Bp., Corvina, 1977
- Kepes György: A látás nyelve, Bp. Gondolat, 1979
- Király Sándor: Általános színtan és látáselemzés, Bp., Tankönyvkiadó
- Kőszegi Frigyes: A történelem küszöbén, Bp., Kossuth, 1984
- Krejca, Ales: A művészi grafika technikái
- Leroy-Gourhan, André: Az őstörténet kultuszai, Kozmosz, 1985
- Lázár Béla: Kis művészettörténet, reprint, Bp. Anno é. n.
- Lukovszky Ilona: Bőrművesség, Bp. Műsák Közművelődési Kiadó, 1988
- Lyka Károly: A képzőművészetek története, Bp. A Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata⁵, é.n. (1977)
- Marosi Ernő: A román kor művészete, Bp., Corvina, 1972
- M. Kiss Pál: Művészetről mindenkinek², Bp., Corvina, é.n. (1966)
- Molnár József – D. Egyed Edit: Az iszlám művészete, Bp. Gondolat-Képzőművészeti Alap, 1959
- Pázmány – Permay: Látás és ábrázolás Bp. Tankönyvkiadó, 1991
- Piper, David: A művészet élvezete, Bp., Helikon, 1988
- Pogány Frigyes: A szép emberi környezet, Bp., Gondolat, 1976
- Rawlinson, Philip: Az indiai civilizáció, Bp. Helikon, 1983
- Rozsondai Marianne: A könyvkötés művészete, Bp. Corvina, 1983
- Szabó Attila: Művészettörténet vázlatokban, Győr, 1995

Szabó Attila: Az Ószövetség a művészetekben, Bp., Bibliaiskolák Közössége, 1991
 Szántó Tibor: A betű, Bp. Akadémiai Kiadó⁵, 1986
 Uő.: Tipográfia, Műszaki Könyvkiadó
 Székely András: Az ókori Kelet művészete, Bp. Képzőművészeti Kiadó, é. n.(1983)
 Szőnyi, Molnár, Szobotka, Elekfy, Varga, Ferenczy: A képzőművészet iskolája I-II⁴,
 Bp. A Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, é.n.(1979)
 Vasziljev, L. Sz.: Kultuszok, vallások és hagyományok Kínában, Bp. Corvina, 1977
 Zolnay Vilmos: A művészetek eredete, Bp., Magvető, 1983
 Warren, Peter: Az égei civilizáció, Bp. Helikon, 1989
 x x x : Az antik világ, Bp., Corvina, 1986
 x x x : Belső terek művészete. Bp. Műszaki Könyvkiadó
 x x x : Csalafinta füzet avagy Ne higgy a szemednek, Képzőművészeti Kiadó, Bp. é.n.
 x x x : A görög művészet világa. I-II., Bp., Gondolat, 1962
 x x x : Művészettörténeti ABC, Bp., Terra, 1961
 x x x : Terek és utcák művészete, Bp. Műszaki Könyvkiadó, 1960

III. RÉSZ

KOROK ÉS STÍLUSOK

ŐSMŰVÉSZET

Kr. e. kb. 100-ig

Háttér:

Biológiai lényként az ember a jelenleg élő nemeket figyelembe véve a **Főemlősök (Primates)** rendjébe, az **Emberszabásúak (Hominoidea)** főcsaládjába, az **Emberfélék (Hominidae)** családjába, az **Ember (Homo)** nembe tartozik. Állatrokonságával kihalt, pontosabban ásatásokból ismert alakok kapcsolják össze, amelyek az antropogenezis – az emberré válás – különböző pontjain helyezhetők el.

Időrendben a Föld története öt nagy korszakra osztható. Az első **emlősök** a mezozoikum-ban, a triász végén jelennek meg, de érdemleges adataink a **főemlősökről** igazából a föld-történeti újkor, a kainozoikum eocén korszakából vannak. Ekkor terjednek el Európában és az amerikai kontinens északi felén a **félmajmok**, majd az oligocénban az **emberszabású formák**.

Az emberszabású majmok első nyoma, az egyiptomi Fajúm közelében levő mocsaras vidék ásatásaiból előkerült **Propliopithecus/Aegyptopithecus** (kb. *‘inkább a majom-őse’ / ‘egyiptomi majom’*) leletek mintegy 30 millió évesek. Ezt a négy lábon járó, vízszintesen álló gerincű, körülbelül 5-6 kg. testsúlyú, de 27 köbcentiméternyi agytérfogatú koponyával rendelkező állatkát az emeli ki a kortárs emlősök közül, hogy testének és agytérfogatának aránya kedvezőbb, mint azoké. Az emberszabásúak és az ún. félmajmok között valószínű éppen az **Aegyptopithecus** az átmeneti láncszem. A két ág körülbelül 25-20 millió éve vált el egymástól és a **Propliopithecus** úgynevezett *‘erdei majom’ / ‘fa-majom’*, **Dryopithecus** néven ismert utódai a körülbelül 15 millió évvel ezelőtt jutottak el Afrikából Eurázsia déli területeire.

A **Dryopithecus** egyik európai változata a Rudabányán (Magyarország) feltárt, hozzávetőlegesen 10 millió évvel ezelőtt élt **Rudapithecus hungaricus**. A törökországi Sinap feltárásaiból, a dél-ázsiai a Himalája nyugati vonulatát 20-50 km szélességben követő, pakisztáni, 800-2000 m. magas Siwalik hegységlánc vidékéről, illetve Dél-Kínából ismert **Dryopithecus-csoport** leszármazottai azok az emberszabásúak, amelyeket **Sivapithecus** és **Ramapithecus** néven ismer a tudomány. Maradványaik mintegy 8-5 millió évesek. Az emberi faj a mai ismeretek szerint itt vált el véglegesen állatrokonaitól, itt alakult ki egyfelől a majmok vonalán előbb az orangután, majd a gorilla és a csimpánz elődje, miközben valószínűleg a dél-kínai **Ramapithecus** utódeként, az emberfejlődés vonalán létrejöttek olyan emberelődök, mint a **Sivapithecus yunnanensis~Lufengpithecus**. Ez utóbbi már két lábon járt. A gerincoszlop megváltozott helyzete módosította a gerinc és koponya csatlakozását – ami megváltoztatta a gerincvelő és az agy közötti összeköttetés milyenségét –, a gégecső helyzetét. Ez a gégefő, a gégefedő, a hangszálak helyzetét és funkcionalitásának megváltozását vonta maga után. De felszabadultak, folyamatosan használható kézzé váltak a mellső lábak is, ez pedig visszahatott az agy fejlődésére.

Különösen, hogy a természetesen még állati szintű hangjelzéses kommunikációhoz és a mimikához most már gesztikuláció is csatlakozhatott, sőt, a három rendszer irányítása összekapcsolódott az agyban. Erre bizonyítékul szolgálnak – már a közvetlenül következő időszakból – a **Meganthropus paleojavanicus**, az *‘ősjávai nagy ember’* leletei.

A pliocénben bekövetkezett lehülés miatt a **Ramapithecusok** utódai délebbre húzódtak. Ennek tanúbizonyságai a jávai leletek mellett a dél-kínai **Hemanthropus** – ‘félember’ – leletek, de főként a Kelet- és Dél-Afrikában – Laetoliban (Tanzánia), Hadarban (Etiópia), Sterkfonteinban és Makapansgatban (Dél-Afrika) – felfedezett **Australopithecusok**, ‘*Déli majmok*’. A korai **Australopithecusok** mintegy 4 millió évvel ezelőtt éltek.

Az első leletet még 1924-ben Raymond DARR fedezte fel a dél-afrikai Taung feltárási-ban. Laetoli és az **Australopithecus afarensis** 24 egyén maradványaiból álló leletegyüttese után Hadarban került elő az a kétharmad részben teljes csontváz, amely a Lucy nevet kapta a kutatóktól, s amelynek tulajdonosa, körülbelül egy méter, 110 cm. magas, mintegy 35 kg súlyú, hosszú karú, rövid lábú, az emberszabásúakhoz hasonló mellkasú, V-alakú állkapcsú, a két lábon való járáshoz idomult medencéjű, nőnemű lény volt „aki” 3,2, mások szerint 2,6 millió évvel ezelőtt élt. A lelőhelyen sok ezer egyszerű kőeszközt is találtak. A férfiak kb. 140-150 cm. magasak, 45-50 kilósak lehettek, koponyaürtartalmuk 4-500 köbcentiméter.

Tanzániában, az Olduway-szurdokban, illetve Kenyában, Koobi Forában bukkantak azokra az emberi jellegű maradványokra, amelyek mintegy 2 millió évesek. Olduwayban egy nagyobb, primitívebb fajú, **Paranthropus boisei**-nek ‘*diótörő*’-nek keresztelt lény-csoport maradványai mellett egy másik csoport fejlettebb, 140-150 cm. magas, 50 kg. körüli súlyú, 590-700 köbcentiméter koponyaürtartalmú embereinek maradványait is feltárták, akik már a **Homo habilis** az ‘*ügyes ember*’ képviselői voltak. Kenyában, Koobi Forán a ‘*diótörő*’ mellett két Homo-faj képviselői is előkerültek, a kisebbik mintegy 510, a nagyobbik körülbelül 800 köbcentiméternyi agy birtokosa volt. Az első fajt **Homo habilisként**, a másikat **Homo rudolfensisként** tartják számon, mindkettő az emberi faj igen kezdetleges formájához, az úgynevezett **habilinekhez** tartozik.

A kisebbik habilin sokak szerint már az ember közvetlen ősének számít, bár koponyatérfogata csak 510 köbcentiméter, de nagyobb, mint az **Australopithecusok** „*africanus*”, „*boisei*”, vagy „*robustus*” csoportjaihoz tartozó egyedeié, vagy mint a jávai meganthropusé. „Ő” egyértelműen két lábon járt, törpe termetű, legtöbb 130-140 cm. magas, mintegy 40 kg súlyú lény volt és főként növényi táplálékkal élt.

2001 februárjában sajtóértekezleten mutatták be francia és kenyai paleoantropológusok a **Millenniumi ős**, **Millennium ancestor/Orrorin tugenensis** nevű, általuk a legidősebbnek tartott hominida-maradványt, ami jóval emberszerűbb, mint az eredetileg az **Australopithecusok** közé besorolt **Ardipithecus ramidus**, (TIM WHITE, GEN SUWA, BERHANE ASFAW, 1994, Etiópia), mint az **Australopithecus anamensis** (MAEVE LEAKEY asszony, 1994, Észak-Kenya, Kanapoi és Allia Bay), vagy az **Australopithecus afarensis**. Ezek, közbük értve LUCYT is, kezdetlegesebbek, inkább oldalági rokonságról árulkodnak. A Nature 2001 március 22-i számában ugyancsak MEAVE LEAKEY asszony és munkatársai számolnak be arról a Hominidáról, ami az **Australopithecus afarensissel** egyidős, de más, mint azok, leginkább egy, a hetvenes években a RICHARD LEAKEYTŐL 30 éve felfedezett **Homo rudolfiensisre** hasonlít. A **Kenyanthropus platyops**, a ‘*kenyai lapos arcú ember*’ felfedezése azt jelzi, hogy az ember kialakulása még a biológusok rémálmaiban feltételezettnél is bonyolultabb volt.

Az viszont bizonyos, hogy mintegy 1,6 millió évvel ezelőtt jelent meg Kelet-Afrikában az az új emberfaj, az **Archantropus** –, az *előember* – amelynek első koponyaleletét még Koobi Forában, az úgynevezett KBS rétegben találták, de 1984 táján a Turkana (Rudolf) tó másik oldalán, Nariokotomé mellett majdnem ép csontvázát is sikerült feltárni. A **Homo ergaster** agytérfogata 848-908 köbcentiméter volt – hasonló méretű koponya a **Homo habilisek** között is akadt –, ám arcfelépítése, méretei, modernebb testalkata azt jelzi, hogy a ‘*turkanai jövevény*’ már majdnem igazi ember.

Az **Australopithecusoktól** határozottan eltérő, a világ számos részén előkerült, mintegy 1 millió – 100 000 évvel ezelőtt élt emberfajtát ‘*főlegyenessedett embernek*’, **Homo erectusnak**, korai előembernek nevezi a tudomány. Ennek a körülbelül 170 cm magas, 50-80 kg

súlyú, 750-1400 köbcenti közötti agytérfogatú, egyértelműen emberre valló, gyűjtögető-vadászó lénynek a maradványait sokfelé, Ázsiában, Afrikában, Európában egyaránt megtalálták, hozzánk legközelebb a magyarországi Vértesszőlősen, ahol előkerült az úgynevezett **Homo erectus paleohungaricus** alias 'Sámuel' 4 foga és koponya-tarkópikkelye.

A **Homo erectus** legidősebb, 1,2 millió éves példányát Olduwayban találták, a jávai **Homo erectus erectus** egymillió éves, a tighenifi (Algéria) lelet kora 900 000 év, a kínai **Homo erectus pekiniensis** 800 000-230 000 éves, lelettől függően, hasonlóan váltakozó korúak a németországi Bilzingsleben leletei. Közibük tartozik a szintén németországi Mauerben 1908-ban feltárt **Homo erectus heidelbergiensis** is.

És amely típus fejlődése következő nagy állomásán – Kr. e. 100 000-40 000 között – már kiérdemli a **Homo sapiens**, tehát 'bölcs ember' nevet, hiszen agytérfogata már körülbelül 1350 köbcentiméter – a mai emberé mintegy 1500 köbcentiméter. Az etiópiai Omo-folyó melletti Kibish és a tanzániai Ngaloba 130 000 éves leletei éppúgy erről tanúskodnak, mint a marokkói Dzsebel-Irhud két 120 000 éves csontváza – ezek átmeneti formák –, vagy az izraeli Qafzeh, illetve Skhul, s a dél-afrikai lelőhelyek 90 000 éves leletei. Swanscombei (Anglia), steinheimi, ehringsdorfi és neandervölgyi (Németország) változatai éppúgy 'valódi' emberek, mint északafrikai, iraki, üzbekisztáni, rodéziai, magyarországi – a Suba-lyuki barlangban felfedezett – vagy jávai leletekből azonosított társaik. A Düsseldorf (Németország) melletti Neander-völgy körülbelül 80 000 évvel ezelőtt élt hajdani lakója, a **Homo sapiens neanderthalensis** magassága mintegy 160 cm magas volt, a súlya 60-90 kg, agy-koponyájának űrtartalma pedig 1200-1800 köbcentiméter. Ha a **Homo sapiens** Afrikában alakult ki, európai és ázsiai elterjedése mintegy 100 000-90 000 éve kezdődött, Kínába körülbelül 68 000 éve, Ausztráliába hozzávetőleg 50 000 éve jutott el.

Pontosan nem tudjuk, hogy miért és hogyan szorította ki mintegy 40 000- 36 000 évvel ezelőtt a **Homo sapiens** a **Homo sapiens sapiens** névvel jelölt, első európai lelőhelyéről **crô-magnoninak** is elnevezett embertípust. Tény, hogy ennek a mai emberhez mindenben hasonló, 160-180 cm magas, átlagosan 1400 köbcenti űrtartalmú agykoponyájú ősrünknek, a ma élő emberek elődjének a Földközi tenger két oldalán elterülő sávban, Nyugat-Európától az Iráni fennsíkig elterülő térségben mindenütt nyoma van. A DNS-vizsgálatok szerint a **crô-magnoni** ember ritkán, még inkább nem kereszteződött az archaikusabb **neandervölgyiekkel**.

Európa ez idő tájt a fejlődés peremvidékén volt, itt mint már említettük kb. Kr. e. 40 000 táján jelent meg a **crô-magnoni** ember, annak is a világosabb bőrű, a D-vitamint könnyebben felvevő változata.

Pillanatnyilag – molekuláris biológiai megközelítés alapján – úgy tűnik, hogy mintegy 120-55 000 éve, a környezethez való alkalmazkodás következtében, genetikai diverzifikáció, a bőr eltérő pigmentációja révén jöttek létre a bőrszín tekintetében eltérő nagyraszok ismert csoportjai, az europid, negrid, mongolid típusok.

Az alsó paleolitikum embere, az **Australopithecus**, a **Homo habilis** 10-15 tagú csoportokban élt, kétoldalúan megmunkált – pattintott – kavicseszközöket, choppereket használt a durva munkákhoz, s a lepattanó szilánkokat késként, kaparóként hasznosította. Táplálékának legnagyobb része növényi, gyümölcs, gyökér, gumó, állati eredetű tápláléka leginkább tojás, lárva, rovar, gyík, valamiféle kisállat volt. Nagyvad húzához legfeljebb akkor jutott, ha a ragadozók zsákmányát sikerült elragadnia. Egyébként dögevő volt, a nagyvad-vadászat meghaladta lehetőségeit. A tüzet csak alkalmilag ismerte, nem tudta meggyújtani, sem égve tartani. Valószínű, hogy a vízre járó ragadozóktól való félelmében a víztől távolabb levő sziklás vidéken aludt, állandó szálláshelye nem volt. A csoporttól kívülről házasodott, páros családokban élt, amelyekben a nők hagyták el a saját csoportot.

Hozzá képest a középső paleolitikum **Homo erectusa** észlény és az élővilág csúcsa volt a maga idejében.

A **Homo sapiens**, a neander-völgyi ember és rokonai alig pár tízezer év alatt technikát váltottak

A **fejlett paleolitikum** *crô-magnoni* emberének legkorábbi ábrázolásai mintegy 30 000 éve készültek és nem a neandervölgyi emberek alkotásai, hanem a **Homo sapiens sapiens** képviselőié! Európában több mint 200, paleolitikumbeli vésetekkel és festményekkel díszített barlang van. Közülük mintegy 180 a franko-kantábriai vidéken, 20 barlang az Ibériai félsziget más pontjain, tízvalahány Itáliában, néhány Európa más vidékein van.

Foglaljuk röviden össze mindazt, ami a paleolitikum utolsó évezredeinek emberét nagy vonalakban jellemzi.

Anyagi léte tekintetében: vegyes zsákmányolást folytat, alkalomszerűen, nem következetesen próbál bizonyos növényeket termelni, a kutyát háziasítja, a sertést hasonló módon tartja szállása közelében. Területi csoportokban él, de alapvető társadalmi egység fokozatosan a család lesz, a korábbi laza rokonsági rendszert felváltja a vérségi kapcsolaton alapuló egyvonalú leszármazási rend, kialakulnak a leszármazási ágazatok. Ezen alapul majd a későbbi nemzetségi szervezet.

Szellemi tekintetben: halottkultusz, – totemisztikus-mágikus cselekvések kialakulása, gyülekezési-szertartási helyek, szertartási kunyhók megléte, a számolás, az időszámítás adatai rögzítésének első jelei.

Jerichóban körülbelül Kr. e. 9000 körül vertek először tanyát egy már azóta ismert forrás mellett a Natuf-kultúra vadász-gyűjtögetői. Kr. e. 8000 körül már vastag fallal övezték a települést, Kr. e. 7800 tájáról származik első, templomnak nevezhető közösségi épületük. Kr. e. 7500 körül már másfél hektáros a település, lakói kőfallal övezett, vályogtéglából épített, kör alakú, dögölt és tapasztott padlójú házakban élnek,

Jericho mezolitikumi embere tízezer évvel ezelőtt már erődítményt épített. Az árok 3 méter mély, 9 méter széles volt, mögötte kőfal állt, amelyet bástyák erősítettek meg.

A fejlődés következő láncszemét a mai Észak-Szíriában tárták fel. Mureybit és Tell-Abu-Hureira, két, az Eufrátesz mentén fekvő lelőhely korai rétegei fontos adatokkal szolgálnak a mai kultúrnövények kialakulásáról. Mureybitben tárták fel a legrégebbi domesztikált növény, az alakor – egyszemű búza – első maradványait, Abu Hureira lakói pedig Kr. e. 9500 körül letelepedett gyűjtögetőkből Kr. e. 6500 táján gabonatermelőkké lettek

Az ugyanebben a térségben az 1958-tól feltárt, a Kr. e. VII. évezred vége, a VI. évezred második fele között fennállt Čatal Hüyük kiterjedése mintegy 13 hektár.

A teljes életmódváltás nagyjából a Kr. e. VII-VI. évezredben következett be. Ennek legfontosabb jellemzője a kerámiából készült főző és tárolóedények megjelenése volt. A korai neolitikus népek kialakulásának színhelye Irán, Irak, Szíria, Anatólia. Türkmenia déli határszélétől (Dzsajtun) az Elbrusz déli lejtőinek (Szialk) és a Zagrosz nyugati lejtőinek neolitikus településeiig (Mohammad-Dzsaffár)

A tőzeglápok, illetve délen a kagylóhalmok – gyakorlatilag a mezolitikum emberének szemétdombjai – megőrizték számunkra a korabeli embert életének fontosabb tanújeleit.

A **maglemosiaknak** is nevezett mezolitikus európai vadász-halászok csoportjai Kelet-Angliától az Uralig, jórészt az Észak-európai síkságon éltek. Nevüket egy, a mai Dánia területén fekvő, Mullerup melletti nagy tőzegláp – **magle mose** – alapján kapták.

Eközben a kontinens – a Földközi tenger partvidéke, szigetei, a Balkán, valamint a pontusi sztyeppék révén – nyitva állt a Közel-kelet, a Kaukázus, akár a Türkmenisztánig terjedő kulturális hatás, a neolitikum eredményei előtt is. A helyi mezolitikus kultúrák az Ibériai félszigeten, vagy Britanniában magukba építették az új eredményeket, alkalmazva azokat saját körülményeikhez.

Európában görög földön – Thesszáliában a Volosz melletti Szeszklo domb lábánál, a Larissza közelében levő Szuphliban, illetve Argisszában – fedezték fel a legkorábbi, Kr. e. 7000 körüli időpontról keltezhető, földművelő európai ember nyomait.

A Dunántúltól az Északi tengerig, a Maastól a Dnyeszter felső folyásáig, bekarcolt vonalakkal kialakított spirál és meandermintás kerámia található, amely gyakorlatilag kulturálisan egynemű, kelet-délkelet irányból a területet viszonylag hamar benépesítő társadalomra utal,

A Körös kultúrát egy, nagyjából a mai Dobrudzsa térségében kialakuló, immár helyinek tekinthető, a **Boian**-tóról elnevezett nagy kultúra váltja fel. Továbbfejlődése, észak felé terjedése azt a nagyjelentőségű, Erdélyben **erődsdi**, keletebbre **Cucuteni-Tripoljei** műveltség népeisége néven ismert, vésett és festett díszítésű kerámiát használó földműves-társadalom létrejöttét eredményezi,

A Duna középső folyása mentén kialakuló **Duna II.** műveltség kerámiája finomabb, változatosabb, mint az elődöké, az agyagból készült nőalakok, illetve a pecsételők déli kapcsolatokra engednek következtetni.

A **Mediterráneumban** és a tulajdonképpeni Nyugat-Európában a legkorábbi kerámia nyugat-ázsiai, egészen pontosan kilikiai, illetve ugariti, rasz samrai előképekre utal. Északabbra és nyugatabbra valószínűleg ebből a műveltségből kiinduló, de mind maglemosei hagyományokat, mind a Duna II. műveltségtől hordozott vívmányokat magukba építő helyi kultúrák virágoznak fel.

A **Duna II.** és **III.** műveltség befolyásolta az észak-európai síkság és a balti területek, sőt, a mai Nagy-Britannia mezolitikus népességét is.

A halott egyéni sírba való temetése és sírja fölé emlékkő állítása a közép-európai térség bevett gyakorlata. Rendszerint nagyméretű hordalékkő kerül a sír fölé. Északon most Nyugat-Európába, körülbelül a Kr. e. VI-V évezredre jutottak el a neolitikus vívmányok, ekkorra váltak általánossá.

Körülbelül Kr. e. 4700 táján kezdődik az a gyakorlat, hogy az élők halottaik sírjai fölé hatalmas köveket állítsanak. Északnyugat Írországbán, a Knocknarea félszigeten van Carrowmore – kelta szóval ‘*a sok kő földje*’ –, a **világ legrégebbi megalitikus temetője**, amelyben, ma is áll mintegy 40, hamvasztásos sírok fölé emelt dolmen, folyosós sír és kőkör.

Az európai megalitikus emlékek zöme a Kr. e. IV. évezredben épült. Közös jellemzőjük, hogy mint nevük is mutatja óriásiak, emberfölöttiek.

Európában a megalitikus kultúrák eredetileg főképp a peremvidékeken jöttek létre: a folyamat a Kr. e. IV. évezredben kezdődik Bretagneban, egy ezredév leforgása alatt jut el az ír szigetre és Nagybritanniába, újabb ezredévig még él az Ibériai félszigeten, hogy aztán Észak-Európában fulladjon ki.

A „klasszikus” európai megalitikus építkezés arculatai régiók szerint különböznek. Európa egyik leghíresebb megalitikus emléke a wiltshirei Stonehenge. Valamikor Kr. e. 3300 táján kezdték építeni. Félézer évvel később keletkezett a belső, úgynevezett Kékkő-kör. A főkört Kr. e. 1 800 táján, tehát a bronzkor végén emelték s a kőkör fennállásának egész időtartama alatt a napkultusz, a nyári napforduló temploma volt.

A kőszelvények – menhírsorok –, Le Ménec, Kermario és Kerlescan nagy együttesei – mintegy 3000 kőszál körülbelül 4 kilométeres sora.

A Carnac-i megalitikus sírok, de főként az Ile de Gavrinis-i sír – a folyosós sírok legszebben díszített képviselői. Jelentősek az írországi folyosós sírok is. Newgrange Európa egyik, legkiemelkedőbb megalitikus építménye, olyan folyosós sír amely körülbelül Kr. e. 3200 körül készült, s amely nem elsősorban sírkamra volt, hanem a téli napforduló temploma.

Kiemelkedően érdekesek **az őskori Málta földalatti halotti templomai**. Valamikor Kr. e. 3500-2500 között épültek.

A hengek méreteiről és felépítésükről már szóltunk. Itt még említsük meg, hogy Stonehenge külső körének kövein bronzbalták vésett rajzait fedezték föl, hogy Averbury ásatásain szertartásosan felajánlott kőbaltákat tártak fel amelyek Délnyugat-Anglia minden, megalitikus

kultúrával rendelkező területét képviselték, de nem akadt közöttük egyetlen olyan amely a nem megalitikus hagyományokkal rendelkező neolitikus területekről származott volna.

Stonehenge és Newgrange méreteiről illetve rendeltetéséről már szoltunk, mindkettő a **Napkultusz temploma** volt.

Már a harmincas évek ásatásai tisztázták, hogy a megalitikus szertartásokon embert is áldoztak. Ma a dolmenek és a folyosós sírok ásatásakor kikerülő hamvasztásos leleteket általában áldozatok maradványainak tartják.

Maria GHIMBUȚAȘ, a Nyugaton élő neves, román származású ősrégész szerint már az ötödik-negyedik évezred fordulóján megérkeznek Kelet-Közép-Európába az első neolitikus pásztornépek. Itt csak annyit jegyeznénk meg róluk, hogy nagyállattartó pásztornépek, a ló valószínű háziasítói voltak, akik már apajogú társadalomban éltek, különösebb ellenállás nélkül rohanták le a Cucuteni-Tripolje-Erősd típusú neolitikus földművelő csoportokat. Ismertebb nevük a Kurgán népesség.

Ennek kapcsán szóljunk arról, hogy ha az atlanti partvidékre a fentebb ismertetett megalitikus emlékek jellemzők, a kontinens belsejében, a Rajna-vidéken és ennek szomszédságában építésük fejlett szakaszával egy időben kezdődik a **körárkos-sáncos erődítmények** emelése, az egy-két-három árokkal és töltéssel védett erődített térségek létesítése.

A part menti hajózás megélénkülésével a kultikus termékenységszobrok, a máltai tarxien-műveltség, a szicíliai Casteluccio női alakot idéző csonttáblái valamilyen, az egész Földközi-tengeri térségben **egy Minoszon keresztül megvalósuló keleti eredetű kultusz** elterjedtségét szemléltetik. Erre utal a termékenységet megtestesítő istennő szobrának elterjedtsége, a szent bika és a szarvak kultusza, a labrűsz, a kettős balta, mint kultikus jelkép megjelenése a térségben. A Rajnától keletre egyéni sírokba temetkeznek a keleti sztyeppe-övezetből kiözönlő halomsíros temetkezést gyakorló népek, de megjelenésük után nem sokkal megkezdődik az indoeurópai népek nagy költözködése.

A fémmegmunkálás körülbelül Kr. e. 4000-3000 között válik elterjedtebbé Európában. 3000 után általános lesz és megkezdődik adalékanyagok adagolása, előbb a könnyebb olvashatóság, majd a keménység fokozása érdekében. Nagyjából 2000 táján állandósul a bronz receptje – 90% réz, 10% ón –, ekkortól ez a legáltalánosabb rézötvözet. Az ezüstöt s az aranyat inkább tisztán használják és főként lemez formájában.

A **mágikus rajzok** legrégebbi – folyamatos – európai 'képeskönyve' az olasz-svájci határ közelében, Bergamotól keletre, az Iseo-tótól északra, a Valcamonica-völgyben, egy körülbelül 25 négyzetkilométeres területen, Capo di Ponte közelében található.

Az első vésetek valamikor 12 000 évvel ezelőtt készülhettek leginkább – még a holocén idején kihalt – jávorszarvasokat ábrázolnak. A VI. évezredtől kezdve imádkozó stilizált emberalakok, napkorongok, balták, állatalakok rajza mellett idolum-ábrázolások, ekék, kapák, ásók, csapdák vésetei uralják a sziklafalakat. A Kr. e. IV. évezredben álarcos emberfejek, mértani ábrázolások tűnnek fel, fegyverek, lándzsa, íj, vadászbumeráng rajzai mellett. Vadász- és halászműveletek mellett a földművelés, az állattenyésztés is témává válik. Úgy tűnik, hogy a halottak tisztelete és a napkultusz mellett a totemizmus elemei is jelen vannak a völgy lakói kultikus életében.

A kőrézkor – itt a Kr. e. 3200-2500 közötti időszak – réztörök, balták, napkorongok ábrázolása mellett az előző korszak végén megjelenő ember alakú idolum-ábrázolásokat is új elemekkel gazdagítja, a Nap például kozmikus – de emberszabású – lény fejeként, a folyó pedig a lény öveként jelenik meg, amit a kutatók az indoeurópai mitológia egyik első megnyilvánulásaként tartanak számon.

Ugyanebből az időből származnak a már említett rézeszköz-ábrázolások, az első európai szekérrajzok, hogy aztán az 1200-ig terjedő időszakból párbajozó harcosok, mitikus jelenetek, munkafolyamatok, a hőskultusz és a szellemek növekvő tisztelete legyenek a sziklarajzok új témái.

Nagyjából a Kr. e. XII. században kezdődik a görög őstörténet hellászi kora. Az indo-európai szétarajzás görög hullámának első csoportjai – az **akhájok** – valószínű, hogy Macedónián keresztül, még Kr. e. 2000 táján jutnak el későbbi lakóhelyükre, befolyásolva megszüntetve a helyben talált **kár** és **pelaszg** civilizációt, amely sajátosan kontinentális, természetesen krétai elemekkel dúsítva. Nemsokára Krétán is akad görög nyelven íródott, a lineáris A-ból származó lineáris B. írással írott feljegyzés. Hozzávetőlegesen Kr. e. 1400 körül már Mükéné harcosai uralják a Földközi tenger keleti térségét.

Az Európában a harmadik és második évezred fordulójától élő neolitikus földműves-pásztor nép számára a sztyeppékről érkezett szekér és az ökörtől vontatott eke megismerése jelent technológiai újítást korábbi életmódjukhoz képest.

Ázsia őstörténetét ajánlott régiók szerint vizsgálunk. Azt már tudjuk, hogy a **Zagroszig, illetve a türkménisztáni határterületekig terjedő vidék** az emberiség kultúrtörténete szempontjából kulcsfontosságú terület volt, illetve, utaltunk arra, hogy a **belső-ázsiai sztyeppéken** a Kr. e. első évezredre létrejött egy sajátos, nagyállattartó pásztortársadalom.

Az **indiai szubkontinensre** a kerámiakészítésre, az állattenyésztésre és a mezőgazdaságra alapozott társadalom kezdetei az iráni fennsík felől jutottak el, nagyjából a Kr. e. hetedik évezred táján.

Az ázsiai térség harmadik nagy régiója **Kína és a Távol-Kelet**. Ennek emberéről – a csoukutieni lelet alapján – már beszéltünk, a mongolid fiziológiás típus már **Ausztrália és Új-Guinea** őslakói az ember fejlődésének talán még a bőrszín szerinti szétválás előtti időszakát képviselik.

Bár egyes régészek Kr. e. 40 000 tájára teszik az Újvilág első embereinek megérkezését, **Amerikába**, a mai ismereteink szerint nagyjából a Kr. e. 18 000 utáni időben kezdte benépesíteni a fejlett paleolitikum mongolid embere. Kb. a II. évezredig egyfajta, az észak-európai mezolitikumhoz hasonló civilizációként él, csiszolt kő- és csontszerszámokat használ, nem ismeri a kerámiát, egyetlen háziállata a kutya. Ugyanakkor már az V. évezredtől ismeri és használja a rezet, amelyet természetes rézerek fémjének feldolgozása révén nyer.

A kerámia egyébként a Kr. e. III-II. évezredben jelent meg a térségben, és a Kr. e. I. évezred teremtette meg az öntözéses gazdálkodást, illetve az ezzel járó fokozott élelemtermelést, amely a nagy mexikói, illetve közép- és dél-amerikai civilizációk ugrásszerű fejlődését eredményezte.

Vallás:

A **középső paleolitikum Homo erectusának** vallásos elképzelései egy kínai lelőhely, a Peking közelében levő *csou-kou-tieni barlang* ásatásai nyomán tanulmányozhatók.

Semmi se utal arra, hogy a *csou-kou-tieni ember* megkülönböztette volna az állatok és embertársai testét, a halottak tiszteletének, a temetésnek elemi jelei, nyomai sincsenek.

Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy ennek az embernek ne lehettek volna vallásos képzetek. Abból, hogy hiányoznak környezetéből a kultikus tevékenység műveléséhez szükséges tárgyak, legfeljebb arra lehet következtetni, hogy a kezdetleges vallási hiedelmek és a kultikus gyakorlat nem követeltek tőle feltétlenül fél millió évig fennmaradó kellékeket.. Arról nem beszélve, hogy a Terra Amata-i csekély 400 000 éves lelőhelyen talált okkerfesték-rög egyik végén jól látszik a használat nyoma.

Ha az előző korszak embere nem sokat törődött halottaival és megette embertársait, a neanderthali típusú emberről csak részben állíthatjuk ugyanezt. A mai Olaszországban, Monte Circeoban talált neandervölgyi koponyát ugyan feltörték, hogy az agyhoz férhessenek, a horvátországi Krapinában felfedezett tizenvalahány-húszegynéhány személy – idős és fiatal, férfi és nő – csontanyagát állatcsontokkal összekeverve, a velő kinyeréséhez szét törve, megpörköelve tárták fel a régészek, ám a La Ferassie-ban talált sírok két felnőttjét és négy gyermekét eltemették, testüket vörös okkerrel szórták meg.

Az előző időszakhoz képest új tény a mintegy 80 000 éves, a svájci, 2500 m magasságban fekvő Drachenloch barlangban, később másutt is – Mas d’Azil (Franciaország), Petershöhle (Ausztria), Istállóskő (Magyarország) stb. barlangjaiban – felfedezett medvekultusz. A svájci barlang egyik legtávolabbi, legnehezebben megközelíthető termében a fal mellett végighúzó padkán 23 medve koponyájának csontjait találták meg, alattuk a gondosan keresztbetett lábszárcsontokkal. Magának a kultusznak a mibenlétét csak találgatják a szakemberek, szibériai természeti népek hasonló szokásai alapján a **totemizmus** valamilyen formájára gyanakodhatunk.

A vadászó paleolitikumi ember mágikus cselekedeteiben megfigyelhető **néhány, a mágikus eljárásokra általában jellemző vonás**: közös bennük az, hogy különféle cselekvések, mozgások stb. segítségével befolyásolni próbálják a természetet, az állatokat, az élő embereket s a már nem élő lények szellemeit, mágikus eszközökkel igyekeznek szabadulni betegségeiktől, vélt, vagy valós ellenségeiktől, ez kell hogy erőt adjon fegyvereiknek – alkalom adtán nekik maguknak is –, ugyanakkor minden közösségnek megvannak a csak rá jellemző, csak tőle gyakorolt szertartásai, amelyek tartásának helye, ideje, módja törzsi titok.

A vadászársadalom legfontosabb élményei, félelmei, érdekei az állatvilághoz kapcsolódtak, emiatt az állatoknak alapvető szerep jut mágikus szertartásaikban. Drachenloch és a többi medvebarlang szemléletes példa ehhez, de még jobban ahhoz, ahogy egy emberi közösség szoros kapcsolatot talál önmaga és vadászterületének legnagyobb, legerősebb állata között.

A természeti népek embere azonosságot lát önmaga és a környező világ tárgyai, élőlényei között. Mivel a paleolitikum emberének fogalma sincs az ember eredetéről, ugyanakkor annál jobb véleménye van önmaga és törzsi társai erejéről, éles szeméről, fürgeségéről, természetes mechanizmuson alapszik az a törekvése, hogy törzsét és önmagát a köztisztvisletben álló és rettegett állattól származtassa.

A **totem** szó az észak-amerikai algonkin indiánok nyelvéből származik, abban az **ototeman** szó azt jelenti „*ő (férfi-, vagy nő-) rokonom*”, ma a szó átvitt értelemben az ‘*ős*’ megnevezésére szolgál. A **totemizmus itt és ebben az őstörténeti korszakban elsősorban állatostól, ritkábban növénytől vagy tárgytól való közvetlen leszármazás hiedelmét jelenti, tulajdonképpen az őstársadalom emberei közötti rokoni kapcsolatok kivetítése azokra az állatokra, növényekre, tárgyakra, amelyekről a közösség élete függ.**

A totemállatot – egyszerűsítsük erre a képletet – és szféráját különleges, szakrális, mágikus állandó tilalmak – **tabuk** – védik. Magát a totemállatot elejteni, megsebesíteni, elfogyasztani, eladni általában tilos. Ha mégis el kell ejteni, mágikus szertartás szükséges a tilalom alól való feloldáshoz. Sokszor magát az állatot is tilos megnevezni. Tilos az **endogámia**, tehát az azonos totemhez tartozó, „*közös őstű*” személyek házassága, tilos a totemállatot képviselő varázsló bántalmazása, helyenként akár érintése is, a közösséghez való tartozást különleges, csak a totemállat közösségére jellemző beavatási szertartás szentesíti, amelyre általában a serdülőkor táján kerül sor.

A **totemizmus nem vallás, ugyanis a totemállatban a törzs tagjai összetartozásuk zálogát – később jelképét – önmaguk megtestesülését látják, azonosnak érzik vele magukat. A totemállatra való hivatkozással érvényes tabukat lehet elrendelni, de ezek nem egy, az emberi sorsok fölött uralkodó idegen, kívülálló hatalom, az istenség parancsai.**

A portugál ‘**fetico**’ – *mágia, varázslat* értelmű –, mások szerint a szintén portugál ‘**feiticio**’ – *csinált, mesterséges* jelentésű – szóból származó **fetisizmus** kifejezés olyan természetes vagy mesterséges tárgyak, fétisek tiszteletét jelenti, amelyek a természeti népek emberének hite szerint rejtélyes, titokzatos hatóerővel, manával rendelkeznek.

Az őstársadalom embere úgy érezte, hogy körülötte a természetben, a társadalomban, az őt körülvevő, számára bonyolult világban titokzatos, az emberi akarattól független, személytelen erők hatnak. Ezt ez erőt a melanéz törzsek nyelvén *manának* nevezték.

Egyéni és közösségi fétisek egész sorát érezte a természeti társadalomban élő ember sorsát befolyásoló tényezőnek, olyannak, amely manája révén egyszerre ura tisztelőjének, de attól uralt is, hiszen a nem hatékony fétis helyett hatékonyabbat választhat gazdája.

A halott már régen emberfölötti erő hordozójaként tisztelt. Mindenekelőtt, **az, hogy a leszármazási, vérségi kapcsolat ősök és utódok között nyilvánvalóvá válik, egyértelművé teszi, hogy az utódok minden sikere valamilyen módon az ősöknek is köszönhető.**

A felhalmozott társadalmi tapasztalat magától értetődő módon az utódok hozománya. A paleolitikum embere számára **ez a halottak kultuszának egyik forrása: a halott manája átruházódik az utódokra.**

A halottakkal kapcsolatos másik érzélem a rettegés. Az egészséges ember fél attól, hogy kapcsolatba kerülve a halottal, „*ráragad*” a halál. Nem a betegség, hanem az elmúlás. Ekkor kezd kialakulni **az élő ember lelkétől különböző minőségű, a halott szellemeként** felfogott képzet. **A lelket anyagi, rendszerint a vérrel vagy a kilélegzett levegővel azonos valaminek** képzelik el, amely a vérkeringés, a lélegzet megszűnésekor megsemmisül, de ez utóbbi legalábbis elhagyja a testet. **A szellem** valami egészen más, szintén anyagi létező, madár, kísértet, ködlény, hazajáró lélek, amely jóságos, vagy ártó túlvilági lényként befolyásolja az élők sorsát.

Ezzel egy időben alakul ki **a túlvilág képzete.** A túlvilág lehet az örök boldogság, a földi létnél különb lét világa és lehet sivár, kietlen vegetálás színhelye, vagy lehet mindkettő, ezidőben azonban a túlvilág még mindenki számára egyforma, a halottak sorsával együtt.

A mana igazi hordozója azonban mindenkor **az élő ember**, közülük is az, **aki látható jelét hordja rendkívüliségének, más, mint a többi ember, vagy többet tud társainál.**

Ma élő természeti népeknél **varázsló és javasember, sámán és orvos** a két minőség neve, „*fekete varázsló*” a felsőbb hatalmakkal közvetlen kapcsolatban levő, ártó személy, „*fehér varázsló*” a gyógyító, a felsőbb hatalmakkal csak az emberek hasznára kapcsolatot teremtő, áldó társa.

A kétféle varázsló egy személyben is megfér, de ma a néprajz elkülöníti őket. Az első megtestesítője a **sámán** – a tunguz *saman, shaman, megszállott* szóból –, aki természetes, önhipnózissal létrehozott vagy mesterséges, hallucinogén anyaggal kiváltott transzban kommunikál – hívei érdekében és nevében – a szellemekkel.

Ez az eredetileg az észak-szibériai, urál-altáji népeknél felfedezett hit, **sámánizmusnak** mai fogalmaink rendszerében **azt a vallásos gyakorlatot nevezzük, amely azon alapszik, hogy a sámánnak különleges, természetfölötti ereje van, ennek révén kapcsolatot teremt a túlvilággal, érzéken túli ismeretei segítségével megnyeri a jó szellemek támogatását, távol tartja a rossz szellemeket, önkívületi állapotban – érzése szerint – a lelke időlegesen az égbe, a túlvilágra jut és ott rendkívüli kultikus jellegű és gyógyító képességeket szerez.**

A „*fehér varázslót*”, a **javasembert** afrikai és amerikai természeti népeknél figyelték meg.

A görög *mageia* – *varázslás* – szóból származó **mágia olyan bonyolult eljárásrendszer neve, amely azon a hiedelmen alapszik, hogy adott cselekvések végzése, szimbólumok, jelek alkalmazása révén befolyásolható a természeti és természetfölötti világ.**

A neolitikus körülmények között mindenekelőtt **alapvetésében változik meg az ember és környezete kapcsolatának érzékelése.** Míg a paleolitikum és a mezolitikum embere az állandó változás, a kiszámíthatatlanság élményével küszködött egész életében, a neolitikum földművese mindenekelőtt a szabályszerűség élményével találja magát szemben. A szabályszerűség tehát **kozmikus törvény**, hordozói megismerhetetlenek, titokzatosak, örökkévalók,

Szintén kozmikus élmény a termékenység. Miután az ember a kalászt „*elpusztítja*”, annak megmarad az „*életereje*”, a földbe jutva képes ismét feltámadni, a föld „*jóvoltából*” új életet eredményezni.

Ebből más is következik: **élet és halál kozmikus összefüggésének** a felfedezése. Az élet a születés – növekedés – érettség – öregség – pusztulás végtelen lánca.

Aztán van még valami: igaz ugyan, hogy ez **nem kozmikus élmény. A neolitikum embere rájön, hogy a család, a szélesebb rokonsági közösség sem elegendő az új körülmények között adódó közösségi feladatok elvégzéséhez.** A föld művelőjének, az állattenyésztőnek állandóan van élelmiszer-tartaléka, kevesebb gyerek hal meg, **valamivel nagyobb az életben maradás esélye, másrészt a családi-törzsi kapcsolatok mellett újfajta – nem vérségi – kapcsolatok is kialakulnak. Létrejön a faluközösségi rendszer.**

Ami még valamit eredményez: ha korábban a törzsön belül annak legtekintélyesebb tagja – „*ősanja*”, később „*ősapja*”, pátriárkája volt a vitathatatlan vezető, most előtérbe kerül a mana birtoklása – az átlagosnál magasabb szociális intelligencia, a harcserények, a szellemi-fizikai többlet –, és a nagyobb hatalom már az őstársadalomban is előnyökkel járt, megkezdődik a hierarchizálódás a közösségen belül, **kiemelkednek az első vezetők.**

A neolitikum körülményei *ennek megfelelően alakítják ki a vallásos képzetek új rendszerét: a vadásznépek totemje és fétise helyébe az új élményeket megtestesítő képzetek kerülnek.* Már a mezolitikumban megjelenik az állati és emberi szaporaságot befolyásoló **termékenységistennő**, majd – a neolitikumban – **Földanya** mellett megjelenik a **Nap, mint ősatya**, később **Napisten** is. *Ő a periodicitás, a szabályszerűség megtestesítője, ugyanakkor megtermékenyítő melege a termékenységgel kapcsolatos képzeteket is befolyásolja.*

Kettejük kapcsolatát a földi párkapcsolatok mintájára képzelik el. Ugyanakkor utódjuk van.

Több, különféle, korábban a vadásztársadalom körülményei között létezett, vallásosnak tekinthető képzet a neolitikum körülményei között is fennmarad, természetesen átalakulva. A totemizmus evilágivá válik. A mitikus állatós helyét olyan emberös veszi át, aki valami módon racionális kapcsolatba kerül a törzs életét korábban irracionálisan meghatározó állattal. Ez viszont – a hozzá fűződő történet alapján – mintegy jelképévé – és védelmezőjévé – válik adott embernek, s révén az embercsoportnak.

Másfelől az állatistenek imádása – a thériolátria – átalakul állatalakban is megjelenő ember alakú istenek tiszteletévé, azaz thériomorfizmussá.

A fétis szintén átalakul. Hogy erejét állandóan érezze tulajdonosa, **talizmánná, amuletté változik.** Ugyanígy, a **mágikus cselekmény** is megváltozik. Ha korábban a vadásztársadalmakban alkalmi, titkos, de közösségi jellegű volt, most bizonyos körülmények között állandósul, rendszeressé válik, tagolódik közösségi, nyilvános és egyéni, titkos típusúra, végül, de nem utolsósorban a közösségi változata bonyolódik, ünneppé válik. **Lévén, hogy a földműves-társadalom eseményei nagyobb biztonsággal következtek be, mint a vadásztársadalomé, a mágikus eljárások sikerének valószínűsége is nagyobb. A siker éves megismétlésüket, a bevált szertartások állandósulását eredményezte, ünnepekké, majd ünnepélyrendszerekké váltak. Ezek legtöbbször jelképes cselekedetek, a hasonlósági mágia alapján működnek.**

Minden mágikus szertartás, szertartásrendszer mindig az adott helyzetnek megfelelő, állandósult, bonyolult, fizikai és verbális, saját, máskor a varázslótól végezett, egyéni vagy közösségi cselekedetek együttese, amely, ha úgy tetszik ösztönös igényű, hiszen lezajlása során zene, tánc, mágikus szövegek, ráolvasások, varázsigék fonódnak össze.

A neolitikum embere istenei, a Földistennő és Napisten –, Esőisten, Ég istene stb. – kapcsolatát már a földi párkapcsolatok mintájára képzelel el. Ennek lehetősége az emberfeletti erők antropomorf – emberszerű – formában való elképzelésében rejlik. Ugyanígy, a korábbi, a természeti erőkhöz hasonlóan személytelen emberfeletti hatalomhoz képest arcot ölt a személyes isten. Amely természetesen emberarcú és emberi természetű. Sőt, az emberekhez hasonlóan nevet is visel. Az istenek földi kapcsolatban vannak egymással, megszületnek, élnek és esetenként meghalnak. Az ezekről szóló történetek a mítoszok.

Amikor a közrendűek közül kiemelkedő nemzetségi, törzsi, törzsszövetségi arisztokrácia rátelepedik az egész törzsszövetségi szállásterületre, **amikor megjelenik a munkamegosztás**, szakosodik a földművelő, az állattenyésztő és a kézműves, amikor megjelenik az árutermelés és az árucseré, meg a kereskedő, **létrejönnek az első igazi városok, majd a városállamok**. Már ez előtt a kor előtt – emlékezzünk – továbbélnek a korábbi viszonyrendszer elemei, **a törzsi totem funkciót váltva jelképpé és védelmezővé válik**, miközben **Földanya és Napisten biztosítja a mindennapit, a totemállat köré tömörülő közösség fokozatosan kiemelkedő vezetője mintegy a természetfeletti hatalom megbízásából vezeti a közrendűeket**, tartja a kapcsolatot az új istenekkel. **Az istenekkel való kapcsolattartás a mana függvénye**. Innen csak egy lépés annak elképzelése és elhitése, hogy a mana a természetfeletti lények különlegesen célzott adománya, **hogy hordozója rendkívüli érdemei – később születése – okán jutott ehhez**, s ezen az alapon utódaira is átöröközheti.

Ez a folyamat természetesen nem tudatos, egyetlen alkalommal megvalósuló – hogy úgy mondjuk, szándékos dezinformáló jellegű –, lehet, ilyen eleme nincs is, a közösség tagjai egyszerűen racionális, köznapi magyarázatot keresnek arra, hogy miért éppen az adott személy uralkodik közösségük fölött, **ám amikor a neolitikus városok, városállamok, városállam-szövetségek, földrajzi tájegységek kezdenek államokká koagulálódni, már nehéz a tudatos elemet elvitatni a hatalom képviselőitől**, hiszen nekik legitimálni kell hatalmukat, ha nem népük, akkor bár a hatalmuk alá hajtott új területek népei, vagy a hatalmukra törő vetélytársak előtt.

Az isteni jelleg és a csodatevő erő, együtt alkotják az uralkodó karizmáját. A karizma önállósodott, maga a méltóság biztosította, de függött a valós erőnlétől, egészségi állapottól, hiszen a közösséget csak egészséges, jó erőben levő, ép eszű szakrális – szentséges tulajdonságokkal rendelkező – személy vezethette. Amennyiben ereje hanyatlott, egészségi állapota romlott, észbeli képességei hanyatlottak, távoznia kellett a hatalomból.

Természetesen **a vezetésre való alkalmatlanságról külső jelek tájékoztatták a közösséget**. Sok népnél ilyenkor hivatalból sor került a szaknyelven szakrális királygyilkosságnak nevezett cselekedetekre, más népeknél az uralkodó bizonyos időközökben, bizonyosságot kellett, hogy tegyenek töretlen erejükről.

Később – különösen a keleti, abszolút hatalommal rendelkező királyok birodalmaiban – jelképes cselekmények, szertartások vették át a szakrális királygyilkosság helyét. A folyamattal párhuzamos az istenek antropomorfizálásának, emberi, sőt uralkodói alakokkal való felruházása.

Mivel ez a korszak a fokozatosan kiépülő új társadalmi intézmény, az állam megszilárdulásának kora, **ahogy az uralkodók általában kis saját államocskáik, városállamaik kizárólagos uralkodói, isteneik is e kis államocskák, városállamok saját – és általában csak saját – kizárólagos istenei**. Vigyázat: ez nem jelent monoteizmust, egyistenhitet, még jóval később is PALLASZ ATHÉNÉ Athén városának főistene, ami nem zárja ki ZEUSZ és más istenek tiszteletét.

Korábban, a vadásznépek mágikus szertartásairól szólva nem mulasztottuk el szólni a varázsló, majd a sámán személyéről. Ha a varázsszertartás végzője – elvben még a törzs bármely tagja lehetett, a sámán már a törzs különleges manával rendelkező, a felsőbbrendű lényekkel rendszeres kapcsolatot kialakító tagja, aki többé-kevésbé ebből él. Mikor létrejön a társadalom anyagi kritériumok szerinti tagozódása, a hatalom képviselői igyekeznek a döntéseket érdekeiknek megfelelően meghozni és ez természetes, a hatalom lényegéből fakad. Így **elkülönül egymástól a szertartásokat végző, a hatalommal szoros és szerves kapcsolatban levő, csak, vagy jóformán csak kultikus igényeket szolgáló réteg, s egy olyan csoport, amely csak alkalmilag kerül kapcsolatba az istenekkel és akkor is csak bizonyos, nem igazán vallásos, inkább gyakorlati jellegű feladatokat át el, mint például a gyógyítás**.

Most, a fokozatosan kiépülő új társadalmi intézmény, az állam megszilárdulásának korában **ez a folyamat elmélyül**, hangsúlyozódik.

A fokozatosan kialakuló új társadalmi réteg már eleve nem egységes. Nem is lehet az, mert többféle társadalmi igénynek kell megfelelnie. **Döntő csoportjuk** az eredeti rendeltetésnek megfelelően **a kultusz szolgája**, vagyis **pap**. **Más csoportjuk papként** az istenség szolgáinak eltartására szánt vagyონrészt kezeli, **adminisztrál**, és mivel a társadalom fejlődésének kezdetein papkirályságok, papi birodalmak, vagy olyan világi országok állnak, amelynek uralkodói kultikus fejei is birodalmuknak, a papi adminisztráció gyakran átmegy állami adminisztrációba, a papság egy része **államhivatalnokká lesz eredeti képzettségének és hivatásának feladása nélkül**.

Már korábban volt egy ehhez közelálló réteg, a javasembereké. Ez továbbra is megmarad, orvoslásra szakosodott papokat gyakran emlegetnek az írásbeliséget már ismerő társadalmak legtöbbször ugyancsak pap szerzői. De papok – pontosabban papképzőt végzett írástudók – a csillagászok, a nagy öntözéses kultúrák csatornáinak tervezői, *IMHOTEP*, *DZSÓSZER* fáraó építész, avagy a később élt *HESZIRÉ*, az orvos és írástudó főhivatalnok. **Azt mondhatjuk, hogy a városállamok korának kezdetével elkülönül egymástól a tulajdonképpeni papság és az ebből fokozatosan kialakuló szakértelmiségi.**

Egyébként **egy harmadik réteg is kialakul, az adott helyzettel még vagy már elégedetlen papság csoportja**. Ezek egyfelől fundamentalisták, másfelől a réteg ellenpólusán elhelyezkedők szintén ehhez a csoporthoz tartoznak. Közülük kerülnek majd ki a nagy, mindkét irányú hitbéli fordulatok kezdeményezői és végrehajtói.

A papság felfigyel arra, hogy az őskor istenei ellentmondásos rendszert alkotnak és a racionalitás jegyében **igyekszik a lehetőségekhez mérten rendszert alkotni** a csak legáltalánosabb szinten összefüggő elemekből. **Rendezési alapul az istenek kilétének és hatáskörének pontos körülírása, egymáshoz való viszonyuk meghatározása szolgál.**

Feltevődik a kérdés, hogy a ZEUSZt, vagy JUPITERt főistenként tisztelő görög, illetve római vallás miért nem egyistenhit, miért soroljuk őket a politeista – sokistenhívő – vallások közé. Azért mert esetükben a főisten tisztelete nem zárja ki a többi isten tiszteletét, az egyistenhívő felfogás viszont határozottan tiltja más, idegen istenek imádatát.

Építészet:

Lakás: az alsó paleolitikum embere a víztől távolabb levő sziklás vidéken aludt, állandó szálláshelye nem volt. Az emberi közösségek megszorodása mesterséges lakóhelyek építésére kényszerítette a nagy folyómedencék lakóit, s nem csak őket. Szabálytalan vagy kör alakú alaprajzú, félig földbevájt lakásaik padlója egy méterrel a földfelszín alatt volt, falcölöpök vagy mamutcsontok tartják a falakat és a tetőt pótló bőroket. Ezeket a földön csontnehezékek tartották egy helyben. A településeken felfedezett különálló lakások arra engednek következtetni, hogy kiscsaládokban éltek – bár találtak hosszában, vagy halmazszerűen összeolvadt lakóegységekből álló településeket is –, tény, hogy minden kiscsaládi közösségnek saját, különálló tűzhelye volt.

Jerichóban körülbelül Kr. e. 9000 körül vertek először tanyát egy már azóta ismert forrás mellett a Natuf-kultúra vadász-gyűjtögetői. Az erre a műveltségre jellemző kerek, vékony kőrétegre rakott, sárral bevont gyékényből készített falú kunyhókban lakó népesség már Kr. e. 8000 körül vastag fallal övezte települését. Kr. e. 7500 körül már másfél hektáros a település, lakói kőfallal övezett, vályogtéglából épített, kör alakú, döngölt és tapasztott padlójú házakban élnek.

Ain-Gazál, ez a Kr. e. VIII. évezred vége táján alapított, növénytermesztő-állattenyésztő, Kr. e. 6000 körül már 12 hektár kiterjedésű, 2000 lakosú, a mai Jordániában fekvő település jellegzetes, a prekerámikus kor záró szakaszára jellemző vonásokat mutat. Házai tágasak, kemény padlóval rendelkeznek.

Dzsarmó falu hajdanán, a Kr. e. hetedik évezred első felében a mai Kurdisztán mostanság annyit vitatott térségében állt egy hegyfokon. Mintegy 300 évig létezett településként. A huszonöt-harminc, agyagból rakott falú ház mindegyikében három-négy kis szoba volt, a házak mindkét oldalán udvar, vagy nyitott folyosó húzódott. A házakban agyagból épített kemencéket, s gabonátárolók alapjait fedezték fel a régészek. A padlót gyékényfonatból készült szőnyeggel fedték.

Ali Kos házai vályogból épültek. Čatal Hüyüknek utcái nem, voltak, a házak egymáshoz épültek, a lakosok a tetőkön közlekedtek, onnan ereszkednek be a vályogtéglákból épített, négyszögletes, helyenként udvarokkal elválasztott, mintegy 25 négyzetméter alapterületű, egységes alaprajzú lakásokba.

A Balkán korai földművesei gerendavázis, paticsfalu, félig földbe mélyesztett házakból épült falvakban éltek.

Ha a svájci vagy német térségbeli cölöpépítmények telepítése leggyakrabban véletlenszerű, a négyszögletes alaprajzú házak faszerkezetűek, a gerendák köze sárral tapasztott sövényfallal van kitöltve.

Végül Mohendzso-daro helyén a régészek 2,5 négyzetkilométeres rommezőt tártak fel 8 méter magas falomokkal, amelyek egy-kétemeletes, konyhával, fürdőszobával, illemhellyel ellátott, 70-150 négyzetméteres lakásokra osztott házakból maradtak fenn.

Palota: igazán nincs vagyoni különbségre utaló házak építésére vonatkozó jel, az őstársadalmak legfeljebb a katonai demokrácia felbomlása koráig jutnak el.

Kultikus épületek: Jericho lakóinak körülbelül Kr. e. 7800 tájáról származik első, templomnak nevezhető közösségi épülete.

Čatal Hüyük lakóinak bikakultuszáról árulkodik egy szentély, amelynek rekonstrukciója Ankarában látható. Egy boltívszerű építmény alatt bikakoponyák, ezek alatt áldozati edények elhelyezésére szolgáló fülkék vannak. Bikát és óriásbika elejtését ábrázoló falfestmények is kerültek elő, másutt hatalmas madarakat ábrázolnak a képek. Az egyik szentélyben egymással szembeforduló hím és nősténypárduc sokszor restaurált domborműve látható, egy 15 cm. nagyságú agyagszobrocska –, ami párducoktól őrzött trónon ülő, terebélyes szülő nőt ábrázol. Amúgy a kilenc építési szintben negyven szentélyt sikerült feltárni.

Egyáltalán, a ház egyes szobáit valószínű, hogy családi szentélynek használták, erre utal díszítésük, kis méretük, a sok-sok felfedezett agyag- és kőszobrocska.

Abu Sahrainban ubaidi korszakokból tizenhárom templomot tártak fel. Közülük a legkorábbi helyreállítható – a XVI. szintről származó – épület nagyjából négyzet alakú, két falkezdeménnyel, középen áldozóhellyel, a hátsó falon oltárfülkével és oltárral, az egyik sarok mellett ajtóval. A VIII. szinten már a téglalap alaprajzú, előszobából, cellából és hátsó helyiségből álló, két oldalt kis szobák sorától szegélyezett templom a jellemző, ugyanilyent találtak a régészek Tepe Gaurában, illetve a már történelminek számító warkai ásatások korai szintjein.

A templomok száma és a későbbi fejlemények alapján gyanítani lehet, hogy a társadalmat a templomok – illetve ezek „szolgái”, a papok – irányították, akik már írják nyilvántartásaikat.

Hadd említsük itt meg, hogy a Tell-Brak-i – ez a település a mai Szíriában, az Eufrátesz Hábur nevű mellékfolyója forrása közelében van –, Kr. e. 3500-3000 között már több ízben felújított, a Szem Temploma néven ismert épület negyedik korszakában ennek falait rézből készült szemek díszítették, az épület romjai között talált megszámlálhatatlan apró idolum egy vagy két felnőttet, vagy felnőttet és gyereket ábrázolt, akik legfeltűnőbb tulajdonságuk hatalmasra nyitott, eltúlozva ábrázolt, óriási szemük volt. Az oltár fennmaradt kőmozaikja, márványlapjai, aranyberakása, a templomban talált több ezer, az indiai harappai kultúra térségéből származó gyöngy mindmáig racionálisan értelmezhetetlen.

Kiemelkedően érdekesek az **őskori Málta földalatti halotti templomai**. A század elején megásott, az anyaszigeten levő Hal Saflieni-i halotti templom mintegy 7 000 ember nyughelye. 30 terme, három szintje van, megalitikus kapui árulkodnak arról, hogy az együttes

valamikor Kr. e. 3500-2500 között épült. A Gozo-szigeti úgynevezett Brochtorff-körben először a múlt század elején végeztek ásatásokat, szerencsére abba is hagyták őket. Napjainkban a régészek felderítették, hogy a Kr. e. mintegy 4000 körül létesült megalitikus építmény kezdetben kőkorból és kétkamrás, sziklába mélyített sírból állt, amelyben 63 személy csontjainak maradványait találták meg, mellékletekkel. Az egyik kamrát menhirszobor őrizte. A későbbiekben egy barlangtemetővel kiegészült együttes központjában őskori barlangtemplom van, amelynek „*sekrestyéjéből*” – megalitfallal elkülönített részből – varázslóra, vagy papra utaló tárgyak kerültek elő, lapostestű kis szobrok, sárga festékes kis edény, egy nagyobb kőedény, valamint egy vesszőfonatú kereveten ülő emberpárt ábrázoló, festés nyomairól tanúskodó, mészkőből faragott szobrocskák. A szentély fölött temetkezési gödröt tártak fel. A lelőhely barlangjaiban – fürkéiben – mindenütt szertartásosan eltemetett emberi maradványok voltak, akadt közöttük elsődlegesen és másodlagosan eltemetett halott, kötegelt csont, feldarabolt test, koponyahalom, égetett csont. A Brochtorff-kör egy közösség egyetlen temetője lehetett.

Katonai építmények: hiba lenne azt hinnünk, hogy emberösünk primitív, fejlődésre képtelen lett volna. Ilyen szempontból a paleolitikum emberének alkalmi védekezésre alkalmas épületeinek helyét hamarosan átvették a mezolitikus nagy kőépítmények: Jericho embere tízezer évvel ezelőtt már erődítményt épített. Az árok 3 méter mély, 9 méter széles volt, mögötte kőfal állt, amelyet bástyák erősítettek meg.

Ha az atlanti partvidékre a megalitikus emlékek jellemzők, a kontinens belsejében, a Rajna-vidéken és ennek szomszédságában építésük fejlett szakaszával, a Kr. e. III-II. évezredben kezdődik a **körárkos-sáncos erődítmények** emelése, az egy-két-három árokkal és töltéssel védett erődített térségek létesítése. A korszak elmúltával egyébként a megszokott földvárakká alakultak át.

A települések előbb védtelenek, a középső és főként a késő bronzkorban cölöpfallal, majd gerendaváz sánccal védik őket.

Emlékművek: érdekes, a mezolitikumi halottkultusz meglétéről és fejlett szintjéről árulkodó tény, hogy a Kr. e. IX. évezred Tell esz-Szultán emberei 8,5 méter magas, 10 méter átmérőjű, tehát bástyaszerű tornyot emeltek halottaiknak ebben csontok mellett koponyatemetkezések nyomait találták a régészek.

Jericho korai lakosai – **a domború téglá népe** – halottaikat a ház padlója alá temették, leválasztott koponyáikat pedig gondosan kiképzett fészkekbe rakták.

Az őket követő, „**tapasztott padló népe**” – az úgynevezett Jericho-B réteg – embere a halott koponyájáról leválasztotta az alsó állkapcsot, a többi gipszréteggel vont be, megmintázva az arc formáját és néha festve is a „*portrét*”. A szemeket kagylóhéjjal jelezte. A koponyát a lakás kiemelt helyén, az egyik sarokban tárolta. Volt ház, amelynek kultikus sarkában hét ilyen koponyát találtak. A mostani Szíriában levő Tell el Mureybit Kr. e. 8000 tájáról keltezhető III. rétegének több házában is megtalálták az ősök csontjait.

Čatal Hüyük lakói is a szobákban körbefutó padkák alá temették halottaikat. Egyes jelek arra mutatnak, hogy az elhalálkozás után bizonyos ideig a szabadban őrizték – korhasztották – a holttestet, csak a csontokat temették a padka alá, más leletek csontjai anatómiai pontossággal követik a holttest eredeti formáját. Volt ház, amelyben harminc ős csontjait találták meg a régészek.

A Balkán korai földművesei halottaikat zsugorított testtartásban temették el, a településen belül – de nem a házban –, sírmellékletek nélkül, vagy kevés sírmelléklettel.

A halott egyéni sírba való temetése és sírja fölé emlékkő állítása a közép-európai térség bevett gyakorlata. Rendszerint nagyméretű hordalékkő kerül a sír fölé. Itt északon most megkezdődik a kötömbökből-kőlapokból összerakott sírüregek építése. Ezek a házakhoz hasonló alakúak, keleten trapéz, nyugaton négyszögletes, északnyugaton kör alaprajzú.

Trapéz alaprajzúak a fából-tőzegből összerakott és keletebbre, a lengyelországi Kujavia tartományban felfedezett sírok.

A kora-mínoszi I. műveltség népei természetes barlangokba temetkeznek. A kora-mínoszi II. kor embereinek hatalmas, akár 13 m. átmérőt is elérő, kör alaprajzú, földfelszínre épített sírépítményei kőből készülnek, építőanyagukat habarcs nem tartja össze. Egy sírépítményben több egymást követő nemzedék földi maradványa is helyet kap. Ugyanez a szokás, az épített, vagy sziklába vájt sírkamrákba való kollektív temetés a szárazföld kora-hellászi népességére, mi több a távolabbi területek lakosságára is jellemző, a barlangokba temetkezéssel együtt és úgy tűnik, hogy eredeti európai sajátosság.

Körülbelül Kr. e. 4700 táján kezdődik az a gyakorlat, hogy az élők halottaik sírjai fölé hatalmas köveket állítsanak. Északnyugat Írországbán, a Knocknarea félszigeten van Carrowmore – kelta szóval ‘*a sok kő földje*’ –, **a világ legrégebbi megalitikus temetője**, amelyben, ma is áll mintegy 40, hamvasztásos sírok fölé emelt dolmen, folyosós sír és kőkör.

A mai Franciaországban, Saint Nazaire-ben ekkortájt folyosós sírokba temették a közösség halottjait. A halottak teteme mellé – ezek nem hamvasztásos temetkezések voltak – sírmellékletül szerszámokat, ékszereket tettek. Barnenez, Kercado és Bretagne folyosós illetve kamrás sírjai Kr. e. 4800-4500 között keletkeztek.

Mintegy Kr. e. 1300 táján a korhasztásos temetkezést a hamvasztás, a hamvak urnába rejtése, majd az urnával együtt, temetőbe való eltemetése váltja fel, Európa-szerte megjelennek az urnamezők, amelyek a korai vaskor elejéig, körülbelül Kr. e. 750-ig jellemzik a térséget. A korhasztásról a halottégetésre való áttérés gondolkodásbeli különbséget feltételez, a halottkultusz átalakulását jelzi. A halottakat Európa-szerte koporsós vagy anélküli egyéni sírba temetik.

Európa korai vaskorszaka hallstatti kultúrája népeinek régészeti leletei harcias, görög és sztyeppi művelődési hatásoktól **egyaránt** megérintett népességről tanúskodnak. Halottaik halomsírokban fekszenek. Ezek gerendából összerótt kamrásírok, halommal fedve. Az úgynevezett királyi szkíták dél-oroszországi sírjainak magassága 9-21 méter között változik, a föléjük emelt halom kerülete 122 métertől 375 méteresig terjed, a kamrái pedig akár 12 méter mélyen is voltak.

Településrendezés: erre irányuló, tudatos törekvés nincs. Čatal Hüyük, ez a neolitikus „város” mintegy 13 hektár volt. A valószínű, kezdetleges politikai központnak számító településnek utcái nem voltak, a házak egymáshoz épültek, a körülbelül 6000 lakos a tetőkön közlekedett, onnan ereszkedett be a vályogtéglából épített, négyszögletes, helyenként udvarokkal elválasztott, mintegy 25 négyzetméter alapterületű, egységes alaprajzú lakásokba.

Építőanyagok: nád, sáskévék, fa, kő, föld, vert agyag.

Épületszerkezetek: alátámasztás tömör falazat, térlefedés: síkfödém, fagerendákkal, álboltozat.

HÍRES ŐSMŰVÉSZETI ÉPÍTMÉNYEK

Čatal Hüyük házai (a Kr. e. VII. évezred vége – a VI. évezred második fele k.)

Carrowmore sírjai (Kr. e. 4700 táján)

Saint Nazaire, Barnenez, Kercado és Bretagne folyosós illetve kamrás sírjai (Kr. e. 4800-4500 k.)

Locmariaquerben a Le Grand Menhir

Stonehenge, Wiltshire (Kr. e. 3300-Kr. e. 1 800 között)

Le Ménec, Kermario és Kerlescan kőszertárai (IV évezred)

Newgrangei folyosós sír (Kr. e. 3200 körül)

Hal Saflieni-i halotti templom, Málta (Kr. e. 3500-2500 között)

A Brochtorff-kör, Gozo-sziget (Kr. e. 4000 k.)

Silbury Hill, Windmill Hill, illetve a West Kennet-i hosszú sírdomb (Kb. Kr. e. 4000 k.)

Mohendzso-daro házai (Kr. e. 2500 tájától kb. Kr. e. 1600-ig)

AJÁNLOTT MEGJEGYZNI

A menhirek = kőoszlopok

A dolmenek = kőasztalok

A cromlechek = kőkörök

A henge-k = árokkal övezett, szertartási rendeltetésű kőkörök

A hosszú sírdombok = közösségi temetkezési helyek, akár többtíz méter hosszú dombok, amelyek belsejébe vagy elsődlegesen, vagy másodlagosan – csak a csontokat temetve – földelik el a holtakat.

A kamrás sírok = közösségi temetkezési helyek, a gyakran természetes dombba vájt földalatti folyosó vagy folyosók oldalát, tetejét kőlapokból építik, s a folyosók kamrákhoz vezetnek. A barnenezi sírdombban (Bretagne, Franciaország) 11 kamra van.

A kőszőlő = menhir-sorok

Tumulus = a sír fölé emelt halom, dombocsk

Szobrászat:

A paleolitikus ember domborművei és szobrai jobbra állatokat ábrázolnak. Mintegy felük a vadásztól üldözött, megsebzett vagy elejtett állatot mutat be, a többi viszont ép, egészséges, táplálkozó, ivó, üzekedő – tehát szaporodó – példányokat ábrázol.

A Montespan-barlang egyik, gondosan elszigetelt, csak a beavatottak számára járható részében talált képek és szoborszerű állatfigurák vadászgerely döfésének nyomait hordozták. Ezek a domborművek és szobrok természetűek.

A szaporítás funkciója, a csoportházasság ténye, a törzsi munkamegosztás – a férfiak dolga a vadászat, a nőké a gyűjtögetés, a lakóhely körül adódó minden munka és a gyermeknevelés – még a paleolitikum kezdetén az anyát állította a társadalom központjába. Korábban azonban legalább a középső paleolitikumig a szaporulatnak nem volt igazán jelentősége. Most azonban az életfeltételek megszigorodásával és a vérségi kapcsolatok diktálta emberi kötelességek felfedezésével az emberutód jelentősége megnő, felértékelve egyben az újszülöttet kihordó anyát. Valószínű, hogy ez magyarázza azoknak a Pireneusoktól az Uralig kimutatható, általában 10-20 cm magasságú szobrocskáknak a megjelenését, amelyek az emberi termékenységet testesítik meg ebben a civilizációban.

A kőből, elefántcsontból faragott vagy agyagból mintázott és kiégetett nőszobrocskák – kissé gúnyos nevükön a lelőhelyük után, pl. Willendorfi, Věstonicei, Lauselli Vénusznak nevezett faragványok és mintázmányok – ún. **styeatopyg** – zsírosfarú – típushoz tartozó, nagytestű, telt keblű, széles csípőjű, általában áldott állapotban levő nőt ábrázolnak. Fejüket legtöbbször kis gömb vagy kúp jelzi, arcvonások nélkül, karjaik véznák, mellükön összekulcsoltak, vastag combjaikból vékony lábak keskenyednek el, a lábfejeket szintén csak jelzik, akár csak a hajukat, bár a willendorfi Vénusz lehajtott fején göndör a haj. Két kivétellel mindenik lelet ruhátlan, a kivételek egyike zsinórt, másika bojtot visel '*ruhaként*'. Néha vörösfestékekkel festettek. Valamennyi figura nemi jellege – esetenként épp a nemi szervek kihangsúlyozása révén – fokozott, aláhúzza azt, hogy valamilyen kultusz, de legalábbis a termékenységre irányuló eszmeiség hordozói. Ugyanakkor kivétel nélkül településekről kerültek elő, kizárva azt a lehetőséget, hogy nyilvános szertartások kellékei lettek volna.

A paleolitikumi emberek Vénusz-szobrok mellett állatfigurákat is faragnak. A dél-oroszországi, Kosztyonki I. néven ismert lelőhelyen például két nőszobrocska mellett – egyikük különös ismertetőjele a hátán levő zsinór –, két mamutfigura, s több más, ragadozó állat fejének faragványa került elő, hasonlóképpen Dolni Věstonicében (Morvaország) az ottani Vénusz közelében is találtak állatfigurákat.

A neolitikumban, a kultusz központjában a termékenység állott, ezt bizonyítják a bika- és kosszobrok. Hasonló eszmét fejeznek ki azok a nőszobrocskák, amelyeken ugyan nincs túlhangsúlyozva a szaporításban szerepet játszó szervek, de egyértelműen a nő és a termékenység összefüggését szemléltetik. Átvitt értelemben ugyanezt fejezi ki egy bikákat szülő

asszonyokat ábrázoló falfestmény. A párducok valószínű, hogy az elmúlást, a halált jelképezték. Valamennyi nő-idolum kövérsége áldott állapotot jelez, Az akkori ember számára a termést, a nyájak szaporaságát, a törzs gyarapodását voltak hivatottak biztosítani, lehet a bajt is elűzték tulajdonosai feje felől

A cernavodai és a szegvári istenpárok a késői neolitikum vitathatatlan képviselői. Bennük mintegy megtestesülnek a kor szépség- és embereszményei, akkor is, ha nem vitás, koruk isteneit ábrázolják.

HÍRES ŐSMŰVÉSZETI SZOBOREMLÉKEK

A Montespan-barlang néhány idoluma (Kr. e. mintegy 40 000)
Willendorfi, Věstonicei, Lauselli, zoványi, kökénydombi Vénuszok (Kr. e. 40 000-től.)
Kosztyonki I., mamutfigurák, több más, ragadozó állat fejének faragványa, Dolni Věstonice, állatfigurák (Kr. e. 25 000 k.)
Kőarcok, Húsvét-sziget
Istenpár, Cernavoda, Szegvár (mai Románia, Magyarország)
„Gondolkodó”, Hamangia (mai Románia)
Kükládikus szobrok, márványok (mai Görögország)
Napkocsi, Trundholm (mai Dánia)
Marsallbot, Montgaudier, a La Vache barlang (mai Franciaország)

Festészet:

Igazi festészet tulajdonképpen nincs, a festészeti emlékek az őskori vallásos nézetekkel függenek össze.

Az első ilyen alkotásokat a spanyolországi Altamira barlangban 1879-ben tárta fel *Marcellino DE SAUTUOLA* gróf. Jóformán el se hitték neki, hogy a paleolitikum emberének a kezenyomát találta meg, csak jó néhány év múlva *Henri DE BREUIL* abbé, a neves jezsuita régész rehabilitálta a szerencsés-szerencsétlen felfedezőt. Később Franciaországban Dordogne (az 1940-ben feltárt Lascaux-i barlang), illetve Arriège (a Trois Frères, Niaux, Montespan stb. barlangok) leletei szolgáltatnak bizonyosságot arra, hogy a barlangfestmények nem valamiféle spanyol jellegzetesség, vagy hamisítvány. Nálunk Kocsoládfalván, Szilágy megyében (Cuciulat, jud. Sălaj.) fedezték fel a barlangi festészet emlékeit.

Európában több mint 200, paleolitikumbeli vésetekkel és festményekkel díszített barlang van. Közülük mintegy 180 a franko-kantábriai vidéken, Dél-Franciaország és Észak-Spanyolország határterületén van. 20 barlang az Ibériai félsziget más pontjain, tízvalahány Itáliában, néhány Európa más vidékein van. Az ok: a vidék kiemelkedően kedvező volt az embercsoportok élete számára, hasonló találkozási helyek keletebbre csak a morvaországi Dolni Věstonicében, az ukrainai Kosztyenkiben, az oroszországi Szungirban voltak. A régészek számításai szerint a mai Franciaország területén hozzávetőlegesen 2000-3000, Európa más területein az Ural vonaláig legtöbb 10 000 ember élt!

Rajzaik, festményeik jobbra állatokat ábrázolnak Mintegy felük a vadásztól üldözött, megsebzett vagy elejtett állatot mutat be, a többi viszont ép, egészséges, táplálkozó, ivó, üzekedő – tehát szaporodó – példányokat ábrázol. Ezekben a barlangokban is az eldugottabb, nehezebben hozzáférhető, kizárólag világítóeszközzel járható termekben, folyosó-részekben láthatók a falakon és/vagy a mennyezeten az alkotások. Ez is jelzi, hogy nem akárcsak, akármikor, akármiként készítette őket és szintén nem akármikor láthatták őket. Amúgy ezekben a barlangokban sohasem laktak, mai szóval élve szentélyeknek használták őket.

Alexander *MARSHACK* a Niaux-i barlangban, ibolyántúli fényben vizsgálva az egyik központi – lovat megörökítő – ábrázolást, azt vette észre, hogy a ló szeme egy ásványi zárvány, kiemelt fontosságú hely a barlangban.

Nem értelmezhetők viszont egykönnyen Észak- és Nyugat-Anglia, Skócia, Írország, Skandinávia, az Alpok déli vonulatainak sziklarajzai. A szigetek gyűrű, rozetta alakú jeleinek értelmét, jelentését, funkcióját csak találgatják a szakemberek. A kontinens hegyein látható rajzok már könnyebben értelmezhetők, az emberek és állatok képe mellett szerszámok, például balták, ekék, eszközök, például hajók képe látható. Mivel a képeknek az adott helyeken funkciójuk nincs, feltételezik, hogy esetleg vallási jelentőségük lett volna, mint például a skandináv félszigeti hajóábrázolásoknak, amelyeket útnakindulás előtti mágikus cselekedetként véshettek volna sziklába.

A **mágikus rajzok**. az 1200-ig terjedő időszakból párbajozó harcosok, mitikus jelene-tek, munkafolyamatok, a hőskultusz és a szellemek növekvő tisztelete a sziklarajzok új témái.

Az urnamezős kultúra és a kora-vaskor embere, a Kr. e. VII-V. században az etruszkok, a kelták, végül a rómaiak mind otthagyták a kezük nyomát a valcamonicai 'képeskönyvön'. Az UNESCO-tól is védett terület az őskori vallástörténet fontos emléke.

Összefoglalva az őskori „festészettel” kapcsolatos tudnivalókat:

Tárgya: állatok, emberek, jelek (mértani, írás-, kézjelek)

Célja: vadászmágia, termékenységvarázslat, beavatás, tanítás

Színezékei: földfestékek, növényi nedvek, korom,

Kötőanyagai: zsírtartalmú anyagok, tojás, gyanták, méz, vér

Jellemzői:

- Oldalnézet
- Jellem- és mozgásábrázolás
- Biztos vonalak
- Nincs tudatos kompozíció
- A takarásos térábrázolás ismerete
- Az állatábrázolások természetűsége
- A sziklafalak természetes egyenlőtlenségeinek felhasználása
- A látomások és beleélések nagy jelentősége

JELENTŐS ŐSKORI FESTÉSZETI EMLÉKEK

Altamirai, Lascaux-i illetve a Trois Frères, Niaux, Montespan, Kocsoládfalva (Szilágymegye, Cuciulat, jud. Sălaj.) barlangok képei (mai Spanyol- és Franciaország, illetve Románia)

Észak- és Nyugat-Anglia, Skócia, Írország, Skandinávia, az Alpok déli vonulatainak, Ausztráliának a sziklarajzai, a Valcamonica-völgy vésetei (mai Olaszország)

Sziklarajzok Afrikában, a Tasszili-hegységben (mai Algéria)

Iparművészetek:

Mindenekelőtt és főként a kerámia fejlődéséről kell szólnunk. A kerámia-cserepek – más anyagok lévén kevésbé időállóak – mintegy korjelzők az őstörténeti – és későbbi – korok során, s mivel az agyag kézműipari felhasználása a legrégebbi idők óta az emberiség köz-kincse, természetesen hozzátartozik az őstörténethez a kerámiaművészet is.

Kezdetben edényeket állítottak elő. Ezek az edények formára a kobakfélét – tökhéjat – utánozták, a megsodort agyagból vékony hurkát készítettek, ez tekerték tökhéj alakjában. Vízát nemeresztő tulajdonságára valószínű, hogy véletlenül jöttek rá. Az első edényeknek nem volt határozott szerkezetük – testük, talpuk, szájuk, nyakuk stb. – hurkákból, később lassú korongon készültek. A gyors – lábbal hajtott – korong neolitikus találmány, segítségével szakosodott kézművesek forgástestekhez hasonló szimmetrikus, architektonikus edényeket

állította elő nagy sorozatban. Ezeket díszítik is, vonaldísszel (Nyugat-Európában) vagy festéssel (Keleten, illetve a Körös-kultúrában és később, a Tordos-Vinča, Petrești stb. műveltségekben)

Az edények egyik része használati, másik fele azonban kultikus. Kötődik a nem véres, ételből-italból álló áldozathoz, illetve a halottkultuszhoz, pontosabban a holttest elégetéséhez, az urnás temetkezéshez. Külön csoportba tartoznak az arcos edények, amelyek minden stilizáltságuk ellenére egyénítettek, s a rézkor végén már halotti urnának is használatosak. Az állatokat – kecskét, juhot stb. – istennő társaságában ábrázoló edények valószínű, korábbiak, később az istennő kíséretével jelenik meg, pl. a szeredényi edényen. Az állatalakú edényeket feltehetően szertartásoknál használták. Érdekesesek az edények domborműves állatábrázolásai.

Jellemzőik:

- Az edények ábrázolástípusa a készítő közösségre-etnikumra jellemző
- A vonaldíszes kerámia főbb mintái: kör, háromszög, spirál, meander, azaz tört vonalú, folytatólagos szegélydísz, cikkcakkok, ívelések
- Felismerhetők a szövés-fonás mintái
- A természeti formák utánzása. Később bonyolultabb formák
- A festett kerámia fontosabb színei: fehér, narancsszín (alap), vörös, fekete, fehér később barna pettyek (minta)

FONTOSABB ÓSKORI KERÁMIALELETEK

Alföldi, vonaldíszes edények, Szarvas
Erdélyi, festett edények, Kisbács, Zovány
Kocsi-edény, Budakalász
Kökénydombi, zoványi Vénusz
Gyermekeit szoptató anya, Zengővárkony
„Sarlós isten”, Szegvár
„Gondolkodó”, Hamangia
„Istenpár”, Cernavoda, Szegvár
Agyagszobor, Endrőd

Ötvösművészet:

Fontos emlékei az ősművészetnek az ékességek. Már a késői paleolitikumban feltűnnek ezek. Az Irkutszk közelében levő Maltában talált gyermeksír gazdag mellékletei a halottkultusz fokozódását jelzik. Általában a sírleletek a halottal való törődés gondosságát bizonyítják, általánossá válik a vörös okker a sírokban, úgyszintén a sírhely „megépítése”, gyakori a halott mellé tett, vagy ráhelyezett, sokszor bonyolult, rengeteg elemből készített – talán kifejezetten halotti – dísz. A Moszkva melletti Szungir lelőhelyen előkerült két felnőtt és két gyerek csontváza közül a férfi és a gyermekek egykori ruházatát több ezer, mamutagyarból faragott gyöngy és állatfogak díszítették.

A Szem templomában talált több ezer, az indiai harappai kultúra térségéből származó gyöngy mindmáig racionálisan értelmezhetetlen.

Később, a neolitikumban, majd a fémkorszakokban világszerte elterjed az ékszerek divatja (pl. Cucuteni-Tripolje-Erőd, Wietenberg, Gáva-műveltségek stb.)

Irodalom:

Írásbeliség – feltéve, hogy az alsótatárlaki stb. presumér táblácskákat nem számítjuk ide – nincs, így az igazi irodalom is hiánycikk. Van viszont népköltészet – nyomai talán felfedezhetők – népi ráolvasásokban, varázsszövegekben, siratókban stb.

Zene:

Az ősművészet még összművészet, amelyben a zene, a ritmus összefonódik a mozgással, beszéddel, pantomimmal. Műfajai, ma is élő természeti népek körében szerzett megfigyelések szerint: vadász-, tabu-, harci-, varázskének, munkadalok, siratók, szerelmi dalok, gúnydalok.

Tánc:

A mágikus cselekedetek középpontja. Vannak nem ábrázoló, extatikus táncok, pl. örömtánc, ábrázoló, pantomim-jellegű táncok, pl. állatutánzó-, vadász-, termékenységi-, születési, avató-, halottbúcsúztató stb. táncok, amikor a varázsló vezetésével mintegy „eltáncolják” a várható eseményt. Legtöbbször körtáncok, középpontjukban a tűzzel, a totemmel, esetleg személlyel, szerepük a birtokba vevés, eggyé válás, a hatalom megszerzése. Vannak táncok, amelyeket csak a – beavatott – férfiak, másokat csak nők táncolhattak.

AZ ÓKORI EGYIPTOM MŰVÉSZETE

Kr. e. III. évezred – Kr. u. VII. sz.

Háttér:

Egyiptom lényege tulajdonképpen a Nílus mentén húzódó, Asszuántól Kairóig terjedő, körülbelül 1000 km hosszú, 100-200 méter szélességtől 15-20 km. szélességig elterülő oázis, tulajdonképpen a folyam árterülete. A termékeny sávot a líbiai, az arab, illetve a núbiai sivatag, keleten az Etbai hegység 2500 méterre emelkedő vonulata, majd meredek lejtője és a Vörös-tenger határolja. A líbiai sivatag déli szegélyén több nagy oázis található, ezek közül a fayumi és a Szivah-oázis a legnevezetesebbek.

A Kr. e. 4000 körül kibontakozó Nagada kultúra kőrézkori fejlettséget mutat – ebben a korszakban már kimutatható kapcsolat van a Nílus völgye és a folyamközi – korai sumér – kultúra között.

A Gerzeh-kultúra Kr. e. 3100-2800 közötti időszaka alatt a helyi közösségekből – nomoszokból – két állam szerveződik, a mai Kairótól északra kialakuló Alsó, s az attól délre létrejövő – az előzővel állandóan hadiállapotban levő – Felső Egyiptom. Ezeket kb. Kr. e. 2900 körül egyesíti *MÉNÉSZ (MIN)* fáraó. A vele kezdődő korszak az I-II. dinasztiák kora. A birodalom fővárosa előbb Thin, majd Memphis.

A Kr. e. 2665-2155 közötti időszak az Óbirodalom, a III-VI. dinasztiák kora. *DZSOSZER*, majd *SZNOFRU* fáraó alatt a birodalom kiterjeszkedik, *HUFU*, *HAFRÉ* és *MENKAURÉ* – más, görögös nevükön *KHEOPSZ*, *KHEFRÉN* és *MYKERINOS* – alatt az Óbirodalom fénykorát éli.

A következő, mintegy száz év, a VII-X. dinasztiák uralkodása alatt meggyengül a fáraói hatalom, nő a helytartók ereje, s bár az állam terjeszkedik, valójában gyengül. Ugyanakkor kialakul a jellegzetes egyiptomi társadalmi rend. Ennek fontosabb jellemzői: erősen központosított birodalmi államigazgatás, államilag irányított öntözőhálózat, egységes, vagyoni alapon kivetett adó, amelyet állami hivatalnokok szednek be, egységes, a szokásjog fölé szervezett állami jogrend, országos hadsereg (naferu) létesítése. A korszak végére az állam egymástól független részekre, nomoszokra szakad.

A Kr. e. 2040-1785 közötti időszak a Középbirodalom kora, a XI-XII dinasztiák uralkodásának ideje. Előbb északi, herakleopoliszi, aztán déli, thébai fővárossal ismét egyesül az ország, ám hódító hadjáratok kimerítik erejét. Ugyanakkor fejlődik a gazdasági élet, általános lesz a rabszolgamunkára alapozott nagybirtok, elszaporodnak a kisbirtokosok, felbomlanak a korábban erős faluközösségek. Fejlődik a városi élet, gyarapszik a kézművesek,

kereskedők rétege. A nomoszok arisztokráciája örökös nemességgé lép elő, állandósul a konfliktus a nemesség és a hivatalnoki réteg között.

Kr. e. 1785-1554 között ismét átmeneti időszak van, amikor a XIII-XVII. dinasztiák uralkodnak.

Kr. e. 1750 után a hükszósok, egy ázsiai lovasnép – a név egy ókori értelmezés szerint *pásztorkirályt* jelentett volna – viszonylag békésen elfoglalja az ország északi részét, a Delta-vidéket, majd meghódítja a déli tartományokat is.

150 éves hódoltság után *KAMESZU/KAMOSZE* vezetése alatt a viszonylagos függetlenségben élő Felső Egyiptomból felszabadító háború indul el, majd fia, I. *AHMESZ/JAHMESZ* Kr. e. 1580 körül elfoglalja a deltabeli hükszosz fővárost és a XVIII. dinasztia megalapítójaként, az Újbírodalom első fáraójaként vonul be a történelembe.

Kr. e. 1554-1080 között virágzik az egyiptomi Újbírodalom. Ez a XVIII-XX. dinasztiák uralkodásának a kora. Első évszázada terjeszkedés, Egyiptom kiterjedése ekkor a legnagyobb, gazdasági hatalma kiterjed Nubiára, KisÁzsiára, a Folyamközre, Ciprus, Rhodosz és Kréta szigetére. Megerősödik a hivatalnoki, a fáraó nevében és helyett való kormányzás. Az országot többnyire a két országrész, Felső és Alsó Egyiptom helytartói, a tartományokat (*nomoszokat*) a fáraótól kinevezett kormányzók irányítják. A hadsereget zsoldosok alkotják, akiket hivatásos katonatisztek vezetnek. A fáraó hol névleges, hol tényleges hatalma mellett az ország legnagyobb politikai-gazdasági AMON isten papsága.

Kr. e. 1377-58 között az uralkodó, IV. *AMENHOTEP* betiltja AMON és más istenek imádását, helyébe az egyetlen, személytelen napisten, ATON kultuszát állítja, felveszi az *EHNATON* nevet, új fővárost alapít Ahetaton néven a mai Amarna közelében. Halála után utóda *TUTANHAMON*, majd I. *HOREMHEB* eltörlik reformjait, visszaállítják a bírodalom hagyományos rendjét, megerősítik és átszervezik a hadsereget. I. *RAMSZESZ* ezt tovább tökéletesíti, utódai pedig hódító hadjáratokat kezdeményeznek. Sikerek után a Kr. e. XII században Egyiptomnak kemény háborúkat kell vívni a líbiai nomádokkal és az úgynevezett „tengeri népekkel”, közben a meghódított területeken is lázadások törnek ki. Nő a lakosság különböző rétegei közötti gazdasági-társadalmi ellentét, a papság kasztszerű társadalmi réteggé szerveződik, amelynek jelentős gazdasági hatalma van.

Kr.-e. 1085-ben *HERIHÓR* főpap megfosztja trónjától XI. *RAMSZESZT*, akinek utódait tovább csak Délen ismerik el.

Kr. e. 940 körül az anarchia következtében meggyengült ország vezetője a líbiai zsoldosok vezére I. *SESONK* lesz, aki székhelyét a Delta egyik városába, Bubastisba helyezi át. A bubastisi, XXII. dinasztia alatt időlegesen megerősödik a központi hatalom, de 750 tájára gyakorlatilag már csak a deltai területre terjed ki. Hatalmi vetélkedés kezdődik az északi és a déli országrész uralkodói között, ami eltereli a figyelmet az igazi – az asszír hódítás jelentette – fenyegető veszélyről.

Kr. e. 713-332 a Kései bírodalom, a XXV-XXX. dinasztiák kora.

Kr. e. 661-665 között *ASSUR-BAN-APLI* asszír király hadai uralják a térséget. Az asszír uralkodó segítségével hatalomra kerülő *PSZAMETIK* ugyan görög és kisázsiai zsoldosok segítségével kiűzi a hódítókat, de a 665-525 között tartó, a fővárosról szaiszi korszaknak nevezett periódus csak időleges fellendülést hoz.

Kr. e. 525-ben III. *PSZAMETIK* a pelusiumi csatában vereséget szenved a perzsáktól, akik elfoglalják az országot.

Kr. e. 323-30 között a hellenisztikus Egyiptom görög-makedón uralkodói alatt úgy tűnik, az ország megőrizheti függetlenségét. Politikai szervezése egyiptomi, civilizációja görögös, amelyet erősen áthatnak a helyi hagyományok. A hivatalos nyelv is görög.

Kr. e. 30-tól Kr. u. 395-ig Egyiptom római uralom alatt van.

Kr. u. 395-639 között a Bizánci Bírodalom része.

Kr. u. 639-ben, *OMÁR* kalifa uralkodása idején az arabok meghódítják Egyiptomot.

Vallás:

A halottkultusz kezdetei mezolitikumiak. Halottjaikat előbb a településen belül, sírba temették, később távolabb, temető sírjaiban, egyenként helyezték örök nyugalomba. **A Badari korszakban** rituális állattemetések – gyékénybecsavart juhok, kecskék, szarvasmarhák sírjai – jelzik a **totemizmus**, az egyiptomi állatkultusz maradványait. Az emberholttestek mellett gyakran találhatók sírmellékletként eltemetett tárgyak, mindenekelőtt használati eszközök, ritkábban agyagból vagy elefántcsontból faragott emberszobrocskák.

A Nagada-korszakban a halottkultusz fontossága megnő, a korábbi sírgödrök helyét téglalap-alaprajzú, gyakran téglával bélelt, gerendákkal fedett sírok veszik át, amelyben a halottat nem ritkán koporsóban temetik el.

Az egyesülés korának királysírjai hatalmas méretű, agyagtéglákból készült, földbe mélyített sírkamra fölé épített, téglatest – pontosabban trapéz keresztmetszetű – sírépületek voltak, úgynevezett **masztabák**.

Az Óbirodalom időszaka a halottkultuszt tekintve **a merek, piramisok kora**. Egyiptomban hozzávetőlegesen 40 piramist, illetve piramisromot ismernek. Az első **DZSÓSZER** fáraó teste számára emelték Szakkarában.

Az V. Dinasztia uralkodói Abuszirban építtetik jóval kisebb piramisaikat és templomaikat, amelyek között a halotti és a völgytemplomokon kívül már a napkultusz templomai is megtalálhatók, példa erre **NEUSZERRÉ** fáraó Abu-Gurab-i naptemploma.

A halott lelkének továbbéltetéséhez – erről részletesebben később szólunk – áldozatokat kellett bemutatni. Ezt a korábbi törzsi társadalomban a törzsfőnök végezte, bizonyíték rá a több ezer évig használt *‘áldozat, amit az uralkodó ad’* temetkezési formula. Természetesen az uralkodó nem celebrálhatta személyesen minden alattvalója halotti szertartását, ezt a feladatot átvette a család és az ebben a korban már számszerűleg és hatalom tekintetében is jelentős papság.

A halál utáni élet egyik biztosítója a fáraó sírszobra. Eszményített, mégis valóságos szobrok ezek, az előkelők sírszobrai pedig valóságos portrék, amelyek a neolitikumi *„pótfekék”*, a megsérült koponyát helyettesíteni hivatott edények utódai.

Ugyancsak a halál utáni élet „közemberi” biztosítékának tekintik egyes szakemberek a sírkamrákbeli faliképeket, amelyeken a mindennapi élet jeleneteit örökítik meg a kor alkotói. Kép és valós test mítikus egységének hitéről már a múlt század kutatói beszámoltak, s a sok fennmaradt, korántsem kultikus tartalmú sírfestmény a feltevés valószínűségét támasztja alá.

A XI-XII. Dinasztia, a Középbirodalom fáraói megpróbálják feltámasztani az Óbirodalom tekintélyét. Ezt szemlélteti **MENTUHOTEP** Deir-el Bewhri-beli nagykiterjedésű, sokféle épületet egyesítő sírkörlete, III. **AMENEMHAT** fajúmi Labirintusa, a **HERODOTOSZTÓL** és **SZTRABÓNTÓL** is az ókor egyik legnagyobb épületegyütteseként emlegetett halotti templomkörlet.

A kor halotti kultuszának legjellemzőbb tanúi **a sziklasírok**. **A Középbirodalom** idején még csak a tartományok vezetői, a főurak temetkeztek ilyenekbe, ám már **az Újbirodalom** harmadik uralkodója, **I. THOTMESZ** megépítteti Thébától nyugatra az első sziklafalba vágott királysírt. **HATSEPSZUT** királynő sírja ugyan nem Deir-el-Bahari-i halotti templomában volt, hanem azzal szemben, de **III. THOTMESZTÓL** kezdve Théba mellett, a Királyok Völgyében több mint hatvan sír épült a sziklás talajba, amelyek közül igaz, sokat még az építők kiraboltak, de nem egy máig képes új ismeretekkel szolgálni az egyiptológusoknak, mint ahogy ezt például **TUTANHAMON** 1922-ben felfedezett sírja bizonyította.

A sziklasírokat a kemény kőzetbe vágták, sokszor 100 méter hosszú tárna vezet az általában előtérből, egy vagy több, szoba vagy kisebb terem nagyságú sírkamrából, raktárteremből álló tulajdonképpeni sírhoz, amelyet temetés után befalaztak, és bejáratukat álcázták. A folyosók, termek, kamrák falán festett, vésett, domborműves képek ábrázolták a

halálmisztérium egyes epizódjait, szobrok és szobrocskák tömege szolgálta a bonyolult kultikus rendszert. Különböző körülmények között előkerült leletek segítségével számos apró de fontos, a hitéletre fényt vető részletet sikerült tisztázni. Ma már tudott, hogy *NOFERTITI* – *EHNATON* felesége – híres fejszobrán a szemhéj nem szépsézetű okból van erősen kifestve, annál inkább a szembetegséget – talán a trachomát – kívánták ezzel megelőzni. *TUTANHAMON* sírját sem azért nem raboltatta ki az utód, *HOREMHEB*, mintha oly nagyon tisztelte volna az előző uralkodót – pedig arról pontosan tájékoztathatták, hogy csak a holttestet borító koporsó mai mértékkel mérve egy tonna színarany –, hanem mert még a törvénytelen uralkodónak tekintett fáraó örök nyugalma megzavarni is az istenek elleni véték. *HOREMHEB* egyébként a hatalom megszerzése előtt ma szabadgondolkodónak mondható hivatásos katonatiszt volt!

A sírokban feltárt **képek, domborművek, szobrok** a túlvilági élettel voltak kapcsolatosak, legalábbis a királysírokban.

A ramesszida XIX-XX. Dinasztiák királysírai közül kiemelkedik *NOFERTARI* KIRÁLYNŐ, II. *RAMSESZ* felesége sírja, a király 80 méteres és utóda, *MERENPTAH* 110 méter hosszú folyosósírját. Általában e kor halotti kultuszának emlékei túlzó, kiüresedő ünnepélyességükkel ütnek el a sírkultúra korábbi egyiptomi emlékeitől.

A késői kor az egyszerűen, jóformán mellékletek nélkül, városokon belül, nemegyszer máshová újratemetett királymúmiák kora. A szaiszi kor egyik sajátossága az **ÁPISZ-bikák temetője**. Memphisben 24 bika számára készítettek föld alatti sírkamrát, ahová asszuáni kőből faragott, egyenként 65 tonnás sírládákba, szarkofágokba temették el PTAH szent állatait. Egyébként macskák, ibiszek, krokodilok múmiái tanúskodnak a **hajdani totemizmus** több ezer éven át **fennmaradt képzeletének** erősségéről és ugyanezt szemlélteti az a szokás, hogy a halott fáraó teteméhez állatfarkot erősítenek eltemetése előtt.

A korai egyiptomi társadalmat eredetileg totemisztikus-fetisisztikus, a mana képzetével összefonódott vallási elképzelések uralták. A Badari műveltség kezdeteitől rituális állattemetések – gyékénybecsavart juhok, kecskék, szarvasmarhák sírjai – jelzik a totemizmus, az egyiptomi állatkultusz első nyomait. A természet erői, a Nap fénye, melege, az életet adó folyó áradása talán ugyancsak ez idő tájt kapcsolódtak a neolitikum nagy élményeihez, a termékenységhez, a ciklikussághoz, a halálhoz és a feltámadáshoz. Ezért aztán a korai, kis, helyi közösségekhez kapcsolódó totemisztikus illetve az általánosabb neolitikus elképzelések jól megférnek egymással, összekapcsolódnak, a helyi istenek egyben egy általánosabb erő hordozói is lesznek. Ugyanakkor ez ellenirányban is érvényesül, egyazon általános jellegű erő egyszerre akár többféle alakban is megjelenhet.

A magyarázat igencsak földi: Egyiptom kialakulásakor a helyi közösségek helyi isteneket imádtak, amelyek egy része ugyanahhoz a jelenséghez kötődött, ugyanazt az általános tartalmat hordozta. A legáltalánosabb erők megtestesítőinek tisztelete a kisközösségek kölcsönös érintkezése következtében előbb regionális, majd az állam egyesítése után általánosan tisztelt istenalakokká váltak. Ugyanakkor mindeniknek megmarad a korábbi, regionális „*hatásköre*”, egyik sem veszi át a másik funkcióját.

A társadalom megszerveződésével, a vallási képzetek bonyolódásával párhuzamosan a kultusz művelésének immár hivatásos irányítói a földi rend példájára rendezik a kultusz elemeit. Egyiptomban is ez történik a korai dinasztiák idején. Ekkortájt alakulnak ki a kanonizált istenábrázolások. A totemisztikus hagyományokat a már ember alakú – antropomorfizálódott – istenképmások állattestresz-elemei őrzik.

Ezzel különben át is léptünk az állatalakban tisztelt istenek világába. **A Késői birodalom korában fokozódik az állattisztelet**, erről bebalzsamozott állatmúmiák tesznek bizonyosságot.

Nem sokkal az egységes Egyiptom megszületése után állandósulnak az istenek közötti kapcsolatok. A földi életben tapasztalható, akkortájt már széles körben általános monogám, apajogú, szociológiai értelemben vett kiscsalád mintájára a nagyobb központok istenei körül létrejönnek a – rendszerint háromtagú, apából, anyából, gyermekből álló – istencsaládok, a memphisi PTAH-SZEHMET-NOFER-TUM, vagy a thébai ÁMON-NUT-HONSZ, az összegyiptomi OZIRISZ-ÍZISZ-HORUSZ istenhármasok.

Végbemeget egy másik folyamat is: a földi viszonyoknak megfelelően hatalmi istencsoportok is kialakulnak, a legfőbb napisten, RÉ körüli legszűkebb csoportba hét-kilenc főisten tartozik, alattuk van a tizenkét egyszerű isten, s ezek alatt a harminc félisten.

A vallástörténet sokat vitatott kérdéseinek egyike az, hogy az egyiptomi sokistenhit mögött nincs-e végső soron egyistenhit, hiszen gyakran fordul elő olyan megfogalmazás, hogy *„Isten a szíve szerint tett”* *„Isten megalkotta az ember számára a varázslatot”,* *„Thot felolvasta azt (az üzenetet) a Mindenség Ura és az egész Isteni Kilencség előtt”* stb. **Részünkről – különösen Ehnaton kísérlete ismeretében – hajlunk arra, hogy azt mondjuk, miszerint az egyiptomi vallás történetében az istenek közül természetes módon kiemelkedett főistenek közül a RA személyére összpontosuló legfőbb tisztelet adott pillanatban átsaphatott felülről szervezett egyisten-kultuszba, ám mivel nem volt mögötte természetes igény – főistenhit és egyistenhit között a különbség a kizárólagosság elfogadása a lényegi különbség –, az egyiptomi vallás nem jut el az egyistenhithöz.**

A *Memphisi Teológia* szövege rossz megtartású, kétezer évvel keletkezése után íródott másolatban maradt korunkra. A teológia ez idő tájt az istenek közötti kapcsolatok gondolati módszerekkel való értelmezésének papi tudományát jelenti. Ennek szövegében maradt fenn az istenek élén álló PTAH neve, aki akarata és gondolata erejével létrehozza önmagát, mint testi lényt – szívét és nyelvét, mert ezek a gondolat és a szó, mint teremtő erők megtestesítései –, majd ezek segítségével ősnemzéssel megteremti SU-t, a száraz levegő és TEFNUTot, a nedvesség őselemeit, akik a Föld és az Ég – GEB és NUT – létrehozói. Valamennyien személytelen istenek, gyermekeik OZIRISZ és ÍZISZ, illetve SZÉT és NEFTISZ viszont már személyes jellegűek.

A **Középbirodalom idején** RÉ alakjába beolvad a horizonton levő HORUSZ, HARAHTÉ alakja, és RÉ-HARAHTÉként a felkelő nap megszemélyesítője lesz, míg ÁTUM alakját magába foglalva, RÉ-ÁTUMként a lenyugvó napot személyesíti meg. Ezek az egybeolvadások nem zárják ki a két istenalak külön-külön kultuszát sem.

Théba főistenének, ÁMONnak az alakja is egybeolvad adott pillanatban RÉ alakjával. ÁMON a thébai kultusz ősi istene, emberként ábrázolták. A termékenység megtestesítője, egyes ábrázolásokon ezért jelenik meg különösen nagy nemzőszervvel. Jelképes állata a kos. Főtemploma Karnakban állt, a templomnak csak az oszlopcsarnoka 5 000 négyzetméter volt, benne 134 oszloppal. A 12 középső oszlop mindegyike 3,37 méter átmérőjű, 21 méter magas.

ÁMON felesége MUT, az Ég Úrnője, a Nap Szeme, aki keselyű formájú női napisten.

Gyermeük HONSZ, a Hold a gyógyítás, az ifjúság eredetileg thébai istene, akinek alakja később THOT – DZSEHUTI – holdisten alakjával olvad össze..

ÁMON-RÉ kultusza összekapcsolódik MONT, a sólyomfejű hadisten kultuszával is.

OZIRISZ az V. Dinasztia idején válik a halotti kultusz, a halálhit központi alakjává. Felesége ÍZISZ (ISZET), egyszerre az ég istennője, uralkodónő és isteni anya, aki a sors fölött is áll.

Gyermeük HORUSZ – HOR, a Messzeség, az Ég ura.

OZIRISZ ellentéte testvére, és ellensége, SZÉT, a pusztító erők, a halál, a vihar, a sivatag képviselője.

ANUBISZ a halál, a temetők istene, késői felfogás szerint OZIRISZ és NEFTISZ fia. Sakálfejjel, vagy sakálként ábrázolják.

A világ rendjét, egyensúlyát óvja MÁÁT istennő, a tudomány istenévé emelkedett a történelmi személy, élő ember volt *IMHOTEP*, *Dzsósz*er fáraó miniszterelnöke és **az új-birodalmi korban egyiptomi vonásokat öltött ASTARTE, ANAT, BAAL tisztelete**. A Késői Birodalom idejében különös hangsúlyt kapott a totemállatokból fétisjellegűvé váló szent állatok, macska, ibisz, krokodil tisztelete, a mumifikált állatok temetőinek kialakítása – így a szakkarai ibisz-temető –, a túlvilági életet jelképező skarabeus, a *‘munkavégző’* usebti-szobrok tömeges jelenléte a sírokban, sőt, az egyiptomi eredetű kultuszok adott pillanatban Róma hagyományos isteneinek kultuszát is veszélyeztették, s egyes elemeik a kereszténységbe is beépültek, így a gyermek HORUSZT ölében tartó ÍZISZT MÁRIA-előképnek tartják, a SZÉTHET megölő HORUSZ története pedig a SÁRKÁNYÖLŐ SZENT GYÖRGY legendájának forrása.

Az embernek fizikai, földi teste és három szellemi erőből álló lelke van. A három lélek közül az első a **ka-lélek**, az örök, halhatatlan életerő, mikor a lélegzet, mikor az ember árnyéka, sőt, akár az ember neve. Ezt az ember az ősektől öröklí, és az utódoknak adja át, meghatározza a személyiséget, a jellemet, az elhunyt a túlvilágon egyesül vele. Második énként marad fenn a holtak szobraiban, képi ábrázolásaiban, költözik bele azokba, az utódok kötelesek szertartásosan megöntözni az áldott vízzel, hogy tiszta legyen a test, amibe a Ka adott körülmények között visszatérhet. Számára készítik a sírra/sírba az ételáldozatokat.

A **halál utáni sors** a testhez is kötődik, a tetemre tehát különös gondot fordítanak. Mivel a Ka-lélek visszatérhet halál után is a lényegesen nem károsodott testbe, a tetemet igyekeznek a lehetőségekhez mérten a legteljesebben megőrizni. **Balzsamozás** közben meghatározott előírások, szertartás közben eltávolították a holttestből az agyat, a többi belsőséget. A tüdőt, májat, gyomrot, és beleket, amelyeket a sírkamrában található négy kanopuszban/kanoposzban – fedeles köedényben –, külön helyezték örök nyugalomra. A szív legtöbbször a testben maradt. Ezután a testet alkoholos folyadékkal – pálmaborral – kimosták, a testüreget illatszeres zacskókkal és dehidratáló szert, rendszerint valamilyen higroszkopikus nátriumszármazékot – szódát? – tartalmazó zsákocskákkal tömték ki és kívülről is ilyennel vették körül. A teljesen kiszáradt testet megtakarították, kitömték, a szív fölé a napisten jelképéül szolgáló kő-skarabeuszt tettek – amelyen néha „*Ó, szív, lényemhez tartozó, ne törj ellenem*” szövegű felirat volt – majd a holtat gyantával átitatott vászoncsíkokkal körületekérték. Az arcra maszkot tettek – lásd *TUTANHAMON* arany halotti álarcát – és a testet, vagy annak egy részét festett kartonázsból – gipsztukkóval bevont vászonból, papiruszból – készült tokba rejtették. Az egészet fa- vagy kőkoporsóba, uralkodók, kiemelkedő főméltóságok testét többszörös koporsóegyüttesbe helyezték.

A második, a **ba-lélek** az emberi egyszerűség, egyediség, utánozhatatlanság meghatározója, szintén örökkévaló szubsztancia, anyagiságát a test halála után is megőrző lélek, amely a halál pillanatában elhagyja a testet, a túlvilágról kerül az emberbe és halála után visszatér oda. Emberfejű madárként ábrázolták. Az istenek Ba-ját krokodil, kos stb. testesítette meg. Egyébként a Ba a halál után elhagyja a sírt, és nyugat felé, **Szokar** országába, a túlvilágra igyekszik. A túlvilágon a Kettős Igazság csarnokában az ítélőszék elé áll – ezt eredetileg a Napisten, később a vele azonosított OZIRISZ vezette, az ítélőszéknek 42 tagú, Egyiptom ugyanannyi tartományát jelképező bírása volt –, ott vallomást tett arról, hogy élete megfelelt-e a maatnak, a világ kozmikus erkölcsi és szertartásos rendjének, a RÉTől származó legfőbb törvénynek, tehát egyet se követett el a 42 vétségből. Később a maat is megszemélyesül, RÉ lányaként ábrázolják.

Az Egyiptom 42 tartományát jelképező, 42 bíróból álló isteni bíróság – élén a főistennel, később a vele azonosított napistennel, még később, a XI. Dinasztiától kezdve OZIRISSZAL és ANUBISSZAL – a halott szívét és az Igazság, azaz MAAT szimbólumát a mérleg serpenyőiben összemérve megállapítja, hogy a halottat ‘igaznak találták-e vagy sem’, amint ezt a **Halottak Könyve** 125. fejezete megszabja. Ha igen, akkor üdvözülni, az égi halálbiro-

dalom mezőit, a másvilági fáraó termőföldjeit művelheti, később az usebti-szobrocskákkal maga helyett műveltetheti, a **Halottak Könyve** 6. fejezete szerint. Ha a bíróság bűnösnek találja az elhunytat, az a mérlegelés eredményét feljegyző THOT mellett üldögélő szörnyeteg, a „*zabálónő*” áldozata lesz. Egyébként a gonoszok az alvilág – a **duat** – sötét birodalmában éheznek és szomjaznak, ahol naponta csak egy órára, a nap áthaladása idején van világosság. A Ba-lélek túlvilági útját és érvényesülést az Óbirodalomban a piramisszövegek, a Középbirodalom idején a koporsószövegek, az Újbirodalom idejétől a **Halottak Könyvébe** foglalt szövegek segítik, amelynek hosszabb-rövidebb változatát minden sírban elhelyezik.

A **másvilág, Szokar országa** ijesztő, szomorú, rideg, mindenki számára egyforma birodalom, a fáraó később megkülönböztetett figyelemben részesül, amennyiben halála után sólyomként közvetlenül a Napistenhez repül, ahol maga is Nappá, Ozirisszé válik.

Későbbi felfogás szerint hasonló bánásmód jut részéül a papoknak, főtisztviselőknek, hadvezéreknek, akik kedvezményeket kapnak a túlvilágon, és később esetleg szintén istenekké válhatnak.

A közrendűekre **Earu földje** vár, a hatalmas folyóval körülvett ország talaját művelni kell, de a módosabb halott helyett dolgozhatnak azok a földművelő figurák, amelyeket sírmellékletként tesznek a halott mellé, s amelyeket **usebti szobrok** néven ismerünk.

Különben a halál után OZIRISSZEL egyesülő tekintélyesebb halandó az égben mindenség-istenné, univerzális Ba-vá válik.

A harmadik, az **ah/akh-lélek** szellemi természetű, csak a halál után bontakozik ki igazán, magát az elhunytat jelöli. Tulajdonképpen ‘boldog’, megvilágosodott’ értelmű, ezzé lesz az Óbirodalomban a fáraó, a Középbirodalom korától kezdve minden eltemetett, ha örök nyugalomra helyezésekor betartják a temetéssel kapcsolatos előírásokat.

Az **egyiptomi erkölcs** felfogása szerint jó az, ami az istennek tetszik, rossz ennek az ellenkezője, ezért az embernek tisztelnie kell az istent, az isteni törvénynek megfelelően kell cselekednie, és jól kell bánnia embertársaival

Az **egyiptomi ünnepek rendszere** egyfelől a templomok isteneihez kötődik. Minden városnak megvannak a saját ünnepei amikor az adott település istenmítoszáinak eseményeit ülik meg, kultikus játékokkal, az istenszobrot a népnek megmutató körmenettel.

Az **istenség és az uralkodó jellegének és személyének egybeesése** a hajdani törzsi vezető manától meghatározott hatalmára tekint vissza. Az Óbirodalom korának kezdetén az uralkodó a földön járó isten, a papok csak az ő képviselésében és megbízásából járnak el, amikor földi és égi, profán és szakrális kapcsolatát megteremtik és biztosítják. Mikor elfoglalja trónját, mintegy újrateremti a világot, manájának köszönhetően árad ki a Nílus, váltják egymást a napszakok, kel fel idejében a hold, ő osztja az igazságot, hozza le a földre Ré lányát, Maatot, életében és holtában áldást árasztó, közelében lenni, sírja mellé temetkezni osztozás a karizmájában és kitüntetés.

Az óbirodalmi korszak végére a fáraó már nem isten „csak” isten gyermeke, Ré fia. Ennek a változásnak a racionális oka a világi és egyházi arisztokrácia kialakulása, az abszolutisztikus hatalom reális korlátozása, és csak elmélyül, akkor, amikor a Ré--OZIRISZ kettősségnek megfelelően az élve Ré-fia fáraó holta után válik igazi istenné, OZIRISSZÉ.

Az istenkirály létének ténye miatt – az uralkodók egyben istenek is – a **királyünnep** és az **istenek ünnepei gyakran egybeesnek**. A koronázási ünnep egyben valamelyik isten újjászületésének, megtestesülésének ünnepe is. A trónralépés vagy az örökösödés elfogadásának harmincadik évfordulója a már említett újjászületési szertartás, a *heb szed* ünnepe is. Az istenek ünnepein – ezek a települések legnagyobb, viszont kizárólag az istennek szentelt eseményei, amelyek alkalmával az istenmítoszok eseményeit, az isten mitikus életével kapcsolatos eseményeket ünneplik meg. Az amúgy a templomok szentélyében őrzött istenszobrot a bárkára állítva, körmenet keretei között mutatják meg a híveknek. Az isten mitikus életével kapcsolatos eseményeket passiójátékokhoz hasonló módon elevenítik meg.

A **mindennapi szertartássorozat** szigorúan előírt szabályoknak felel meg. Legelőbb is, a király képviselője, a templom főpapja tömjénnel körbefüstöli a szentélyt, kinyitja azt, majd leborulva, imával és énekkel köszönti az istenséget. A szolgák – közben imákat mondva és énekeket énekelve – megmossák az isten szobrát, kicserélik ruházatát, amely vörös, fehér és zöld színű, lenvászon leplekből áll. A levetett lepleket összehajtogatják és eladják halotti lepелnek. Az új öltözetet szentelt olajjal, fekete és zöld festékekkel kenik meg. Ez után borból, kenyérből és vízből álló ételáldozatot mutatnak be. Közben imákat mondanak és az istent dicsőítő énekeket énekelnek, amelyekben felsorolják az isten neveit, templomait, ékességeit, emlékeztetnek mítoszára, lényére.

A **kultusz legfőbb művelője előbb maga az uralkodó, később személyes megbízottja és képviselője, a templom főpapja.** A papi méltóság örökölhető, tagjai egy szigorúan zárt kaszthoz tartoznak, amelyiknek legnagyobb és legfontosabb csoportja a kultusz fennmaradását hivatott biztosítani. A papi kaszt élén a főpap áll, aki az adott körzet kultikus előljárója is. Rangja majdnem a helytartóéval ér fel, a thébai szentély főpapját pedig szinte a fáraót megillető tisztelet övezi. *Isten szolgái*, vagyis a *próféták* a kultusz éltetői. A *vebek*, *uabok* vagyis a *tiszták* áldozópapok, őket segítik a görög szóval *pasztoforosz*, 'házvívó' névvel megnevezett segédpapok, az istent öltöztetik, ételáldozatát készítik a *sztoliszták*, a szertartás szellemi elemeiről gondoskodnak a *herhebek*, az írás tudói. Kezdetben nők is lehettek papok, később ez szigorúan férfiak előjoga lett, nők csak templomi énekesként vehettek részt a szertartásokban.

Mellettük szintén a papi rend tagjai voltak PTAH *papjaiként a művészek*, s mint SZEHEMET *papjai az orvosok*.

Mikor a tébai ÁMON birodalmi főistenné vált – a Kr. e. XX. században, a Középbirodalom időszakának kezdetén – elfogadtatásához szükség volt egy új teológiai tanítás elfogadtatására, azonosítani kellett RÉ-vel. Lévéen az egyiptomi hitrendszerben gyakori ez a jelenség, viszonylag hamar, pár évszázad alatt ÁMON-RÉ az egyiptomi birodalom főistene lett, hátérbe szorítva a többi istent, vagy magába olvasztva azok alakját.

IV. AMENHOTEP előbb Thébában, AMON temploma mellett építtet templomot ATON, a Napkorong-isten számára, miután AMON főpapját egy expedíció vezetőjeként egy távoli kőbányába küldi, de az Amon-kultusz olyan erős, hogy uralkodásának ötödik évében Memphis és Théba között félúton, a mai Amarna közelében Ahetaton néven – jelentése 'ATON fénykora' –, új fővárost építtet, amelynek várvédő erődtételeit idegen zsoldosok védik.

Ezzel párhuzamosan új nevet vesz fel. Az 'egyiptomi', más értelmezés szerint 'ATONnak kedves' jelentésű AHANJATI/EHNATON név nem tartalmazza AMON nevét, ezzel is az elutasítást fejezi ki.

A vallásreform lényege a korábbi AMON-hit és főleg a királyi hatalmat veszélyeztető AMON-papok hatalmának megtörése. A mozgatórugója az az uralkodói akarat, amely az egész világ egyetemes urának kultuszát akarta bevezetni – mint a soknemzetiségű Egyiptom birodalmi státusának megfelelő univerzális vallást – amely az uralkodó személye körül integrált volna a meghódított területek etnikai vallásoktól tarka, gazdaságilag, politikailag eltérő hagyományú, csak kényszerből egységes népességét.

A reformkísérlet látszólag eredményes volt, már amennyiben eredménynek mondható, hogy a fáraó emberei, ahol tehették, ott mindenütt kivakarták AMON nevét a korábbi feliratokból, sőt RAMOSZE vezér sírjában ugyanígy járt egy liba ábrázolása is, amelyet összevetésztettek AMON szent libájának képével. A vallási türelmetlenség se új találmány. De az új elképzelés kívülről és felülről jött, nem volt tömegalapja. A királylistákból *kimarad EHNATON*, *SZEMENHKARÉ*, *TUTANHAMON* és *AY* neve, sőt, Ahetatont is elátkozott helynek tekintik, a város élete megszakad.

Ám az egyiptomi hivatalos vallásosság korábbi életereje mégse tér vissza, a néphit új-régi istenségeket keres maga számára a megkövesedő, hivatalos vallással szemben. Erre utal a krokodilusok, macskák, íbiszek, skarabeuszbogarak korlátlan tisztelete – gondoljunk arra, hogy a totemizmus korán látszólag már az Óbirodalom társadalma túllépett, magasabb szinten **viisszatér az ÁMON-kultusztól háttérbe szorított – OZIRISZ imádás, misztériumvallásként hódítják meg a hellénisztikus görög, majd a római társadalom ilyesmi iránt érdeklődő köreit is.** ÁPISZ és OZIRISZ összeolvadó istenalakjaiból megszületik SZERAPISZ istensége, akinek IZISSZEL összekapcsolódó misztériuma a hellénisztikum egyik legnagyobb hatású eszmei áramlata, amelynek elemei beépülnek majd a kibontakozó kereszténység gondolat világába is. Ez azonban már korántsem kizárólag az egyiptomi vallásos képzetek történetéhez tartozik.

Építészeti:

Lakópados lakás: A mezolitikum Afrikában nagyjából Kr. e. 12 000-4 500 között keltezhető, A Fajúm közelében talált neolitikus telep lakóinak házai „könnyűszerkezetesek”, valószínű fa-, vagy nádkunyhók.

Valamivel későbbi a Nílus deltájában feltárt Merimde-beni-Szaláme települése. Az itt élők ellipszis, vagy patkó alaprajzú kunyhókat építettek.

A negyedik évezred második felében, Kr. e. 3900-3600 körül Nagada lakói már öntözött völgyekbe települnek, nád- és sárkunyhókból álló falujuk nagyobb, mint az eddig vizsgáltak.

Ezt a gyakorlatot később is megtartják, nád kévékből és iszapos sárból építkeznek.

Tévedés ne essék, egy mégoly erőszakos elnyomó hatalom se képes éveken át, háromhavonként százezer embert segédmunkásként, több ezer más építőt pedig több éven át állandó szakmunkásként értelmesen foglalkoztatni, etetni, vízzel ellátni, elszállásolni. Az építkezésekre vezényeltek, a piramisok építői, minden előítélettel és félremagyarázással ellentétben nem voltak rabszolgák. Az Óbirodalomban esetleg a hadifoglyok voltak ilyen helyzetben, de még ugyanabban a nemzedékben szabadok lettek. Az olyan kisparasztokat, kistulajdonosokat, mint az egyszerű egyiptomi emberek voltak, a IV. Dinasztia uralkodói ugyan elűzték falvaikból és államilag irányított telepekre költöztették őket, de nem rabszolgaként. Megmagyarázza viszont a tényt az Óbirodalom emberének hite, amely szerint az uralkodó a halottak birodalmában is fáraó maradt, a túlvilágon is dönthetett alattvalói halál utáni sorsáról és gondoljuk meg, ki merte volna kockáztatni – főként a társadalomfejlődés korai időszakában – túlvilági státuszát holmi munkabeszüntetés miatt?

Természetesen a rabszolgák életkörülményei közömbösek voltak mind a szabad tömegeknek, mind az előljáróknak.

Paloták: az uralkodó, a tartományfőnökök, a vagyonilag vagy társadalmilag jobban elengedett személyek lakáskörülményei jobbak voltak. Ők palotákban éltek. A kisszámú fennmaradt világi építészeti emlék tanúsága szerint, ezek nyitott előterű, nagy épületrendszerek voltak, központi fogadóterem köré építve. Lakó- és reprezentatív épületek voltak, a lakószobák fallal körülzárt udvarban, együtt a gazdasági épületekkel, cselédlakásokkal helyezkedtek el. Az uralkodói palotában templom is volt.

Kultikus épületek: A Nagada-korszakban a korábbi sírgödrök helyét téglalap-alaprajzú, gyakran téglával bélelt, gerendákkal fedett sírok veszik át, amelyben a halottat nem ritkán koporsóban temetik el.

Az egyesülés korának királysírhajai hatalmas méretű, agyagtéglákból készült, földbe mélyített sírkamra fölé épített, téglatest – pontosabban trapéz keresztmetszetű – sír épületek voltak, úgynevezett **masztabák**, pad-sírok. A felső épület általában két helyiségből áll, az ide nyíló *‘fényajtón’* át megközelíthető áldozókamrából és az úgynevezett **szerdabból**, ahol a lélekszobor és a sírba eltemetett személy képmása van. Innen vezet a sírkamrába egy zárt, téglával kifalazott, kölappal elzárt akna. A masztaba nyugat-kelet tájolású.

Az Óbirodalom időszaka a halottkultuszt tekintve **a merek, piramisok kora.** Egyiptomban hozzávetőlegesen 40 piramist, illetve piramisromot ismernek. Az első *DZSÓSZER* fáraó teste számára emelték Szakkarában. Tervezője a mitikus alakká emelkedett mérnök-főpap, *IMHOTEP*. Eredetileg a sírt masztaba fedte, ezt építették át előbb téglalap alaprajzú, végső formájában 60 métert magas, négy, majd hatlépcsős piramissá. Építőanyaga kő, amit mészkőlapokkal borítottak. A sírt eredetileg 10 méter magas fallal kerített épület-csoport, templomkörzet vette körül, ebben oszlopcsarnok, szoborkápolna, halotti templom, jelképes sír, a heb-szed, a megfiatalodási ünnep számára épített szentélymaradványok találhatók.

Medumban *HUNI*, Dahsúr közelében *SZNOFRU* fáraók piramisai átmenetet képeznek a **lépcsős és a sima burkolatú piramisok** között. A legnagyobb ilyen építmények azonban utódai idején, a következő időszakban épültek. Máig a legnagyobb *HUFU – KHEOPSZ* – fáraó gizai – gizehi – piramisa. Eredetileg 146,5 m magas volt, ma „csak” 137 m magas, egy-egy oldalának hossza 230 méter. Húsz évig építette háromhavi váltásokkal egyszerre 100 000 ember. *HEMIUNU* herceg volt a tervező és kivitelező. Három sírkamra van benne, a Nagy Galéria folyosója 2 m széles, 8,5 m magas, 47 m hosszú, légkamrák és tehermentesítő részsük könnyítik a sírkamrák tetőszerkezetét.

A Nagy Piramis mellett még öt gúla áll Gizában, *HAFRÉ – KHEFREN –*, *MENKAURÉ – MYKERINOS* – nagy és egyes családtagjaik kis piramisai. Templomkörzeteik jobbra elpusztultak vagy romosak. *HAFRÉ* temploma mellett áll a *SZFINX* emberfejű, oroszlántestű, több mint 20 m magas, szintén kultikus jellegű szobra.

Az V. Dinasztia uralkodói Abuszirban építtetik jóval kisebb piramisaikat és templomaikat, amelyek között a halotti és a völgytemplomokon kívül már a napkultusz templomai is megtalálhatók, példa erre *NEUSZERRÉ* fáraó Abu-Gurab-i naptemploma. Az uralkodó, aki a halottak birodalmában is fáraó maradt, a túlvilágon is dönthetett alattvalói halál utáni sorsáról. Ugyanez magyarázza az előkelők sírjainak a piramisok körzetében való jelenlétét. *HUFU* piramisa mellett utcányi előkelő masztabája áll. A fáraó kegyéből az udvar tagjai sírhelyet és építőkövet kaptak a kivételezett körzetben – legyen a túlvilágon is méltó kísérete az uralkodónak.

Érdekes, hogy az építőmunkások nemrég előkerült gizai sírjain kisméretű piramisokat – de legalább masztabákat – találtak a régészek, az építők is igyekeztek megteremteni maguknak a fáraói sírépítmények mágikus körülményeit. Ugyanezt a célt szolgálták az előbb a naptemplomok udvarán, aztán másutt is felállított obeliszek, olyan kőoszlopok, amelyeknek a hegyén a heliopoliszi naptemplom kőfétiséhez, a Bemben-kőhöz hasonló gránitból faragott gúlacska, **piramidion** volt – egyébként ez zárta a piramisok csúcsát is –, amelyet gyakran borítottak ezüst- vagy aranylemezzel.

A **XI-XII. Dinasztia, a Középbirodalom fáraói** megpróbálják feltámasztani az Óbirodalom tekintélyét. Ezt szemlélteti *MENTUHOTEP* Deir-el Bewhri-beli nagykiterjedésű, sokféle épületet egyesítő sírkörlete, III. *AMENEMHAT* fajúmi Labirintusa, a *HERODOTOSZTÓL* és *SZTRABÓNTÓL* is az ókor egyik legnagyobb épületegyütteseként emlegetett halotti templomkörlet.

A kor halotti kultuszának legjellemzőbb tanúi **a sziklasírok.** A **Középbirodalom** idején még csak a tartományok vezetői, a főurak temetkeztek ilyenekbe, ám már az **Újbirodalom** harmadik uralkodója, I. *THOTMESZ* megépítteti Thébától nyugatra az első sziklafalba vágott királysírt. *HATSEPSZUT* királynő sírja ugyan nem Deir-el-Bahari-i halotti templomában volt, hanem azzal szemben, de III. *THOTMESZTÓL* kezdve Théba mellett, a Királyok Völgyében több mint hatvan sír épült a sziklás talajba, amelyek közül igaz, sokat még az építők kiraboltak, de nem egy máig képes új ismeretekkel szolgálni az egyiptológusoknak, mint ahogy ezt például *TUTANHAMON* 1922-ben felfedezett sírja bizonyította.

A **sziklasírokat** a kemény kőzetbe vágták, sokszor 100 méter hosszú tárna vezet az általában előtérből, egy vagy több, szoba vagy kisebb terem nagyságú sírkamrából, raktárteremből álló tulajdonképpeni sírhoz, amelyet temetés után befalaztak, és bejáratukat álcázták. A folyosók, termek, kamrák falán festett, vésett, domborműves képek ábrázolták a halál-misztérium egyes epizódjait, szobrok és szobrocskák tömege szolgálta a bonyolult kultikus rendszert. Különböző körülmények között előkerült leletek segítségével számos apró de fontos, a hitéletre fényt vető részletet sikerült tisztázni.

A sziklasírok a tulajdonképpeni sírkamrából – a halott múmiájának elhelyezésére szánt koporsó és kő- illetve nemesfém-szarkofágok elhelyezésére szolgált – és néhány – a sírmellékletek tárolására való – földalatti helyiségből álltak. Falakkal, álbejárókkal, jól leplezett valódi bejáratokkal védték.

A királysírokat és a kíséreték sírjait egy csoportban, **nekropoliszban** (gör. kb. 'a holtak városa') helyezték el.

A **ramesszida XIX-XX. Dinasztiák** királysírjai közül kiemelkedik *NOFERTARI* KIRÁLYNŐ, II. *RAMSZESZ* felesége sírja, a király 80 méteres és utóda, *MERENPTAH* 110 méter hosszú folyosósírját. Általában e kor halotti kultuszának emlékei túlzó, kiüresedő ünnepélyességükkel ütnek el a sírkultúra korábbi egyiptomi emlékeitől.

A **késői kor** az egyszerűen, jóformán mellékletek nélkül, városokon belül, nemegyszer máshová újratemetett királymúmiák kora. A szaiszi kor egyik sajátossága az **ÁPISZ-bikák temetője**. Memphisben 24 bika számára készítettek föld alatti sírkamrát, ahová asszuáni kőből faragott, egyenként 65 tonnás sírládákba, szarkofágokba temették el PTAH szent állatait. Egyébként macskák, ibiszek, krokodilok múmiái tanúskodnak a **hajdani totemizmus** több ezer éven át **fennmaradt képzeleteinek** erősségéről, és ugyanezt szemlélteti az a szokás, hogy a halott fáraó teteméhez állatfarkot erősítenek eltemetése előtt.

A halottkultusz építményeinek áttekintése után röviden vizsgáljuk meg a legjelentősebb nagy egyiptomi kultikus építményfajta, a templom építésének gyakorlatát.

A **templom alaptípusa** nagyjából a következő:

A templomhoz szfinxekkel, esetleg kosok szobraival szegélyezett út – **dromosz** – vezet. Az épületet fal veszi körül kapuhomlokzat, amelyen két kaputoronytól – trapéz alakú, dúsan díszített falú, úgynevezett **pülóntól** megerősített és kihangsúlyozott kapu nyílik. Az oszlopos első udvarból fedett, oszlopos előcsarnok nyílik, amelynek két középső oszlopsora magasabb a szélső oszlopsoroknál, emiatt a helyiség háromhajósna látszik. A csarnok oldalfalain világítónyílások, ablakok vannak. Ebből újabb – kisebb, szintén oszlopos udvar, amely oszlopos előtér után a **szekorba**, a szentélybe vezet. Ez kisebb, fedett terem, fő berendezési tárgya a bárkában felállított, elfüggönyözött, alig fél méteres istenszobor. A szentélybe csak a papok – esetenként a fáraó – léphet. Ezt a helyiséget folyosók és gazdasági funkciójú szobák övezik. A templom minden építménye egy képzeletbeli tengelyre van felfűzve és szimmetrikus. A szertartások az udvarokon folytak, a fedett részekbe a híveknek igazából nem volt bejáratuk.

A korai időszakban, az **Óbirodalom idején megkülönböztették** a piramis körüli templomkörzeten belül a **völgytemplomot** vagy halotti templomot, **illetve** a piramis előtt álló **piramis- vagy sírtemplomot**. A kettőt út kötötte össze. Mindkettő a halotti áldozat bemutatása során játszott szerepet.

Az **istentemplomok** az isten „lakóhelyei”, a templom istenének a szálláshelyei. A templomba vezető isteni út jó példája a karnaki AMON-templomhoz vezető kettős kosszoborsor között vezető út. A pülónokat gyakran díszíti dombormű, az V. Dinasztia idején még csak a naptemplomok első udvarán állított egyetlen obeliszk helyett az Újbirodalom idején már más templomok pülónjai elé is párosával állítottak ilyent. Ugyanezen időszakban gyakoriak voltak a templomok pülónjai elé állított óriásszobrok, például a később, a görögöktől *MEMNON-kolosszusokként* ismert, két, egyenként 15 méter magas alkotás III. *AMENHOTEP* egykori temploma előtt, vagy az Abu-Szimbél-i templomegyüttes barlangtemplomában levő

négy óriásszobor, vagy ugyanott, a nagy templom előtti hajdan négy, ma csak három ülő fáraószobor. A Kései kor templomainak bejárata előtt kis, egy előcsarnokból és néhány szobából álló „**mammiszi**”-t, szülőházat lehet találni, az anyaistenség ebben szüli meg az istent. A kettős oszlopsorral körülvett udvar közepén oltár áll, ezen gyűjtik össze az áldozati ételeket. Az oszlopterem mennyezete – festése is – az Ég, padlója a Föld jelképe, az oszlopok fákat, sást, növényeket jelképeznek – és stilizáltan ábrázolnak is. A templomon kívül laknak a papok és a templom szolgálói, itt vannak a templom vagyonának raktárhelyiségei is.

Előfordul, hogy a templom – a történeti fejlődés okán – két istennek szentelt. Ilyenkor **kettőstemplom** a neve, s rendszerint két, egymás mellé helyezett, szimmetrikus szentéllyel épült, közös templomban két istenséget tisztelnek benne, mint a kó-ombói SZUKHOSZ-HAROÉ templomban.

A **naptemplomok** tulajdonképpen a nagy, tömeges istentiszteletek színhelyei az V. Dinasztia idején. Hatalmas udvarok, hátsó harmadukban gúlaszerű talapzattól kiemelkedő obeliszkkel. Ez egyetlen kőből kifaragott, felfelé elvékonyodó, nemesfémmelel bevont piramidionban, piramis formájú csúcsban végződő kőoszlop, amely később a naptemplom szekorjába kerül. Mikor virradatkor a nap első sugarai megcsillannak az obeliszk csúcsán, akkor kell a fáraónak köszöntenie a napistent. *Neuszerré* fáraó Abu-Gurábban levő naptemploma mintegy 750 négyzetméter alapterületű volt, obeliszkje pedig 60 méter magas. Egyiptomban a fennmaradt legmagasabb obeliszk Luxorban van, Hatsepszut királynőnek állították, 28 méter magas. A lateráni palota előtt felállított, Egyiptomból odavitt obeliszk (Róma) 47 méteres, az 1829-ben Mehemed Ali egyiptomi alkirálytól a párizsi népnek ajándékozott Concorde téri obeliszk 24 méter magas volt.

A **szikla- vagy barlangtemplomok** – a már említett Abu-Szimbeli, hét templomból álló templomegyüttes volt ilyen – Kr. e. 1 800 táján terjedtek el. Ennek valószínű kultikus okai voltak, a Nílus áradásaival illetve a Nubia fölötti fennhatóság megerősítésével függhetett össze.

Azt fontos tudnunk, hogy az egyiptomi művészet maradéktalanul kultikus, a vallásnak alárendelt művészet és minden megnyilvánulása egyszerre hordoz vallásos és művészi tartalmat.

Katonai építkezés: bár az egyiptomi állam korántsem nevezhető békésnek, kifejezetten katonai célú építmények az állam területén nincsenek.

Emléképítmények: az Újbírodalom idején gyakoriak voltak a templomok pülónjai elé állított óriásszobrok, például a később, a görögöktől *MEMNON-kolosszusokként* ismert, két, egyenként 15 méter magas alkotás *III. AMENHOTEP* egykori temploma előtt, vagy az Abu-Szimbel-i templomegyüttes barlangtemplomában levő négy óriásszobor, vagy ugyanott, a nagy templom előtti hajdan négy, ma csak három ülő fáraószobor.

A **naptemplomok** hátsó harmadában gúlaszerű talapzattól kiemelkedő obeliszk voltak. Az obeliszk egyetlen kőből kifaragott, felfelé elvékonyodó, nemesfémmelel bevont piramidionban, piramis formájú csúcsban végződő kőoszlop. Mikor virradatkor a nap első sugarai megcsillannak az obeliszk csúcsán, akkor kell a fáraónak köszöntenie a napistent. *Neuszerré* fáraó Abu-Gurábban levő naptemploma mintegy 750 négyzetméter alapterületű volt, obeliszkje pedig 60 méter magas. Egyiptomban a fennmaradt legmagasabb obeliszk Luxorban van, Hatsepszut királynőnek állították, 28 méter magas.

Építőanyagok: természetes növényi anyagok, nád-, sáskévék, föld, kő.

Térszerkezetek: térlefedés kögerendás áthidalás, fagerendás síkfödém, álboltozat, dongaboltozat. **Megtámasztás:** támaszgerendákkal, tömör kőfallal, pillérrel. **Alátámasztás:** sűrűn elhelyezett oszlopokkal. Ezek geometrikus, vájatsorral ellátott, sudarasodó – kidudorodó, majd elkeskenyedő – törzs nélkül keskenyedő, fából vagy kőből készült, kör alaprajzú függőleges támaszok. Törzsük növényutánzatú, ritkábban nyalábos, fejezetük papirusz-, lóuszvirág, pálma alakú, Az abacus négyszögű. Lábazatuk alacsony csonkakúp. A **homlokzat:** leggyakrabban nem tagolt, monumentális, egyszerű koronázópárkánnyal. Díszítése: domborműves, gyakran keretezett írás.

NÉHÁNY JELENTŐS EGYIPTOMI ÉPÍTÉSZETI EMLÉK

Óbirodalom

DZSÓSZER fáraó piramisa, Szakkaram (Kr. e. 2600 k.)

HUFU – KHEOPSZ –, HAFRÉ – KHEFREN –, MENKAURÉ – MYKERINOS piramisai, Giza – Gizeh (Kr. e. 2720-2560)

Középbirodalom

Sziklasírok, Beni Hasszán (Kr. e. 2000 k.)

Újbirodalom

Terasztemplom, Deir-el-Bahr (Kr. e. 1480 k.)

Paloták romjai, Achet-Aton (Kr. e. 1400 k.)

AMON-templom, Luxor (Kr. e. 1300 k.)

HONSZU-templom, Karnak (Kr. e. 1100 k.)

III. RAMSZESZ-templom, Medinet-Hebu (Kr. e. 1250 k.)

Nagytemplom, Abu-Szimbel (Kr. e. 1200 k.)

Templom- és palotaromok, Thébai (Kr. e. 1200 k.)

Késői kor

HORUSZ-templom, Edfu (Kr. e. 230 k.)

HATHOR-templom (Kr. e. 200-tól)

Szobrászat:

A sírokban feltárt **domborművek, szobrok** a túlvilági élettel voltak kapcsolatosak, legalábbis a királysírokban.

A templomhoz szfinxekkel, esetleg kosok szobraival szegélyezett út – **dromosz** – vezetett.

A halál utáni élet egyik biztosítója a fáraó sírszobra volt. Eszményített, valóságoszerű szobrok ezek, az előkelők sírszobrai pedig valóságos portrék, amelyek a neolitikumi „pótfjek”, a megsérült koponyát helyettesíteni hivatott edények utódai.

Úgyszintén ilyennek tűnik a szolgaszobrok jelenléte a sírokban – ezek a Középbirodalom idején – legelőbb az átmeneti korban, a IX-XI dinasztia alatt – terjednek el, és mesterségek művelőit ábrázolják, akik szolgálni fogják az elhunytat a túlvilágon, persze ezzel saját túlvilági életüket is biztosítva.

Ezek a szolgaszobrok nem azonosak a szintén a Középbirodalom idején elterjedő usebti~usábtí-szobrocskákkal. Az *‘usebti’* *‘felelőt’* jelent, a szobrocška felel a halott helyett a holtak birodalmában akkor, mikor munkára hívják az elhunyt lelket. Előzményei/rokonai ezeknek az ábrázolásoknak az először a ‘30-as években az edfui ásatások szegény sírjaiban felfedezett ágyasszobrok, a halott mellett elhelyezett, erősen felékszerezett, hangsúlyosan erotikus, meztelen nőt ábrázoló szobrocskák, amelyek szerepe az érzékiség túlvilági kielégítése, illetve a halott helyett végzendő túlvilági munka volt.

A szobrocskák-sírmellékletek mellett a domborműveknek volt nagyobb fontosságuk az egyiptomi életben. Ezek laposak vagy mélyítettek, cselekményesek, különféle események, jelenetek ábrázolásai.

A szobrászati alkotások főbb jellemzői:

- A fontos személyek szobra kemény, időtálló anyagból – márvány, kiömlési kőzet (diorit, gránit stb.), mészkő – készül, a kevésbé fontos személyeké homokkő, fa, agyag
- Az arcokat eszményítik
- A felépítés architektonikus, tehát az építőművészet szabályainak megfelelően a körvonal éles, zárt, a test szigorúan mértani
- A szimmetria érvényesül

- A formák tömören kapcsolódnak egymáshoz
- A legnagyobb felület törvénye érvényesül, azaz az ábrázolás mindig a legnagyobb látható felületet fordítja a szemlélő felé
- Érvényesül a frontalitás elve, az ábrázolás teste nem fordul el, az alakok nem hajolnak el a tengelytől
- Nem alkalmazzák a távlat törvényeit
- Egyes részeket csiszolással kiemelnek
- Az alakok mindig a talpukon állnak

NÉHÁNY KÖZISMERT EGYIPTOMI SZOBORALKOTÁS

Óbirodalom

Dzsószer fáraó szobra, Szakkara (Kr. e. 2600 k.)
 Falusi bíró (Kr. e. 2500 k.)
 Írnok ülőszobra (Kr. e. 2500 k.)
 Hafré fáraó szobra, Giza (Kr. e. 2500 k.)
 Khfren fáraó szobra, Giza (Kr. e. 2500 k.)

Középbirodalom

Domborművek, Fayum (Kr. e. II. évezred)

Újbirodalom

Domborművek a sírokban, Deir-el-Bahr, Madinet-Habu
 Nefertiti portrészobra, Amarna (Kr. e. 1370 k.)
 Tutankhamon arany halotti álarca, Thébai (Kr. e. 1375-1350 k.)
 Fajansz szobrocskák (u.e. kor)

Késői birodalom

Zöld fej, Memphis (Kr. e. 70 k.)
 Macskaszobor (Kr. e. 40 k.)

Festészet:

Gyakorlatilag a sírkamrákban van. Háromféle, falfestészet, a Halottak Könyve képei és később múmiafestészet.

A halál utáni élet „közemberi” biztosítékának tekintik egyes szakemberek a sírkamrákbeli faliképeket

A **sziklasírok** folyosói, termei, kamrai falán festett, vésett, domborműves képek ábrázolták a halálmisztérium egyes epizódjait, a bonyolult kultikus rendszert.

Alsóbb rangú, de gazdag hivatalnokok – *MENNA*, *UAH*, *NAHT*, *DZSESZERKARÉ-SZENE* – sírjainak falfestményei között nagyon is világi témák, lakoma-előkészület, díszétkezés található, *MENNA* az egykori közmunka-felügyelő sírjában a mezőgazdasági munkákat végző parasztokat, *HUI* núbiai helytartóéban katonákat és adófizetést, *NAHT* sírjában szőlőművelőket láthatunk a faliképeken.

Már az V. Dinasztia utolsó uralkodójának, *UNIS*znak kis piramisában megjelenik az úgynevezett **piramisszöveg**, ennek felolvasásával kísérik a temetést, ez biztosítja a halhatatlanságot, a befogadást az istenek közé. Hétszáznál több példabeszéd, sok ima bevészt szövege van az alig 20 méter magas piramis folyosóinak és sírkamráinak falain, közöttük található a vallástörténelem első feltámadás-szövege.

Az írott emlékek második csoportja az úgynevezett **koporsószövegek**, amelyeket a Középbirodalom idején kezdtek a koporsókra írni/róni, s az Újbirodalom idejétől kezdve már papirusztekerésre írva tesznek a halott mellé. Rituális példabeszédek kötetlen gyűjteményeként lehet jellemezni röviden ezeket, amelyek célja átsegíteni a halottat az alvilág nélkülözésén, éhségen, szomjúságon. A **Halottak Könyve** óegyiptomi rituális példabeszédek kötetlen gyűjteménye, csak Kr. e. a VII. században írják össze egy 165 szakaszból álló egységes

munkába. Síronként eltér a terjedelme. A megnevezés alatt a tájékozatlan olvasó egységes, kanonizált szöveget képzel el, holott erről szó sincs, a THOTnak, az istenek írnokának és az írnokok – értelmiségiek – istenének tulajdonított „*pert em heru*”, azaz a ‘*kimenetel a napból*’ tartalma és terjedelme mindig más.

A **Halottak könyve** legteljesebb gyűjteményében 193 példabeszéd olvasható, nem egy közülük illusztrált.

Végül, de nem utolsó sorban, főként a **Késői birodalom** hellenisztikus görög városlakói élethű rajzokkal, portrékkal díszítik a már begöngyölt múmiák halotti leplét.

Az egyiptomi festészet bár az életet ábrázolja, azt időtlenné teszi, általánosítja, elvonja.

A Középbirodalomban elsősorban a sírokban található falfestmények jellemzők, Az Újbirodalom idején ismét a falfestmények dominálnak, miközben változik a képek tematikája, gyakoriak a kultikus képek, az uralkodói családok ábrázolásai, a mágikus célú falképek. A Késői Korban aztán az írásbeliség egyre általánosabbá válásával megjelenik a papirusz-tekerésre írott szöveg, színes tintarajzokkal.

Az egyiptomi festészet jellemzői:

- Érvényesül a legnagyobb felület törvénye
- Kanonizált és jelképes (a fej mindig profilban van, a szem szemből, a törzs deréktól fölfelé előlnézetben, a mell oldalról, a test csípőtől lefelé szintén oldalról látszik stb.)
- A jeleneteket síkban kiterítik
- Képregényszerű jelenetek
- Az egymás mögöttiséget egymás fölöttiséggel helyettesítik
- A mozgás mindig arra tart amerre mutatnak a képcsíkok
- Nincs egyetlen nézőpont és térbeli mélység
- A színek tiszták, élénkek. Használják a barnát, okkert, sárgát, kéket, zöldet, pirosat, feketét, fehéret
- A képeknek van ritmusuk
- Az alakok részben takarhatják egymást

HÍRES EGYIPTOMI KÉPEK

Óbirodalom

Libák, Medum (Kr. e. 2750 k.)

Középbirodalom

Amnenemhet és Kemenhotep sírkamrái, Beni Haszán (Kr. e. 1800 k.)

Újbirodalom

Hatsepszut sírtemplomának falképei, Deir-el-Bahr (Kr. e. 1554 u.)

Halastó, Thébai (Kr. e. 1500 k.)

Hárfázó nők, Thébai (Kr. e. kb. 1580 u.)

Síratóasszonyok, Thébai (Kr. e. 1370 k.)

Iparművészet:

A sírok múzeumokkal érnek föl.

Jellemzői:

- az anyagpazarló fényűzés
- az anyagszerűség
- a pontos megmunkálás.

A kerámiaművesség: nem igazán jellemző Egyiptomra. Viszont a halotti kultuszban volt szerepe HORUSZ négy gyermekének, akik a testtől eltávolított és – a **tévesen** OZIRISZ kano-
puszi ábrázolásai alapján **kanopusz-edényeknek** elnevezett – kanopuszokban, köedényekben
elhelyezett belsőségeknek a védői. Ezek az ember alakú és -fejű AMSZET, a majomfejű HÁPI,
a sakáltképű DUAMUTEF és a sólyomfejjel megjelenő KEBEHZENUF. A halottakat az Alvilágban
AMENTET istennő fogadja. A kanopusz edényeket egyéként skorpió alakjában SZELKET
istennő védelmezi.

Az üvegművességet gyöngyök, kezdetleges – forró felületen, fa sodróval formált –
edények, tégelyek képviselik.

A famegmunkálás a rendelkezésre álló szerszámok és anyagok függvényében fejlett.
Alkalmazzák a különféle berakásokat, a fát aranyozzák. A bútorok közül ismerik a karfás
széket, a kisszéket, az ágyat, az alacsony asztalt, a ládát.

A textilművesség mind szövött, mind hímzett technikával dicsekedhet – lásd a kairói
múzeum textíliáit, a múmiatekercsek, egyáltalán, a sírleletek fejlett szövő- és hímző-
technikáról tanúskodnak.

Az ötvösség nagyon fejlett, erről a fáraói ékességek tesznek bizonyosságot. Tudnak
önteni, vésni, domborítani, drótot húzni. Ismerik és alkalmazzák a zománczó eljárásokat is.

Iparművészeti díszítőanyagukban sok a mértani elem, az ütemes ismétlés. Az alakos
ábrázolások a festészet és a szobrászat kánonjaiba illeszkednek be.

Irodalom:

Egyiptomban van írásbeliség. Hieroglifáik szó-, szótag-, betűírás keveréke, François
Champollion francia tudósnak sikerült őket megfejtenie 1822-ben. A Halottak Könyvét már
említettük itt nem térünk vissza rá. Ugyanakkor megjegyezzük, hogy a minden halott mellett
kötelezően elhelyezett változó terjedelmű Halottak Könyve mellett Egyiptomban változatos
írásbeliség is született. Mindenekelőtt kultikus, elsősorban sírfeliratok alkotják, de ide
tartozik, pl. Ehnaton Naphimusza.

*Milyen szépen bukkansz fel az Ég látóhatárán.
Te élő ATON, aki először éltél.
Te felkelsz a keleti látóhatáron, és minden országot beragyogsz a szépségeddel...
A sugaraid átölelik az országokat, oly sokat tettél Te érettük...
Messze vagy és sugaraid (mégis) a Földön vannak.
Benne rejtekezel az emberek orcájában, de nem látjuk az utadat.
Ha lenyugszol a nyugati látóhatáron, akkor sötét van a Földön, mintha halott volna ő...
Hallgatagon fekszik a Föld, mert aki teremtette őt, a látóhatáron nyugszik.
Ha virrad, és Te újra felkelsz a látóhatáron,
És mint ATON, bevilágítod a nappalt,
Akkor Te elűzöd a sötétséget és megajándékozol a sugaraiddal...
Akiknek Te adsz lélegzetet, hogy felébredjen minden teremtményed...
Te ültetsz a helyére mindenkit és megadod nekik, amire szükségük van.*

Mellette a világi írások, szórakoztató-nevelő, néha revendikatív jellegűek, pl. A paraszt
panasza, A hajótörött története, különféle Intelmek stb.

Zene:

HATHOR tehénfejű, vagy csak tehénszarvú istennő, az öröm, a nőiség, a szerelem, a tánc
istennője. Fia IHI a zene istene, kezében szisztrumot – egy, a kereplőre, mások szerint
csörgőre emlékeztető zeneszerszámot – tartó gyermekként ábrázolták. Szintén a zene istene a
felemelt karú nő formájában megjelenített MERET

Van zenei élet, bár ez elsősorban kultikus. A görög történetírók szerint hangszeres-táncos istentiszteleteket tartanak, a dallamvonal merev. Ismerik a hárfát, a sípot, csörgődobot, egy oboa-szerű, kétnyelvű hangszert.

Tánc:

Szintén kultikus, a zenével egy. Istennője Hathor. Hivatásos táncosok, ún. chenuk művelik, akiket gyermekkoruktól, papi irányítással készülnek arra, hogy templomi táncosok legyenek.

Táncaik mindenekelőtt valamiféle misztikus világlélmény átélései voltak de akadtak közöttük állattáncok, alkalmi – ünnepekhez kötődő, temetési stb. – táncok, asztrális táncok, tűztánc, tükörtánc. Ismerték a hidat, a magas lábemelést és mivel a tánc még az összművészet egyik eleme, járatosak az egyensúlyozásban és a zsonglórködésben.

A FOLYAMKÖZ MŰVÉSZETE

Kr. e. III. évezred – Kr. e. IV. sz.

Háttér:

A Kr. e. VI. évezred kezdetén Észak-Mezopotámia neolitikus, földművelő-állattenyésztő településein megfigyelhető, hogy többhelyiséges, központi termékraktárak épülnek (pl. Jarim Tepe, a mai Irakban), ami újraelosztó gazdaság meglétére, központi irányításra utal. A lakosság fokozatosan megszállja Dél-Mezopotámia sivatagos területeit, az iraki Csoga Mami településen öntözőcsatornák nyomait fedezték fel a régészek.

A IV. évezred vége felé, az ún. Uruk-Warka korszakban a településhálózat sűrűsödni kezd, mind több területet vesznek művelés alá, megjelenik a két- és négykerekű, állatoktól vont szekér, a kőszerszámok helyett réz-, majd bronzeszközöket kezdenek használni az emberek, elterjed az állatoktól vont eke. Megnő a jobb fekvésű települések lélekszáma, városokká alakulnak, egyesek, a jelentősebbek kiemelkednek, politikai központokká, város-államokká alakulnak, kultikus központjaik, a templomok a termékek újraelosztásának központjai is. A termékek adminisztrálásához írást használnak a templomok szolgái, a papok, akik megtervezik, kiosztják a munkát és elosztják a termést. Megszületik a központosított állam.

Valószínű, hogy a dél-mezopotámiai, fokozatosan benépesülő termékeny síkságon kialakuló népességre rátelepedik egy, az iráni hegyvidék felől érkező, a térségben nyelvi és etnikailag rokontalan nép, a sumér/sumer/szumir.

Az Ur városa közelében, Kr. e. 3300-3100 között azonosított El Obeid kultúra még inkább helyi jellegű. Jellemzői: a földművelésre való áttérés, a fém majdnem maradéktalan alkalmazása, új edényformák elterjedése.

Kr. e. 3100-2900 között az ún. uruki kultúra embere már sumér, kifejezetten földművelő-állattenyésztő, Uruk – későbbi szóval élve – mezőváros, felépítik az első lépcsős templomokat, a IV/a korszakban megjelenik egy kb. 1500 jelet tartalmazó képírás alakjában az ún. ósumér írás előzménye.

Kr. e. 2900-2600 között virágzik a Dzsemdet-Naszr-i kultúra. Kelet- és Dél Meopotámia maradéktalanul benépesül. Öntözéssel mezőgazdaságot és istállózó állattartást művelnek, használni kezdik a fazekaskorongot, általánosan termelni kezdik a búzát. A terményfőlölség lehetővé teszi a város és a falu elkülönülését. A Perzsa öböl északi partvidéke körüli, mintegy 150 km. széles sávban létrejön Eridu, Girsu, Kis, Nippur, Umma, Ur, Uruk, Surupak. Elmélyülnek a társadalmi különbségek, vannak adósrabszolgák, hadifogolyrabszolgák és él a patriarchális rabszolgaság formája is. A városállam vezetője a **lugal** (had-

vezér), akinek funkciója később egybefonódik az **ene/enszi (páteszi**, a gazdasági és kultikus vezér) funkciójával, az öntözés szervezője, vezetője a **nubanda**, a raktárak felügyelői a **duggurok**, az adót a **maskimok**, adószedők hajtják be, a **gal-ukok** a katonaság vezetői. Ugyanakkor érdemes arra felfigyelnünk, hogy valamennyi város önálló – Sumér nem alakul birodalommá –, illetve, hogy a kezdeti családi földművelés az öntözéses gazdálkodás fokozott bémunkás-igénye miatt fokozatosan jelleget vált, a kistulajdon templomgazdaságokba koncentrálódik – lásd adósrabszolgáság –, elvi tulajdonosa általában a város istensége lesz, a földet kevésszámú szabad kistermelő-bémunkás és annál több rabszolga műveli meg.

Kr. e. 2600- 2500 között Kis városa a leghatalmasabb a sumér városállamok közül. A Kr. e. 2100 körül valószínű Urukban keletkezett Kis-i királylista, az I. Kis-i dinasztia uralkodóinak nevét megőrkítő jegyzék 22 király nevét tartalmazza. Hat név sumér eredetű, 12 király neve sémi – azaz protoakkád –, négy ismeretlen nyelvből származik. Van a nevek között mitikus király, mint ETANA, van történetinek tekinthető személy, mint EN-ME-BARAGE-SZI és fia AGGA, akit GILGAMES kell, hogy elkergessen Uruk falai alól.

A század végére, Kr. e. 2500 tájára a város hatalma csökken, csak hírneve marad fenn a '*Kis uralkodója*' tiszteleti címben, a valóban leghatalmasabb város a tengerparti Ur lesz.

Kr. e. 2500-2370 között Lagas városa a vezető hatalom.

Kr. e. 2370 körül LUGAL-ZAGGI-SZI, Umma királya előbb Lagast, aztán Uruk és Ur városát, majd egész Mezopotámiát és a mai Szíriát is meghódítja, és egységes kisállamot hoz létre a meghódított hat városból és a hozzájuk tartozó mezőgazdasági körzetekből.

Kr. e. 2360-2310 között a fokozatosan mind határozottabb politikai-katonai erőként jelentkező, a sémi-hámi nyelvcsalád északkeleti csoportjához tartozó akkádok valószínű, hogy Kis városában jutnak először politikai hatalomhoz. I. SARRU-KÍNU Lagason túl meghódít a térségben minden meghódíthatót, egyesíti LUGAL-ZAGGI-SZI sumér államát saját akkád területeivel, létrehozva az első igazi közelkeleti birodalmat. Utódai – fia. RIMUS, majd unokája, NARAM-SZÍN – háborúk és újabb hódítások révén ideig-óráig fenntartják a birodalmat, de a Zagrosz felől betörő harcias, nomád állattenyésztő qutú törzsek Kr. e. 2230 körül szétzúzzák azt. A qutuk mintegy 100 évig tartó uralmát UTU-HEGAL uruki uralkodó számolja fel. Ő Kr. e. 2076 körül győzi le a qutukat, de alig 7 éves uralkodás után Ur helytartója, UR-NAMMU elüzi trónjáról, s megalapítja északon a III. Ur-i dinasztia néven ismert uralkodóházat. Alatta és utódai alatt a sumér városok ismét felvirágzanak. Délen ugyanakkor Lagas több várost magába foglaló állama játszik főszerepet, a Kr. e. 2144-2124 között uralkodó Gudea alatt másodvirágzásukat élik a térség települései.

Megerősödnek az addig nem igazán fontosaknak, nagypolitikai tényezőknek tartott északi városállamok, Babilon, Assur, Esnunna, Mári.

Kr. e. 2007-ben Mári és Elám szövetsége legyőzi IBBI-SZÍNT Ur királyát, a III. dinasztia utolsó uralkodóját.

Kr. e. 1894-1595 között a térségben az az I. babiloni dinasztia gyűjtőnéven ismert amurú – amorita – származású uralkodócsalád van hatalmon, amely SZUMUABUMTÓL (Kr. e. 1894-81 között uralkodott) származik. Legismertebb tagja a törvényhozó hatodik uralkodó, HAMMURÁPI, aki egy kis, a névadó város körüli alig nyolcvan kilométeres körbe beférő városállamból nagyhatalmat teremtett.

Kr. e. 1750 körül a hegyvidéki kassziták népe Mezopotámiára zúdul, államuk körülbelül 150 év alatt szétzúzza az óbababiloni birodalmat.

Kr. e. 1595-ben a hettiták feldúlják Babilont. Ez a harcias, a vasat ismerő és használó indoeurópai népcsoport a Kaukázus felől jut Anatóliának a Halys (Kizil Irmak) folyótól közrefogott térségébe, Óbirodalmuk, a Kr. e. XVII. században, Újbirodalmuk a Kr. e. XIV-XIII. században virágzott. Fővárosuk Hattusas (ma Boghazköy, Törökország). Gyors „villámháborús”, a mai Aleppótól Babilonig terjedő hódítások után az utódlási belharcok miatt időlegesen legyengült állam a Kr. e. XIV. században újra felvirágzik, Egyiptomot

fenyegeti és csak Asszíria megerősödése, majd a „tengeri népek” támadása seprí el a XII. században a térség többi kisállamával együtt.

A mai Szíria északi részén indoírani vezetőréteg irányítása alatt álló hurri népesség létrehozta Mittani államot, amely Kr. e. 1750-1350 között Asszíriát is uralja. Észak Mezopotámiában a hurri-uratui törzsek Kr. e. 1300-900 között erős kisállamot alakítanak ki Urartu néven, amely északon fokozatosan a Van tótól északkeletre, az Araxesig, a mai örmény határig terjeszti ki határát, délen Mezopotámiát fenyegeti, kétszáz év alatt regionális nagyhatalom lesz, ám II. SARRU-KINU Kr. e. 714-ben végleg megtöri az erejét, így a Kr. e. VI. században könnyű zsákmánya lesz a médeknek, illetve a szkítáknak.

A Folyamköz északkeleti, a Tigris középső szakasza mentén már a Kr. e. II. évezred végén erős államot hoznak létre az északi akkád tájszólást, az asszírt beszélő folyamközi népek. Ennek központja Assur városa.

Kr. e. 1830 táján Asszíria meghódítja Észak-Babilont, de az ideig-óráig megerősödött Mittani egy időre elfoglalja és Asszíria csak a Kr. e. XIV. században szabadul fel uralma alól. Ekkor viszont időlegesen kiterjesztheti uralmát Babilonra, Észak-Szíriában mintegy 30 000 foglyot ejt. Az arameus népvándorlás támadásai felmorzsolják katonai erejét, ám a jól szervezett katonaállam a X. században magához tér, s minden lehetősége megvan ahhoz, hogy a térség vezető állama legyen. Babilont lerombolják az arámiak, Egyiptomot éppen a líbiai uralkodók „uralják”, a térségbe beszivárgó indoeurópai népek – frígek, médek, perzsák – még gyengék, jelentéktelenek hozzájuk képest.

Kr. e. 911-ben II. ADAD-NIRÁRI alatt kezdődik a központi hatalom megerősödése. Unokája, II. ASSUR-NÁSZIR-APLI katonai reformokkal tovább tökéletesíti a nagyapjától örökölt hadsereget. Utóda III. SULMÁNU-ASARÍDU aki Kr. e. 858-824 között uralkodik, megtámadja, de nem tudja meghódítani Urartut, amely egy Asszíria ellenes szövetség vezérállama lesz.

A Kr. e. 754-727 között uralkodott III. TUKULI-APAL-ESARRA nagy hódítóként és állam-szervezőként, az Újasszír Birodalom megteremtőjeként írja be nevét a térség történetébe.

Kr. e. 721-705 között II. SARRU-KINU, az első SZARGONIDA uralkodik. Alatta Elám és Egyiptom összefog Urartuval és a meghódított területek belső ellenállását szítva, próbálják a katonaállam hatalmát megtörni. Kr. e. 710-re minden ellenségét legyőzi és Kr. e. 708-ban, kétévnnyi ostrom után bevonul Babilonba..

Utóda a nem elsőszülött (!) SZÍN-AHHÉ-ERIBA (704-681).

Fia, a Kr. e. 680-669 között uralkodott ASSUR-AH-IDDINA próbálja jóvátenni apja tetteit – elrendeli például Babilon újjáépítését, s bár a lázadó Szidón uralkodóját kivégezteti, alapjában véve asszír királyhoz képest békés politikát folytat.

Utóda fia, ASSUR-BÁN-APLI (Kr. e. 668-627) győztesen befejezi az egyiptomi hadjáratot, de mintegy másfél évtized uralkodás után csak háború árán tudja levérni saját testvére, SAMAS-SUM-UKIN babiloni alkirály lázadását, s az őt támogató elámiakat.

Kr. e. 627-ben a perzsa öböl északi térségének kormányzója, a kaldeus NABÚ-APAL-USZUR áll az Asszíria-ellenes felkelés élére. Egy évvel később már Babilon ura és az Újbabiloniai Birodalom első uralkodója, a Tizenegyedik dinasztia megalapítója. Az összeomlást ezzel sem tudja megakadályozni, ugyanis a térség új katonai hatalmassága UMMAKISTÁR/KÜARXÉSZ méd király háborút indít Asszíria ellen, Kr. e. 614 telén Ninive ellen indul, de egy hirtelen fordulattal a főváros helyett a kultusz székhelyét Assurt ostromolja meg, elfoglalja azt és a lerombolt falak tövében szövetséget köt NABÚ-APAL-USZURRAL. Kr. e. 612-ben közösen megostromolják és elfoglalják Ninivét, majd Nimrudot, a katonai központot.

A Kr. e. 539-ben hatalomra kerülő NABÚ-NAID és a tíz évig helyette, régensként uralkodott fia, BÉL-SAR-USZUR nem tudnak ellenállni II. (NAGY) KÜROZNAK, a dávidi jóslat beigazolódik (Dán 5, 1-30) a Kr. e. 539 őszi ostrom végén KÜROSZ bevonulhat Babilonba.

A Földközi tenger és a Jordán közötti hegyes-dombos vidék helyi, sémi, amurú nyelvű neve Kánaán, névadói, a kánaniták a Kr. e. IV. évezredben telepednek le a térségben. Később

hurrik is lakják és a Kr. e. II. évezredtől szintén sémita nomád filiszteus, amorita és habiru törzsek is felbukkannak a térségben. Ennek megfelelően a terméketlenebb hegyvidéken nomád-félnomád törzsek laknak, a kereskedelmi útvonalak találkozásainál pedig települések, jobbra fallal körülvett városállamok alakulnak ki. Ilyeneket, több mint 60 települést a Kr. e. XVI-XV. századtól találunk, állandó harcban a nomádokkal, ritkán egyesítve erőiket, az egyiptomi Újbírodalom (Kr. e. XVI század közepe) kialakulása után pedig a nagyhatalom alávetettségében.

Még a Kr. e. XV. század végétől Mezopotámia felől elkezdődik a *habiru* törzsek – ÁBRAHÁM földműves hagyományú népe – nagyobb mértékű beszivárgása a térségbe. A XVIII. dinasztia meggyengülése okozta egyiptomi belpolitikai válság következtében – ennek egyik megnyilvánulása volt az ehnaton reform – Kánaán fölött megszűnik az egyiptomi uralom, s mivel a már többször emlegetett ismeretlen etnikumú „*tengeri népek*” győznek a hettiták és Ugarit fölött, a „*cseppfolyós*” nemzetközi helyzetet kihasználva a XII. század végén Egyiptom felől rokon etnikumú és nyelvű *izraeli* törzsek telepednek le Kánaánban (MÓZES pásztornépe, EFRÁJIM és MANASSE törzsei). A helyi lakosság elleni harcokban kiemelkedő hadvezérekből lesznek a bírák, a Kr. e. XII. századra kialakul a 12 törzs végleges megtelepedési rendje. A Kr. e. XI. században SAUL megalapítja Izrael királyságát, Kr. e. 1010 körül DÁVID létrehozza Júda királyságát, aztán legyőzi SAUL fiát és egyesíti a két államot. Elfoglalja a kánaánitáktól Jeruzsálemet és az ország fővárosává teszi. Egyiptomi mintára szervezi meg az országot.

Kr. e. 970-930 között SALAMON uralkodik, és a királyság virágkorát éli. Halála után az ország kettészakad. Északon az izraeli királyságban JEROBOÁM uralkodik, ő majd utódai egyiptomi, majd asszír függőségben uralkodnak Kr. e. 722-ig, amikor HOSEÁS megtagadja az adófizetést. II. SARRU-KINU három éves ostrom után elfoglalja Szamariát és mintegy 30 000 lakóját deportálja, helyükbe arámi és babiloni telepeseket költöztetve.

Kr. e. 926-586 között Júda önálló állam. Szinte túléli az asszír világbírodalom bukását. Amikor CEDEKIÁS alatt Egyiptom oldalán avatkozik be az eseményekbe. NABÚ-KUDURRI-USZUR rövid úton elfoglalja, s Kr. e. 586-ban a lakosság mintegy ötödét Babilonba deportálja. Az 52 évig tartó babiloni fogságnak II. KÜROSZ győzelme vet véget.

Kr. e. 168-ban zajlik a MAKKABEUS-felkelés, MAKKABEUS JÚDÁS és családja a HASMONEUSOK újjászervezik Júdát, amely csak Kr. e. 63-ban kerül Róma fennhatósága alá és Kr. u. 6-ban válik római provinciává.

Kr. u. 66-70 között folyik a „*zsidó háború*”, 132--135 között a Bar-Kochba felkelés. Mindkettő eredménytelen, a zsidó állam függetlenségét nem sikerül visszaszerezni.

Illik külön is áttekintenünk Perzsia – a mai Irán – történetét. A mintegy 700-1200 méter átlagmagasságban elterülő Iráni Fennsíkot Északon az Elburz-hegység határolja, amelyhez a Hindukusban folytatódó Kopet-Dag peremhegysége csatlakozik, délen Mezopotámia illetve a Zagrosz-hegység övezi, keleten a beludzsisztáni Szulejmán-hegység szegélyezi. A síkföld pusztai-sztyeppi vidék, lefolyástalan, vize kevés, talaja köves, sós, sivatagos. A fennsík belsejének hegyvidékei löszös, szűkön termő talajú oldalak. Ezzel szemben a peremvidékek külső oldalai termékenyek – innen származik például a meggy és a sárgabarack –, az Elburz lejtői pedig egyenesen szubtropikus, mezőgazdaságra, kertészetre, erdőgazdálkodásra kiváló vidék.

Az itt végzett ásatások sötétbőrű khuzisztáni és beludzsisztáni őslakó törzsekről tanúskodnak. A III évezred végén a lulubeusok, a kassziták, nyugaton az elámiták, illetve a qutik népeiről beszélnek a források. A III évezred elején a III. Uri dinasztia uralja Élamot, de ez viszonylagos.

Valamikor a Kr. e. II. évezred közepén indoeurópai törzsek, médek és perzsák özönlik el, akiket az elámiak – korábban a térség urai – nem tudnak feltartóztatni. Emléküket őrzi a Kr. e. IX. századi asszírok Parsua állama, a máig ezt a nevet viselő Farsz tartomány.

Kr. e. 1300 körül megerősödik, majd legyengül Élam, ennek ellenére a VIII. században sokáig sikeresen védekezik az asszírok ellen.

Kr. e. 728-675 között a médek saját államot teremtenek DEIOKÉSZ uralkodása alatt.

Kr. e. 675-653 között az önálló méd (kis)királyságot *PHRAORTESZ/KHSATRITA* vezeti, *HERODOTOSZ* szerint leigázzák *AKHAIMENÉSZ/HAKHÁMANIS* perzsa király országát is.

A médek sikertelen asszírellenes felkelése után *TEISZPÉSZ/CSISPIS*, *AKHAIMENÉSZ* fia önállósítja magát, fiaira *ARIARAMÉSZRA* és *I. KÜROSZRA* már terjedelmes országokat hagy. 645-ben *ASSUR-BAN-APLI* elpusztítja Súsát, Élam fővárosát, *I. KÜROSZ* fiát, *ARUKKUT* túszként viszik Ninivébe.

Kr. e. 610-ben megsemmisül Asszíria, átmenetileg Babilon erősödik meg, amely a hajdani élámi területeket is megszerzi.

ARIAMNÉSZ utóda fia *ARSZAMÉSZ* lesz, akit a perzsa trónról *I. KAMBÜSZÉSZ*, a család korábban nem uralkodói ágának egyik tagja szorít le. Ő dinasztikus házasságot köt a méd király, *ASZTÜAGÉSZ* lányával, utóda fia, *II. (NAGY) KÜROSZ* lesz.

Kr. e. 559-530 között *II. KÜROSZ* elfoglalja *ASZTÜAGÉSZ* méd királyságát, majd 545-ben a *KROISZOSZ* uralta Lüdiát – egy Kis-Ázsia nyugati felén elterülő, Szardeisz fővárosú gazdag, tengeri kijáráttal is rendelkező kisállamot – 339-ben hadvezére, *GUBARU* szinte ellenállás nélkül foglalja el Babilont, ekkor települhetnek haza a babiloni fogságból a zsidók.

Kr. e. 530-ban fia, *II. KAMBÜSZÉSZ* követi a trónon, aki mindenekelőtt meggyilkoltatja trónját veszélyeztető öccsét, majd Kr. e. 525-ben elfoglalja Egyiptomot. Leveri a magát meggyilkoltatott öccsének, *BARDIJÁNAK* kiadó *GAUMÁTA* felkelését.

Kr. e. 522-ben *II. KAMBÜSZÉSZ* öngyilkos lesz – más források szerint baleset áldozata, saját törébe zuhan –, a hadsereg az arisztokrata *I. DAREIOSZT/DAREIAHAWUST* támogatja, aki leverve az ellene lázadókat, 520-tól a Nagybirodalom királya, *KÜROSZ* lányának férje. Az *AKHAIMENIDA*-dinasztia megalapítója 518-ban átszervezi országát: húsz közigazgatási körzetre, satrapiára osztja a birodalmat, kötelezi az államapparátus írásbeliségét, helyi és központi hadsereget létesít, hivatalnok-hálózatot és egységes adó- meg pénzügyi rendszert teremt, arany és ezüstpénzt veret, 2680 kilométeres úthálózatot építtet, megszervezi a birodalmi gyorsfutár- és posta-szolgálatot. Meghódítja Thrákiát, Macedoniát, Pandzsabot, Közép-Ázsiát, az Égei tenger partvidékét, Kis-Ázsiát. Világbirodalmat alakít ki. 512-ben hadat visel a nyugati – európai – szkíták ellen, amely hadjáratban 80 000 embert veszít. 500-ban hadai leverik a kisázsiai görögök felkelését, ez jó ürügy arra, hogy 492-ben megtámadja a görög városokat, de flottája egy viharban elpusztul, szárazföldi hadserege pedig 490-ben Marathónnál vereséget szenved.

Egyiptomban, Babilonban és Núbiában a vereség hírére felkelések törnek ki, amelyeket csak az utód, *I. XERXÉSZ* tud leverni. 480-ban Thermopülainál győz ugyan *LEONIDÁSZ* spártai hadserege ellen, feldúlja Attikát és kifosztja Athént, de flottáját a szalamiszi ütközetben szétverik, és szárazföldi vereségeket is szenved.

Utódai, sorrendben *I. ARTAXERXÉSZ*, *II. DARIUS*, *II. ARTAXERXÉSZ*, *III. ARTAXERXÉSZ* alatt a birodalom lehanyatlik, *III. DARIUS* idejében *NAGY SÁNDOR* meghódítja az országot (Kr. e. 331).

Halála után a *SZELEUKIDÁK* birtokolják. 250 körül *ARSZAKÉSZ* fellázza a parthus törzseket és létrehozza a független parthus birodalmat. Ez kb. Kr. u. 199-ig többször is konfliktusba keveredik Rómával.

Kr. u. 220-ban *I. ARDASIR* fellázad az uralkodó ellen, legyőzi és megalapítja a *SZASSZANIDÁK* dinasztiaját, amely 651-ig uralja – Bizánc ellenében – a térséget. 651-ben az arabok elfoglalják Perzsiát. 750-től az *ABBASZIDÁK* kalifátusának része.

821-től helyi kormányzás Khoraszánban, később másutt is.

935 a türk *BUJIDÁK* állama Nyugat- és Délnyugat-Irakban.

1040. A szeldzsuk-törökök betörése.

1256-1353 mongol uralom a *HÜLEGÜ*-dinasztia alatt

- 1381-1393. *TIMUR LENK* és a *TIMURIDÁK* uralma.
- 1504-1524 A *SZEFEVIDA*-dinasztia megalapítása, az iszlám síita irányzatának kötelezővé tétele.
- 1721-22. Perzsiát elfoglalják az afgánok, orosz-török beavatkozás.
1763. Az angol Kelet-Indiai Társaság vámmentességet kap Perzsiában. Nő az orosz és holland befolyás is.
- 1804-1813 orosz-perzsa háború
1841. Előnytelen kereskedelmi szerződés Angliával, Három évvel később zajlik a rendszert megbuktatni akaró *BABITSA* felkelés.
- 1848-51. Reformok.
1901. Az első kőolaj-kitermelés engedélyezése
1908. *MOHAMED ALI* államcsínye.
1921. *REZA* kán angoloktól is támogatott államcsínye.
1925. *REZA PAHLAVIT sahnak* – uralkodónak – választják.
1941. Fia, *MOHAMMED REZA PAHLAVI* követi a trónon.
1979. A *KHOMEINI* ayatollah – iszlám vallási vezető – vezette fundamentalista felkelés elkergeti a sahot és kikiáltja az iszlám köztársaságot.
1980. Háború Iránnal.
1988. Fegyverszünet.
1989. *KHOMEINI* ayatollah halála.

Áttekintve futólag a térség történetét, röviden azt is át kell tekintenünk, milyen etnikumú, milyen nyelvű népek azok, amelyek az Ókor történetének ebben a jelentős szakaszában a Közel-Keletet benépesítették.

A *sumérok* embertanilag az úgynevezett „*egyenes orrú európaiak*” csoportjába tartoznak, nem sémita, nem örmény és nem dravida típusúak. Nyelvük a térségben rokontalan.

Az *akkádok* sémi nép, nyelvük a *sémi-hámi nyelvcsoporthoz* északkeleti csoportjához tartozik, a Folyamköz északi részén *asszír*, a délin *babiloni* tájszólásban. Ez az irodalmi változat is. Hasonlóképpen sémi, nyelvileg a sémi nyelvek keleti és nyugati ága között áll *Ugarit és Ebla népének* nyelve. A *kánaáni és arámi nyelvek* – a nyelvemlékek nélkül, csak említésekben fennmaradt *amorita* nyelvvel együtt – szintén sémi és a sémi-hámi nyelvcsalád nyugati ága északi alcsoportjához tartoznak. Az *ókánaáni* nyelv emlékei Tell-el Amarnából kerültek elő és ide tartozik a *gublai* nyelv is. A *föníciai nyelv* emlékei Levante ókori városai ásatainál talált feliratokról ismert, nyelvjárási és regionális, majd történeti változata a Karthágóban beszélt *pun*. A *moábíta* is kánaáni nyelv, átmenet a föníciai és a héber között. A *héber* nyelv legkorábbi emlékei *óhéber*, vagy másképp *biblikus héber* nyelven íródtak. A babiloni fogság után a Palesztinába visszatért zsidók *arámi* nyelven beszélnek, később a *görög* lesz az első keresztények írásbeliségének nyelve. Az egymást közvető rabbinemzedekek dolgozzák ki a *rabbínisztikus*, vagy *talmudi héber* nyelvet, a cionista mozgalom pedig *újhéberként*, korszerűsített formában teszi ismét beszélt nyelvvé a századforduló után ezt a sémi nyelvet.

Az *arámi* vagy *arám* nyelvnek az Eufrátesztől nyugatra beszélt formáit *nyugati óarámi, egyiptomi és biblikus arámi* változataiban használták. Palesztinában megkülönböztették a *zsidó, szamaritánus és a melkita keresztény arám* változatokat, az arab sivatagban élt *nabateus nép* arámul író arab és nyelvük a *palmyrai nyelvvel* együtt a Palesztinában beszélt arámhoz állt közel. A Libanon hegység három falujában ma is az arám nyelv nyugati nyelvjárást beszélnek a *nyugati újarámi nyelv* formájában.

A *keleti óarám nyelvet* a Kaukázusban és az Indus völgyén is használták, a feliratok írásmódja pedig olyan – egészen más jellegű-nyelvű szövegek rögzítésére szolgált, mint a pehlevi, a szogd, vagy az ujjur. A legfontosabb arám nyelvváltozatok egyike a Perzsa Birodalomban használt *birodalmi arám*, Edessza lakóinak arám nyelvéből lett az irodalmi

jelentőségű *szír nyelv, jakobita és nesztoriánus változataival*. Harran városában beszélték a *harrani nyelvet*. A *Babiloni Talmud nyelve* a Kr. u. IV-VI század arám nyelvét őrzi, ennek derivátuma a *keresztény mandeusok nyelve*, végül Kurdisztánban máig negyedmillió beszélője van a *keleti újarám nyelvnek*. Ezt a nyelvet beszélik a Kaukázusban és több orosz nagyvárosban élő *ajszor* kolóniák is, amelyeknek első képviselői 1827-28-ban, az orosz-perzsa háború idején kerültek Oroszországba.

A *sémi-hámi nyelvek másik ága az egyiptomi*. Ennek ó-, közép- és újbírodalmi változata a megfelelő bírodalmi korokhoz kapcsolódik, a *kopt, vagy újegyiptomi nyelv* viszont a Kr. u. III. század keresztény írásbeliségéhez kötődik, a démotikus korszak egyiptomi köznyelve. Mára az arab kiszorította, *boihari nyelvjárása* csak a kopt keresztény egyházi szertartások nyelveként él.

A hatalmas *indoeurópai nyelvcsaládnak 12 önálló ágát különíti el ma a nyelvtudomány*. Ezek: *indoiráni, hettita, tokhár, örmény, trák-fríg, görög, albán, illír itáliai, kelta, germán, balti szláv*. Kialakulásuk helye valószínűleg Európa, egy keskeny közép-európai sáv, ahol szétválásuk, majd szétvándorlásuk a Kr. e. III. évezred közepéig már megindult.

Bennünket itt és most mindenekelőtt három nagyobb csoportjuk érdekel. A *hettita/neszili* az ún. anatóliai nyelvcsoporthoz már kihalt, hajdan legjelentősebb nyelve, a hozzá közelálló szerkezetű *luwi nyelv*, akárcsak a *pala*, vagy a *hieroglifikus hettita*.

Az indo-iráni nyelvcsoporthoz első térségbeli képviselői a Mittani megteremtésében a hurrik népével együtt résztvevő *árják*. *Nyelvükből, akárcsak a kimmerek és a szkíták nyelvéből is csak tulajdonnevek maradtak ránk*, azok is másnyelvű átírásban. Az *óperzsa* a perzsa birodalom arisztokráciájának a nyelve volt a birodalom létrejöttékor s annak fénykorában. Az *Aveszta* – a mazdaizmus kultikus könyve – *nyelvezete* egy Kr. e. VII. századi kelet-iráni nyelvjárás. A *médek* nyelvének emlékét csak görög vagy perzsa átiratban ránk maradt nevek őrzik.

A Kis-Ázsia délnyugati partján feltárt *Likia városának népének nyelve* valószínű, hogy indogermán eredetű, bár egyesek feltételezése szerint Krétáról vándoroltak volna át a kontinensre. Hasonlóképpen a *lydiaiak*. Másrészt, ha hiszünk HERODOTOSZNAK, aki Lídiából származtatja az etruszkokat, a protoetruszk nyelvet ismerhetnénk fel benne. Ugyancsak megfigyelhetjük a főként Egyiptomból ismert *káriai* feliratok, a nyelv máig megfigyelhetetlen, akár a Zagroszból betörő *kassúkék*.

A *kihalt, a rokon nélküli, vagy besorolhatatlan kisázsiai nyelvek* közül egyet – a *sumért* – már említettünk. Most az *elamita/elámi* nyelvről szólnunk, amelyet a folyamközi síkvidék és az iráni fennsík közötti terület, Khuzisztán és Lurisztán lakói beszéltek. Bár emlékanyaga bőséges, jórészt máig megfigyelhetetlen, akárcsak az a *kasszita* nyelv, amit földrajzi szomszédai, a Kr. e. XVII. századtól kezdve említett, akkor Babilont is meghódító kassziták beszéltek. Az biztos, hogy nem volt sémi, illetve indoeurópai nyelv, akárcsak a *hatti*, a hettiták betörése előtti Hatti országa népének nyelve és a velük rokon *kaska* legjobban a mai abház nyelvhez hasonlít, de rokonságukat nem sikerült bizonyítani. A *kald* Urartu – a későbbi Örményország – lakóinak ősnyelve volt az indogermán hódítás előtt.

Vallás: Sumér istenei erősek, hatalmasak, de nem jóakarói az embereknek. Gondoljunk csak bele: a tőlük megszemélyesített természeti erők a hegyvidék erői – óriás-hegyek, óriásfák – szeszélyes időjárás, terméketlen föld, szél, vihar, a síkságon a két kiszámíthatatlan, akár özönvizet is árasztó, partot, gátat tiszteletben nem tartó órásfolyam, mocsárviláguk (a Folyamköz ma is mocsárvidék!), mindez együtt kiszámíthatatlan, az emberrel szemben barátságtalan természetisten-pantheon kialakulását eredményezte.

A másik sajátossága ennek a világnak helyi volta, mindig konkrét helyhez kötöttsége, hogy tréfásan – és anakronisztikusan – fejezzük ki magunkat, önkormányzatisága. **Csak helyi isten-rendszerek léteznek.**

Ezekből a jellegzetességekből más jellemzők adódnak: **kezdetben a vallásos képzet közvetlen, vagy közvetett kapcsolatban van a földdel, vízzel, növényzettel, másrészt, ahogy bonyolódik a társadalom, s él meg új meg új gazdasági, társadalmi stb. élményeket az ember, úgy bonyolódik az istenvilág, úgy születnek az új hatásköröket gondviselő, a régi, hagyományos istenek mintájára elképzelt új istenségek. Éppen ezek miatt roppant bonyolult a sumér istenvilág.** Egy, hozzávetőlegesen Kr. e. 2500 táján készült felsorolás körülbelül 500 istennevet tartalmaz. Ezer évvel később, egy akkád jegyzéken 1500 név van, a leggazdagabb – és legkésőbbi – összeszámlálás eddig mintegy 3600, névvel megnevezett istenüket ismeri. Egy városnak csak egyetlen „igazi” főistene van, temploma a város központja, főpapja – az isten földi helytartójaként a város királya is, papjai pedig a város – városállam, – adminisztrátorai, vezérei, értelmiségije. Ugyanakkor lévén az egyes isten-típusok az egyes városokban funkciójukat tekintve azonosak, a bőség csak látszólagos, a szám a valóságban néhánytíz istentípusra redukálható. Mikor a fejlődés következtében egységesedni kezd a sumér világ, megindul egy szinkretizálódási folyamat, néhány istenség alakja – egyetemes jelentőségük folytán – kiemelkedik a többi közül, minden városban tisztelik őket. Kr. e. 2500 táján a kiemelkedő jelentőségű, fontos, közös isteneknek jóformán minden városban vannak templomai. Mikor kialakulnak a birodalmak, ezek kormányzó elitje a saját istenek tiszteletét úgy teszi kötelezővé, hogy a papság tevékeny részvételével ezeket általában felruházza az addig tisztelt legfontosabb isten, vagy istenek legpozitívabb, vagy legrettegettebb tulajdonságaival.

Végül, de nem utolsó sorban: **az akkád, később babilóniai birodalom maradványainak átvette, asszimilálta a sumér mitológiát,** épp ezért a térség istenvilágáról beszélve sumér-akkád mitológiát szoktunk emlegetni. Ha külön-külön is emlegetjük őket, ennek didaktikai okai vannak.

Az istenek alapjában véve két nagy csoport tagjai, felvilági – igigi –, vagy alvilági – annunaki – istenek. Városonként főistenek, ilyen értelemben a falakon belül hatalmuk korlátlan. Ugyanakkor – mivel később konkrét funkciójuk, a természeti-társadalmi jelenségek egy meghatározott csoportja fölötti hatalmuk korlátozó jellegű –, a nagy istenfelsorolásokban a neveket, tulajdonságokat és funkciókat, hatásköröket is megtaláljuk.

Az istenpantheon csúcsán a három nagy kozmikus isten található. AN/ANU az Ég, ENLIL, előbb csak a Levegő, később a Föld istene is, végül ENKI/ÉA, kezdetben a Föld és az édes vizek, később az óceánok istene. A három nagy isten mögött az égitestek istenhármasa, az asztrális triász áll, NANNA/SZIN – a Hold –, UTU/SAMAS – A Nap – valamint INANNA/ISTAR – az Esthajnalcsillag.

A II. évezred közepétől már az egész Folyamköz akkád nyelven beszél – korábban délen a sumér, északon az akkád nyelv volt járatos. A sumér korszak végén a köznyelv az akkád lett, a kultúra nyelve a sumér maradt, mintegy Kr. e. 1500 tájára északabbra az akkád nyelv asszír, délen a babilóniai változata, tájszólása lett a beszéd általános eszköze. A művelődési hagyományok elsősorban Babilon közvetítésével fognak majd továbbélni, s ez az érett, ebben az időben sumér hagyományain már túllépő akkád kultúrán érzik.

Új ebben a mitológiában a rendszerességre, racionális, az ellentmondások, párhuzamosságok kizárására való törekvés, az, hogy az istenvilágon belül minden isten meghatározott feladatkört tölt be, vagy egy adott tulajdonság megszemélyesítője egy főistenhez képest, ami lehetővé teszi például, hogy MARDUK, később NABÚ körül Babilonban szinte egyetemes istent megillető kultusz alakuljon ki.

Tulajdonképpen sajátos akkád isten nincs is, az INANNA-kultuszt ISTÁR-kultuszként művelik Folyamköz-szerte hangsúlyosabban, a korábbi istenek tisztelete folytatódik.

Az óbabiloni birodalomban folytatódik a folyamat, amennyiben a három nagy isten és a kozmikus istenhármas áll a kultusz központjában. A három nagy isten legtekintélyesebb tagja ANU égisten – ANTU istennő férje és ISTÁR istennő apja. Utána ENLIL következik, AN és

KI, az ég és a föld fia, a levegő, szél, a vihar istene, a ANT második helyre szorító sumér főisten, akit Babilonban majd MARDUK szorít háttérbe. Ő a föld ura, a sémi népek egyszerűen BÉL- Úr – névvel illetik. Mivel zavarta az emberek zaja – egy másik monda szerint, mivel nem áldoztak neki illendő módon, újévkor – rájuk bocsátja az **amarut**, az özönvizet.

Az asztrális hármas legtekintélyesebbje a Holdisten, SZIN/SZU'EN. Ő az akkád-babiloni mitológiában ENLIL és NINLIL gyermeke, SAMAS, ISTÁR és NUSZKU – az istenek futára – apja, a Rossz ellensége, akit MARDUK véd meg a gonosz szellemnek mesterkedése ellen.

Se a mai ember logikáját, se a mai rokoni kapcsolatok rendszerét ne keressük a mezopotámiai istencsaládok tagjai közötti kapcsolatokban. Ezeket az istencsaládokat különféle időpontokban, különböző indítékokkal létrehozott panteon-racionalizálási törekvések diktálták, amelyek nem mindig voltak egymással összhangban. Ugyanakkor a fennmaradt mitikus jellegű írások is különböző időben keletkeztek, ráadásul nem is maradtak ránk hiánytalanul, így ellentmondhatnak egymásnak.

Az asztrális hármas harmadik tagja ISTÁR, ANU, másutt SZIN lánya, SAMAS és ERESKIGAL testvére, ANU cselédje, majd felesége.

Babilon városi istene MARDUK volt, eredeti sumér nevén AMAR-UTU-KE, a Nap bikája~a Nap gyermeke.

Az **asszírok** főistene ASSUR volt. Neve 'jóakaró' értelmű, Assur városának termékenységistenéből vált hadistenné, majd az asszír birodalom kialakulása után főistenné, aki időnként MARDUKnál is hatalmasabb.

A hitet és a hitgyakorlás szokásait tekintve, általánosságban elmondható, hogy a Folyamköz vallásai egyszerre mutatják a folyamatosság és diszkontinuitás jegyeit.

Megvannak a térségben a **korai totemisztikus hiedelmek** továbbélésének a legkülönbözőbb szinteken rögzült maradványai. A **megtestesülő, emberalakot öltő természeti erők**, égitestek, jelenségek – az Ég, a Föld, a Levegő –, az asztrális hármas, és a csillagokban testet öltő isteni erők, a Nap, Hold, Vénusz, Jupiter, Mars tisztelete eredetileg szintén őskori. Persze a hozzájuk kapcsolódó, racionalizálódási igénnyel fellépő kortárs magyarázatok nem is mindig öncélú papi spekulációk. A társadalom átalakulásával párhuzamosan antropomorfizálódó istenvilág Mezopotámiában is követi a fejlődés igencsak emberi útját, az istenekből királyok lesznek, míg a királyokból istenek. A korábban egymástól független és meghatározatlan funkciójú istenvilág földi mintára „rendeződik”, istencsaládok jönnek létre, rokoni kapcsolatokkal kötődnek, később alsóbbrendű, jelentéktelenebb istenekből alkotott udvarral körülöttek és ennek tagjai vezérek, helytartók, miniszterek, futárok, hírnökök, szolgáló istenek. A főistenek is előbb csak egy-egy város főistenei, aztán a városhoz tartozó mezőgazdasági körzeté is, majd a meghódított területeken is tisztelni kell őket, hogy végül birodalmi főistenként az egész tájegység legfőbb istenségei legyenek.

Az istenek alatt ott vannak az emberek életét nyomon kísérő ártó vagy segítő szellemek. Minden rossz, kellemetlen az ő rováskra írható, ártó hatalmukat mágikus szertartásokkal, varázsszövegekkel lehet hatástalanítani. Ezek a szellemek a földi társadalom hierarchizálódásával párhuzamosan rendeződnek égi társadalomba, másfelől jutnak pontosan körülhatárolt funkciókhoz az emberi társadalom viszonylatában, válnak például csak öregeket, csak gyermekeket fenyegető erőkké. Ráadásul félig emberi-félig állati lényekként képzelik el őket, az állati attribútumok – szárnyak, karmok, paták, agyarak – ugyancsak **totemisztikus atavizmusok**, találkozunk még velük evolúáltabb rendszerekben is. A palotákat őrző szárnyas oroszlán, a bika, a sárkány, a kígyó, a párduc, a farkas – megannyi jól azonosítható állatalak – valódi, vagy legendás totemállat, a démonok majdnem isten jellegük mellett egykori totemállatok külső jegyeit, karmait, szárnyait, fogait, patáit, farkát, szarvát viselik.

Az istenek örök élete különleges ételnek, italnak köszönhető, de ember nem lehet halhatatlan. A királyok is emberek, az istenek kiválasztottjai, de nem érhetik el a halhatat-

lanságot, legfeljebb az Alvilágban különleges elbánásnak örveendhetnek, szemben az egyszerű ember sivar, a földi jócselekedetektől se befolyásolt túlvilági életével.

Az istenek az embert munkára és szolgaságra, önmaguk szolgálatára teremtették.

Az istenek szolgálata természetesen földi képviselőik, elsősorban a papkirály szolgálatát jelenti, a ziggurátok, templomok, szentélyek építését, karbantartását, a munkát a templomi földeken, a hétköznapi, ünnepi és alkalmi áldozatok bemutatását. A Folyamköz istenei nem partnerei, inkább tulajdonosai az embereknek, minden, az embert érő csapás isteni büntetés. Minden büntetés – és a bűnök bocsánatával járó kegyelem már a földön érzik szegénység és betegség, illetve jólét, gazdagság és egészség, hosszú élet formájában. A túlvilági lét szigorú és zord, a holtak szellemei, függetlenül földi minőségüktől, meztelenül kerülnek az Alvilágba, a holtak királynője elé, ott megvallják bűneiket, majd a Sötét Palota rabjai lesznek.

Az istenek megbocsáthatják az emberek bűneit – a túlvilágon –, és ez a megbocsátás elvi, a túlvilág ugyanis eléggé kietlen. **A földön viszont megengedik a bepillantást a jövőbe, a környező világ jelei előjelek lehetnek, utalhatnak a jövőre.** A Folyamközben válik először néphitté a jövő előjelek – tehát nem bölcsek és próféták szavai – alapján való megjövendölhetése.

A kérdés részletesebb magyarázatot érdemel, annál inkább, hogy az utóbbi két és félezer év jósai ma is a „*mezopotámiai papok*” tudományára hivatkoznak, amikor csallhatatlan előjelekben bízva és azokat magyarázva, valami egészen nagyot jövendölnek. A valós alap legelőbb a létező tények és jelenségek hibás általánosítása.

A jövendömondás folyamközi kezdetei nagyjából Kr. e. 1900 tájára tehetők, ekkortájt keletkeztek a legkorábbi, másolatban fennmaradt jövendömondási céllal készült feljegyzések, ómen-gyűjtemények. A „**Summa izbu...**” kezdetű, 24 tábla terjedelmű szöveg azt tárgyalja, hogy mit jelentenek mint jósjelek az emberi vagy állati torzszülöttek. A „**Summa alu...**” kezdetű, 107 táblányi szöveg a csillagok járása és az állatok viselkedése alapján való jóslás tankönyve. Kr. e. 1646-26 között keletkezett az a csillagászati megfigyelés- és feljegyzés-sorozat, amely annyira szakszerű, hogy nyomán a mai csillagászati adatokhoz viszonyítva ki lehetett számítani keletkezése adatait. Egy, körülbelül 7000 óment tartalmazó, 70 táblányi asszír szövegből körülbelül 23 táblányi tisztán csillagászati megfigyeléseket tartalmaz, a Kr. e. 700 körül keletkezett, „**Mul apin...**” kezdetű táblák pedig Kr. e. 1300 tájáig visszamenő, rendszeres csillagászati megfigyeléseket tartalmaznak. Az ekliptika – náluk Samas útja – kijelölésére 36 „*tanácsadó*” csillagot jelöltek ki és ezek helyzetének pontos megjegyzése okából kitalálták a csillagképeket.

Elnevezéseik, sőt ábrázolásaik, asztrológiai jeleik egy része máig él.

A világ legrégebbi horoszkópja Kr. e. 410-ből származik.

A csillagjegyek mellett szinte mindennek jósértéket tulajdonítottak: az álmok, az állatok viselkedése, a madarak röplése, a leölt állat belsőségeinek állapota megannyi előjel volt, amelyből arra különlegesen kiképzett papok megfelelő következtetéseket vontak le. A kiképzésről csak annyit, hogy a leölt kecske májának szemléltése alapján megjósolható következtetések levonásának megtanulására agyagmodelleket használtak, amelyek napjainkig fennmaradtak.

A jóslás nem hárítja el a bajokat, nem nyújt vigasztalást nehéz időkben. Erre csak az egyéni, oltalmazó isten képes. A Folyamköz istenei nem igazán emberpártiak. A szelídebbje – ISTÁR, SZIN, NABÚ – mégis hajlandó az egyén érdekében közbelépni, amennyiben az megfelelőképpen fordul hozzá. Az emberek himnikus, bizalmat, szeretetet, tiszteletet kifejező imákban fordulnak a velük kedvező istenekhez, egyfajta szubjektív, alkalmi, személyes egyistenhit-szerűséget vallva, szaknyelven a **henoteizmushoz** jutva el.

Ez azonban kialakít egy másik, a hivatalos istenhierarchiával szembeni/melletti rangsort. A hivatalos, kozmikus nagy isteneket tisztelik, félik, de az asztrális istenek közelebb állnak az emberekhez, őket szeretik.

A sumér-akkád-babiloni-asszír istentiszteleti szertartások milyenségéről írásos feljegyzések maradtak fenn. Legfejlettebbek, legbonyolultabbak a babiloni szertartások voltak. Az ünnepek valamelyik csillagászati eseményhez, napéjegyenlőséghez, napfordulóhoz, az újhold első napjához, holdtöltehez stb. kötődtek.

Már Urban feljegyezték **templomi prostituáltak** létét. Később a templomi prostitúció általánossá vált, és egyik oka volt annak, hogy a bibliai – egy falusias típusú társadalom erkölcséhez szokott – próféták lesújtó véleménnyel legyenek a babiloni társadalomról és erkölcsről.

Ugyanakkor **az istenekkel szembeni kötelességek** egy SAMAS napisten tiszteletére vonatkozó szöveg alapján: *az isten előtti alázat, a gyengék védelmezése, az erkölcsi mulasztások elkerülése, a világi jogrend előírásainak betartása, a szertartásos előírások követése.*

Az ünnepeken a bűnök megvallása után feláldoznak egy kecskebakot – bűnbak –, vérével meghintik a templom padlóját, testét a folyóba dobják, levágott fejét pedig a lakott helytől távol viszik.

A perzsa vallásokat is szükséges – bár futólag – áttekintenünk.

Iráni, pontosabban kezdetben indoiráni ősvallásnak tekintjük a Kr. e. II. évezred indoeurópai népei indoiráni ágának ősvallását. Nevezik még árja (*szanszkr. 'ariasz', nemes, az ág saját elnevezése*) vallásnak is, alapja lesz az óiráni vallásnak, illetve az indiai védikus vallásnak.

Elám egykori mitológiája valószínű a mezopotámiaihoz hasonlított. Az indoiráni ősvallás legelső írott dokumentuma az a Kr. e. 1350 táján keletkezett békeszerződés, amelyben *I. SUPPIULIUMA* hettita uralkodó és *MATTIVAZA*, Mitanni trónjának örököse szerződnek – ezzel a békével kezdődik a hettita nagyhatalom kialakulása – és amelyben a szerződés megtartását *MITRA*, *VARUNA* és *INDRA* vigyázzák.

Ezeknek az indoiráni népeknek a hite szerint a világot jó és rossz hatalmak, **áhurák** és **daévák** népesítik be, akik **befolyásolják az emberek sorsát**. A tűzben, vízben, földben, levegőben, állatokban, főként szarvasmarhákban lakó emberfölötti segítő erők áldozatokat követelnek, amelyet mágikus cselekedetek – ráolvasás, kultikus éneklés – kísérek. Ennek kifejezéseként kimutatható az ősiráni bikakultusz, a természeti erők és jelenségek tisztelete. Az istenek antropomorfizálódása kiemeli és személyes istenné változtatja a lényeges erőket; *MITHRA* a Napisten *a társadalmi rend ura* – **'bhaga'** *az osztó*, *RASNU* *a jog istene*, *ANÁHITA* *ARDVISZURA*, *A termékenység és a növényzet istennője* – második neve egy korábbi, külön istennő meglétét bizonyítja –, *INDRA*, aki mindenekelőtt a védikus vallásban emelkedik nagyobb szerepre, de az indoiráni ősvallásban az eget uralja és a harc istene, *VARÚNA*, az égbolt és a vizek istene, a világrend őre, a mindent látó, *SZARASZVATI* istennő és *NÁSZATIA* ISTEN, az isteni ikerpár, *akik a föld és a nyájak termékenységét testesítik meg*.

A hatalom koncentrálódása eszmeileg az égi hatalom egy mitikus személyben *ÁHURA-MAZDA* – *A TUDÁS URA*, későbbi ejtésben *ORMUZD/ORMAZD* – alakjában való összpontosulását eredményezi, a segítő áhurák összeolvadnak. Nem véletlen hogy a behisztuni domborművön *I. DARIUS* nagykirály és 12 vazallus uralkodó köszönti, a hosszú kísérszöveg szerint „*Én Dárius nagykirály, a királyok királya, a perzsák uralkodója vagyok [...] Jaki Áhura-Mazda akaratából uralkodom és akinek Ahura Mazda adta a hatalmat*”. Ellenpólusa a született rossz, ikertestvére, *ZURVANNAK*, az idő ősiszténének másik ivadéka *ANGRA-MAJNIU* – *ROMBOLÓ SZELLEM* –, aki azonban később kerül be az indoiráni istenek galériájába, az archaikus felírásokban nem szerepel.

Mikor a Kr. e. VI. században az Iráni Fennsík a Közelkelet, Ázsia és a Kaukázus fordítókorongjává válik, AsszírIA váratlanul letűnik a történelem színpadáról, Perzsia pedig a

médék csatlósállamából egy évszázad alatt az ismert világ egyik nagyhatalmává lesz, új vallási eszmék alakulnak ki, **létrejön a ZARATHUSZTRA/ZOROASZTER nevével fémjelzett felfogás**. A szasszanidák idején zervanizmus néven ismét államvallás lesz, ennek lényege, hogy ÁHURA-MAZDÁ és ANGRA-MAINJU magasabb minőségként a '**zervan akaranát**' – a nem teremtett, örök Időt – rendeli, a monizmusnak a korábbi dualizmus feletti végső győzelmét remélve ettől. Azonban az arabok győzelme, az Iszlám elterjedése, a zoroaszteri hit megtűrt volta miatt a hívők a tömeges kivándorlást választják.

ZARATHUSZTRA tanítása az áhurák és daivák ellentétéből, dualizmusából indul ki. ÁHURA-MAZDÁ – a fényes Ég – minden jó megtestesítője. Ellenpólusa, ANGRA-MAJNIU – minden rossz, a sötétség forrása, 9999 betegség okozója. ÁHURA-MAZDÁ fia SZPENTA MAJNIU, a Szent Szellem, aki által cselekszik. Ksatra nevű birodalmában a jog – urta – uralkodik. Szintén az ő oldalán állnak a '**jazaták**', a *tiszteletreméltók*. A keresztény hitvilág angyalainak felelnek meg, nagyjából az óiráni hitvilág egykori istenei, közöttük MITHRA. A jó szellemek harmadik csoportjába tartoznak a fravurtik, az *emberek halhatatlan, személyes védőszellemei*.

ANGRA-MAJNIU, – későbbi ejtésben AHRIMÁN –, a Rossz oldalán a gonosz erők képviselői, AKO MANAH – a *Bűnös Gondolat* –, INDRA, SZAURA, NAONHAITHYA, TAURVI, ZAIRICSA fődémonok – az ember különböző megszemélyesített rossz tulajdonságai – harcolnak, de alárendelt szellemei még AZESHMA (a *Harag*), BUSYASTA (az *Álom*), ASTO-VIDOTUS (az *Alvilág és a Halál*), APAOSHA (a *szárazság*), ARASKA NASU (a *hullák okozta járványok*). Alakja valószínűleg befolyásolta a keresztény Sátán fogalmának kialakulását.

Vannak alsóbbrendű démonok is, ilyen nő-déva – **dévi** – DRUD '*hazugság, csalás*' és követői, a **drugvanok**. A harag és a sóvárgás dévája bekerült a bővebb, katolikus *Ószövegben* szereplő TÓBIÁS könyvébe, a 3, 8 ASMODEUS/ASMODAI/ASMÓDI, aki SÁRA kéri a nászéjszakán megöli, míg csak TÓBIÁS el nem űzi őt Rafael arkangyal parancsára hal szívének és májának a füstjével.

Ugyancsak gonosz női szellemek a **pairikák/périk**.

ÁHURA-MAZDÁ teremti a világ minden pozitív értékét, ANGRA-MAJNIU mindent, ami rossz, tisztátalan, káros.

A ZARATHUSZTRA-felfogás legfeljebb átértelmezi a régi istenfogalmakat, ezeket ÁHURA-MAZDA tevékenységének különféle megnyilvánulásaiként fogja fel. A megváltozó kultusz is ezt fejezi ki. Korábban az isteneknek véres áldozatokat mutattak be, a kultikus cselekményt himnuszok éneklése, imák elmondása, az áldozatot bemutató nemzetségfő szertartásos **haóma**-ivása – ez valószínűleg valamilyen alkoholos ital volt – színesítette. Mikor a méd főhatalom a kultusz irányítását a mágusok kezébe adta, a templom központjába az ÁHURA-MAZDÁT jelképező öröktűzű oltárt állítják, vértelen áldozattal helyettesítik a véres áldozatot – ÁHURA-MAZDÁ fellépett a szerinte haszontalan és fölösleges állatáldozatok ellen –, a halottakat nem szabad se eltemetni, se elégetni, mert ez beszennyezné a Földet és a Tüzet, tehát a Hallgatás Tornyaiban rá kell bízni őket a keselyűkre és így tovább.

Az emberiség története a *Jó és a Rossz*, ÁHURA-MAZDÁ és ANGRA-MAJNIU harca. ÁHURA MAZDÁT főistenként segítők veszik körül, ezek második rangcsoportjába kerül a korábbi főisten MITHRÁ is. A Főgonoszt szintén hada veszi körül. A világmindenség története 12 000 évig tart, négy, egyenként 3 000 éves ciklusban, amelyek harcuk egy-egy szakasza.

Az első időszakban ÁHURA-MAZDÁ megteremti a láthatatlan szellemi világot és az emberek ősképeit, a '**frávasi**' – *Létezők* – képében.

A második időszakban a főisten megteremti az örök fényesség és az örök sötétség birodalma között levő anyagi világot.

A harmadik korszak a *Jó és Rossz* összecsapásáé.

A világ fennállásának kilencedik ezredévében megszületik ZARATHUSZTRA. Vele kezdődik a Sötétség hatalmának bukása. Ő MITHRA segítségével végleg legyőzi a Rosszat.

A **világkép** tekintetében a perzsa felfogás három szintet ismer. A legfelső a Fény Ország, ÁHURA-MAZDÁ birodalma, ahol a hősök is lakoznak, a legalsó ennek ellentéte, az Örök Sötétség Hona, ANGRA-MAJNIU országa, a gonosz lelkek lakóhelye. A kettő között van az emberek és más élőlények lakóhelye, a Jó és Rossz harcának színtere. Ennek a tetején vannak a Nap, a Hold és a csillagok, amelyek ÁHURA-MAZDA akaratából keringenek és világítanak, távol tartva a Földtől a Sötétség hatalmait. Tőlük függ az emberiség jóléte és egzisztenciája, mindent ezek határoznak meg.

Az **élőlényeket**, közöttük az embert is agyagból formázták, az őselemek, a tűz, a föld, a víz, a szél egymásból származnak, az Örök Fényből.

A halál következtében a lélek kiszabadul korábbi foglalatából, az emberi testből és a levegőben rátamadó gonosz szellemekkel megküzdve MITHRA széke elé kerül, az utolsó ítélet után pedig a jók a Fény Országába, a rosszak meg az Örök Sötétség Honába kerülnek.

A végítélet a világvégevel együtt, a negyedik korszak végén, a tizenkétezredik évben következik be, amikor a Kaszava-tóban megfürdő, ZARATHUSZTRA halhatatlan férfiérejétől megfogant szűz lány, EREDATFEDHRI/VISPATAURVA megszüli SZAOŠHYANTOT (*a név jelentése 'a hasznos', 'a támogató'*) a végső megváltót, aki 57 évig tartó harcban, MITHRA segítségével végleg legyőzi a Rosszat, helyreállítja a világot – elvégzi a **frasokeretit**. Ekkor feltámadnak a halottak az igazak és a nem igazak elkülönülnek egymástól, az előbbiek a mennyekbe, az utóbbiak a pokolba jutnak, a világ megtisztul és betölti ÁHURA-MAZDA szelleme.

A Jó és Gonosz közötti választás a **varja**. A helyes gondolkodás – a **humata** –, a helyes beszéd – **hukthta** – valamint a helyes cselekvés – **hrvasta** – határozzák meg a magatartást, aki érvényesíti ezeket, az igaz ember, **asaram**, aki nem, az csaló, **anasaram**. *A legfontosabb értékek a békeszeretet, az igazságosság, az őszinteség, a szorgalom, a szegények iránti jótekonyság, kegyesség.*

A hit parancsolatait megszegni bűn, amelyet be kell vallani, meg kell gyónni – patet – és büntetés követi. A **bocsánatos bűnök büntetése** rendszerint ANGRA MAJNIU állatainak – élősködő, vérszívó rovaroknak – az elpusztítása, közhasznú munkák végzése. **Nem bocsánatos bűnök** – **anáparetha** – a Föld, a víz, a levegő bemocskolása, például tetem eltemetésével, elégetésével, **evilági büntetésük halál, túlvilági büntetésük pokoltűz**.

A kultusz legfontosabb elemei az ÁHURA-MAZDÁNAK szentelt templom tűzszobájában égő szent tűz táplálása a **haóma**-áldozat a Yaszna tanításainak elmondása. A pap naponta ötször, Aveszta-idézetek recitálása közben tesz száraz, jó minőségű fát a tűzre, amelyet nem szennyezhet emberkéz, vagy lehelet, ezért tűztisztelt idején a papok paitidánát, szájkendőt viselnek.

A zarathusztrai felfogás mellett megmarad MITHRAS – az Igazság, a Nap egykori istene tisztelete, a mezopotámiai SAMAS-kultusz továbbéléseként –, ő erőt, életet ad, kísérői SZRAOSA és RASNU.

Építészet:

SUMÉR, AKKÁD, ÓBABILONI, ASSZÍR

Építőanyagok: természetes növényi anyagok, nád-, sás-, gyékénykévék, fa, föld, égetetlen vagy gyengén égetett agyagtégla, kő, mázatlan vagy mázas csempe, kötőanyagnak bitumen.

Lakás: kunyhó, városon ház, sokszor emeletes, de csak az elemi szükségleteket elégíti ki.

Paloták: négy jól elhatárolható részre tagolódnak: lakórészre – mint az egyiptomi palotákban, de több udvar köré épített lakószobák, lakosztályokra osztva, háztartásbeliek lakásai –, gazdasági építmények, fogadórész nagyteremmel, valamint kultikus rész, templom-körzettel.

Kultikus épületek: Az ásatások semmiféle erőszakos hódításra utaló nyomot nem tártak föl, egyesek szerint már Kr. e. 4 500 táján presumér lakosságról lehet Dél-Mezopotámiában beszélni, az Uruk III. b. réteg tábláinak nyelve pedig Kr. e. 3200-3100 körül már sumér. Az más kérdés, hogy míg Çatal Hüyükben a templom a település része, beleépült a településbe, addig Urukban a Kr. e. IV. évezredben a templomkörzetet erős falak védik, választják el a környező házaktól. Ennek a magyarázata lehet a másság – etnikai vagy nagyméretű vagyoni különbség, esetleg társadalmi különbözőség – és lehet közösségi védelmi funkció. Veszély esetén ugyanis a templom falai megvédehették a település minden lakóját

Uruk első templomai neolitikus hagyományokra visszatekintő, de hatalmas falakkal kerített templomkörzetek voltak, épületegyüttesek, amelyek közül a főépületet, a tulajdonképpeni templomot a Kr. e. XXXV. században döngölt agyagból készült, gipszbetonnal – gipszbe ágyazott zúzott kővel – burkolt talapzatra emelték. A megközelítőleg 20 x 30 m alapterületű épület falait is gipszbetonból öntötték és színes, vörös, fehér és fekete mészkőkúpokat, kőszegecseket – **ziggatukat** – nyomkodva kívülről a még puha falba. Mikor a templom az időjárás viszontagságai és a rongálások miatt elpusztult, romjait egy lapos téglákkal kibélelt, a talapzatba mélyített gödörbe – sírba – temették, a hasonmásának falait pedig mészkő falszegecsek helyett égetett agyagkúpokkal erősítették meg.

A körzet főtemploma 75 x 30 méter nagyságú, mészkőalapra épült, kétoldalt sok kisebb helyiséggel, két végén szentélyekkel.

Ezt az időszakot Dzsemdet Naszr korszakként tartja számon a régészet. A korszak közepe felé a templomkörzet helyett a város körül épül fal – a mítoszok a 420 évig uralkodott ENMERKAR és a szintén mitikus GILGAMES uralkodásához kötik a 9 km. hosszú, átlag 6 m. széles, több száz kis őrtoronnyal erősített fal megépítését –, megvédendő Uruk lakóit a többi városállam hadseregének támadásai elől.

Természetesen, a főtemplom, sokszor a kisebb templomok körzete is védett maradt. Talapzatuk miatt amúgy is kiemelkedtek a környezetből – lásd Eridu templomának rekonstrukcióját –, ám például Tutub (a mai Hafádzsi, Irak, Bagdadtól keletre) „*ovális temploma*”, amelyet Kr. e. 2500 körül építettek, a konglomerátum-település kiemelt helyén épült, fallal körülvett alsó templomkörzetből, ezen belül második, szintén ovális fallal övezett, a fal tövében belülről melléképületekkel beépített felső templomkörzetből, ezen belül talapzatra épített kis templomból áll.

A korszak legjelentősebb temploma a III. uri dinasztia-beli *Ur-Nammu* (Kr. e. 2 100 körül) uralkodása alatt kezdett épülni. A, sumérul ‘*lépcsőzetes hegység*’, ‘**hurszag-galam-ma**’, akkádul ‘*magas templom*’, zikkuratu nevet viselő torony-, vagy halomtemplom épülete három szintű, a földszinten 63 x 43 m alapterületű, mintegy 30 m magas építmény volt, harmadik szintjén templommal, amelyhez eredetileg három, 1500 évvel később, Nabú-naid restaurálása utáni hét lépcső vezetett. A régész, *Leonard Wooley* szerint a szentélyt kék csempe burkolta, a tető aranyszínű volt, a szintek fala alul fekete, feljebb piros lehetett, a teraszok parkosítva voltak, az a építőanyag pedig, amint azt – igaz Babilonnal kapcsolatosan – a Bibliában olvashatjuk (1 Móz 11,3) szurokba ágyazott, égetett agyagtéglával falazott égetetlen téglá volt.

A templomkörzet „*új*” fala *II. NABU-KUDURRI-USZUR* uralkodása alatt épült, maga a templom szent hely, és műemlék volt, számtalan melléképülettel körülvéve. Főlépcsője mellett jobbra az áldozati *konyha*, balra a papnők lakása volt, a lépcső előtt terült el a Holdisten, NANNA szent udvara. A papnők szállása mellett az uralkodó, Ur-nammu és utódai ünnepeken használt palotája terült el, szimmetrikus ellenoldalán pedig az utódok, *SULGI* ÉS *AMAR-SZIN* mauzóleuma

Természetesen csak viszonylagos egymásutánjában fogjuk követni Sumér, Akkád, Babilon, az asszír birodalom, a térség többi országa vallásos képzeteinek fejlődését, s mivel ezek összefonódnak, forrásaikat, anyagi nyomaikat is csak viszonylagosan tudjuk önállóan

vizsgálni. Egy sumér város temploma esetében nehéz elvonatkoztatni az akkád vagy éppen babiloni fejleményektől. Az viszont bizonyos, hogy az uri III. dinasztia, illetve a vetélkedő városállamok kora után, mint azt korábban hangsúlyoztuk, az akkádok két nagy nyelvjárási csoportján – a déli, babilonin és az északi, asszíron – belül megerősödnek az addig nem igazán fontosaknak, nagypolitikai tényezőknek tartott északi városállamok, Babilon, Assur, Esnunna, Mári. 2007-ben Mári és Elám szövetsége legyőzi *IBBI-SZÍNT* Ur királyát, a III. dinasztia utolsó uralkodóját. 1894-1595 között a térségben az az I. babiloni dinasztia gyűjtőnéven ismert amurú – amorita – származású uralkodócsalád kerül hatalomra, amelynek legismertebb tagja a törvényhozó hatodik uralkodó, *HAMMURÁPI*, aki egy kis, a névadó város körüli alig nyolcvan kilométeres körbe beférő városállamból megteremti a babiloni nagyhatalmat.

Az ó-babiloni kor Babila városi, babiloni építményei, a Kr. e. XVIII. század nagy királyának építkezései – a talajvíz miatt – feltáratlanok és feltárhatatlanok. Erről a korról egy 1933-ban véletlenül felfedezett romváros, az éppen uralkodásának 35. évében járó *HAMMURÁPITÓL* legyőzött *ZIMRI-LIM* uralta Mári (a mai Szíriában, Tell-Hariri) tanúskodik legékeesszólóbban. A több mint 5000 éves település egyik legrégebbi épülete a többször átépített/restaurált *ISTÁR*-templom, amely körülbelül Kr. e. 2700 táján, pusztult el. Későbbiek *DAGAN*, *SAMAS*, *NINHURSZAG*, *ISTARAT* ÉS *NINNI-ZAZA* templomai, mellettük megmaradtak a romjai egy zikkurátnak, amelyet egy Kr. e. 3000 táján épült, aztán lebontott toronytemplom helyén emeltek.

Máriban *HAMMURÁPI* katonái alapos munkát végeztek, a király – pontosan nem tudni, hogy miért –, úgy leromboltatta a várost, hogy soha többé település nem létesült a helyén. A Babilából kifejlődött, immár amurú nevű Báb-ili, ‘az Isten kapuja’ – görög nevén Babilon, bibliai változatban Bábel – nagyváros, főváros lett, hatalmas toronytemplomát a Kr. e. XIX. század második felétől kezdték építeni, a várost védő falakkal egyetemben.

E korszak, az Óbabiloni Birodalom templomépítését egy kis település, Saduppum (Irak, a mai Tell Harmal) templomán vizsgálhatjuk. A *NISZABA* istennőnek szentelt, 28 x 18 m alapterületű kis templom körzetének kapuja előudvarra, majd udvarra nyílik, szemben az istennő oltára áll, mögötte két, egy kisebb és egy nagyobb, előtérnek és szentélynek használt helyiséggel. Az oltártól jobbra kis, az istennő férjének, *HAJÁNAK* fölajánlott két kis szentélyfülke nyílt.

Saduppumban állt egy, két egymás mellé épült, azonos alaprajzú épületből álló, úgynevezett kettős templom is.

A Kr. e. XVI. század kezdetén a hettita dúlás után kassu – görögösen kasszita – királyok kerülnek Babilon élére, nagyjából Kr. e. 1157-ig. A nem akkád eredetű nomád kassu királyok közül *I. KURIGALZU* 1400 táján helyreállíttatja régi, zömmel romba dőlt templomait és *Dúr-Kurigalzu* (Irak, a mai Akar-Kúf) néven várost építtet, amelynek halomtemploma 57 m. magas és körzetében számos, a korábbtól eltérő falazási technikával épült templom található.

Babilon hanyatlása idei-óráig felvirágoztatta Elám államát, kb. Kr. e. 1200 tájától Elám regionális nagyhatalommá válik. A Szúza melletti Csoga-Zembil – a hajdani *Dúr-Untas* Kr. e. XIII. században épült – ötszintes zikkurátja. A templomkörzetet kettős fal övezte, a belsőn hét kapuval, a tulajdonképpeni toronytemplom, alapterülete 80 000 négyzetméter, ötödik szintjére, *INSUSINÁK* isten, az alvilág ura 50 m magasságban levő felső templomához – mert az ő tiszteletét szolgálta egy földszinti templom is –, négy fedett lépcsősor vezetett. Az épületet napon szárított téglából emelték, kötőanyagként bitument és valami cementszerű anyagot használtak. A templomkörzetben *KIRIRISA* alvilági anyaistennőnek és *HUMBAN* pásztoristennek szentelt további templomok emelkedtek és a körzetben levő paloták a kassu királyok hamvasztásos sírjait is rejtették.

Kr. e. 1800 táján kezd feltörni az amurú eredetű uralkodóktól kormányzott, az akkád nyelv északi nyelvjárásban beszélő Assur. Hasonló nevű főistenének még a Kr. e. XX. században építettek templomot, korábban épült a város *ISTÁR*-temploma. Mikor a város már

nem tudott megélni ólomkiviteléből, a már említett korban, *I. SAMSI-ADAD* idejében zsákmányolásból is élő kereskedő-katonaállammá alakult át. Ekkortájt újítyják meg ASSUR templomát, épül fel ENLIL főisten hatalmas zikkurátja. Igaz, ez idő tájt – sőt még sokáig – Mitanni alattvalói, egy hurrita indoeurópai kultúra alávetettjei, de a Kr. e. XIV. században Mitanni hatalma gyorsan fogyatkozik, ezzel szemben Assur hatalma növekszik. *I. TUKULTI-NINURTA* – a Biblia *NIMRÓD*ja – ISTÁRT ASSSUR női párjának kiáltja ki Assurat néven, és templomot építtet neki, 1100 táján – *I. TUKULTI-APAL-ÉSARRA* idejében már a Van-tó közelében és a libanoni tengerparton kalandoznak hadai, ez utóbbi vidékről hoznak cédrusfát ADAD és ANU istenek új templomának építkezéseihez. Ám a városok közötti, bizonytalan státuszú területeken egyre több a meg nem hódított, nomád törzs és a Bírak 5, 6-7 részében olvasható, a bronzkorról a vaskorra való áttérés bizonytalan állapotaira jellemző viszonyok Asszíriát is érintik. A Kr. e. 930 körül, ASSUR-DÁN uralkodása idejében belpolitikailag és nemzetgazdaságilag megerősödő ország az unoka, *II. ASSUR-NÁSZIR-APLI* alatt terjeszkedik ismét a korábban elért határokig. Ez nyugaton a Földközi tenger, északon Kargamis, délen Babilon, keleten Irán nyugati fele. A terjeszkedést katonai reformok teszik lehetővé, s a király emlékét nagy építkezések örökítik meg, az assuri, illetve ninivei, asszíruknak ninuai új templomok, Kalhu/Kalah (Irak, Nimrud) újjáépítése, benne NINURTA hadisten templomkörzetével, a zikkuráttal és templommal.

A legnagyobb település, **Ninive**, a kultikus központ, **Assur** és az adminisztratív-katonai főhadiszállás, **Kalhu** mellett Asszíria-szerte számos építkezés hirdette az uralkodók nagyságát. Ezek közül kiemelkedik a *II SARRUKIN* építtette Dúr-Sarukkin (Irak, Khorszábad) és mindent felülmúl *SZIN-AHHÉ-ERIBA* Kr. e. VIII. században fővárosul választott, fénykorát a Kr. e. VII. században megélt Ninivéjének pompája. A 30 m széles ‘királyi úttal’ átmetszett város két feltárt temploma közül a nagyobb ISTAR, a kisebb NABÚ, az írás és a bölcsesség istene tiszteletére épült.

A **sírleletek** fontos adalékokat szolgáltatnak egy-egy kultúra, egy-egy nép vallásos képzeletének vizsgálatához. A Folyamköz temetkezési szokásainak, a sumér vallásosság vizsgálatának fontos bizonyítékai a már említett Ur városa temetőjének ásatásai. Ur városa (Irak, Tell Mukajjár) hatalmas, szinte 2000 sírt tartalmazó temetőjét a több mint egy évtizedig tartó ásatás második felében, a zikkurát feltárása után kezdte ásatni *sir Leonard WOOLLEY*. Előbb köznépi sírokra bukkant; a halottak gyékénytakaróra fektetve, oldalukon, kissé felhúzott lábbal feküdtek, a sírmellékletek szegényesek voltak. A köznépi temető alatt rejtőzött a 16 boltozott, kőből rakott királlysír.

Ur első dinasztíája nagyjából az egyiptomi Óbirodalom kezdeteivel egy időben uralkodott, a Kr. e. XXVII-XXVI. században, a királlysírok valamivel korábbiak. Egy részüket már annakidején kirabolták, de zömük érintetlen maradt.

A többkamrás sírokat kővel falazták ki, tetejüket álboltozat fedi. A köveket félszáz kilométernyi távolságból, szárazföldön, igavonó állatoktól vont szekereken hozták az építkezéshez, amelyek kiemelt fontosságát – a sírokban nyugvó személyek királyi voltát feliratok bizonyítják, a *MESZ-KALAM-DUG* és *A-KALAM-DUG* neve után álló ‘**lugal**’, ‘uralkodó’, illetve a *NIN-BANDA* és *PU-ABI* (*WOOLLEY*NÉL még *Sub-ad*) nevéhez kapcsolódó ‘**nin**’, ‘királyné’ rangjelző szók jelzik.

A feltárás során előkerült első sírokat kirabolták, ám az egyik kutatóárokból öt felfegyverzett harcos, és gyékényük alól tíz felékszerezett asszony – udvarhölgy? – valamint egy zenész –, hangszerével együtt eltemetett hármas – csontváza került elő. Odébb ökröktől vont dísz-szánt találtak, a befogott állatokkal és a hajtók földi maradványaival együtt. Az épen maradt királlysírok gazdagsága a *TUTANKÁMON*-sírlethez hasonlított. Egy kifosztott, üres sírkamra után – talán a korábban meghalt királyé lehetett – katonák, kocsisok, lovászok, udvarhölgyek csontváza, valamint szekerek maradványai után – rábukkantak a királynő, *PU-ABI* ékszerekkel elborított tetemére.

A sírokban sok kultikus tárgyat találtak, ezek egy részének meg se tudták határozni a rendeltetését.

A halottak – talán az egész udvartartás nem főúri része – annakidején önként mentek a halálba, erre utal, hogy sorjában feküdtek, erőszakosságra utaló nyomot nem találtak a régészek. Valószínű, hogy önkéntes halálukat kábítószeres állapotban követték el, abban a hitben, hogy uralkodójuk túlvilági sorsában osztozhatnak.

Nagyjából ugyanebből az időszakból származnak a Kis városában felfedezett kocsis, az uralkodóval együtt eltemetett udvartartás csontvázait rejtő sírok, és a hagyomány emberáldozatokról beszél *ASSUR-BÁN-APLI* temetése kapcsán is.

A dologban semmi rejtélyes sincsen: Egyiptomban Kr. e. 2000 táján az eltemetett fáraó múmiáját szolgaszobrok százai kísérik holtában, az agyaghadzseregével együtt eltemetett első *Csin* császár lintongi, Kr. e. III. századi nekropoliszában 7000 életnagyságú alakot találtak. Ezek a megszelídült szertartás jelei, az emberáldozatokat helyettesítő, jelképes áldozatok. A korai társadalmakban nem volt ritka a rituális emberáldozat. Miért pontosan a korai sumér udvarok hite és szokása lett volna más?

Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a *WOOLLEY*-ásatások érdekes „mellékterméke” a két legelső kultúrréteg között felfedezett – hozzávetőleg öt évezredes –, érintetlen agyag, a sumér-akkád, majd ezek nyomán más mitológiaiak özönvizének esetleges bizonyítéka.

A kassu királyok hamvasztásos sírjai felszíni, a templomkörzetekben levő halotti palotákba kerültek, így egyszerre voltak a halhatatlan istenek közelében és jutott kifejezésre hatalmuk holtukban is.

Az asszír uralkodók boltozott sírkamrái hatalmas – legtöbbször a hegyekből, több száz kilométer távolságból szárazon és vízen székvárosukba hozatott sziklatömbből faragott – szarkofágokat rejtettek. Ezek nem maradtak korunkra, a kortárs, vagy későbbi sírablók darabokra törték őket, hogy megszerezhessék az uralkodókkal együtt eltemetett ékszereket, aranykincseket. Sajnos ezekből a sírokból a köznapiaknak megfelelő tárgyak is hiányoznak.

Katonai építkezés: kifejezetten katonai célú építmény nem maradt ránk.

Emléképítmények: Az asszír obeliszkok világi jellegűek, domborműveik a hódítások krónikái. A paloták elé állított lamassuk – a bejárati falakat díszítő, már-már térszobor igényű ötlábú, szárnyas bikák domborművei – viszont kifejezetten mágikus jellegűek, a palota lakóit hívatottak megvédeni mindenféle rontás ellen. Palotavédő szfinxeket, oroszlánokat már Babilonban, Elámban – az ókori világ-szerte másutt is – állítottak.

Térszerkezetek: **térlefedés** fagerendákkal, síkfödém, nád-, sás-, gyékénykötegekkel, amelyeket vékony agyagréteg fed, dongaboltozat, álboltozat, folyosókhoz valódi boltozat **Megtámasztás:** tömör falazattal. A **homlokzat** hangsúlyos középső kapuzattal, toronyhoz hasonló falkiugrásokkal, félkör alakú boltívvvel megnyitva.

ÚJBABILONI

Építőanyagok: *fa, agyag, égetetlen vagy égetett és égetetlen agyagtégla, kő, mázatlan vagy mázas csempé, kötőanyagként bitumen.*

Lakás: elsősorban városias, akár az előző időszakban.

Paloták: mint az előző korszakban, de hangsúlyozottabban ünnepélyes.

Kultikus épületek: Kr. e. 621-ben *NABU-APAL-USZUR*, a déli tartomány kormányzója áll az Asszíria elleni koalíció élére és tizenegy éves hadjárata végén elfoglalja Nippurt, felszabadítja a hajdani Sumér és Akkád, immár Babilonia területét, majd szövetségben a médekkel elfoglalja és lerombolja Ninivét és Assurt. Fia, *II. NABÚ-KUDURRI-USZUR* világvárossá építi ki Babilont. A Kr. e. 1531-ben a hettitáktól, a Kr. e. 1239-ben, 689-ben, majd 648-ban az asszíroktól földig rombolt város ötödször is feltámadt. A több falból álló, hatalmas erőrendszerrel védett település legelső templomkörzetét vastag falgyűrű vette körül, az ezt és az uralkodó palotáját és más épületeket magába foglaló belső várost újabb,

kettős fal védte, magát a várost, annak a mértéktartó görög történetíró, KTÉSZIASZ szerint – mai területegységre átszámolva – 300 km²-nyi alapterületét harmadik fal övezte és létezett egy külső, negyedik fal is, amely a külterületet vette körül. Az Eufrátesz és a Tigris között négy összekötő csatornát ásott a király, Babilon fölött pedig duzzasztógáttal zárta el az Eufrátesz vizét, 400 km² nagyságú víztárolót, mesterséges tavat hozva létre.

A folyamtól kettészelt városmag jobb oldalát újváros, bal oldalát óváros néven ismerték, három, illetve hat kapu kötötte össze őket a tulajdonképpeni nagyvárossal. A kapuktól – mai szóval élve – sugárutak vezettek a főbb csomópontokba. Az északi kaput ISTAR kapunak nevezték, díszútja baloldalán NIN-MAH istennő temploma, jobbról NABÚ-KUDURRI-USZUR palotája, feljebb, balra ISTÁR temploma állott. Ebben a korban mintegy ezer nagy kultikus építmény és megszámlálhatatlan imafülke szolgálta a város lakóinak vallásos érzelmeit.

Az 53 templom és kápolna, az 1300 oltár közül 55 MARDUK főisten, több mint 150 ISTAR szerelemistennő kultuszát szolgálta. Rosszmájúság nélkül jegyezzük meg, hogy lehetett valami abban, ahogy DÁNIEL láttatta a várost (Dán 4, 27, illetve 4, 19), és ahogy ÉZSAIÁS próféta látta Babilon jövőjét (Ézs 12, 19-22. Különösen, ha mindezeket egy deportált, városba kényszerített korábbi pásztornép optikáján keresztül szemléljük.

Már maga a zikkurát istenkísértésnek tetszhetett a zsidók szemében, hiszen annak 33 m. magas alapja felülmúlta az uri toronytemplom teljes magasságát, 90 x 90 méteres alapterülete és hét alig teraszolt lépcsőfokának szintén 90 méteres összmagassága még babiloni méretekhez képest is tekintélyes volt. Ehhez képest SALAMON temploma a maga 60 sing/könyök (27 m) hosszúságával, 20 sing (kb. 9 m) szélességével, 30 sing (13,32 m) magasságával – 1Kir 6, 2 –, minden pompája ellenére szerény, falusi épület. Ráadásul nem hasonlított a korábbi zikkurátokhoz, nem voltak széles, lépcsős teraszai, inkább mai toronyszerű építmény volt, az egyes teraszok csak egy keskeny, kerengőnyi folyosóval voltak keskenyebbek az alsóbb szinteknél.

A MARDUKnak szentelt zikkurát a babiloni világképet modellezte, mely szerint az óceántól körülfolyt hétlépcsős gúla formájú világot három égboltozat borítja, a legfelső lépcsőn levő Babilonnal, a világ közepével. Aminek a középpontja és egyben a földnek az éghez legközelebb eső pontja a torony, az Étemenanki, vagyis a *Föld és az Ég alapja*.

A hét emelet az öt ismert bolygó, a Nap és a Hold földi jelképe volt, első szintje, mint említettük, 33 m magas volt, ezt követte a 18 méteres második lépcsőfok, négy, egyenként 6 méteres szint, s a hetedik, 15 méter magas MARDUK-szentéllyel. Az épületet kívül és belül egyesek szerint hétféle színű, mások szerint kék mázas csempe, a szentély tetejét aranyozás borította.

Az építésről – biblikusan – az 1Móz 11,1-9 tájékoztat, miként a bábeli nyelvzavarról is. Ez utóbbi nem csoda, Babilon mintegy 400 000 főre tehető lakossága a nyelvek sokaságát beszélte. Ami az építést illeti, Bábel tornyának, az Étemenankinak szurokkal összeerősített égetett téglá volt a nyersanyaga, amelyet kívülről mázas agyagcsempével burkoltak.

Mellette állt az ISTÁR, illetve a MARDUK-templom, az ű Ez utóbbit HERODOTOSZ 500 m hosszú, pompás épületnek mondja. A városba hurcolt zsidóknak idegen volt a nyüzsgés, a nagyvárosi hemzsegés, a több tíz, itt beszélt nyelv, a Felvonulás Útjának, a MARDUK tiszteletére rendezett évenkénti körmenet színhelyének a pompája – ne feledjük, az ókori városokban a falakon belül kevés volt a hely, másutt piszkos, görbe, keskeny és burkolatlan utcák voltak –, zavarta őket MARDUK és más '*nem igaz*' istenek kultusza, végül, de nem utolsó sorban, idegen volt tőlük az ISTAR-kultusszal járó, HERODOTOSZ-leírta templomi prostitúció. Ezért viselkednek a Zsolt 137,1-ben olvashatóknak megfelelően, ez kelti fel ÉZSAIÁS haragját, lásd Ézs 47, 1-3, és váltja ki JEREMIÁSBÓL a Jer 50,13-29; 51,1-2; 6-9; 11; 25-29; 37-44 stb. indulatát. Babilon azonban nem pusztul hatodszor is el, II. KÜROSZ a víztárolót felhasználva lecsökkenti az Eufrátesz vízszintjét és katonái – feltehetően a MARDUK-papok támogatásával, akik a terjedő és NABÚ-NAIDTÓL támogatott SZIN-kultusz ellenében a MARDUK hatalmát elismerő perzsa királyt támogatják – elfoglalják a várost, de nem dűlják föl azt. Három

felkelés után igaz, I. XERXÉS Kr. e. 480-ban leromboltatja védőfalait, s a MARDUK-templomot, sőt, a zoroaszteriánus vallás terjedésével a zikkurátot is lerombolják – úgy, hogy NAGY SÁNDOR 331-ben el kell, hogy rendelje helyreállítását – de még hét évvel később, a macedón uralkodó második bevonulásakor is csak az előkészületek folynak, a király halála pedig a város halálát is jelenti, kisvárossá züllik, majd betemeti a homok, csak a *Robert KOLDEWEYTŐL* 1898-ban megkezdett és azóta folyó ásatások tisztázzák helyét és szerepét a Közel-Kelet történetében. Hogy ne mondjuk, miszerint beteljesedett az, ami a Jel 18, 1-3,5-19,21; és 19, 2-3 olvasható. Az más kérdés, hogy ebben Babilon alatt a magát Patmosz szigetén száműzetésben élő JÁNOSNAK nevező szerző Rómát érti. De kapcsolódása az Ószövetség prófétai könyveihez – *EZÉKIEL* és *DÁNIEL* jövődöléseire nyilvánvaló, és indulatossága – az előzmények ismeretében – emberileg is indokolt.

Az istenségek földi tartózkodási helye a templom. Ezt templomkörzetbe telepítették, amelybe kapun és előcsarnokon keresztül lehetett bemenni, fal vette körül és központjában kikövezett udvar övezte épület volt. Az udvaron vízmedence és kút, az istennek bemutatott különféle áldozatok oltárai, valamint helyiségek, a papok lakásai és az áldozati adományok raktárai álltak. Az épület bejáratán keresztül a cellába jutni, amelynek bejáratlalt szembeni oldalán fülkeszerű részben állt az isten képmása, általában szobra. A Templomkörzetben állt a toronytemplom, a zikkurát is. Ez lehetett két-, három-, vagy hétszintes és lépcsőstorony, amelyre egyik oldalon kiugró lépcső vezetett föl, vagy rámpástorony, amire csigavonalban emelkedő rámpán lehetett felmenni. A torony tetejében kis, úgynevezett felsőtemplom volt.

A templomkörzetekben az isten papjai és templomi szolgálólányai szolgáltak. Az előbbieket 30, az utóbbiakat 20 különböző rangosztályba sorolták. A főpapot *urigallu*, az istenek menyasszonyát *éntu* névvel illették.

Katonai építkezés: kifejezetten nincs.

Emléképítmények: a kudurru, felirattal és domborművel díszített határkö szintén a kassú kor fejleménye, szövege a birtokos érdemeit sorolja, domborművei istenek jelképei, amelyek a birtokot hivatottak megvédeni. Van olyan, *I. NABÚ-KUDURRI-USZUR* idejéből származó kudurru, amelyen sárkány (MARDUK jelképe), kecske (NABÚ), ló (a kassúk nemzetségének isteni jelképe), nőtény kutya (GULA istennő jelképeként), bika és skorpió látható az alig 60 cm. magas kőoszlopon.

Településrendezés: Babilon alaprajza négyszögű, háztömbök, derékszögű utcái vannak, középpontjában az uralkodói palotával, körben városvédő fallal, kapukkal.

PERZSA

Építőanyagok: fa, agyag, égetetlen vagy égetett és mázas agyagtégla, kő, mázatlan vagy mázas csempe, kötőanyagként bitumen

Lakás: egy-többszobás kunyhók, kőből-fából. Az épületek általában vastag falúak, tömörek

Paloták: teraszokon, alépítményeken. Külön kapuépítmény. Az uralkodói palotákban fogadóterem, több csarnok oszlopos előcsarnokokkal,

Kultikus épületek: sziklasírok

Katonai építkezés: bár Perzsia katonaiállam, kifejezetten katonai építkezés nem maradt ránk.

Térszerkezetek: megtámasztás pillérekkel. Alátámasztás karcsú oszlopokkal. Ezek geometrikus, vájatsorral, fából vagy kőből készült, kör alaprajzú, harang alakú függőleges támaszok. Bika- vagy oroszlánfejezetű kettős csigákba hajló, vagy kehelyszerűen szétnyíló pálmakoszorú alakú, alapjuk négyzetes talplemez. A **homlokzat:** bástyákkal, kiugrásokkal tagolt, sima vagy pártázatos – fogsorszerűen osztott – fal, lezárva. A kapuk boltívesek. A falakat és kapukat domború mintás zománcéglákkal díszítik.

NÉHÁNY JELENTŐS FOLYAMKÖZI ÉPÍTÉSZETI EMLÉK

Sumér-akkád

„Ovális templom” Tutub (Kr. e. 2 500 k.)

Ur-Nammu-templom, Ur (Kr. e. 2 100 k.)

Óbabiloni

ISTÁR-, DAGAN, SAMAS, NNHURSZAG, ISTARAT ÉS NINNI-ZAZA templomai, Babilon (Kr. e. 2700 e. és u.)

Elámi

Csoga-Zembil zikkurátja, Dúr-Untas, Elám (Kr. e. 1200 t.)

Asszír

ISTAR, NABÚ templomai, Ninive (Kr. e. VII. sz.)

Újbabiloni Birodalom

MARDUK zikkurátja (Eszangila), Babilon (Kr. e. 621 u.)

Nabu-Kudurri-Uszur palotája, Babilon (Kr. e. 621 u.)

Étemenanki, Babilon (Bábel tornya, Kr. e. 600 e.)

Felvonulási Út, Babilon (Kr. e. 600 e.)

Perzsa birodalom

Paloták, Perszepolisz (Kr. e. 518-460)

Kürosz sírja, Paszargade (VI. sz. közepe)

Királyi sziklasírok, Naksi-Rusztam (Kr. e. VI-V. sz.)

Szobrászat:

Az Obeid-kor kis bálványai elsősorban egyéni/családi kultikus kellékek, nem igazán művészi alkotások, szemüket rés jelzi és feltűnő, gondosan kidolgozott nemi szervük a korábbi termékenységkultuszok továbbélésére utal, akárcsak a Tell-Brakban felfedezett, piskóta alakú, feltűnően jelzett szemű figurák. A Kr. e. V. évezred végére keltezhető, Urban felfedezett tenyérnyi, gyereket magához ölelő anya viszont már örök emberi téma, akár a hétköznapi tudat, akár a vallásos tudat oldaláról elemezzük. Az más kérdés, hogy itt és ebben a korban valószínű, hogy NINHURSZAG istennőnek, a terhes anyák védelmezőjének ajánlották őket.

Új hangot jeleznek az imádkozó alakokat ábrázoló fogadalmi szobrocskák. A IV. évezred közepéről – Kr. e. 3500 tájáról –, ugyancsak Urból származik, az az imádkozó, kezeit maga előtt összekulcsoló férfit ábrázoló mellszobrocska, amelyhez hasonlók – bár egyszerűbbek – szép számmal kerültek elő az eszunnai (Irak, ma Tell-Aszmar) ásatásokból. Ezek adományozásának célja az volt, hogy az istenek biztosítsanak hosszú életet az adományozónak és a szobrok sematikussága, elnagyoltsága arra enged következtetni, hogy korántsem számított ritkaságnak a fogadalmi szobrocskák adományozása, „állítása”, ez idő tájt már létezhetett valamiféle „kegytárgy-ipar”.

A Kr. e. 2500 tájáról datált, hitelesen a Kis városát uraló MESALIM királytól fogadalmi ajándékként a templomnak felajánlott, oroszlánfejű sassal ékes buzogány hasonlóképpen jelzi, hogy istenek és hívők között jól meghatározott csereviszony képzelet élt, az uralkodó azért, hogy a város istene kegyéből első emberré emelkedhetett, hatalmi jelképét ajánlja fel neki.

Nem egészen világos, hogy mi volt az ún. ‘uruki hölgy’, az a nagyjából életnagyságú alabástromfej, amely épületszoborként – ezt bizonyítja a fej falraépíthetősége – került elő INNIN uruki templomából. Lehetett az istennő ábrázolása, lehetett magas rangú papnő arcma, egyszerre egyetemesen emberi és sumér, visszaadja a sumér antropológiai sajátosságokat.

A rituális szobrok mellett gyakori a dombormű, akár önálló munkákon, akár áldozati edények falán. A domborművek tematikája rendkívül változatos – kultikusan oroszlánra vadászó uralkodók, áldozatot bemutató papok, de rendkívül ritkák ebben a korban a mindennapi élet ábrázolásai.

Funkcióját tekintve vallásos, az ábrázolását illetőleg világi IMDUGUD/ANZÚ Tell-el Obeidben megtalált domborított rézlemezről készült hatalmi jelképe, amely két, szarvasra lecsapó oroszlánfejű sast ábrázol. Templomot díszíthetett, vagy kívülről, mintegy címerként, vagy a templomban állt, az oltárt jelezve. Más ábrázolásain gazellára, vagy éppenséggel oroszlánra csap le, és ábrázolása megtalálható más, nem templomi emlékeken is, például NINGIRSZU girszui úgynevezett '*keselyűszteljén*', győzelmi emlékéen.

Az uri királyszerűségeből került elő az a kisser, amely fáska tetejét leleelő kecskebakot ábrázol. Túl az ábrázolás realisztikus tartalmán – a nemesfémekből, vörös mészkőből, féldrágakő- és kagyló-berakással készült szobor teljesen realisztikus, ki ne látott volna felágaskodó, a vékonyabb hajtásokat tövig leleelő kecskét – az állat irreális, a korabeli agyagtáblák kultikus „*életfa*” ábrázolásaival rokon cserje – fa – koronájának elágazására teszi föl mellső lábait, azt látszik sugallni, hogy a domináns pózban ábrázolt bak, mint a szaporodást megtestesítő erő térségbeli kiemelkedő megszemélyesítője uralja az életet.

Másfajta hiedelemről árulkodik az a rézből készült, életnagyságú király-portré amelyet Ninivében találtak, a Kr. e. VII. században épült ISTÁR-templom ásatásakor. A nagy művészi megjelenítő erővel megformált portré valószínű, hogy valamelyik nagy akkád uralkodó, *I. SARUKKÍN*, vagy *NARÁM-SZÍN*, netán az asszír *I. SAMSI-ADAD* arcmásának megörökítése, amelyen mágikus csonkítás nyoma látszanak. Valószínű, hogy a városba betörő, azt elfoglaló médek csonkították meg a szobrot, bár így állva bosszút hajdani ellenfelükön. Az időbeli eltérés nem számít, a *HUNYADIAK* sírládáit 200 évvel később élt török katonák rongálták meg.

Lagas, pontosabban Lagas és Girszu (Irak, el-Hiba és Tello) egyszerre kultikus és profán műkincsei közül *GUDEA* papkirály mintegy tíz-tizenkét szobrát emelhetnénk ki, különösen azt, amely ülve, templom-alaprajzzal az ölében, mint templomépítetőt ábrázolja, úgyszintén, azt a imádkozó papnőt ábrázoló szobrocskát amelynek – mint a *GUDEA*-szobroknak – szintén a nyugalom, a legfőbb jellemzője.

Egyébként a király és a jeles szobrainak felállítása a templomokban szintén mágikus jelegű cselekedet volt, azonossági jelet tettek a szobor és az ábrázolt élő személy közé. '*Az országot és a népet felvirágoztató Isteni Úr/Úrnő*' nem csak uralkodói/uralkodó-feleségi eszmény volt, de olyan, aminek az elérését ambicionálták, s ha a modellt sikerült megközelíteni, ezt az *alapítófigurák* néven ismert, a templomok küszöbe alatt elrejtett, élethű, antropomorf, vagy jelképes kis bronzszobrok formájában meg is örökítették, például Nippurban (Irak, Nuffar).

A sumér-akkád művészet fontos emlékei a pecsétnyomók, pecséthengerek. Bár ezek világi jellegű tárgyak, ábrázolásviláguk a sumér-akkád vallásban gyökerezik: ANZU oroszlánfejű sast éppúgy ábrázolja pecsételő, mint a szakállas, emberarcú bikát, vagy az életfára kapaszkodó kecskét. Máskor a legismertebb sumér-akkád mítosz, a GILGAMES-történet főalakjaival találkozunk – sokszor a pecséthengereken nagyméretű kultikus ábrázolások egyszerűsített ábrázolásai láthatók. Különösen a III. évezred közepétől szaporodnak meg a pecséthengereken látható istenábrázolások, gyakori az a jelenet, hogy a pecsét tulajdonosát egy másik isten vezeti az ábrázolt isten elé, mintegy bemutatva annak.

HAMMURAPI korszaka nem csak háborúkat hozott Akkádnak, de felvirágzást is. A király hol trónust állít SZÍN holdistennek, INANNA termékenység-istennőnek, hol annak szobrát készítteti el, templomokat építtet ENLIL, ZABABA/NINURTA és INANNA tiszteletére, hol a saját szobrát állíttatja fel. Tudott dolog, hogy az óbabiloni birodalomról csak a véletlen – és Mária feldúlása – őrzött meg hiteles emlékeket, de ezek jellegüket tekintve nem különböznek az átvett kultúra emlékeitől. Ugyanakkor az itt talált vallásos és világi jellegű szobrocskák fogadalmi, kultikus jelentőségűek, különösen az ISTAR-templom oldalsópadkáinak kisplasztikái és az 1951-ben kiásott ISTARTAT-templom áldozati ajándékai – közöttük *UR-NANSE*, a 'Nagy Énekesnő' alig 26 cm magas gipszből, mintázott imádkozó szobra

Körülbelül Kr. e. 1700-tól fokozatosan hanyatló ágba kerül a sumér-akkád művészet és ez a templomok művészetén is érzik. Kegytárgy-művészet ez, a papok jobbra maguk állítják elő templomaik díszait – sematikus domborműveket –, és valószínű, szintén ők, esetleg maguk a hívek készítik a családi kultusz kisszobrai, és azokat a sematikus meztelen nőszobrocskákat amelyeknek arca csak jelzett, hajviseletük, fanszőrzetük, esetenként viselt ékszereik viszont annál aprólékosabban van megmintázva és valamiféle termékenységkultusz, vagy szerelmi varázslat tárgyai lehettek, ha nem éppenséggel veszedelem elhárítói, lévén a meztelenség még a középkorban is ilyen funkciójú, lásd például más vonatkozásban, de idevágóan LÁSZLÓ Gyula tanulmányát a magyarszentpáli pillérfő faragványával kapcsolatosan.

Külön kell említenünk a babiloni amuletteket – ezek HUWAWÁT, a Cédruserdő ronda arcú őrzőjét ábrázolják és a GILGAMES-mítosz kapcsán még szólunk róla, itt és most csak annyit róla, hogy vallásos funkcióját tekintve egytestvér az egyiptomi BÉSZ-szel és a majdani görögök GORGÓjával, de amulettekre kerül az egyszemű óriás, ugyancsak a majdani görögök küklopsza, akit egy istenalak tart féken.

Az elámiták országából jócskán kerültek elő óbabiloni stílusú, ottani előképekre visszautaló alkotások. Az iráni Szári-Puli-Zoháb mellett talált szikladomborművön az uralkodó INANNÁnak jelenti be az ellenségén az istennő nevében aratott győzelmet. Szűzából került elő HAMMURAPI törvényoszlopa is, a király SAMAS napisten előtt áll, ezzel is jelezve – ma azt mondanánk, precedens erejű – döntéseinek isteni eredetét.

A kassú/kasszita uralkodók korából az uruki INANNA-templom fülkeszobrai emelnénk ki, a férfi és nő istenszobrokat formával préselték. Ezek mintaként díszítik a falat, nem önálló műalkotások.

Az asszírok megerősödése más, világibb jellegű művészet megjelenését hozza. A templomi királyábrázolások fejükön kosarat vivő uralkodóinak ábrázolása inkább kegyúri hivatkozás, mint valódi kegyesség jele, az épületszobrászat istenábrázolásai provinciálisak, viszont annál „realistábbak” a királyok saját nevében végrehajtott hódításairól beszámoló domborművek.

Szinte ázsiai, vagy középamerikai bajelhárító démonokra hasonlít, és azokkal azonos funkciójú az a PAZUZU istent ábrázoló tenyérszerű kisplasztika, amelynek négy szárnya, madár-lába, emlősmancsa, ördögi arca van, és amely nyakba is akasztható, de talppal is rendelkezik, hogy állandóan védence körül lehessen, anélkül, hogy viselése kényelmetlenné válna.

Termékenységvarázslatot művel az a hatalmas, embertestű, ragadozó madár-fejű, szárnyas istenalak, akinek a domborművű ábrázolása II. ASSUR-NÁSZÍR-APLI kalhui palotájából került elő, és aki mintha virágport szórna az előtte álló stilizált datolyapálmára, másik kezében egy, a beporzás „varázskellékeit” rejtő táskaszerű holmit tartva.

Az asszír obeliszkok világi jellegűek, domborműveik a hódítások krónikái. A paloták elé állított lamassuk – a bejárat falakat díszítő, már-már térszobor igényű ötlábú, szárnyas bikák domborművei – viszont kifejezetten mágikus jellegűek, a palota lakóit hivatottak megvédeni mindenféle rontás ellen. Palotavédő szfinxeket, oroszlánokat már Babilonban, Elámban – az ókori világsszerte másutt is – állítottak, a hódító hadjáratokban szokás volt a legyőzött ellenfél szobrai átvinni a hódítók városába – a szokás továbbélését bizonyítja, hogy az oszmán-törökök Konstantinápolyba viszik, ott, nem pedig helyben, vagy a közelebb eső Budán olvasztják be később a nagyváradi szentkirály-szobrokat. Sőt, nem merész logikai ugrás a szobor és eredetije „azonosságának” hitét, a „meghódítottalak, szolgám leszel ezen a földön és a másvilágon is, mert birtokolom a képmásodat” logikáját keresni a szoborköltöztetések mögött. Arra, hogy a „palotavédő” képmások állításának szokása – elhomályosodva ugyan –, de mindmáig továbbél, elegendő a hirtelen felemelkedett iskolázatlan úrgazdagok akár 1999-ben építtetett, kacsalábon forgó bukaresti, vagy éppen kolozsvári palotáinak bejárata előtt elhaladni.

Kalhu domborművei még merevek, szertartásosak és van közöttük néhány, maradéktalanul vallásos tartalmat hordozó műalkotás, például a fentebb említett termékenységvarázsló génusz. Az Imghur-Emliben felfedezett domborműves bronzveretekkel díszes nagyobbik kapu képszalagjai viszont már inkább *III. SULMÁNU-ASARIDÚ*, a palotát fejlesztő király propagandaeszközei, csak kapudísz-voltuk tanúskodik mágikus rendeltetéséről.

Még inkább érzik ez *II. SARRUKIN* Dúr-Sarrukín már említett székvárosának leletein. A törvénytelenül, államcsínnyel hatalomra került uralkodónak már neve, ami 'törvényes uralkodót' jelent kompenzatív, de palotájának minden díszítése túlméretezett. Domborművű GILGAMESE, mint macskát szorítja magához az oroszlánt, csekély 4,70 m. a hős alakja, a bejáratnál őrködő lamassúk magassága 4 m, még nagyvezére, testvére palotájának küszöbe is 7,7 m². Fia *Szín-ahhé-eriba* pedig Ninivét méretezi túl, teszi emberfölöttivé. Megrendelt, kivitelezetett domborművei is mind világibbak.

Összefoglalva mindazt, amit felsoroltunk: a sumér-akkád-óbabiloni szobrok agyagból, ritkábban kőből, bronzból készülnek, zömök, kerek testformájúak, olyan a fejük is. Miután véget ér a presumér kor, jellemző rájuk a naturalista ábrázolásmód.

Jellemzőik:

- Frontálisak
- Szimmetrikusak
- Egyszerűek
- Tömbszerűek
- Élethűek

Az asszír szobrokon a pompa dominál.

Jellemzőik:

- Frontálisak
- Ellentét van a szobrok és domborművek ábrázolásai arcának nyugalma és testük feszülő izmai között
- Erőt, nagyságot, fenséget sugallnak
- A test, a ruha, a haj, a szakáll aprólékosan van kidolgozva
- Kedvelik a keveréklényeket, a mitológiai szörnyalakokat
- Sematizmus
- Dekorativitás

Az asszír domborművek jellemzői:

- Harcok, életképek, vadászatok, véres jelenetek, hadjáratok, áldozatok ábrázolásai
- Szalagszerűség
- Fogalmi és jelképes elemek jelenléte a kompozíciókban
- A táj jelzésszerű ábrázolása

Az újbabiloni birodalom szobrászata az asszírhoz hasonló. Szoboralakjaik erős testalkatú, fejlett izmú ábrázolások voltak. Mázás tégláikon kék alapon sárga, stilizált oroszlánok, másutt bikák, kígyógriffek lépkednek.

NÉHÁNY JELLEMZŐ FOLYAMKÖZI SZOBOR ÉS DOMBORMŰ

Sumér

- Király álló szobra, mészkő (Kr. e. 2500 k.)
- Fej, márvány (Kr. e. 2700 k.)
- Ebih-il szobra, alabástrom (Kr. e. 2500 k.)

Akkád

- Naram-Szin győzelmi domborműve (Kr. e. 2250 k.)
- Naram-Szin fejszobra, bronz (Kr. e. 2250 k.)
- Manitustu király fejetlen szobra (Kr. e. 2100 k.)

Sumér

Gudea papkirály és felesége szobra (Kr. e. 2000 k.)

Urningirsu szobortorzója (Kr. e. 2000 k.)

Óbabilon

Hammurapi törvénytáblája (Kr. e. 1700 k.)

Asszír

Domborművek Ninivéből, Nimrudból (Kr. e. 1100-1000 k.)

Sebesült oroszlánok (kb. Kr. e. VIII. sz.)

Kapuőrző szárnyas bikák (kb. Kr. e. VIII. sz. közepe)

Újbabiloni birodalom

Zománcéglák az Istár-kapun (kb. Kr. e. VI. sz. k.)

Perzsa birodalom

A kapuépítmény domborművei a perszeopoliszi palotában (Kr. e. 600 k.)

Testőrök felvonulása Darijahawus szuza palotája falán, zománcéglák (Kr. e. V. sz. k.)

Festészet:

HAMMURAPI korában a Máriban feltárt falfestmények sorozata a legjelentősebb lelet-együttes. A *legnagyobb kép* 2,5 m x 1,75 m nagyságú, al secco technikájú, száraz vakolatra festett és *ZIMRI-LIM* király beiktatását ábrázolja. A király a fél lábát egy heverő oroszlánon nyugtató ISTÁR kezéből veszi át a méltóságjelző gyűrűt és jogart, két oldalon imádkozó istennők emelik magasba a kezüket. A középső mező alján más két istennő az Élet Vizét csorgatja. A két oldalsó mezőben a hatalom, okosság, illetve a termékenység jelképei vesznek körül a beiktatási jelenetet.

Az elő-ázsiai művészetnek ritka a ránk maradt festészeti emléke, helyette legfeljebb a zománcéglák-berakások maradtak napjaink emberére. Ezek viszont tökéletes képet nyújtanak a sumér-asszír-babiloni festészetről.

Iparművészetek:

Legfejlettebb a **kerámia**, a folyamközi kerámikusok fedezik fel a gyors – lábbal hajtható – fazekaskorongot, edényeik tökéletesebbek az egyiptomiakénál, mintáikat festik, ezek mértani ábrák. Az agyag egyike alapvető anyagaiknak, olyannyira, hogy kő, fém, papír, stb. helyett alkalmazzák. Igazán művészi színvonalat azonban csak kisplasztikájukban érnek el.

Az **ötvösség**: Ur városa (Irak, Tell Mukajjár) hatalmas, szinte 2000 sírt tartalmazó temetőjét a több mint egy évtizedig tartó ásatás második felében, a zikkurát feltárása után kezdte ásatni *sir Leonard WOOLLEY*. Előbb köznépi sírokra bukkant; a halottak gyékénytakaróra fektetve, oldalukon, kissé felhúzott lábbal feküdtek, a sírmellékletek szegényesek voltak. A köznépi temető alatt rejtőzött a 16 boltozott, kőből rakott királysír.

A sumér-akkád művészet fontos emlékei a pecsétnyomók, pecséthengerek. Bár ezek világi jellegű tárgyak, ábrázolásviláguk a sumér-akkád vallásban gyökerezik: ANZU oroszlánfejű sasát éppúgy ábrázolja pecsételő, mint a szakállas, emberarcú bikát, vagy az életfára kapaszkodó kecskét. Máskor a legismertebb sumér-akkád mítosz, a GILGAMES-történet főalakjaival találkozunk – sokszor a pecséthengereken nagyméretű kultikus ábrázolások egyszerűsített ábrázolásai láthatók. Különösen a III. évezred közepétől szaporodnak meg a pecséthengereken látható istenábrázolások, gyakori az a jelenet, hogy a pecsét tulajdonosát egy másik isten vezeti az ábrázolt isten elé, mintegy bemutatva annak.

Gyakorlatilag – tekintettel arra, hogy a Folyamköz legnagyobb területe – főként a lakható rész – mocsaras, a többi meg sziklás, elsősorban a királysírok ötvös-leletei – díszfegyverek, arany sisakok, ékszerek, karperecek, fülbevalók, diadémok, nemesfém halotti álarok, gyöngyház-berakásos hárfa, aranyedények, mozaikberakásos állatfejek stb.

A **perzsa kor ötvösművei**: domborművesen véselt drágakövek – kámeák –, aranyedények, mindenekelőtt tálak, kannák, tálcák stb. Ebben a korban fejlődik nagyon a perzsa

textilművészet is, hiszen az országon halad át a selyemút Európa és Kína között. A szasszanida selyemszövés egyik kedvenc motívuma mitologikus, életfa, két oldalán griffekkel, oroszlánokkal, pávafarkú sárkányokkal stb.

Irodalom:

Sumér az írásbeliség egyik hazája. A sumér agglutináló nyelv – a magyarral is próbálták rokonítani –, a hárombetűs sumér szók egyetlen nyelvcsaládba se sorolhatók. Írásuk szótag- és szóírás, ékek sora, agyagtáblákra vésve. Egész sorozatok maradtak belőlük fenn: mindenekelőtt vallásos tárgyúak, összehasonlító mitográfia, gazdasági, társadalmi, politikai feljegyzések stb. A sumér nyelv kultúrnyelvként a sumérok kihalása után is sokáig fennmaradt, akárcsak az ékírás, amely közvetítőként működött különböző sémi, indoeurópai és más népek között.

Nincs helyünk itt felsorolni a mezopotámiai istenvilághoz kötődő valamennyi fontosabb mítoszt, így azokra fogunk összpontosítani, amelyeknek kiemelkedő jelentőségük van a Földközi tenger közös kincsének tekinthető mítoszgyűttes kialakulása szempontjából, vagy valamiért fontosak a Folyamköz világának jobb megismeréséhez.

A görög **müthosz** szóból származó *mítosz az istenekről és természetfeletti képességekkel rendelkező, többnyire isteni származású hősookról szóló elbeszélő hagyomány*, a meghatározásnak megfelelő műalkotások nem differenciáltan egyesítenek vallási, művészeti és filozofikus eszméket. Valószínű, hogy eredetileg a rituális cselekményeket kísérő szövegek voltak, később a fogalom kiterjedt a rítust magyarázó, illetve az istenekről, mitikus hősookról szóló történetekre is. Tartalmilag és formailag rokonságban van a mondákkal és mesékkel, ugyanakkor jelképrendszere sajátos, eltér azokétól, struktúrájuk is más. Magyarázza, értelmezi a világ, a természeti jelenségek, a kulturális javak, a társadalmi intézmények, előírások, tilalmak létrejöttét, működését. Hősei istenek, természetfölötti lények – zoomorf vagy antropomorf formában –, félistenek, mitikus alakká vált történelmi személyiségek stb.

Az első sumér mítoszok a világ eredetével foglalkoznak. Ezek szerint a Világmindenség – Kio-sar/Kissau – a világóceán közepén állt, a tenger sós és a szárazföld édes vizeinek keveredése eredményezte az alsó és felső világ, meg az istenek születését; az őskáosz szétválása után az őselemek istenné változtak, AN, az égbolt DINGIR-ANNÁ, Égistenné, KI, a Föld, ENKI néven a Föld Urává. A kettejüket szétválasztó és elválasztó szubsztancia, a levegő – LIL – ad nevet ENLIL, a Szél, a Levegő Urának aki szétválasztja az összefonódott Földet és Eget. AN, majd ENLIL megküzd az ősvizekkel, győzelme után megalkotja az égitesteket, a Földet, a növényeket és állatokat, majd az istenek szolgálatára rendelt embert.

A legkorábbi mítoszok szerint egyébként az ember „*lett, mint a fű*”, más történet alapján ENLIL kapálta a föld felszínére. „*A királyság leszállt az égből*” mondja az egyik mítosz, ezzel kezdődik a Folyamköz mitikus története. Érdekes, hogy ez a hagyomány valóság híven őrizte meg a legkorábbi települések, Eridu, Suruppak nevét. Ám az isteneket megharagító emberiség csak az egyetlen igaz embernek megbocsájtó istenségnek köszönheti, hogy nem pusztul ki a rája büntetésül bocsátott vízözön miatt, amint azt a **‘Zi’uszudra és a vízözön’** című hősköltemény elmeséli. Enlil az emberek lármája és nyüzsgése miatt özönvizet akar bocsátani az emberiségre. ENKI közvetlenül nem árulhatja el ENLIL tervét, elmondja tehát a szentély falának, miközben tudja, hogy ZI’USZUDRA – Hosszú Élet, Megnyúló Napú Élet – a fal mögött van. Mi több, a homokba rajzolja a megmentő bárka tervrajzát. Így az ember – és az emberiség – megmenekül.

A vízözön után kezdődik a történelem, ennek legfontosabb mitikus összefoglalója az a sumér királylista, amely szerint a „*királyság*” Kis városába (Ma Irak, Imgarra és el-Uhajmír) „*ereszkedett alá*” és az úgynevezett I. Kis-i dinasztia 22 neve között van az „*égig emelkedett*” ETANA, de az élő személynek és tényleges uralkodónak tekinthető EN-ME-BARAGE-SZÍ és fia, AGGA, illetve GILGAMES IS.

Az Özönvíz és a sumér királylista közötti korban ismerik meg az emberek a kultúra kezdeteit. Az ezzel kapcsolatos mítoszokat görög közvetítéssel, *Bérószosz* közvetítésével ismerjük, aki *leírja Óannész mítoszá*t. Ez a félig ember, félig hal formájú isteni lény a Perzsa Öböl felől vetődik partra, megtanítja az embereket szántani, vetni, szerszámokat készíteni, házakat és városokat építeni, írni, törvényektől irányított társadalomban élni. A nevet a sumér U-ANNA (*AN napján, Régen /történt*), vagy az akkád 'ummanu' 'mester, bölcs' szóból magyarázzák.

A Királylista korának mítoszai közül az uruki első királyokhoz kötődő, az ENMERKAR, LUGALBANDA és GILGAMES nevéhez köré szövődött történetek a legismertebbek. ENMERKAR UTU isten és INANNA istennő fia, aki 420 évig uralkodott Urukban. LUGALBANDA, NINSZUN férje, GILGAMES apja. Jeles hadvezérként emlegetik, aki egy másik mítosz szerint alvilági istenné válik. GILGAMES félisten, LUGALBANDA és NINSZUN fia, más, akkád forrás szerint ARURU istennő teremtménye, 127 évig Uruk királya. René LABAT szerint apjával együtt történelmi személyiség volt. A hozzá kapcsolódó mítoszok sumér eredetűek, akkád, babiloni és asszír változatokban egyaránt fennmaradtak, a legteljesebb a 12 táblányi asszír változat.

Az ENMERKAR-mítoszok Uruk és Aratta – egy, az Iráni Fennsíkon elterülő kisállam, – kapcsolata köré szövődnek, Uruk erejét, felsőbbrendűségét domborítják ki. A király kulturális hős is, az írás és sumér hordozója, az agyagtábla feltalálója.

LUGALBANDA több mítoszban ENMERKAR hadvezére, a mítoszaiban felfedezhető anakronizmusok – például az évezrednyivel később élt nomád martuk szerepeltetése – jelzi, hogy ezek a mítoszok jóval későbbiek az ENMERKAR- és GILGAMES történeteknél, valószínű, hogy kultikus és politikai indítékok diktálták elterjesztésüket.

A GILGAMES-mítosz-együttes többretegű. Teljesen valószínű epizód például a *GILGAMES és AGGA*, amely Uruk egyik ostromáról szól; Kis katonái GILGAMES pusztá megjelenésétől megijednek és abbahagyják a város falainak a vívását. A *GILGAMES és HUWAWA* című történet szerint az uralkodó megijed az Eufrátesz hullámaival sodort holttestektől, a haláltól és a hírnévben keres ellenszert erre. Szolgájával ENKIDUVAL és ötven katonával elindul, hogy megölje HUWAWÁT/HUMBABÁT, a cédruserdő torz, viharfűjő, nagy erejű, ellenfeleinek erejét elvevő őret, átvitt értelemben magát a cédrust, azaz az életet. Az ez idő tájt még az iráni hegyvidéken is növény a sumérok „*életfája*” volt, rendkívül tisztelték, sőt, a Kr. e. II. évezredben a sumér uralkodók jó néhány valódi hadjáratot is folytattak a Folyamközben olyan ritka, a szakrális építkezésekhez nélkülözhetetlen építőanyag megszerzéséért. Tény, hogy a mítoszban GILGAMES és ENKIDU legyőzik HUWAWÁT és a fejét Nippurba viszik ENLIL elé.

A *GILGAMES, ENKIDU és az Alvilág* mítosz mintegy „*háttér*” ad GILGAMESnek. Az őskorban INNIN Urukban ülteti el a *halub*-fát. GILGAMES megvédi azt a gonosz démonok ellen – ezek között van LILA, a héber *Lilith*, a Talmud szerinti *Ádám* első felesége, akire név nélkül a Biblia is hivatkozik (1Móz 1, 27). Jutulmul INNIN neki ajándékozza a fát, GILGAMES dobát és dobverőt (a varázsserejű tárgyak nevének értelmezése bizonytalan), az ezek révén kapott hatalom birtokában dolgoztatja Uruk lakóit. A nők panasza miatt a varázseszközök lehullanak az Alvilágba, az utánuk menő ENKIDU az Alvilág foglya lesz, GILGAMES ENKI isten segítségével eléri, hogy NERGÁL időlegesen visszaengedje a földre, a király kérésére ENKIDU elmondja a holtak sorsát az Alvilágban, megérteti GILGAMESSEL, hogy az élet örökre meghatározza az ember sorsát.

A Kr. e. II. évezred elején született mítoszok valós történelmi eseményeket tükröznek mitikus módon. A *Martu isten házassága* című eposz a martu – akkádul amurú – nép letelepedésének és egyenjogúsításának mitikus magyarázata. Ez utóbbi szerint a magányos MARTU pásztoristen az istenek lakomáján ugyanúgy két adag ételt kap, mint a nők istenek. Ezt nőülésre intő jósjelnek fogja fel, NUMUSDA kazallui isten szolgája lesz, azért, hogy elvehesse az isten lányát. A templomépítés minden nehéz, piszkos munkáját elvégzi, több akadály legyőzése után elnyeri a lány kezét és így teljes jogú istenség lesz.

Végül, de nem utolsó sorban, az évezred elején a termékenység szertartások mitikus-mágikus alakban, az *Innin-Dumuzi mítoszokban* jelentkeznek. A szertartások során a király személyesíti meg DUMUZit, az istennőt főpapnője „játssza”, a mítoszok szövegei mitologikus utalásokkal teli szerelmes dalok. Hasonlót tapasztalunk majd az *Ószövegetben*, lásd SALAMON *Énekek Éneke* című ismert könyvét.

Az akkád mítoszok központi fogalma az előre megírt, elrendelt sors, ami istenekre és emberekre egyaránt kötelező, főképp a halál foglalkoztatja őket, józanul, bár kissé komoran viszonyulnak ehhez. Világképük dualista, az érzékelhető világ csupán többé-kevésbé hű mása az égben eszményi mintaként létező valóságnak. Így kozmográfiájukban létezik az istenek világa és annak földi mása, Báb-ili, Babilon, az istenek lakhelyének földi megfelelője.

Új elem az akkád istenvilágban a rendre törekvés. Istencsaládokat, -rendszereket konstruálnak, igyekeznek kizárni az égi világból az ellentmondásokat, megpróbálják a földi ember számára felérhető logikával berendezni a mennyeket, hátha akkor könnyebben megérthetik – és viselhetik el – a mindennapi lét érthetlenségeit.

Az **akkád, majd babiloni és asszír** mitológia átveszi és továbbszövi a sumér hiedelmeket. Az *Enuma elis...* (Akkor ott fenn...) kezdetű babiloni teremtésmítosz a világ keletkezéséről alkotott sumér-akkád és babiloni elképzelések rendszerezett, teológiai szempontok szerint feldolgozott változata. Eredetileg nem volt ég és föld, csak APSZÚ, az édesvízü tenger és MUMMU-TIÁMAT az őskáosz sárkány alakú, női megszemélyesítője. Kettejük kapcsolatából születik ANSAR és KISAR, az Ég istene, illetve a Föld istennője, valamint LAHMU és LAHAMU, a világosság és a sötétség megszemélyesítői. Más mítoszgyűjtes szerint LAHMU és LAHAMU APSZÚ és TIÁMAT gyermekei, ANSAR és KISAR szülei. ANSAR és KISAR fia ANU az égisten, ANTU férje, ÉA, ISTÁR, KUMARBI és LAMASTUM apja. A fiatal istenek lármázása zavarja APSZÚt, aki ezért el akarja őket pusztítani, de ÉA fellázad ellene, varázskörbe zárja, kasztrálja, legyőzi, palotáját elfoglalja. A majdani görögöknél *Kronosz* mítosza cseng ezzel egybe. Az istenek között kitört harcban a régi istenek élén TIÁMAT áll, akinek a hadvezére KINGU. Az új istenek vezére MARDUK, ÉA és DAMKINA fia, aki legyőzi TIÁMATot, testét kettéhasítja, ebből lesz az égbolt és a föld. KINGU véréből agyaggal összegyúrja, ebből lesz az ember, akinek lakóhelyéül megépíti az 'istenek kapuját', Báb-ilit. Az asszír változatban MARDUK helyébe ASSUR alakja kerül.

Egy másik teremtésmítosz szerint MARDUK a világ teremtése előtt a tenger közepén lakott. Ő a víz fölött nádból lakást épített, földet teremtett és azt a nádkunyhó köré rakta, az istenek kényelmére megteremtette az embereket, akiket megtanított házakat csinálni nádból és agyagból, majd városokat csinált és megteremtette az állatokat és növényeket.

Az **ATHRAHASZISZ-mítoszban** az önfenntartó munkát – csatornaásást, gátépítést, földművelést – sokalló istenek sztrájkba lépnek, és ENLIL nippuri szállása előtt tüntetnek. ÉA azt tanácsolja az ANU vezette isteni tanácsnak, hogy a kis istenek munkája elvégzésére teremtsék meg az embert. Egy megölt isten véréből és agyagból embert gyúrnak, az emberek lármája azonban zavarja őket. Előbb szárazsággal, aztán éhínséggel, végül özönnívvel akarják őket elpusztítani, de ÉA megsajnálja kedvencét, ATRAHASZISZT – a név Áradó Bölcsességű jelentésű – hétnapos áradást jósoló vízórát szerkeszt, majd bárka-tervrajzot rajzol a homokba. ATRAHASZISZ megépíti a bárkát, átvészeli a vízözönt, és ennek elmúltával NINTU újratemti az emberiséget.

Az emberiségnek lehetősége van elnyerni a halhatatlanságot. Az **Adapa-hősköltemény** szerint ADAPA, Kis uralkodója halászás közben eltöri a DÉLI SZÉL – egy rosszindulatú égi lény – szárnyát és ezért ANU maga elé rendeli, hogy megbüntesse. Meg akarja mérgezni. ÉA ezt tudja, ezért azt tanácsolja ADAPÁNAK, hogy semmit se fogadjon el ANU kezéből. Közben azonban TAMMUZ/DUMUZI és GIZZIDA/NINGISZIDA istenek meggyőzik ANUT ADAPA vétkének szándékolatlanságáról, ezért ANU az 'élet ételével', az 'élet italával' akarja megvendégetni a

királyt. Ő semmit sem fogad el, így nem válik halhatatlanná, ezt ÉA a Sors eszközeként, akaratán kívül megakadályozza, mivel a Sors erősebb az istenek és az emberek akaratánál.

Az **ETANA-mítosz** töredékesen maradt ránk, benne ETANA mitikus kisi király városa nagy nyomorúságot ér meg. A király az istenekhez akar eljutni, segítségért. Kiszabadít egy fogoly sast és annak hátán akar feljutni az égbe. A tábla szövegének folytatása ismeretlen a mítosz befejezése egyes kutatók szerint optimista, ETANA eljut az istenekhez, és azok segítenek rajta, mások úgy vélik, hogy drámai véget ér, lezuhan. A mítosz képzőművészeti megformálása – pecséthengerek domborműveként – csak a sason égbe szálló ETANÁT ábrázolja, így valószínűbb az első változat, bár Kis hatalmának valós csökkenése, Uruk jelentőségének megnövekedése a második változat lehetőségét – a hatalom csökkenésének mitikus magyarázatát – sem zárja ki.

A **GILGAMES mítosz** első akkád szövege a Kr. e. XIX. századból való, II. kanonikus változata az évezred végén, III., hogy úgy mondjuk „átdolgozott” formája a Kr. e. I. évezred elején íródott. Már említettük, hogy a legteljesebb variánsa asszír.

ARURU alsóbbrendű isten, aki annakidején MARDUKnak az ember megformálásában segített, az északi hegyek között bölény formájú, félállati lényt, egy vadembert teremt, azért, hogy legyen, aki GILGAMESSEL szembeszálljon. EZ ENKIDU. GILGAMES az ISTÁR-templom egyik templomi prostituáltját küldi hozzá, aki egy hétig tartó szeretkezés eredményeképpen emberi életmódra szoktatja. ENKIDU Urukba indul, útjában pásztorokkal találkozik, akik között megismeri a ruhát, a kenyeret és a sört. A város kapuja előtt párviadalra hívja GILGAMEST, de nem tudják egymást legyőzni, és barátok lesznek. Ugyanakkor kettejük között úr és szolga viszonya is fennáll.

Innen a már ismert **GILGAMES és HUWAWA mítoszával** folytatódik a cselekmény, **Enkidu/Eabani története** csak ennek egyik mellékszála. Egy másik mellékszál, önálló epizód az **Özönvíz mítosza** UTÁ-NA’ISTIM, (jelentése: *Megtalálta az Életet*), később ÚM-NAPISTI/ÚM-NAPISTIRUQU (jelentése: *az Élet Napja Távoli*) története, amely a sumér **ZI’USZUDRA mítosz** megfelelője, ÉA ebben a suruppaki nádkunyhó falának mondja el az istenek tervét, UTÁ-NA’ISTIM bárkát épít, amelyben családja mellett minden földi élőlény egy párja helyet kap. Az egy hétig tartó vízözönben minden elpusztul, maguk az istenek is az égbe kell, hogy meneküljenek, holló, majd galamb jelzi UTÁ-NA’ISTIMNEK, hogy megszűnt-e az ár. Újabb hét nap múlva a bárka partot ér *Niszir* hegyén, UTÁ-NA’ISTIM áldozatot mutat be ENLILnek, aki örök életet ajándékoz neki az élők világán kívül. GILGAMES az ilyen örökkévalóságot elutasítja.

Ugyancsak önálló epizód az **ISTÁR-mítosz**. ISTÁR, Uruk főistennője, beleszeret a Cédruserdőből győztesen hazatérő GILGAMESBE, aki felsorolva, hogy miként pusztította el az istennő korábbi szeretőit, visszautasítja az isteni kedvest. Az bosszút forral, apjával, ANU istennel megteremteti AZ ÉGI BIKÁT – GUD-ANNA/BUL SAMI, sárkánybika, egyetlen lehelete 3600 embert képes megölni, felzabálja a város minden élelmiszerartalékát, dobantásával barlangot vág a földbe –, ám GILGAMES ENKIDU segítségével ezt is legyőzi és a bika kitépett heréit megvetése jeléül ISTÁR arcába vágja

Különböző más mellékszálak eseményei a **GILGAMES-mítosz** fő mondanivalóját emelik ki. SZIDURRI, a Halál Tengere partján élő isteni korcsmárosnő arra figyelmezteti, hogy hiábavaló az örök élet keresése, ehelyett inkább a perc örömeivel kell törődnie. GILGAMES, aki kétharmad részben isten, áthaladhat a Masu-hegység emberi világot a Halál Tengerétől elválasztó hágón, az ezt őrző skorpió-emberpár átengedi. A tenger halálos vizén UR-SANÁBI/SURSU-NABU a másvilág révésze viszi át. A halál – valódi formájában vagy jelképesen, mint álom, mint valamilyen élet-jelkép –, egyébként is gyakran szerepel GILGAMES történetében: a király halhatatlanná válhat, ha UTÁ-NA’ISTIM szigetén hét nap és hét éjjel ébren marad, ám ő elalszik; UTÁ-NA’ISTIM felszólítására meg kellene, hogy mosdjon az Élet vizében de ő csak ruháját mossa ki abban, amitől az megújul; a tengerből felhossa az élet fűvét, amit egy kígyó lenyel és meg-

fiatalodik, leveti a bőrét. Valamennyi epizód ugyanazt hangsúlyozza: a félisten GILGAMES kegyeltje ugyan a nagy isteneknek, de sorsa a halandó embereké, amelyet nem kerülhet el.

Az első évezred mítoszai vagy visszatérnek olyan, még a sumér mitológiában járatos témához mint az **ISTÁR pokoljárása**. Csak emlékeztetőül: ISTÁR sumér előképe, INNIN díszes ruhában az Alvilágba indul. Ahogy az Alvilág hét kapuján áthalad, sorra elveszik ruhadarabjait, ékszereit, jelképeit, meztelenül vezetik ERESKIGAL elé – sorsát az isten se kerülheti el! – elítélik, karóba húzzák, tetemét horogra akasztják. ENKI segítségével megteremti KURGARUT és KALATURRUT, akik az Élet Vízével és Fűvével meghintik, feltámasztják, de csak úgy hagyhatja el az Alvilágot, ha helyettest állít maga helyett. Hiába keres ilyent, SARA, a fia, Umma védőistene, LATARAK, egy másik város védőistene megalázkodnak ISTÁR előtt, de nem mennek a pokolra, végül ISTAR az őt megcsalt DUMUZIT küldi le maga helyett. DUMUZIT nővére, GESTINANNA istálló mellett fogják el az ördögök, ez után fél évig ő, fél évig INNIN tartózkodik az Alvilágban. Egy másik változatban férjét, az eltűnt DUMUZIT keresi a Pokolban. A pásztor DUMUZI egyébként a földművelő ENKIDUVAL – ő a csatornák istene – vetélkedett – sikerrel – INNIN kezéért.

Nincs helyünk itt a sumér-akkád- babiloni-asszír mitológia, bár csak legfontosabb isteneinek legendáriumát felsorolni, de meg kell említenünk az ezidőben keletkezett mítoszok között az olyan közvetlen politikai aktualitású történetet, mint az **ERRA-mítoszt**. Az emberek nem tisztelik eléggé a pusztulás, dögvész istenét, és az, kihasználva a koronaékszereket megtisztítani eltávozott, a helyettesítést ERRARA bízó MARDUK távollétét, elpusztítja Babilont. ISUM, ERRA isteni hírnöke meggyőzi hibájáról, ekkor a többi istennel együtt helyreállítja a várost. A mítosz mögött az első évezred asszír-babiloni hadjáratok valamelyikének mitikus képét feltételezik a mitográfusok, de lehet egy óriási járvány emléke is.

Nem zárhatjuk le ezt a kérdést anélkül, hogy ne szólnánk arról, hogy GILGAMESEN kívül más, ezúttal bizonyítottan történelmi személyiségek is váltak mitikus hőssé. I. SARU-KINU király születésének legendája szerint (*élt Kr. e. 2334-2279 között, legendája az újasszír korban keletkezett*) az uralkodó – aki a szöveg szerint maga mondja el tanulságul utódainak viszontagságos ifjú éveinek történetét – alacsony sorból emelkedett föl. „*ENÍTIUM, anyám, fogant engem, megszült engem titokban, sásból való kosárkába helyezett, szurokkal zárta le fedelét*”, mondja a legenda, az apja ismeretlen, papnő anyja sáskosárba teszi, s leengedi a folyón. A beszurkozott kosár nem süllyed el, a vízholdó AKKI kihalássza, a gyermeket felneveli, kertésznek veszi maga mellé, ISTÁR megkedveli, királyságba segíti. Az úgynevezett „*kitett királyi gyermek*...”, a különleges dologra hivatott ember rendkívüli születési és felnevelkedési körülményei mítoszának legismertebb változata a *bibliai MÓZES története* (2Móz 2, 1-10). Ugyanakkor ez a mítosz szemlélteti legplasztikusabban, hogy már a legkorábbi időktől szoros összefüggés mutatható ki a Folyamköz és a szomszédos területek mitológiája között, számos, jóval későbbi, eredetinek tűnő, belső fejlődésének mutatózó mítosz, legenda valójában folyamközi eredetű és csak e terület és lakói lassan tisztuló történelmének, kultúrájának jobb megismerése helyezi el őket a kultúrtörténeti kirakósjáték valóban számukra kijelölt helyén.

IZRAEL MŰVÉSZETE

Kr. e. XIII. sz. – Kr. u. III. sz.

Háttér:

A Föníciától délre eső, a Földközi tenger, az arab sivatag és a szír puszták közötti területet neolitikumi előzmények után a Kr. e. III. évezred folyamán itt letelepedett kánaánita sémi törzsek nyelvén Kánaánnak nevezték. A fontosabb kereskedelmi utak találkozásánál önálló városállamocskák alakulnak ki, mint Gezer, Meggido, Gaza, Béth-Seán, Lachis, az

utaktól távolabb fekvő hegyvidékeken pedig törzsekbe szervezkedett nomád vagy félnomád őslakó embercsoportok éltek. A következő évezred során betelepedett, – a sémi nyelvek keleti csoportjához tartozó, csak közvetett említésekben ismert, de fennmaradt nyelvemlékek nélküli nyelvet beszélő – amurú törzsek mellett hurri csoportok is megjelennek a térségben.

A Kr. e. II. évezredben az amoriták mellett filiszteus, moabita, ammonita, edomita bevándorlók telepednek le és mellettük mind rendszeresebben megjelennek ezen a vidéken az eleinte nomadizáló habiru törzsek.

A letelepedett népelemek mintegy 60, az ásatások alapján ismert – jobbára erősített, a nomádokkal állandó harcban álló – városállamának előképe egyiptomi. A városok egymástól függetlenek, szövetséget csak nagyon ritkán alakítanak ki egymással a települések. Ilyen volt a Kr. e. XV. században a 330 „szír” város *III. THOTMESZ* elleni szövetsége a vesztes megiddói csata előtt. Ez után *EKHNATON* reformjai bukásáig Egyiptom a térség ura, hatalmát csak a hettiták hódításai, majd a *‘tengeri népek’* okozta pusztítások rendítik meg.

A Kr. e. XIV. század folyamán a térségbe észak felől lassan betelepülő félnomád sémi habiru törzsek fokozatosan elfoglalják a terület északi részét. Eredetileg állattenyésztők, de Mezopotámia népeitől eltanulják a földművelést és Kánaán térségében mind gyakoribbak a konfliktusai a szintén földművelő helybeliekkel a terület birtoklásáért.

Etnikailag nem igazán egységesek ezek a törzsek, a *‘termékeny félhold’* országaiban a *habiru* szó – jelentése *‘kóborló’, ‘vándorló’* tulajdonképpen *‘poros’* –, annak a sémita nomád pásztornépeknek a neve, amely állatot tenyészt, karavánokkal járja az utakat, fegyverese annak, aki megfizeti és gyakran a rablástól, útonállástól se riad vissza. Csoportjaik a Kr. e. XIV-XIII. században törzsi szervezetben élnek, törzsszövetségekbe rendeződnek, a más, régebb letelepedett népek elleni harc okán és ebbe a szövetségbe a század vége felé befogadják azokat a – Délnyugat, Egyiptom felől érkező – törzseket is, amelyek magukat izraelitáknak nevezték.

A többféle népességből összetevődő új etnikumnak sem műveltsége, sem hagyományai nem egységesek. A már letelepedettek helyi, kánaánita hagyományokat ápolnak. A Mezopotámia felől hullámokban érkező habiruk – héberek – már földművelők, ismerik a városokat, az ellenük való harc hagyományai elevenek bennük. Ősatyjuk az Ur városában született ÁBRAHÁM (1Móz 12, 1-6), istenük az az ELOHIM, aki leginkább kánaáni-föníciai megfelelőjére emlékeztet. A délről jött törzsek – *Efrájim* és *Manassé* törzsei – legendái Izrael ősatyáról, az egyiptomi rabságról, a szabadító MÓZESRŐL és a menekülésről szólnak, főistenük pedig JAHVE, a szó jelentése kb. *‘létező’*, de a vallástörténészek – a sémi *hvh* gyökből – *‘pusztító’, ‘viharzó’* értelemmel is magyarázzák.

Az első két csoport közös indíttatását nem szükséges magyarázni, hozzájuk csatlakoznak, száz éves időkülönbséggel az „egyiptomi” törzsek. A Kr. e. XI. századra valamennyien megállapodnak Kánaánban. Életük a felbomló törzsi társadalom korára jellemző, mezőgazdasággal, állattenyésztéssel foglalkoznak, a belterjes gazdálkodással megművelt közösségi földek a faluközösség tulajdonában vannak. A közösség vezetője a nászi, papja a lévita. A törzsek élén kiemelkednek a bírák, fokozatosan ezek kezében összpontosul a bírói és a papi hatalom /*DEBÓRA* (Bir 4, 4-14), *JEFTE* (Bir 11,1-12,7), *SÁMSON*, (Bir 13-16) stb./, majd a törzsek törzsszövetségekbe szerveződnek / *SÁMUEL* (1Sám 7, 15), *GEDEON* (Bir 6, 14-23)/ stb., a harcok folyamán létrejön *JERUBAÁL-GEDEON* OFRA-központú törzsi állama. A harcokban egyes törzsek átszerveződnek, a kutatók egy csoportja feltételezi, hogy LÉVI törzse is e harcok folyamán veszítette volna el eredeti szállásterületét, vált volna anélküli, papi törzssé. Mások feltételezése szerint, akik a *‘LÉVI’* szó *‘csatlakozott’* jelentéséből indulnak ki, a törzs később csatlakozott a délről felvándorolt törzsekhez, ezért nem jelöltek számukra ki törzsi szállásterületet. Egyik elmélet sem magyarázza, hogy jövevény, illetve széteső, törzsi birtokait vesztő közösség létükre miként válhattak papi törzssé, a 4Móz 3, 11-13 értelmében: *„Ime én kiválasztottam a lévítákat Izrael fiai közül, minden elsőszülött helyett a mely az ő*

anyjának méhét megnyitja Izráel fiai között: azért legyenek a lévíták enyéim.” Vigyázat: nem minden lévita pap is. Csak ÁRON – MÓZES testvére – és fiai papok, a nem ÁRON családjából, hanem a magukat KÉHÁT leszármazottaitól eredeztető, de nem a szintén kéhátita ÁRON családjából származó többi kéhátita lévita a szent sátor kellékeit gondozta, és a frigyládát hordozta, végül a másik három LÉVI-fiú közül GERSON utódai a templom körüli alantas szolgálatot teljesítették (1Móz 46,11). A lévíták 48 várost kaptak lakóhelyül, a papi tizedből tartották el magukat, ők őrzik és látják el a laza törzsszövetség jelképes központjában, Siloban felállított szent sátor, a vallási központ körüli szolgálatot. A lévíták másik csoportja – vándor áldozópapként járja a szállásterületeket, fenntartva és terjesztve Jahve kultuszát, a nomád törzsi hagyományokat.

Kr. e. 1150 körül SAUL, a BENJÁMIN-törzs vezetője az ammoniták, moabiták, amálekíták és a filiszteusok fölötti győzelmei után elfoglalja Jábes-Gileádot és uralkodója lesz a törzsek szövetségének (1Sám 10-15). Fővárosa Szekkem.

Kr. e. 1010-971 között DÁVID uralkodik Júda királyságában. Fővárosa Hebrón. Legyőzi IZBAÁL/ISBÓSETET, SAUL fiát, egyesíti a két országot. Kiűzi a filiszteusokat Izraelből – elfoglalja Gát filiszteus települést –, majd a kánaánita~jebuzeus Jeruzsálemet is meghódítja és ezt a várost teszi az egyesített állam fővárosává és kultikus központjává. Megerősíti a központi hatalmat, állandó hadsereget szervez, egységes adórendszert vezet be.

971-926 között SALAMON uralkodik. Alatta éli fénykorát az új állam. Belpolitikai intézkedései közül kiemelkedik: az ország 12 tartományra való új területi beosztása, amely csak részben veszi figyelembe a korábbi törzsi határokat, közigazgatási reformok, a jeruzsálemi főtemplom felépítése – ezzel csapást mér a nomadizáló hagyományokra, a korábbi sátorszentély helyett kötemplomot állít –, a hadsereg korszerűsítése, lovasság és harci kocsis alakulatok felállításával. Külpolitikájában Egyiptom felé tájékozódik, jó kapcsolatai vannak Türosszal. Halála után kettészakad az állam.

Kr. e. 932-722 között Izrael – az egyesített ország északi része – önálló állam. A déli rész Júda néven Kr. e. 931-587 között önálló.

926-910 között ROBOÁM/RECHABEÁM ellenében JEROBOÁM egyiptomi segítséggel alapítja meg az önálló északi, izraeli királyságot. Hadat visel az egykori ország déli tartományaiból megmaradt – júdai – királysággal, a moábitákkal, a damaszkuszi arám királysággal, majd az asszírokkal. Igazi sikereket csak OMRI (881-871) ér el a moábiták és a damaszkuszi arám királyság ellen. Ő északon, Samariában alapít fővárost.

A kb. a Kr. e. IX. század vége óta létező korai prófétai mozgalom – első képviselői az izraeli ÁMOS és OZEÁS, pár évtizeddel később a júdai ún. ELSŐ IZAIÁS és MIKEÁS – amely a már SALAMON alatt megjelenő társadalmi igazságtalanságok – a nagybirtokosság és a papság hatalmának nagyméretű megnövekedése, az uzsorások pénzügyi diktatúrája, az adósrabszolgaság elterjedése stb. – ellen lépett föl, az asszír hódítások okozta válságból vallási úton próbálja kiszabadítani az országot. A prófétai mozgalmat támogató erők politikai változásokat kezdeményeznek.

A Kr. e. 845-818 között uralkodó JEHU kiűrtja mind a két – északi és déli – ország uralkodóházát, de adót fizet az asszíroknak. (Kr. e. 885, a qarqari csata, III. SULMANU-ASARÍDU győzelme többek között AHAB izraeli király felett).

Kr. e. 732-724 között HÓSEÁS király szövetségre lép Egyiptommal az asszírok ellen, II. SARRU-KÍNU Kr. e. 721-ben elfoglalja Samariát, Izrael lakosságának zömét Asszíriába deportálja, helyükbe arámi és Babiloni telepesekeket költöztet. Júda lakossága adófizetés és teljes meghódolás árán megmenekül a kitelepítéstől. Utóbb különféle szövetségekbe bonyolódva igyekszik megszabadulni az asszír kötelezettségektől.

Kr. e. 701-ben emiatt SZÍN-AHHÉ-ERIBA megostromolja Jeruzsálemet, de a seregében kiűtő pestis megmenti a várost az elfoglalástól – más, regényesítettebb történetet ad elő a 2Kir 18, 13-19, 19, 35 –, ám a valódi következményeket, a fizetett hadisarcot – amely 13,095 tonna

ezüstre, 1455 kg aranyra rúgott lévén egy talentum súlya 43 650 g. –, és az elcsatolt települések jelentőségét felmérni is alig lehet.

A Kr. e. VII század prófétái – *JEREMIÁS, SZOFONÍÁS, NÁHUM és HABAKUK* – a Babilon jelentette veszélyre figyelmeztetnek, mintegy előkészítik a népet a katasztrófára.

Kr. e. 622 körül enyhülnek a társadalmi nagycsoportok közötti feszültségek, megtalálják a „régí törvénykönyvet”, az adósrabszolgaság időtartamát 6 évre korlátozzák. Erősödik JAHVE kultusza.

Kr. e. 612, az asszír nagyvárosok elfoglalása a birodalom pusztulásának előjele volt. Bár 608-ban *II. NÉKÓ* fáraó személyesen vezeti hadseregét Asszíriát megsegítendő és az útját álló júdai uralkodó, *JÓSIÁS* maga is elesik az ismét Meggidónál vívott csatában, az egyiptomi sereg elpusztul *II. NABÚ-KUDURRI-USZUR* seregeinek csapásai alatt. Sőt a balszerencséjére az Egyiptom és az Újbabiloni Birodalom közötti konfliktusba belebonyolódó, az adófizetést is megtagadó *JÓJÁKIN*, majd az utód, *CEDEKIÁS/CIDKIIA* tettét megtorlandó, *NABÚ-KUDURRI-USZUR* 587-ben elfoglalja Jeruzsálemet és Júda lakosságának körülbelül ötödét Babilonba deportálja.

Az Asszíriába deportáltak felszívódnak az idegen országban, a Babilonba hurcoltak viszont kisebb-nagyobb csoportokat alkotva még vallásukat is gyakorolhatják. Ekkor lép fel a próféták újabb csoportja, az ún. *MÁSODIK IZAIÁS, JEREMIÁS, SZOFÓNÍÁS, NÁHUM, HABAKUK és ABDIÁS*. Szinte nehezebb a helyzete a Júdában maradottaknak, ők összekeverednek a betelepített idegenekkel és a hódítókkal, olyannyira, hogy eredeti identitásukat elveszítve, egy új keveréképet alkotnak, a szamaritánusokat.

A hagyomány szerint a babiloni fogság 70 évig tartott, valójában 52 év után *II. KÜROSZ/II. KURUS* Kr. e. 538-ban visszaengedi hazájukba a zsidókat. Még azt is megengedi nekik, hogy *SALAMON* lerombolt templomát újjáépítsék, így magukkal vihetik a templomból, hadizsákmányként Babilonba hurcolt arany és ezüst kegszereket.

A templom Kr. e. 517-ben elkezdődött újjáépítése *SESBASSÁR/SESBACCÁR ~ ZOROBÁBEL/ZERUBBABEL* helytartó, *SEALTIÉL* fia, *JÓJÁKIM* király unokája alatt kezdődik. Mivel a szamaritánusokat kizárják az építésből, ők akadályozzák a munkát, sőt, feljelentik a zsidókat a perzsa udvarban, hogy nem is templomot, hanem várat építenek, lázadásra készülnek. Ezért egy ideig az építkezés megáll, csak 520-ra sikerül az új templomot felépíteni.

A politikai élet helyreállítása *NEHÉMIÁS* műve, ő *HAKÁLIA* fia, aki nem perzsa létére a királyi udvar egyik főméltósága, ebből nevezik ki Júda helytartójának. Munkájában megfelelő társra akadt az *ELEÁZÁR*-leszármazott *JÉSUA/JESUA* főpapban, aki – bizonyos fokig államfőként is –, a helytartóval együtt fundamentalista vallási reformot kezdeményez, majd hajt végre. Újjáépítik és újraterlepitik Jeruzsálemet, majd *EZSDRÁS* és *NEHÉMIÁS* vezetésével megkezdődik a szentnek tartott írásk – *MÓZES* öt könyve, majd sorra a történeti és prófétai könyvek – összegyűjtése, véglegesítése, lezárása. A fogság után ugyanis újabb prófétai hullám lép föl. A kultusz újraszervezése érdekében tevékenykedik *AGGEUS, JÓNÁS, MALAKIÁS és ZAKARIÁS*, és szintén a fogság után keletkeznek *DÁNIEL, JOEL, ILLETVE AZ ÚN. HARMADIK IZAIÁS* könyvei, amelyek kevésbé profetikus, mind inkább apokaliptikus írásk, a távoli jövőt, a messiási korszakot vetítik előre.

A sorozatos reformok eredményezik zsidók és szamaritánusok végleges szakítását is. A szamaritánusok ellen-templomot építenek maguknak a Garizim-hegyen, a két közösség ellentéte ellenségeskedéssé fajul. Ugyanakkor jelentős zsidó közösség marad Babilonban, Alexandriában, és a térség nagyobb városaiban szintén sok zsidó telepedik le. Nyelvük is megváltozik, Babilonban arámi, Egyiptomban jobbára görög az zsidó közösségek nyelve. Mi több, a fogságból hazatérő palesztinai zsidóság is az arámit használja a mindennapi érintkezésben.

Kr. e. 331 a perzsa birodalom bukásának éve, Palesztina *NAGY SÁNDOR* fennhatósága alá kerül. Viszonylagos önállóságot élvez, sőt, az uralkodótól különféle kiváltságokat is kap, mert az ország önként hódolt meg.

Kr. e. 300-197 között Palesztina az egyiptomi *Ptolemaiosz*-dinasztia hatalma alatt áll, fennmarad viszonylagos önállósága és vallásszabadsága. Ez a szír *SZELEUKIDA* dinasztia uralma alatt korlátozódik, nőnek az adóterhek, *IV. ANTIOKHOSZ EPIPHANÉSZ* (Kr. e. 175-164) a templom kincstárát is kiüríti. Korlátozza a vallás gyakorlását.

Kr. e. 167-ben a *HASMONEUS MATATIAS* vezetése alatt felkelés robban ki, amelyet 166-tól fia, *JÚDÁS* – ragadványnevén *MAKKABEUS*, ‘kalapácsos’ – vezet. Jeruzsálemet is felszabadítja. *IV. ANTIOKHOSZ EPIPHANÉSZ* halála után a kiskorú uralkodó helyett kormányzó *LÜSZIASZ* visszafoglalja Jeruzsálemet, legyőzi a felkelőket, de birodalmi belpolitikai nehézségek miatt kiegyezik velük, csak adófizetésre kötelezi őket. Ugyanakkor megengedi nekik a szabad vallásgyakorlást, új, törvényes főpapot választhatnak, mi több, *JÚDÁST* meghagyja vezérnek. Az azonban folytatja a felkelést a *HASMONEUSOK* hatalmi céljai elérése érdekében, de hívei elhagyják, és hiába fordul a rómaiakhoz segítségért, az újabb szeleukida seregtől vereséget szenved, Kr. e. 160-ban maga is elesik az ellenük való küzdelemben.

Testvére *JONATHÁN* veszi át a felkelés vezetését. Kihaszználva a szeleukida birodalom trónviszályait, megszilárdítja hatalmát, 152-ben főpap és egyben kormányzó is, de kihívja maga ellen a politikai és egyházi ellenfelek egész sorát. Utóda testvére, *SIMON* lesz (Kr. e. 143-134), aki függetleníti az országot a *SZELEUKIDÁKTÓL*, érdemeiért főpappá és népvezérre választják, de saját veje, *PTOLEMAIOSZ* megöli, hogy maga számára szerezzék meg a hatalmat. Ez nem sikerül neki, *SIMON* utóda fia, *HÜRKÁNOSZ IOANNÉSZ* lesz (Kr. e. 134-104) aki terjeszkedő politikát folytat, elfoglalja Moábot és Szamariát, kötelezi az edomitákat a zsidó vallás felvételére. A *HASMONEUS* dinasztia egész Kr. e. 63-ig uralkodik Júdeában, ekkor az országot elfoglalják a *POMPEIUS* vezette rómaiak, akik az országot Szíriához csatolják.

Mivel a tartomány vezetői beavatkoznak a *JULIUS CESAR*, majd utódai közötti, a hatalomért folyó küzdelemben, közben Szíriától elválasztott Júdea királyának a Róma-barát *HERÓDEST*, az edomita *ANTIPATER* fiát nevezik ki. Ő megöleti az utolsó *HASMONEUS*-trónkövetelőt, *ANTIGONOSZT*, és Kr. e. 37-ben elfoglalja a trónt. Ez a függetlenség teljes elvesztését jelenti, az idegen, Róma-báb uralkodó kiszabta súlyos adók pedig elszegényítik az országot.

Kr. e. 4-től, *HERÓDES* halála után fiai uralkodnak az ország felett. Még abban az évben felkelés tör ki ellenük.

Kr. u. 6-ban *GALILEAI JÚDÁS* vezetésével létrejön a zélóták, a Róma hatalmát fegyverrel megdönteni szándékozók mozgalma.

Kr. u. 37-44 között látszólag *HERÓDES AGRIPPA* van hatalmon, de az ország igazi birtokosai a rómaiak.

Kr. u. 44-ben a megszállók végleg beolvasztják az országot a birodalomba.

A Kr. u. 64-66 között helytartóskodó *GESSIUS FLORUS* és a római uralom ellen Kr. u. 66-ban kitörő felkelés kezdeti sikerei ellenére a római hadsereg Kr. u. 70-ben végső győzelmet arat, elfoglalja Jeruzsálemet, földig rombolja az államiság szimbólumaként tiszteletben tartott templomot és szinte két évezredre megszünteti a zsidó államot.

Vallás:

Nagyjából a ‘*tengeri népekkel*’ egy időben lehet kimutatni Kánaán területén Izrael és Júda első törzseit. Vigyázat: itt nem az emberi élet első és későbbi, több ezer éves nyomairól beszélünk. Azok sokkal előbb jelen vannak a térségben, a mezolitikum és a neolitikum térségbeli emberének életéről, vallási eszméiről korábban esett szó. Itt és most a korai héber és izraeli törzsekről beszélünk, azokról a pásztor-, kisebb mértékben földművelő népekről, amelyek a Kr. e. XIV. századtól kezdve jelennek meg a térségben, s amelyek egységes néppé válása a Kr. e. XI. századig fejeződik be. Egyszerű, kisigényű népség ez, legalábbis ezt bizonyítják a mai Tell-al-Kédában, Hácóban, a Golán-fennsík mellett kiásott kunyhóik.

Megállapodásuk és egyben politikai tényezővé válásuk első igazi jele egy Lákisban – Tell-Duveir, Jeruzsálem közelében – feltárt, a Kr. e. X. századból származó erődítmény és

mellette egy, régebb épült, de a bibliai zsidóktól is használt templom. Ennek szentélyében olyan, sarkain szarvakkal ellátott kőoltár állt, amilyent Megiddóban – másképpen Tell-al-Mutaszalom, ahol a bibliai zsidóság emlékei a XVI. rétegből jól azonosíthatók – fedeztek fel.

Az északi törzseknek nem volt állandó kultushelye, isteneik a föníciai-szír térségben asszimilált előképek szerint hegyormokon, szentnek tartott ligetekben, facsoportokban, források mellett laktak és gyakran állítottak kőoszlopokat, építettek oltárokat, ültettek fákat tiszteletükre. Kánaánban a helyi kultuszokat sokhelyütt beolvasztják saját istenük kultuszába és a szent helyek Izrael istenének egy-egy csodás cselekedete színhelyévé változik. Mórija hegyén ÁBRAHÁM IZÁKOT például egy, már létező égőáldozati oltáron akarja feláldozni (1Móz 22, 2-14).

A déli törzseknek hordozható szentélye van. Ők is tisztelnek bizonyos fákat – 2Móz 3, 2-6, hegyeket – 2Móz 14-23 stb. de JAHVE lakhelye a szent sátor, amelynek pontos – igaz, a kutatók szerint sokkal későbbi, a fogság utáni – leírása a 2Móz 26,27-ben található meg. Mai mértékrendszerben maga az aranyozott deszkából készült, szőnyegekkel fedett sátor 15 x 5 x 5 m., két részét négy színű, szőnyegekkel készült fal választja el, 2:1 arányban. A nagyobb osztat a szentély, benne a szintén fából készült füstölő oltárral, a 12 szent kenyér asztalával és az aranyból készült, mintegy 60 kg. súlyú, hétágú gyertyatartóval. A másik, kisebb osztat a Tízparancsolat kőtábláit, a Törvények Könyvét (5Móz 31, 26), mannát (2Móz 16, 32-33) és ÁRON kivirágzott vesszejét (4Móz 17, 10) tartalmazó, az aranyborjú összetörése után készült (5Móz 10, 1-5) frigyládáé. A szentélybe csak a papok léphettek be, a szentek-szentjébe csak a főpap és ő is csak az engesztelés napján.

A sátrat egy 44,4 x 22,2 x 2,22 m. nagyságú, lenvászonból készült leplekkel kerített 'pitvar' vette körül, itt volt az égőáldozatok fából készült, belül homokkal töltött, rézzel bevont, ládára hasonló oltára a folyton égő tűzzel és a szertartásos tisztálkodás célját szolgáló medence. A bevonulás után a frigyláda JÓZSUÉ idejétől SÁMUEL koráig Silóban volt (1Sám 4, 4-17), aztán Kirjáth-Jeárim/Bahalában (1Sám 7, 1-2; 2Sám 6, 2), innen DÁVID idejében került Jeruzsálembe (2Sám 6, 15-17), ahol a király templomot akar építtetni a központi hatalmat megerősítendő (2Sám 7, 2-3) Erre azonban csak utóda SALAMON alatt, pontosabban Kr. e. 966-959 között kerül sor.

Kánaán ókori világbirodalmak peremvidéke volt, ahová csak mérsékelten sugárzott ki az egymást váltó birodalmak központjában és nagyvárosaiban tapasztalható kultúra és civilizáció. Kőtáblák durva rajza, néha vázlatosan jelzett égítést felé emelkedő kezek, primitív faragású kapuőrző oroszlánok szemléltetik az ezredforduló kánaáni társadalmának civilizációs szintjét. SALAMON ezért, templomát fölépítendő, Föníciából hoz mestereket. Papsága nem lelkesedik, különösebben az ötletért, JAHVE silói szentélye a nomád hagyományoknak megfelelő sátor, hosszú időn keresztül nem épül JAHVENAK föníciai mintára kőtemploma. SALAMON idejében azonban ez már, hogy úgy mondjuk, presztízskérdés.

A vándortörzsek kezdetben a korábbi totemisztikus-fetisiztikus hiedelemvilág maradványait is magukkal vitték új lakóhelyükre. Ennek közvetett bizonyítékai az étkezési tilalmak (bizonyos állatok, halak, rovarok fogyasztásának tilalma (3Móz 11, 1-47), a névadás, RÁHEL (*anyajuh, bárány*), KALEB (*kutya*), HÁMOR (*Szamár*), LEA (*vadtehén*), JÓNÁS és JÉNIMA (*galamb*), a törzsi állatjelképek-címerállatok (*JÚDA oroszlánja, DÁN kígyója, NAFTALI szarvasa, BENJÁMIN farkasa stb.* /1Móz 9, 9-27/), az állat-áldozatok. A fetisizmus maradványai a kövek állítása, fák, magaslatok szentként való tisztelete, egészen az égő csipkebokorig, de talán ilyen jellegűek a házibálványok, a terafim, az Úrim és Tummim, vagyis a főpap szíve fölött viselt, a szent sorsvetés tárgyaiként tisztelt tárgyak. A mágia maradványának tartják, pl. a körülmetélést, hasonlóképpen értelmezik a 2Móz 17, 10-12 jelenetét – az amálekíták feletti győzelem MÓZES kitárt karjainak köszönhető –, a szómágiát több helyen is megtaláljuk, legismertebb a JÁKOB áldása, a más összefüggésben már említett 1Móz 49 1.-28. A korábbi animizmus maradványai az ártó, vagy jóakarató szellemek, a vérben, szívben, vesében lakó

lélek hite és leginkább a nevekben – lásd ISTAR → ESZTER → Hajnalcsillag, SIN → Hold → Sinai hegység és csúcs, SAMAS → Nap → SÁMSON – de az ünnepkörben is nyomai maradtak az égitestek tiszteletének.

Archaikus istenek imádására is találunk elszórtan bizonyítékokat. Ilyen a csak 3Móz 16, 8.10.26-ban előforduló AZÁZEL, akinek „8. Vessen sorsot Áron a két bakra, egyik Sorsot az Úrért, a másik sorsot Azázélért”, „10. [...] hogy engesztelés legyen általa és, hogy elküldje azt Azázelnak a pusztába.” Közvetett bizonyíték más istenek meglétére és tiszteletére a 2Móz 20, 3, a Tízparancsolat 3. parancsa, „3. Ne legyenek neked idegen * isteneid én előttem” és a 2Móz 22 20, „20. A ki isteneknek áldozik, nem csupán az Úrnak, megölessék”, ezzel biztosítva a Mózes-előtti korszakban gyakorolt kultuszok nyomainak eltörlését – így az Élek tiszteletét – beolvasztva azt a délről jövő, harcias, állattenyésztő törzsek Jahve-kultuszába. Az ELOHIM név, az isten leggyakoribb héber nevének többszáma a vallástörténészek szerint annak a jele, hogy gondolatilag összeütközik a hagyományos politeizmus és az alakuló egyistenhit és a megoldás a többes szám, mint Isten felségének és teljességének nyelvi kifejeződése. Jahve nevének 10 különböző Ótestamentumbeli alakja az tanúsítja, hogy a déli viharisten egyetlen istenként fokozatosan általánosította magában a különböző nagy istenségeket. Az ÉL név egyszerűen Isten jelentésű, már találkoztunk vele, az ELOHIM nevet korábban értelmeztük. Sok esetben Isten melléknevei őrzik a beolvadt istenalak nevét, az **‘adonaj’**, **‘Úr’**, **‘mindenek felett uralkodó’** például ADÓN nevét őrzi, a SHADDAJ – ÉL SADDÁI, Nöldeke szerint a **shedi**, **‘az én szellemem’** névből származik –, eredetileg a törzset, vagy a nagycsaládot védő génusz lett volna és így tovább. Mindezzel csak jelezni akartuk, hogy a kérdések milyen szövevényét eredményezi a kutatás elmélyítése. Tény, hogy a kezdetekkor, az izraeli törzsszövetség létrejöttékor JAHVE a déli törzsek – egyesek szerint közülük is elsősorban LÉVI törzse – védőistene volt, törzsszövetségi védőistenként való elfogadása pedig az első lépés a zsidó nép és nemzet kialakulása felé.

JAHVE a déli törzsek viharistene, erre utalnak tulajdonságai. Ugyanezt árulja el az, hogy az Egyiptomból való menekülés idején mikor tűzoszlop, mikor felhő formájában halad előttük, a 2Móz 13, 21-22 szerint.

JAHVE a szövetség isteneként más, több mint egyetlen törzs, vagy néhány törzs istene, a beleolvadt isteni személyiségek tulajdonságait is tartalmazza, mintegy azoknak a személyisége is gazdagítja a korábbi viharisten jellemvonásait. Megmaradnak viszont hajdani jellemzői: neve tabu, nem szabad nevén nevez, ember, állat formájában ábrázolni

JAHVE, az egyetlen, a törzsszövetség istene csak nevében marad a déli törzsek egykori viharistene: a „..... hányjátok el az isteneket kiknek szolgáltak a ti atyáitok túl a folyóvízen és Egyiptomban...” a törzsszövetség mindkét csoportjához egyaránt szól. Hogy pedig mindkét csoport magáénak érezze a közös istent, fokozatosan kialakul az az emberi logika szerinti történet, a mítosz-együttes, amely habiruknak és izraelieknek egyaránt méltó helyet talál a közös eredet históriájában: a mezopotámiai ÁBRAHÁM –, a keleti törzsek ősatya – szövetséget köt ELOHIMMAL, unokája, JÁKOB – mint IZRAEL – pedig őse lesz JÓZSEFNEK, az EFRÁJIM és MANASSÉ törzs ősatyjának. S hogy kerek legyen a történet, a korábban betelepédettek, RUBÉN, SIMEON, LÉVI, JÚDA, IZSAKHÁR, és ZEBULON törzsei JÁKOBNAK LEÁTÓL született gyermekei, a másik feleség, RÁKHEL a JÓZSEF anyja, így tőle származnak MANASSÉ és EFRÁJIM, míg a legkésőbb csatlakozott törzseket LEA és RÁKHEL szolgálólányaitól származtatja a történet, DÁN és NAFTÁLI BILHÁTÓL, GÁD és ÁSÉR anyja pedig ZILPA (1Móz 29, 32-35; 30, 1-24;). Komolyra fordítva a szót, a törzsi hagyományoknak ez az egybeszerkesztés a Kr. e. XI. századig lezajlott és nagy szerepe volt abban, hogy az ország SAUL, még inkább DÁVID idejében egységes állammá válhatott.

Tulajdonképpen más út nem nagyon létezett. A habiru és izraelita törzsek késői jövevények voltak Kánaánban, léteztek a kánaánita törzsszövetségek – és ezek közül csak egy volt Moáb –, volt a mintegy 60, egymással is hadakozó, de a vándortörzsekkel egységesen

szembeálló városállam, a Kr. e. XII. századtól a térségbe telepedik a filiszteusok tengerész-népe, megannyi potenciális és valós ellenség, akik ellen az egyetlen segítség a 12 törzs összetartása, a közös alapja a JAHVEBA –, mint az ÁBRAHÁMNAK tett ígéret és a MÓZESSEL kötött szövetség, a berit alapján az ÁBRAHÁM és MÓZES népének segítőjébe és védelmezőjébe – vetett hit.

És erről bővebben kell szólni. A héber hagyomány a Mórija hegyén ÁBRAHÁMMAL történetekhez köti az Úr első ígéretét:

A szövetségnek a jelképeként MÓZESSEL már szerződik az Úr:

A szerződés JAHVE törvényeinek, a Tízparancsolatnak (2Móz 20, 1-17), a polgári törvényeknek (2Móz 21,22,23;) a betartása, a szent Sátor, a hajlék, az égőáldozati oltár és más templomi kellékek megfelelő biztosítása, a papi méltósággal és az áldozatok bemutatásával kapcsolatos teljesítendő feltételek aprólékos felsorolása (2Móz 25-30)

A szövetséget azonban nem könnyű megtartani. Az aranyborjú-epizód (2Móz 32, 2-6) következtében az Úr megharagszik, majd MÓZES kérésére megbocsát népének és megújítja a szövetséget.

A hagyományos istenek tiszteletéről való lemondás korántsem volt egyszerű, konfliktusmentes folyamat, a Kánaánba betelepült habiru és izraeli törzsek isteneiből fokozatosan alakult ki az a JAHVE, aki az egységes állammá alakuló izraeli királyság főistene. Hangsúlyozzuk, még nem egyetlen, kizárólagos istene, bár papjai fellépnek nevében ilyen igényekkel. Ám a JAHVE-központú monolátria ebben a korban még megengedi a különféle szent helyek, fétisek, sőt, akár a démonok kultuszát is, nem követeli meg a saját kultikus körén kívül eső kultuszok isteneinek hamis istenekként való elutasítását. Ez a kor SAUL, DÁVID és SALAMON kora, a zsidó királyság kialakulásának, majd fénykorának idejében vagyunk, amikor nagyon fontos a minden áron való központosítás. És ebbe a vallási béke is belefér. SALAMON temploma főníciai előképek szerinti megépítése egyszerre a „*tájba való békés belesimulás*”, és az uralkodói hatalmasság jelképe, JAHVE jellemvonásai közé bekerülnek BAAL vonásai is.

Sőt, a földművelés általánossá válása és a „*tájba való besimulás*” a kánaáni termékenységi és földművelő kultuszok, a dinasztikus házasságok pedig a BAAL-kultusz elterjedését könnyítik meg. Ez utóbbit a társadalom vezető rétege is támogatja. Itt és most nem a 2 Mózes 32,4 ároni aranyborjújára, vagy az 1Kir 12,29 említette jeroboámi két arany bikaszoborra, ezek csak a sémiták között általában elterjedt és sokáig Izrael népében is revivalként létező és periodikusan feléledő bikakultuszról tanúskodnak, hanem arra, amit az 1Kir 16, 31-33, vagy a 2 Krón 22, 3 és más bibliai könyvek említenek, JAHVE imádásának kiszorításáról a hagyományos, a más kánaáni népektől imádott istenek javára. Ez pedig alapján fenyegette a középréteget, amely az idegen istenek imádását nem tudta és nem akarta elvonatkoztatni a megváltozott körülmények között egzisztenciáját veszélyeztető szociális igazságtalanságoktól, illetve a külső, főleg asszír fenyegetettségtől. A Kr. e. IX-VIII. század **prófétai mozgalmi** – próféta a gr. ‘*propheta*’ szóból, kb. a. m. ‘*Isten nevében beszélő*’ –, MIKEÁS, JÉHU, ELIÉZER, JAHÁZIEL, ABDIÁS, JÓEL, ZAKARIÁS ÁMOS, HÓSEÁS, az ELSŐ ÉZSAIÁS, HÓSEÁS, NÁHUM és SOFÓNIÁS stb. az idegen istenek és a szociális igazságtalanságok ellen lépnek fel, ez utóbbi jegyében – hangsúlyozzák – a korábbi természetisten-JAHVE jellegéhez képest újdonságként – az egyisten mint az erkölcs és igazság védelmezője, Izrael törzsei összetartozásának jelképe szerepének gondolatát. Szembeállítják Kánaán isteneivel, JAHVE több mint azok, erkölcsileg magasabbrendű, hiszen bár régi, de pozitív erkölcsi értékeket képvisel. Tulajdonképpen most, a próféták munkája eredményeképpen válik maradéktalanul egyistenhitté a JAHVEba vetett hit, Izrael népének akkor és csak fog jól menni, ha csak JAHVET imádja, leszámol az idegen, hamis istenek imádásával, úgymond ideológiai egységet is teremt a politikai-gazdasági egység mellé. Ugyanakkor a kezdődő írásbeliség első termékeként rögzített szellemi hagyomány – amely korábban szájhagyományként örököltette meg az ősi – saját és a környező népektől

átvett mítoszvilágot, a törzsi és törzsközösségi történelemre vonatkozó információkat –, most, az első próféták korában még külön északi, Istennek a földművelő hagyományokban élő ELOHIM nevéről *elohista* néven ismert, délen pedig az állattenyésztő déli törzsek istenének JAHVE nevéről *jahvista*.

A prófétai mozgalom győz, Kr. e. 840 körül sikerül megdönteni az OMRI-dinasztia hatalmát – 2Kir 9, 14-26. A korai próféták azonban tudatos teológusok, s ez látszik munkájukon, mikor megpróbálják megmagyarázni-értelmezni azt, hogy megváltozott az ország politikai állapota – a zsidó állam SALAMON biztonságos regionális középhatalmából az asszír birodalom hatalmának mindinkább meghódoló két kis állam státusába züllik. Vallási téren ez azzal jár, hogy a Kr. e. VIII. század prófétáinak szembe kell nézniük azzal a ténnyel, hogy, bár hitük szerint JAHVE a világ ura, az emberiség parancsolója, kiválasztott népének jótévője, azért az asszírok katonailag erősebbek, a nagykirályok hatalma érvényesül és a kiválasztott nép életben maradt része száműzetésbe megy. JAHVE tehát nem tudja népét megvédeni. Már korábban a IX-VIII. században változott a JAHVE-kép. A konszolidált zsidó társadalom, SAUL, DÁVID, de főként SALAMON és a dinasztikus házasságokat kötő utódok zsidó állama más volt, mint a korábbi, a próféták hajlamosak voltak JAHVE nevében eszményíteni a hajdani, nemzetségi berendezkedést, amelyben – a távolság megszépíti az emlékeket – nem volt adósrabszolgaság, nem voltak idegen szokások és istenek. Majd azt írtuk, hogy *‘aranykor’* uralkodott.

Mindebből annyi igaz, hogy az első ótestamentumi próféták – ÁMOS és OZEÁS Izraelben, IZAIÁS és MIKEÁS Júdában –, majd szinte egy századdal utánuk Babilon hatalmának a palesztinai térséget is veszélyeztető növekedése idején, SZOFÓNIÁS, NÁHUM, HABAKUK és JEREMIÁS († 585 k.), a korábbi természetisten-JAHVE helyébe az erkölcsöt és az igazságot védelmező JAHVE-t –, mint a hagyományos társadalom értékeinek egyetlen és minden BA’ALokkal szembeállítható megőrzőjét helyezik. Ő más, több mint a többi istenek, BA’ALok, erkölcsi dimenziót nyer hozzájuk képest. Nem vitatják más istenek létét, de próféciáikban JAHVE új dimenzióba lép.

A folyamat elmélyül Asszíria győzelmével. Nem JAHVE hatalma kisebb, mint az asszír isteneké, a zsidó királyságok veresége, Asszíria JAHVE akaratából győzött, az Isten haragjában magára hagyta kiválasztott népét, sőt, az asszírokat „*haragom népe ellen rendelém, hogy prédáljon és zsákmányt vessen*” (Ézs10, 6.), de megbocsáthat „*...ítéletet tesz a pogányok között és bíraskodik sok nép felett; és csinálnak fegyvereikből kapákat, *és dárdáikból metszőkéseket...*” (Ézs2,4.), azaz eljön majd a béke és igazságosság kora, amelyet egy, az Úr által felkent, DÁVID házából származó király hoz el, aki véget vet minden bűnnek, illetve harcnak, megvalósítja Istennek az egész világra kiterjedő, igazságos hatalmát (pl. Dán7, 14) és halála, mint engesztelő áldozat révén minden benne hívő bűnösnek üdvösséget szerez (Ézs53, 1-12)

A VII. század királyi és főpapi hatalma kiegyezik a prófétai mozgalommal, erre kényszeríti Izrael elfoglalása. Bizonyíték az 5Móz amely szintetizálja a JAHVE-fogalom változásait. A Kr. e. 620 táján keletkezett könyv a következetes egyistenhit hirdetése, megtiltja JAHVEN kívül más istenek tiszteletét, más papok szolgálatát, a kánaáni kultuszokat, viszont szabályozza-korlátozza az adósrabszolgaságot, szociális védőháló megteremtését rendeli el a gazdaságilag hátrányos helyzetűek megsegítésére. JAHVE egyértelmű főisten – ekkor még nem maradéktalanul egy isten –, viszont ő a zsidók istene, a többi térségbeli isten hozzá képest alacsonyabb rendű, egyenesen gonosz szellem, de legalább is hamis isten.

Mikor Júda Babilon hatalma alá kerül és népességét deportálják, új prófétai hullám támad EZÉKIEL (Kr. e. 550 k.) és a „MÁSODIK ÉZSAIÁS” (Kr. e. 540 k.) – ez utóbbi írását ÉZSAIÁS próféta könyve tartalmazza, a névegybeesés miatt a kettőt sokan egynek vélik – személyében. Júda bukását – mint a JAHVE-től kapott erkölcsi törvények megszegéséért járó büntetést –, még JEREMIÁS megfogalmazta (pl. Jer24, 9-11.). EZÉKIEL, mint a papi ideológia képviselője a kultusz erősítésében látja, a zsidóság kiválasztottságát hangsúlyozza. A

„MÁSODIK ÉZSAIÁS” – lásd Ézs40-55 – már az egyistenhit következetes hirdetője, nála JAHVE egyetlen isten, népe pedig a kiválasztott nép, amely csak a beléje vetett hit következetes megtartása miatt maradhat fenn az idegen környezetben.

A jahvizmus eszmerendszere a fogságból való visszatérés után letisztult, tudatosabb lesz, ennek következtében mélyül el – nagyjából a Kr. e. V. században – a JAHVERA vonatkozó tanítások, hagyományok írásban való rögzítése. Ez főként NEHÉMIÁS helytartó és ESDRÁS érdeme. A két korábbi írást – a jahvista illetve elohista hagyományt – még Kr. e. 721, Izrael elfoglalása előtt egybedolgozták. A **Deuteronómium** hagyományként Kr. e. VII. századi, majd a JOSIÁS elrendelte vallási reform szellemében, még a babiloni fogság idejében a másik két forrással együtt korszerűsítik. A fogság idejének papi hagyománya meghatározza az egybeszerkesztés mikéntjét, ezeket a forrásokat kiegészítve jön létre a **Tóra** (A Tanítás Könyve~Pentateuch), a világ teremtésétől Kánaán elfoglalásáig terjedő idők krónikája, benne számos, a IX-VII századok számos törvényével, a mózesi mondákkal, bizonyos kánaáni hagyományok maradványaival. Ugyanakkor összegyűjtik, és írásban rögzítik a történeti könyveket, természetesen, már a következetes egyistenhit, illetőleg a papi hagyomány alapján. Ugyancsak ez idő tájt gyűjtik össze – természetesen a kor lehetőségeinek megfelelően, megbízhatatlanul, ellenőrizhetetlenül – a prófétai szövegeket. Ezzel tulajdonképpen szinte be is fejeződik a zsidó vallás kialakulása. A későbbi időkben a papság egyfelől az írott törvényeket szeretné még jobban megszilárdítani, újabb törvényekkel körülbástyázni – ez lesz a rabbinizmus –, másrészt a próféták tanításai alapján bizonyos misztikus vallásosságra törekszik – amely számos más hatást magába olvasztva – forrása lesz a kereszténységnek.

A kultusz középpontjában JAHVE van, aki örökkévaló és egyedüli. Ezt fejezi ki a **semá**, az ima, amelyet minden felnőtt zsidó férfinak minden reggel és este el kell mondania (Mk 12, 29):

Ezt fejezi ki az áldás is.

Isten egyedüliségét legjobban MAJMONIDÉSZ (Kr. u. 1135-1204) zsidó teológus és gondolkodó Hitvallása fejezi ki:

1. Hiszem teljes meggyőződésemből, hogy a Teremtő,
dicsértessék az Ő neve,
teremti és vezeti a teremtményeket,
és, hogy Ő az egyedüli okozója mindannak,
ami történt, történik, és történni fog.

2. Hiszem teljes meggyőződésemből, hogy a Teremtő,
dicsértessék az Ő neve,
egyetlen és nincs hozzá hasonló egység
semmilyen tekintetben
és, hogy egyedül Ő volt és Ő lesz az Istenünk.

[...]

12. Hiszem teljes meggyőződésemből, hogy a Teremtő,
dicsértessék az Ő neve,
jót tesz azokkal, akik ügyelnek a parancsolataira
és megbünteti azokat, akik áthágják parancsolatait.

13. Hiszek teljes meggyőződésemből
a Messiás eljövételében,
és ha ő késlekedik is,
így is várom naponta a megérkezését.

14. Hiszem teljes meggyőződésemből, hogy majd annakidején,
ha ez úgy tetszik a Teremtőnek,
dicsértessék az Ő neve,
és az Ő fenséges emlékezete mindörökké,
fel fognak támadni a halottak

Az ember szabadon cselekedhet jót vagy rosszat, teljesítenie kell a Törvényt, annak írásba foglalt, talmudi, sinai hegyi, illetve a Biblia keletkezése utáni, talmudista-rabbinista úgymond „szóbeli tanokat” a 613 parancsolattal – **tárjág micvót** – együtt. Ezekből 248, igenlő „micvót ásze”, 365 tiltó, **micvót ló táásze**.

A **tisztasági törvények** biztosítják a tisztátalan állapot megszüntetését. A kézmosás – ‘élő’, folyó vízben, vagy esővízben – kötelező a reggeli ima előtt, az étkezések, előtt és után, a rituális fürdés kötelező, a nőknek havi vérzés, szülés után, menyegző előtt

Az **étkezési törvények** előírják a hús- és tejfélék szétválasztását, a kétféle ételhez csak más edényeket szabad használni, tabu tiltja a ki nem véreztetett állatok húsát megenni, vért fogyasztani, tilos bizonyos állatok – disznó, rák – fogyasztása.

Végül a harmadik törvénycsoport a munkaszüneti nap, a **sabbát megtartására** vonatkozik. A **sabbát** az egyiptomi szolgaságból való megszabadulásra, JAHVEnak a világ teremtése utáni megpihenésére emlékeztet és már a babiloni fogság idején a mózeshitű vallás – eleink így mondták! – fontos része, munkaszünettel, istentisztelettel, házi ünnepléssel illik megülni. Ünneplése pénteken este – erevkor – naplementekor, 45 perccel az este beállta előtt kezdődik, a világítás felgyújtásával, s a háziasszonynak a gyertyákra mondott áldásával. A zsinagógából való hazatérés után a család feje áldást mond a borra és a kenyérre. Sabbátkor a hétköznapinál bőségesebben lehet enni, de az ételeket már pénteken meg kell főzni, mert sabbátkor mindenféle munka – így a háztartási is – tilos. Úgyszintén tilos 2000 rőf – egy „szombatnapi járőföld”, kb. 900 m – hosszánál nagyobb távolság megtétele. A sabbát előírásainak megszegése halálos bűn, büntetése megkövezés volt.

Mint más előázisai népek, a zsidók is megünnepezték a **holdújulást**. A hetedik hónap kezdete – Tisri – egyúttal a **polgári év kezdete** is. Minden hetedik év ünnepi volt, a gazdasági munkák ekkor szüneteltek. Szüneteltek a gazdasági munkák minden ötvenedik évben is, ekkor az adósságokat elengedték, a rabszolgákat felszabadították.

A **zsidó közösség tagja** az a személy lehet, aki zsidó anyától született, vagy ortodox szertartás szerint áttért erre a vallásra (gr. prozelita – ‘odajött’. A hittagadókat és eretnekeket viszont a közösség, vagy a rabbik gyülekezete kiközösíti, (héb. **hérem** – ‘kiközösítés’). A fiúgyermeket születése után a nyolcadik napon *körülmetélik* – **míla**, (3Móz 12, 3) –, az Isten és Ábrahám szövetsége jeléül (1Móz 17, 1-14), nevet adnak neki, 13 éves korában – a lányok a reformközösségekben 12 éves korban – a **bár micvá**, illetve **bat micvá** ünnepség után teljes értékű tagjai lesznek a közösségnek, vallási felelősséget kell vállalniuk.

A felekezet úgymond „**örvendetes ünnepei**” a **húsvét**, más szóval a **pészah** (az egyiptomi rabságból való megszabadulás napjának emléke), a pészah utáni ötvenedik napon tartott *pünkösd*, a **sávuót** (a kiválasztott néppé való válás emléke), illetve a nyolc napig tartó *sátoros ünnep*, a **szukkót** (a pusztai vándorlás emléke). „**Örvendetes emléknapok**” a **hanukka** (a templomszentelés napja) és a **purim** (a zsidók, Eszter közbenjárására való perzsiai megszabadulásának emléknapja). A „**komoly ünnepek**” a **ros hasana** (az újév ünnepe) és a **jom kippur**, vagy **jom ha kippur** (az engesztelés ünnepe), amikor szigorú böjt és áldozat bemutatása után a nép bűneit átruházták egy kecskebakra, amelyet aztán a pusztába kergettek. Az „**öt szomorú emléknapon**” a két *templomrombolásra* (Kr. e. 587, Kr. u. 70) emlékeznek böjttel és imákkal.

A **húsvét** eredetileg a gabona érésének ünnepe lehetett, ezért mutatták be első napján a gabona zsengéjét. Amúgy az ünnep kezdetétől nyolc napig csak kovásztalan kenyeret volt szabad enni, mint az egyiptomi meneküléskor, a templomban, minden családfőtől feláldozott, hibátlan, egy éves bárány kövérjét égőáldozatként bemutatták, a többi megsütve otthon a húsvéti lakomán megették, kovásztalan kenyérrel és keserű salátával, közben négyszer kortyolva a vörös borból, az első korty után meghallgatva a családfő elbeszélését az egyiptomi fogságból való szabadulásról.

Az **imák** mellett kötelező a „*tizennyolc ima*”, a **Semóne eszré**, egy, a Makkabeusok előtti korból származó **tefilla** – ima – mondása. Benne Jeruzsálem újrafelépítését, a szétszóródottak összegyűjtését, a holtak feltámadását, a messiás eljöveteletét kérik az imádkozók.

A **napi istentisztelet** a **kaddissal** kezdődik – ennek első három könyörgése azonos a Mt6, 9-10 könyörgéseivel – és még a második templomlerombolás előtti időkből származik.

Imádkozáskor kötelező a férfiak fejének befedése, a reggeli ima elmondásakor pedig legalább az előimádkozónak kötelező a **tallít** – az imakabát, fehér gyapjúból, vagy selyemből készült négyyszögletes, rojtos, különleges szabású vállkendő – viselése, munkanapokon az imaszíjak, az isteni parancsolatok betartásának emlékeztetői – a **tefillin** – felkötése.

Istennek kétféle **áldozatot** mutattak be – a *véres áldozat* esetében csak fiatal, hibátlan állatot vágtak le és teljes elégetése teremtette meg az Istennel a kapcsolatot, máskor az állatnak csak egyes részeit égették el, a maradék a bemutatónak maradt. A *vértelen áldozat* étel- ital- és illatáldozat volt, valamint a szombatonként a szentély asztalára tett tizenkét friss kenyér áldozata.

A **mai zsidó vallás** megértéséhez vissza kell pillantanunk a babiloni fogságból hazatérő EZSDRÁS és NEHÉMIÁS idejére (Kr. e. 458). A létrejövő közösség kizárta maga mellől a helyi származású, az asszír deportálásból kimaradt északi – izraeli – népesség és az asszíroktól betelepített lakosság leszármazottait, a főként Szamariából származó **szamaritánusokat**, akiket keverék népnek tartottak. Ők Kr. e. 332-ben el is szakadnak a zsidó vallástól, ma Szikkemben – a hajdani Nablusban – él kis közösségük. A **farizeus** mozgalom nagyjából a MAKKABEUSOK korszakában a vallási szabadságért kiálló **chaszidok** (heb. ‘*chaszidim*’ – *jámborok*) mozgalmából nőtt ki, a Kr. e. II. évszázad derekán és azzal, hogy sikerül átvészelnük a második templom lerombolásától kb. Kr. u. 135-ig terjedő időszakot és átmenették ezen a perióduson a zsidó vallást, tulajdonképpen a rabbinizmus elődei. A **rabbini-zmus** a zsidó vallásnak a rabbiktól máig megőrzött felfogása. Törvénytisztelő, de Róma-ellenes, nacionalista mozgalom volt a Kr. u. 6/7 évben GALILEAI JÚDÁSTÓL alapított **zelóták** (gr. ‘*vakbuzgók*’) pártja, ennek is élcsapata volt a **szikkáriusok** (lat. ‘*orgyilkosok*’) csoportja, amely Jeruzsálem lerombolásáig, egészen pontosan Maszada elfoglalásáig maradt fenn.

Korábbi, inkább az arisztokrácia konzervatív, a farizeusokkal szembenálló, kb. Kr. e. 200-Kr. u. 70 között létező, mozgalom volt a **szadukkeusoké**, akik csak a Tórában írott törvényeket tartották kötelezőknek, mindenféle változtatást, fejlődést elleneztek.

Az **esszénusok** szerzetesrend-szerű közösségeket alkottak. A *chaszidokból váltak ki* Kr. e. 150 körül, kifejezetten szembeálltak a jeruzsálemi templomi papsággal. Napi közösségi életük lényege a megtisztító fürdés volt, amely a bűnök bocsánatát eredményezte, majd szakrális, kenyérből, meg gyümölcsleiből álló vacsora. Időben és térben a Khirbet-Qumran központú esszénusok *igen közel álltak* a KERESZTELTŐ SZENT JÁNOS, NÁZÁRETI JÉZUS, illetve az *őskeresztények közösségeihez*, a mozgalom maradványai a zsidókereszténységbe olvadtak.

Már középkori fejleményű a **kabbalizmus** (heb. ‘*kabbalh*’ *befogadás, hagyomány*). Valószínű, hogy a XII-XIII században Provenceban keletkezett, onnan terjedt át Spanyolországba. Célja, az Istennel való misztikus egylétűség, a betűértelmezés és a számmisztika segítségével a Biblia minden mondatában valami rejtett értelmet akartak felfedezni.

A **modern chaszidizmus** 1750 óta létezik, a talmudista pragmatikus felfogással szembeálló, a kabalisztikában gyökerező mozgalomként, amelynek központi kategóriája az öröm, amely az extázisban éri el a tökéletességet, ekkor élhető át az Istennel való eggyé válás, ekkor és így érheti el a *jámbor ember*, a **chaszid** az *igaz ember* a caddiq szintjét.

A **jelenkori zsidó vallás négy fő irányzata a következő:** az askenázim – az **askenázik** – az eredetileg Németországban élt, jiddis anyanyelvű, közép- és keleteurópai eredetű zsidók, a szefárdim, a **szefárd zsidók** – a dél- és nyugateurópai, főképp a középkori Spanyolországból elűzött zsidók leszármazottai és a velük azonosított keleti zsidóság – a **karaiták**, akik főleg Déloroszországban és Törökországban élnek és egy reformmozgalom hívői, a

szadukkeusok felfogását követik, bár gyakorlati kérdésekben az esszénusokhoz hasonló állásponton vannak, végül **a falassák**, aki Etiópiában éltek – 1984-ben az ottani éhínség elől mintegy 10 000 főt léghídon Izraelbe menekítettek közülük – és még a rabbinizmus kialakulása előtti felfogás hívői. Az askenázik létszáma mintegy 15 millió, a szefárdok és keleti zsidók legtöbb 2,3-3 milliónyin lehetnek, a karaiták létszáma hozzávetőleg 20 000, a falassák is ilyen lélekszámot képviselnek, **a világ 112 országában mintegy 18 millió ember, a világ népességének 0,4%-a vallja mózeshitűnek, a zsidó vallás követőjének magát. Izraelben 3,5 millió hívő többségi vallása, más országokban felekezet.** Észak-Amerikában kb. 7,5 hívője van, Oroszországban hozzávetőlegesen 2 millió zsidó él, Ukrajnában mintegy 1 millió, de jelentős, szinte 700 000 tagú zsidó közösség él Franciaországban, fél milliós csoport Angliában.

A legtöbb fejlett országban gyakorlatilag két, esetenként három csoportjuk van, a hithű, ortodox zsidók, akik a Tórát JAHVE szó szerinti kinyilatkoztatásának a Talmudot pedig a Tórával egy időben adományozott szóbeli isteni kinyilatkoztatásnak, a szertartásokat megváltoztathatatlanoknak tartják. A neológ – liberális-reformált – zsidók szerint a Talmud kísérelt a Biblia koronkénti korszerű értelmezésére, végül az amerikai konzervatív zsidók a két felfogás közötti álláspontot képviselnek. Egészében a zsidó vallás a ma létező nagy vallások egyike.

Építészet:

Építőanyagok: *fa, kő, természetes anyagok.*

Lakás: A szabad izraeli és júdai lakosok feltehetőleg egy- vagy többosztatú kunyhókban laktak.

Paloták: feltehetőleg más sémita népek, egyiptomi és folyamközi előképek határozzák meg a módosabb izraeli-júdai lakosok, mindenekelőtt az uralkodók lakását. Keleti gyakorlat szerint lakórész és reprezentatív rész van közös falon belül – mivel a zsidó vallás egyetlen templomot ismer – nincs kultikus körzet.

Kultikus épületek: Kánaán ókori világbirodalmak peremvidéke volt, ahová csak mérsékeltén sugárzott ki az egymást váltó birodalmak központjában és nagyvárosaiban tapasztalható kultúra és civilizáció. SALAMON ezért, templomát fölépítendő, Föníciából hoz mestereket. Papsága nem lelkesedik, különösebben az ötletért, JAHVE silói szentélye a nomád hagyományoknak megfelelő sátor, hosszú időn keresztül nem épül JAHVENAK föníciai mintára kőtemploma. SALAMON idejében azonban ez már, hogy úgy mondjuk, presztízskérdés.

Ma már az ásatás is nehézségekbe ütközne az első templom helyén, így elégedjünk meg az 1Kí 6, 2-35 leírásával:

2. És a ház, a melyet Salamon király az Úrnak építe, hatvan sing hosszú, húsz sing széles és harminc magas volt.

3. És egy tornác vala a ház temploma előtt, a melynek a hossza húsz sing volt, a háznak szélessége szerint; a szélessége pedig tíz sing volt a ház hosszában.

4. És építe a ház ablakokat is lezárt rostélyzattal

5. És építe a ház falaira emeleteket köröskörül, a ház falai körül, a szent helyen és a szentek szentjén és készíté mellék helyiségeket körül.

[...]

9. Megépíté ekként azt a házat és elvégezé és befede a házat gerendákkal és cédrusfadeszkákkal.

[...]

15. És megbélelé a ház falait belől cédrusfával, a ház padlózatától egészen a padlásig beborítá belől fával; a ház padlózatát pedig beborítá fenyődeszkákkal.

16. És építe a ház hátulján egy húsz sing hosszú cédrusfa falat a padlózattól egész a padlásig és építé azt a ház hátulsó részének: szentek-szentjének.

17. Az előtte való szenthely hossza negyven sing volt.

18. Belülről az egész ház merő cédrus volt, kivésett sártökökkel és kinyílt virágbimbókkal, úgy, hogy semmi kő ki nem látszott.

[...]

20. A szentek-szentje belső részének a hossza vala húsz sing, a szélessége is húsz sing, a magassága is húsz sing és beborítá azt finom arannyal; az oltárt is beborítá cédrusdeszkákkal.

21. És Salamon beborította a házat belől finom arannyal és arany láncot vont a belső rész előtt, a melyet szintén bevont arannyal.

22. Úgy, hogy az egész ház be volt vonva merő arannyal, sőt az oltárt is a mely a szentek-szentje előtt volt, egészen beborítá arannyal.

[...]

30. És beborítá még a ház padlóját is arannyal kívül és belől.

31. És a szentek-szentjének bemenetelén csinála ajtót olajfából, az ajtófélfák kiszögellése egy ötödrész volt.

32. És két ajtószárnyat olajfából és metszete reájok Kérubokat, pálmafákat és kinyílt virágokat és beborítá azokat arannyal; a Kérubokat és a pálmafákat is megaranyoztatá.

33. E képen csinált a templom szenthelyénél is négyszeletű ajtófélfákat olajfából.

34. És csinált két ajtót ciprusfából és az egyik ajtón is két forgó ajtószárny volt, a másik ajtón is két forgó ajtószárny.

35. És metszete azokra Kérubokat és pálmafákat és kinyílt virágokat és beborítá arannyal, rá alkalmaztatva azt a metszésre.

36. Azután felépíté a belső pitvart három rend faragott kőből és egy rend cédrusgerendából.

(1Kir 6, 2-36)

Jeruzsálemi viszonylatban valóban fényűző, pompás épület lehetett SALAMON temploma, de a Folyamköz birodalmi fővárosaiban, nagyvárosaiban levő templomokhoz képest bizony, mi tagadás, falusias, vidéki épületecske volt. Egy bibliai könyök – sing – 44,4 cm. A 60 könyök hosszúságot, 20 könyök szélességet, 30 könyök magasságot méterre fordítva 26,60 m. hosszúságot, 8,8 m. szélességet, 13,32 m. magasságot kapunk. Az előtér nagysága 8,8 x 4,4 m., a szentek-szentje 8,8 x 8,8 x 8,8 m volt, a szentélynek egy 17,46 x 8,8 m. nagyságú terület maradt. A világosság rácsos ablakokon jutott be az épületbe – közvetve azt is megtudjuk, hogy akkortájt a házak nem bővelkedhettek ablakokban, ha a **Királyok 1. Könyvének** írója fontosnak tartja azokat megemlíteni –, a főépületet melléképületekkel építette körül – emlékezhetünk erre más, környékbeli, de indoeurópai népek templomépítési gyakorlatából –, emeleteket épített az épületre, a fedélszerkezetet, a tetőt, a falak belső borítását az illatos, szépen megmunkálható, drága, külföldről behozott – búbloszi – ciprusfából készítetteti, lepadlóztatja a templomot fenyődeszkával – ez se lehetett túlságosan gyakori –, a szentélyrész hátsó falát is cédrussal lambériáztatja ki, miközben az építők az aranybevonattal se takarékoskodnak. Virágmintás és alakos, faragott kétszárnyas ajtók könnyítették meg a tömeg beáramlását a templomba és a viszonylagos nagyság, a jó illat, a sok arany feltétlenül elkápráztatta a nem igazán városias híveket. Még a babiloni fogság prófétáiból is kibuggyan a nagyváros fényűzését, életmódját, embereit, a világvárosi másságot kárhóztató vidéki.

SALAMON temploma – mai fogalmakkal élve – egyszerű szerkezetű csarnoktemplom lehetett, előtérre, szentélyre és egy, a frigyládát tartalmazó részre tagolva. Az épület oldalfalait három oldalról körülépítették és a nagyobb funkcionalitás végett három emeletet húztak rá. Benn a templomban a tér 2:1 arányban oszlott meg a szentély és a frigyláda fülkéje között. Ez utóbbit valószínű, hogy gazdagon díszített cédrusdeszka fallal választották le, különben nem lenne értelme a 1Kir 6, 19-20-nak:

19. És a szentek-szentjét építé a ház belső részében, *hogy abba helyeztesse az Úr szövetségének ládáját.

20. A szentek-szentje belső részének a hossza vala húsz sing...

(1Kir 6, 19-20)

A hátsó résznek olajfából bejáratot, fenyődeszkából ajtószárnyakat csináltatott, eléje cédrusfából állított arannyal bevont oltárt, s minden farészt gazdagon díszítettett faragásokkal.

A templom északi oldalán oszlopcsarnok állt, amelynek két oszlopa nevet is viselt, az épületegyüttest udvar vette körül, itt állt az égőáldozati oltár és a „*réztenger*” a papok szertartásos mosakodására való medence. Az egészet külső udvar övezte, a hívek számára.

Ezek szerint a Templom kőből épült, cédrusfa-rabicfal választotta két részre, a szent helyre és a szentélyre: Lambéria, aranyszeges deszkapadló tette kényelmesebbé, előtte nyílt csarnok állt, két ércoszloppal. Három többi oldalán tárolóhelyiségeket tartalmazó oldal-épületek voltak. Belső – nyolclépcsős – udvara a papoké volt – itt állt az égőáldozati oltár – előtte vízmedence, külső udvarán szolgálati lakások, tárházak, gyülekezőhelyek voltak, itt gyűlt össze templomozás előtt a hívők tömege.

Ha tovább olvassuk a **Királyok 1. Könyvét**, láthatjuk, hogy SALAMON világi építkezései – a királyi palota, a hozzáépített közhasznú és magánjellegű épületrészekkel együtt – arányaiban, méreteiben, az építés módjában illeszkednek ahhoz, amit a templomépítkezésről ír az események megörökítője. A felemelkedőben levő új hatalmi központ, a király székhelye méltó kellett legyen bár a partvidék és a környező kisállamok székhelyeihez. Sőt, pompázatosabb azoknál. A régészeti adatok azonban csak tisztos jómódról, de nem fényűzésről tanúskodnak. A korabeli nagyvárosok, Megiddó és Szamária legfeljebb palotaromjaikban árulják el uralkodóik halvány igyekezetét aziránt, hogy utolérjék a környező kiskirályok életszínvonalát, de **ILLÉS** próféta felrója az 1Kir 22, 39-ben **ACHÁBNAK** az „*elefántcsont palota*” fényűzését, valójában elefántcsont lapocskákkal berakott, aranyozott bútorokkal berendezett palotáját, amit értsük nyugodtan a nomadizálásból alig 200 éve kinőtt pásztornép fundamentalista hagyományaihoz ragaszkodó ideológusa rosszállásként.

Ám se **ILLÉS**, se más nem rója fel az uralkodóknak, hogy **SALAMONTól** kezdve az ország és a mindenkori uralkodó hatalmát a templom berendezésével, az annak adományozott kincsekkel szemléltették. Már a **HIRÁMMal**, a tirusbeli rézöntővel készítettett oszlopok, nagy és kis bronzmedencék, egyéb öntött bronztárgyak (1Kir 7, 13-14; 15-46) ilyenek voltak. Ne feledjük, hogy a bronz stratégiai nyersanyag ebben a korban, az, hogy fegyverek helyett nagyméretű templomi berendezési tárgyak készülnek ebből az anyagból és a megjegyzés, miszerint „*És mindezeket az edényeket SALAMON méretlen hagyá a réznek felettébb való sokasága miatt*” (1Kir 8, 47) a király hatalmát és kegyességét hivatott bizonyítani. Az aranykincseket felsoroló 1Kir 7, 48-51 szintúgy. Mikor Kr. e. 722-ben az ország kettészakad, Júda ezeknek a kincseknek egy részéből fedezi az Asszíriának küldött adót (2Kir 18, 9-15), lakói ezen az áron menekülnek meg az asszír kitelepítéstől. Mikor viszont a Kr. e. VI. században a rossz oldalon avatkoznak be Babilon és Egyiptom nagyhatalmi konfliktusába, Kr. e. 587-ben „...*feljött NABUKONODOZOR, Babilónia királya minden ő seregével Jeruzsálem ellen, és táborba szállott ellene és köröskörül ostromtornyokat építettek ellene.*” A 2Kir 24, 8-16; 25, 2-17 részletezi az ország és a templom veszteségeit, ezek helyi mércével mérve jóvátehetetlenek. A babiloni fogság befejeződésekor azonban a hadizsákmány jeruzsálemi kegytárgyakat **KÜROSZ** visszaadja a hazatelepülőknek a templomépítési engedéllyel együtt (Ezsd 5, 13-17; 6 3-5), perzsa mértékkel mérve valószínű inkább megérte csillapítani a kedélyeket, vállalva a hazatelepítés, a templom újrafelépítése, a templomi kincstár visszaadása okozta nehézségeket, mint egy Babilonba már jól beépült és szervezkedésre képes közösség esetleges ellenálló mozgalmát. Kérdés, hogy mik voltak a visszakapott kincsek, csak a kegytárgyak és templomi edények, vagy az elhurcolt berendezési tárgyak is. Hajlunk arra, hogy az első változatot higgyük, különben is, a tört bronzként, illetve nemesfémként elvitt zsákmány biztosan nem került vissza, azt 50 év alatt feldolgozták.

A **SESBASSÁR/ZOROBÁBEL** helytartó és **JESUA** kezdte templomépítés **AGGEUS** és **ZAKARIÁS** próféták sürgetésére 515-ben fejeződik be. „*CZIRUS király első esztendejében CZIRUS király parancsolatot adott Isten házára nézve, mely Jeruzsálemben van, hogy e ház építtessék meg,*

oly helyül, hol áldozatokat áldoznak; s alapzati felemelttven magassága hatvan sing, szélessége is hatvan sing legyen.” (Ezsd 6, 3)

Figyelemreméltó a kitétel „*hol áldozatokat áldoznak*”, azaz a régi templom helyén. Ez lehet az egyik magyarázata a szamaritánusok ellenkezésének, bár erre csak utal – talán – az Ezsd 4, 2. A templom, méretei is nagyobbak, mint a SALAMONÉ volt. A hosszát nem ismerjük, de szélessége és magassága egyaránt 60 sing, 26,64 m., ami háromszorosa a réginek, talán KÜROSZ/KURUS jóakarátát bizonyítandó, amellet, hogy vállalja az építési költségeket: „...tudniillik, a király folyóvízen túl való adójának kincseiből pontosan költség adassék ama férfiaknak és pedig félbeszakítás nélkül.” (Ezsd 6, 8)

A templomot NAGY HERÓDES korában, Kr. u. 20-ban újjáépítik, és kitoldják. A munka a főépületen 10 évig tart, a melléképületeken Kr. u. 64-ben még dolgoznak. Legkülső részébe, amelyet a népek udvarának is neveztek, az idegenek, tehát a nem zsidó vallásúak is beléphetnek, az 1,5 m. magas kőkerítéssel védett második udvarba azonban már csak a zsidó vallás hívei léphettek, kívül a nők, beljebb férfiak. A legbelső udvar a papoké volt. Ebben volt maga a templom, a szentek-szentjében megemelt talapzat volt az 586-ban eltűnt frigyláda helye. A heródesi templomot Kr. u. 70-ben a Jeruzsálemet elfoglaló római katonák TITUS szigorú parancsa ellenére feldúlták és leégették.

Mivel a kultusz legfontosabb cselekményét, az áldozat bemutatását a kitelepítettek már a babiloni fogságban nem gyakorolhatták – SALAMON templomát, az egyetlen templomot a hódítók porig égették, a frigyláda eltűnt, a közösségek a fogságban nem építhettek templomot –, megkezdődődik a **zsinagógák** építése.

Először a Kr. e. 246-221 között élt III. PTOLEMAIOSZ uralkodása alatt készült felirat tudósít zsinagóga létezéséről. **A zsinagóga nem templom**, hiszen nem áldozat bemutatására szolgál, annál inkább olyan hely, ahol a közösség tagjai összegyűlhetnek imádkozni, énekelni, hitüket dicsőíteni, az ifjúság pedig megtanulhatja a hit előírásai szerinti törvényt. A pap mellett már Babilonban tekintélyhez jutott a zsinagógabeli **rabbi**, a tanító. A fogság után, a hazatelepülők felépítik ugyan a zorobábeli, majd a heródesi templomot, de mellettük megmarad a zsinagógaépítés gyakorlata, sőt egyre fontosabbak lesz, hiszen templom csak egy van, a távoli Jeruzsálemben, a hellenisztikumban Babilonban, Alexandriában, más, kisebb városokban erős zsidó vallási közösségek jönnek létre, amelyek tagjai életükben egyszer, ha eljutnak Jeruzsálembe. Mi több, még Palesztina lakói is évente egyszer, **pészah** – húsvét – ünnepén, ha mehetnek templomba, máskor számukra is a zsinagóga jelenti az ünnepnap istentisztelettel való megszentelését. Ott a megszokott rend szerint közös imával, a szentírásból való felolvasással, igehirdetéssel, illetve Isten dicsőítésével ünneplik meg a jeles napot. Ez ébren tartja a vallásos érzelmet, de azt is eredményezi, hogy a diaszpóra zsidósága közösségi élményként élje meg vallási és etnikai másságát, megőrizhesse identitását. Érthető hát, hogy már a második templom idejétől kezdve megnövekedik a zsinagógák és a rabbik szerepe.

A legkorábbi épen megmaradt későókori zsinagóga a Kr. u. III-IV. század fordulójáról maradt fenn a mai Kefár Náhumban, az ókori Kapernaumban, de Palesztinában több, a Kr. u. II-VI századból származó zsinagógát találtak a régészek. Az épületeket általában Jeruzsálem felé, keleti irányba tájolják (Dán 6, 10), a rituális mosakodás lehetőségének megkönnyítése miatt lehetőleg víz közelébe építik. Az imahelyiségbe vezető bejárat gyakran lennebb van, mint az utca járósíntje, hogy a híveknek eszébe juttassa a Zsolt 130, 1 kezdősorát, „*A mélységből *kiáltok hozzád Uram!*”. Az előcsarnokban a rituális mosakodáshoz szükséges kellékek vannak, az imaterem keleti falában, vagy amellet a Tóra-tekeceket védő falifülke, később szekrény található, ezt függöny, a **pároket** takarja el a közösség szeme elől. Előtte örökmécs – nér támíd – ég, mellette van **hanuka** idején a **menóra**, a hétágú gyertyatartó helye. A tóraszekrény déli oldalán van az **ammúd** – jelentése ‘*oszlop*’ –, a **Tóra** felolvasásának helye (az 5Móz 31, 11 szerint). A zsinagóga közepén áll az emelvény, a **bíma**, későbbi,

arab eredetű kifejezéssel az **almemor** – eredetileg ‘emelvény’, ‘**Al-mimbar**’ – a „mecsset-szószerk”. A középkor óta férfiak és nők elkülönítve vesznek részt az istentiszteleteken, a nőket a karzaton, de legalább képletes ráccsal elválasztott külön teremrészben helyezték el, Sopronban például a XIV. századi zsinagógában külön teremből, ablakon keresztül követhették a szertartást.

A legtöbb zsinagóga mellett van **geniza** – őrző-, rejtékhely – a kultusz számára már használhatatlan Tóra-tekercek, egyházi dokumentumok, szertartási kellékek számára, ezek, mint az 1763-ban feltárt fosztáti (*Kairó*) geniza, ahol legalább 100.000 iratot és irattöredéket fedeztek fel, fontos vallástörténeti dokumentumokat őrizhetnek.

Katonai építkezés: A városokat korábban falak, tornyok védik, pl. az ÓSZ-i Jerichó falai (megásta John Garstang és Kathleen Kenyon) leomlottak (Józs 6,20-21). Jericho mezolitikumi embere tízezer évvel ezelőtt már erődítményt épített. Az árok 3 méter mély, 9 méter széles volt, mögötte kőfal állt, amelyet bástyák erősítettek meg

Térszerkezetek: **térlefedés** síkfödém fagerendákkal, vékony agyagréteggel fedve.
Megtámasztás: tömör falazattal.

JELENTŐS IZRAELI ÉPÍTÉSZETI EMLÉKEK

SALAMON temploma, Jeruzsálem (Kr. e. 966-959)
Hácor, (Tell-al-Kéda), kunyhók, Lákis, (Tell-Duveir), erődítmény és mellette templom, Megiddó (Tell-al-Mutaszolim) oltár (kb. Kr. e. XI-X. sz.)
Akháb palotájának romjai, Szamaria, (kb. Kr. e. IX. sz.)
Kefár Náhum, zsinagóga (Kr. u. III-IV. sz. fordulója)
A ZOROBÁBELI templom (Kr. e. 515)
Dura-Europos, zsinagóga, faliképekkel (Kr. e. 300 k.)
Maszada, Herodeion, Kairó, zsinagógák (Kr. e. I. sz.)
A heródesi templom (Kr. u. 20-64.)

Szobrászat:

Kezdetben kőtáblák durva rajza, néha vázlatosan jelzett égitest felé emelkedő kezek, primitív faragású kapuőrző oroszlánok szemléltetik az ezredforduló kánaáni társadalmának civilizációs szintjét.

Salamon temploma már előrehaladottabb kézműves munka volt: „18. *Belülről az egész ház merő czédrus volt, kivésett sártökökkel és kinyílt virágbimbókkal, úgy, hogy semmi kő ki nem látszott.*” És tovább „32. *És (csináltatott) két ajtószárnyat olajfából és metszete reájok Kérubokat, pálmafákat és kinyílt virágokat és beborítá azokat arannyal...*”

Jelentős szoboralkotások az arám, majd zsidó **terafimok**, kőből-fából faragott, emberi fejet ábrázoló házi istenszobrok. Az apja, az arám LÁBÁN házi isteneit ellopó RÁKHEL (1Móz 31, 19) után eredő családfő nem elsősorban a szökést, hanem istenei ellopását nehezményezi (1Móz 31,30). JÁKOB válasza, „Akinél pedig megtalálod a te isteneidet, ne éljen az” szinte ítélettel ér fel. „Rákhel pedig vette vala a házi bálványokat és tette vala azokat egy tevének a nyergébe és rájuk üle; Lábán pedig felhányá az egész sátort és nem találá meg azokat”, írja az **Őszövség** (1Móz 31, 34) és ebből következtetni lehet, ha egyébre nem, arra, hogy a különvált családot mintegy legitimálják az após házból elhozott istenszobrok, LÁBÁN az után, hogy azokat nem találja, elfogadja JÁKOBOT – és feleségeit – egyenjogú és egyenrangú szerződő félnek.

Ilyenek a **bálványképek** is. A sémita népeknél általános az úgymond „bálványimádás”, a nemesfém, kő-, fa- szobrok imádása. (Ézs 40, 19–20; 44, 9-20; Jer 10, 9;) Az aranyborjú-epizód (2Móz 32, 2-6) következtében az Úr megharagszik, majd MÓZES kérésére megbocsát népének és megújítja a szövetséget: „9. És monda: Uram, ha előtted kedvet találtam, kérlek,

járjon az Úr velünk; mert keménynyakú nép ez! Kegyelmezz a mi vétkeinknek és gonoszságunknak, és fogadj minket * örökségeddé.

10. Ő pedig monda: Ímé szövetséget kötök;

[...]

14. Mert nem szabad imádnod más istent; mert az Úr, a kinek neve féltőn szerető, féltőn szerető Isten ő. „(2Móz 34, 9-10;14;) Az epizód egyértelműen szemlélteti, hogy a hagyományos istenek tiszteletéről való lemondás korántsem volt egyszerű, konfliktusmentes folyamat, a Kánaánba betelepült habiru és izraeli törzsek isteneiből fokozatosan alakult ki az a JAHVE, aki az egységes állammá alakuló izraeli királyság főistene. Hangsúlyozzuk, még nem egyetlen, kizárólagos istene, bár papjai fellépnek nevében ilyen igényekkel. Ám a JAHVE-központú monolátria ebben a korban még megengedi a különféle szent helyek, fétisek, sőt, akár a démonok kultuszát is, nem követeli meg a saját kultikus körén kívül eső kultuszok isteneinek hamis istenekként való elutasítását. Ez a kor SAUL, DÁVID és SALAMON kora, a zsidó királyság kialakulásának, majd fénykorának idejében vagyunk, amikor nagyon fontos a minden áron való központosítás. És ebbe a vallási béke is belefér.

A babiloni fogság után viszont szigorúan betartják a mózesi tilalmat: „14. Mert nem szabad imádnod más istent; mert az Úr, a kinek neve féltőn szerető, féltőn szerető Isten ő” (2Móz 34,14;).

Épp ezért a **festészet** se alakult ki Izraelben. Kialakultak viszont az **iparművészetek**. Fejlett a **textilművészet**, a takácsok színes fonalakkal szőnek mintákat a szőnyegekre, hímezik az egyházi ruhákat (pl. 2Móz 28, 32-34). Az **ötvösművészet** is fejlett, megmunkálják a drágaköveket (pl. 2Móz 28, 9-21). **ILLÉS** próféta felrója az 1Kir 22, 39-ben **ACHÁBNAK** az „*elefántcsont palota*” valójában elefántcsont lapocskákkal berakott, aranyozott bútorokkal berendezett palotáját, a **fafaragás, elefántcsont-megmunkálás** elfogadott mesterség volt.

Irodalom:

Legismertebb alkotása a **Biblia**. A **héber Biblia** a **Talmud** szerint 24 könyvből áll, JOSEPHUS FLAVIUS, a szétszórátás körüli eseményekről tudósító zsidó-római történetíró 22 könyvről beszél, manapság 39 ilyen könyvet tartanak nyilván. Eltérő korokban más-más beosztás szerint számolták az Ótestamentum könyveit.

A zsidók három nagy csoportját tartják számon az Ótestamentum iratainak. A **Tóra** – **Törvény**, görög címén a **Pentateukhosz** – **MÓZES** öt könyve, a **Teremtés**, a **Kivonulás**, a **Lévíták Könyve**, a **Számok Könyve**, és a **Második Törvénykönyv**, a **Berésit**, **Semót**, **Vajiqra**, **Bemidbár**, és a **Debárim**. A **Nebiimhez** – **Próféták** – tartoznak az ún. „**korai próféták**” (nebiim risónim), **JÓZSUÉ**, a **bírák könyve**, **SÁMUEL I., II.**, a **Királyok I., II.**, a „**későbbi próféták**” (nebiim aharónim), **ÉZSAIÁS**, **JEREMIÁS**, **EZÉKIEL** és a **12 kis próféta** (tré aszar). A **Ketubim** – **Szent Írások** – magába foglalja a **Zsoltárok Könyvét** – **Tehillim** –, a **Bölcsesség (Példabeszédek) Könyvét** – **Misle** –, a **JÓB Könyvét**, az **Énekek Énekét** – **Sír ha Sírím** –, **RUTH Könyvét**, a **Síralmak Könyvét** – **Ékat** –, a **Prédikátor Könyvét** – **Kohelet** –, **ESZTER**, **DÁNIEL**, **NEHÉMIÁS** könyveit és a **Krónikák két könyvét**. Az **Énekek Énekétől ESZTER könyvéig** terjedő öt könyv neve **Megillót** – **Tekecs**, ezeket olvassák fel a nagy ünnepeken: az **Énekek Énekét** húsvétkor, a **RUTH Könyvét** pünkösdkor, a **Síralmak Könyvét** a templom elpusztításának emléknapján, a **Prédikátor Könyvét** sátoros ünnepen, **ESZTER Könyvét** purimkor.

Időszámításunk kezdetekor a zsidók között **kétféle Ószövetségi gyűjteményt használtak**. Az egyik az **alexandriai kánon** – a szó itt ‘szabályt’, ‘mérce’ jelent –, amely a Kr. e. II.-II. században jött létre. Ez görög nyelvű, az ezredfordulóig folyamatosan egészítették ki. A **másik, a palesztinai kánon**, amely a Kr. e. I századig jött létre, s **EZSDRÁS** és **NEHÉMIÁS**, mint utolsó hiteles próféták könyveivel fejeződik be. Ezt maradéktalanul csak Kr. u. 90 körül, a jamniai zsinaton zárták le.

Az **Ótestamentum** könyvei eredetileg héberül íródtak, kivétel néhány rövidebb arám nyelvű rész. Van csak görögül, az alexandriai kánon szerinti szövegben fennmaradt rész – a **palesztinai kánon nem tartalmazza a TÓBIÁS- ÉS ESZTER-könyvet, a MAKKABEUSOK két könyvét, a Bölcsesség Könyvét, illetve a JÉZUS, SIRÁK fia könyvét –, ezekből két könyvet – a MAKKABEUSOK második könyvét és a Bölcsesség könyvét – eredetileg görögül írtak.**

A bibliai héber nyelv – az óhéber – legrégebbi emléke DEBÓRA és BÁRÁK dicséret-éneke, a Bir 5, 2-31. Ez idő tájt még beszélt nyelv, amely talán a helyi ókánaáni és a honfoglalók arámi nyelve keveréke. A **babiloni fogság után a héber istentiszteleti, illetve irodalmi nyelvvé vált, amelyet jóformán csak a rabbik ismertek.** Hasonlóképpen volt ez az írással is. A babiloni fogság előtt a héber szövegek leírására a föníciai betűket használták, attól kezdve a szögletes arám írás járta.

A legrégebbi, Kr. e. II.-I. századi héber nyelvű kéziratok, mintegy 600 Ótestamentum-töredék, 173 kézirat – az ESZTER Könyve kivételével a teljes ÓT-szöveget rekonstruálni lehetett belőlük –, 1947-56 között, a Holt-tenger északnyugati partvidékén, az esszénusok elrejtette Khirbet-Qumrán-i leletegyüttesből – az ún. Holt tengeri tekercsek közül – kerültek elő. Azelőtt a szintén századunkban felfedezett, a Kr. e. II. századból származó NASH-papírusz 25 sora, rajta a Tízparancsolattal (2Móz 20, 1-17) és a Halld Izrael kezdetű imával (5Móz 6, 4-5) számított a legrégebbi héber szövegnek.

A **szamaritánus Tóra** nyelve héber, írásmódja szamaritánus, a fennmaradt, későbbi másolatok a nyelv Kr. e. IV.-I. századi állapotát őrzik.

A babiloni fogság után Babilonban és Palesztinában az **arám**, Egyiptomban pedig a **görög** lett a zsidó közösségektől beszélt nyelv. Így nem értették a héber nyelvű szent szövegeket, pedig ez nélkülözhetetlen volt az istentiszteletekbe való bekapcsolódáshoz. Időszerűvé vált lefordítani arámra, illetve görögre a héber szöveget. Először szóban fordítottak, a magyarázat előtt. Később ezt leírták, létrejöttek az arámi **targumok** – *‘tolmácsok’* –, amelyek a fordítás mellett a szöveget is értelmezték. A Holt tengeri tekercsek között egy, a JÓB könyvéhez és egy, a Léviták Könyvéhez kapcsolódó targum van. Késői, már a Kr. u. III-V századból származók az ONKELOSZ-targum és a JONATHÁN-targum.

Kr. e. a III. században, Kr. e. 250 körül – az ARISTES-levél legendája szerint egy évszázaddal korábban, I. PTOLEMAIOSZ (? – Kr. e. 283) parancsára – készült a **Septuaginta**, rövidítve LXX, vagy *‘Hetvenes fordítás’* a héberből görögre a legenda szerint 72 tudós rabbitól fordított Tóra. Kicsit pontatlan, hellenisztikus, ez szükségessé tette később az új fordításokat, ezek közül THEODOTIONnak az I-II. század fordulóján készült fordítása a legpontosabb.

Ugyan megértés-okokból még a Kr. e. I. században készült el a Tóra szamaritánus nyelvű fordítása, illetve, a II. században, héber eredeti után, de a Septuaginta szövegét felhasználva a **P’shitta**, a **szír** fordítás.

A zsidó vallásos irodalom második legnagyobb klasszikus műve a **Talmud** – *‘a Tanítás’*, a héber **‘lámád’**, *‘tanulni, tan’* szóból. A különféle ótestamentumi könyvek kommentárjait tartalmazó, a zsidó vallás egyes törvényeit ismertető-magyarázó, a bibliai elbeszélések erkölcsi tanulságokkal kiegészítő munka kb. 2500 szerzőtől származik, a Kr. e. I. századtól a Kr. u. V. századig született, mintegy 6000 oldalas gyűjtemény, amely két részből, a régebbi **Misnából** és az újabb **Gemarából** áll.

A **Misnát** – a héber *‘ismétlés’* értelmű szóból – a **Tenak**, tehát az Ószövetségnek megfelelő szent könyvek *‘írott tana’* mellett kialakult *‘szóbeli tant’* Kr. u. a III. században foglalták először írásba. Témája a Tenak megszabta törvények értelmezése, ezek alkalmazásának módja és kiegészítése. A hat **szedárimot** magába foglaló gyűjtemény alcímei és témái: a **Zeráim** (*Vetések*), a földművelésre vonatkozó előírások, a **Móéd** (*Ünnepek*), ez ezekkel kapcsolatos Ószövetségi szabályozások könyvei, a **Násim** (*Asszonyok*) a házasságkötésre vonatkozik, a **Nezíquim** (*a Károk*), az Ószövetség polgárjogi és büntetőjogi előírásait értel-

mezi, a **Kodasim** (*Szent Dolgok*) a kultikus, így az étkezési szabályokat, a **Toharó** (*Tisztaság*) a tisztasági törvényeket magyarázza. Az összesen 63 értekezés 525 fejezetre oszlik amelyek mindegyike tantételekre van tagolva, a hajdani szóbeli tanítás könnyebb rögzíthetősége érdekében.

A **Gemára** – a héber ‘*megtanult, befejezett*’ értelmű szóból – a Misna tételeinek a kommentárja, tehát az értelmezés értelmezése. Két változata van, a Kr. u. IV. században, 360 körül befejezett, öt hittudós-nemzedék munkáit tartalmazó palesztinai vagy **jeruzsálemi Gemára**, és egy, kb. Kr. u. 500 körül, Babilonban készült, 7 kommentátor-nemzedékre kiterjedő ún. **babiloni Gemára**. *Attól függően, hogy a Misnához melyik Gemárát csatolták, beszélünk jeruzsálemi vagy babiloni Talmudról.*

A Talmudban foglaltak törvényi részei **halakha**, az elbeszélő-erkölcsi részei **aggáda** névben is ismeretesek. Ha ugyanezek a bibliai szövegek sorrendjében – exegétikus szempontok alapján – követik egymást, akkor a **Midrásokról** beszélünk – a héber ‘*értelmezés*’ jelentésű szóból –, ezek többnyire a Kr. u. III.-VI. század közötti időszakban keletkeztek.

A Misnába be nem került, szájhagyomány útján megőrzött tanítások a **Barajta** (*a Találhatón Kívüli*) és a **Tószefta** (*a Hozzácsatolt*) néven ismert gyűjteményekben találhatók.

Csak a teljesség kedvéért említjük meg, hogy a zsidó vallásos irodalom legújabb, Kr. u. 1800-ig terjedő rétegét az ún. **rabinikus irodalom alkotásai** teszik ki, ide tartoznak a **chászid szerzők írásai és a kabalisztikus irodalom**.

Természetesen nem kerülhetjük meg itt az **Ószövetség valóságtartalmával kapcsolatos kérdés** megválaszolását, bár ennek feltevését későbbre, a kereszténység kérdésével foglalkozó fejezetre is halaszthattuk volna. Távol áll tőlünk az is, hogy valamiféle elhamarkodott következtetésre juthassunk megválaszolása kapcsán, ilyennek a levonásához hiányzik a szükséges képzettségünk. Épp ezért csak jelezzük, hogy a **kérdéssel teológiai oldalról a szentírástudomány, a világi szaktudományok részéről a bibliakritika foglalkozik**.

A **biblicum**, vagyis a **szentírástudomány** a Bibliával – így annak Ószövetségi, tehát „közös” részével, mint a kinyilatkoztatás forrásával – foglalkozó teológiai tudomány ókori zsidó hagyományokra megy vissza, a bibliamagyarázat a targumokkal kezdődött és a Talmuddal folytatódott. *A korszerű szentírástudomány kánontörténelemmel, szövegtörténelemmel, szövegmagyarázattal foglalkozik, segédtudományai a bibliai földrajz és történelem, a bibliai régiségtan, a bibliai nyelvtudományok, bibliai néprajz stb.*

A **bibliakritika a történelemkutatásban alkalmazott világi módszerekkel vizsgálja a Bibliát**, SPINOZÁtól kezdve *emberi alkotásként, a XIX. század közepétől, a térség szakszerű régészeti kutatásai kezdetétől beágyazva azt a történelmi-népismereti-mitológiai-irodalmi valóságba*. Ugyanakkor **ennek a tudománynak semmi köze sincs a vulgármarxista „bibliakritikához”** amely politikai megfontolások alapján igyekezett akadályozni az objektív bibliakutatást, annak valós sikereit, eredményeit is eltitkolta. Tény, hogy már a KRISZTUS előtti időkben akadtak olyan zsidó írástudók, akik jelképesként értelmezték a **Tenak** szövegét, s követőik későbbben is voltak. Ma gyakorlatilag az ún. vallási igazságokat tartják sugalmazottnak, a természettudományos és történeti leírásokat jelképeseknek, illetve hozzávetőlegeseknek tartja a tudományos bibliakritika, olyan, jellegzetesen oral history termékeknek, amelyek az írásbafoglalás után és miatt közeledtek a valós tényekhez, ugyanakkor az írásbafoglalás hitelt kölcsönzött nekik. Ez azonban már más könyvek tárgya lehet, munkánk csak egyetemes vallástörténeti tények, nem feltételezések bemutatását vállalta, a vitás kérdések körüli szenvedélyek összecsapását legfeljebb jelezheti.

Zene:

Feltalálójaként a Biblia JUBÁLT említi (1Móz 4,21). A zene az istentisztelet eleme, művelői a lévíták. DÁVID nemcsak hadvezér, de költő, zeneszerző és hangszerjátékos is – 75 zsoltár fűződik a nevéhez – az ÓSZ vallása azonban csak látszólag összművészeti, valójában

az egyistenhit következetes, minden művészettel, így a zenével is támogatott érvényesítéséről van szó.

Az istentiszteleteknek megfelelő énekeik vannak – a liturgiát éneklik, ezt hívják kantillációnak – az ünnepnapoknak is megfelelő énekeik vannak. Két előadásmód váltakozik, a szólista, legtöbbször kántor vagy a gyülekezet énekel, illetve responzórium, szólista és gyülekezet, énekes és kórus felváltva, egymásnak felelgetve énekel. DÁVID papi kórust szervez (1Krón 6,31-48 stb.)

Volt világi ének és hangszeres zene is, ünnepségeken (2Sám 19,35), menyegzőkön (Jer 7,34), temetéseken (Mt 9,23). Az ismert hangszerek (az idézésektől eltekintünk): **lant** – kinnor –, **síp** vagy blockflöte-szerű furulya, **kettős síp** – chalil, harántfuvola-szerűség – ugáv, egyik sem használható istentiszteleteken –, kézzel ütött **dob** – tof –, csengő, **kosszarv-kürt** – sófár –, **fémkürt**, **10 húrú hárfa** – **nebel** –, **tambura**, **citera**, **hegedű**, **trombita**, **cimbalom**.

Tánc:

A tömeg szokásos örömeinek kifejeződése, a népi ünnepi alkalmak, pl. születés, esküvő, győzelem alkalmából. Isten tiszteletére is táncolnak (pl. 2Sám 6,14 stb.), de nem istentiszteleten. A bálványok előtti tánc elítélendő (lásd 2Móz 32,19; Mk 6,22; 2Kir 18,26 stb.). Férfiak és nők külön táncolnak, páros táncokról nem tudnak a források.

INDIA MŰVÉSZETE

Kb. a Kr. e. III. évezred – Kr. u. a XX.. sz.

Háttér:

Az indiai szubkontinens 5,5 millió km² területű, körülbelül 830 millió lakosú ázsiai régió. Az úgynevezett Elő-India országai India, Bhutan, Nepál, Pakisztán és Sri-Lanka. A Hátsó-Indiának nevezett másik óriási ázsiai félszigeten Vietnám, Burma, Laosz, Thaiföld, Kambodzsa, Malájföld osztoznak.

Elő-Indiát a Himalája, a Föld legnagyobb hegységrendszere választja el Ázsia belsejétől, második nagytája az úgynevezett Indiai Alföld, az Indus, a Ganges és a Brahmaputra folyók alföldje, a harmadik a Dekkan-fennsík, a hajdani összefüggő, Madagaszkárt, Afrika déli részét és Nyugat-Ausztráliát is magába foglaló őskontinens, Gondwana része.

Túlnépesedett régió, egy főre kevesebb, mint 0,35 ha mezőgazdasági terület jut. Csak összehasonlításképp, ez a szám az USA-ban nagyjából 3,7.

Művelődéstörténeti hagyományai az európaiakkal közösek, már azért is mert a mai lakosság zöme az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozik.

Az indiai szubkontinens őslakói máig a természeti népek színvonalán élő törzsek voltak, amelyek nem jutnak el az írásbeliséghez, így nyomot is alig hagytak maguk után, ezt eltörölték az előrehaladottabb népek kiszorító, nem integráló kultúrái.

A ma főként a szubkontinens déli részén élő – a dravida nyelvcsaládhoz tartozó – **telugu, tamil, kannada, malajalam, kodagu, tulu, toda, kota, pardzsi-kolami, brahui** nyelveket beszélő, mintegy százmilliós lakosság ősei a Kr. e. III. évezredben adnak először hírt magukról. Ők a folyamközivel vetekedő Indus-völgyi kultúrák megteremtői, akkori nyelvüket és írásukat máig nem sikerült megfejteni.

A Kr. e. a II. évezred első felében az indoeurópaiak szétvándorlása során az Észak-Íránban megjelenő **indoiráni népek** két csoportra szakadtak. Az *egyik csoport népei, az óirániak Irán területén maradtak – belőlük lettek a médek, a perzsák, a szkíta nyelv beszélői, a parthusok, a kurdok, az afgánok, az oszétek, a tadzsikok* –, a *másik csoport tagjai Kelet-Íránt, Afganisztánt, Észak-Indiát, a Himalája-vidéket, az Indus síkságát szállták meg, délnek*

és keletnek szorítva, vagy asszimilálva a dravidákat Erről tanúskodik az akkortájt, Kr. e. 1500-1000 között kialakuló úgynevezett **védikus szanszkrit nyelv** sok protoind szavával.

Kr. e. 1000-600 között folytatódik az indoeurópaiak beözönlése az indiai szubkontinensre. A társadalom tagozódik, *kialakul a négy kaszt – bráhma***nok** (papok) **ksatriyák** (harcosok), **vaisyák** (közrendűek), **sudrák** (nincstelen szabadok).

600-500 között 16 kisállam osztozik Előindia területén és lakosságán.

566-486 között élt *GAUTAMA BUDDHA – SAKYA-MUNI*.

127-325. *NAGY SÁNDOR* indiai hadjárata. Az Indus völgye görög művelődési hatás alá kerül.

324-300 között zajlik *CSANDRAGUPTA* görögellenes mozgalma. Megalapítja a *MAURYA*-dinasztiát, amely Kr. e. 187-ig uralkodik. Fénykora *ASÓKA* (Kr. e. 273-232) idejére esik, ez idő tájt írják le a **Mahabharatát** és a **Ramayanát**

187-75 között a *SZUNGA*-dinasztia uralja India legtermékenyebb, központi vidékeit.

Kr. e. 75- Kr. u. 320 között középpázsiai szkíták, a *kusánok* hoznak létre Észak-Indiára, Kelet-Iránra s a szkítáktól lakott területekre kiterjedő birodalmat.

320-496. A *GUPTA*-dinasztia kora. Az uralkodó hatalma egész Észak-Indiára kiterjed.

Az V-VI. században a fehér hunok – a *heftaliták* – uralják Észak-Indiát, Magadhában tovább is a *GUPTÁK* uralkodnak, Dél-Indiában kiemelkedik a *PALLAVA*-dinasztia, amely a *CSALUKIJA*-dinasztiával harcol a hatalomért, a fehér hunok birodalma felbomlik.

636 Csatározások az északnyugati partok mentén megjelenő, arabokkal.

712-13. Arab Emírségek alakulnak Multanban és Manszurában, az Indus torkolata körül.

725-1197. Északon sikerrel állnak ellent a mohamedán hódításnak.

888-1267. Délen a *CSOLA* tamil dinasztia uralkodik.

1001-1004 Pandzsáb elfoglalása, az iszlám indiai terjeszkedésének hatékony szakasza

1192. A taraori csata, *MOHAMED GORI* győzelme a szövetséges indiai fejedelmek fölött, India központi részének meghódítása, mohamedán kormányzó kinevezése a meghódított államok fölé

1206. *MOHAMED GORI* meggyilkolása, a mohamedán főurak anarchiája miatt a hindu fejedelmek megerősödése.

1221-1246. Mongol betörések.

1265-1388. A központi hatalom megerősödése, a hatalmi központ Északra kerülése.

1398-99. *TIMUR LENK* lerohanja Észak-Indiát.

1414-1529. A delhi szultánatus lehanyatlása.

1498. *VASCO DA GAMA* kiköt Kalikutban – Kalkuttában.

1526 *BABUR ZAHIREDDIN*, egy *TIMUR*-utód legyőzi a delhi szultánt és megalapítja a Nagymogul Birodalmat. Később hatalmát Bengáliára is kiterjeszti. Utódai a XVII. századig sikerrel gyarapítják birodalmukat.

1638-48. Felépül Új-Delhi.

1658-1707. *AURANGZEB* nagymogul uralkodása, hinduüldözés, háború a Dekkán-fennsík uralmáért.

1748, *MOHAMED sah*, az utolsó nagymogul halála.

1764-67 Bengáliát, Bihar, és Orissza államot ténylegesen az angolok uralják.

1669-70. Éhínség Bengáliában, a lakosság egyharmada pusztul el. Az angolok 1784-ig fokozatosan hatalmukba kerítik India nagy részét.

1813 a Kelet-Indiai Társaság előjogainak megszüntetése. Háború Nepál ellen.

1835. Az angol hivatalos nyelv bevezetés

1845-49. Pandzsáb, az utolsó független állam, elfoglalása-

1857-59. A szipoj-felkelés.

1885. Az Indiai Nemzeti Párt megalakulása, India autonómiájának követelése.

- 1905. Bengália kettéosztása mohamedán és hindu részre.
- 1906. AGA kán vezetésével megalakul a Muzulmán Liga.
- 1913. Közös muzulmán-hindu angolelleses törekvések.
- 1917. Autonóm indiai kormány alakításának lehetősége.
- 1919. MAHATMA GANDHI kezdeményezi az erőszak nélküli ellenállást.
- 1928. DZSAVAHARLAL NEHRUVAL az élen létrejön a Függetlenségi Liga.
- 1947. India gyarmatot az angolok vallási alapon két domíniumra osztják, a hinduista Indiára és a mohamedán Pakisztánra. Ez utóbbi államiságát is kikiáltja. A két ország között háború tör ki Kasmirért. Fegyverszünetet csak két év múlva kötnek.
- 1950. Kikiáltják India Köztársaságot.
- 1959-62. Indiai-kínai határösszetűzések
- 1971. Indiai-pakisztáni háború.

Vallások:

A szubkontinens őslakói a természeti népek színvonalán élő törzsek voltak, amelyek nem jutottak el az írásbeliséghez, így nyomaikat eltörölték a más etnikumú és nyelvű, írásbeli kultúrával rendelkező fejlettebb népek. Vallásaik, mítoszaik legfeljebb maradványok formájában, csonkán, ha bekerültek ezekbe a kultúrákba.

A ma főként a szubkontinens déli részén élő **dravida** lakosság ősei a Kr. e. III. évezredben hagynak maguk után először nyomot, máig tart a szakmai vita, hogy őshonosok-e, vagy sem. Ők teremtik meg a folyamközivel vetekedő – és azokkal egyidős, sőt, egyenrangú – Indus-völgyi kultúrát, s ha nyelvüket és írásukat máig nem sikerült megfejteni, az több nyelvész szerint az **ótamil** nyelv régebbi változata, mások szerint **archaikus szanszkrit**.

Vallásuk lényegében termékenységekultusz, központjában egy isteni anyával, akit később ADITIVAL, – szanszkr. **‘~diti’**, a Szabad, Korlátozatlan – védikus anyaistennő, az **aditja** ősisztenek – VÁRUNA, MITRA, ARYAMAN, BHAGA, DAKSA, AMSA, SĀRIYA – anyjával vagy LAKSHMIVAL – a Legszebbel – a Szépség és a Szerencse istennőjével azonosítanak és akinek a neve nem maradt fenn. A fáknak vizeknek, szikláknak a férfi vagy nőszellemei állatokká tudtak átváltozni, sőt emberi formát is tudtak ölteni. Különösen a vízitündéreknek – APSZARÁ/APSZARASZ – van a későbbi mítoszokban nagy szerepük.

Délebbre, a dombvidéken főként KORRAVAI a Harc istennője örvendett nagy tiszteletnek, fiával, MURUGANNAL, a hegyek istenével együtt. De a földművesek AIJANÁRT és az elefántisten PILLAIJÁRT is tisztelték, ÉMUSA, a vadkan az egyik törzs áldozati állata volt, a halászkok VARUNANT, a tenger istenét tisztelték és az ótamil irodalom bikaviadalokról beszél.

Hatással lehetett a **tamil mitológiára** az egyiptomi és folyamközi mitológia és az északról, a hegyekből érkező népek mitológiája is. A kortárs kutatás feltárta ezeket a történelem-előtti korokból származó mítosz-elemeket, amelyek beépültek a későbbi korok mítoszaiba, de amelyek igen gyakran mintegy kilógnak azokból, például az emberhez hasonló JAKSÁK – női változataik a JAKSINÍK –, a félig ember-félig kígyó NÁGÁK, NÁGINÍK. Királyuk az ezerfejű SÉSANÁGA.

A Kr. e. a II. évezred első felében az indoeurópaiak szétvándorlása során az Észak-Íránban megjelenő **indoiráni népek** egyik csoportja, az óirániak Irán területén maradtak, a másik csoport tagjai Kelet-Íránt, Afganisztánt, Észak-Indiát, a Himalája-vidéket, az Indus síkságát szállták meg, délnek és keletnek szorítva, vagy asszimilálva a dravidákat. A vasat ismerő pásztortörzsek lóvontatású harci szekereikkel könnyen legyőzik az általában földművelő helyi törzseket, rájuk telepednek, vagy egyszerűen elkergetik őket. A természeti jelenségek megszemélyesített erőit tisztelik. Az óiráni és óind nyelv közös kultikus szavai bizonyítják a *kétfajta ősvallás egységét: áhura-ászura, daéva-déva, jó illetve gonosz szellem, haóma-szóma-áldozati ital, jaszna-jadzna-áldozat, athravan-atharvan-áldozópap.*

A leigázott protoind, dravida lakosság és az indoárja népesség harcol egymással. A dravidák délebbre költöznek. Máskor meghódolnak. Az indoárják letelepednek, az alávetett lakosság „**dásza**”, szolgáskorba kerül. Ugyanakkor minden kasztosodás ellenére folyik a történelmi méretű etnikai-nyelvi keveredés, a kialakuló nyelvek, kultúra pedig meghatározottságában indoeurópai, rengeteg dravida elemmel átszőve. Ezen – a *később védikus indnek* nevezett – nyelven keletkeznek a **Védák**.

A védikus vallás India legrégebbi, a bráhmaizmus előtti egységes vallási rendszere, ismerőit-papjait különleges tisztelet övezte. Szent írásai – kegyes egyszerűsítéssel – a Védák.

Ezeket recitálni, hibátlanul tudni csak hivatásos papok voltak képesek, kialakul a **bráhma** – szanszkr. **‘brahmána’**, az *imádkozó* – rétege. Korábban a törzsek öregei végezték a szertartásokat, főként azok, akik erdei remeteként, aszkétaként éltek. Ezeket **risinek** nevezték. A bráhmaiak idősebb korukban – sokszor a tanítványaikkal együtt – aszkéták lettek, de családfájukat legalábbis egy risire vezették vissza.

Ezzel a réteggel, kaszttal kapcsolatosan jó tudni, hogy potenciális papok, bár nincs mindig áldozó-funkciójuk, tilos, halálos bűn szóval, vagy tettelesen megsérteni őket, a bráhmaikat megajándékozni kegyes cselekedet, a kiemelkedő szellemi-intellektuális képességű bráhmának a pandit – kb. *bölcs* –, cím jár.

A védikus filozófia szerint csak az Egy az abszolút igaz, míg a tapasztalati sokféleség nem más, mint a szétdarabolt Egy, és mindennek végső célja csak a sokféleség visszatérése az egységbe.

A világegyetemet a menny, a Föld és a kettő közötti levegő alkotja. A Föld víztől körülvevett négyszög, vagy korong.

A világ tele van jó és rossz szellemekkel, hatalmakkal, erőkkel. A Rig-véda 33 istent sorol fel, 11 égi, ugyanannyi földi és más 11 levegőistent.

A dévák mindenekelőtt természeti istenek, közöttük DIAUSZ PITAR – szanszkr. mennybeli atya – a rómaiak *JUPITERJE*, de a görög *ZEUSZ* is a közös indoeurópai gyökből származik –, és felesége PRIHIVÍ MÁTAR – a Földanya. Gyermekük a többi istenek, INDRA, AGNI, USASZ, SZÚRIA.

Az **ászurák** a másik jelentős istenségcsoport. Övék a teremtető erő, a **‘májá’** és elsősorban erkölcsi-társadalmi funkciójú istenek. Közük tartozik az a hat, hét, nyolc, vagy tizenkét isten – a források eltérnek – akik ADITITÓL, – szanszkr. **‘áditi’**, a *‘Szabad, Korlátozatlan’* – védikus anyaisten, az aditja ősiszternek – VARUNA, MITRA, ARYAMAN, BHAGA, DAKSA, AMSA, SÁRIYA anyjától születtek.

A védikus szemlélet szerint az elhunytak lelke az *„apák útján”* a **pitriek** – szanszkr. *‘apák’* – mellé jut, a harmadik égbe.

A világot a **rita** – szanszkr. *‘jog, igazság’*, átvitt értelemben *törvény, rend* –, a személytelen világtörvény irányítja. Ezt isteneknek, tárgyakkal, jelenségeknek, embereknek be kell tartaniuk, erkölcsi, rituális, kozmikus rend.

Ebben a védikus rendszerben a hódító indoeurópaiak és az őslakók viszonyát a kasztok szabályozzák. A hódítók három kasztra tagozódnak – bráhmaiak (*papok*) ksatriyák (*harcosok*), vaishyák (*közrendűek*), tehát tanítók-írásstudók, harcosok, kétkézi dolgozók. A dravidákkal keveredő indoeurópaiakból lesz a negyedik kaszt, a sudrák (*nincstelen szabadok*).

Az istenek és emberek kapcsolata kölcsönös. Az istenek befolyásolják az emberek életét, ugyanakkor szükségük van az áldozatokra és a tiszteletükre. A **jadzsna** – *könyörgő és engesztelő áldozatok, véreseket és vérteleneket, állat- és ételáldozatokat* – áldozópadokon mutatják be, egyszerre több istennek, lakomaszerűen.

A legismertebb italáldozat, legfontosabb áldozati adomány a **szóma** – a perzsáknál **haoma** volt a neve –, egy *„az égből származó”* növény alkoholos leve. A lóáldozat – **asvamedha** –, amelynek csúcspontja egy ménlő megfojtása volt, más állatok feláldozásával is járó, hosszú előkészületet igénylő áldozati szertartás volt.

A magánkultuszt – ugyanúgy mint Iránban – előbb a család feje látja el. A papság kialakulásával párhuzamos a kultusz nyilvános, közös áldozati ünnepeinek megsokasodása, amelyek többféle pap, templomi művészek közreműködésével zajlanak és összművészeti jellegűek. Az **agnidh** rakja és éleszti a tüzet, a **hótar** a **Rig-védából** recitál, az **udgátar** éneket ad elő a **Száma-védából**, az **adhvarju** előkészíti az áldozóhelyet és az áldozatokat, illetve az áldozás alatt példabeszédeket idéz a **Yadzsar-védából**, végül a **brahmana** áldozás közben varázsigéket mond az **Átharva-védából**.

Templom nincs, az áldozás a szabad ég alatt, madár, kör – Nap –, félkör – Hold – alakú gyepdarabon – védi – zajlik, amit teleszórnak **barhisznak** nevezett áldozati alommal.

A **Védák** létrejötte – mintegy Kr. e. 1500-500 között – a bráhmanok és a ksatriják között harc folyt a társadalmi főhatalomért. Ebben a harcban alakul ki – és merevedik meg Kr. e. 900-400 között – a védikus vallásból létrejött bráhmanizmus.

Istenvilága a korábbinál beszűkültebb, a **dévák** még inkább szertartás- és áldozatfüggő istenek lesznek, mint korábban voltak, az **ászurák** pedig – akik eddig az áldozati szertartásoktól függetlenek – ártó démonok lesznek. A kultusz központjába PRADZSÁPATI és VÁCS kerülnek. A **bráhma** jelentése átalakul, mindenféle lét uralkodó elvévé és okává válik, a semmitől se függő, önmagáért létező abszolútum. Maga a semlegesség, ő az osztatlan egész, a tökéletes transzcendens, tulajdonságtalan, osztatlan és teljes, amely csak az extatikus szemlélet előtt tárul fel részlegesen.

A tudat hordozója és az életerők összessége, az ember lelke az atmán. A **bráhman** – mint kozmikus elv – és az **atmán** – mint pszichikai elv – lényegileg azonos, de ezt csak a misztikus extázis képes átélni, aki tudja ezt, az megtalálta a **móksát**, a megváltást. Az atmán és a bráhman azonosságáról való tudás útja megszámlálhatatlan földi léten visz át, a **lélekvándorlás** a bráhmanizmus legismertebb gondolata. Lényege, hogy bár az ember teste a halállal megsemmisül, megbüntetésen tettei újra testet öltenek valamilyen élőlényben. Az ember az amit tesz, a karma az élőlény minden olyan cselekedete, amely önműködően kihat a jövőre, meghatározza azt, és nem csak az újjászületést, hanem annak módját is. Később egyszerűen a meg nem büntetett cselekedetek összessége, ami kényszeríti újrászületni az embert, mindeddig, amíg a tettek el nem nyerik büntetésüket és az embernek új karmája nem keletkezik. A szanszára örök – ezért ábrázolják kerék formájában –, az atmán pedig változatlan.

A bráhmanizmus átveszi és „véglegesíti” a védikus kor társadalmi szerkezetét. A **bráhmanok** fontossága nagyobb lesz, a **ksatriják** szerepe csökken, a **vaisják** továbbra is biztosítják a másik két társadalmi nagycsoport létfeltételeit. A nem árja **súdrák** vagy a megszállók és az őslakosság keveredéséből született **csandálák** legfeljebb szolgái lehetnek a másik három rendbe tartozóknak.

A bráhman négy létállapoton – **ásráma** – megy kötelezően keresztül élete során: **brahmasári** – tanítvány –, **grihaszthani** – családapa –, **naprasztha** – remete –, **szannjászín** – hajléktalan, vándor koldus.

A bráhmanizmus szertartásainak rendje is összetettebb, bonyolultabb a védikus korszak szertartásaiénál. Az áldozat jelentősége növekszik, segítségével az ember az istenek és a természet erőit egyaránt a maga szolgálatába állíthatja, de még a Nap sem kel fel, ha nem mutatják be a papok reggelente a megfelelő áldozatot.

Tűzáldozatokról van szó. A **gárjapatja-tűz** kerek tűzhelyen ég, az áldozati adományt főzik meg rajta. Az **anváhárjapacsana-tűznek** félhold alakú tűzhelye van és démonüző. Az **áhananija-tűz** helye négyszögletes, lángját a **gárjapata-tűzről** veszik és ez a tulajdonképpeni égőáldozati tűz. Az adományok tűzbe tételekor **jádzsákat** – kísérvörseket – mondanak, az áldozat hatékonysága a ceremóniák pontosságától függ.

Áldozás előtt **jádzsusz**, áldozati mondókák segítségével hívják az isteneket az áldozóhelyekre, az imák pedig védikusak.

A bráhmaizmus ugyanis megtartja a négy **Védát**, rögzíti kommentárjait – a Kr. e. 900-700 között keletkezett úgynevezett **bráhmánákban**, kiegészítik ezeket az **áranjakákkal**, remetéktől származó rituális-misztikus eszmefuttatásokkal. Ezek az úgynevezett **upanisádok** – ‘melléülések’, *fülbesúgott, titkos tanok*, vagy **védanták**, ‘*a Védák végén állók*’ – általában Kr. e. 800 után keletkeztek, s a misztikusok egyéni felfogását tartalmazzák a hit nagy kérdéseiről. 108 kanonizált **Upanisád** van – mintegy kétszázat ismernek –, stílusjegyeik és tartalmuk alapján négy csoportra szokták őket osztani.

A bráhmaizmus és a ksatriják hatalmi vetélkedése és különféle más okok miatt a klasszikus bráhmaizmusban a Kr. e. VI-V. században szektásodás indult meg, másrészt ekkortájt új vallások keletkeztek.

Ezek közül a **dzsainizmus** és a **buddhizmus** a legfontosabbak, ezek szorítják háttérbe hosszú időre a bráhmaizmust.

A dzsainákat a vallásalapító, később MAHÁBVIRÁNAK – *Nagy Hősnek* – is nevezett VARDHAMÁNA melléknevéről – DZSINA, *Győztes* – hívják így. Körülbelül 3,2 millió hívőjük él az indiai Gudzsarát államban, nagyjából magasan képzettek, politikai-gazdasági befolyásuk az indiai életre jelentős.

VARDHAMÁNA történeti személy, Kr. e. 511 körül született ksatrija családból. A legenda szerint 28 éves korában világosodott meg, utána 42 évig volt vándorprédikátor.

Tanításai szerint a világ örök, a szigorú önmegtartóztatás és az éhhalál megszüntetheti a **karmát**, az örök lelket felszabadítja az anyag fogságából. A megváltott – a **sziddha** – az istenek lakóhelyére jut.

Erkölcsei tanításai az élet kímélését, az igazságosságot, az idegen tulajdon tiszteletét, nemi önmegtartóztatást, nincstelenséget írnak elő, ezek kötelezők szerzeteseik és szerzetesnők számára, a világiak számára a házasság és a kenyérkereset megengedett.

Tisztelik az úgynevezett **tírthankarákat** – jelentése ‘*gázlóképző*’ –, a megvilágosodott, a **nirvánába** jutott személyeket, templomaikban virágokat, gyümölcsöket ajánlanak föl áldozatul az isteneknek. Jelentős a **dzsainista szerzetesi-szerzetesnői mozgalom**, templomvárosaik négy szentnek tekintett hegy csúcsán vannak, a templomoknak egy cellájuk van, benne valamelyik **tírthankara** képével, ez egy nagy előcsarnokhoz, a kettő együtt oszlopcsarnokhoz és rituális táncok bemutatására való csarnokhoz kapcsolódik. A belső teret 52 fülke övezi, ezekben egy-egy **tírthankara** szobra van

Az úgynevezett **basztíkban** a 24 **tírthankara** közül csak egyet tisztelnek, a **béttuk** pedig kerengők, aszkétaszobrokkal.

A dzsainisták két nagy csoportra oszlanak, a **digambarákra** – ruhátlanok, ‘*levegőbe öltöztek*’ – és a **svétambarákra** – ‘*fehérbe öltöztek*’. Ez utóbbiak lehetnek **szthánavászik** – *képelutasítók* – és **ádzsivikák** – ‘*a helyes életvitel megvalósítói*’.

Legnagyobb csoportjuk a **svétambaraké**, ezek tanításait az **Ágama** foglalja össze, amely a Kr. e. III-II. században keletkezett, 46 szöveg alkotja, 12 **anga** – főrész – és ugyanannyi **upánga** – mellékrész. A **digambaráknak** nincs kanonizált szent könyvük, helyette versekbe foglalt régi tanításokhoz igazodnak.

Mivel a dzsainisták felfogás szerint mindenféle életet kímélni kell, e vallás követői sokféle fizikai foglalkozást nem művelhetnek, ezért inkább értelmiségi, vagy kereskedői pályákat választanak.

A buddhizmus Indiában létrejött világvallás, a világ negyedik legnagyobb vallási közössége. Nyolcvannál több országban, több mint 300 millió ember tiszteli BUDDHA tanításait és nem csak Ázsiában. Angliában 1,3 millió ember vallja magát buddhistának.

BUDDHA tanításának lényege: az élet szenvedés. A szenvedés három forrása az élettárgy, az érzékiség és a tudatlanság. Leküzdésük nyolc útja a helyes szemlélet, érzület, beszéd, cselekvés, életmód, törekvés, gondolkodás és elmélyedés. Magyarán: a szenvedés az ember meghatározó élménye, oka az életigenlés, leküzdésének mikéntje pedig a vágyak, törekvések

elfojtása, a hívságokról való lemondás, így a kasztrendszer passzív elutasítása is. Az áldozatok, imák, himnuszok is fölöslegesek, hiszen az istenektől nincs mit és nincs miért kérni, az istenek nincsenek hatással az emberek földi életére. A buddhizmus ekkor még tagadja a személyes istenek létét, az ateizmus határaihoz eljutó, a szellem primátusát hangsúlyozó filozófia.

A korai buddhizmus szerint a világ három nagy tartománya a testi lét, a félig anyagtalan szellemek illetve az alaktalan és testetlen istenek világa. A tökéletesség állapotáig eljutó emberi lények felemelkedhetnek a vágyak nélküli szellemek tartományába, ők mint bölcsek és megváltók segítik az embereket a nemléthez, a nirvánához eljutni. Ez az emberi törekvések, legvégső célja.

A magyarázatot az adja, hogy felfogásuk szerint az ember örökkévaló és egyenrangú összetevőkből, anyagi jellegű alaptényezőkből, dhármákból áll össze, amelyeket az élet vágya kapcsol össze. Ha a halandó életvágyat sikerül kiölnie magából az embernek, akkor a halála után szétesett dhármákat nem egyesíti semmi, tehát véget ér az újjászületések körforgása, a szanszárából az ember a nemlébe a nirvána állapotába jut, megszabadul a szenvedéstől, végső soron az anyagiságtól.

A vágyaktól teljesen megszabadulni a buddhista erkölcsi parancsolatok betartásával lehet. Ezek a következők: az élet kímélése, az idegen tulajdon tisztelete, igazmondás, nem szabad más feleségét érinteni, és bort fogyasztani. A buddhista szerzetesek teljes vagyontalanságot és nemi önmegtartóztatást fogadnak, és minden buddhista hívőnek mindenki iránt szeretettel, jóindulattal kell viseltetnie, el kell tűrnie esetenként a sértéseket, bántásokat is.

Az első nagy szakadás a szerzetesi és a világi vonal között még a Kr. e. IV. században, a paliputrai zsinaton bekövetkezett. A **théra**, a szerzetesi szigorúság képviselői Kr. e. 340-től válnak el a többi buddhistától, a **hinajána** – *a kis kocsi* –, a „*déli*” buddhizmus – mindenekelőtt Hátsó Indiában gyakori – körülbelül 150 millió híve szerint csak kevesek, a szerzetesi fegyelemben élők kelnek át a szanszára óceánján, s jutnak el a túlsó partra, a nirvánába. Több irányzata van.

Az „északi” **mahájána** – *a nagy kocsi* – mintegy 200 millió hívének meggyőződése a Kr. u. I. században öltött formát és inkább Kína, Japán, Korea, Mongólia, Nepál, Tibet, Észak-India buddhistáira jellemző, nem annyira filozofikus, mint az eredeti buddhizmus, inkább vallási jellegű. BUDDHÁT istenként tisztelik, buddhista isteneknek fogadják el a bráhmaizmus isteneit, sőt, „*befogadják*” a buddhizmusba az északi népek korábbi vallásainak isteneit is.

A mahájánában van mennyország és pokol, Belső-Ázsiába már ebben a formájában jutott el.

A buddhizmus harmadik nagy iskolája, mintegy negyedmilliárd hívővel a **vadzsrajána**, a „*gyémántos kocsi*”. Tanítása szerint a rítusok – **tantrák** – átjuttatják a hívőt a túlsó partra, a **nirvánába**. Ez a tanítás Tibetben alakult ki, valamikor a Kr. u. VI-II. században, a mahájánából, papja és hívője előszeretettel él a rituális taglejtésekkel – **tantrák** –, illetve mondogat mágikus szavakat – **mantrák** –, ők a **mandalák** szemlélői is.

A buddhizmus hitvallása még GAUTAMA első hittérítése óta a **triratna** – szanszkr. „*a három ékszer*”, ezeket szólítja háromszor minden buddhista közösség

A hinajána szerint GAUTAMA BUDDHA csak „*útjelző*”, nem tartja magát istennek. A mahájána szerint GAUTAMA BUDDHA egy földöntúli buddha földi megtestesülése, lényháromság – **trikája** – három teste és lénye van. Az első földi. A második testet – amelyen rajta van a kozmikus ember 32 ismertetőjegye – csak a hívők ismerhetik meg. A harmadik test „*a tan teste*” az abszolútum, a szellemi elv, ami a megvilágosodással teszi láthatóvá a buddha-természetet, minden ember és dolog legmélyebb sajátját.

A történelem folyamán a három testen és lényen különböző istenségeket értettek, amelyek mindegyike az ősbuddha kisugárzásai.

Először a nagy „ürességből” létrejön **Ádi-buddha** – szanszkr. *ő-s-buddha* –, a tiszta fény a nirvánában. Önmagának öt szemlélődő kibontakoztatásával megteremt öt **dhjáni-buddhát**, – szanszkr. *a meditáció buddhái*. Ezek a **boddhiszátvák** teremtik az egymást váltó világokat. Most a negyedikben vagyunk, amelyet AVALÓKITÉSVÉRA hozott létre és amelynek AMITÁBHA a védelmezője.

AVALÓKITÉSVÉRA „*aki képes eljutni a legfőbb megismerésig*” a kínai és a japán buddhimusban istennő, KUAN-JIN, illetve KVANNON néven és különösen tisztelik.

Az öt **dhjáni-buddhához** öt **mánusibuddha csatlakozik**, akik olyan emberi buddhák, akik az igazságot hirdetik. Közülük **SÁKJAMUNI – GAUTAMA** – és **MAITRÉJA – ‘A Jóságos’** – ismertebbek, utóbbi a jövőben, mint megváltó, kell, hogy a földre jöjjön. *Mivel az öt dhjáni-buddha nem hagyhatja el az égi kristálypalotát, az öt mánusibuddha testében jönnek az emberek közé.*

A mahájána sok ezer bódhiszátvát ismer.

A hínajánában csak egy bódhiszátva van **MAITRÉJA**, aki csak 30 000 év múlva jön el.

A vadzsrajána nő-bódhiszátvája **PADZSÁPÁRAMITÁ**.

A lámaizmus sok istene fölött istenhármas van, **AVALÓKITÉSVARA**, **MANYDZSUSRI** és **VADZSRAPÁNI**. Tibet védőistennői a „zöld” és „sárga” **TÁRÁ** – csillag – bódhiszátvák.

A vadzsrajána a **bdud** – ‘ördög’ – mellett démonokat és rémisteneket is ismer.

A **világegyetem** az örök űrből keletkezett, ebben lebeg a végtelen számú világrendszer, amelyek mindenikének ege – isteneinek lakóhelye –, földje van, korong alakú, négy tengerrel körülvett földdarab, amelyen emberek, állatok, szellemek és démonok élnek és amely fölött keringenek a Nap, a Hold meg a csillagok –, az alvilágban pedig van a tüzes és jeges pokol, a gonoszok lakóhelye. Ez a három alkotja a „sóvárgás régióját” ami fölött a „tiszta formák” és az „alaktalanság” régiói a vágytalan istenek lakóhelye van. A felső ég kivételével a világok keletkeznek és elmúlnak, minden világ egy **mahákalpáig** tart, ezek között van olyan, amikor egy buddha se ereszkedik le a Földre és van olyan – az utolsó típusú – amikor ötre számíthat az emberiség – mint a jelenkor, amelynek **GAUTHAMA** a negyedik **BUDDHÁJA** és 30 000 év múlva jön el az ötödik, **MAITRÉJA**. Az időnek nincs kezdete és vége, a létezők – az istenek is – viszont születnek és meghalnak, ez a **szanszára**, a **végtelen körforgás** aminek az ellentéte a nemlét, a **nirvána**. Mindennek az oka a **nidána** – az oksági láncolat –, a **karma**, minden cselekedettel a jövőben kell elszámolni. Ezek alapján ölt újból testet minden ember, mint pokolbeli szellem, állat, felvilági szellem, ember, vagy isten. Ezen az istenekhez, bódhiszátvákhoz, vagy **BUDDHÁHOZ** intézett imák se tudnak változtatni.

A mahájánában **BUDDHA** elsősorban megváltó, fogantatása csodálatos – anyja szűz királynő, tíz hónapra születik, 32 különleges ismertetőjele van, születésekor angyalok veszik a karjukba, a bölcs **ASZITA** felismeri a Megváltó születését és megjövendöli a királynő férjének **BUDDHA** eljövendő fontosságát. **GAUTAMÁT** a megvilágosodás után nem lehet küldetésétől eltántorítani világi örömeikkel és az ördög kísértéseivel. Tanításai járművek, amelyekkel át kell kelni az élet vizén, a tudatlanság és a sóvárgás okozta szenvedések partjáról a megszabadulás, a bölcsesség partjára. Ebben segít a szenvedések legyőzésének nyolc, a helyes életvitelt szabályozó, korábban már felsorolt útja, és a **buddhista etika lényege**, az öt **parancsolat**. Ezek legfontosabbja az **ahimszá**, az erőszakmentesség. A szerzetesekre a nyolcszoros parancsolat, az **atthanga szila** kötelező – a világi személyeknek is ajánlott – ez az öt parancsolaton kívül étkezési szabályozást, az éneklés, a tánc, a színészkedés tilalmát tartalmazza és a piperét tiltja. Későbbi a dásza szila – a tíz parancsolat – a felsoroltakon túli még két előírása, amelyek a kényelmes fekvőhely használatára és a nemesfém ékszerek viselésének tilalmára vonatkoznak.

A fő erények a mindenki iránt és mindenkire kötelező szeretet – **maitri** – valamint a szolidaritás, a rokonszenv nélküli együttérzés – ‘a nagy irgalom’, a **mahá-karuna**.

Buddhista lehet valaki azután, hogy egy buddhista szerzetes előtt elmondja a menedékformulát és az öt erkölcsi alapelvet. A hínájában ehhez járul még egy erekleve előtti tiszteletadás. Ezzel a laikusok a szerzetesközösségekre vannak utalva. A szerzetesek és szerzetesnők 15 éves koruk után lépnek a közösségbe, az újoncnak háromszor ki kell jelentenie, hogy BUDDHA tanai szerint él majd, vallási-szellemi neveléséért kísérője és nevelője – a guru – felelnek. Húsz éves korában felszentelik, ehhez legalább tíz szerzetes kell a rendfőnök megállapítja, hogy felszentelhető – *nem katona, szökevény, gyilkos, erkölcstelen, tolvaj, leprás, epilepsziás, ezek ugyanis nem lehetnek szerzetesek* –, majd miután a jelölt lemondott a világról, vízzel meghinti, teljes jogú szerzetessé fogadja. A kolostorokban tanulók, jelöltek, újonc szerzetesek, teljes jogú szerzetesek, graduált szerzetesek és vezető szerzetesek élnek. Aszkétákként, a tíz parancsolatot szigorúan betartva. Naponta egyszer étkezhetnek, alamizsnából, kilenc hónapig koldulva járják a világot, az esős évszak alatt a kolostorban kötelesek élni. Havonta nyilvános gyónás van, *a főbűnökért – ilyenek a gyilkosság, lopás, erkölcstelenség – örökös, vagy időleges kizárás, kisebb bűnökért időleges kiközösítés jár.* A rendből bármikor ki lehet lépni.

A hitbuzgó világiak – **upászaká/upásziká**, *‘tisztelő/nők’* – a szerzetesek közelében élnek, abban a reményben, hogy a következő életben a rend tagjaiként születnek újjá.

A szerzetesek vezetik a rituális cselekedeteket, vallási ünnepeket, esketnek és temetnek, nevelik a fiatalokat, akiknek illik pár héttől pár évig tartózkodni egy kolostorban, ahol olvasni és írni tanulnak, a buddhista irodalommal ismerkedhetnek meg. Természetesen, ők a kolostort bármikor végleg elhagyhatják.

A **meditáció** a megváltáshoz vezető buddhista üdvút utolsó, nyolcadik szakasza, iskolánként eltérő úton megvalósuló misztikus önmagába-merülés, eltér a hinájána-, a mahájána-, a **zen** – a hallgatásban kiteljesedő – meditáció, a tantrikus buddhizmus pedig a gyakorlati üdvutat választja, jelképes-mágikus segédeszközökkel szabadul meg az érzéki világtól. Ezt szolgálják a szent szótagok – **bídzsa** –, a mágikus formulák – **mantrák**, amilyen az „*óm*” – és ezt egészíti ki Tibetben a khor-lo, az imamalom, forgatható hengerén az „*óm mani padmé húm*” – „*az ékszer a lótuuszvirágban*” mantrával. Az imamalomban 12 csík van, csíkonként 41 sor szöveggel. Minden sor hatvanszor tartalmazza az imaszöveget, percenként 120 fordulattal működik a malom, tehát 3 542 400-szor ismétli a mantrát. Ezek a **mandalák**, a középpont és a négy világtáj fölött uralkodó buddha és bodhiszátvák kozmikus diagrammái előtt mondják fel és meditáció közben **mudrák**, BUDDHA hat kéztartásának megfelelő szakrális ujj-egybefonásai segítik az elmélyülést.

A buddhizmus – szemben a bráhmaizmussal – missziós vallás. Terjedt is, de éppen Indiában nem tudott tartósan meghonosodni, Délen az iszlám és a buddhizmus hatása alatt megreformált bráhmaizmusból létrejövő új vallás, a hinduizmus terjedése miatt, Észak-Indiában pedig az iszlám harcos terjeszkedése okából. Ugyanakkor, mint már említettük, a buddhista nézetek széles körben terjedtek Belső-Ázsiáig, Szibériáig és Japánig.

Nagyjából a Kr. u. IX. században dolgozta ki SANKARA a ma nyugaton – a muszlimok szóhasználatát átveve – **hinduizmusnak** nevezett vallási rendszert. A körülbelül az első ezredforduló táján véglegeseedett rendszer a buddhizmus és az iszlám hatása alatt megreformált bráhmaizmusból indul ki és a buddhista szerzetesek nem tudnak ellenállni a jól szervezett papságtól támogatott régi-új vallásnak. **Ma a kereszténység és az iszlám után a hinduizmus a legnagyobb világvallás, a világ népességének mintegy 14%-a, több mint 650 millió híve van.** Nem alapított vallás, bár legfontosabb tételeinek kidolgozója ismert, ám a korábbi tanításoktól való elhatárolódása fokozatos volt, ezért alapítása nem köthető évszámhoz.

Lényegileg a tömeg igényeihez alkalmazott, bizonyos fokig **demokratizált bráhma-nizmus**, amelynek fényűző szertartásain az eddiginél fontosabb szerepet kaptak a hívők. Tulajdonképpen nem is igazán egységes vallás, hiszen megengedi, hogy mindenki őseitől

örökölt és a neki egyénileg legrokonszenvesebb hitet gyakorolja, fontos néhány egységes tanítás elfogadása. Ezek: BRAHMA, VISNU és SÍVA tisztelete, a **Védák** elismerése, a karma-tanítás és a reinkarnáció elfogadása, az India őslakosságától gyakorolt totemisztikus-fetisizista kultuszok tisztelete, a víz tisztító erejébe vetett hit, hit a démonokban stb.

A hinduizmuson belül hat védahitű rendszer – *a szánkhja, a mimámszá, a védanta, a klasszikus jóga, a vaisésika és a njája* – és több teológiai iskola, *a visnuista, a sivaita, illetve a saktizmus* ismert.

A **visnuista irányzat** hívei főként Észak- és Nyugat-Indiában, meg Ásszámban élnek, hozzávetőleg félmilliárdnyian. Nevezik őket **vaisnaváknak** is. VISNUT és megtestesüléseit tisztelik, elméleti alapjuk a **védanta**. Fontosabb szektáik: *bháégavata, panycsarátra, bhaktí, a vdakali és a tenbtakai rámánudzsa-hit, a rámaíták, a rámaívátok, kabír-panthik, maráthék, a nimbárka-hívők, a vallabhácsárrák, a csaitanja-mozgalom, a rádha-vallabik*.

A **sivaizmus** körülbelül 200 millió híve főként Dél-Indiában és Nyugat-Bengálban él, SÍVA tisztelője. Kultuszuk elvi alapja a **jóga, a vaisésika, a njája**. Erősen tantrikusak a szertartásaik. Fontosabb csoportjaik: *szmárták – hagyományőrzők –, pasupaták, kápálikák, a Siva-Sziddhánta hívei, a trika-iskola, a virsaivák, a kanpatha-jógik*.

A **saktizmus** követői a **sakták**. A legkisebb irányzat, mintegy 25 milliónyin vannak, az anyaistennőt DURGA-SIVÁT tisztelik különösen.

A **hinduizmus szerint** BRAHMÁ tojás formájúra teremtette a világot. A **világtojás felső fele hétrétegű**, a legfelső a Sztatja~Brahmalóka (az Igazság/Brahmá Világa), **alatta van még három égrégió**, amely az istenek és a szellemek lakóhelye. A **föld, a légtér és az ég – a trilóka – egészíti ki a világtojás felső felét**. Az alsó félben **hét alvilág** van egymás fölött – démonok és nágák lakják –, **a világtojás alatt van a világóceán**, ami alatt **a pokol** található.

A **földön** a gyűrű formájú **hét kontinenst hat tenger** választja el egymástól, **középen van „a rózsalmafák földrésze”, Dzsamvudipát**, ennek közepén van Méru, az aranyhegy. **Hét hegy hét részre osztja a Dzsamvudipát. Ennek hetedik földje Bhárata-varsa**, amelyen állandóan váltakozik egymással négy – jó és rossz – korszak. A **Puránák** és a **Mahábhárata** szerint a kritajuga az aranykor, a trétajuga az erények megfogyatkozásának kora, a dváparajuga a romlás korszaka, a kalijuga, a jelenkor, a legrosszabb kor, ami után új aranykor következik, 427 000 év múlva. A négy juga egy mahájugát – nagy korszakot – alkot, amiből a kritajuga 4 800 istenév, 1 728 000 emberi év, a trétajuga 3600 istenév, 1 296 000 emberi évig tart. A dváparajuga 2 400 istenév, 8 645 000 emberi év, a kalijuga pedig 1 200 isteni, és 432 000 emberi év. Összesen a mahájuga tartama 12 000 isteni és 4 320 000 emberi év. Ezer mahájuga egy kalpa, azaz egy BRAHMÁ-nap, eddig él egy világ, ez 12 millió istenév, vagy 4320 millió emberi év. Letelte után a világ felbomlik, a világtojás meg visszatér az eredetébe. Erre ugyanennyit tartó BRAHMÁ-éj, nyugalmi állapot következik. 360 BRAHMÁ-nap és ugyanennyi BRAHMÁ-éj egy BRAHMÁ-év, 100 BRAHMÁ-év egy BRAHMÁ-életkor, egy para, 311 040 milliárd emberi év. Ekkor kezdődik a világ nagy felbomlása a világtűzvészben, és a kozmikus tojás pusztulása, ami után új világ teremtése kezdődik.

A világnak egyetlen öselve van, ez örök, változatlan, névtelen, időtlen és szellemi. Az **anyagi világ májá** – ‘varázs, látszat’ – **ellenétekben fejeződik ki és a móksában, a megváltásban oldódik fel**. A májá csalóka, képei a szubjektum számára valóságosak, de csak annak léte időtartamára.

Az **öselv** istenség, világszellem vagy ősananyag – értelmezéstől függően –, a teistáknál a nagy istenhármas képében, a monistáknál egyetlen öselvként, a szánkhja filozófusoknál ősszellemként és ősananyagként, amelyek hármas tulajdonságuk miatt mind durvább elemeket hoznak létre, az éter, levegő, tűz, víz, föld pedig a világtojás alkotóelemei.

A **lélek a szanszárának alávetett**, a halál után három nemzedéknyi ideig a Holdon van, utána a karma meghatározta testben születik újra. A **karma erkölcsi meghatározottságú**, eleje-vége nincs, így a kasztrendszer is örök. *A megváltás az újjászületésektől való meg-*

menekvés az üdvöz vivő utak – márgák – segítségével lehetséges. Öt márga van, ezek közül a karma-márga, a dzsnyána-márga és a bhakti-márga a legfontosabbak, az első a cselekedtetés útja – ez mindenkinek nyitott –, a második a filozófiában járatosak útja és ez a neo-védanta és a transzcendentális meditáció képviselőitől javallt út, végül a harmadik a VISNU iránti feltétlen bizalom útja.

Valamennyi márga célja a móksa, az atmán megszabadulása a májá-világtól, a bráhma, mint világlélek elérése. Aki ezt eléri „nyugodt” lesz, fizikailag tovább élhet, de dzsivan-muktaként, mint „élő megváltott”.

Az örök világtörvény, a dhármá – ez esetben szabályszerűség – áthatja a világot, így a **hinduista etika központi fogalma** is. Az ember bizonyos kasztba születik, s ezek mindegyikének megvan a szvadharmája, a saját útja, ami megkülönbözteti a többitől. Minél magasabb a kaszt, annál szigorúbbak az előírásai. Az egyes kasztok előírásait MANU törvénykönyve tartalmazza. A legfelső kaszt a bráhmánáké, alattuk vannak a ksatriják – a harcosok –, a társadalom alapját a vaisják, a kétkézi dolgozók alkotják, a legalsó kaszt pedig a súdráké, akik deklasszálódott, a dravida őslakossággal keveredett indoeurópaiak. Kasztokon kívüliek az „érinthetetlenek”, a páriák. Eredetileg a temetések dobosainak – egy rituálisan tisztátalannak tekintett – réteg neve volt, később lett minden „érinthetetlen” megnevezése, rituálisan tisztátalan az orvos, bába, tehát a születéssel foglalkozó, hullaégető, hóhér, mészáros, gyepmester, tehát halállal kapcsolatba kerülő, utcaseprő, utcamosó, azaz bepiszkolódó személy. A látványuk és az árnyékuk is szennyez, tehát a társadalmon kívül kell, hogy éljenek, így például nem használhatják a nyilvános vízforrásokat és a közutakat, nem vásárolhatnak a boltokban, nem járhatnak templomba. Hivatalosan GANDHINAK köszönhetően a törvények előtt másokkal egyenlők, de a kasztrendszer, ha hivatalosan nem is érvényes, máig él

A bráhmána napi vallási kötelezettségei: virradati ájtatosság napkelte előtt, tűz-áldozat, írásáldozat amely a Védák recitálása, vízáldozat az ősöknek, istentisztelet – odahaza vagy a templomban –, áldozat az isteneknek, szalmaajándék a démonoknak és a szellemeknek, délben és este ájtatosság, szürkületkor rituális fürdés.

A családapa napi vallási kötelezettségei: a házi ájtatosság, a mindennapos templombamenés, előtte rituális fürdés és szájöblítés.

A napi templomi szertartás: reggeli harangszó az isten felébresztésére, az istenképmás megfürösztetése, piperézése, felöltöztetése, étkeztetése – a hívekkel együtt, akik ilyenkor, reggel, délben és este –, megszentelt ételeket kapnak. Az isten képmását körbejárják, letérdelnek előtte, imákat mondanak, virágokkal hintik be. Az áldozatok vértelenek, kivéve a KÁLI-kultusz áldozatait, amelyek háziállatok.

Mantrák, bídzsák és mudrák is részei a napi szertartásnak, használnak benne **jantrákat** meg **vadzsrákat** – kultikus diagrammokat.

A hétköznapi beszennyeződés és megtisztulás magánügy, egy bráhmána meggyilkolása, vagy egy tehén megölése esetében a bráhma tanácsa dönt. A rituális tisztálkodószert a tehénganaj, ennek megevése engesztelő szertartás, hamuja a SIVA-követők megjelölő szent festéke. Kötelező a vizes fürdő és a böjt is. A test és a szellem fölötti teljes uralom eszköze a jóga – átvitt értelmű jelentése „járomba fogás” –, olyan, a megszabadulás célja felé vezető üdvút, ami egyénileg is járható. A jóga nyolc részének első öt alkotóeleme a **hatha-jóga** – az erőfeszítések jógája –, utolsó három része pedig az ún. **rádzsa-jóga** – királyi jóga.

Építészet:

Lakóházak: Harappá, ez a Ravi partján fekvő város, és az indiai neolitikus műveltség legjelentősebb központja, Mohendzso-daro körülbelül 700 kilométerre van egymástól. A kutatások kiderítették, hogy a műveltség egy szinte 2000 kilométer hosszú, 400 km széles, félhold formájú, az Indus és mellékfolyói árterületét követő térségre terjedt ki, amely állandó

és szoros – kölcsönös – kapcsolatban volt a Folyamköz mindenkori államával és városaival, de például az iráni-afganisztáni, korántsem városias társadalmakkal is.

Miközben a harappái – valószínű – papkirályság kultúrája városias volt. A névadó város fölött egy 546 x 273 méteres fellegvár uralkodott, amelynek falai között fürdőmedencékkel ellátott közösségi épületek romjait találták meg a kutatók, Mohendzsodaro helyén pedig a régészek 2,5 négyzetkilométeres rommezőt tártak fel 8 méter magas falromokkal, amelyek egy-kétemeletes, konyhával, fürdőszobával, illemhellyel ellátott, 70-150 négyzetméteres lakásokra osztott házakból maradtak fenn. A tervszerűen vezetett utcák között volt 1,5 méter széles síkátor és 6 méter széles utca, a város észak-dél irányban átszelő főút 800 méter hosszú és 11 méter széles volt, az utcák mellett ugyan nem volt járda – a terhet kétkerekű, bivalyoktól vont kordékon szállították –, de volt a városnak működő, a régészeket az 1925 évi feltárás során elkapó felhőszakadás ontotta vízmennyiséget pillanatok alatt elnyelő csatornahálózata. A településen egyébként körülbelül 70 000, mezőgazdaságból, iparból és kereskedelemről élő ember lakhatott. Írásukat máig nem tudták megfejteni, mint ahogy településeik eredeti nevét se ismerjük – Mohendzsodaro a vidék mai lakóitól adományozott neve a „*Holtak városának*” –, és azt se tudjuk, miért pusztult el ez a műveltség még az áryák érkezése előtt. Csak annyit tudunk – feltárások alapján – hogy az érkezők úgy illeszkedtek be a korábbi civilizáció maradványaiba, ahogy a germánok viszonyultak Rómához, tábort verve a házromok között.

Természetesen a megszállók is merítették a hagyományokból, erre utal kerámiájuk díszítése.

Az indoeurópai megszállók nem a neolitikus magaskultúra hordozói, el is pusztítják azt, bambusz-, más fa, égetetlen, égetett és mázas téglák, kő az **építőanyaguk**, amiből viszonylag egyszerű lakóépületeket – kunyhókat – emelnek. A városok lakói is falusias, földszintes kényelem nélküli házakat készítenek. Az angol befolyás sem tud – nem is akar – jobb kényelmi fokú lakásokat építeni, ezért a mai Indiára is a kényelmi berendezések nélküli, sok helyütt bidonvillére emlékeztető lakás a jellemző.

A **paloták**: elsősorban az iszlám hozta magával, terjesztette el a központi udvar köré épült, lakó- és fogadóhelyiségekből álló paloták építésének szokását, így iszlám, európai és saját elemek keveredéséből alakult ki az indiai paloták sajátos világa, amely csak a módos, sokszor nagyon gazdag rétegre volt jellemző.

A **kultikus épületek**: a **sztúpák** a korai buddhizmus halomsírhajainak átalakult formái. Ezek félgömb alakú úgynevezett tömbépitmények (anda), előtte kocka alakú koronázó építménnyel (harmiká), amiből oromzatként egy cölöp áll ki rajta 3-13 koronggal, ernyővel (khattra). A tömbépitmény felépítményében elsősorban BUDDHA, esetleg tanítványai valamilyen ereklyéje van (hti). A sztúpákat kőkerítés (védiká) veszi körül. A kerítésen belül van az első zárandókút, egyik kapujától lépcső vezet a sztúpán körbefutó második zárandókútra. A sztúpák közül legrégebbi a pipravai (Kr. e. 450 k.), de szép sztúpák vannak az Észak-indiai Száncsi mellett, jelentős Benares közelében a szárnáthi Damokh-sztúpa (átmérője 30 m. magassága 14 m, Kr. u. a VI. században épült)

A sztúpák egy része előtt **sztamhák**, monolit-emlékoszlopok vannak, akad közöttük 20 méteres is.

A sztúpákból és a hajdani őrtornyokból keletkezett Kínában a **pagoda**. A felfelé mind kisebbedő emeleteket párkányokkal, tetőkkel választják el, 3-13 emeletes épületeket emelnek, amelyek tulajdonképpen körbejárható szentélyek.

A **csaitja-csarnokok** háromhajós barlangtemplomok, dongaboltozatos középhajóval, félkerek apszissal, mellékhajókkal a világiak számára. A fényforrásuk egyetlen hatalmas ablak. Mintegy 1200 csaitja-csarnokot ismernek, a legkorábbiak Kr. e. kb. 300 tájákról valók. Jelentősek közülük a Hayderabad melletti Ter és Csezárta ma átalakított, aránylag kicsi csaitja-csarnokai, Száncsi épületei és több ilyen csarnok romja, a pallei barlangtemplom

(Kr. e. II. sz.), a későbbi Lómása-Risi barlangszentély, Kondáni, Kárli, Ellura és Adzsanta sziklatemplomai.

A **vihára** és a **szangháráma** olyan épületek, amelyekben az esős évszak idején a szerzetesek tartózkodhatnak. Gyakorlatilag épületegyüttesek, csaitjával összeépült kolostorok. Központjuk négyzet alakú, kerengővel körülvett, sokszor emeletes nagy terem, esetleg udvar. A kerengőre nyílnak a szerzetesek cellái. A tetőket sátozott vagy álkupola borítja. Kasmirban, Gandarában láthatók legszebb képviselőik.

A **templom** épületek egész rendszere.

A régi indiai falusi templom központja a cella, azaz a szentély (garbha-gira). Ez előtt van a kapucsarnok (antarála), a hívők fedett tere (mandapam). Az egészet kerítés fogja körül.

A cellán torony van. A kettő közös neve szikhára-bara deul-vimána. Ehhez társul a hinduista templomok harmadik épülete, a bejárat torony, a „tehénvár”, (gópuram). Két alaptípusa van, az északi (szikhara, Visnu-templom, pl. Bhuvanesvarában Muktésvara /Kr. u. VII. sz./, ill. a Lingarádzsa-templom /Kr. u. IX-X. sz./ a konnaráki Fekete Pagoda, a Pur-i Dzsaganáth-templom stb.) és a déli (vimána, SÍVA-templomok, pl. Mámallapuramban a Dharmarádzsa Rat, Káncsipuramban a Kailászanátha stb.).

A késői kor épületegyütteseinek fő épületei általában észak-dél tájolású képzeletbeli tengelyen vannak elhelyezve, délen nagy, bejárat kapu van, a középső kapu szintén a tengelyen van. A főépület szélesebbik, oldaláról nyílik – főleg Kínában – az aranycsarnok, a BUDDHA-képmás a templom központjában, a hátsó fal előtt áll, rendszerint bódhiszattvák szobraival.

FONTOS INDIAI ÉPÍTÉSZETI MŰEMLÉKEK

Piprava, sztúpa (Kr. e. 450 k.)

Sztúpák Száncsi mellett

A Damokh-sztúpa, Szárnáth (Benares közelében, Kr. u. a VI. sz.)

Ter csaitja-csarnoka (Kr. e. kb. 300 t.)

Csezárta csaitja-csarnokai (Kr. e. kb. 300 k.)

Száncsi épületei és több ilyen csarnok romja

Barlangtemplom, Palle (Kr. e. II. sz.),

A Lómása-Risi barlangszentély, Kondáni, Kárli, Ellura és Adzsanta sziklatemplomai.

Muktésvara, Bhuvanesvara (Kr. u. VII. sz.)

Lingarádzsa-templom, Bhuvanesvara (Kr. u. IX-X. sz.)

Fekete Pagoda, Konnarák

Dzsaganáth-templom, Pur

Dharmarádzsa Rat, Mámallapuram

Kailászanátha, Káncsipuram

Festészet:

Nem igazán jelentős, általában elpusztult. A legrégebből megmaradt indiai festészeti emlék a Kr. e. II. századból származik, Dzsoghimará barlangtemplomának pár falfestménye, ruhátlanul ábrázolt fekete és vörös emberalakok. Megmaradtak faliképek az adzsantai sziklakolostorban is (úsz. Kr. e. a II. sz.). A Dzsoghimará-barlang festményei – tiszta színek, erős körvonalú kisfestészet – valószínű dzsáinisták (gudzsarai miniatúrák).

Az indiai festészet jellemzői:

- Határozott körvonalak
- Jó formaérzék
- Bensőséges kifejezőmód
- Meggyőző megjelenítés
- A képszerkesztés indiai szabályainak – a helyi ikonográfiai előírásoknak – a betartása

Szobrászat:

Az ábrázolás India-szerte legfontosabb – és legváltozatosabb – ága. Névtelen, hivatásos pap-művészek, később erre szakosodott hivatásos alkotók – de nem művészek – alkotják India szobrait, anélkül, hogy igényt tartanának az európai mérce érvényesítésére velük szemben. Általában **jellemzők minden kor indiai szobrászatára**: a jelképesesség, a testtartás, a mozdulatok, a taglejtés, a kéztartás jelentése.

Az archaikus kor indiai szobrászatának jellemzői:

- Az épületek díszítményei főleg domborművek
- Ezeknek az ábrázolásoknak nincs mélységük
- A sok alak mozgásban van

A korai klasszikus kor indiai szobrászatának jellemzői:

- A fő szobrászati műfaj a térplasztika, a körszobor
- Az ábrázolás életes, mozgásban levő
- A női szobrok keblének és csípőjének túlhangsúlyozása
- A lényegtelen elemek stilizálása

A klasszikus kor indiai szobrászatának jellemzői:

- A fő szobrászati műfaj marad a térplasztika
- Az istenek ábrázolása evilágibb lesz
- A test formáinak ábrázolása stilizáltabb a korábbi megjelenítéseknél
- A szobrok nyugodtabbak
- Általánossá válik a fémszobroköntése

Az ősi BRÁHMA-ábrázolások négyarcú, négykarú, hatyúrn lovagoló istent ábrázolnak. A BUDDHA-szobrok mellett kíséretét, a bódhisztavákat, a 24 megigazult dzsaint is ábrázolják, meglehetősen realistán. A késői BRÁHMA-hit és a hinduizmus a Trimurti – BRÁHMA, VISNU és SÍVA – ábrázolásait részesíti előnyben. Egyesített VISNU és SÍVA ábrázolások is vannak, sok a DURGA és KÁLI-szobor, de INDRA, GANÉSA, Szúryja, a kígyótestű Nagák, a yaksák és a női yaksisuk, a zenélő gandharvák, a táncosnő apsarák stb. ábrázolása se ritka.

A BUDDHA-ábrázolásoknak a buddhista szoboralkotásban múltja van, itt külön jelentőséget kapnak a testtartások (ászánák) és a kéztartások (mudrák). Fekvő BUDDHA alig van, az ülőszobrokon jógaülés váltakozik lótuszüléssel, királyüléssel, gyémánttónus-üléssel, a szobrok – beleértve ebbe az állószobrokat is – kéztartásai jelentéssel bírnak. Egyáltalán, a buddhista szobrászat a jelképek – **lakšaná** – művészete, ez erősen stilizálja az indiai szobrászatot. Ennek ellenére ez érzékszervi és érzéki.

Aprópénzre váltva immár a korábbiakat, megállapíthatjuk, hogy az indiai szobrászat a Kr. e. IX. századtól jelentős (pl. ASÓKA-oszlop Szárnáthban stb.), hogy létezik egy főképpen helyi szobrászat (pl. a Bódh-Gayá-i sztúpakerítés domborművei stb.), hogy a száncsi nagy sztúpa kerítés- és kapureliefjei joggal tekinthetők a korai indiai szobrászat főműveinek.

A Kr. e. I században Gandhára – a mai Afganisztán, Peshavár és PANDZSÁB NAGY SÁNDOR hadaitól elfoglalt része – felől hellenisztikus görög hatások érik az indiai szobrászatot, amelyek mintegy Kr. u. 600 tájékán halnak el. Középe, az ún. GUPTA-korszak az indiai szobrászat fénykora (Kr. u. 320-640 k.). Legjellemzőbb alkotásai Szárnáthban láthatók, (Damekh-sztúpa párkánydomborművei, A megvilágosodott BUDDHA stb.).

A hinduista plasztika legkorábbi emlékei is ebből az időből valók (Udayagiri sziklatemplom, VISNU mítosza, Kr. u. 400 k.). A hinduizmus szobrainak legfontosabb emlékei azonban Adzsanta, Ellura és Elefanta sziklaszentélyei. Ezek közül is kiemelkednek az

elefantai MAHÁDÉVA-templom kapuszobrai, az itteni hatalmas Trimurti és BRÁHMÁ Csaturmukhá. Ellurában a domborművek kiemelkedők (pl. Táncoló SÍVA stb.), délen a mamallapurami Gangesz eredete dombormű jelentős.

JELENTŐS INDIAI SZOBOREMLÉKEK

Archaikus kor

- Asóka-oszlop Szárnáth (Kr. e. III. sz.)
- Bódh-Gayá-i sztúpakerítés domborművei (Kr. e. II. sz.)
- Nagy sztúpa kerítés- és kapureliefjei, Száncsi (Kr. e. II-I. sz.)

Korai klasszikus kor

- Bhádzsái barlangtemplom domborművei (Kr. e. II. sz.)
- Légycsapós nő, Didérgandzs (Kr. e. I. sz.)
- Sztúpa domborművei, Amaravati (Kr. u. II. sz.)
- Buddha-csoportozat, Gandhára (Kr. u. III-IV. sz.)

Klasszikus kor

- Ülő Buddha Dhanészár-Kherá (Kr. u. IV-V. sz.)
- Táncosnő, Gandhára (Kr. u. V. sz.)
- Álló Buddha, Szultángandzs (Kr. u. V. sz.)
- Damekh-sztúpa párkánydomborművei, Szárnáth (Kr. u. VI. sz.)
- A megvilágosodott Buddha, Szárnáth (Kr. u. VI. sz.)
- Visnu mítosza, Udayagiri sziklatemplom (Kr. u. 400 k.)
- Mahádéva-templom kapuszobrai, Elefanta (Kr. u. VII. sz.)
- Trimurti, Elefanta (Kr. u. VII. sz.)
- Bráhmá Csaturmukhá, Elefanta (Kr. u. VII. sz.)
- Táncoló SÍVA, Ellura (Kr. u. VII-VIII. sz.)
- A Gangesz eredete, Mamallapurami (Kr. u. VII-VIII. sz.)

A **kisplasztika** – viszonylag késői fémszobrok – nem igazán jelentősek (kivétel pl. a SÍVA Nataradzsa, a táncoló SÍVA, Kr. u. V. sz.), de ez felvet egy fontos kérdést az indiai iparművészettel kapcsolatban. Az ottani éghajlati körülmények nem őrizték meg a XV. sz. előtti indiai iparművészet emlékeit. Annál inkább fellendült ez az angol hódítások után, a XIX. században, amikor Angliában mindenki „exotikus”, indiai emléktárgyra vágyott. És „ha a világ azt akarja hogy becsapják, csapjuk be” alapon Indiában megnőtt a hamis iparművészeti emlékek forgalma. Persze mára ezek is **iparművészetté** nemesedtek, de az ilyen emlékek Indiában száz-kétszáz évesek. Közülük legfontosabbak az **ötvösművészet** – különösen a félnemes fémek megmunkálása –, a tömegiparrá változtatott **kerámiaművészet**, a **textil- és bőrfeldolgozás** – mindenekelőtt a színes, mintás és egyszínű szövése, a textílfestés, a hímzés – Kasmírban –, a szőnyegcsomózás stb. A **fafaragás és bútorművesség** szintén jelentős, mindenekelőtt a berakás – az intarzia – és a lakkfestés.

Irodalom:

A **Védák** – szanszkr. ‘veda’, *szent tudás* – a Kr. e. II. évezredben állandósult, legkésőbb Kr. e. 600 táján lezárt gyűjtemény, amelynek négy könyve mitográfiai, vallásfilozófiai, irodalmi szövegek és az ehhez fűződő kommentárok gyűjteménye. A négy könyv, **samhita** a következő:

Rig-véda – a *Himnuszok Védája* –, 1028 himnusz a nagy istenekhez, többségük AGNI és INDRA tiszteletére, de vannak himnuszok a két ASVIN, a kancaszülte isteni ikrek, VÁRUNA, PURUSA SĀRIYA, RUDRÁ, YAMÁ, és a MARUTAH istenek tiszteletére. 10 könyvre – **mandalára** – oszlik. A legrégebbi formája a **Rigveda-samhit**, a **Rigveda-padapatha** irodalmi változat.

A **Samsa/Száma-véda**, 1808, más források szerint 1459 egyházi ének gyűjteménye, amelyek közül 75 nincs meg a **Rig-védában**.

Yadzsur-véda – *Az áldozati rítusok gyűjteménye* –, 40 fejezetre, 303 alfejezetre oszló *fekete*, vagy *régi yadzsur-veda* – illetve a 44 fejezetnyi, 651 alfejezetnyi *fehér*, vagy *új yadzsur-veda*, a rituális tűz- és lóáldozati igékkel. Ebben a védában található egy ókori indiai orvosi kódex is.

Az **Átharva-véda** – a *Varázsszövegek könyve* – a többi könyvnél később keletkezett, de anyaga sokkal régebbi, mint lejegyzése, legalább a Rig-védával egyidős, ha nem régebbi. 20 könyvben 731 ráolvasást tartalmaz ellenségek, egyes betegségek, démonok, kígyók ellen, a hosszú életért, egészségért, a vállalkozások sikeréért, áldások és átkok, fohászok, imák, házassági és temetési szövegminták, de vannak benne filozofikusabb szövegek is. Egyesek szerint éppen az **Átharva-védában** találkozunk az indoeurópai és helyi mitikus hagyománnyal.

A legenda szerint a **Védák** szerzője BRAHMA legidősebb fia ATHARVAN, a papok mitikus őse. Az úgynevezett **epikus szanszkrit** nyelven írott **Mahábháratát** régtől az **ötödik Védaként** emlegetik.

A védikus vallás India legrégebbi, a bráhmanizmus előtti egységes vallási rendszere, ismerőit-papjait különleges tisztelet övezte. A védikus irodalom folytatása a bráhmanikus írások **sátráiban** található. A **Vedānga** magyarázó és értelmező *poszt-védikus szövegek hat gyűjteménye, hangtani, metrikai, nyelvtani, etimológiai, csillagászati és szertartásrendi értelmezésekkel.*

A védikus ind nyelv későbbi, irodalmi változata a klasszikus vagy irodalmi szanszkrit.

Irodalmi szanszkrit változatban maradt ránk a **Rámájana** – ennek a **Mahábháratával** együtt fontos szerepe van az ind műveltség egységének megteremtésében –, mindkettőnek a legfontosabb részei a mitikus hősök cselekményeit részletező fejezetek. Hasonlóképpen szanszkrit nyelven maradtak fenn a **Puránák** – szanszkr. ‘purána’, *régi (történet)* – mítoszok, legendák, mondák, nemzetségtörténetek –, amelyek gyakorlatilag már a **Védákból** ismertek korszerűbb, későbbi változatai. A hagyomány VYÁSA bölcs művének tartja őket, és a **Védáktól** eltérőleg olvashatták az alsó kasztok tagjai is. 18 **fő Purána** és ugyanannyi **Upapurána**, mellékpurána van.

A buddhista **irodalom páli** nyelvű szövegei a **Tripitaka** – *Három Kosár* – címen ismeretes három könyvgyűjteményben találhatók. A **Vinaja-pitaka**, – *A szerzetesrendi fegyelem kosara* – a szerzetesrendi életet szabályozza, köztük 227 fegyelmi előírás megnevezésével, a miattuk adható büntetésekkel. Két korai BUDDHA-prédikációt tartalmaz, s a két első zsinat története is itt van. A **Szutta-pitaka** – *A tanbeszédnek kosara* – BUDDHA több, mint 400 beszélgetése tanítványaival. Öt gyűjteményre oszlik, a tanítások hosszúsága szerint. 34 „hosszú tanítás”, 152 „közepes hosszúságú tanítás”, 423 szakasza van a „rövid tanítások” közé tartozó *Dhamma-pada* példabeszédeknek. Tulajdonképpen hatalmas mese-, monda-, és legendagyűjtemény, amely számtalan témát adott a világirodalomnak. A harmadik csoport írás, az **Abhidhamma-pitaka** – *A tanítások kosara* – hét, a buddhista filozófiát és erkölcsöt elemző tanulmány, jóval későbbi.

A **szanszkrit** nyelvű buddhista irodalom többségében a mahájána irodalma. Meg kell említeni a **Mahavasztu** – *A nagy események könyve* – című, mondászerű BUDDHA-életrajzot, a **Lalivisztara** – *A játékról szóló részletes elbeszélés* – című fontos forrásmunkát ugyanerről, a tanításokat értelmező szútrákat, az **Abhidharma-kósát**, egy buddhista dogmatikai összefoglalót, végül a lámaizmus két kánoni gyűjteményét, a **Kandzsúrt** és a **Tandzsúrt**. Az első 609, tibetire fordított indiai buddhista mű 108 kötetben, a második 225 kötet, vallásos és mágikus témájú munkákból, a **Kandzsúr** kommentárjai. Végül a **Tibeti halottaskönyv** szertartás-könyv. A **Dainicsijó** japán buddhisták kánoni irata.

A **hinduizmus írásai** a **Sruti** vagy a **Szmríti** részei. A **Sruti** – a *Meghallott* – az alapvető hittételek kifejtése, a **négy Véda** és azok bráhmanista kommentárjai. A **Szmríti** – az *Emlékezet* – a **Mahábháratá**, a **Rámájána**, a szútrák (vezérfonalak), a sásztrák (kinyilat-

koztatások), a **védangák** (a Védák lezárói), a **Puránák** (régi elbeszélések) és egész irodalmuk, a **tantrikus írások** (összesen 213 kinyilatkoztatás az egyes vallási közösségek számára).

A **Rámájánát** – **Ráma pályafutása** – a hagyomány szerint a szent **VÁLMIKI**, India első költője írta, valószínű, hogy az ókor végén keletkezett –, hét **Mahábharatát** – **BHARÁTA utódainak nagy hőskölteményét** – 18 könyv, 90000 verssor alkotja. Ez a világirodalom leghosszabb költeménye. Valamivel későbbi mint a **Rámájána**, könyvet, 24000 kettős verssort, **sólkát** tartalmaz és tárgya a házastársi hűség. A hagyomány szerint a szent **VJÁSA** írta volna. 6 könyvébe van beillesztve a **Bhagavad-gitá** – a **Fenséges Éneke** – egy vallásfilozófiai tanítóköltemény, aminek 18 éneke és 745 verse a hinduk számára erkölcsi kánon. Nyugaton 1785 óta ismert és nagyra tartott.

Nem fejezhetjük be ennek a kérdéskörnek a tárgyalását, anélkül, hogy meg ne említenénk azokat a **magyarokat**, akik nagy szerepet játszottak az orientalisztika létrehozásában és fejlődésében. **KÖRÖSI CSOMA Sándor** (1784-1843), **buddhisztává emelkedett**, miután tudósként elsőnek állított össze máig használható tibeti-angol nagyszótárt és nyelvtant, **BRASSAI Sámuel**, a kolozsvári egyetem szanszkrit nyelvtanára volt anno 1876-tól (!), **sir STEIN Aurél** (1862-1943), a lahorei egyetem magyar származású szanszkrit tanára volt, aki a XX. század egyik utolsó nagy utazója-, földrajzi felfedezőjeként több belsőázsiai expedíciót vezetett. A tőle felfedezett buddhista barlangkönyvtár könyvei sokban hozzájárultak az ezzel a vallással kapcsolatos ismereteink gazdagításához. **BAKTAY Ervin** (1891-1963) a kiváló magyar orientalista és India-kutató szintén jelentős eredményekkel gazdagította ezt a főként angol kutatóktól művelt tudományt.

Zene:

A hindu hangrendszer három oktáv, 7-7 hanggal, összesen 22 hangközzel, srutival. Nem ismerik a többszólamúságot. Hangsoraik 5-6-7 hangból állnak. A különböző hangköz-összeállítású dallamvázak, a ragák a variálós előadási gyakorlat alapjául szolgáló dallamok nap- és évszak-meghatározottak, a tempó és az előadó tartása is meghatározott. Hangjegy-írásuk egyszerű, a legszükségesebbeket jelzi, nagyon tág a rögtönzés tere. Hangszereik: a **vina** – egy héthúros gitár –, több változatban az ún. „**krokodilcitera**” és a „**térdhegedű**”, az orral fúvott, **hétlyukú (csőr)fuvala**, **egy fajta kettősfuvala**, **puzónok**, **trombiták**, **kagylókürtök**, **többféle dob**, **más ütőhangszer** stb.

Tánc:

Inkább testtáncok vannak, szemben az európai „lábtáncokkal”. Vallásos, jelképes táncok, amelyeket hivatásos előadók adnak elő. Ők gyakorlatilag a bráhmanok tulajdonában levő dévadászok, szent táncosnők, szimbolikus kézjeleik lehetővé teszik a legkülönbözőbb tartalmak megjelenítését. A nagy hősköltemények, a **Rámájána** és a **Mahábhárata**, KRISNA, RAMA kalandjai eltáncolása, SIVA táncban való megjelenítése különösen kedveltek India-szerte.

KÍNA MŰVÉSZETE

Kr. e. III. évezred – napjaink

Háttér:

A Kína elnevezés az egykori Mennyei vagy Középső Birodalom külföldnek szóló neve, ők szívesebben beszélnek az utóbbiról, nevezik országukat „**Csung-kuo**” néven, hajdani hitük szerint ugyanis ez volt a világ közepe.

Ma Kína 9 560 779 km² alapterületű, 1072,22 millió lakosú (1989) állam, területileg a világ harmadik, lakosságát tekintve a legnagyobb országa. A Föld minden ötödik lakója kínai, az ország 35 szélességi és 61 hosszúsági fokot, 4 időzónát fog át.

Földrajzilag több nagytájék, Tibet, a Tarim-medence, Dzsungária, az Észak-Kínai-Magasföld, Északkelet-Kína – Mandzsúria –, a Hoang-hó alföldje és Dél-Kína alkotják. Tibet a világ legmagasabban fekvő és legnagyobb fennsíkja, magas peremhegységei miatt nagyon száraz, elég kietlen vidék. A Tarim-medence Közép-Ázsia legnagyobb süllyedékterülete, sivatagos vidék. Hajdan keleti kapuján – a Jümen-hágón – haladt át a Selyem-út. A Lop-Nor tó „titkát”, romvárosainak rejtélyeit a XX. század utolsó nagy földrajzi felfedezéseiként *SVEN HEDIN* és *sir STEIN AURÉL* kutatták fel. Dzsungária egy óriási medence, átjárói az ókortól fontos utak a szibériai sztyeppe és Kína belső területei között. Főként kisebbségi népek lakják, de hatalmas stratégiai jelentősége – ásványkincsei, autóútja, a Lunghai-vasút – miatt erőteljesen kínaisítják. Az Észak-Kínai-Magasföld hatalmas sztyepp, a hajdani Belső-Mongólia, jelentőségét ásványkincsei és erdői adják. Északkelet-Kína – más néven Mandzsúria a Föld egyik genetikai központja – innen terjedt el a szójabab –, de ipara is jelentős. Észak-Kína, vagy a Hoang-ho alföldje – szintén genetikai központ – óriási, a földtörténet során leszakadt és feltöltődött medence, nagy városai Peking, Hangcsou, Tiencsin. Termékeny talaja és ásványi kincsei miatt ősidők óta az ország központja. Végül Dél-Kínában él az ország lakosságának mintegy fele, Vuhan, Nanking, Sangháj, Kanton, Hongkong, a partjai előtt elterülő, oly sok vitát kiváltó Tajván szigete más nevükkel is jelzik, Kína milyen fontos tájegysége ez.

Kína mondai története a Kr. e. III. évezredben, PAO HI – FU HI – császárral kezdődik, aki kultúrhérosz. Utódai SEN NUNG, HUNG TI, JAO, SUN és utánuk még 22 dinasztia

Valójában Kr. e. 1776-1122 között a Hoang-ho alföldjén létrejön, majd fennmarad az első kínai állam, a SANG és a JIN dinasztia vezetésével. Általánossá válik az írás.

Kr. e. 1122. A Mu melletti csatában VEN-VANG, a csou törzsek élén legyőzi az utolsó JIN uralkodó hadseregét, és megalapítja a CSOU államot. Ez a Kr. e. VIII. századig marad fenn.

A Kr. e. VIII-III. századot a helyi kényurak anarchiája jellemezte.

Kr. e. 246-ban *CSENG* vaskézzel egyesíti és újjászervezi az országot. 221-ben *CSIN SIN HUANG-TI* néven császárrá koronáztatja magát. Alatta fejezik be a Kr. e. 358-ban megkezdett, több mint 4000 kilométer hosszú Nagy Fal építését. Kr. e. 209-ben, egy évvel halála után zajlik a *LIU PAN* vezette parasztfelkelés, amely elkergeti utódát.

Kr. e. 206-Kr. u. 9. A korai vagy nyugati *HAN* dinasztia kora. *LIU PAN KAO-TIU* néven megkoronáztatja magát, dinasztiát alapít és helyreállítja a birodalmat. Kína – főleg *Vu-ti* alatt (Kr. e. 140-87) – sikeresen terjeszkedik, egyebek mellett a *hsziung-nuk*, a fehér hunok rovására.

Kr. u. 9. *VANG-MANG* hatalomátvétele és reformjai. Kr. u. 18-25, a „Vörös szemöldökűek” felkelése.

25-220. A késői – keleti – *HAN*-dinasztia uralkodása, közben 184-ben zajlik a „sárga-turbánosok” felkelése. 220-ban megbuktatják a *HAN*-birodalom utolsó császárat *HSZIEN-TI*-t. A birodalom három részre, Vej, Vu és Su államaira szakad. Vej hadvezére, *SZE-MA-JEN* elfoglalja Su államot és megalapítja a nyugati *CSIN*-dinasztiát, aztán 280-ban elfoglalja Vu-t is és újra egyesíti Kínát. Halála (290) után a trónutódlás viszályait kihasználva a nomádok megdöntik a dinasztia uralmát északon, amely a Jang-ce déli partjára menekülve felveszi a keleti *CSIN*-dinasztia nevet. A *hsziung-nuk* és más nomád törzsek a IV. században saját államokat hoznak létre – a 16 állam kora – de Dél-Kínát nem tudják meghódítani.

Az V-VI. században egymást váltják a dinasztiák, 439-ig a belső-mongóliai *hszien-pej* törzsek *topa* ága leigazza és egyesíti egész Észak-Kínát, az Északi Vej államban, amely sikerrel ellenáll a betörő – valószínű avar – *zsuan-zsuanoknak*.

895-ben JANG-CSIEN hadvezér megalapítja a SZUJ-dinasztiát, császárrá kiáltja ki magát VEN-TI néven 581-ben és elfoglalja Dél-Kínát, újra megteremtve a birodalom egységét. Az állam felvirágzik, de a dinasztia a császár adópolitikája miatt 618-ban megbukik. Egyik hadvezére, Ji-JÜAN lesz a császár – a TANG-dinasztia megalapítója –, amely 907-ig uralkodik. Az utolsó TANG-császár bukás után öt dinasztia követi egymást.

960-tól kezdődik a SZUNG-dinasztia uralma. A már korábban a nomád **kitajoktól** fenyegetett Kína északi peremén létrejövő kitaj államnak – Liao –, valamint a nyugati határokon mozgolódó *tangutoknak* a SZUNG-kormány jelentős adót fizet. A nagy államháztartási kiadások miatt több parasztlázadás is gyengíti a dinasztia hatalmát, amely nem tud ellenállni a Mandzsuriából behatoló *dzsürcsiknek*. A Déltre menekülő KAO-CUNG létrehozza a Déli SZUNG dinasztiát de az ellenségeskedés a dzsürcsikkel azok 1205 évi vereségéig folytatódna.

1211-ben DZSINGISZ kán *mongol* birodalma megkezdí a terjeszkedést Kína felé. A mongolok 1215-ben elfoglalják Pekinget. 1250-re Tibetet is meghódítják és hadjáratot szerveznek Hátsó India elfoglalására.

1260-ban KUBILAJ kán birodalmának központját Kínába teszi át, JÜAN néven dinasztiát alapít és 1279-re befejezi egész Kína meghódítását. Dinasztiája 1368-ig uralkodik. A „*vörösturbánosok*” felkelése, CSU JÜAN-CSANG győzelmei buktatják meg a mongolok uralmát. A volt buddhista szerzetesből lett hadvezér császárrá kiáltja ki magát TAJ-CU néven és a MING-dinasztia alapítója lesz. Alatta és utódai alatt Kína erősen központosított abszolút monarchia, fejlett gazdasággal.

1582-ben NURHACSI újjászervezi a dzsürcsiket, 1616-ban kánná kiáltják ki és hadai eredményesek északon, meg Kína északkeleti tartományaiban. Fia 1636-ban császárrá kiáltja ki magát, dinasztiájának a CSING nevet adja, a dzsürcsi elnevezést pedig *mandzsura* változtatja. A MING császárok hatalmát az udvartartás maga gyengíti, a dinasztia több parasztfelkelés után, 1644-ben megbukik, az utolsó MING-uralkodó – CSU-JU-CSIEN – öngyilkos lesz.

1644 májusában a mandzsuk bevonulnak Pekingbe. A parasztlázadásokat leverik. A dinasztia 1912-ig marad hatalmon.

Több mandzsuelleses – bukott – felkelés (1735, 1722, 1738, 1786, 1793/96, 1813). Elzárkózás a nagyhatalmak kereskedelmi-behatolási kísérletei elöl.

1839/42, az első ópiumháború az angolokkal. Kína kénytelen öt kikötőt megnyitni az angol hajók elöl. 1844-ben hasonló engedményeket kell adjon az USA-nak, Franciaországnak, Belgiumnak, Svédországnak, be kell engedje az orosz kereskedőket. Nő az idegen-gyűlölet.

1850/64 között zajlik a kimondottan idegenellenes tajping-lázadás.

1856/57 között a nagyhatalmak leverik a felkelést, Kínától új kedvezményeket kényszerítenek ki.

1856/58. A II. ópiumháború.

1860. A III. ópiumháború.

1866. Az utolsó tajpingek felszámolása.

1868/70 tiencsini franciaellenes felkelés. Kína félgymarmati országgá változik.

1873. Mandzsuelleses felkelés Jünanban. Új kedvezmények a nagyhatalmaknak, Kína le kell mondjon hátsó-indiai birtokairól és meg kell, hogy nyissa Koreát.

1894/95. Japán-kínai háború, Korea független lesz, Mandzsúria Kínáé marad.

1899. Idegenellenes felkelés, német csapatok 56 nap után leverik.

1911 november 1. JÜAN SI-KAJ mozgalmának polgári forradalma győz, az utolsó kínai császárt lemondattják.

1919-1931. A forradalmi anarchia kora, Kína szinte szétesik.

1931 szeptember 18. Japán háborút indít Mandzsúriáért.

1932 március. Japán támogatással Mandzsúriában névleg független császárság jön létre. Kínában MAO CE-TUNG és a Kínai Kommunista Párt vezetésével, orosz logisztikával és Komintern-tanácsadókkal japánellenes front jön létre, amelybe 1936 decemberében a CSANG-KAI-SEK tábornok vezette nem-kommunista nemzeti erők is belépnek.

1945. Japán háborús vereségével polgárháború kezdődik a kommunisták és a csangkaj-sekista erők között, ami 1949 áprilisában Nanking – a nemzeti erők kormányának székhelye – elfoglalásával végződik, a csangkajsekista erők Tajvan szigetére menekülnek, amerikai védelembe.

1950 októberétől Kína nyíltan részt vesz a koreai háborúban.

1951 májusában a kínaiak bevonulnak Tibetbe.

1959 áprilisában Kína-ellenes felkelést ver le a kínai néphadsereg Tibetben

1966. Megalakulnak az első MAO-osztagok, kitör a „kultúrforradalom”-

1975. Meghal CSANG-KAI-SEK.

1976. Meghal MAO-CE-TUNG. A „kultúrforradalom” intézkedéseit érvénytelenítik. A legfelső szintű felelősöket felelősségre vonják.

1979. Rövid háború Vietnammal, a közös határ miatt.

1985. Lefékezik a MAO halála után kezdeményezett reformokat.

1988. Újabb zavargások Tibetben, a területet lezárják a külföldiek elől.

1989. Reformpárti diáktüntetés a pekingi Tienanmen téren. Fegyveres leverése több ezer áldozatot követel.

1997 nyarától Hongkong Kína fennhatósága alá kerül.

2000. A tajvani elnökválasztás előtt Kína megfenyegeti az önállóságra törekvő sziget-országot.

Vallás:

Az ősi kínai, népi vallásos gondolkodást a XIX. század vége – J. J. M. DE GROOT (1854-1921) munkássága óta **univerzizmusnak** nevezik, értve alatta azt a gondolkodás- és életmódot, amely szerint ég, föld és ember egymással belső kölcsönhatásban van és mindhármat egyetemes törvény szabályozta, a makro- és mikrokozmosz minden eleme egymással harmonizál és kozmikus, etikai és rituális teljes egységben van egymással.

Az univerzizmust a világvallások közé számítják, körülbelül 200 millió híve van, elsősorban Kelet-Ázsiában, de például Nyugat-Európában is mintegy 30 000 követője él, a két Amerikában pedig 200 000 ember vallja magát e vallás hívójének.

A legrégebbi, már követhető kínai vallási képzetek az ősnépek megismert sokistenhívő és dualista elképzelései. Az ember életének minden mozzanatát átszövik az istenek – **sen** – és a **démonok** – **kwei** – cselekedetei, befolyásolják azt jó vagy rossz irányba, segítik vagy akadályozzák. A gonosz szellemek ragadozó állat képében való megjelenése viszont hajdani totemisztikus elképzelések meglétére utal.

Az ősök kultusza szintén fontos helyet kapott a korai vallási képzetek között. Elképzeléseik szerint ugyanis a halottak ahelyett, hogy egy távoli túlvilágba távozzanak egyszer s mindenkorra, régi lakóházuk közelében maradnak és követik, illetve befolyásolják utódaik sorát. Épp ezért aztán, a halál után előbb szertartás keretei között vissza kellett hívni az eltávozottat, majd egy, a házban elhelyezett emléktáblán – emberemlékezetnyi periódus idejéig – tájékoztatni kellett a család életének minden igazán fontos eseményéről és természetesen áldozatokat kellett neki bemutatni. Ha nem, különösen az erőszakos halált haltak, az öngyilkosok vagy a kivégzettek démon alakjában kísérteni kezdtek, s védekezést csak különleges amulettek, védelmező táblák, lárma, avagy falak építése nyújtott ellenük.

Rendszerbe valószínű, hogy Kr. e. 1122 után, a CSOU dinasztia uralkodása alatt foglalták először az univerzizmus tanításait, s a VI. század körül írták le a tanításokat. Ezeknek megfelelően a világmindenségben minden összefügg és egyensúlyban van egymással, s a

Jang és **Jin** egymással harmóniában levő őselveire vezethető vissza. A Jang – ami az istenek világának legáltalánosabb kifejezője –, egyebek között a száraz, a világos, a meleg tevékeny, hímnemű őselve, a Jin – amely a démonok világának legáltalánosabb kifejezője –, egyebek mellett a nedves, a sötét, a hideg passzív, nőelvű princípiuma. A két erő ellentétes egymással és kiegészíti egymást, párt alkotnak, s így minden dolog kettéosztható.

A Jang és Jin együtt alkotja a **taót** – kínai: *út* –, fölérendelt elvet. A makro- és mikrokozmosz harmóniáját az teszi lehetővé, hogy a makrovilág nagy jelenségei párhuzamosak az emberi élettel. Látszólag a zoroaszterianushoz hasonló dualizmussal van dolgunk. Ám a zoroaszterianus felfogásban az alapelvek kölcsönösen kizárták egymás, a kínai felfogásban viszont kölcsönösen kiegészítik, illetve felváltják egymás Jang és Jin kapcsolatát a **Taj'-ci ábra** szemlélteti:

A földistennő Jin, az őszanya megtestesítője. Az égi világ központja a mozdulatlan(nak látszó) Sarkcsillag, SANG-TI, a Magasság Ura a Sarkcsillagon levő bíborpalotában lakó főisten, a *Si-king* néhány utalása antropomorf istenre enged következtetni, de tulajdonképpen maga a Világrend. A földi hatalom is SANG-TIN múlik, aki még a rosszul uralkodó császárt és dinasztiát is megfoszthatja hatalmától, a címet az arra érdemesnek adva.

Mikor SANG-TI-T azonosítják az éggel – **tien** – neve is kiegészül, HU-ANG-TIEN SANG-TI lesz – Fenséges Ég, Mennyei Uralkodó – és még 1 913-ban is mutattak be tiszteletére áldozatot a Tien-tanon, a pekingi Égkerekség Oltárán.

A Magasság Ura lakóhelye az öt palotára osztott *égbolt „középső palotája”*, aminek földi megfelelője a földön a kínai állam, – régi nevein a mennyei rendet tükröző Középső Birodalom/Mennyei Birodalom – és ahogy Sang-ti palotája körül kering a három vazallus csillag, úgy veszik körül a császárt a vazallus fejedelmek. A császár címe már a CSOU-dinasztia óta PEI-SANG-TI, a Sarkcsillag társa, másutt PEI-TIEN, az Ég Társa, egyszerre vezetője és alanya – a fáraóhoz hasonló módon – az állami kultusznak. Gyakorlatilag – ma úgy mondanánk – ezzel megvalósul a politikai, és az adminisztratív vezetés, az ideologikum és a bürokratikum maradéktalan egysége, az ország, illetve „világ” jóléte függ attól, hogy az ég mutatta úton haladó császár vezesse az országot – már előbb utaltunk arra, hogy az égbeliek akár a dinasztiát is kicserélhetik és mi ez, ha nem garancia ez a császár hatalmának korlátozására, a vezető rétegből kialakuló bürokráciának a tehetetlenségi erő révén való állandósulása mellett a hatalom okkult erők révén való biztosítására, s a dinasztiák – elég gyakori – változásának ál-racionalista okokkal, de okokkal való megmagyarázási – és legitimálási – kísérlete? A korai kínai szent irodalom pragmatikus, szinte főfeladatának tekinti, hogy a császárt és a vezetőket a megfelelő államvezetést lehetővé tevő erkölcsi alapelvekkel vértesse fel, amelyek úgymond mind a világrend összhangját fejezik ki.

Az univerzizmus szerint a világmindenségnek két szférája van, az ég, ami jang-, s a föld, ami jin-, jellemzőkkel bír. Ők hozzák létre az évszakokat és a szerves világot, amely hatásukra továbbbszaporodik. Az ég légnemű, állandó mozgásban van, kék színű, gömb alakú, a föld test, nyugalomban van, sárga mint a Hoang-ho-mente lösztalaja, négyzetes formájú, tenger veszi körül. Mindkettőnek közös tengelye van, e körül forognak, a tengely a Sarkcsillagon keresztülhaladva érinti Kínát, ami ezért a világ közepe, **csung-kuo**. Egy más felosztás szerint van ég, van a szellemek világa és létezik az emberek világa. Egyes vallástörténészek szerint mezopotámiai eredetű az a kínai nézet, amely szerint a tér öt régióra oszlik, egy középsőre és a négy világtáj szerinti négy másikra, amelyeket az – akkor ismert – öt bolygó határoz meg.

A felfogás istenei mindenekelőtt kozmikus hatalma földi funkciókkal, a házat, a kaput, az utakat, a tűzhelyet, a családot védik. Különböző rendűek és rangúak, mindegyiküknek csak a földi hierarchikus megfelelője mutathat be áldozatot. SANG-TINEK, illetve az ég társainak – ezek a nap, a hold, a bolygók, a csillagok, a fellegek, az eső, a szél, a mennydörgés –, illetve a Földanyának, a termőföld, a gabona isteneinek, úgyszintén az öt szent hegy, a négy tenger, a négy nagy folyam táblái előtt csak a császár mutathatott be áldozatot, a selyemhernyó-tenyésztés istennőjének csak a császárnő, SEN-NUNGNAK, a földművelés oltalmazójának pedig csak a tartományfőnökök. Állami kultusza volt TAI-SZUI-SZINGNEK, aki a Jupiter bolygót személyesítette meg, WEN-CSANGNAK, az irodalom istenének, CSENG-HUANG-SENNEK, a városfalak istenének, KUAN-TI hadistennek. A két utóbbi történelmi személyiség volt, másokkal együtt az éppen uralkodó császár, mint főpap nevezte ki városvédő istennek, illetve hadistennek. A nép a helyi isteneknek áldozott.

A hat tiszteletreméltó az ég és a föld, valamint a négy égtáj volt. A hét régens a nap és a hold, valamint az öt akkor ismert bolygó, amelyek mindegyike egy-egy őselemnek – fa, tűz, föld, fém, víz – felelt meg. A hegyek szellemei a négy égtájat és a föld középpontját jelképező öt hegyen uralkodtak. A négy folyamisten – közöttük HO-PO, a Sárga folyó, a Hoang-ho istene – viszont a birodalmat öntöző négy nagy folyamnak felelt meg. A háznak öt védőszelleme volt, közülük az ajtó és a tűzhely istenei emelkedtek ki.

A fentebb említett kozmikus világrendnek megfelelően az *egyen életútja* – a **zsen-tao** – összhangban kell, hogy legyen az *ég útjával* – **tien-tao**. És, hogy ez nem a CSOU-korszak fejleménye, azt azokról a társadalmi kapcsolatokra vonatkozó szabályokból tudjuk, amelyek a hagyomány szerint a HSZIA-korszakból (Kr. e. 2201-1766) maradtak fenn, s előírják a kötelező gyermeki szeretet, alattvalói alázat, férfi és nő kötelező, kölcsönös tiszteleten (!) alapuló kapcsolata, az idősebb kötelező tisztelete, a barátok egymáshoz való kötelező hűsége parancsolatait.

Ötfajta vallási szertartás van: szerencsés előjelekért végzett szertartások, amelyekhez az ősök szellemeinek bemutatott áldozatok is társulnak, temetési szertartások, lakodalmi és ünnepi szertartások, a vendégbarátság – és a diplomácia – szertartásai, katonai, hadi sikerekért folyamodó szertartások.

A kozmikus, földi és emberi összhangját a Tao biztosítja. Ez egyetemleges, változatlan és örökkévaló törvény, amely az égitestek pályájára éppúgy érvényes, mint a társadalom rendjére, vagy az erkölcsi elvekre. A Tao tartja fenn a Jin és Jang egyensúlyát, az öt égi palota, s a nekik megfelelő öt földi őselem párhuzamosságát. Mivel ez az összhang egymásba fonódik, az égi jelenségekből természeti megfelelőjükre, azokról pedig az emberi életre gyakorolt hatásukra lehet következtetni. „*Szoros kapcsolat van a között, ami fenn az égből és lenn a nép között történik. Aki ennek jelentőségét felfogja – az a valódi bölcs*”, írja a **Su-csing**. Ez a magyarázata a régészekről tömegével talált jóscsontoknak, a teknősbéka-jóslásra felhasznált állatpáncéloknak, azt a Tao-fogalomban meglevő mágikus mozzanatot tette világnézete és szertartásrendje központjába a **taoizmus**.

LAO-CE, a Kr. e. VI. században élt filozófus életrajza vitatott, neve „*agg mester*” jelentésű, a feljegyzések szerint Csü-jen falu, a mai Honan tartománybeli Lu-ji várossal egybenőtt Taj-csin-Kung szülötte, aki Kr. e. 604-517 között élt. A legenda szerint anyja már 81 éves volt, mikor a napsugár megtermékenyítette és újabb 81 év telt el csodálatos születéséig. Valódi neve LI-ER lett volna, egy szilvafa alatt született, ennek emlékére vette fel volna fel az apa nélküli gyermek, családnévként az ER, ‘szilvafa’ nevet. Lojangban, a CSOU-birodalom fővárosában dolgozott a császári levéltárban, 517-ben KUNG-CÉVAL, KONFUCIUSSAL is találkozott. Állásáról lemondva, a Han-ku szoros őrségének paracsnokoló határőrtiszt kérésére megírta a **Tao-te-kinget** – *Az Út és az Erény könyve*, ez az európai nyelvekre legtöbbször lefordított kínai könyv –, utána senki se látta volna többet. Más kutatók maradéktalanul legendás alaknak tartják.

A taoizmust a kutatók általában két korszakra osztják. A régi, vagy filozófiai taoizmust *LIEH-CE* (Kr. e. 440-370) és iskolája, *CSUANG-CE* (Kr. e. 399-295) és iskolája, valamint *HAN-FEJ-CE* (mh. kb. Kr. e. 233) képviselik, a **későbbi, vagy „népi” taoizmus** alapítója *HUAJ-NAN-CE*, a taoista vallási közösség igazi alapítója pedig *CSANG-TAO-LING* (Sz. Kr. u. 34), akinek immár 64-ik utóda, ‘*az égi mester*’ – **tien-si** –, a ma Tajván központtal működő taoista közösség vezetője. 1016-tól 1930-ig Csianghszi tartományban, a Lunghusan hegyen levő kolostorban székelt, ma legismertebb kolostorközpontjuk Po-jün-kuan, – A fehér felhő kolostora –, Peking közelében.

A tao abszolútum, a világ ősoka, az egyedüli állandó, ami körül forog minden. A megismerhetetlen nemlétből keletkezett a lét, az egységes mindenség, az hozza létre a Jang és Jin kettősségét, az őserők dualizmusa eredményezi az életlehetet, a háromság együtt szüli a tízezer lényt, akiket az erejével táplál, a természetével alakít és a tevékenységével tesz tökéletesebbé. A **tao** az egység forrása, amikben a lét minden különbözősége és ellentmondása feloldódik, tehát az ember magatartását elég a taohoz igazítani. Az ember számára zsinórmérték a tao, hatásmódjának emberi léptékre való redukálásához segít a „**te**”, az erény. Az az erényes, aki a **wu-vej**, a nem-cselekvés, a be-nem-avatkozás törvényét megtartja. Bármiféle törekvés széttörné a rendet, a wu-vej tehát az ember szintjén szerénység, önzetlenség, alázat, szelídség, türelem, békés magatartás, önzetlen, vágymentes, szenvedélytelen önatengedés a tao rendjének, belesimulás a természetbe.

A filozófiai taoizmus legjelesebb művelője *CSUANG CSOU* (Kr. e. IV-III. század). Az irányzat misztikába torkollott.

A korábbi hagyományok és a filozófiai taoizmus szintéziseként, a taoizmus misztikus-mágikus jellemzőinek kiemelésével és eltúlzásával, a buddhizmus elleni küzdelem és kiegyezés eredményeképpen sajátos népi taoizmust jött létre, világi papokkal, akik ördögűzők, tenyérjósok, a szélnek és víznek emberekre gyakorolt mágikus hatásával foglalkozó geomanták voltak, szerzetesekkel, akik szemlélődéssel – a wu-vejrel kapcsolatos meditációval – foglalkoztak, s voltak taoista remeték, akik magányuktól remélték a taoban való feloldódást. Ennek a népi taoizmusnak a csúcsán a jade isten, JÜ-HUANG-SANG-TI, az Égi Úr állt, mellette TAI-KI, az Őskezdet, a tao megszemélyesítése, aki, mint PAN-KU, az első ember – az indiai PURUSA mintájára – saját testéből létrehozta a világot, végül az istenné tett *LAO-CE*. JÜ-HUANGOT a világ kormányzásában az öt szent hegycsúcs öt istenkirálya támogatja, alárendelt istenek a 28 hold-állomás, a 60 cikluscillagzat, a 129 szerencsét és szerencsétlenséget hozó csillag, az öt bolygó és a növény-, meg az állatvilág istene. A népi taoizmusban van túlvilág. *LAO-CE*, a 8 halhatatlan, s a hozzájuk hasonlók Nyugat-Kínában a Pamirból kiinduló Kun-Lun hegységben, a Paradicsomban laknak, mások pedig keleten, a Boldogok Szigetén. A föld mélyében van a pokol, oda kerülnek a gonoszak. A pokolnak tíz rétege van, mindenik fölött saját pokolkirállyal. A büntetésüket letöltött emberek visszatérhetnek a földre és emberként vagy állatként folytatják életüket.

A taoista felfogás követőinek földi célkitűzése az élet minél további fenntartása épp ezért a taoista papok mágikus, tantrikus nézetek mellett rengeteg, valóban értékes dietetikai, testnevelési, szexológiai ismeretet halmoztak fel, kiváló, a meditációval kapcsolatos tapasztalataik vannak, s bár az idő meghaladta alkímista tapasztalataikat, a kémia ázsiai fejlődéséhez is jelentősen hozzájárultak.

Kiváló gyakorlati ismereteik, az ezeken alapuló „*varázslatok*” rossz híréket keltették. A kínai népmesék gyakori szereplője a taoista pap, aki vagy gonosz varázsló vagy rossz ember és akitől félni kell, praktikáira praktikákkal kell felelni. A nyolc halhatatlan – a *SZUNG-dinasztia* (Kr. u. 969-1 279) a taót követve viszont elérte a halhatatlanságot, betartva a – lényegileg a buddhista szerzetesekéivel azonos – rendi szabályokat, a 12 parancsolatot.

A **zsu-csiao**, alapítójának, *KUNG (FU)-CENEK* latinositott nevéől konfucianizmusnak nevezett vallásfilozófiai rendszer a Kr. e. VI. században alakult ki.

KUNG-CE történelmi személy, Kr. e. 551-ben született Csüfuban, Santung tartományban. Három éves korától félárva, anyja neveli. Kitűnő tanuló, már 17 éves korában magántanító. 19 évesen megnősül, házasságából egy fia születik, *PO-JÜ*, aki 15 éves korában meghal. A *CSI* nemzetség ispánja, majd 22 éves korától tanítani kezd. 517-ben a fővárosi levéltárban találkozunk *LAO-CEVEL*, erről *CSUANG-CE* filozófus és *SZE-MA CSIEN* történetíró is beszámol.

Ugyanebben az évben az uralkodóval és annak udvartartásával együtt egy szomszéd államba menekül egy népfelkelés, elől és két évet tölt a száműzetésben, majd hazatérte után ismét tanít. 501-ben kormányzója lesz szülővárosának, egy évvel később a közmunkák minisztere, 498-tól igazságügyminiszter lesz, de már egy év múlva kiesik a császár kegyéből, lemond és 14 évig tanítványaival járja Kínát. 483-ban hazatér és teljesen az alkotásnak szenteli magát, megírja a neki tulajdonított főbb munkákat. 412-ben egyszerre elveszti fiát, illetve kedvenc tanítványát, *JEN HUI-T*. 72 éves korában hal meg. Csüfui, máig fennmaradt sírja fölött 1443 óta emlékoszlop áll.

A konfucianizmusnak három nagyobb irányzata van. A régi konfucianizmus legnagyobb alakja *MENG-CE* (Kr. e. 372-289), **a neokonfucianizmusé** *CSU-HSZI* (1130-1200), **a magasabb konfucianizmus** *KANG JU-VEI* (1858-1927) és *LING CSI-CSAO* (1873-1929) nevéhez fűződik.

KONFUCIUS elsősorban politikus. Nézeteit nem rendezte összefüggő, zárt rendszerre, ezeket anekdoták és példabeszédek formájában öröközték ránk a tanítványai, logikailag mégis egyetlen kiindulóponttra visszavezethető, koherens gondolatrendszert alkotnak. Világképének központjában a Tao van, ennek a változatlanság a legfontosabb tulajdonsága. Már tudjuk, hogy a Tao a természet és társadalom legfőbb vezérelve. A társadalmi rendteremtés a magánéleti rend függvénye, ez a tulajdonos személyiségén múlik, a személyiség épsége az igaz gondolkodáson, az igaz gondolkodás a tudáson, amin az erényességet érti. Az ember eredendően nem jó és nem rossz, a tudás által válhat balgává vagy bölccsé. A tudás viszont erényessé teheti. A emberek három csoportra oszlanak, a tökéletesekre – **seng** –, mint az uralkodók, a nemesekre – **csün-ce/kün-ce** –, vagyis az úriemberekre és a közönséges emberekre, a tömegre. Eszménye az „úriember”, aki **lit**, azaz tapintatot tanúsít mindenkor, jó modorú, illetmódú, udvarias, betartja a rendet. A **li** tisztesség, erkölcsösség, formális és lényegi illetmódúság, szertartásosság, ereje alakítja a család és az állam rendjét, meghatározza az egész létet és visszahat az emberi személyiségre, a **hszingre** – **hszing-li**. A **li** a forrása a **te** erényeknek. Ezek: az emberiség/jóság – **zsen** –, becsületesség/igazságosság – **ji** –, az illetmódúság/fejelem – **li** –, a tudás/értelem – **csi** – és az őszinteség – **hszin**. Ezen az utolsón alapszik az erkölcs.

A helyes társadalmi magatartás az Öt Kapcsolat korábban már bemutatott elvein alapul. Ezek szerint *kötelező a gyermeki szeretet, az alattvalói alázat, a férfi és nő kötelező, kölcsönös tiszteleten alapuló kapcsolata, az idősebb kötelező tisztelete, a barátok egymáshoz való kötelező hűsége*. Az emberközi kapcsolatokat a **hsziao** – kegyelet – határozza meg, ami kiterjed az élőkre és a holtakra.

Bár idegen tőlünk a címkézés, megállapíthatjuk, hogy *KUNG-CE* gondolkodása a *CSOU*-dinasztia hagyományait átmenteni kívánó konzervatív réteg ideológiája volt és emiatt óhatatlanul szembekerült a következő dinasztia, a *CSIN* feltörekvő abszolutisztikus uralkodójának ideológiájával. *CSENG-SI-HUANG-TI* (uralk. Kr. e. 221 után) 213-ban nyomtalanul el akar törölni mindent, ami az előző dinasztia rendjére emlékeztet és *KUNG-CE* könyveit is tűzre vetteti, tanításait pedig üldözteti. Mivel fia már pár évvel atyja halála után elveszti a trónt és vele vége szakad a dinasztianak, a *HAN*-dinasztia uralkodói pedig a *CSOU*-hagyományoknak megfelelő uralkodók, *KUNG-CE* tanítási is újra az állami ideológia rangjára emelkednek, az üldözésekből fennmaradt töredékek alapján kilenc kötetben rekonstruálják tanításai kánonját

olyannyira, hogy már egy évszázaddal művei elégetése után, a helyreállító, *TUNG-CSUNG-SU* azt javasolja a császárnak, hogy *KUNG-CE* könyvein kívül minden más munkát tiltson be és égettesen el, „*hogy a nép tudja, mihez kell magát tartania*”. Szerencsére a császár nem követi „*bölcs*” tanácsadója javaslatát.

A **HAN-dinasztia alatt** (Kr. e. 206-Kr. u. 220) a **konfucianizmus állami doktrínává válik** – a császárnak, mint főpapnak joga van elrendelni valaki istenítését –, és **Kr. e. 174-ben a császár Kung-ce sírjánál áldozatot mutat be. Kr. e. 120-ban Csüfuban templomot emelnek tiszteletére, Kr. u. 555-től pedig minden adminisztratív központban templomot kap a helyes kormányzás alapelveit megfogalmazó politika-tudós – ez a *ven-miaó*, az *Irodalmi Templom* – amelyben áldoznak *KUNG-CENAK* és szertartásos tisztelet jár neki. A templomok fő berendezési tárgya egy *KUNG-CE*-emléktábla, a polgári közigazgatás tisztviselői ez előtt végezték el szertartásaikat, kétszer egy évben, napéjegyenlőség idején. A templomhoz gyakran könyvtárterem is tartozott. A leghíresebb – ötudvaros – konfuciánus templomok Csüfuban és Taj-an-fuban vannak.**

Hogy egészen pontosan megértsük: Európában a kínai császárság hivatalos államvallását nevezték konfucianizmusnak, amelyben a tudósnak látszólag vallásalapítói szerep jutott. Sokban vallásos jelleget adott a konfucianizmusnak hogy képviselői gyakran a papokéval sokban közös feladatokat teljesítettek, utalnánk itt csak arra, hogy főrangú állami tisztviselők gyakran mutattak be személyesen áldozatot a „*rangjukbeli*” isteneknek. Ilyen értelemben a konfucianizmus az univerzista vallás egyik irányzata, sőt mivel *KUNG-CE* az egyéni léttel kapcsolatos kérdések megválaszolását függőben hagyja, azok a gondolkodók, akik túl akarnak lépni az agnoszticizmuson, kénytelenek a konfuciánus tanokat más gondolkodók tanításaival kiegészíteni.

Nagyjából a Kr. u. X-XIII. században a konfucianizmus újabb hulláma seper végig Kínán, *CSU-HI* korszerűsíti *KUNG-CE* tanait, s ha a *JÜAN* – mongol – dinasztia idejében a lámaizmus szerez nagyobb befolyást, a XIV-XVII. század, a *MING*-dinasztia idején ismét *KUNG-CE* tanításai uralkodnak. A császárság megszűnése a kultusz visszaszorulását is eredményezi, habár 1914 december 13-án *JÜAN-SI-KAI* főparancsnok és köztársasági miniszterelnök még bemutatja a nagy ég-áldozatot, ami korábban a császár előjoga volt. Ma a taoizmusnak és *KUNG-CE* tanításainak legkevesebb 400 millió bevallott híve van, Kínában, Japánban, Vietnámban és Koreában. **Különösen Japánban hatott erősen a közgondolkodásra.** Itt a **teisu** iskola – alapítója *FUDZSIVARA NO SZEIGVBA* (1565-1619) – a *Yômei Wang* Jang-ming iskola – legfontosabb képviselője *NAKAE TÔDZSU* (1608-1648) és a kogaku-iskola – vezető személyiségei *YAMAGA SOKÔ* (1622-1685) és *ITO JINSAI* (1627-1705).

KUNG-CE nevéhez kötődik az *öt kanonikus könyv* – **wu-king/csing** –, tanítványai lejegyzése alapján keletkezett a *négy klasszikus könyv* – **szi-su**.

A hagyomány szerint *MING-TI* császár alatt (Kr. e. 67 körül), a valóságban a Kr. u. II. században gyökeret ver Kínában a **buddhizmus mahajána ága**. Ez a kapcsolat megerősödik a *TANG*-korszakban (Kr. u. VII-X. század), amikor indiai térítők és buddhista írástudók rendszeres térítő és vallásos propaganda-utakat tesznek Kínában. Hozzájárul ehhez a buddhizmus tibeti terjedése és államvallássá válása – ne feledjük, hogy ez idő tájt nem Tibet tartozik Kínához, ellenkezőleg, Tibet a nagyhatalom – és a buddhizmus **nirvána-tanítása** jól illeszkedik a **wu-vei** eszméjéhez. Az Indiából fokozatosan kiszoruló kultusz talajra talál Kínában olyannyira, hogy sok, eredetiben elpusztult buddhista írás csak kínai – és kínai buddhista kolostorokban levéltáraiban levő – tibeti fordításban maradt fenn napjainkra. Bizonyosságai ennek *STEIN AURÉL* felfedezései.

Építészet:

Lakóházak: a szabad kínai ember – elsősorban földműves – kunyhólakásban, fából, bambuszból, növényi anyagokból félig fölbeásott kunyhólakásokban lakott, a fallal kerített településeken fából, vályogból, égetetlen vagy égetett agyagtéglákból épített, zsuppal fedett, általában a legutóbbi időkig földszintes, a kényelmi berendezéseket nélkülöző házakban tengette életét. A nyugati körülmények hongkongi, kantoni építményei napjaink fejleményei.

Paloták: a gazdag kínaiak és különösen a tartományi vezetők palotákban laktak. A legkorábbiak még romos állapotban sem maradtak ránk, csak írott források utalnak létezésükre. Inkább lakókörzetek, amelyekben közös kerítéssel övezett, saját fedelű, kisebb házak, egymást metsző utak, lépcsők vannak.

Igazán a palota a MING-császárok kora óta jelentős építészeti létesítmény. A pekingi császári palota – a Tiltott Város – város a városban, központja a hármás márványterazon álló tróncsarnok, de megőrzi a korábbi kínai paloták jellegzetességeit, az oszlopoktól tartott, felhúzott sarkú élekkel ellátott, legalább kettős tetejű, különálló épületeket, amelyeket bambusz-, fa-, egy sor téglából álló rabitzfalak osztanak kisebb részekre. A nyílásokat lépcsőzetesen magasodó kettős oszlopok keretezik.

Kultikus építmények: korai templomok nem maradtak ránk. A buddhizmus kínai elterjedése magával hozza a buddhista vallási építmények megszorodását, kínai átalakítását. Az indiai sztúpák helyét **pagodák** veszik át, bambusz, fa, agyag, téglák építmények, lábazat nélküli oszlop vagy pillér, aránytalanul nagy, többszörös tetőhéjazattal, amelynek élei fel vannak csípvé. Pl. Ta-yen-ta pagoda, (Kr. u. 652), Hszian-csi-sszu (Kr. u. 681), HSZÜAN-CSANG sírja (Kr. u. 669). Később a **barlangszentélyek** terjednek el (pl. Tung-huang 800 k.). A SZUNG-dinasztia idejében ismét pagodák épülnek, magas, általában döngölt agyagból készült szögletes piramisok, mázatlan vagy mázas téglaköppennyel. (pl. Fan-Ta pagodája, 960 k., Li-feng pagoda, 975 k., Pao-shu-pagoda, 980 k., Hszing-lung-sszu, 982, Fehér pagoda, Fapagoda, 1117 k. stb.). A mongol uralkodók alatt a tibeti **lámastílus** uralkodik (pl. Peking, Fehér Pagoda, 1279 stb.), majd az utánuk következő MING-császárok felépítik az ősi kínai vallás, **az univerzizmus templomát** (pekingi Ég Temploma). A pagodák közül, ebben az időszakban épül a pekingi Tien-ning pagoda s a Shanszi-i furcsa alakú palack-pagoda.

Az építőanyagok: *fa, különféle növényi eredetű anyagok, föld, agyag, vályog, égetett mázatlan és mázas téglák, mázatlan és mázas cserép, kő.*

Katonai építkezések: a TANG-császárok építették, a CSING-dinasztia alatt tönkrement, a MING-császárok idejében restaurálták a kb. 4000 km. hosszú Nagy Kínai Falat, a világ eddig épült legnagyobb építményét. Ez 8-16 m. magas, 8-12 m. széles, bástyákkal tagolt, döngölt földből és kötörmelékéből épült, kővel, téglával burkolt fal, amely mintegy 1400 óta látható helyreállított – jelenlegi – alakjában.

Szintén idetartoznak a MING-császárok építtette hatalmas, bástyáktól és kapuktól megszakított városvédő falak (pl. Pekingben), pagodaszerű tornyai védelmi, de reprezentációs és gyakorlati – pl. tűzvédelmi – szerepet is betöltöttek (pl. Peking, Dob- és harangtorony a városfalon, 1420 k.).

Településrendezés: a legszükségesebbekre szorítkozik, igény sincs erre, állami – császári, földesúri – akarat se írja elő. A települések bekerítését a kínai természetvallás írja elő, ezeket a falakat megépítik, de maguk a települések falusi típusúak, utazók leírásai alapján rendezetlenek.

Épületszerkezetek: alátámasztás tömör falazattal, térlefedés fagerendákkal, mázas és mázatlan cseréppel, legalább kettős-hármas sátozott. Homlokzat, félkörös boltívvél. Később alátámasztás faoszlopokkal, sima vagy pártázatos falak, félköríves kapuk.

HÍRES KÍNAI ÉPÍTMÉNYEK

Nagy Fal (229 u.)
A Tiltott Város, Peking
Ta-yen-ta pagoda, (Kr. u. 652)
Hszian-csi-sszu (Kr. u. 681)
Hszüan-csang sírja (Kr. u. 669) terjednek el (pl. Tung-huang barlangszentély (800 k.).
Fan-Ta pagodája (960 k.)
Li-feng pagoda (975 k.)
Pao-shu-pagoda (980 k.)
Hszing-lung-sszu (982)
Fehér pagoda, Hang-csou
Fapagoda (1117 k.)
Fehér Pagoda, Peking (1279)
Városfalak bástyákkal, Peking, Hszi-an-fu (1420 k.)
Ég Temploma, Peking (1540 k.)
Tien-ning pagoda, Peking (V. sz. közepe)
Palack-pagoda. Shanszi (1403-1407)

Szobrászat:

A bronzöntést már a Kr. e. XVII. században ismerik, ezt bizonyítják a domborművesen mintázott **ting** és **li** edények – a ting három, vagy négylábú fémfazék, a li három, összeillesztett, alul csúcsos edény. Az első szobrászati emlékeknek – ha eltekintünk a sírok mellékleteiként készülő agyagszobrocskáktól, nefrit- és jade-, tehát féldrágakő-amulettektől és a halotti emberáldozatokat pótló eltemetett szobroktól (pl. az első CSIN-császár, CSIN-SI-HUANG sírjában felfedezett 7000 (!) életnagyságú, egyénített katonaszobortól), csak az írott nyoma maradt (pl. Kr. u. IV-V. sz. buddhista óriásszobrok). Az V. sz.-tól kezdve maradtak fenn ilyen munkák (pl. Yün-Kang, XX. barlang, Buddha, 460 k., Lung-men, szobrok és szikladomborművek, 495-530 k., stb.). A VII. századtól megnő a buddhista szoboralkotások száma és megváltozik a szobrok összetétele (pl. Vairocsaná BUDDHA, Lung-men, 672-75, ÁMITABHA és más bóddhiszatva-ábrázolások stb.). A sírszobrok realisták, rengeteg valós – az életmódhoz tartozó – elem ezeken maradt fenn Ugyanakkor világi – főleg sír- – emlékek, -szobrok is születtek, ezek mitológiai és valós állatokat ábrázolnak. (pl. TAI-CUNG császár síremléke, 637, Vu császárné szüleinek sírja, 691 k., TÉ-CUNG-É sírja, 804, KAO-CUNG császár sírja és az ehhez vezető út, 683 k. stb.). 987 után főképpen a régebbi mintákat másolják (pl. BUDDHA, 987), a mongol dinasztia a tibeti szörnyszobrászatot plántálja át Kínába (pl. Fei-lai-feng, domborművek, 1282-92 stb.), és ha a MING-császárok kora nem újítja meg ezt a művészetet, annál kevésbé képes erre a kortárs kínai művészet.

HÍRES KÍNAI SZOBORALKOTÁSOK

Csin-Si-Huang 7000 katonaszobra
Yün-Kang XX. barlang, Buddha (460 k.)
Lung-men, szobrok és szikladomborművek (495-530 k.)
Vairocsaná Buddha, Lung-men (672-75)
Ámitabha szobra
Tai-Cung császár síremléke (637)
Vu császárné szüleinek sírja (691 k.)
Té-cung-é sírja (804)
Kao-cung császár sírja és az ehhez vezető út (683 k.)

Festészet:

A történelem előtti idők kínai festészetének csak irodalmi nyomai maradtak, úgyszintén az első, HAN-kori (Kr. e. 206-Kr. u. 200 k.) falfestményeknek, látképeknek és alakos ábrázolásoknak. Tény, hogy az ecsetet, a tust és a papírt már a Kr. e. X. században ismerték. Egész a TANG-császárok koráig (618-906) nyoma sincs festészeti emlékeknek, bár a létező és ebben a korban keletkező gyűjtemény-jegyzékek, felsorolások nemcsak a műveket, de a festők nevét is megörökítik (pl. YEN-LI-PEN, 600-678, WU-TAO-CE, 700-760 stb.). Sajnos, az ezután következő időszak viszontagságai néhány falfestmény (pl. Horijudzsi-templomban, a Tung-Huang-i XVII/b barlangjában) kivételével megsemmisítették a TANG-kori alkotásokat – öt függőkép, LI-CSEN (800 k.) munkája a japán Tódzsi-kolostorban véletlenül fennmaradt –, az utána következő SZUNG-kor (979-1260) azonban a kínai festészet egyik virágkora. Ekkor működik TUNG-YÜAN, a híres tájképfestő (X. sz.), HUI-CUNG, az életképek mestere, amúgy császár (1082-1135), CSAO-TA-NIEN, a másik neves tájképfestő, az állatfestő Han-Dzso-cso (1100 k.) stb.

A XII. században alakul ki egy mélyen buddhista festőirányzat (Mu-CSI, LIANG KAI, HSZI CSIN stb.). Ez fejlődik tovább a mongol dinasztia alatt (CSU VENG stb.), bár az udvari stílusnak is vannak folytatói (CSAO MENG-FU, CSIEN SUN-CSÜ stb.).

A MING-kor bár látszatra nagy fejlődést hoz, valójában az akadémikus stílusok végső győzelmét eredményezi, a mandzsu-dinasztia és a MAO-korszak se eredményez igazán mélyreható változást a kínai festészetben.

A kínai festészetet a következőképpen korszakoljuk:

Kr. e. II. sz. – Kr. u. VI. sz. Udvari festészet

Kr. u. X. sz. – XV. sz. Írástudók festészete

XIV. sz. –XIX. sz. Városi festészet

HÍRES KÍNAI FESTMÉNYEK

A Horijudzsi-templom, a Tung-Huang-i XVII/b barlangi falfestményei

Öt függőkép, Li-Csen (800 k.) munkája a japán Tódzsi-kolostorban

Tung-Yüan és Csao-Ta-nien a híres tájképfestők

Hui-Cung, az életképek mestere (1082-1135)

Han-Dzso-cso állatfestő (100 k.) stb.

(Mu-Csi, Liang Kai, Hszi Csin mélyen buddhista festőirányzata

Csu Veng munkássága

Csao Meng-fu, Csien Sun-csü munkássága

Iparművészetek:

Már a mitikus korban kialakul a drágakő-csiszolás és a félnemes fémek megmunkálásának gyakorlata – bronz-megmunkálás –, amely később az **ötvösművészettel** együtt nagyon magas fokra fejlődik. A SZUNG-korszak fémműveseinek találmánya a rekeszzománc, a TANG-korszak iparművészetének emlékét a japán Narában a Sôszôin, egy VIII. századbeli raktár őrzi. A **lakkfestés** első példái a Kr. e. 1000 k. időre tehetők. Dísz tárgyakat, bútorokat, használati cikket lakkoztak, aláfestésül a vörös, fekete és arany színeket alkalmazták legszívesebben. A **textilművészet** emlékei alig maradtak fenn. Elsősorban a selyem- a gyapjú- és a gyapotfeldolgozás jutott Kínában magas fokra. Annál több a ránk maradt **kerámia** és ezen ne értsünk csupán agyag edénycserepeket: A történelemelőtti időkből természetesen ezek maradtak fenn, de a TANG-korszak rengeteg agyag kisszobra – sírleletek –, szintén jelentős forrása a történelmi kínai társadalomra vonatkozó ismereteinknek. A Kr. u. III. századtól jelen levő porcelán a MING-, mások szerint a SZUNG-korszakban ér el fejlődésének legmagasabb fokára, ettől az időtől kezdve a fajták százait különböztetik meg.

Irodalom:

Az univerzizmus tanításait a KUNG-CE (551-479) összegyűjtötte Vu-csing – *Öt könyv* – néven ismert gyűjtemények tartalmazzák. Ezek: a **Ji-csing** – *a Változások könyve* – körülbelül Kr. e. 1 050--256 között keletkezett és nem égették el a konfucianus művekkel együtt *SI-HUAN-TI* idejében, Kr. e. 213-ban. A **Su-csing** – *az Írások könyve* – krónikaszüvegeket és az uralkodók beszédeit, az utódoknak szánt tanításaikat tartalmazó, mitikus és valódi eseményeket leíró munka, a *JIN*, *HSZIA*-, *CSANG*- és *CSOU*-dinasztiák korából, a Kr. e. 357-627 közötti időkből. A **Si-csing** – modern fordításában a **Si-king**, *a Dalok Könyve* – 305, nagyjából a Kr. e. VIII-VI. századokban keletkezett vers, áldozati ének, himnusz, a kötet beosztása szerint népdalok, műdalok és áldozati dalok – feng, ja és szung – gyűjteménye. A **Li-csi** – vagy **Li-ki**, *a Szertartások Feljegyzései* – a Kr. e. III. század alkotása szertartáskönyv, és a naptárról, a zenéről, az állami erkölcsről szóló tanulmányok gyűjteménye. A **Csun-Csiu** – *a Tavasz és Ősz krónikája* – szintén az állami erkölcsről szól, a Kr. e. 722-481 közötti időkről.

A taoisták legismertebb alapkönyve a LAO-CE nevéhez fűződő **Tao-te-king** – magyar fordításának címe *Az Út és az Erény könyve* –, amelyet körülbelül Kr. e. 300 táján írtak, két részben, hozzávetőlegesen 5000 írásjelből, 81 rövid fejezetből áll, az első 37 fejezet a tao fogalmát értelmezi, a 38-81. fejezet a tao és a te erejét fejezi ki.

Kanonikus gyűjteményük a **Tao-cang**, amelyet Kr. u. 450 körül foglaltak rendszerbe, és 1228 munkát tartalmaz. Nyomtatásban először 1444-47 között jelent meg.

KUNG-FU-CE nevéhez kötődik az *öt kanonikus könyv* – **wu-king/csing** –, tanítványai lejegyzése alapján keletkezett a *négy klasszikus könyv* – **szi-su**.

A **kanonikus könyvek** a következők: **Ji king/csing** – *A Változások Könyve* –, egy állítólag FU-HI mitikus császár (Kr. e. 2 950 körül) idejében keletkezett, sokszor és sokaktól kiegészített jóskönyv, **Si-king/csing** – *A Dalok Könyve* –, egy 305 régi éneket tartalmazó antológia, állítólag KUNG-CE összeállítása, **Su king/csing** – *az Írások Könyve* –, különböző államigazgatási dokumentumok az állítólagos JAO-kortól (Kr. e. 2350), a CSIN dinasztia egyik hercegének koráig, **Csun-csiu** – *Tavasz és ősz* – Lu állam, KONFUCIUSZ szülőföldjének története, **Li-ki** – *A szertartások feljegyzései* –, a HAN korból származó, különféle ceremóniák, KONFUCIUSZ iskolájának képviselőitől. A kutatók szerint a **Ji-king** a Kr. e. VII. században keletkezett, végső formáját a Kr. e. II. században kapta, a **Si-king** a Kr. e. VIII. századi és ugyanekkor kezdték gyűjteni a **Su King** írásait is, ezek nagyobb része azonban Kr. u. I-IV századi hamisítvány.

A **négy klasszikus mű** a következő: **Lun-jü** – *Beszélgetések és mondások* – KUNG-CE tanítványaival folytatott beszélgetéseinek egy része, utólagos, HAN-kori lejegyzésben, 20 fejezetnyi, 497 rövid szakasznyi szövegek, **Ta-hio/hszüe** – *A Nagy Tanítás* –, rövid filozófiai értekezés KUNG-CE tanításairól, sokak szerint unokája, CE-SZI Kr. e. V. századi műve, **Csung jung** – *A közép mozdulatlansága* –, szintén CE-SZI-t feltételezik szerzőjének. Végül a **Négy su** könyvének számít a filozófus MENG-CE (Kr. e. 372-289) – latinosan MENCÍUSZ – hét írása, amelyeket **Meng-csi** néven ismernek.

Zene: eredetileg félhangok nélküli, ötfokú skála. Kr. e. 2700-ról kelteznek. A monda szerint első elméleti szakembere LING LUN, aki HUANG TI császár rendeletére rendezi és a két csodamadár, Fung és Hoang útmutatásai alapján két hatsípos sort készít, amelyen az egész hangokból álló hangsort le lehetett fűjni. A kínai hangszerek: zörejangszerek, tehát *különböző dobok, csörgők, deszkalapok; fúvós hangszerek, fuvolák, furulyák, bambusz-pánsípok, egy- és kétnyelvű fafúvósok, hiun nevű töröksíp, kin nevű citera, cseng nevű 12-24 sípos hordozható orgona stb.* Fejlett zeneelméleti irodalmuk alakult ki.

Tánc: előbb az összművészet részeként öröklődik a történelmi korokra, aztán a taoizmus sajátítja ki, hogy bizonyítsa vele az egyetemes rendezőelv létezését. Később a konfucianizmus használja fel. A HAN-korszakban a népi tánc akrobatikus fordulatokkal gazdagodik és elemei az udvari művészetnek is részévé válnak.

A KOLUMBUSZ ELŐTTI AMERIKA MŰVÉSZETE

Kr. e. I évezred – Kr. u. XIV. sz.

Háttér:

Bár egyes régészek Kr. e. 40 000 tájára teszik az Újvilág első embereinek megérkezését, **Amerikába**, a mai ismereteink szerint nagyjából a Kr. e. 18 000 utáni időben kezdte benépesíteni a fejlett paleolitikum mongolid embere, akkor, amikor az eljegesedés okozta alacsony vízállás miatt a Bering-tengeren keresztül földhíd keletkezett az ázsiai és az amerikai kontinens között. 12 000 tájára keltezhető első, legkorábbi, pontosan adatolható észak-amerikai, úgynevezett Clovis-kultúrájuk. Délamerikába Kr. e. 14 000 körül jutottak el az első paleoindiánok. Az amerikai civilizáció az időjárás-változás, a felmelegedés következtében alakult át. A nagyvad-vadászat területe beszűkült, helyét az általánosabb élelemkeresés Európából is ismert módja vette át, különösen a felmelegedés miatt erdőssé váló, illetve az elsivatagosodó övezetekben, ahol mind fontosabbá vált a növényi eredetű táplálék fogyasztása is. Ez az életmód a Kr. e. VII. évezredre általánosodik, és kb. a II. évezredig egyfajta, az észak európai mezolitikumhoz hasonló civilizációként él, csiszolt kő- és csontszerszámokat használ, nem ismeri a kerámiát, egyetlen háziállata a kutya. Ugyanakkor már az V. évezredtől ismeri és használja a rezt, amelyet természetes rézerek fémjének feldolgozása révén nyer.

Hogy pontosan megértsünk valamit: egy hármas, Európánál sokszor nagyobb kontinens viszonyairól van szó, ezért is kapkodó, csak végső soron függnek össze alkalmi történelmi – és vallástörténeti – szintéziseink. Amerika Európától eltérő történelméről sok-sok könyv született. Nincs lehetőségünk ezeket összefoglalni, elégedjünk meg azzal, hogy Amerika nem Európa, van saját történelme.

Amerika neolitikumának fő jellemzője a viszonylag jelentős számú – az eurázsiaihoz képest minőségileg más –, ezen a kontinensen domesztikált növény. Ezekhez képest itt megszelídített háziállatként legfeljebb néhány lámaféleséget, a vikunyát, az alpakát tudunk azonosítani. **Mexikó, Közép- és Dél Amerika, főként a perui tengerpart, illetve az ugyan-csak perui Altiplano völgyei** a kukorica, különböző bab- és tökfajták, a burgonya, a manioka, a batáta, a paradicsom és a paprika, a napraforgó, a gyapot, a dohány, számos gyümölcsfélése domesztikálásával járultak az emberiség előrehaladásához. A jelenleg termesztett növények kétharmada Amerikából származik, ott házasították.

Közülük a kukorica a kontinens talán legjelentősebb mezőgazdasági terméke. Vad elődjét nem sikerült megtalálni, csak feltételezik, hogy ez a Kr. e. VIII évezredben már gyűjtött *teosinte* volt. *Richard MAC NEISH* a Coxcatlán-barlangban hat apró kukoricacsövet talált, ma ezek a házasított kukorica legrégebbi – Kr. e. 3 600-ból származó – leletei. Ezek bizonyítják, hogy a növény még az amerikai ember megjelenése előtt őshonos volt. A Tehuacán-völgyben (Mexikó, Belső-magasföld) feltárt karbonizálódott kukoricaszemek tanúsága szerint már Kr. e. 5200 táján gyűjtötte az itt élő ember ezeket az ehető magvakat és Kr. e. 3200 körül már nemesítésük is tudatos tevékenység volt.

A burgonya délamerikai eredetű, már Kr. e. 8000 körül házasították Észak-Bolíviában, alig valamivel később mint a chilipaprikát és a bab hegyvidéki változatát Peruban. 6000 körül domesztikálták ugyanitt a tököt, 3000 körül a gyapotot.

A kerámia egyébként a Kr. e. III-II. évezredben jelent meg a térségben, és a Kr. e. I. évezred teremtette meg az öntözéses gazdálkodást, illetve az ezzel járó fokozott élelemtermelést, amely a nagy mexikói, illetve közép- és dél-amerikai civilizációk ugrásszerű fejlődését eredményezte.

Nem térünk itt ki az említett civilizációk fejlődéstörténetének részletkérdéseire, ugyanis ezek olyan elemzést igényelnének, amely távol vinne bennünket könyvünk tárgyától. Hogy mást ne említsünk, a közép-amerikai nagy műveltségek neolitikus jellegűek, Peru a rézkor-

szak társadalma, az inkák a bronzkorszakig jutnak el, Észak-Amerika úgynevezett kosárfonó és puebló-kultúrái viszont neolitikus társadalomban élnek még Kr. u. 1700 táján is, a kontinens északi és déli peremterületein pedig később is vadász- és halászközösségek élnek, mint az eszkimók Alaszkában, vagy azok a dél-amerikai indián törzsek amelyek még pár évtizede gyűjtögető életmódot folytattak. Mi több, a Tűzföld indiánjai, az alakalufok, onák, jagánok 100-200 emberből álló törzsei alig fél évszázada a paleolitikus emberre jellemző módon éltek.

Az amerikai világrészt a genovai CRISTOFORO COLUMBO, magyarosabban KOLUMBUSZ KRISTÓF (1451-1506) fedezte fel, s a német MARTIN WALDSEEMÜLLER nevezte el 1507-ben Saint-Diében a firenzei AMERIGO VESPUCCIRÓL. A kettős kontinens Észak- és Dél-Amerikát foglalja magába, közöttük Közép-Amerika föld- és szigethídjával. Dél- és Közép-Amerikát nevezik még Latin-Amerikának is, mivel meghódítói indoeurópaiak, neolatin népek – és most már beszélt nyelve is az, spanyol illetve portugál. Ám KOLUMBUSZ előtt is volt az Amerikát, elsősorban Dél- és Közép-Amerikát lakó indiánoknak az európaival vetélkedő, ha attól el is térő civilizációjuk. A mexikói aztékok, a mai Guatemala, Salvador, Dél-Mexikó területén lakó maják, a mai Peru, Bolívia, Ecuador, Argentína, Chile, Kolumbia inkái műveltségeit KOLUMBUSZ előtti civilizációk néven tartjuk számon. Ezek eltérnek a vizsgáltaktól, bár anyagi alapjukat a földművelés biztosítja, nem ismerik a fémeket – a nemesfémek kivételével –, kőszerszámaik, de cserépedényeik vannak, a kerék helyett csúszót használnak, a lovat sem ismerik, betűírásuk bonyolult, hieroglifikus, Peruban pedig a csomóírást használják stb. Teokratikus-despotikus államok, sokistenhívő, központjukban a Nap áll, vallásaik másfélék, mint az Európában ekkor járatosak, leginkább egyes történelemelőtti vallásokkal rokoníthatók, csak tendenciáikban mutatható ki, hogy az egyistenhit felé tartanak. A kereszténység és a KOLUMBUSZ előtti Amerikák vallásai közötti összeütközés hevéssége, az európai- és amerikai kultúrák közötti összeütközés hevéssége tehát érthető. Az kevésbé ahogy az európai típusú kultúra gyakorlatilag elpusztította a közép-amerikai és dél-amerikai másságot.

Nem tudjuk itt a közép- és dél-amerikai történelem kérdéseit részletesen bemutatni. Ennek ellenére mondjuk el, hogy mintegy

Kr. u. 200-ig elsősorban az **olmékok**

200-900 között a **toltékok, totonakok, huasztékok, zapotékok,**

900 után mindenekelőtt a **maják, misztékek, aztékok** ideje volt.

317-889 között a legfejlettebb ezek közül a társadalmak közül a **maja**, amely ekkor van fejlődése csúcán.

889-950 között a **mexikói, guatemalai és hondurasi maják** a Yucatán-félszigetre menekülnek, a hatalmat az eddig vezető papi rétegtől a harcosok veszik át.

1007-1204. Az úgynevezett Mayapan-liga – Uxmal és Chichen-Itza városok szövetsége – uralja a Yucatán-félsziget életét

1204 után. A **toltékok** győzelme a **maják** fölött.

1441. Általános felkelés a **toltékok** ellen

1517. A spanyolok megérkezése a Yucatán-félszigetre.

1527-46. A **maja kultúra elpusztulása**, a Yucatán-félsziget spanyol leigázása.

856. A **toltékok** megalapítják Tollan – Tula – városát, elkezdik a kukorica termesztését.

1156. A toltékok a Yucatán-félszigeten leigázzák a majákat.

1300 körül a harcias **aztékok** megtelepednek a mai Mexikóváros környékén és itt megalapítják Tenochtitlan várost.

1325-1387. Az **aztékok** teokratikus-katonai állama.
 1415-26. CHIMALPOPOCA uralkodása. A katonai hatalom az aztékok kezében van.
 1486-1502 AHUITZOTL uralkodása.
 1488. A tehoctitlani templom felavatása, 20 000 hadifogoly feláldozása
 1519 A spanyolok első partraszállása.
 1520. II. MONTEZUMA császár meggyilkolása, az azték birodalom megszűnése.

Kr. e. 8000-Kr. e. 2000 a pre-kerámia kora a későbbi Peruban
 Kr. e. 2000-Kr. e. 1500 a kerámia elterjedése
 Kr. e. 1250-Kr. u. 1, az ún. „evolúciós” kor
 Kr. u. 1-800 Az ún. „virágkor”. A mochikák műveltsége és a Nazca-civilizáció virágzása
 Kr. u. 800-1300 az ún. „fúziós” kor, a chimu és a kecsua törzsek műveltsége
 Kr. u. 1200 Kecsua törzsek meglepedése Cuzco vidékén.
 Kr. u. 1300-1532, az ún. „birodalmi” korszak
 1438-71. PACHACUTEC YUPANQUI uralkodása. Chimu állam és a partvidék meghódítása.
 Cuzco alapítása és kiépítése.
 1471-1527 TUPAC YUPANQUI alatt Collasuyu tartomány – a mai Chile északi része – meghódítása.
 1593-152. Az Inka Birodalom eléri legnagyobb kiterjedését.
 1525 A XI. inka, Huayna Capac Huacar nevű fiát jelöli a trónra az addigi trónörökös, Ninan Cuyoche helyett. Ez polgárháborút vált ki, amiben a király törvénytelen fia, Atahualpa győz.
 1532. FRANCISCO PIZZARO foglyul ejti és kivégezteti ATAHUALPÁT.
 1533. Az Inka Birodalom megszűnése.

Vallás:

A mai Mexikó területének magaskultúrái közül előbb az között ezen a területen élt, bizonytalanul keltezhető **taraszk** civilizációt említjük. A Colima város és a Patzcuaro tó környékén, északnyugat-Mexikóban előkerült festett és égetett agyagszobraik, életképszerű szoborcsoportjaik mindenképpen Krisztus előtti korból származnak, Mexikó legkorábbi kultúráját alkotják.

Az **olmékekről** kb. Kr. e. 1200, mások szerint Kr. e. 500 tájáról tudunk. Birodalmuk a K. u. III. század elejéig állt fenn. Híresek megalitikus, rövid kezű-lábú szobraik (Oaxaca környéke stb.) Kultuszközpontjuk a mai San Lorenzo és La Venta környékén volt.

NÉHÁNY HÍRES OLMÉK EMLÉK

Templompiramis és labdajátéktér, La Venta
 Domborműves oltárok
 Sztélék, írásjelekkel
 Áldozati szobrok
 Kőmozaik padló
 Meztelen, várandós asszony kisszobra

A **teotihuacani** kultúra – *‘hely, ahol istenné válik az ember’* – a Kr. u. III-IX. század viszonylag békés műveltsége. A Mexikóvároshoz viszonylag közeli királysírok révén sokat tudunk a kultuszukról, amiknek középpontjában Esőisten s Tűzisten alakja áll. Két, a mezo-potámiai hasonló templomokkal rokon épületük, az ötlépcsős *‘nappiramis’* 22 x 225 x 63 méter, a *‘holdpiramis’* pedig 120 x 150 x 43 méter. Templomaik, palotáik, településeik bámulatra készítették napjaink emberét.

Csak találgatni tudjuk, hogy az olmékok utódai, a maják, ez a nagyszerű műveltséggel rendelkező nép miért menekült a IX. század végén a Yucatan félszigetre, ahol a szintén odavándorolt toltékok utódaival keveredve, új birodalom megteremtői lesznek. Mexikóban korábban éppen a **toltékok** igázták le a Teotihuacan kultúra hordozóit, akik körülbelül Kr. u. 800-1200 között uralják a mai Mexikó életét. 856 körül alapítják fővárosukat, Tollant, ahol 977-999 között CE ACATL papkirály uralkodik – később az aztékok istene, QUETZKOATL, ‘*zöld tollaskígyó*’ néven. Ő fellép a TEZCATLIPOCA isten kultuszához szükséges emberáldozatok ellen, ezért híveivel együtt elhagyja az országot. Mitikus visszatérésének hite egyik forrása volt HERNANDO CORTEZ sikerének. A tolték templomkörzet Chichen Itza. QUECLKOATL eredetileg szélistenség, később ő testesíti meg mint hajnalcsillag-isten az éjszakai égboltot is.

A két jelentősebb tolték templompiramis közül az egyiket a spanyolok Castillonak nevezik és Chichen Itzában van, a másik, a Hajnalcsillag-templom pedig Tollanban. A Tollaskígyó az Eget, rajzaikon, domborműveiken a sas meg a jaguár a háborút jelképezte, a jaguártrón pedig a Napisten ülőhelye volt.

A toltékokat az **aztékok** követik. Korszakuk az XI-XV. században következik el. Ezek az alig egy századdal hamarabb Aztlánból a Mexikói Fennsíkra érkezett, a **nahua** törzshöz tartozó más törzsekkel együtt. Fővárosuk – 1370-től – Tenochtitlan, a mai Mexikóváros. Az 1519-ben Mexikó meghódításába kezdő CORTEZT QUECCOATL egykori papfejedelemlék tartják és ez nagyon megkönnyíti II. Montezuma (1502-20) meggyilkolását.

A hódító aztékok sokistenhívők, szakrális emberáldozatokat ajánlanak fel az isteneknek. Istenviláguk középpontjában HUICILOPOCHTLI napisten, egyben hadi és törzsi isten is, aki Aztlánból Mexikóba vezette a az aztékokat. Ő a déli Nap, mindennap újjászületik, az elesett harcosok lelkei viszik föl az égbe. Embervérrel táplálkozik. Főtemplomának 1486 évi felavatásakor 70 000 hadifoglyot áldoztak fel.

Az aztékok az istenségek parancsait teljesítik, az egész társadalmat a papság uralta (*teokratikus birodalom, papkirályság*). A papság mögött áll a Férfiak Uralkodója – az azték uralkodó, aki a fő szertartásokat vezette – és a Kígyóasszony – a papkirály, a kultusz ellenőrzője, aki szintén férfi.

Az aztékok teremtménye istene QUETZALCOATL, Nap-és Szélisten. Kulturhérosz is, a kukorica elhozója, ő tanította meg az embereket szőni, ő készítette a naptárat. Mint esőistent fehér arccal és szakállal ábrázolták.

Úgyszintén Nap- és hadisten, egyszemélyben az éjszakai ég, észak és a halál hidegségének istensége TEZCATLIPOCA, melléknevén TITLAKAUHÁN, a ‘*rabszolgái vagyunk*’. Főisten, egyszerre egy és négy, ő a lenyugvó Nap és a feljövő Hold, észak és dél uralkodója. Színei a vörös és fekete. A halál és a romlás, az élet adója, a szárazság és a bőség istene. Jelképe a tükör. Fél lábú, tiszteletére tartják a Toxkatl-ünnepet, a szabad fiúk nagykorúsítását.

Egyik esőisten és az alvilág ura volt TLALOC, ‘*Aki Sarjaszt*’. Szimbóluma az ‘*életfa*’, egy egyenlő szárú kereszt. Nővére CHALCHIHUITLICUE, ‘*A Drágakő Csipkekendővel*’ a vizek istennője. Felesége XIUHTEKUTLINAK, ‘*a Tűz Urának*’, melléknevén HUEHTEOTLNAK – ‘*öreg isten*’ –, akit a **tlalokvéknak** nevezett apró lények segítenek.

Csak napisten TONATOUH – ‘*Megy, Hogy Világítsa és Melegítsen*’, akinek a másik neve PILCINTEKUTLI. Az isteni szülők TOTÁ és TOTÁN, illetve OMETEKUTLI és OMESZIHUATLI, akiket TONATKATEKULI és TONAKASZIHUATLI néven is ismernek. Földanya TLAZOLTEOTL – a *Szenny Istennője* –, más nevein TETEOINNAN –, az *Istenek Anyja* – IXCUINA – *Négyarcú* – stb. Más földistennő CIHUACOATL/TOMANTZIN/ILAMATECUTLI, KOATLIKUE, ‘*a kígyócsípőjű szoknyájú*’ HUICILOPOCHTLI anyja. Szintén földistennő és a születés istennője CSHUKOATL, ‘*a kígyó felesége*’, de volt istene QUECALKOATL ikertestvére, XOLOTL személyében a torzszülötteknek is.

A földistennők és a földanya gyermekei a növényzet istenei: A kukorica – Mexikó e fontos gabonája – istene volt CINTEOTL. Istennőjét CSIKOMEKOATL – *Hét kígyó* – vagy

XILONEN – *Fiatal Kukorica Anya* néven ismerték. CINTEOTL felesége a virágok, a játékok, a szerelem istennője, XOCHIQUECAL, '*egyenesen álló virág*' a virágok, az ünnepek, az öröm, a zene istene pedig MACUILXOCHITL/XOCHOIPILLI, '*Virágherceg*'.

Az istenek anyja TETEO INNÁN/TONANCIN – '*anyáskánk*' – akinek főtemploma helyén, Tepejacban ma a guadalupai Madonna keresztény kegytemploma áll.

A termékenység istennője volt TLAZOLTEOTL/TLAEKVÁNI, '*trágyazabáló*' és XIPE TOTEC a tavasz és a csírázó vetés véres emberáldozatokat követelő istene.

A föld, mint égitest megszemélyesítője, a szörnyeteg TLALTECUTLI, TEPEYOLLOTL pedig jaguárként megeszi a lenyugvó Napot. A tűz, a vulkániság istene XIUHTCUTLI, más névben HUEHUETEOTL – *Öreg Isten* –, istennő-párja pedig CHANTICO – a *Házban*.

A 9 részre oszló alvilág ura MICLANTECUTLI, '*a halotti helyek ura*', felesége, MICLANCIHUATL, '*A HALOTTI HELYEK ÚRNŐJE*'. A halottakat az alvilágba egy szörnykutya, XOLOTL – a *Kettős* – vezeti le, amúgy az ikrek és a szent labdajáték istene.

A távoli földekre utazókat TACATECUTLI/JAKATECUTLI, '*úr a csúcsok fölött*' pártfogolja.

13 ég és 9 alvilág van az aztékok hite szerint. A legfelső égben, az **omejokánban** OMETECUTLI és felesége OMECIUATL szülőistenségek laknak.

Az ég és az alvilág két hatalmas lépcsős piramis, alapsíkjuk a föld felszíne. A túlvilág hármas, az **icsán tonatiuh ilhiukaka** – a *Nap háza az égben* – a feláldozottak, a hősi halottak és a gyermekágyban meghaltak kerülnek. A **tlalokánba**, TLALOC birodalmába a vízbefúltak, a villámsújtottak, a belpoklosok és a szélütöttek jutnak. Más emberek helye a **miktlánban**, '*a holtak helyén*' MIKTÁNTEKUTLI isten birodalmában van.

Az aztékok erkölcsi felfogása szerint az igazság szeretete, a becsületesség, a szigorú szexuális erkölcsösség a legfontosabb erkölcsi értékek, egyenjűség, a társadalom magasabb rétegeinek nagyobb felelőssége jellemezte társadalmukat. Halállal büntették a hazaárulást, orgazdaságot, a lopás, csalást, házasságtörést.

Számos, a keresztény hitéletben gyakorolt szokásnak volt azték megfelelője, ezeket a spanyolok a kereszténység parodizálásaként fogták fel.

A Napisten, de több más isten tiszteletére is **emberáldozatokat** mutattak be. Legtöbbször hadifoglyokat áldoztak fel. Legmegszokottabb a szíváldozat volt, a feláldozandó élő ember szívét kimetszették, de szokásos volt a tűzáldozat – az áldozat elevenen való megégetése – és az elevenen való megnyűzás is. A vértelen áldozat virágok, tömjén és gyümölcsök felajánlása volt. A kultikus **ollama** labdajátékokra a templomkörzetben épített pályán került sor.

Az azték társadalom szabadokra, alárendeltekre és rabszolgákra tagolódott. A szabadok lehettek papok, nemesek illetve alárendeltek. A papság külön kasztot alkotott, más-más főpapja volt HUICLIOPOCHTLI és TLALOC templomának. Mindkettő a Kvecalkoatl címet viselte.

Az aztékok mellett a mexikói indián törzsek között vannak a **misztékek, otomik, csicsimékek**. Ez utóbbiak népvándorlása okozza a tolték birodalom hanyatlását. Főistenük, MIZCOATL a Sarkcsillaggal van kapcsolatban.

A mexikói öböl északi kanyarulatának partvidékén előbb az **olmékek** laknak. Őket követik Kr. u. mintegy 400-1000 között a **totonakok**. Hagyatékuk nem kis része jellegzetes megalitikus kőszobrokból, mosolygó agyagfigurákból áll. Fővárosuk, Cempoala 21 hektárnyi teraszos kertváros. Isteneik közül a Napisten, a kukoricaistennő és fiúk háromsága a főistenek, hajdani rítusukból máig megőrizték azt a repülőjátékot, amelynek keretei között a játékosok tollöltözetben felmásznak egy faoszlopra, amelyen egy kereszt forog körbe-körbe, s az erről lelógó köteleken „*repülnek*”. A fővárosuk-beli templomkörzet majdnem 5000 négyzetméter, a lépcsős piramis volt a főtemplomuk. Fontos totonak templom volt a mai nevén El Tajin – a Villám – városi, hatlépcsős halomtemplom is.

A **huasztékok** olyan maja nép volt, amely Földistennőt és Szélistent tekintették főisteneknek. Templompiramisaik alaprajza kör alakú.

A bennebb fekvő hegyvidék lakói a sajátos plasztikát létrehozott **zapotékok**, akiket Kr. u. a XV. században a **misztékek** szorítanak ki. Fővárosuk Zaachila. Háborúznak az aztékokkal – épp ezért a spanyolokat felszabadítókként üdvözik, főisteneik egy isteni szülőpár. Tisztelik még az esőistent, COCJO PITAO néven és PITAO COZOBI kukoricaistent. Tudtak írni, ők a legrégebbi ismert középamerikai naptár szerkesztői. Az évük 260 napos, négy, egyenként 15 napos negyedévre, minden negyedévet további öt, egyenként 13 napos „hétre” osztanak. Főpapjuk, a „nagy látnok”, az UJIA TAO, a világtól elzárva él hatalmas mitllani palotájának magányában, onnan küldi isteni bölcsességekkel teli üzeneteit a zapoték papkirálynak. A sírleletek tanúskodása szerint a zapotékok nagyszerű aranyművesek voltak.

A **taraszkok** Nyugat-Mexikóban élt harcos nép. Főistenük a Napisten, CURICAVERI – a Nagy Égető – volt, de van hajnalcsillag-istenségük, UREDEQUA VÉCARA – Aki Elöljár- és Földistennőjük, XARATANGA is. A papkirály halálakor kíséretét szakrálisan leölik. Főpapjuk a **petasmuti** – Igehirdető –, a többi pap neve **cúritiecha** – Égető –, a Tzintzuntzanban – a Kolibrik Helyén – levő templomteraszok lapos teteje pedig 250 x 200 méter.

A **maják** birodalma Kr. u. 317-1441 között állt fenn a mai Mexikó Chiapas, Tabasco, Campeche és Yucatán államai területén, valamint a mai Guatemala, Honduras, illetve El Salvador államokban.. Városaik – Copán, Tikal, Palenque, Uxactún – hogy most csak a legfontosabbakat említsük – először 317-987 között, a Régi Birodalom részeként tűnnek fel, hogy aztán a Yucatán-félsziget Új Birodalmának (987-1441) Chichen Itza, Mayapan, Uxmal együtt legyenek a vezető ereje. Éppen száz év múlva, 1523-41 között sikerül a spanyoloknak „a legkatolikusabb király” nevében leigázni a maják utódait, az azték birodalmat. A majákról tovább csak ködös legendák és véletlenül fennmaradt kéziratok, meg nyomorult indiánok beszélnek, csupán a XX század elején fedezik fel hagyatékukat és azóta egyre többet tudunk erről a hajdan jelentős, a három Amerika legeredetibb kultúrnépéről, akik kronológiájukból, csillagászatukból, matematikájukból, a települések építéséből, ma is csak részben megfejtett, sajátos írásukból ítélve, az ókon egyik nagy kultúrateremtő népe voltak.

Vallásuk központi alakjai a Nap és a Hold. Ők voltak a Föld első lakói is, aztán kerültek csak az égre. Kultúrhéroszok is: a nap híres vadász, a zene és a költészet istene, a Hold a gyermekszülés és a szövés istennője. Istenek sokasága veszi őket körül, de csak rajzokról ismerjük őket, nevüket csak véletlenül, ha tudjuk. Minden istennek van állatmegfelelője, aki védelmezi is. Az elképzelést **nagualizmusnak** nevezi a tudomány, a **nagual**, védelmező állati hasonmás dél-mexikói indián szóból.

A XI. századig inkább növény- és állatáldozatokat mutattak be, ettől kezdve gyakoribb az emberáldozat. Az államforma papkirályság volt, a papság tehát fontos szerepet játszott az állam életében. Emellett természetesen a papok őrizték a kultuszt, állapították meg az ünnepek időpontját, ők követték az égitestek mozgását, s végezték a jóslással járó különféle feladatokat. Ők voltak az írás-olvasás letéteményesei is. Hosszas tanulás és szigorú vizsga volt a papi rendbe való felvétel előzménye, amelyen előnyt élveztek a papok leszármazottjai.

A sikerrel azonosított, névről ismert istenek közül legelőbb a főistent/égistent, ITZAMNÁT – A Harmat Háza – illik megemlítenünk, mert kultúrhéroszként is számottevő: ő alapította Majapánt, találta fel a gyógyítást, az írást és a naptárt, a művészeteket, a földművelést. Halála után Izamalban égették, el testét, sírtemploma zarándokhely volt. Megjelenhet a déli nap alakjában, így KINICH AHAU – Naparcú Úr – a neve. Később Yucatanban a YAXCOAHMUT – Zöld Szentjánosbogár – nevet is megkapja. Felesége IXHEL – Kinyújtózva Fekvő Nő – holdistennő, aki vele ellentétben az emberek ellensége, a termékenység és a születés védelmezője. Mint Föld- és Holdistennő, hatalmát megosztja IXCHEBNELYXAXSAL.

Ax esőisten, CHAC kultusza jelentősebb az ITZAMNÁÉNÁL – nagyobb gyakorlati jelentősége volt – ő az eső, a szél, a viharok – és a velejárók –, a világosság, a termékenység istene. Kezéban fáklya, a villámok jelképe, az esőt kobakból hinti szét, baltájával csinálja a villám-

mokat és a mennydörgést. Jóakarátú az emberekhez. Kísérői apró békák, az uók. Chichén-Itza víztárolóit neki ajánlották. Tiszteletére önkéntes (?) emberáldozatokat mutattak be.

A papok pártfogója, ég-és teremőisten CUCULCAN/KUKUMAC – *Zöld Tollaskigyó* – akiben a vallástörténészek a későbbi azték QUETZALCOATL alakját gyanítják. Egy mítosz szerint ő teremtette HURAKÁNNAL közösen az embert. Utóbbi szélisten, nevéből származik az orkán délamerikai neve – **ug ux cah**, *Az Ég Ura* –, a kukorica istene nevét nem ismerjük, az aratást YUM KAOX – *Az Erdők Ura* – nevet viseli, a föld művelésének istene pedig AH BOLOM TZACAB. ZIPACNA és CABRACAN/KISIN a vulkánosság és földrengés istenei, az égitest-istenségek közül NOHEK, a Venus, és XAMAN EK, a Sarkcsillag istenének nevét ismerjük.

A kereskedők és az útonjárók istene EKCHUAH, a gyógyítás istenei pedig CIT-BOLONTUM – *Kilenc Agyarú Vadkan* – és AHAU-CHAMAHEZ – **A Mágikus Fog Birtokosa**.

A Holtak Birodalmában – **metnal** – HUNAHAU uralkodik. Csontvázként ábrázolják. Az öngyilkosok istennője IXTAB – *A Kötél Úrnője* –, aki bekönyörgi a Paradicsomba őket.

Van tizenhárom „világfölötti” ég, valós világ és kilenc alvilági, „világalatti” szféra. A legfelső égben lakik a teremőpár, a HUNAPHU – *Egyetlen Isten* – testvérpár, valamennyi istenség szülője. ITZAMNÁ is tőlük származik, HUNAPHU fia. Az eget a világ sarkaiban álló BACAB istenek – *Fiak*, ITZAMNÁ fiai – tartják. A tér irányai más-más színűek: a keleti irány vörös, a nyugat fekete, a dél sárga, a észak fehér, a föld közepe felé vezető irány pedig zöld. A négy fő irányt egy-egy megfelelő színű gyapotfa – a bőséget hozó **Imix** – jelzi.

A társadalmi rend tetején a papi rend feje, az AH KIU MAI – *A Naptól Való* – áll, előljáró még az AHAUCAN – a KÍGYÓFEJEDELEM. A magasabb rangú papok az építészet, a gyógyítás, a csillagászat és a naptárkészítés, illetve az írás-olvasás jó ismerői. A szent labdajátékban – amelynek pályái a templomkörletekben vannak – szintén járatosak. Ezeken a fallal kerített labdatereken a labdát egy, a falba erősített gyűrűn kellett átjuttatni.

A legrégebbi maja lépcsős piramist Uxactúnban találták, alig 8 m. magas és a Kr. u. III. században építették. A legrégebbi város Tikal, itt van a 70 m. magas „*második templom*” piramisa. Chichen Itza – Itza Kútja – CHAC esőisten szent városa, az északi oldalon levő szent kút 20 m. mélyen fekszik és 20 méter mély, átmérője pedig 60 méter. A harmincas években egy RICHARD HALLIBURTON nevű amerikai újságíró beleugrott – érdekes riportban örökítette meg érzéseit – aztán megkezdődött a **zenotes** – víztároló – szakszerű régészeti feltárása. A tároló aljáról több önkéntes áldozat csontjait és jó néhány, áldozatul felajánlott, nemesfém-, kő- és más anyagból készült tárgy kerültek elő.

A szertartásokra való felkészülés részeként böjtöltek, szexuálisan megtartóztatták magukat, bevallották bűneiket. Az isteneknek virágokat, gyümölcsöket, kukoricát, különféle értékes tárgyakat áldoztak, de madarakat, kutyákat, önkéntesen és ritkábban embert is felkínáltak nekik.

PÁR HÍRESEBB MAJA MŰEMLÉK

Templompiramisok, Tikal
Feliratok Temploma, Palenque
Falfestmények, Bonampak
Templompiramis, Uxmal
Harcosok Temploma, Chichen Itza
A Tollaskigyó Szentélye, Chichen Itza
Emberábrázolások
Sárkányfejek
Kőmaszkok, kőfejek

Az **inka** vallás tulajdonképpen a dél-amerikai, ma Peruban, Bolívia, Ecuador, Argentína, Chile és Columbia területén élő kecsua indiánoknak a kereszténység felvétele előtti vallása. Az inkák eredetileg egy Peruban élő **kecsua** nyelvű indián törzs voltak, később ez lett a címe a birodalom uralkodóinak.

Az Inka Nagybirodalom (1438-1532) hivatalos neve Tahuantisuju – A négy világtájék teljessége – volt, fővárosa Cuzco pedig a Föld középpontja – köldöke. A kecsua törzsek egyik csoportja Kr. u. 1200 tájáknál telepedik le a perui felföldön, a cuzcoi völgyben. Az első uralkodói dinasztia alapítója MANCO CAPAC, aki előtt a Titicaca tónál megjelenik INTI Napisten aki egy aranybotot ad neki, amely ott süllyed majd el, ahol a fővárost meg kell alapítani és megbízza azzal, hogy az Andok indiánjait magasabb civilizációs szintre emelje.

1437-71 között, CUSI YUPANQUI inka alatt meghódítják a Chimu Birodalmat – ezért lesz az inka melléneve PACHACUTI, *Világforgató* –, utóda, TUPAC YUPANQUI (1471-93) alatt Dél felé növekszik a birodalom, ennek utóda, HUAYNA CAPAC (1493-1527) pedig 1513-ban elfoglalja a mai Ecuadort. Követői, HUASCAR és ATAHUALPA trónviszálya (1527-32) megkönnyíti a spanyol hódítók előrenyomulását. FRANCISCO PIZZARO, a konquistádorok parancsnoka 1632-ben foglyul ejti és megöleti ATAHUALPÁT, majd 1533-ban elfoglalja Cuzcot mielőtt ő is áldozatául esik ALMAGRO bérgyilkosainak, akik őt magát is meggyilkolják.

Az **Inka Birodalom** teokratikus állam volt, az inka a megtestesült isten, méltóságsneve **Sapay Inca** – *Egyetlen Inka*. A papi testület tényleges vezetője a **villa umac** – a *Nagy Főpap* – az inka testvére vagy nagybátyja volt, akit ugyanúgy tisztelték mint az inkát. Az égítetek és a Föld teremtője VIRACocha/KON-TIKI-VIRACocha-PACHAYACHACVIC – a *Tenger Habja* – az a főisten akinek tízéves gyermek-nagyságú tömör aranyszobra volt cuzcoi templomában és a világ teremtője, óriásokkal majd emberekkel benépesítője. Ő teremtette a Napot, a Holdat és a csillagokat, meg a szivárványt is. Felesége MAMACocha – *Tengeranya* – a tenger istennője. A perui tengerpart vidékén PACHAMACOT – *Világteremtő* – tartják főistennek, teremtőistennek. A Hold megtestesítője, akinek nem építenek templomot. A mítosz szerint fiaival, a HUILLCA nevű ikerpárral együtt a mennybe ment, fiait Holddá és Nappá változtatta. Legyőzte a gonosz CHONT, őt és követőit majmökká változtatta, embereket teremtett, de a férfi hamar meghalt, az asszonynak pedig a Naptól fia született, akit PACHAMAC megölt. A gyermek fogaiból lett a kukorica, csontjaiból a maniőka, más testrészeiből a Föld többi gyümölcse. Az anya vigasztalására az istenség más gyermeket teremtett, HUICAMÁT – a *Hatalmast* – aki felnőve a tengerbe hajította PACHAMACOT. Ennek fia sziklákká változtatta az embereket, az elnéptelenedett Földet pedig PACHAMAC benépesítette, egy aranytojásból lett a papság és a nemesség, egy ezüsttojásból a feleségeik, egy réztojásból a többi ember.

Más mítoszban a neve PACHAY ACHACI, férfi, felesége PACHA MAMA, a föld istennője.

CHON egyébként a Nap fia. Gonosz, az isteneknek és az embereknek árt, ugyanakkor a tűz, a meleg, az időjárás istene. Rajta kívül a tűzzel kapcsolatos NONA tűz-szellem is.

Az emberek teremtője megint egy más mítosz szerint az isteni származású APO-CATE-QUIL, aki kiirtotta a földet benépesítő gonosz UACSEMINE démonokat.

A hegyvidéken HUIRACocha a teremtőisten. Később a Nappal azonosítják. Ő engedi meg az égíteteknek, hogy a Titicaca-tóból feljöjjenek az égboltra. Ugyancsak ő formázta agyagból az első embert.

CUSI YUPANQUI uralkodása óta INTI – a megszemélyesített Nap – a birodalmi főisten. Ő a fia HUIRACOHÁNAK és PACHAMACNAK, és képletesen tőle származik a mindenkori inka – INTI CHURIN, *INTI fia*.

INTI felesége és nővére MAMA QUILLA – Holdanya –, a Hold istennője, aki eredetileg a Napistennel egyenlő és fényességes, de a Napisten hamut szór az arcába és emiatt elhomályosodik, hatalma többet nem vetekedik az övével. A mindenkori inka első felesége személyesíti meg a földi életben.

Gyermekeik, MANCO CAPAC, a *Hatalmas Férfi* és MAMA QUELLO, a *Tiszteletre Méltó Tojásanya* – az inka dinasztia megalapítói.

PACAMAMA – *Földanya* – a Föld, és ILLAPA az időjárás istenei. HUACÁKNAK – *Hatalmaknak* – neveznek minden földön kívüli, természeti és természetfölötti erőt, lényt. Ilyenek a hegyek, fák, vizek is. A nekik emelt halmok, kőrakások szintén kultusztárgyak. Az egyes nemzetségeknek és minden halott múmiájának megvan a saját **huacája**.

A természeti erőket megszemélyesítő erők közül jelentősebbek ILLAPA/THONAPA, a zivataristen, CHUCUQUILA, a villám, CHUYCHU, a szivárvány, HUAYRA PUCA, a szél démonai

Van **hanakpacha** – *magas világ, felső világ* –, Paradicsom-szerű túlvilág, a Napisten országában, illetve **ukhupacha** – *alsó világ, lenti világ* – a Földistennő országában, ahol hideg és éhínség uralkodik.

A termőföld egy részének birtokosa az uralkodó, másik részének birtokosai a Napisten papjai, a harmadik rész a népé, amely a másik két részt is műveli.

A közrendűeknek szigorúan tilos – **hucha** – a lopás, a lustaság és a hazugság.

A **társadalom** szabadokra és rabszolgákra, a szabadok társadalmi nagycsoportja nemesekre és szabadokra, a nemesek csoportja papokra és világiakra oszlott. A papok és papnők különleges figyelemnek örvendtek. Élükön a főpap, a **villak umu**/HUAKAPUILLAK – az *Istennel Beszélő* – van. A papnők, a „*napszüzek*” kolostorszerű közösségekben élnek, szigorú szüzességben, ami megtörnie csak az inkának lehet. A szüzességi fogadalmát megszegő papnőt elevenen eltemették, csábítóját pedig megfojtották.

Az **áldozati adományok** között ételek és italok, ritkán állat-, láma-, még ritkábban emberáldozatok, nemi érettségüket el nem ért szabad fiatalok voltak.

Temetkezési szertartásaikról el kell mondani, hogy a tengermellék laza földjébe eltemetett halottak javarészt mumifikálódtak, a gazdag sírmellékletek arról tanúskodnak, hogy hittek a túlvilági életben, a test feltámadásában.

HÍRES INKA MŰEMLÉKEK

Chavin de Huantar műemlékei (Tellooszlop, Lanzo-pillér, Raimondi-sztélé stb.)

Templommaradványok, Seychin, Moyeque stb.

Romok, Machu Picchu

Huaca del Sol, Mochica

Paracas, Cajamarca, Pucara temetői

Tihuanaco romjai

Cuzco, Sacsahuaman, Ollantaytambo, Pisac maradványai

A **csibcsák** soha nem alkottak összefüggő birodalmat, csak államocskák népei voltak. A mai Ecuadortól Nicaraguáig terjedő területen lakó csibcsa nyelvű népek közül a muiszkákat ismerjük legjobban. Istenviláguk középpontjában a Napisten és a Holdistennő állt, a Napisten földi megtestesülése az uralkodó volt, aki 6 évig készült erre a hivatásra, önsanyargatás, önmegettartóztatás révén. Így olyan varázserőt szerzett, hogy földi halandó rá se mert nézni, mivel félt attól, hogy az uralkodó egyetlen pillantásával agyonsújtja. A papok, akik az uralkodónak voltak alárendelve, a kultuszt szolgálták, de gyógyítottak és mágikus cselekedeteket is végeztek. Nekik is varázserejük volt, bár nem akkora mint az uralkodóé. Termésvarázslatokat végeztek, kő-, arany- és emberáldozatokat mutattak be az isteneknek. A leghíresebb áldozóhely a 2899 m. magasan fekvő, mai nevén guatavitai tó volt, ahol BACHÚE istennőnek áldozott a helyi papkirály. Az itteni aranyáldozat híre torzult aztán az El Dorado országáról szóló legendává.

Építészet:

Lakóházak: az amerikai kontinensen a történelmi időkig nem alakult ki fejlett lakóház-építés. Az észak-amerikai indiánok neolitikus körülmények között, borsátrakban és

agyagfalba vájt barlangokban éltek, ugyanez jellemezte a mexikói indiók életkörülményeit is. Csak később, európai hatásokra alakult ki Mexikóban a vályogkunyhós építkezés. A maják és az inkák ismerték a városi lakóházak kényelmesebb változatait is.

Dél-Amerikában a brazíliai indiánok természeti – paleolitikus – körülmények között éltek és élnek, a magas hegységek indiánjai kőkunyhókat építenek.

Paloták: vannak. Már az olmékek emelnek ilyeneket, a társadalom vezető rétege – és mindenekelőtt az uralkodó – szállásául. Vallási, politikai, reprezentációs és lakórészeket lehet bennük elkülöníteni, akár csak a maja palotákban. Ezekre a vastag falak, az álboltozatos fedés, a szűk helyiségek jellemzők.

Kultikus épületek: A két jelentősebb tolték templompiramis közül az egyiket a spanyolok Castillonak nevezik és Chichen Itzában van, a másik, a Hajnalcsillag-templom pedig Tollanban.

Az aztékok közösségi **kultushelye** a piramistemplom volt. Ennek központjában általában lépcsős piramis volt, amelynek lapos tetején általában kettős szentélyt találtak. Ezek homlokzata általában nyugatra nézett. A kétosztatú szentélyekhez két párhuzamos meredek lépcső vezetett, az első szoba az áldozópapé volt, a hátsó helyiségben volt található az istenkép. A templomkörzet – **teokalli** – magában foglalta a templompiramist, a papok szállását – **kalmekatl** –, a fiatal nemesek iskoláját és az **ollama**-pályákat.

A **totonakok** fővárosa, Cempoala 21 hektárnyi teraszos kertváros. A fővárosuk-beli templomkörzet majdnem 5000 négyzetméter, a lépcsős piramis volt a főtemplomuk. Fontos totonak templom volt a mai nevén El Tajin – a Villám – városi, hatlépcsős halomtemplom is.

A **huasztékok** olyan maja nép volt, amely Földistennőt és Szélistent tekintették főisteneknek. Templompiramisaik alaprajza kör alakú.

A **taraszkok** Nyugat-Mexikóban élt harcos nép. Főpapjuk a **petasmuti** – *Igehirdető* –, a többi pap neve **cúritiecha** – *Égető* –, a Tzintzuntzanban – a *Kolibrik Helyén* – levő templomteraszok lapos teteje pedig 250 x 200 méter.

A **maja kultikus épületek** legjelentősebbje a templompiramis. Ez a városok legnagyobb, legfontosabb épülete is. Előfordul 60 m. magas lépcsős piramis is. Tetejükön van a tulajdonképpeni templom. Ez hámosztatú épület, amelyhez széles, meredek lépcső vezet. Az épület előtt 4 m. magas sztélék – köoszlopok – és kerek, lapos kőoltárok vannak. A legrégebbi maja lépcsős piramist Uxactúnban találták, alig 8 m. magas és a Kr. u. III. században építették. A legrégebbi város Tikal, itt van a 70 m. magas „*második templom*” piramisa. Chichen Itza – Itza Kútja – CHAC esőisten szent városa, az északi oldalon levő szent kút 20 m. mélyen fekszik és 20 méter mély, átmérője pedig 60 méter. A harmincas években egy RICHARD HALLIBURTON nevű amerikai újságíró beleugrott – érdekes riportban örökítette meg érzéseit – aztán megkezdődött a **zenotes** – víztároló – szakszerű régészeti feltárása. A tároló aljáról több önkéntes áldozat csontjai és jó néhány, áldozatul felajánlott, nemesfém-, kő- és más anyagból készült tárgy került elő.

Az inka szentélyek szabadban levő szent helyeken, templom-együttesekben, a föld felszíne alatt, templompiramisok tetején, alig megközelíthető sziklás helyeken, templomkörletekben voltak. Központi kultushelyük a Coricancha – Aranyház – templomkörzet lehetett.

Kultikus központú művészetük első szakaszának – Kr. e. 1200-200 között – központja Chavin de Huantar, de jelentős romok maradtak fenn más városokban is. Ilyen például a sechini templomrom, a moyeque-i szentély. A második szakaszban – mintegy 600 évig, Kr. e. 200-Kr. u. 400 között – alig változott valami a művészetekben annál gazdagabb volt változásokban a harmadik szakasz – Kr. u. 400-1000 –, amelynek központja Mochica, ennek is hatalmas Naptemploma – Huaca del Sol – ez a mintegy 130 millió vályogtéglából épített, kőburkolattal bevont, gazdagon díszített hatalmas épület, de temetőinek urnái, a talált képek, rajzolatok is sokatmondók. Hasonló anyagot tártak fel Paracas, Cayamarca és Pacara temetőiből

A negyedik korszak – Kr. e. 1000-1300 között a főváros Tihuanaco, ez a kb. 4000 m. magasban elterülő település. Nem egy hatalmas szentélyének kőbevonatú templompiramisai gazdagon díszítettek domborművekkel, pumákkal, keselyűkkel, kígyókkal és istenalakokkal.

Az ötödik és hatodik korszakok nem hoznak nagyobb művészeti változásokat, a XV. században azonban a HUAYNA CAPAC idején virágkorát élő Inka Birodalom fővárosa, Cuzco, más nagyvárosai, mint Sacsahuaman, Ollantaytambo, Machu Pichu, Pisac stb. elhitetik a spanyolokkal, hogy a mesebeli El Dorado, az aranyvárosba érkeztek.

Nem foglalkozunk itt a három Amerika ma is meglevő természeti népeinek építészeti, egyáltalán műveltségével. Nem tudunk, nem is akarunk gazdasági földrajz-könyvet, illetve néprajz-könyvet pótolni.

Az építőanyagok: *fa, föld, agyag, vályog, égetett mázatlan és mázas téglák, kő.*

Településrendezés: igazából nincs.

Épületszerkezetek: alátámasztás tömör falazattal, megtámasztás támgerendákkal, pillérrel, lapos térlefedés fagerendákkal, álboltozatokkal.

Szobrászat:

Az **olmékeknek** híresek megalitikus, rövid kezű-lábú szobraik. A totomakok szobrai stilizált, mosolygó óriási emberalakok, a bennebb fekvő hegyvidék lakói a sajátos pasztikát – óriás sziklaszobrokat később alakos és feliratos sztéléket, emberfej-alakú faldíszítéseket stb. – létrehozó **zapotékok**. Az őket odébbnyomó misztékeknek mértani elemes domborműveik vannak.

Gondosan faragott szobrok készülnek a III-X. sz. közötti Mexikóban (pl. Tüszisten kétszeres embernagyságnál magasabb porfirszobra, Tollaskígyó-szobrok nefritből, jadeból, alabástromból stb.) A **tolték** szoborvilág istenek és vadak – főleg jaguárok –, madarak, kígyók domborművei. A **maják** szobrai tolték befolyásokról tanúskodnak.

Az **inkák** domborművei – puma-, jaguár- és emberfejek, emberalakok, kígyók, madarak, ritkábban növényi elemek – stilizáltak. A Mochicában előkerült sírleletek a realista portré és az életkép műfajaival is kiegészítették az inka művészet képét

Festészet:

Az indián festészet két műfaj köré összpontosult. Már a Kr. u. III-IX. sz. vázafestészetében láthatók a főbb irányok, mindenképp a kultikuság, az azték műveltségben – és gyakorlatilag csak abban – jelentkezik a festett – illusztrált könyv, de a műfaj csúcspontját a maja falfestészetben érte el, lásd Palenque, Quirigua, Copan, Yaxchilán és főképp Bonampak falfestményeit.

Külön kérdés a preinka nazcai műveltség rajzainak ügye. Hatalmas területen, csak repülőből látható módon, keskeny árokba rakott kővekből, máig megfejthetetlen okból és módon mértani ábrák, rovarok, emlősök, madarak, emberi alakok körvonalait rakták ki. A legmerészebb feltevések egyenesen földön kívüli lények művének tartják az egészet. Ez nem bizonyított, mai ismereteink szerint nagyon is földi emberek, a Nazca-műveltség korábban primitívnek bélyegzett indiánjai – tehát nem is fehér emberek – építették a fennsík rajzait.

Végül, de nem utolsó sorban illik szólni arról, ami a térség végzetét okozta: a Mexikó, Közép-Amerika és az Andok **iparművészete**, mindenekelőtt ötvössége nagyon fejlett volt.

A sírleletek tanúskodása szerint a zapotékok nagyszerű aranyművesek voltak. A misztékek ismerték az aranyművesség minden technikai eljárását – beleértve a trébelést, viaszöntést, forrasztást, filigránt stb. Mexikóban és a Yucatán-félszigeten egyaránt fejlett volt a maja **ötvösművesség** – lásd Tula, Oaxaca, Palenque, Tikal, de Tegucigalpa leleteit is.

Sajátos fejlődés színhelye az inka birodalom. A venezuelai és columbiai leletek után a mai Peru és Bolívia, pontosabban a pacopampai, mojequei és casmai ötvösművek-sírleletek, a mochichai, paracasi, cajamarcai és pucarai temetők, a mai Chile és Argentína leletei, különösen a Batán-Grande-i sírleletek fényesen bizonyítják ezt.

A csibcsák aranyáldozatának híre torzult az El Dorado országáról szóló legendává.

Különösen a perui **textilművészet**, a tengerpart chimu törzseinek sírleletei – múmiái – mellett rejtenek sok, a homokban jól megmaradt szövedéket, tanúskodva az Andok embereinek fejlett textilművészetről.

A **kerámia** – forró égövi országokról lévén szó, amelyeknek éghajlata nem kedvez a szerves anyagú leleteknek – kormeghatározó, etnikummegjelölő lehet, valamennyi kultúra kialakította saját, töredékeiben is jellegzetes kerámiáját. Érdemes ezzel kapcsolatban elolvasnunk a nagy tudású, képzett művészettörténész, a kolozsvári születésű és iskolázású író, PASSUTH László Megszólal a sírvilág című könyvét.

KRÉTA- MŰKÉNEI MŰVÉSZET

Kr. e. III. – II évezred

Háttér:

A görög világhoz tartozott Kréta, a prehellén kultúra nagy szigete, a Ión-tengeri szigetvilág és a Kisázsia nyugati partvidéke.

Mivel a görög mitológia kérdései ismertebbek általánosságban a többinél, ez a fejezet nem a megszokott kérdéseket próbálja bemutatni az olvasónak, helyettük néhány, a középiskolában ritkábban alkalmazott szempont szerint fogja vizsgálni ennek – az európai művelődés számára meghatározó – civilizációnak a vallásos képzetét.

Hellász története – a név AKHAIOSZ, AIOLOSZ, DÓROSZ és IÓN mitikus ősatyjára, HELLÉNRE utal – a neolitikumba nyúlik vissza, anatóliai vándortörzsek innen, a későbbi Attikából elindulva ismertetik meg a majdani Európa vadász-halász lakóival a földműves-állattenyésztő társadalmi berendezkedés előnyeit. Félreértés ne essék, ez a neolitikus társadalom nem görög, hanem prehellén, nem is kontinensünkön ver először gyökeret, hanem **Krétán**. Amely kisázsiai civilizáció, mégpedig a javából, Kr. e. 3000 tájáról. Három korszakát különböztetjük meg – a periodizálás még sir Artur EVANSTÓL (1851-1941) a krétai kultúra legjelesebb kutatójától származik, eszerint beszélünk 3000-2200 közötti, korai minószi korról – a minószi feltehetőleg Knósszosz uralkodójának címe volt –, volt közép-minószi, 2200-1580 közötti kor, a késő minószi szakasz 1580-1050 között zajlott. Kréta nagy központjai Knósszosz, Phaistos, s a ma Hagia Triadának nevezett kikötő, más települések Mallia, Palaikastro és Zakro.

A korai minószi kort régészetileg küklászi kornak nevezik. Ez a kő-réz-korai civilizáció Krétán korai minószi kor, a Peloponnészoszon mint ó-hellászi, Közép-Görögországban mint Marina-kultúra, Kisázsia nyugati partvidékén mint Trója I-II civilizáció van jelen.

Kr. e. mintegy 2100 táján érnek meg a feltételek Krétán az államalkotáshoz. Ez idő tájt erős városállamok jönnek létre, amelyeket kis mezőgazdasági övezetek vesznek körül. A legnagyobb és legjelentősebb közülük valószínű, Knósszosz. Ekkor kezdik az itteni, a phaisztoszi és a malliai palotákat építeni.

Kr. e. 2000-1580 a közép-minószi kultúra virágkora. A bronzművesség és a fazekaskorong általánossá válik, kereskedelmi kapcsolatok állnak fenn a kontinens városaival, Egyiptommal, Szíriával. Megjelenik a lineáris α írás.

Kr. e. 1580-1200. A késői minószi műveltség kora. Természeti katasztrófák, majd a XV. században akháj hódítás, a knósszoszi palota pusztulása Kr. e. 1450 körül. Kréta a műkénei világ része lesz. Kialakul a lineáris β írás.

Kr. e. 1100 körül dór törzsek települnek le Krétán.

A Kr. e. III-II évezred fordulóján észak felől indoeurópai, görög, magukat **akhájoknak** nevező törzsek törnek be a Balkánra és a Peloponnészoszi félszigetre és ott fokozatosan

meghódoltatva a helyi – valószínű, hogy kisázsiai eredetű – **pelaszg** lakosságot, saját város-államokat – Mükéné, Pülosz, Tirünsz – hoznak létre.

Ezzel a **mükéneinek** is nevezett típusú társadalommal érdemes közelebbről megismerkednünk, mert ha a görögökről még intézménytörténetet tanító iskolarendszerünk is megemlékezik, a mükénei társadalomról ritkábban szól a fáma.

A mükénei társadalom **kár** és **pelaszg** rétege a Krétában kialakult – a kisázsiai betelepülők és az őslakók keveredéséből létrejövő – bronzkori népesség fölös szaporulatának a Peloponnészoszra áttelepült csoportjaiból alakult ki. Itt vetjük közbe, hogy csak a történelem teljes nem ismerője feltételezheti, hogy valamilyen népesség az ember kialakulásától kezdve változatlanul lakója valamely területnek. Gyakorlatilag az egymás utáni korok minden népessége természetes népmozgás – betelepedés –, vagy mesterséges népmozgatás, áttelepítés – eredményeképpen került a mai lakóhelyére.

Így történt ez a pelaszgokkal is. Lerniben, az ókori Lernában, az egymás utáni rétegekben felépült legrégebbi három város krétai előképre utal vissza. Aztán az egy nagy tűzvész – ellenséges támadás – után újjáépülő Lerna IV. falusias, az előbbinél szegényesebb, jóval egyszerűbb, ami kultúraváltásról tanúskodik. A jövevények – a **minüiai** kultúra hordozói – **indoeurópaiak, tehát görögök, azaz akhájok**. Földművelésből-állattenyésztésből élő, falusias településük mintapéldáját Dorion-Malthiban ásták ki a régészek. E települések lakói kezdetben nagy tisztelettel félelemmel – s irigységgel – figyelhették a távoli Kréta életét. A MINOTAURUSZ mondájában ez is benne lehet, a 14 fiatalból álló, kilencévenkénti adó valóslávetettség, THÉSZEUSZ története pedig az ez alóli felszabadulás mitikus emléke... Ki tudja?

A Kr. e. XVII. század már egy másik mükénei társadalmat mutat. A görög eredetmondák majd mindegyike kötődik ehhez. A DANAIDÁK mítosza éppen a Peloponnészoszon játszódik le. Csak emlékeztetőül: az AIGÜPTOSZ egyiptomi király elől menekülő DANAOSZ líbiai király 50 lányával Lerna mellett száll partra, ahol utoléri AIGÜPTOSZ és 50 fia, a lányok kérői és később férjei. A nászéjszakán a lányok a legkisebb kivételével apjuk parancsára megölik újdonsült férjüket. Alvilági büntetésük: lyukas edényben örökké vizet kell hordaniuk.

DANAOSZ király alakjában már a büszke hódítás mükénei korszakára emlékeznek az akhájok. Éppúgy, ahogy a PELOPSZ-legenda a félsziget nagy részének kisázsiai meghódítását idézi fel, a PELOPSZ és OINOMAIOSZ közötti kocsiverseny pedig az ókor „*tankja*”, a harci kocsi görögországi meghonosításának a mitikus emléke. KADMOSZ története Boiótia meghódítására utal vissza legendás módon. Mindhárom mitikus alak a mükénei civilizáció kezdetének, a késő hellászi I.-nek nevezett kornak a képviselője.

Ebben a korban a Peloponnészosz már önálló kis akháj államainak a vezetője a **vanax** – király –, katonai vezetője a **lavagetasz** – fővezér –, a bronzfegyvereket és harci kocsikat használó **katonai arisztokrácia** védte és gyarapította az államot. Jutalmul a közösségi földből **temenoszokat**, szántókat kapott – a királyt a fővezér **temenoszának** háromszorosával jutalmazták –, a föld egy része egyéni, más része közösségi tulajdonban volt, a **közrendűek** és a hadifogoly **rabszolgák** művelték meg. Az uralkodó birtokolta a fémkészlet zömét, a kézművesek pedig közvetlenül a hatalmi központnak voltak alárendelve.

A városállamokat az uralkodók, úgynevezett KÜKLÓPSZ-falakkal védett, hatalmas, faragatlan kövekből emelt fellegrákokból irányították, amelyek egyszerre voltak **lakóvárak** és **politikai központok**. Mivel a mezőgazdasági művelésre alkalmas terület kicsi volt, az akháj államok gyakran háborúztak, és zsákmány- meg területszerző hadjárataik általában eredményesek voltak, *meghódították Krétát, Ciprus nagyobb részét, Kis-Ázsia nyugati partvidékét, a későbbi Milétosz vidékét – s a Fekete tengeri kereskedelem uralásáért folytatott háborúban legyőzték Tróját.*

A mükénei városok hősi korszakáról a régészet adja a legpontosabb felvilágosításokat és ezen belül a leglátványosabbakat a halottkultusz emlékei adják. Már Heinrich SCHLIEMANN mükénei aknasírhajai – az AGAMEMNÓN sírjának tulajdonított, nagyon gazdag sírmellékleteket

rejtő – hat királysír jelezték, hogy a korai mükénei korszak megközelíthetetlen ezek ismerete nélkül – Argoliszban Mükéne mellett Lernában, Attikában Athén közelében Eleuszisban, valamint Szkopelosz szigetén tártak fel aknasírokat –, és a közben felfedezett, majdnem az aknasírokkal egykorú – thesszáliai és messzéniai – kupolasírokból. „AGAMEMNÓN” sírjában a halotti maszkok voltak a legfeltűnőbbek, és az, hogy a csontvázak mind a krétai emberekhez képest vastag, nagytermetű embereké voltak, akik egyiptomi hagyományokon nőttek fel. Egyes szakemberek az Egyiptomból kiűzött hükszuszokat vélik bennük megtalálni. Emellett, az idegen-elmélet mellett szól, hogy a sírokból előforduló női csontvázak viszont a krétai típushoz tartozó nők maradványai. A görög tudósok vitatják a feltevést, ők a férficsontvázakat görögnek, az egyiptomi jellegű sírmellékleteket pedig közvetlenül, Krétán keresztül görög földre került tárgyakként határozzák meg.

A korai aknasírok halottait zsugorított testhelyzetben temették el, az a három csontváz pedig, amelyeket ún. békafektetéses – felhúzott lábú – helyzetben találtak, oroszországi és keletmagyarországi – tehát északi – párhuzamokat mutatnak.

A mükénei korszak fontosabb államai esetében a régészeti ásatások HOMÉROSZT igazolják, mint ahogy sok görög mítosz történelmi gyökereit sikerült kimutatnia napjaink kutatásának. Az más kérdés, hogy a rájuk rakódott mesészerű, irreális elemek a racionalitás számára hiteltelenné teszik ezeket a történeteket. Ám Mükéne, Pülosz, Tirüsz ásatásai – s a kiásott régészeti leletek – valóságosak, nagy vonalakban a legendás vonásaitól megfosztott görög mitológiát igazolják.

A kezdeti – kontinentális – kultúra néhány fontos évszáma:

Kr. e. 2500-1850. A **kora hellászi kultúra** időszaka, a bronz és a festett agyagművesség elterjedése a Peloponnészoszon, Közép-Görögországban és Thesszáliában.

Kr. e. 1850-1600. A **középső hellászi kultúra** kora. Az indoeurópai eredetű görög nyelv különböző tájszólásait beszélő **akháj, ión, és aiól** törzsek benyomulása a Balkánra, az őshonos népesség beolvadása.

Kr. e. 1600-1150. A **késő hellászi** vagy **mükénei kultúra** a fejlett bronzkor időszaka, a lineáris A írás elterjedése, a lineáris B írás kezdetei.

Kr. e. 1400 körül a **mükénei és tirünszi paloták építése**, az aknasírok elterjedése.

Kr. e. 1350 körül a mükénei küklpsz-falaknak és ATREUSZ úgynevezett **kincses-házának** – valójában az ókort megelőző időszak legnagyobb, 14,5 méter átmérőjű, 13 méter magas boltozatos épületének, kupolasírnak – építése.

Kr. e. 1194-1184. A **trójai háború** feltételezett időpontja, a Trója VII/A réteg pusztulása. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a kortárs kutatás a trójai háborút mintegy 150 évvel korábbra teszi, képviselői szerint a Trója VI. réteg rejtené a görögöktől elpusztított város maradványait.

Kr. e. XII.-XI. sz. Az **úgynevezett „sötét kor”**. A mükénei kultúra széthullása, a szigetek, majd a kisázsiai partvidék betelepítése.

Kr. e. 1100-800 között. A **dórok** benyomulnak Görögországba, elfoglalják a Peloponnészoszi félszigetet, leigázzák az **akhájokat**, Lakóniában megalapítják Spártát, más részük továbbvonul Krétára és Kis-Ázsiába. Az **akhájok** zöme a Peloponnészoszon marad, az **ajólok** közép-Görögországban, Aióliában telepednek le, egy másik csoportjuk Kis-Ázsiában megalapítja Ajólisz tartományt az északnyugati partvidéken. Az **iónok**, akik eredetileg a Peloponnészosz északi részének lakói, Attikába, majd a szigetekre és Kis-Ázsiába húzódnak. Ezt a korszakot jóformán csak a két hőskölteményből, az Illiász és az Odüsszeából ismerjük. Fontos források HÉSZIODOSZ Theogonia – Az istenek születése – és Erga kai hémerai – Munkák és napok – című tankölteményei.

Vallás:

A pásztorkodó, halászó, földművelő, kereskedő krétaiak előbb a neolitikus népek hiedelmeit vallják, azokat a természeti erőket imádják, amelyek a termékenységgel, a földműveléssel, a tengerrel kapcsolatosak. A bika, kígyó, oroszlán tisztelete mutatható ki a griffmadaré és a szfinxé mellett, később emberformájú istenek veszik át a thériomorf istenek helyét. Egy istennő a főisten – ez a matriarchális viszonyok következménye – ez a későbbi, frígiai MAGNA MATER – a térségben széles körben tisztelt – alakjában tér vissza, a termékenységet, később a gazdagságot megtestesítő férfi és nő alakja feloldódik a kontinentális görög istenségek alakjában, a krétai szűz tengeristennő például a MINOSZ elől menekülő BRITOMARTISZ nimfával azonosul. Végül bizonyos fokig megfordul a viszony Kréta és a kontinens között, a krétaiak annyira átveszik a görög elképzeléseket, hogy a sziget, mitikusan ugyan, de egyenesen színhelye lesz a görög istenvilág, s közvetve a görögség kialakulásának, lásd ZEUSZ születése, Kréta kiemelt szerepe a görögök mitikus történelmében.

Krétán mindeddig nem tártak fel templomot. Kifejezett kultushelyet Malliában sikerült azonosítani, a palota középső udvara közepén álló oltár bizonyítja az egykori kultikus tevékenységet. Ilyen lehetett az a táncter is amit a mítosz szerint DAIDALOSZ épített MINOSZ lányának, ARIADNÉNAK. A tér szertartásos táncoknak, de a bikakultusznak is színhelye volt. Ennek mibenlétéről egy, a knosszoszi trónteremben feltárt, Kr. e. kb. 1700 tájáról származó falfestmény tájékoztatására vagyunk utalva. A képen nők viaskodnak a bikával, egyikük kendőt lobogtat előtte, a másik a bika mögött van, a harmadik akrobataként, szarván keresztül átugrik a bikán. Ugyanilyen jelenet – bikán átugró táncos, papnő? – domborművű ábrázolása került elő gemmán. Egy Hagia Triadaban felfedezett, Kr. e. 1400 körüli festett szarkofágon hasonlóképpen öltözött nők állatokat vezetnek feláldozásra. Kultikus cselekményre utal az ábrázoláson látható – szent eszköznek tekintett – kettős bronzbalta, a **labrüs**z ábrázolása, amely a rituális ember- és állatáldozás kultikus eszköze a térségben.

Valószínű, hogy a krétai kultuszt papnők irányították. Erre látszik utalni az az – először szintén Knosszoszban feltárt, aztán máshonnan is előkerült agyagszobor – kisplasztika, amely krétai viseletbe öltözött, hosszú szoknyás, kis kötényt és a felső testükön nyitott, a kebleket fedetlenül hagyó mellényt viselő nőt ábrázol, akik kezeikben tekergőző kígyókat tartanak. Más feltevés szerint a szobrocskák az anyaság és a föld istennőjét, Kréta lakóinak főistenét ábrázolnák.

A MINOTAUROSZNAK – a görög mitológiából ismert – története kultikus bikatiszteletre utal.

A legenda szerint ANDROGEOSZ krétai trónörökös athéni meggyilkolása miatt MINOSZ krétai uralkodó kilenc évenként hét athéni ifjat és ugyanannyi lányt követelt, akiket áldozatul dobtak oda a krétai királyné, HELIOS lánya, PASIPHAÉ szörnyszülött, emberhússal táplálkozó, bikafejű, embertestű fiának, MINOTAUROSZNAK, igazi nevén ASZTERIÓSZNAK a **Labürinthosz** lakójának.

A harmadik adózáskor a feláldozandók közé került THÉSZEUSZ athéni királyfi is, akibe beleszeretett ARIADNÉ krétai királylány, aki egy gombolyag fonalat adott THÉSZEUSZNAK, hogy az a MINOTAUROSZ megölése után, a Labürinthosz bejáratához kötött fonal mentén kitálhasson az útvesztőből. THÉSZEUSZ megöli a MINOTAUROSZT, ARIADNÉT Naxosz szigetén felejt, ahol DIONÜSZOSZ élettársa és az isten öt gyermekének anyja lesz. Más mítoszok szerint az állapotos ARIADNÉ véletlenül marad a szigeten és a szülésbe hal bele.

Az valószínű, hogy a – talán extatikus – kultuszt a paloták központjában levő udvarokban, illetve a szent barlangokban bonyolították. Ez utóbbiak közül a legfontosabbnak tűnik a Pszühro-barlang. A knosszoszi „új”, a késői minószi korból való palota nagy belső udvara, és a palotaépületekben felfedezett barlangszerű „kápolnák” szintén a kultusz több színhelyére utalnak.

A halottkultusz jelei a sziklába vágott kamrasírok és a kerek kupolasírok, amelyek igazából a szárazföldön érik el legfejlettebb formájukat

A pelaszgek vallásos hagyományai a termékenységhit, a meghaló és feltámadó gabonaisten/nő, az anyakultusz köré csoportosulnak. Ennek maradványa az isteni úrnő, HÉRA alakja, az ő isteneik közül marad meg a családi tűzhely szűz istennője, HESZTIA, a Földet megszemélyesítő istennő, GAIA, a gabonaistennő, DÉMÉTÉR, a meg nem szelídített állatok istennője, ARTEMISZ, Mindenek Ajándéka, PANDÓRA. Ez az istennőket imádó, matriarchális neolitikus társadalom mitológiája.

Építészet:

Lakóházak: a szabad krétaiak alakítják ki a görög falusi lakóház alaptípusát, a külön kapuépítménnyel és a megarón-típusú férfiszobával, mint a ház központjával. Más típusú – közemberi – lakás nyomaira nem is bukkantak.

Paloták: alaptípusukat több helyen is feltárták, legalaposabban a knosszoszi uralkodói palotát ismerjük, de a mükénei palota is jól, ismert. Mindkettő helyenként többszintes, fogadótermekből, lakóhelyiségekből, raktárakból, több udvarból áll, központjában egy megarón-típusú hálósobával. A falak agyagtégglából és kőből készülnek, vakolattal, kő-lábazattal. A krétai oszloprend a későbbi úgymond dór oszloprend és oszlop kiindulópontja, ezek anyaga fa, lábazatuk négyszögletes kőlemez, a törzs sima, felfelé szélesedik, tetején abacus – négyzetes lemez –, erősen ívelt echinus – párnatag –, a törzs és a fejezet átmenetét képező, visszametszett levélsorral díszített asztragál – félkörös keresztmetszetű tagozat – van, fejezetként.

Kultikus építmények: Krétán mindeddig nem tártak fel templomot. Kifejezett kultusz-helyet Malliában sikerült azonosítani, a palota középső udvara közepén álló oltár bizonyítja az egykori kultikus tevékenységet. Ilyen lehetett az a táncter is amit a mítosz szerint DAIDALOSZ épített MINÓSZ lányának, ARIADNÉNAK. A tér szertartásos táncoknak, de a bikakultusznak is színhelye volt. Ennek mibenlétéről egy, a knosszoszi trónteremben feltárt, Kr. e. kb. 1700 tájáról származó falfestmény tájékoztatására vagyunk utalva. A képen nők viaskodnak a bikával, egyikük kendőt lobogtat előtte, a másik a bika mögött van, a harmadik akrobataként, szarván keresztül átugrik a bikán. Ugyanilyen jelenet – bikán átugró táncos, papnő? – domborművű ábrázolása került elő gemmán. Egy Hagia Triadaban felfedezett, Kr. e. 1400 körüli festett szarkofágon hasonlóképpen öltözött nők állatokat vezetnek feláldozásra. Kultikus cselekményre utal az ábrázoláson látható – szent eszköznek tekintett – kettős bronzbalta, a **labrüs**z ábrázolása, amely a rituális ember- és állatáldozás kultikus eszköze a térségben.

Az építőanyagok: *fa, agyag, égetetlen tégl, kő.*

Katonai építkezések: a mükénei és tirünszi vár ún. küklipszi építésű, azaz óriási faragatlan kövekből épült, öt m. vastag, még ma is 8 m. magas falakkal, a kapuk fölött teherelhárító háromszöggel. Az egyik ilyen kapu fölött van annak a két oroszlánnak a domborműve, amely alapján Oroszlános Kapunak nevezik a bejáratot. A hajdani településeket uraló magaslatokra épült neolitikus várak ún. fellegrákok.

Emlékművek: elsősorban a kontinensen, cisztasírok – egyszerű gödörsírok – akna- – sziklába vájt, néha 4 m. mélyre is rejtett – sírok és majdnem felszíni kupolasírok – legnagyobb az ún. ATREUSZ-kincsesház, – a Kr. e. XVII. sz. végétől – gazdag sírmellékletekkel.

Településrendezés: a legszükségesebbekre szorítkozik, maguk a települések falusi típusúak, rendezetlenek.

Épületszerkezetek: alátámasztás tömör falazattal, térlefedés fagerendákkal, Megarón-homlokzat, külön kapuépítmény. Alátámasztás faoszlopokkal.

NÉHÁNY FONTOS KRÉTAI – MÜKÉNEI ÉPÍTÉSZETI EMLÉK

Paloták, Knósszosz, Mallia (Kr. e. III évezr.)
Palota, Hagia Triada (Kr. e. III évezr.)
Fellegrvár, Mükéne, Tirünsz (Kr. e. 1400-1350 k.)
Sírok, Mükéne, Dendra (Kr. e. 1450 k.)
Vár, Trója (Kr. e. III-II. évezr.)

Szobrászat:

Monumentális szobrászat nincs. Elefántcsont, festett agyag kisszobrok kerültek elő, főként kígyókat tartó szoknyás, rövid mellényes, meztelen keblű nők – valószínű papnők – és az egyiptomi szobrászat nem igazán befolyásolta a krétai művészetet, fordítva – főként IV. AMENHOTEP uralkodása alatt annál inkább.

A KRÉTAI-MÜKÉNEI PLASZTIKA PÁR FONTOS EMLÉKE

Papnő szobra, kígyókkal. Knósszosz
Bronz domborművek (Kr. e. VIII. sz.)
Oroszlános kapu, Mükéne (Kr. e. kb. XIV. sz.)
Arany halotti álarc, díszfegyverek, edények stb., Mükéne (Kr. e. a XVIII. sz.-tól)

Festészet:

Két irányban fejlődött. Egyik a vázakép. Bár edényeik nem architekturálisak – nincs szerkezetük – jellemző rájuk:

- Az élénk színezés
- A mozgalmas rajz
- A stilizált növényi, később tengeri állati mintakincs

A másik irány a falfestészet. Knósszoszban egy, a knósszoszi trónteremben feltárt, Kr. e. kb. 1700 tájáról származó falfestményen nők viaskodnak a bikával, egyikük kendőt lobogtat előtte, a másik a bika mögött van, a harmadik akrobataként, szarván keresztül átugrik a bikán. Ugyanilyen jelenet – bikán átugró táncos, papnő? – domborművű ábrázolása került elő gemmán. Egy Hagia Triadában felfedezett, Kr. e. 1400 körüli festett szarkofágon hasonlóképpen öltözött nők állatokat vezetnek feláldozásra.

A mükénei palotában és a tirünszi várban is találtak a krétaiaknál egyszerűbb, gyengébb, kivitelű falfestményeket, ezek témái: vadászat, harc, a halottkultusz.

PÁR ISMERTEBB KRÉTAI-MÜKÉNEI FESTÉSZETI EMLÉK

Papnők bikával, Knósszosz (Kr. e. III-II. évezr.)
Palota, Knósszosz (Kr. e. III-II. évezr.)
Palota, Mükéne (Kr. e. XIII. k.)
Vadkanvadászat, vár, Tirünsz (Kr. e. XII. sz. k.)
Festett szarkofág, Hagia Triada (Kr. e. XIV. sz.)
Váza, Kamaresz-barlang (kb. Kr. e. II. évezr.)

Iparművészet:

A krétai **kerámia** legfontosabb jellemzőit már fennebb felsoroltuk. Koronggal készült edényeiknek nincs igazi szerkezetük, ennek ellenére szépek, vékonyfalúak, a kontinentálisak egyszerűbbek, durvábbak, a szigetiak utánzatai.

A **fémművesség és ötvösség** magas színvonalát egyrészt a kor egyiptomi sírjai bizonyítják, amelyekben gyakran találunk krétai ötvöstárgyakat, de ilyenek a mükénei

királysírok is. A λ (Lambda) jelzésű sírban például 14 díszkardot, töröket, késeket, lándzsákat, aranycsészéket, arany és ezüst ötvözetéből készült halotti álarcokat, bronz- és égetett agyag edényeket, szakállas férfi arcát ábrázoló gemmát – vésett drágakövet – találtak a kutatók, nem beszélve a halomban talált mintegy 40 edény cserepeiről. Mégis, a leggazdagabb a IV. sír volt: ez 3 arany álarcot, 8 arany diadémot, 27 bronzkardot, 5 aranykorsót. 1 ezüst- és 22 bronzedényt, töröket, késeket, borotvákat, arany-, ezüst- és strucctojás-edényeket, ékszereket, borostyánkő-, fájánsz-, féldrágakő gyöngysorokat rejtett.

NÉHÁNY KRÉTA-MÜKÉNEI ÖTVÖSLELET

Aratók vázája, Herakleión, szteatit
Sírleletek, Mükéne (Kr. e. 1700-1350 k.)
Aranyserleg, Vaphio (Kr. e. 1500 k.)
Aranygyűrű feje, Mükéne

Irodalom:

Bár krétai-mükénei irodalomról nem beszélhetünk, igazi írásbeliségről, igen, amennyiben az alsótatárlaki leletek valóban balkáni, presumér írásbeliséget rejtenének és a phaisztoszi korong prehellén írásbeliség nyoma. Az bizonyos, hogy a krétai lineáris α máig megfejtetlen, valódi írás, a főníciai adaptációja, míg a lineáris β krétai-mükénei görög szöveg lejegyzése, tulajdonképpen minden európai írásrendszer őse.

Tánc:

A fennmaradt körtáncok ősiségéhez nem fér kétség. Különösen áll ez a férfiak pajzs-táncára, a *pyrrhikére* – nevét ZEUSZ papjainak rövid, vörös tánc-fusztanelláiról szoknyácskáinak nevéből kapta. Ám ez sem igazán ősi krétai, inkább görög és a kontinensről, került a szigetre. Viszont biztosan népi és régi. Nem mernénk ezt elmondani a *Labyrinthos* nevű úgymond örvendező, férfiak és nők darulépéssel járt közös körtáncáról, ami inkább a MINOTAURUS-monda múlt századi, elnépiesedett tudós konstrukciójának tűnik, nem ősi népi táncnak és szerintünk kevés köze van a régi Krétához.

ANTI-K GÖRÖG MŰVÉSZET

Kr. e. XI-VIII. sz. – Kr. e. I. sz.

Háttér:

A kor görög emberi közösségeit – a **genoszokat** – a közös származás kötötte össze, tulajdonképpen patriarchális nagycsalád voltak, élükön a **bazileossal** – *vezér*, később *király* értelmű szó. Az alapfoglalkozás a földművelés volt, a földeket szabad bémunkások-zsellérek – **thész** – és rabszolgák művelték meg. Később már a rokoni kapcsolat elhomályosul, a közösségek lélekszáma megnő.

A **bazileoszokat** a **vének tanácsa** és a **népgyűlések ajánlásai segítették az irányításban**. A **vének tanácsa rendszerint a vagyonosok tanácsa is volt** – tekintettel arra, hogy a nagycsaládok vagyona fölött a legidősebb férfi, a **pátriárka** rendelkezett –, később ők alkotják a vagyonosok rendjét – **arisztoi** –, amely a családok vagyonának birtokában befolyásolta a **bazileosz** döntéseit.

A Kr. e. VIII. században lezajlik a **nagy görög gyarmatosítás**, amelynek okai a vagyoni különbségek okozta társadalmi ellentétek, politikai csatározások és a viszonylagos túlnépesedés. A Földközi tenger egész partvidékén, Észak-Afrika nyugati sávjának a főníciai

és szíriai tengerpartnak a kivételével, a Fekete tenger partvidékén görög települések keletkeznek, amelyek lakói szoros kapcsolatokat tartanak fenn metropoliszukkal.

Ettől kezdve a görög világ két irányban fejlődik. Egyik oldalon kialakul a **polis**ok világa. Ezek a városállamok fallal körülvett települések – **asztü** –, és ezeknek alárendelt mezőgazdasági körzetek, amelyek földje – **khóra** – a városlakók tulajdonában van. A polis saját alkotmánnyal rendelkezik – ez az **autonómia** –, saját hadserege van és önellátó – ez az **autarkeia**. A szétagoltságot egymás közötti szövetségek, kötésével ellensúlyozták.

A városállamok közül kiemelkedő jelentősége volt **Athénnek és Spártának**.

A Kr. e. X-IX. században hozták létre a Lakóniában letelepedő dórok spártai városállamát. Alkotmányát LÜKURGOSZNAK tulajdonítják, aki állítólag a Kr. e. VIII. században élt. *A társadalom az egyenlők közösségéből – szpartiatái, homoioi –, a spártai polgárok számának háromszorosát meghaladó lélekszámú körülakókból – perioikoi – és a meghódított, államrabszolgává tett – átmeneti helyzetben levő – őslakosokból és más úton szerzett rabszolgákból – heilóták – állt. Az államot két uralkodó – arkhégetész – vezette, az öregek tanácsa – a geruszia – és a népgyűlés – az apella – segítségével, Kr. e. 754-től ezekhez járult az ellenőrök – ephoroszok – testülete. A homoioi alkotta az állam rendjére (is) felügyelő, nehézfegyverzetű katonaságot, ők voltak a hopliták, a körülakók – szintén szabadok, de a homoioinak alárendeltek – segédsapatokat adtak, a heilóták először a várostól délre fekvő mocsárvilág, aztán Messzénia meghódítása után tűnnek föl.*

Kr. e. 740-720 között a spártaiak elfoglalják Messzénia.

Kr. e. 708-ban megalapítják egyetlen gyarmatukat, Tarentont.

Kr. e. 660-640 között zajlik a második messzéniai háború, ezúttal Árkádia, Élisz és Argosz szövetsége ellen is. Spárta győzedelmeskedik.

Kr. e. 530. A Spártától vezetett peloponnészoszi szövetség megerősödése, a városállam hallgatólagos elismerése a terület egyik vezető hatalmának.

Attikában már a Kr. e. II. évezredben több, mint 30 település volt, amelyek közül a legjelentősebb volt Athén. Tengerközelben – alig 5 km.-re a tengertől –, jól védhető várával – amely egy 156 m. magas horsztra, mészkő sásbércre épült. Már a Kr. e. XIV-XIII. században erős, műkénei típusú állam, amelynek befolyása csak növekszik a „sötét korban”. A mítosz szerint athéni uralkodó volt THÉSZEUSZ is, ő egyesítette volna Attikát Athén köré és tőle származik a város lakóinak első felosztása **eupatridákra** – ők az arisztokrácia –, **geórgoszokra** – földművesekre – és **démiurgoszokra** – mesteremberekre. A korai athéni társadalmat négy törzs – **phülé** –, a törzseket **frátriák** – rokon nemzetségi szervezetek – ezeket nemzetségek – **genoszok** – alkották. A mitikus törzsnevek: **Hoplétesz** (Harcosok), **Argaidesz** (Mesteremberek), **Geleontesz** (Földművesek), **Aigikoreisz** (Juhászok), valószínűvé teszik, hogy a thészeuszi felosztást valójában a munkamegosztás osztársadalmivá válása okozta.

Az utolsó athéni uralkodó a hagyomány szerint KODROSZ. Fia MEDÓN már állami főtisztviselő, **arkhón**. A társadalom csúcsán az arisztokrácia áll, az övék a föld, amelyet a közrendűvé lesüllyedő volt közép- és kisbirtokosokból lett bérlők alkotnak. Aki nem tud földet bérelni, **nap számos** – **thész** – lesz, olyan, aki adósságot halmoz fel és nem tudja azt visszafizetni, így hitelezője adósrabszolgájává válik.

Kr. e. a VI. században a földigény megnövekedése erős athéni gyarmatosítást indít el a Fekete tenger, Észak-Afrika, Dél-Itália és Szicília felé.

Kr. e. 621-ben DRAKÓN írásba foglalja Athén törvényeit.

Kr. e. 594-ben SZOLÓN társadalmi reformokkal rendezte az athéni viszonyokat, törvényei alapján elengedte az adósságokat, megszüntette az adósrabszolgaságot, vagyoni alapon négy csoportba osztja a polgárokat. Létrehozza az államot vezető **boulét** – a négyszázak tanácsát –, az **areiopagosz** hatalma csökken, a **népgyűlés** – **ekklészia** – ereje változatlan. A reformok

legnagyobb eredménye, hogy csökken a törzsi arisztokrácia hatalma a vagyoni arisztokrácia javára.

Kr. e. 560-527 között PEISZISZTRÁTOSZ uralma alatt az arisztokrácia elveszti hatalmát. Az államfő reformokat kezdeményez, minden szempontból megerősíti Athént. A köznép hatalma megnövekedik.

Kr. e. 510-be valósítják meg KLEISZTHENÉSZ reformjait. Ezek szerint egyebek mellett a lakosság területi alapon 10 **phüloira** – törzsre, 30 **trittüsze** – körzetre – és 100 **démoszra** – községre – oszlik, a **boulé** 500 tagú lesz, a katonai ügyek a 10 **sztratégosz** között oszlanak meg stb.

Kr. e. 513-ban I. DAREJOSZ hadai elfoglalják a Boszporuszt, Athén támogatja a kisázsiai ión városok sikertelen perzsaellenes felkelését. Ez ürügy a perzsák büntetőhadjáratára.

Kr. e. 492-ben kitör a háború. 490 koranyarán mintegy 25 000 katonából álló, Marathónnál partra szállt perzsa sereg fenyegeti Athént. A MILTIÁDESZ vezette athéni nehézfegyversereg – mintegy 11 000 katona – legyőzi a perzsa könnyűfegyversereget és a mintegy 7 000 harcost vesztett perzsa sereg kénytelen visszavonulni.

A Kr. e. 480-ban újrakezdődő konfliktusban a perzsák kb. 200 000 katonája és 650 hadihajója, az iszthmoszi – görög – szövetség részéről kb. 16000 katona és előbb 271, majd mintegy 400 hadihajó vesz részt. A Themopülai szorosnál a LEONIDÁSZ, Spárta egyik királya vezette mintegy 6000 emberből álló szárazföldi sereg, Artemisziónnál pedig a hajóhad szenved vereséget, de THEMISZTOKLÉSZ szalamiszi tengeri győzelme, majd PAUSZANIÁSZ spártai vezér plataiai győzelme fokozatosan kiszorítja a perzsákat a görög területről és „felségvizekről”.

Kr. e. 478-ban megszületik az Athén irányította déloszi szövetség, a perzsákkal kötendő békét sürgető THEMISZTOKLÉSZT száműzik, KIMÓN vezetésével újabb az athéni hajóhad újabb tengeri győzelmet arat és Kr. e. 449-48-ban a háború békekötéssel zárul.

Ezután kezdődik Athén fénykora, de egyik legnehezebb időszaka is. Kr. e. 444-429 között PERIKLÉSZ vezeti a nagyhatalommá emelkedett Athént, kiéleződnek az ellentétek az Athén vezette déloszi és a Spárta irányította peloponnészoszi szövetségek között. 431-ben kitör a peloponnészoszinak is nevezett háború. 421-ben eredménytelen békekötési kísérlet után 413-ban Athén expedíciós ereje katasztrofális vereséget szenved Szicíliaiban, a déloszi szövetség felbomlik. Athén Kr. e. 405-ben kénytelen megalázó békét kötni.

Spárta belső nehézségei következtében a peloponnészoszi szövetség is felbomlik, Kr. e. 370 körül pár évig Thébai lesz Közép-Görögország vezető hatalma, majd a kiemelkedő makedón királyság energikus uralkodójának és fővezérének, II. FÜLÖPNEK a hadserege legyőzi az egyesült thébai-athéni szövetséget – Kr. e. 338, khairóneiai csata –, s bár a király egy év múlva merénylet áldozata lesz, a trónra lépő NAGY SÁNDOR (uralkodik Kr. e. 336-323 között) világbirodalmat teremt.

Mivel birodalmát csak személyisége tartja össze, halála után – Kr. e. 323 – hadvezérei – a **diadokhoszok** – kerülnek hatalomra, egymás között elosztva a birodalmat. Így Egyiptomban PTOLEMAIOSZ, Európában ANTIPATROSZ, a Balkánon LÜSZIMAKHOSZ, Keleten SZELEUKOSZ, majd az általuk alapított uralkodóházak kerülnek hatalomra.

Általánosan elterjed a görögös művelődési modell. A Kr. e. III. századtól kezdve Róma mind gyakrabban szól bele Makedónia és a görög államok belügyeibe. Több háború után Kr. e. 168-ban elfoglalja és felosztja Macedóniát, 146-ban pedig Görögországot.

Kr. u. 395 NAGY THEODOSIUS felosztja a Római Birodalmat fiai között, a görög államnyelvű Keletrómai Birodalom önállósul.

1301-re az oszmán törökök Kisázsia legnagyobb részét elfoglalják.

1371-től Bizánc a törökök vazallusa lesz.

1453 májusában a törökök elfoglalják Konstantinápolyt, a bizánci állam megszűnik.

1669. A törökök elfoglalják egész Görögországot.

1829. A drinápolyi békével végződő orosz-török háború biztosítja Görögország függetlenségét.

Két Balkán-háború és az első világháború után, 1940 októberében olasz-görög konfliktus, 1941 májusában a német csapatok megszállják Görögországot.

1944 októberében angol partraszállás Görögországban.

1946-49 kommunista hatalomátvételi kísérlet Görögországban, polgárháború, a partizánok veresége.

1967. Katonai diktatúra.

1974. Ciprus görög annektálásának kísérlete, a katonai diktatúra bukása. A görög-török viszony kiéleződése.

Vallás:

A görög társadalom tud írni, a vallással kapcsolatos eszméit mindenekelőtt írott művekből ismerjük. HOMÉROSZ hőskölteményei, az *Iliász* és az *Odüsszeia*, HÉSZIODOSZ *Az istenek születése*, illetve a *Munkák és napok*, valamint a nagy görög tragédiák megannyi fontos forrása a görög mitológiának. Ezen felül természetesen a régészet, a tárgyi emlékek is megannyi értékes információval szolgálnak, SCHLIEMANN óta már nem tartjuk pusztán költők képzeletdús leírásainak a homéroszi hőskölteményeket, és akár a későbbi görög történeti és földrajzi szerzőinek fennmaradt leírásait sem.

Persze a kontinentális görög mitológiának megvannak a maga előzményei. Az a krétai civilizáció, amely fizikai és szellemi befolyása alatt tartja Mükéné és az alakuló görög világ műveltségét, fontos szerepet játszik abban, hogy a Földközi tenger medencéje körüli térségben egységesülnek, közös kinccsé válnak kisázsiai, egyiptomi, indoeurópai képzetek.

A görög vallás kialakulásában két tényező játszott közre; egyfelől a Földközi tenger medencéje partján megszilárduló, bizonyos elemeiben közös ősvallás, a pelaszkok neolitikus hagyománya, másrészt a Balkánra benyomuló indoeurópai állattenyésztő – akháj – törzsek hitvilága és szertartásai, amelynek központjában ugyanaz az égisten áll, mint az iráni és indiai ősvallások esetében már megismert DIAUSZ-PITAR, az akhájok nyelvén ZEUSZ.

ZEUSZ természetesen olyan, mint akikről mintázták, mint egy akháj törzsfőnök. A napfényes vagy borult ég, a zápor, villámlás, mennydörgés istene és persze a földi, társadalmi törvények legfőbb érvényesítője, a hatalmasok hatalmának forrása. Mögötte istenek, jó és rossz démonok egész hada áll, ez utóbbiak közé tartoznak a GORGÓK és a KÉREK, vannak szent hegyek, fák, tárgyak – fétisek, később amulettek – és totemállatok – gondoljunk csak ARTEMISZ szarvasára. Aki különben maga az istennő is. ZEUSZ általában ember alakú, LÉDÁT viszont hattyúként, EUROPÉT hófehér bika képében teszi magáévá, APOLLÓN egér és farkas alakjában is megjelenhet, ARTEMISZT szarvasünöként vagy nőstény medvének tisztelik, POSZEIDÓN kedvenc állata a ló, két mítoszában is előfordul, ATHÉNÉ istennőé a bagoly, mellékneve is **glaukópisz**, *bagolyszemű*, HÉRA pedig **boópisz**, *tehén szemű*. Előbb állattisztelt, teriomorfizmus – bagoly, sas, bika, szarvas, tehén, ló, galamb – aztán az emberformájú istenek tisztelte, antropomorfizmus jellemzi a görög vallási képzeteket, s születik szépszámmú, félig ember-félig állat csodálény, **kentaur** – lótestű, emberfejű lény –, **szatír** – felső teste emberi, alteste, mint a kecskéé, **minotaurus** – bikatest, emberi fej –, **hárpia** – emberfejű madár –, **szfinx** – emberfejű oroszlán, **tritón**, **szirén** – haltestű férfi illetve nő stb.

A pelaszkok vallásos hagyományainak maradványa az isteni úrnő, HÉRA alakja, az ő isteneik közül marad meg a családi tűzhely szűz istennője, HESZTIA, a Földet megszemélyesítő istennő, GAIA, a gabonaistennő, DÉMÉTÉR, a meg nem szelídített állatok istennője, ARTEMISZ, Mindenek Ajándéka, PANDÓRA. Innen az a ZEUSZ-kép is, ami csöppet se magasztos, a főisten maszatos kisgyerekként ül a krétai Ida-hegy egy barlangjának földjén és egy kecske tőgyét szopja. Ez az istennőket imádó, matriarchális neolitikus társadalom mitológiája.

Az más kérdés, hogy a patriarkális akháj társadalom ZEUSZA erősebb, hogy HÉRA, mint ZEUSZ felesége a köznapi tudat számára csak egy zsörtölődő, s – okkal – féltékeny feleség, akit férje mindenki ott és úgy csal meg, mint egy akháj törzsfőnök, ahogy tud és ahogy akar – ZEUSZNAK HÉRA előtt két felesége van, MÉTISZ és THÉMISZ, öt istennővel és szinte két tucat földi nővel folytatott viszonyt –, PANDÓRA nemcsak szép, de buta is, ő hoz az emberiségre minden rosszat, PALLASZ ATHÉNÉT, a mitologikus észkombájnt pedig nem is anya szüli, közvetlenül ZEUSZNAK a fejéből pattan ki. Mindez a korábbi ősanya-képzet ha úgy tetszik szándékos lejáratása, *ellenpropaganda*. A patriarkális görög társadalom teljesen a saját képére képzelel el az istenek világát. Az istenek ugyanolyanok, mint az emberek, csak a 2985 méter magas Olimpusz hegyén laknak, ambróziát esznek, nektárt isznak és halhatatlanok. Hatalmasak is, bár nem mindenhatóak, figyelniük kell a hozzájuk hasonlóké véleményére és a Végzet megszemélyesítőire a MOIRÁKRA. Az emberek alá vannak rendelve hatalmuknak, de az istenek tudják, hogy meddig illik beavatkozniuk az emberek sorsába.

Magyarán: a görög istenek az akháj törzsfőnökhöz hasonlóan alattvalóik korlátlan urai – ebben egyetlen gátjuk a szokásjog –, de igyekeznek földi mércével mérni, nem kényurak, hanem törzsfőnökök. Egymás rokonai, akik gyűléseken vitatják meg vélt igazukat, kézi-fegyverekkel érvényesítik akaratukat, emberfelettségükben is emberiek.

A földi és az égi szféra közötti legnagyobb különbség a halhatatlanság. Az istenek halhatatlanok, még a félistenek is halandók. A túlvilági élet árnyékélet, AKHILLEUSZ akár szolgálta is lenne, csak, hogy élhessen. „*Inkább lennék a legutolsó napszámos, akármilyen szegény ember szolgálatában, mint király valamennyi halott fölött*”, mondja lelke ODÜSSZEUSZNAK. Nincs eredendő bűn, üdvözlés, az ember életében alá van vetve az istenek hatalmának, sikereit az isteneknek köszönheti, bűneiért pedig maga felel, egyes bűnöket az istenek a túlvilágon is büntetnek.

Valamelyik gondolkodó meg is vádolja HÉSZIODOSZT, hogy túl szabadon bánik az anyaggal, az istenek egy csoportja az ő képzeletének teremtménye. Lehet. De ismerjük el, a HÉSZIODOSZ felrajzolta kép szép. Olümposzi nagy istenek, nem olümposzi istenek, mitológiai alakok, alakcsoportok, félistenek, hőroszok tarka serege népesíti be ezt a világot, amelyben mindennek emberésszel és logikával felérhető magyarázata van, amiben mindenki születik, éli a maga – emberi mértékkel is mérhető – életét, győz vagy elbukik. És mindezt a világok legjobbjában teszi, hiszen a mitológiai emberek élete is mindig elrendeződik a történetekben. AGAMEMNÓNNAK megmarad a tekintélye, PRIAMOSZ fájdalomra enyhül, AKHILLEUSZ elégtételt kap, ODÜSSZEUSZ és társai hazaérnek, a királyok legyőzik azokat, akik hatalmukat, birodalmukat és feleségüket óhajtják. Sőt még a késői régész is elégedett lehet, hiszen megtalálja Tróját, létezett a homéroszi világ, amely miért ne lett volna olyan, mint a költő megírta!? A homéroszi derű csak annak az optimizmusnak a kifejezése, ami azóta is áthatja a szigetvilág és a Balkán déli részének emberét, aki bízik isteneiben, még akkor is, ha tudja, hogy nem kis csoportjuk saját képzeletének terméke. Ám hátha mégis segítenek?

Itt a helye, hogy a maguk módján beillesztjük az emberi világképbe a mítoszokat, ezeket az istenekről szóló történeteket, amelyekben összeszövődik tudás, hit és fantázia. Az emberi gondolkodás alakulásának kezdetén ezek teszik szemléletessé, közérthetővé a fejlődés minden mozzanatát. Megmagyarázzák a világ keletkezését – természetesen ostobaság lenne történelmietlenül, vulgármaterialista módon számon kérni bennük korunk és előző korok tudományos megismerésének eredményeit –, azt, hogy az emberi nem miként tanult meg élni egy vagy más kultúrvívmánnyal. Hogy ezeket kultúrhéroszokhoz kötik? Ezért az a XX. századi ember bélyegzi meg őket, aki elhiszi az ufológia prófétájának, hogy Földünk jelenlegi fejlettségi állapota más világok űrhajósai idelátogatásának és megtermékenyítő hatásának köszönhető. Hogy megmagyarázza maga körül a világot; a patak alján azért vörösek a kövek, mert az ártatlanul meghalt félisten vére megfestette őket, a Holt tenger mellett a sósziklák azért ember formájúak, mert LÓT felesége a tiltás ellenére hátranézett és sóbálvánnyá változott? Mesék,

mondák, a tudatos költői kitalálás keveredik ezekben az istenek és emberek dolgaikat rögzítő történetekben és ha HÉSZIODOSZ hozzájuk told, annyi baj legyen, úgy is történhetett volna... GERALD DURREL korfui történetei – a *Családom és egyéb állatfajták*, illetve a *Madarak, vadak, rokonok* – rávilágítanak arra, hogy miként érzékeli a természetközelen élő ember még a XX. században is az őt körülvevő világot. És ez a jó ezekben a mítoszokban. Emberközeli, mert hangsúlyozottan emberiek, emberi istenekről szólnak, nem válhatnak úgy szentírássá, mint a tételes vallások mítoszainak zöme. Az más kérdés, hogy az ókor görög embere őszintén hisz bennük, hogy számára minden emberi tevékenységben az isteni lények működése nyilvánul meg. De ez nem is lehet másképp, hiszen a dolgok és cselekvések racionális okait – a megismerés számunkra adott – korlátai között mi sem tudjuk a végsőkéig megismerni.

A pantheonból mindenekelőtt kiemelkednek a nagy-, fő-, másképpen olimposzi istenek. Ezek a szélteben, minden városállamban és a gyarmatokon, valamennyi görögöt tisztelt istenek nem konklávé-szerűen, amolyan isteni minisztertanács képében uralják az Olümposzt, hanem ők, a leghatalmasabbak, mert valamennyien egy-egy emberi magatartási- és tevékenységi típus megszemélyesítői.

A kozmosz égből, földből és alvilágból áll, a történelem aranykorra, KRONOSZ idejére, ezüstkorra, az érc korára, a hőszok korára és a vaskorra oszlik. Kezdetben volt az Űr, a Khaosz. Ebből lett a Sötétség és az Éj. A Föld, GAIA megszülte a Tengert és az eget, URANOSZT, akivel összeházasodtak. Ebből a házasságból születtek a **hekatonkheirek** – három, százkezü és ötvenfejű óriás –, a három **küklópsz** – egyszemű óriások –, a hat **titán** és nővéreik, a **titaniszok**. URANOSZ megijedve a szörnyszülöttektől, az első megszületése után nem engedi megszületni a többi. GAIA vassarlót – a neolitikumban elég ritka és veszélyes fegyvert! – ad fia, KRONOSZ titán kezébe, aki a sarlóval férfiatlanítja apját, a vércseppekből lesznek az ERINNÜSZEK, a bosszúállás három istennője, a tenger vizébe csorgó magból pedig APHRODITÉ, a szépség istennője. KRONOSZ átveszi apja birodalmát, feleségül veszi testvérét, RHEÁT és hogy ne jusson apja sorsára, lenyeli első két gyermekét. RHEA a harmadik fiú, ZEUSZ helyett pelenkába csavart követ ad neki, ettől kihányja az előző két gyermeket is. Az Ida-hegyi barlangban felnevelkedett ZEUSZ a Százkarúakkal együtt apja ellen fordul, tíz éves harc végén legyőzi KRONOSZT és a titánokat, apját száműzi, a titánokat az alvilágba küldi – ők okozzák a földrengéseket – és két testvérével, POSZEIDÓNNAL és HADÉSSZEL megosztóznak a világon. ZEUSZ lesz az istenek királya, POSZEIDÓN a tengereket, HADÉSZ az alvilágot kapja. ZEUSZ, hogy ne járjon úgy, mint az apja, elnyeli feleségét, MÉTISZT, fejéből kipattan ATHÉNÉ, majd istennőktől és földi nőktől sorra születnek gyermekei.

Az istenvilág kialakulását HÉSZIODOSZ vázolja fel s a görög költő kaukázusi, pontosabban hettita előképeket követ, KRONOSZ története szinte szó szerint követi a KUMARBI-mítoszt, csak GAIA helyett abban ALALU, URANOSZ helyett ANU szerepel, KRONOSZT pedig KUMARBI helyettesíti. A megoldás is bizonyos fókig más, de a lényegi hasonlóság alapján feltételezhetjük a közvetlen átvételt, vagy a közös forrást, annál is inkább, mert a régi és újabb istennemzedékek harca szintén a Földközi tenger medencéjében ismert motívum. Visszaköszön belőle a hatalomért folytatott harc – akár a nemzedékek között is –, és először fogalmazódik meg HÉSZIODOSZNÁL az aranykor azóta annyiszor emlegetett mítosza. KRONOSZ idejében még nem volt munka és nem ismerte a társadalom a tulajdont, ez és a hanyatlás az általa rögzített mítoszgyűjtés szerint ZEUSZAL kezdődött.

A föld köldöke, az **omphalos**, egy márványgömb a delphoi APOLLÓN-templomban. A lapos földet tenger övezi, ebből erednek a folyók. A földkorong nyugati oldalán, HÉRAKLÉSZ oszlopain túl van HADÉSZ birodalma. Ezt a legelterjedtebb mítoszok szerint ércfal veszi körül, amelyen érckapuk nyílnak, ide vezeti HERMÉSZ a lelkeket.

Más mítoszgyűjtés az alvilágot a föld alatt képzelel el. Bejárata mély szakadékokban, sötét tavakban van, egyesek szerint Lakedaimón déli hegyfokánál, a Tainaronnál található,

mások szó szerint ott képzelik el, „*ahol a madár se jár*”, az Aornos, latinul Avernus – Madártalan-tónál, Dél-Itáliában.

Az biztos, hogy a halál után a testet elhagyó lélek megtartva a halott alakját a Sztüx folyóhoz ér, ide vezeti őket HERMÉSZ PSZICHOPOMPOSZ. A Sztüx a Kókutoszba ömlik, ez az Akherón tavába, ahol KHÁRÓN, az alvilági révész csak azokat veszi fel csónakjába, akiket rendesen eltemettek. Mivel a görögök égették halottaikat, urnás temetkezéssel tettek eleget ennek a kíváncsornak. Akiknek hamvait valamiért nem lehetett eltemetni, **kenotaphiont**, jelképes sírt kaptak. Az alvilág bejáratát a mindig éber háromfejű kutya, KERBEROSZ őrzi. HADÉSZ kísérői KHÁRON, THANATOSZ és HÜPNOSZ, az alvilági bírák AIAKOSZ, MINÓSZ és RHADAMANTÜSZ. Az isten trónja alól ered az alvilág határfolyója a Styx, más vizei, mint a Léthé, a Feledés folyója és a Kókytos, a Jajveszékelés vize. Másokat akár a Tartarosz vár, ami HADES birodalmánál is mélyebben van, a Phlegtónon, a Tűzfolyón is túl, A jámborok előbb a Léthe vizéből isznak, mindent elfelednek, majd a Boldogság szigeteire kerülnek. Ezek, egyes vallástörténészek szerint a mai Kanári szigetek lettek volna, vagy az Élysion mezőire kerülnek, ahol **aszfodéloszokkal** – virágokkal – teli ligetekben földi kedvteléseiknek élnek.

A legfontosabb erények a meggondoltság – gör. **szophroszüné** – és a jámborság, talán istenfélelem – gör. **euszebeia**. Ezzel ellentétes az elbizakodottság – gör. **hübrisz** –, az istenek és a törvények lenézése, megvetése. Ez természetesen HOMÉROSZ idejében lebomlik az uralkodó megsértésére, ami úgymond isteni büntetést vált ki. A **hübrisz** oka a túlzott jólét. A istenek féltékenyek az emberekre, óvják tőlük előjogaikat, ezért HÉRODOTOSZ még szándékosságot is feltételez a **hübrisz** kialakításában.

Az istenfélelem ellenpólusa az istentelenség, az **aszebeia**, amit Athénban Kr. e. 432-től halállal büntettek. A legismertebb **aszebeia-per** 399-ben, a filozófus SZOKRATÉSZ ellen folyt és halálos ítélettel fejeződött be, tekintet nélkül a filozófus személyére. Vigyázat: tegyük különbséget. Az anyagelvű gondolkodás lehetséges volt Athénban, bizonyos erre megannyi klasszikus görög materialista tevékenysége. Azt viszont nem tűrték, hogy valaki úgymond állam- és társadalomellenes propagandával hasson a felnövekvő polgárookra, *fellazító tevékenységet* folytasson közöttük!

Az isteni akarat mindenkinek **aiszát**, osztályrészt juttat. Az **ausza diosz**, az istenek akarata a sors, amely mellett a **moirákat** is figyelembe kell venni, ők ugyanis a személytelen sors megtestesítői. Az ember nem harcolhat az isten akarata és a sorsa ellen, vagy ha igen, kötelezően elbukik. Tulajdonképpen ez az eszmei alapja a görög tragédiáknak.

Indokolt különbséget tennünk a politikainak és kicsit demonstratívnak nevezhető ünnepek és az egyének bizonyos istenhez való viszonyát kifejező, legtöbbször titkos szertartások között, amelyek egy-egy isten *beavatott* híveinek vallásai voltak. A görög városállam alapjában véve törzsi volt. Mint törzsek, a görögség mítikus ősökre vezette vissza az eredetét, politikum és hit tehát összefonódott, a városi isten imádása egyben a város nagyságának, erejének, hatalmának az imádása – és a demonstrálása – is volt.

Ezzel szemben a kultusz másik oldala magánügy volt – valaki imád egy istent, bizonyos – rendszerint titkos – rítus és hozzátartozó oktatás révén **müisztész**, *beavatott* lesz. A dionüsziai asszonyünnepei, az orgiák eredetileg ilyenek, és csak beavatottak számára voltak nyitottak DÉMÉTÉR istennő eleuszi misztériumai. Tény, hogy a beavatás előtt be kellett vallani a bűnöket – a vérbűn például kizáró ok volt –, utána beavató előadások voltak és csak ez után következett a mindig egyéni beavatás, ami egyben bűnbocsánattal is járt, illetve – a hit szerint – az örök élet elnyerésével és az üdvözüléssel. Ez azt jelenti, hogy a hívő nem egy közösség, a polisz tagjaként, *hivatalból* kerül kapcsolatba az istenséggel, hanem saját akaratából, ami túlmutat az *államvallási*, poliszvallási kereteken.

Az isteneket a nekik épített templomokban és szent ligetekben, a szabadban felállított oltároknál ünnepelték. A véres áldozat háziállatok nyilvános levágása volt, pl. Athénban a **buphonia**, a bikaölés ZEUSZ POLIEUSZ – VÁROSVÉDŐ ZEUSZ – tiszteletére. A **hekatombé**,

száz állat levágása, rendkívül nagy áldozat bemutatása volt, s az állatok elégetése, a **holokautóma** is ennek számított.

Az ókori görögök hittek a **jóslásokban**, a jövőbe látás lehetőségében. A nagy kultusz-helyek egyben jósdák is voltak, ahol az isten papjai és papnői ködös értelmű jóslatokkal próbálták befolyásolni a jóslatért hozzájuk fordulókat.

A hegyek teteje, a barlangok, védett csalikok ligetek szent helyeknek számítottak. Itt voltak az elkülönített helyek, – gör. **temenosz** –, a szentélyek – gör. **hieron** – és az oltárok – **bómosz**. Az istennek szentelt helyen rendszerint egész sor létesítmény volt, templomok, szabadtéri áldozóhelyek, az áldozatok megőrzésére való raktárak, de voltak a körzethez tartozó sportpályák, színházak, vendégházak is. A központi templomterazon, a templom előtt volt a főoltár, ahol az áldozatokat bemutatták

Különösen a perzsa háborúk után és a hellenisztikum évszázadaiban épült Görögország-szerte, de a gyarmatokon is sok templom. Az ókori görög templom legfőbb jellegzetessége, hogy kifejezetten papi templom – tehát elsősorban és bizonyos részébe csak a papok léphetnek be – a hétköznapi ember – a **laikosz** – megszenteltségteleníténé a helyiséget.

Érdekes, hogy Görögországban nem alakult ki az a papi alrend, amely Egyiptomban és Mezopotámiában a társadalom adminisztrálásában résztvevő értelmiségit képezi. Ha ez létezett is a korai századokban, helyét hamar átveszi a világi értelmiségi. A magyarázat erre valószínű az, hogy a görög társadalom eleve már ír-olvas és a Kr. e. VIII-V. században a fejlődésnek, tagozódásnak már olyan fokára jut, hogy fokozatosan kénytelen kitermelni az értelmiségi munka elvégzésére szakosított világi réteget, az adminisztrátort, a gondolkodót, a tanárt, az orvost, a főállású művészt.

Nem alakul ki a vallást belülről bíráló másként gondolkodók, próféták, hitújítók csoportja sem. A fentebb más említett tény, hogy az úgymond másként gondolkodás, amíg nem öltött propagandisztikus formát, nem volt társadalomellenes, nem számított véteknek. Igaz, hogy a mitikus gondolkodás számára a természet és társadalom törvényeinek megismerése, a logikus fogalmi gondolkodás nem számított igazi ellenfélnek, egymás mellett léteztek, az egyik, mint a köznapi feletti szféra értelmezése, a másik, mint a gyakorlatban előforduló dolgok valós magyarázata. Így kell tudomásul vennünk azokat a kezdeményeket, amelyek a hagyományos istenképzetekkel szemben léptek fel Már a Kr. e. V. században, az athéni társadalom kitermelte az **atheoszok** csoportját, MÉLOSZI DIAGORÁSZ pedig egyenesen tagadja egyik – kommentárokból ismert – munkájában az istenek létét. KINÉSZIÁSZ, a költő titkos vallásellenes társaságot alapít, PROTAGORÁSZ szerint az istenhit csak megszokás, PRODIKOSZ szerint az istenekre vonatkozó tudás illúziókon alapul, KRITIÁSZ pedig azt mondja, hogy az istenhit csak okos emberek kitalálása. Mint fentebb írtuk, ezek befértek a véleménykülönbségek kategóriájába. A városállam léte viszont összekapcsolódott a város isteneinek imádásával, az ellenük folyó propaganda tehát a város elleni bűncselekmény volt, ezért folyik per PHEIDIÁSZ ellen, ezért vonják felelősségre PROTAGORÁSZT és végzik ki SZOKRATÉSZT. Nem azért vonják felelősségre őket, mert az isteneket támadják, elsősorban azért büntetik őket, mert Athént veszélyeztetik az **aszebeia** bűnével. És erre még a nagy művészek, a jelentős gondolkodónak sincs joga.

A görög művészetet nagyjából a következőképpen korszakoljuk:

Archaikus kor

Klasszikus kor

Hellenisztikus kor

Építészet:

Lakások: a megarónon és a kapuépítményen kívül vajmi keveset tudunk róluk. Az átlagos görög szabad ember falun valószínű, hogy kunyhólakásokban, városban kényelmi, intézmények nélküli bérházakban lakott.

Palota: a módosabbak lakása. Továbbél a krétai palotatípus, másfelől elterjed egyfajta falusi udvarház, központi, fedetlen udvarral, körülépítve lakóhelyiségekkel. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a görög szerzetesek – baziliták – udvar köré, de rendszer nélkül épített celláiban ennek utódát látjuk.

Kultikus épületek: Alapformájában az ókori görög templom egy szilárd, terasz-szerű építményen, a **krepidomán** áll, alaprajza felosztás és ablak nélküli téglalap, a **naosz**, más néven **cella**. Később a cellát oszlopsorral választják el, így lesz előbb kéthajós, majd háromhajós. Hátsó fala előtt van az isten rendszerint többszörös ember nagyságú szobra. Később elkülönül az **adütón**, a Megközelíthetetlen, a szentély, ahová csak pap léphet be. A naosz előtt előcsarnok – **pronaosz** – van, a templom hátsó fala mögött van az **opiszthodomosznak** nevezett, az ajándékoknak, kincstárnak stb. szánt helyiség.

Az **anténtemplom** a legrégebbi fajta görög templom egy pronaoszból és cellából áll, a cella előtt meghosszabbított hosszanti falak, az anténok között a bejárat oldalán két oszlop van. Ilyen templom pl. a magnésziai, ma Törökországban.

A **kettős anténtemplom** cellából, a bejárat és a hátsó oldalon egy-egy csarnokokból áll, az anténok között mindkét oldalon két-két oszloppal. Ilyen Eleuszisban az ARTEMISZ-templom.

A **prosztülosz** cellából, és a bejárat oldalán oszlopsorból áll, pl. Szelinosz, EMPEDOKLÉSZ-templom.

Az **amphiprosztülosz** két keskenyebb oldalát 4-4 oszlopból álló sor díszíti, pl. Athén, Niké-templom.

A **peripterosz** hámosztatú, egy sor oszloppal körülvett templomépület, ilyen az athéni Parthenon.

A **dipteroszt** kettős oszlopsor veszi körül, pl. Epheszosz, ARTEMISZ-templom.

A **pszeudodipterosz** belső oszlopsorát a cella falainak nekifekvő féloszlopok helyettesítik, pl. Magnészia, ARTEMISZ-templom

A **tholosz** a hellenizmus korában keletkezett, oszlopsorral négyszögben körülvett körtemplom, Pl. Epidauros, Aszklépión.

Az oltárok a templomok előtt állnak, de találtak oltárt a színházépület **orkhesztrájának** közepén, pl. az athéni DIONÜSZOSZ-színházban, a **tanácsházban**, pl. Milétosz.

Monumentális **halotti templom** a halikarnasszoszi Mauzóleon – épült Kr. e. 350 körül, MAUSZOLOSZ káiai helytartó számára –, amely 66 x 77 méter, 46 m magas és a világcsodák egyikeként emlegetik.

Az **építőanyagok:** fa, agyag, égetetlen majd égetett téglák, cserép, kő.

Katonai építkezések: fellegrárok, városfalak

Emlékművek: sírok, sírszobrok, fogadalmi ajándékszobrok, síremlékek, háborús és sportgyőzelmek építményei.

Településrendezés: piactér (agora, fötér), egyik, oldal mellett a település főútvonala, a másik három mellett oszlopos fedett folyosó (sztoa), szabályozva a klasszikus kortól kezdve. Helyenként van kezdetleges csatornázás is.

Épületszerkezetek: Megtámasztás tömör falazattal, fagerendákkal, térlefedés kögerendákkal, deszka és kő síkfödém. Megarón-homlokzat, külön kapuépítmény. Alátámasztás oszlopokkal, pillérekkel, kőfalakkal.

A GÖRÖG OSZLOPOK ÉS OSZLOPRENDEK

A dór oszlop és oszloprend

A férfitest arányai szerint épül fel.

Lábazata: lépcsős krepidoma

Törzs: sudarasodó, entázisos, felületét 16-2, élben találkozó vájat (cannelura) díszíti, felső végén pár körkörös bemetszés van. Magasságuk 8-13 modulus (fél oszlopátmérő), az oszlopok közötti távolság 2,5-2,3 modulus.

Nyaktagozat (hypotrachelion): kannelúrás-gyűrűs, felül köríves.

Párnatag (echinus): kiugró, a későbbieknél meredekebb.

Fedőlemez (abacus): négyzetes kölap

Az abacuson nyugvó architráv egy vagy több vízszintes kőgerenda, amelyek felülete sima, a fríz triglifjei alatt keskeny szalagok (regulae) vannak, függő cseppekkel guttae). A frízen metopék és triglifek váltakoznak, a koronázó párkány szimából és függőlemezekből áll, ez utóbbiak alján minden trigliffel és metopéval párhuzamosan egy-egy muutulus van, alsó felületükön pedig cseppek. Az épületek néha színesek

Ión oszlop és oszloprend

A női test arányai szerint épül fel. Két alaptípusa van: a kisázsiai és az attikai.

Lábazat:

- kisázsiai, talplemez (plinthosz), két oszlophorony (trokhilosz) és egy pálcátág (torosz).
- attikai, két torosz között egy trokhilosz

Törzs: kisebb entázisú, mint a dór, a kannelurák között keskeny lemezek vannak. Magassága 20 modulus, karcsú.

Fejezet: fordított szima, négyzetes abacus, alatta két oldalra hajló voluta, tojásléccel díszített echinus. Oldalról a bikónikus volutákat kisebb tagozatokkal többször átkötött párnatag köti össze.

A kisázsiai oszloprend: az architráv sima vagy háromosztatú, a fríztől sima vagy domborműves egyszerű tagozatok választják el, a geison szimából és függőlemezből áll, alatta fogazatsor.

Az attikai oszloprend: az architráv 2-3 osztatú, a fríz domborműves, a fogazatsor és a függőlemez között tojásléccel díszített párnatag van.

Korinthoszi oszlop és oszloprend

Csak fejezetében más, mint a ión oszlop. Ez felfordított haranghoz hasonló, egy vagy két sor, nyolc-nyolc akantuszlevél és a sarokvolutákból kiinduló nyolc kacs. Az abacus oldalai ívesen hajlottak. Teljes magassága: tízszer az alsó oszlopátmérő, karcsú.

Az alapja (bázisa) lépcsős krepidomán nyugszik, a torosz gyakran pikkelyes, leveles, fonadékos, a törzs kis entázisú, kannelurái a fejezet alatt végződnek, levélsorban fejeződnek be. Az architráv általában háromosztatú, a fríz sima vagy domborműves, a főpárkány olyan mint a ión oszlop geisonja.

Oszlophelyettesítők:

Kuroszok (atlaszok): – meztelen fiatal férfiakat ábrázoló szobrok.

Korék: khitonba öltözve ábrázolt lányok az athéni Erekhtheion melléképületén, a korék csarnokán a gerendázat hordozói, mint **kariatidák**.

Középületek: kétfajta görög középület van, a mai értelemben vett középület, azaz a köz dolgainak intéző helye, ilyenek a tanácsházak (buleutérion), a piacterek (főtér, agora) és vannak nyilvános helyek, mint a színházak (theatron), sportpályák (stadion), kocsi pályák és lóversenyek színhelyei (hippodrom), tornacsarnokok (gimnaszió) stb., ahová minden szabad görögnek szabad a belépés és a tevékenységben való részvétel.

Nyilvános volt a **gyógyfürdő** is. APOLLÓN és KORÓNISZ királylány, más mítoszok szerint ARSZINOÉ fia ASZKLÉPIOSZ az orvostudomány, a gyógyítás istene. Jelmépe a kigyós bot ma a gyógyszertárak jelzésére szolgál. Epidaurosban született, ott volt a Kr. e. IV. századtól a főtemploma is. A **tholosz** – a körtemplom – külső oszlopgyűrűjét 26 oszlop alkotja és 32 m átmérőjű, a belső gyűrű tizennégy oszlopból áll. ASZKLÉPIOSZ leánya HÜGIEIA, az egészség istennője.

Itt, az ASZKLÉPIOSZNAK emelt epidauroszi templom, gyógyítóhely, fürdők és fogadók kapcsán mondjuk el, hogy az antik görög társadalom az embert biológiai-társadalmi lényként szemlélte és így is viszonyult hozzá. Megfigyelhető ez a nagy jóshelyeken, gyógyhelyeken, amelyek nem egyszerűen jóshelyek vagy gyógyhelyek, hanem – mai szóval élve – jós- és gyógyközpontok. Túl azon, hogy valaki jóslatolni vagy gyógyítkezni érkezett hetedhét országnyi távolságról, tehát kényelmes szállásra, jó ellátásra volt szüksége, ezek a jóshelyek és gyógyhelyek mindegyike rendelkezett – megint mai szót használunk – azzal a felépítményrendszerrel ami egy vendéglátó-ipari együttest működtet. Természetesen ezek központjában ott volt az a létesítmény, amelynek az egész központ a hírnevét köszönhette, a jóshely, az isten főtemploma, ott voltak azok a létesítmények, amelyek a lélekre hatottak, de ott voltak a gyógyfürdők, a sportpályák, a vendégfogadókat a test ellátására és ott voltak a színházak, amelyek szórakoztattak-nemesítettek. Mindehhez tegyünk hozzá a központba vezető jó utakat – ez nagy szó olyan társadalomban, amely egyébként csak az ösvényeket ismerte – és megértjük, hogyan lehetett az egész antik világban híre egy-egy görög jóshelynek vagy gyógyhelynek. Ma ugyanezekért van híre, neve, rangja Baden-Badennek, Karlsbadnak, Eviannak...

A nagy kultuszhelyek nyilvánosak és egyben **jósdák** is voltak, ahol az isten papjai és papnői – jó pénzért –, ködös értelmű jóslatokkal próbálták befolyásolni a jóslatért hozzájuk fordulókat.

A legjelentősebb jóshely az epeiroszi Dódoné, a ZEUSZ-orákulum volt, ahol a jóspapok a szent tölgy susogását, a galambok turbékolását és repülését szerették volna lefordítani köznapra nyelvre. APOLLÓN Delphoi-jósdája volt a legfelkapottabb, itt a jósnő, a PÜTHIA előbb ivott a Kasszotisz forrás vizéből, aztán zöld babérlevelet rágcsált, majd benn, APOLLÓN barlangjában, a kábító kengőzőket ontó hasadék fölött ráült a háromlábú gyalogszékre, beszívta a gőzőket, transzba került, így válaszolt a próféta közvetítette kérdésekre. Összefüggéstelen szavait az isten papjai hexameterekben hozták a jóslatra várók tudomására. Ezek sem pontosabbak a dodonaiaknál, ami pedig ezt illeti, nem véletlenül szinonimája a kétértelműségnek a *dodonai*.

Cumaeben – egy itáliai görög gyarmaton – volt APOLLÓN másik híres jóshelye. Papnője SIBYLLA, DARDANOSZ leánya, híres jósnő volt, utódait is róla nevezték el. A kilenc emberöltőt élt leghíresebb **szibülla** AINEÁSZNAK, a rómaiak mitikus ősenek jóslott, jóskönyveiből három állítólag JUPITER templomába került.

A templomi és kultuszhelyi szolgálatot a papok és papnők – gör. **hierosz** és **hierei** – látták el. Ezeket választották, kisorsolták, kisebb részben örökölték hivatalukat, segítők a **hieropoi**, a kemence-előkészítők, a **naophülakosz**, a templomőr és a templom pénztárosa voltak. A **klerikoszok** szolgálati idejük alatt önmegtartóztatásban éltek. Az **arkhón baszileosz**, az állam főpapja, választott főtisztviselő, a papsághoz tartozott a **jós** meg a **jósnő**. Delphoiben a PÜTHIA jóslott, a **prophétesz** közvetítette a jósnőhöz a kérdéseket és közölte az érdekeltekkel a válaszokat, az **exegétai** értelmezte a jóslatokat, a BAKISZRÓL, a boitiótai jósról elnevezett **bakidák** pedig vándorjósok voltak.

A **színház** a kultusz része is volt, nem véletlenül találunk oltárt Athénban, a DIONYSZOSZ-színházban. A görög színház amfiteátrum, ülőhelyekkel ellátott domboldal, kövezett színpaddal, állandó díszletekkel, proszcéniummal a prologosz számára, ahová a közönség úgy ment, mint a népünnepeyre.

A **sportpályák** (stadion), a **kocsipályák és lóversenyek színhelyei** (hippodrom), a **tornacsarnokok** (gümnaszión) különleges ünnepeknek adtak helyet. A gümnaszión sportcsarnok, oszlopfolyosóval körülvett sportpálya. A stadion lelátóval és ülőhelyekkel ellátott sportpálya, ahol év közben a szabad fiatalság sportolt, meghatározott időközökben pedig sportversenyeket tartottak valamelyik olimpuszi isten tiszteletére.

A legismertebb ezek közül a Zeusznak ajánlott, négyévenkénti olimpia – Kr. e. 776-Kr. u. 394 k. Az eltelt időt a két olimpia között eltelt olimpiászokkal, négy éves időszakokkal mérték. Az olimpiai versenyek: *távolugrás, gyorsfutás, diszkoszvetés, gerelyhajítás, birkózás*, a hippodromban *kocsihajítás*, a színházban *költőválasztás, előadások*, a templomokban *istentiszteletek, áldozások*.

Szintén négy évenként került sor a püthiai Apollo-játékokra. A korinthuszi Isztmoszon Poszeidónnak a argoszi nemeai játékokon szintén Zeusznak áldoztak. De került sor sportversenyekre az athéni, évente megismétlődő pánathénai játékokon – 50 000 férőhelyes stadionban – is.

A **kocsiversenyeket** főlelátós, külön stadionokban bonyolították le.

HÍRES ÓKORI GÖRÖG ÉPÍTMÉNYEK

ARTEMISZ-templom, Magnészia (Kr. e. VIII. sz.)
ARTEMISZ-templom, Eleuszisz (Kr. e. VII. sz.)
Empedoklész-templom, Szelinosz (Kr. e. VI. sz.)
Niké-templom, Parthenon, DIONÜSZOSZ-színház, Fellegvár, Propylaia, Niké- templom, Erechteion, Parthenon, Pireuszba vezető út, Attalosz sztoája, Szelek tornya, Athén (Kr. e. VI-I. sz.)
ARTEMISZ-templom, Epheszosz (Kr. e. V. sz.)
Aszklépion, Epidauros (Kr. e. IV. sz.)
Tanácsház, Milétosz (Kr. e. VI. sz. k.)
Mauzóleum, Halikarnasszosz (Kr. e. IV. sz.)
Dódoné, a ZEUSZ-orákulum, Epeirosz (Kr. e. III. sz. k.)
APOLLÓN jóshelye, Cumae, Itália (Kr. e. III. sz. k.)
Stadion, Olimpia, Püthia, Isztmosz, Argosz, Athén (Kr. e. V-II. sz. k.),
Fellegvár, Pergamon (Kr. e. III. sz. k.)

Szobrászat:

A görög gondolkodás számára, mivel mindennek a mércéje az ember volt, a szobrászat számított az igazi művészetnek. Az más kérdés, hogy – mivel épületszobrokban és domborművekben gondolkodtak –, minden szobruk ilyen volt, lett legyen bár térszobor.

Abban a (tév)hitben élve, hogy „*ép testben ép lélek*” feltételezték, hogy a testi szépség és a lelki tökéletesség együtt jár, emiatt náluk a műalkotás az emberiség kifejezője, szemben az egyiptomiakkal, akiknél ugyanez varázseszköz.

Gyökere kettős: akháj-mükénei, úgynevezett argoszi és ión. A kultikus képzőművészet első emlékei azok az archaikus korból származók, – a Kr. e. a VIII. századtól kezdve készített –, meztelen fiatal férfiakat ábrázoló szobrok – **kuroszok** –, amelyek női megfelelői, a **khitonba** öltözve ábrázolt lányok, a **korék** az athéni Erechteion melléképületén, a korék csarnokán a gerendázat hordozói, mint **kariatidák**. De ugyancsak ebből az időből – a Kr. e. VI. sz.-ból – való volt a Zsarnokölők csoportja.

Az argoszi-mükénei szobrok a mítosz szerint még DAIDALOSZHOZ, MÍNOSZ építéséhez kötődnek, a valóságban egyiptomi hagyományokat őriznek, ami látszik frontalitásukról, az egyéni jegyek hiányáról, hasáb-meghatározottságukról. Ami újdonság, az a mozgáskészség (pl. KLEOBISZ és BITON, Ifjú szobra stb.)

A ión szobrok hasonlóak az argosziakhoz, ám könnyedébbek azoknál, kerekébbek náluk (pl. Ifjú teneai szobra, szamoszi HÉRA stb.)

Attikában egyesül a két irányzat, körülbelül a Kr. e. VII. században (lásd Borjúvivő, Déloszi NIKÉ, Labdázók, Birkózók, Hadba készülők stb.). A VI században már ünnepi és komoly ez a művészet (pl. Domborművek a Hekatompeon oromzatán, A háromfejű TYPHÓN, HERAKLÉSZ halhatatlan lesz stb.). A korék, egyáltalán az alakok megmozdulnak (pl. nagy Khioszi Nő, Koré /ANTENOR/ stb.), arcukról eltűnik a kifejezéstelen, ún. archaikus mosoly,

megsokasodnak a névről ismert szobrászok, pl. ARCHERMOSZ, akinek apja, MIKIADÉSZ és nagyapja, MELASZ is szobrász volt és fiai, BUPALOSZ és ATHENISZ is azok lettek, ARISZTOKLESZ domborművön hagyta ráncát, ANTENOR szobron. A perzsa háborúk ugyan lefékezték az attikai szobrászat lendületét, a súlypont áttevődött a kontinensre, (pl. Sárga fej, Ludovisi trón domborművei, Tarentumi istennő stb.) de az archaikus kor zárófejezete mégis Attikáé (aeginai ATHENE APHAIA-templom két oromdomborműve, szelinunti dombormű-maradványok, korfui templom dombormű-maradványai, az Akropolisz oromcsoportjai, Athén, Szyphnosziak Kincsesháza, orommezők, Dephoi stb.). Az olimpiai ZEUSZ-templom orompárja (PELOPSZ és OINOMAOSZ kocsiversenyre való előkészülete, HERAKLÉSZ munkái, domborművek) már a klasszikus kor kezdetét jelzik. KRITIOSZ és NESZOTIESZ bronzból újraöntik a Zsarnokölők szoborcsoportot – az eredetit I. XERXÉSZ hadai elrabolták –, fogadalmi szobor a Kocsihajtó szobra. MÜRÓN szobrai (Diszkoszvető, ATHÉNE és MARSZÜASZ stb.) majd PHEIDIÁSZ működése már a kor nagy művei (PHEIDIÁSZ alkotása az APOLLON /másolatban/, ATHENE PROMACHOS, ATHENE LEMNIA /mindkettő elpusztult/, ATHENE PARTHENOSZ /másolatban/, olimpiai ZEUSZ /elpusztult/, az athéni Parthenón képszalagja /az eredetiek Londonban, Párizsban és Athénban/, olimpiai ANADYMENOSZ /másolatban/ stb.), ALKAMENÉSZ, KRESZILÁSZ, POLYKLEITOSZ a főváros kitűnő szobrászai (pl. HERMÉSZ, Sebesült Amazon /római másolatban/, A lándzsavívó, Diadumenosz, Sebesült Amazon stb.). PHEIDIÁSZT sokan utánozzák (pl. Erechteion Kariatidák, a NIKÉ-templom képszalagja és márványkorlátja, Saruját oldó NIKÉ, Xantoszi Nereida-émlék domborművei, Phigaleiai APOLLON-templom képszalagja stb.). Eredetibb PAIONIOSZ (pl. Szárnyaló NIKÉ /darabokban, Olimpia/), a kor síremlékszobrászata (be is tiltják 317-ben faragásukat).

A hellenisztikum négy munkát kereső attikai művész, SZKOPASZ, TIMOTHEOSZ, LEOKHARÉSZ és BRYAXISZ műveivel, pontosabban a káriai Halikarnasszosz mauzóleumának szobordíszzeivel kezdődik. Mindnégyük külön-külön is jelentős alkotó (pl. Aszklepión, Epidauros, tegeai ATHENE Alea-templom stb.), de együtt a korszak első mesterművét alkotják. Az ifjabb POLYKLEITOSZ (Fegyveres APHRODITÉ stb.) a bronzöntés megújítója, NAUKLIDEST (Diszkoszvető) csak másolatból ismerjük, KEPHISZADOTOSZ (EIRENE, Ifjú szobra). PHEIDIÁSZ jó utánérzője, KALAMISZT és EUPHRANÓRT leírásokból azonosítjuk.

A kor legnevesebb szobrásza, PRAXITELESZ (Heraion /eredetiben/, Knidoszi APHRODITÉ /másolatban/, Gyíköllő APOLLON, Pihenő szatír, gabi ARTEMISZ, theszpiai EROSZ, /valamennyi másolatban/ stb.). Sokan másolják és utánozzák (pl. knidoszi DÉMÉTER, APHRODITE és ARIADNE-fejek, khioszi Lányfej stb.). Híres LYSZIPPOSZ Apoxyomenosza (karját a ráragadt olajtól tisztogató atléta), AZARA-hermája, tőle tanult valószínűleg EUTHYKRATESZ (Ökölvívó feje, Antiochia város istene stb.). CHARES a rhodoszi Kolosszus mestere, PHANIS (Áldozó leányka) csak másolatból ismert.

A bomló hellenizmus legismertebb alkotásai a meloszi (milói) APHRODITÉ, szamotrakei NIKÉ. A formák ismétlődnek (kyrenei APHRODITÉ stb.) Viszont jellegzetes stílus alakul ki Pergamonban (pl. Öngyilkos gallus, a Nagy oltár domborművei stb.), gyakoribb lesz a portrészobor (pl. POLYEUKTOSZTÓL a DEMOSZTENÉSZ-portrészobor, CHRYSZIPPUSZTÓL SZOKRATÉSZ, PLATÓN, ARISZTOTELÉSZ stb.) az életkép és az állatszobor (pl. BOETHOSZ, Libát fojtogató gyermek /több másolatban/, MYRON, Részeg öregasszony, A tövishúzó /több másolatban/ stb.): Gyakoriak a több szobrásztól készített csoportozatok (pl. a DIRKÉ bűnhődése /A FARNESE-bika, APOLLONIOSZ és TAURISZKOSZ műve/, LAOKON-csoport /HAGESZANDROSZ, POLYDOROSZ, ATHENODOROSZ/ stb.). Majd másoló műhelyek alakulnak (Aphodisziasz majd Róma, ez utóbbi PASZITELÉSZ, SZTEPHANOSZ majd MENELAOSZ irányításával). Viszont nekik köszönhető számos görög szobor – bár másolatban való – fennmaradása.

HÍRES GÖRÖG SZOBROK

Archaikus kor

Kuroszok és korék (Kr. e. VII-VI. sz. k.)
Zsarnokölők csoportja. (Kr. e. VI. sz. k.)
Kleobisz és Biton (Kr. e. VI. sz. k.)
Ifjú szobra (Kr. e. VI. sz. k.)
Ifjú teneai szobra (Kr. e. VI. sz. k.)
Szamoszi Héra (Kr. e. VI. sz. k.)
Borjúvivő, Déloszi Niké, Labdázók, Birkózók, Hadba készülők (Kr. e. VI. sz.).
Domborművek a Hekatompeon oromzatán, A háromfejű Typhón, Heraklész (Kr. e. VI. sz.).
Nagy Khioszi Nő, Koré /Antenor/ (Kr. e. VI. sz.)
Sárga fej, Ludovisi trón domborművei, Tarentumi istennő (Kr. e. VI. sz.)
Aeginai Athene Aphaia-templom két oromdomborműve (Kr. e. VI. sz.)
Szelinunti és korfui dombormű-maradványok (Kr. e. VI. sz.)
Az Akropolisz oromcsoportjai, Athén (Kr. e. VI. sz.)
Szyphnosziak Kincsháza, orommezők, Dephoi (Kr. e. VI. sz.)

Klasszikus kor

A Zeusz-templom orompárja (Pelopsz és Oinomaosz kocsiversenyre való előkészülete, Heraklész munkái) Olimpia (Kr. e. V. sz.)
Kocsihajtó szobra, Olimpia (Kr. e. V. sz.)
Mürón Diszkoszvető, Athéne és Marszüász (Kr. e. V. sz.)
Pheidiasz, Apollon /másolatban/, Athene Promachos, Athene Lemnia /mindkettő elpusztult/, Athene Parthenosz /másolatban/, olympiai Zeusz /elpusztult/, az athéni Parthenón képszalagja /az eredetik Londonban, Párizsban és Athénban/, olympiai Anadymenosz /másolatban/ (Kr. e. V. sz.)
Alkamenész, Hermész (Kr. e. V. sz.)
Kreszilász, Sebesült Amazon /római másolatban/ (Kr. e. V. sz.)
Polykleitosz, A lándzsavívő, Diadumenosz, Sebesült Amazon (Kr. e. V. sz.)
Paioniosz, Szárnyaló Niké /darabokban, Olimpia/ (Kr. e. V. sz.)

Hellenisztikum

Szkopasz, Tegea, Athene Alea-templom (Kr. e. IV. sz.)
Timotheosz, Aszklepión, Epidauros (Kr. e. IV. sz.)
Szkopasz, Timotheosz, Leokharész és Bryaxisz, Halikarnasszosz mauzóleumának szobordíszai (Kr. e. IV. sz.)
Ifjabb Polykleitosz, Fegyveres Aphrodité (Kr. e. IV. sz.)
Nauklidesz, Diszkoszvető (Kr. e. IV. sz.)
Praxitelesz, Heraion /eredetiben/, Knidoszi Aphrodité /másolatban/, Gyíköló Apollon, Pihenő szatír, gabi Artemisz, theszpiai Erosz /valamennyi másolatban/ (Kr. e. IV. sz.)
Lyszipposz, Apoxyomenosz (karját a ráragadt olajtól tisztogató atléta), Azara-herma (Kr. e. IV. sz.)
Euthykratesz, Ökölvívó feje, Antiochia város istene (Kr. e. III. sz.)
Chares, Rhodoszi Kolosszus (Kr. e. III. sz.)
Phanis, Áldozó leányka /másolat/ (Kr. e. III. sz.)
Pergamonban, Öngyilkos gallus, a Nagy oltár domborművei (Kr. e. II. sz.)
Polyeuktosz, Demosztenész-portrészobor (Kr. e. III. sz.)
Chryszipposz, Szokratész, Platón, Arisztotelész portrészobrai (Kr. e. III. sz.)
Boethosz, Libát fojtogató gyermek /több másolatban/ (Kr. e. II. sz.)
Myron, Részeg öregasszony (Kr. e. II. sz.)
A tövishúzó /több másolatban/ (Kr. e. II. sz.)
Dirké bűnhődése (A Farnese-bika, Apolloniosz és Tauriszkosz, Kr. e. I. sz.)
Laokon-csoport (Hageszandrosz, Polydorosz, Athenodorosz, Kr. e. I. sz.)

Másoló műhelyek

Róma, Paszitelész, Szeptanosz majd Menelaosz irányításával, Kr. e. I. sz. k.)

Festészet:

Gyakorlatilag csak a görög vázafestés emlékei maradtak fenn eredetiben, s bár volt görög fal-, sőt függőkép-festés ez csak római másolatokból ismert.

A görög vázafestés emlékei névvel azonosíthatók – külön a kerámikus és külön a festő –, ebben is Attika és Athén vezet a VI. századtól kezdve (pl. az ún. François-váza, ERGOTIMOSZ és KLITIÁSZ festő munkája), a század végétől aztán egymást követik a nevesebbnél nevesebb vázafestők: EXEKIASZ (DIONÜSZOSZ-csésze), ANDOKIDÉSZ (HÉRAKLÉSZ-amfora) és SZOSZIÁSZ (ACHILLEUSZ-csésze)–. Valamennyien vörösbarna alpra fekete alakokat festenek. Korábban, mikor még Korinthoszé volt a vezető szerep – és az edények mellett színezett agyagkoporsók is készültek –, világos alpra fekete alakokat festettek.

A Kr. e. V. századtól az edény teste lesz fekete, s az alakok lesznek vörösbarnák. A kor híres vázafestői BRYGOSZ, DURISZ és EUPHRONIOSZ (ez utóbbitól pl. HÉRAKLÉSZ-csésze, HÉRAKLÉSZ és ARTAIOSZ-kratér /borkeverő/, Heteira-csésze, DURIS, pl. NEPTOLEMOS és ODÜSSZEUSZ-csésze, BRYGOSZ pl. HEKTÓR holttestének kiváltása-szkhyphosz, Az ivás következményei-csésze stb.). A PHEIDIÁSZ-korszak után a vázafestés legnagyobb mestere MEIDIÁSZ. A Kr. e. IV. sz.. elsősorban a régi mintákat ismétli (kivétel a MEDEA-váza), legfeljebb a fehér alapú halotti vázákon – lekythoszok – jelennek meg foltfestésű, tehát nem vonalas rajzú jelenetek.

A hellenizmus festői életképeket, vidám jeleneteket, néha egyenesen karikatúrákat (pl. PHYLAX-edények) festettek a kerámiákra.

Már az archaikus korban készültek égetett és festett agyaglapok, függőképeknek (pinakesz, pl. TIMONIDASZ művei). A falfestmények mesterei közül azonban feljegyzésekből csak BULARCHOSZT és KLEANTHÉSZT ismerjük, az első igazán nagy mester az V. századi POLYGNOTOSZ. Legalábbis a kortársak szerint.

Kortársa – és szerzőtársa – volt PHEIDIÁSZ mestere, MIKÓN. Később ZEUXISZ a legismertebb, aki „egyetlen szín árnyalataival többet ér el, mint mások” az akkor használt minden színnel (fehér, fekete, vörös, sárga, barna).

Mellette jó nevük van még PARRHASZIOSZNAK és TIMANTHÉSZNEK.

A IV. században kivilágosodnak és megszaporodnak a színek (pl. az ún. NAGY SÁNDOR szarkofágon). Athénben EUPHANÓR, vidéken, Argoszbán PAMPHILOSZ és PAUSZIÁSZ a leghíresebbek. PHILOXENOSZ megfesti NAGY SÁNDOR és DAREIOSZ párviadalát (mozaikmásolatban fennmaradt), PROTOGENÉSZ, NIKIÁSZ, AETION (NAGY SÁNDOR és ROXANE menyegzője, talán az ún. Aldobrandini menyegző) és a karikatúrista ANTIPHILOSZ a leghíresebbek ebben az időben.

NAGY SÁNDOR udvari festője APELLÉSZ (pl. A habszülte APHRODITÉ, Rágalom stb.), végül híres TIMOMACHOS (pl. MEDEIA /több másolatban is/), ugyanakkor NEALKÉSZ és TIMANTHÉSZ a csataképek, az életképnek DIOSZKURIDÉSZ (Pl. Utcai művészek, /mozaikmásolatban fennmaradt/) a mestere. Híresek még a pergamoni SZOSZOSZ képei (pl. Söpretnen szoba, Ivó galambok /mozaik/ stb.). A fayumi híres múmiaarcképek is valószínű névtelen alexandriai görög festők munkái.

HÍRES GÖRÖG FESTMÉNYEK

Görög vázafestés

François-váza, Klitiász (Kr. e. 570)

Exekiasz, Dionüszosz-csésze (Kr. e. VI. sz.)

Andokidész, Héraklész-amfora (Kr. e. VI. sz.)

Szosziász, Achilleusz-csésze (Kr. e. VI. sz.)

Brygosz, Hektór holttestének kiváltása-szkhyphosz, Az ivás következményei-csésze (Kr. e. V. sz.)

Durisz, Neptolemosz és Odüsszeusz-csésze (Kr. e. V. sz.)

Euphroniosz, Héraklész-csésze, Héraklész és Artaios-kratér, Heteira-csésze (Kr. e. V. sz.)

Görög égetett és festett agyaglapok

Timonidasz művei (Kr. e. VI. sz.)

Falfestmények

Klasszikus kor

Polygnotosz művei (Kr. e. V. sz.)

Philoxenosz, Nagy Sándor és Dareiosz párviadala (mozaikmásolatban, Kr. e. IV. sz.)

Aetion, Nagy Sándor és Roxane menyegzője, (Aldobrandini menyegző, (Kr. e. IV. sz.)

Apellész, A habszülte Aphrodité, Rágalom (Kr. e. IV. sz.)

Timomachosz, Medeia (/több másolatban is/ Kr. e. IV. sz.)

Hellenizmus

Dioszkuridész, Utcái művészek, /mozaikmásolatban fennmaradt/

Szoszosz, Söpretlen szoba, Ivó galambok /mozaik/ (Kr. e. III. sz.)

A görög **iparművészet** fennmaradt szórványemlékeiből nem lehet érdemleges következtetéseket levonni. **Kerámia-művészetük** a festészetbe csúszott át. Használati kerámiájuk fejlett, kisszobraik, a tanagrák szépen festett agyagszobrocskák. **Ötvösművészetüket** MYRMAKIDÉSZ, MYSZ, MENTÓR stb. művészete jellemzi és olyan alkotások mint a KYPSELOSZ-láda, KOLOTESZ aranyasztala a hildesheimi lelet, boscoreali kincs stb.

Irodalom:

A görög költészet legnagyobbjai: természetesen HOMÉROSZ, HÉSZIODOSZ, TÜRTAIOSZ, SZAPPHO, ALKAIOSZ, SZIMONIDÉSZ, PINDAROSZ, KALLIMAKHOSZ, MELEAGROSZ, ANAKREÓN.

Nem fogjuk itt felmondani a világirodalom-tankönyvet, ehelyett a görög tragédia-irodalom néhány kevésbé ismert tényét fogjuk ideiktatni. Hátha ezzel jobban szolgáljuk az irodalmi műveltség ügyét.

A korai görög tragédiák szereplői DIONÜSZOSZ mítoszát mutatták be, Valószínű, hogy a Kr. e. VI. századi Sikyón városában adták először elő ehelyett ADRASZTOSZ argosi királynak a thébai mondakörrel, a LABDAKIDÁK történetével kapcsolatos mítoszát és bár a közönség először nehezményezte a változást, később megszokta azt és az ünnepség egyik fénypontjának tekintette a három tragikus, egy vidám játék – a **tetralógia** – bemutatóját, amelyek szereplői annyiban dionüszisziek, hogy szenvedélyeik sugallatára hallgatnak.

AISZKHÜLOSZTÓL és SZOPHOKLÉSZTÓL hét-hét tragédia maradt az utókorra, EURIPIDÉSZ 17, ránk maradt tragédia és egy szatírdarab szerzője, egy tragédia, a *Rhésos* szerzője ismeretlen, a szerzőség vitatott. Két szatírdaraból csak részletek maradtak fenn. Egyetlenegy játék ihletődik a DIONÜSZOSZ mondakörből, EURIPIDÉSZ *Bakchánsnők* című tragédiája, a többi főleg a PELOPIDÁK és a LABDAKIDÁK sorsát bontogatja. Ugyanakkor mindkét mítoszegyüttes kiválóan alkalmas arra, hogy a szerzők koruk nagy kérdéseire válaszoljanak. Kortárs téma – mitikus megközelítésben – egyetlen akad az összes görög tragédia között AISZKHÜLOSZ *Perzsák* című játéka.

A PELOPIDÁK története AGAMEMNÓN, a PELOPSZ-unoka – ATREUSZ fia – trójai fővezérkedésével kezdődik A háború alatt helyette felesége, KLÜTAIMNÉSZTRA uralkodik, férje unokatestvérével és a királynő titkos kedvesével, AIGISZTHOSSZAL. A hazaérkező királyt megölik, úgymond bosszút állnak azért, mert az fel, akarta áldozni az isteneknek IPHIGENEIÁT, KLÜTAIMNÉSZTRA lányát, másrészt, mert AIGISZTOSZ családjának régebbi sérelmei voltak a királlyal szemben. ATREUSZ annakidején THÜESZTÉSZ három fiának földi maradványait találta föl az apának, AIGISZTHOSZ tehát vérbosszúra köteles. AGAMEMNÓN halála után a nép hazavárja a meggyilkolt király fiát. Legjobban nővére ÉLEKTRA várja, aki annakidején elmenekítette. APOLLÓN sugallatára a barátjával, PÜLADÉSSSZEL hazaérkező ORESZTESZ megöli AIGISZTHOSZT, majd – kis habozás után – anyját is. Mivel ez vérbűn, Delphoiba megy tanácsért. Athénba kell mennie, a népgyűlés bíraskodása elé kell állnia. ATHÉNÉ tanácsára az athéni népgyűlés felmenti, az ERÜNNISZEK azonban tovább üldözik és

tőlük csak úgy szabadulhat meg, hogy elmegy a **tauroszokhoz** és elhozza tőlük ARTEMISZ égből hullott szobrát Ott találkozik testvérel IPHIGENEIÁVAL, aki a tauroszok papnője és akivel – a feladat teljesítése után – hazamenekül. ORESZTÉSZNEK az ERÜNNISZEK is megbocsájtanak, anyja meggyilkolása kötelesség volt, a fiú bosszúja apjáért. (EURIPIDÉSZ: *IPHIGHENIA Auliszban*, *IPHIGENIA a tauroszok között*, *ELEKTRA*, AISZKHÜLOSZ: *AGAMEMNÓN*, *Az áldozók*, *Az EUMENNISZEK*. SZOPHOKLÉSZ: *ELEKTRA*)

A LABDAKIDÁK LABDAKOSZ utódai. A névadó Théba uralkodója, KADMOSZ leszár-
mazottja. LAIOSZT, LABDAKOSZ fiát PELOPSZ megátkozza, hogy saját fia kezétől pusztuljon el.
Mikor a király fia megszületik, ennek bokáját apja átszúrja – innen a név, OIDIPUSZ, *dagadt lábú* –, majd kitétette a Kithairón-hegyre. A szolga megsajnálta a gyermeket, odaadta holmi korinthuszi pásztoroknak, akik elvitték királyukhoz. Az udvarban felnőtt fiú megtudja, hogy nem a király gyermeke, Delphoiba indul, bizonyosságot szerezni származásáról. A válasz: meg fogja ölni apját és feleségül veszi anyját. Ezért nem tér vissza POLÜBOSZHOZ, a korinthuszi királyhoz, akit apjának hisz, hanem másfelé indul. Egy keresztútnál összetalálkozik LAIOSSZAL, aki fiának sora után érdeklődni indult Delphoiba. Összeszólalkoznak és OIDIPUSZ megöli LAIOSZT. Thébaiba megy, közben megfejt a népet rettegésben tartó Szfinx rejtvényeit, s ezzel megmenti a várost. Ezért királlyá választják LAIOSZ helyett és hozzáadják az özvegy királynét, IOKASZTÉT. A házasságból négy gyerek születik, ETEOKLÉSZ, POLÜNEIKÉSZ, ANTIGONE és ISZMÉNÉ. A városban pestis üt ki, KREÓN, OIDIPUSZ sógora azt a hírt hozza Delphoiból, hogy a járvány csak akkor szűnik meg, ha megbüntetik LAIOSZ gyilkosát. A nyomozás során fokozatosan kiderül előtte saját bűnössége. IOKASZTÉ öngyilkos lesz, ő pedig felesége ruhájának csatjával kiszúrja saját szeméit. Két fia a város fölötti hatalomért vívott harcban egymás kezétől esik el, OIDIPUSZ Attika egyik barlangjában éli le további életét. Thébai uralkodója KREÓN lesz, aki megpróbálja hazacsalni OIDIPUSZT, mert az istenek legyőzhetetlenséget ígérnek az őt befogadó országnak, de hiába. Nem engedi eltemettetni a szülőföldje ellen forduló POLÜNEIKÉSZT, ANTIGONE parancsa ellenére eltemeteti. Halállal bűnhődik, de a halált választja vőlegénye, HAIMÓN, KREÓN fia is. A zsarnok KREÓN tehát magára marad és ezzel beteljesedik tragédiája. (SZOPHOKLÉSZ: *OIDIPUSZ király*, *OIDIPUSZ Kolonoszban*, *ANTIGONÉ*, AISZKHÜLOSZ: *Heten Thébai ellen*, EURIPIDÉSZ: *Phoinikiai nők*, *Oltalomkeresők*)

A ránk maradt többi tragédia HÉRAKLÉSZ mítoszának néhány elemét (EURIPIDÉSZ: *Órjöngő HÉRAKLÉSZ*, SZOPHOKLÉSZ: *Trakhiszi nők*, EURIPIDÉSZ: *HÉRAKLIDÁK*), e mítoszok egyik mellékszálát, EURIPIDÉSZ *ALKÉSZTISZ* című tragédiája, a PROMÉTHEUSZ-mítoszt (AISZKHÜLOSZ: *Leláncolt PROMÉTHEUSZ*), a DANAIDÁK történetét (AISZKHÜLOSZ: *Oltalomkeresők*), az argonauták történetének tragikus végét (EURIPIDÉSZ: *MÉDEIA*) dolgozza fel, és APOLLÓN mítoszaihoz kapcsolódik EURIPIDÉSZ *IÓN* című tragédiája.

Zene:

A görög archaikus zene első időszaka a kisázsiai partokra emigrált görögök nevéhez kötődik a legenda szerint ugyanis itt találták volna fel a lantot – kithara – és a sípot – aulos. Mindenesetre Kr. e. a VII. században, a kontinensen már avatott mesterei vannak a muzsikának, OLYMPOS az *aulodikus*, TERPANDROS pedig a *kitharodikus* zene szakembere. A Dionyszosz-kultusz természetes közege a zene, a tánc és a költészet összefonódásának, nem véletlen a három együttes művelése az isten ünnepein. A legnagyobbakról, ARIONRÓL és LASOSRÓL a legkorábbi, VII-VI. századi források is, megemlékeznek.

A görög muzsikát végigkíséri az a PYTHAGORÁSZTÓL származó, MAJD PLATONNÁL és ARISZTOXENOSZNÁL visszatérő gondolat, hogy a két főhangszer, s az egyes hangsorok – *dór*, *fríg*, *líd*, s később a *mixolíd*, illetve ezek modális megfelelői, a *fríg*, *dór*, *ión* és *lokriszi* – önálló jellemmel bírnak.

A görög zenében hétfokú, diatonikus hangsorok vannak. A hangszereik az említettek mellett *pánsíp*, többféle *furulya*, *hegedűhöz* hasonló *vonós hangszer*, *többféle pengetős hangszer*, *dobok*.

Tánc:

Létrehozója az összeretet, EROSZ. Körtáncokat, füzértáncokat jártak, állítólag krétai eredetű a *pyrrhiké*, már kontinentális, de harci tánc az *embatérión* – bevonuló tánc – és a *gymnopaideia* – a birkózó tánc. Káriából származik az ARTEMIS tiszteletére járt leánytánc, DÉMÉTER tiszteletére járták a *Kalathoszt*, a kosártáncot, a DIONÜSZOSZ-kultusz táncai extatikus női-, férfi- és párostáncok voltak, mint a *fátyoltánc*, a *szatírtáncok* vagy a *bacchanáliák*. A tragédiák tánca volt az *emmeleia*, a komédiáké a *kordax* és a *kómosz*.

ETRUSZK MŰVÉSZET

Kr. e. VII-IV. sz.

Háttér:

Kr. e. a X. századtól, nagyjából a mai Toszkána területén éltek és városi társadalmat virágoztattak fel az **etruszkok**. Legvalószínűbb, hogy – eredetüket tekintve – őslakókkal keveredett indoeurópaiak, akiket jelentős kis-ázsiai – etnikai és kulturális – hatás ért. Nyelvüket a mai napig nem sikerült megfejteni, olyan városaikban, mint Veii, Caere, Tarquinii, Volaterra, Volsinii, Clusium stb. fejlett, urbanizált, erősen differenciált társadalom képe rajzolódik ki. Uralkodók hatalmi jelvényei Róma uralkodóinak hatalmi jelképei lesznek, az etruszk gondolkodás és művészet alkotásait Róma magáénak vallja. Temetőikben a sírkamrákban szarkofágokat találtak, rajtuk gyakran a halott, sőt családja életnagyságú szobraival, a hamvvedrek egyiptomi előképekhez hasonlítanak, a sírbolt olyan, mintha a halott lakása lenne.

Nagyjából a Kr. e. X. században alba-longai latin pásztorok települnek le a Tiberis partján. A Palatinus benépesítésének emléke ROMULUS és REMUS története. A betelepülők benépesítik az Esquelinus és Caelius dombokat is és szövetségre lépnek egymással. A Quirinalison és a Viminalison megtelepedett **sabellusokkal** – később **sabinokkal** – is szövetségre lépnek, a kapcsolat létrejöttének mitikus emléke a szabin nők elrablásának mondája. Ez mintegy 250 évig tartó folyamat volt, jelentős etruszk hatás alatt. Irodalmi emlékek ezt a kort nevezik a királyok korának (Kr. e. 753-510). királyok: ROMULUS, NUMA POMPILIUS, TULLUS HOSTILIUS, ANCUS MARTIUS, TARQUINIUS, PRISCUS, SERVIUS TULLIUS, TARQUINIUS SUPERBUS. Elűzésük története a VI. században Rómában, a Capitoliumon letelepedett etruszkok uralmának végét is jelenti. Körülbelül Kr. e. 570 táján kezdik építeni a Forumot, és mintegy másfél évszázad kifejlődik a történelem egyik első világvárosa.

Közben, mintegy Kr. e. 750 körül kezdődik Itáliában a görög gyarmatosítás, 700-ig az etruszkok meghódítják a félsziget középső részét és Kr. e. 510-ig uralják a félszigetet. 524-ben a görögök Cumae-i győzelme megállítja az etruszk terjeszkedést.

Kr. e. 700 körül megszerzik a SZIBÜLLA-könyveket.

Róma a királyság korában 300 nemzetségre – gens –, 30 curiára és 3 törzsre oszlik, élükön a királlyal – rex –, a lakosság vagyon szerint patriciusokra – vagyonosokra – és plebejusokra – szegényekre, az átszervezésekkor feloszlott törzsek maradékai és idegenek – oszlott. A király legfőbb katonai vezér, főpap és főbíró is, 100, később 300, SULLA korától 600, IULIUS CAESAR idejétől 900 tagú szenátus és a nemzetségfők népgyűlése segíti.

Kr. e. 510-ben TARQUINIUS SUPERBUS zsarnoki uralma ellen felkelés tör ki, az uralkodót elkergetik, a királyságot megszüntetik.

Vallás:

Antropomorfizálással először az etruszkoknál találkozunk. Leghamarabb, akárcsak az égei kultúrákban, egy – férfiből, asszonyból és lányból álló – égi istenhármas – a TINIA, UNI, és MENVRA alkotta – istencsoport alakul ki, a férfinek, TINIANAK háromféle villáma van, az egyiket saját szándékai szerint használhatja, a másikat a többi isten belegezésével, a harmadikkal a sorsistenek rendelkeznek. Ő az ég ura, a kettős istenszövetség ura. UNI a felesége, MENVRA a lánya. Fontos etruszk istenek még APLU – APOLLÓVAL azonosodik majd –, HERCLE – HERAKLÉSZ –, MARI – ARÉSZ, a rómaiaknál MARS. Földi istenek még LIBER, a bor istene, LIBERA és CERES, az alvilágihoz MANTUS és MANIA tartozik, az egyik alvilági isten neve ismeretlen. Ellenséges az emberekkel VETISL és VELKHANS isten, meg CHARUN démon. A világmindenség Égre, Földre és Alvilágra oszlik, ez utóbbiban haláldémonok is élnek, akiknek madárfejük, szárnyuk és emberi testük van. A földi istenhármas mellett léteznek az emberi tevékenységekkel kapcsolatos szellemek, SETHLANS a Tűz, SATRI a gabona, TURAN, a Termékenység szelleme, fölöttük áll NORTIA, a Sors istennője, VERTUMNUS/VORTUMNUS és VERTUMNA/VORTUMNA, az évszakok változásának istenei. Az ember életét a természet erői és a Sors szabja meg, 120-90 éves periódusokban, amelynek fordulópontjait az istenek akarata szabja meg és ehhez alkalmazkodni kell.

A városokat az isteni világképnek megfelelően É-D és K-Ny tengelyre kell telepíteni, ahogy azt VEGOVE nimfa tanácsolta, a természet tele van az isteni akaratok megnyilvánulásaival, de meg kell érteni a jeleket. Ezt mutatják az áldozati állatok belsősegei, amiből jóstak, TAGES szellem útmutatásainak megfelelően. A Piacenzában talált bronzmáj egyes részeire fel van írva, hogy melyik istenség akarata tükröződik a máj megfelelő részében. Voltak szerencsés, meg szerencsétlen napjaik és használtak jóskönyveket is.

Az apajogú **latin-szabin** társadalom a férfiisteneket hozta előtérbe. A főisten JUPITER, DEUS PATER, DIU-PITER. A név a szanszkrit DYAUŠ-PITAR formában rekonstituálható.

MARS eredetileg termékenységisten, a férfierő megtestesítője, később, az etruszkoknál a harc szelleme, a MARIS/MARS összeolvadásából.

A korai Róma plebejus rétegeinek istenei, szemben a patríciusok etruszk hagyományaival, CERES, LIBER és LIBERA, görögös mintára.

Ősi Appenini-félszigeti istenség volt, SETHLANS helyét foglalta el VOLCANUS, a VOLCANEMZETSÉG istene.

SZATURNUSZ – SAETURNUS, latiumi mitikus király, kultúrhérosz, valójában etruszk isten, aki a vetést védelmezi.

JUNÓ eredetileg szintén etruszk származású. Melléknevei a SOSPITA, *Megmentő* –, LUCINA, a *Világosságra Hozó*, mint a szülő nők segítője – MONETA, a *Veszélyek Jelzője* – utalás az istennő szent libáira, Róma megmentőire. A JUNÓNAK ebben a templomában berendezett római állami pénzverde alapján **moneta**, **monedă**, **monay**, **monnai** a pénz neve számos nyelvben.

MINERVA – az etruszkoknál még MENVRA – ATHÉNE alakjával olvadt egybe. A szerzett képességek – a kézművesek, művészek, a bölcsesség – istennője. Kultusza később beolvadt a MÁRIA-kultuszba, Rómában a XIII. századból ismeretes a **MARIA SOPRA MINERVA** templom.

Építészet:

Lakóépület: Etruria mocsaras vidék, érthető, hogy vidéken a föld felszínére épített – tehát be nem ásott – kunyhólakás terjedt el. Mivel városépítésükre nagyon hatnak görög gyarmatok előképei, a városi szegényebb rétegek lakása görög mintára az emeletes, kényelmi berendezések nélküli bérház.

Palota: nem igazán elterjedt, helyette vidéken, de városok külterületén is az átriumos – központi udvar köré telepített, befelé lejtő tetejű, úgynevezett füstös – udvarház-típus uralkodott, a majdani római vidéki ház előképe. Ez kőalapra épült, gyakran megalit-, ritkábban faragott kőlabazattal.

Kultikus épületek: templomaiknak a görög templomok szolgáltak mintául, régi római szerzők leírásaiból ismerjük őket. Magas talapzaton álló, oszlopos, magas tetejű, mély eresztű, égetett agyagdíszítésű gerendázatú, előcsarnokos templomaik voltak.

A görög mintákra épült etruszk templom már nem összehatásával igyekszik szemlélőjére és a hívőre hatni, hanem a homlokzattal és a belső térrel. Magas talapzaton áll, bejáratát csak előlről, a lépcsők felől lehet elérni. Itt van az oszlopos, erősen kihangsúlyozott előcsarnok. A cella téglalap alakú, keletelt, ajtajával szemben van az isten szobra. Kívülről a cellát oszlopfolyosó veszi körül. Legjobban a görög peripteroszhoz hasonlít. A két istennek szentelt kettős templomokban közös az alap, a homlokzat, egymás mellett külön cellákban és külön szobrok előtt tisztelik a két istent.

Az etruszk lakóház és a templom a római lakóháznak, templomnak volt a mintája.

Az építőanyagok: fa, agyag, kő.

Katonai építkezések: erődítmények, városfalak

Emlékművek: sírépítmények, földbeásott, a lakáshoz hasonló kupolasírok, koporsó-szobrok égetett agyagból, síremlékek, háborús és sportgyőzelmek építményei.

Településrendezés: piactér (forum, főtér), O alak, két, a forumon egymást keresztező főutcával. Helyenként van kezdetleges csatornázás is.

Épületszerkezetek: Megtámasztás tömör falazattal, fagerendákkal, térlefedés álboltozattal, dongaboltozattal áthidalás gerendákkal. Alátámasztás oszlopokkal.

Középületek: nincsenek, a településeken csak külsőre utánozzák a görög gyarmatokat. Vannak viszont tereptárgyaik, jó utak, hidak, csatornák, ezek építését tőlük tanulják a rómaiak. A boltozást is.

NÉHÁNY JELENTŐSEBB ETRUSZK ÉPÍTMÉNY

Porta Augusta, Perugia (Kr. e. VI. sz. k.)

Temető, Volsinii, Perugia, Volterra, Cerveteri (Kr. e. VI. sz. k.)

Városkapu, Volterra (Kr. e. VI. sz. k.)

Szobrászat:

Ugyancsak görög hatásra fejlődik, de az archaikus kor színvonalán megáll. Merev, archaikus mosolyú, nyersebb, darabosabb, de élethű, színezett szobrok készülnek a rendelkezésre álló legközségesebb anyagból, égetett agyagból és később bronzból. Ilyenek sírládáik is. Szarkofágjaik agyagból vannak, fedelükön ugyanebből az anyagból a végleg nyugvó – és néha kedves családjának – szobra, „csak meg nem szólalnak”. Máskor a sírban, felkőnyökölve az ágyon, az asztal mellett ülnek, mintha csak úgy mellékesen haltak volna meg. Mindenesetre, az etruszk szobrászatnak jó hírneve volt a korai Rómában: a Kr. e. VI. században VULCA etruszk, veji szobrászt hívják meg, hogy alkotásaival JUPITER CAPITOLINUS templomát felékesítse. Valószínű, hogy ugyanő faragta a Veji-i APOLLON-TEMPLOM szobrait. Ugyancsak az etruszk szobrászatot – ezúttal a bronz állatmintázást – dicséri, hogy Róma se szó, se beszéd, egyszerűen ki- és elsajátította a Capitoliumi farkas szobrát – két primitív gyermekszobrocskával fejelve meg az etruszk szobrászok nagyszerű munkáját –, és kinevezte azt jelképeknek, a ROMULUS ÉS REMUS farkasának, de úgy, hogy századok múltával, még késő oldalági rokonoknak is jutott másolataiból.

PÁR HÍRESEBB ETRUSZK SZOBOR

Kiméra, oroszlánfejű, kecsketestű, kígyófarkú, tűzokádó mitológiai alak, Arezzo (Kr. e. 700. k.)
Szarkofág, Cerveteri (Kr. e. 500. k.)
Capitoliumi farkas (Kr. e. 500. k., csak Romániában 20 másolatban)
Apollon, Veji (Kr. e. 500. k.)
Házaspár, Volterra (Kr. e. IV. sz. k., Kr. e. II. sz.)
A Volumniusok szarkofágja génuszok szobraival, Perugia (Kr. e. II. sz.)
Arringatore (életnagyságú, álló bronzszobor), Firenze (Kr. e. I. sz.)

Festészet:

Két irányban fejlődik, egyrészt vaskosabban, primitívebben utánozva az archaikus görög vázafestészetet, a fekete- és vörösalakos edényeket utánozva.

Másrészt falfestészetük jelentős. Elsősorban sírépítményeiket díszítik velük. A korai időszak sasfejű, oroszlántestű „sírőrző” szörnyei távoli rokonok a mezopotámiai lamassukkal, később fantasztikus jelenetek, mitikus szörnyek, démonok kerülnek a sírkamrák falára, még később hétköznapiabb – általában vidám – ábrázolások: vadászatok, lakomák, énekesek, tornászok, lovasok, temetési szertartások, mitológiai jelenetek. Bekarcolt, biztos vonalvezetésű, élénken színezett képeket festenek a falakra (pl. Harcosok, Szamnusz, Történelmi, jelenet, Vulci stb.)

Irodalom:

Az etruszkok nyelvét és írásbeliségét mindmáig nem sikerült megfejteni.

Zene:

Amennyit tudunk róla, hétfokú és melodikus volt, hangszeres kísérőzene és tánczene. Hangszereik a faliképek tanúsága szerint héthúrú lant és kettős furulya.

Tánc:

Mivel élő etruszk nem maradt, a sírok faliképeire vagyunk utalva. Ezek szerint voltak fegyver-, termékenység-, kultikus és halotti táncaik, amiben a fej- és a végtagok tartásának, a karok ritmikus mozgásának nagy szerepe volt.

RÓMA MŰVÉSZETE

Kr. e. VI. sz. – Kr. u. IV. sz.

Háttér:

Az Appenini félsziget Kr. e. II. évezred elején, 1900 körül élte meg azt, hogy indoeurópai törzsek telepedjenek le a nem indoeurópai őslakosság közé, a fejlett bronzkor – a mükénei típusú civilizáció – gyakorlatilag a Kr. e. XV-XIII. között zajlik a félszigeten. Mikor a mükénei korszak véget ér, kialakul egy helyi jegyeket mutató, főként kettős csonka kúp alakú halotti urnáiról ismert és megkülönböztetett helyi civilizáció.

Nagyjából Kr. e. 1700 körül indul el az őslakó **ligur** és **aborigo** törzsekre rátelepedő második indoeurópai hullám, a **latinok-faliscusok** bevándorlása.

Kr. e. 1200 táján érkezik a harmadik hullám, kezdődik az **oskusok** és az **umberek** betelepődése, a vas felhasználása Itáliában. Az egy Bologna közelében levő Villanova faluról nevet kapott, indoeurópai megalapozottságú műveltség alkalmas arra, hogy belső fejlődés eredményeképpen kitermeljen egy, a félsziget dinamikus fejlődését eredményező társadalmat.

A Kr. e. X. – VIII században telepednek meg a félsziget kelti partjainál különféle **illír** törzsek.

Nagyjából a Kr. e. X. században alba-longai latin pásztorok települnek le a Tiberis partján. A Palatinus benépesítésének emléke ROMULUS és REMUS története. A betelepülők benépesítik az Esquelinus és Caelius dombokat is és szövetségre lépnek egymással. A Quirinalison és a Viminalison megtelepedett **sabellusokkal** – később **sabinokkal** – is szövetségre lépnek, a kapcsolat létrejöttének mítikus emléke a szabin nők elrablásának mondája. Ez mintegy 250 évig tartó folyamat volt. Irodalmi emlékek ezt a kort nevezik a királyok korának (Kr. e. 753-510). királyok: ROMULUS, NUMA POMPILIUS, TULLUS HOSTILIUS, ANCUS MARTIUS, TARQUINIUS, PRISCUS, SERVIUS TULLIUS, TARQUINIUS SUPERBUS. Körülbelül Kr. e. 570 táján kezdik építeni a Forumot, és mintegy másfél évszázad kifejlődik a történelem egyik első világvárosa.

Kr. e. 700 körül megszerzik a SZIBÜLLA-könyveket.

Róma a királyság korában 300 nemzetségre – gens –, 30 curiára és 3 törzsre oszlik, élükön a királlyal – rex –, a lakosság vagyon szerint patriciusokra – vagyonosokra – és plebejusokra – szegényekre, az átszervezésekkor feloszlott törzsek maradékai és idegenek – oszlott. A király legfőbb katonai vezér, főpap és főbíró is, 100, később 300, SULLA korától 600, IULIUS CAESAR idejétől 900 tagú szenátus és a nemzetségfők népgyűlése segíti.

Kr. e. 510-ben TARQUINIUS SUPERBUS zsarnoki uralma ellen felkelés tör ki, az uralkodót elkergetik, a királyságot megszüntetik. A hatalom gyakorlását választott konzulokra bízák.

Kr. e. 509. A JUPITER--templom felépítése a Capitoliumon

Kr. e. 508. Győztes háború PORSENNA etruszk uralkodóval.

Kr. e. 498-493 Eredményes háború a latinok ellen.

Kr. e. 494. A plebejusok első kivonulása, két, négy, majd tíz néptribun – érdekképviselő – választása.

Kr. e. 451-449. A tizenkét táblás törvény – az írott szokásjog – rögzítése. 447. Két questor – kincstárnok – megválasztása, 445-től az egyik consul kötelezően plebejus.

Kr. e. 406-396. Győzedelmes háború Veii ellen. 396. Kelta támadás, végül sikeres védekezés. 376. Földreform, részleges adósság-elengedés.

Kr.-e. 367. A Concordia-templom megnyitása a Forumon.

Kr. e. 358-348. Különböző szövetségekkel sikerül átvészelní a Róma elleni támadásokat.

Kr. e. 327-304. A félsziget népeinek második vesztes háborúja Róma ellen. 298-290. A harmadik vesztes háború. 280-275 között a Tarentum és a PÜRRHOSZ király elleni háborús győzelmek eredményeképpen Róma birtokolja az egész Appenini félszigetet.

Kr. e. 264-241. Az első pun háború, Róma Karthágóval vetélkedik a Földközi tenger uralásáért. Szicília elfoglalása a punoktól.

Kr. e. 229-228 Az első illír háború. Róma elkezd terjeszkedni kelet felé.

Kr. e. 225-222. Az első gall háború. 219. A második illír háború. 218. A második pun háború. HANNIBÁL átkel az Alpokon. 216-ban Cannanél Róma elszenvedi legsúlyosabb vereségét. 211. A SCIPIO-testvérek győzelmei. 201. Karthágó kapitulál.

Kr. e. 215-146. A négy makedón háborúban Róma elfoglalja a görög birtokokat. 149-146 között zajlik a harmadik pun háború, Karthágót földig rombolják. Elfoglalják Hispániát

Kr. e. 133 TIBERIUS SEMPRONIUS GRACCHUS földreformja, meggyilkolása, testvére reformkísérletei. Hatalmi harcok a vagyontalan és a vagyonos rétegek között.

Kr. e. 107-105. MARIUS katonai reformjai. A hadsereg megerősödése.

Kr. e. 100-61. Róma terjeszkedése Ázsia felé.

Kr. e. 83 A JUPITER-templom leégése, a jóskönyvek elpusztulása.

Kr. e. 76. A jóskönyvek újramegszerzése Kis-Ázsiából.

Kr. e. 73-71. A SPARTACUS-felkelés

Kr. e. 62. CATILINA összeesküvése és annak leleplezése.
 Kr. e. 59-49 CAESAR consulsága és a galliai hadjárat
 Kr. e. 49-45. Polgárháború Rómában, CAESAR diktátornak és örökös konzulnak választják.
 Kr. e. 44-ben CAESAR meggyilkolják.
 Kr. e. 27. A köztársaság bukása, OCTAVIANUS kitüntetik az AUGUSTUS névvel, sikeres hadjáratok mindenfelé, a császári uralom megszervezése principátus néven.
 Kr. e. 8. – Kr. u. 5. A germánok első komolyabb megmozdulásai, zavargások Judeában.
 Kr. e. 1. A hagyomány szerint JÉZUS születésének éve.
 9. Az Ara Pacis felépítése
 14-41. TIBERIUS, majd CALIGULA császárok uralkodása. Őket 41-68 között CLAUDIUS, majd NERO követi. 68-69 között négy császára van Rómának, 69-81 között VESPASIANUS császársága.
 70. Jeruzsálem elfoglalása.
 96-ig DOMITIANUS uralkodik, őt követi a 117-ig uralkodó TRAIANUS, aki elfoglalja Dáciát, Armenia, Mezopotamia és Assyria provinciákkal együtt Alatta éri el a legnagyobb kiterjedést a római birodalom.
 117-138 között HADRIANUS, utána 138-161-ig ANTONINUS PIUS, aztán MARCUS AURELIUS, VERUS, majd meggyilkolásáig 161-193 között COMMODUS uralkodik.
 193-197 a polgárháború kora. 193-tól SEPTIMIUS SEVERUS, utána CARACALLA, MACRINUS, aztán ELEGABALUS uralkodik. Ennek meggyilkolása után ALEXANDER, MAXIMINUS THRAX, a GORDIANUSOK, PHILIPPUS ARABUS kerülnek Róma trónjára. 248-251. Háború a gótokkal.
 253-261. DECIUS uralkodása. Az első általános keresztényüldözés. DECIUS eleste után TREBONIANUS GALLUS kerül hatalomra. Ellencsászárok.
 261-271. VALERIANUS és GALLIENUS párhuzamos uralkodása Keleten és Nyugaton, Róma folyamatos gyengülése. GALLIENUS uralma alatt – 260-267 – tetőzik a válság. CLAUDIUS GOTHICUS uralkodása után DOMITIUS AURELIANUS lép trónra 270-ben, aki helyreállítja a birodalom egységét és hatalmát. Utódai 271-284 között folytatják az AURELIANUS megkezdte folyamatot.
 284-305 között DIOCLETIANUS uralkodik, átszervezi a birodalmat, 303-ban irtóhadjárat a keresztények ellen. Halála után CONSTANTINUS kerül hatalomra – NAGY KONSTANTIN, császár 306-337 között – aki alatt először polgárháború zajlik, amiben győz. Elismeri a keresztény vallást – kibocsátja a milánói türelmi rendeletet –, felavatja Konstantinápolyt. Utódai gyakorlatilag felosztják 337-ben a birodalmat keleti és nyugati félre.
 391. Hivatalosan betiltják a nem keresztény vallásokat.
 392-395. I. THEODOSIUS uralkodása, a birodalom hivatalos felosztása, a kereszténység államvallássá nyilvánítása.
 400 körül. A SZIBÜLLA-könyvek, mint „a pogányság támasza” elégetése
 476-ban, mintegy 100 év vergődés után ODOAKER **herul** vezér lemondítja az utolsó nyugatrómai császárt, ROMULUS AUGUSTULUST és a hatalmi jelvényeket Konstantinápolyba küldi. A nyugatrómai birodalom önálló **germán** államokra hull szét, Itáliában **herul**, Hispániában és Galliában **nyugati gót**, a Rajna mentén **frank**, Kelet-Galliában **burgund**, Afrikában **vándál**, Pannóniában **keleti gót** állam jön létre.

Vallás:

A rómaiak becsületes üzenetet kötnek isteneikkel. Elismerik hatalmukat, azt, hogy erősebbek az embernél, tisztelik őket, pontosan, lelkiismeretesen áldoznak nekik, ennek megfelelően az istenek támogatják az embereket, teljesítik azok kívánságait. A fogadalmi emlék-

művek zárómondata bizonyítja ezt, a „*Fogadalmát teljesítette, mert (az isten) megérdemelte*” mondat mögött teljesített kérés van. Ha teljesületlen lenne, az emléket nem állították volna.

A legősibb római felfogások olyan emberfeletti hatalmak – **numenek** – létét feltételezték amelyek segítik vagy gátolják az ember munkáját. Ezek még személytelenek. Ilyenek a **Laresek**, a nagycsalád – több nemzedékes család – és annak vagyona védelmezői, a **Geniusok**, a nagycsalád, a nemzetség fenntartói, gyarapítói, a **Penatesek**, akik a települést a lakóházat védik és lehetnek **penates familiares**, meg **penates publici**, a **Manesek** pedig a halottak jóakaró szellemei. Velük szemben hogy a **Larvae** és a **Lemures**, a lidércek és a kísértetek ártó hatását ellensúlyozzák, az emberek különböző szertartásokkal kell, hogy védekezzenek ellenük. A **numeneknek** ajándékokkal vagy áldozatokkal lehet kedveskedni, mágikus szertartás keretei között. Mikor testet öltenek, a **lares compitalesek**, a tájak védelmezői, ünnepén, a **compitaliakon**, a telektulajdonosok mutattak be áldozatokat. A **lares familiares**, a családi **laresek** és a **penatesek** előtt naponta áldoztak. A hónapok jeles napjain – **calendae, nonae, idus** – és a családi ünnepeken virágokkal díszítették a laresek szobraikat. Mágikus szertartást mutat be OVIDIUS.

Továbbélnék a paleolitikumi totemizmus maradványai. A Capitoliumi farkas néven ismert szobor – és a hozzákapcsolódó legenda – jó példája ennek, a Róma mitikus alapítót szoptató anyafarkas annakidején totemállata lehetett valamelyik alapító törzsnek, a **Lupercalia** – Farkasünnep – és a lupercusok – farkaspapok – Róma legrégebbi hagyományrétegéhez tartoztak.

Mikor testet öltenek az indoeurópaiak istenei, előbb – az anyajogú földműves társadalom gyakorlatának megfelelően –, a Földanya, a **Terra Mater** és annak istennője CERES körvonalazódik. Hasonló alak, mint a görög DÉMÉTER, funkciója és jellemzői is megegyeznek azzal. Matriachális revival – TITUS LIVIUS (*Ab urbe condita*, I. 20) szerint Alba Longa egyik fő istennője volt –, VESTA, a házi tűzhelyek szűz istennője, akit később a görög HESZTIÁVAL azonosítanak. Az egyik misztériumvallás, a *Bona Dea* szertartásai kizárólag nők számára vannak fenntartva.

Itt kell megemlítenünk azt, hogy Róma a különféle meghódított népek vallásosságát, ha az nem ütközött az államérdekkel, különösebb mérlegelés nélkül elfogadta. Ez volt az **interpretatio romana** – az idegen vallások rómainak értelmezése –, ami például azt jelentette, hogy a már a Kr. e. II. században elterjedt, Keletről, Frígiából származó KÜBELÉT, mint **Magna Matert** – *Nagy Istennőt* – tisztelték.

A Kr. u. I. század elején terjed Egyiptomból az IZISZ-OZIRISZ-SZERÁPISZ kultusz. Nem hivatalosan a provinciákig terjed a hatása, Pannoniában Savariában, a mai Szombathelyen találtak ISIS-templomot. Rómában CLAUDIUS alatt épül fel ISIS temploma. SERAPISNAK CARACALLA alatt építenek nagy templomot a **Quirinalison**.

A Kr. u. I. század végén terjed el, főképp a katonák között a perzsa MITHRASZ-kultusz. Most nem térünk itt ki rá.

Az biztos 222-35 között Rómában templomot építenek ATARGATISZ – DEA SYRIA – tiszteletére, ami azt bizonyítja, hogy ennek a keleti istennőnek az orgiasztikus kultuszát Rómában szabadon gyakorolták. Az ugyancsak szíriai **Sol Invictus** kultuszát a Kr. u. III. század elején maga ELEGABALUS – HELIOGABALUS – császár honosítja meg, római templomát AURELIANUS építteti föl 273 táján, és a „**natalis Sol Invictus**”-t, „*a legyőzhetetlen Nap születésnapját*” 274 december 25-re teszi.

Rómában eredetileg a JUPITER-MARS-QUIRINUS istenhármast imádták, ezt egészíti ki a Kr. e. VI. században a JUPITER-JUNÓ-MINERVA hármas, hogy aztán Kr. e. 217-től egy szübillai jóslat szerint hat istenpár alkossa a nagy istenek – a **dii maiores** – rendszerét, amelybe a JUPITER-JUNÓ, NEPTUNUS-MINERVA, MARS-VENUS, APOLLO-DIANA, VOLCANUS-VESTA, MERCURIUS-CERES istenpárok tartoznak. A többi isten a **dii minores** vagy a **dii**

indigamentorum, a kis istenek, vagy a pillanatistenek közé tartozik, őket jobb mitológiai lexikonok tudnák csak felsorolni.

Beszélnünk kell viszont arról a jelenségről, ami valamikor Kr. e. 29-ben kezdődik, azzal, hogy a szenátus határozata alapján AUGUSTUS császár isteni nemzőerejének – **Geniusának** – minden magán- és hivatalos vendégeskedés, lakoma alkalmával áldozni kell. Rómában a császár tisztelete csak halála után ölt isteni dimenziót. A provinciákon már a még élő császárt is istenítik, ez – az apoteózis – Julius Caesarral kezdődik, templomát már halála után 15 évvel felépítik, templomot építenek AUGUSTUS, VESPASIANUS és TRAIANUS, majd HADRIANUS, ANTONIUS PIUS és felesége, MARCUS AURELIUS valamint MAXENTIUS fia, ROMULUS tiszteletére. Még DIOCLETIANUS életében szokásba jön, hogy a császárok **Geniusainak** a szobrai előtt imádkoznak és áldozatot mutatnak be. Ennek a kereszténység megjelenésével és elterjedésével lesz mélyreható következménye.

Róma erkölcsi rendjét a tételes jog és a szokásjog, de mindenekfölött a jogrend szabályozza. A társadalom az isteni rend megtestesülése, **pax deum**. A **ius divinum** – az isteni jog – írja elő a polgár viszonyát az istenekhez Minden kihágás a JUPITER és az istenek védelmezte erkölcsi rend elleni véték, amelyet az istenek átka és ennek gyakorlati következményei követnek. Ám minden kihágást jóvá lehet tenni, **expíálható**, az embernek az élete a Sorstól – **latum** – függ és ki kell érdemelnie az istenek segítségét a **do ut des** – adj, hogy kapj – pragmatista életelve szerint. A polgár életében elválnak egymástól a közügyek – **rei publicii** – és a magánügyek – **rei privata**. Az utóbbit az előbbinek kell alárendelni. A egyéni érték mércéi az erény, **virtus**, a dicsőség, **gloria**, az alázat, **pietas**, a hűség, **fides**, a közbecsület, **dignitas**, a népfenség, a **maiestas populi Romani**. A közjó mindenek fölött van, **salus populi Romani suprema lex**. Etikájuk kulcsfogalma a jámborság, kegyesség, **pietas**, a szülőtisztelet és gyermekszeretet, a közösség megbecsülése és az állam védelme. Valamennyi az istenekhez való helyes viszonyuláson múlik. Ennek megfelelően, bűn a lázadás az istenek ellen, a szülő- és testvérgyűlölet, a csalás, hitszegés, árulás, a fősვნყség.

A család feje az apa, a **pater familias**. Hatalma korlátlan, **patria potestas**, felesége, a **mater familias** úr a gyerekek, **liberi**, és a rabszolgák, **servi** fölött. A család feje fegyelmet, **disciplina** tart, tekintélye van és mikor cselekszik, ebben a meggondoltság, **diligentia**, a szigor, **severitas** és az önuralom, **continentia** vezérli. A fiatalok az idősebbek példájára, **mos maiorum** nőnek fel. A fiatalokat a szerénység, **modestia**, a tisztelet, **reverentia**, az engedelmesség, **obsequium**, az őszinteség, **verecundia** és a szemérmesség, **pudicitia** jellemzi. A családi fegyelem, **disciplina domestica**, a katonai fegyelemnek, **disciplina militaria**, így Róma hatalmának az alapja.

Az isten tiszteletének helye meg volt otthon és a társadalomban egyaránt.

Odahaza a **laresek** és **penatesek** tiszteletének helye a **lariumban**, a házikápolnában volt, ott volt a **manesek** halottkultuszának a helye is és ott ápolták a családi tűzhelyet. A **lareseknek**, **maneseknek** és a **penateseknek** rendszeresen áldoztak.

Az őskorban szent ligetekben, esetleg kövekből, gyeptől összehordott **arákon**, áldozóasztalokon mutatták be az áldozatokat. Később, elsősorban a nagy, mindenütt tisztelt isteneknek, a **forumokon** építenek templomokat. A **forum** a római település központja, a **cardo** – az É-D tengely – és a **decumanus** – a K-Ny tengely – metszéspontjában volt, általában oszlopfolyosóval bekerített tér, amelyen középületek álltak, a **curia**, vagyis a tanács háza, a **basilica**, ami egyszerre ítélező hely és vásárcsarnok, a carcer – fogház –, Rómában itt van a **comitium**, vagyis a népgyűlések helye és a **rostra**, a Kr. e. 338-ban elfogott hajók anyagából összerótt szószék, a **regia**, a főpap székhelye, a győztes császárok ide állíttatnak diadalíveket, emlékoszlopokat.

Eredetileg a **pater familias**, a családatya volt a pap, ő mutatta be a **sacra privata pro gentibus** áldozatokat, a **lareseknek**, a **maneseknek** és **penateseknek** címzett áldozatot. A hivatalos közös ünnepeken – **sacra publica pro populo romano** – hivatásos papok végezték

a szertartásokat. A főpapok kezdetben haton, majd tizenketten voltak, **sacerdotes** vagy **pontifices** nevet viseltek, felük **patricius**, felük **plebejus** származású volt, testületet alkottak és ők voltak az ország legfelső kultuszhatósága. Ők határozták meg az ünnep-naptárat, ők feleltek a vallási törvények és előírások betartásáért, ők voltak az istentiszteleti ceremóniák meghatározói és arra is ők ügyeltek, amit a többi papok csinálnak. Élükön a **pontifex maximus** állt, őt előbb maguk közül választották, később a szenátus nevezte ki élete tartalmára. Az uralkodó helyettese volt. Sokszor maguk az uralkodók viselték ezt a címet. Neki volt alárendelve a **rex sacrorum**, az áldozó király, aki mint pap, a hajdani uralkodó kultikus feladatait gyakorolta, a madárjósok, az **augurok** 15 tagú és a béljósok, a **haruspexek** 60 tagú papi testülete. Az előbbieket a madarak repüléséből és az állatok viselkedéséből, az utóbbiak – etruszk módra – az áldozati állatok belsősegeiből próbálták a jövőre következtetni.

A SYBILLA-könyveket a tizenötök áldozó bizottsága, a **XV. viri sacri faciundis** őrizte. JUPITER, MARS és QUIRINUS papjai voltak a **flamenek**. A három nagy flamen arisztokrata, patricius volt. A **flamen Dialis** JUPITER-pap volt, főtisztviselői rangban. Számos kötöttség szabályozta tevékenységét, például, ha felesége, a **flaminica** – JUNÓ papnője – elhalálozott, le kellett mondania. A **flamen Martialis** és a **flamen Quirinalis** a másik két isten kultuszának főpapja volt.

A **flamines minores** – tizenkét tagú testület – alsóbbrendű istenek szolgálatát látta el. Papi rendek voltak a **lupercusok** – a farkaspapok –, a **salii** – MARS 12, majd 24 papja – a **fratres arvaes** – mezei testvérek –, termékenységvarázslók –, a **fetiales** – hadi heroldok, a nemzetközi jog 20 letéteményese – stb. Egy, két, négy, majd hat papnője volt VESTÁNAK. Ők előkelő családból származó, tíz évesen 30 évre a **virgo Vestalis maxima** vezetése alatt a VESTA-szüzek közé lépő lányok voltak, különleges előjogokkal.

A főpapok gyakorlatilag különleges funkciókkal felruházott világiak, sokszor politikusok, polgári hatalmasságok is. Ez jelzi, hogy a vallás gyakorlása egyben politikai tett Rómában. Nem arra gondolunk, hogy a hadüzeneteket papok végzik az erre szolgáló szertartásokkal, még arról se, hogy ostromkor a papok ünnepélyesen felszólítják az idegen isteneket, álljanak át hozzájuk, ahol több tiszteletet fognak kapni, mint eredeti hazájukban. Egyszerű üzlet ez, **do, ut des**. Gondolunk viszont arra, hogy minden fontosabb egyéni és állami cselekedet előtt Rómában gondosan megkérdik az illetékes papot, hogy szerencsés vagy szerencsétlen a kezdésre kijelölt nap, hogy a cselekedetek, pl. városalapítás előjeleit – megannyi más fontos cselekvés előjeleivel együtt – gondosan és sokáig vizsgálják, már csak a tévedések elkerülése végett is, hogy úgy ne járjanak, mint a neves hadvezér, aki csakis az előjelek figyelmen kívül hagyása miatt vesztette el döntő csatáját –, Róma kizárólag ezért került veszélybe mindig –, hiszen, ha az istenek figyelmeztetésére hallgatnak a politikusok, akkor csakis győzelemről győzelemre haladnak.

A szerencsés napokon – **dies fasti** –, az istenek – gyakorlatban a **pontifexek**, a papok – engedélyezték világi tevékenységek végzését, a **dies comitialeseken** pedig mindenekelőtt a népgyűléseket tartották. A szerencsétlen napokon – **dies nefasti** – tilos volt bírósági tárgyalást, népgyűlést tartani, a 233 munkanapból pedig 43 napon tiltva volt a politikai élet. Ezeken a napokon viszont megengedték a törvénykezést.

Róma komolyan vette a Kr. e. I. században élt jogtudós és főpap, MUCIUS SCAEVOLA, nem a hős, csak késői utóda gondolatát, miszerint létezik a költők vallása – a mitológia –, amelyben az hisz, aki akar, van a filozófusok vallása – az istenekről szóló igaz tanítás, amelyet, jobb, ha a nép meg se ismer – és létezik a politikai, azaz állami vallás – aminek a lényege a szertartások rendszere, amelyeket be kell tartani, mert ezekkel szerzi meg az állam az istenek jóindulatát, bizonyítható az állam iránti hűség. Gyakorlatilag a vallás nem annyira hit, mint inkább állampolgári fegyelem dolga.

Kezdetben a holtakat eltemették. Később – etruszk és görög hatásra – az égetés szokása terjedt el, az összegyűjtött hamvakat urnában fülkébe – **columbariumokba**, kis falifülkébe,

úgymond galambdúcbokba – temették, sírmellékletekkel. Ezek a túlvilági életben való hitet bizonyítják.

A sírhelyeket és a temetőket a lakóházaktól távolabb, gyakran országút mellé telepítik. Napoca hajdani római sírjainak legszebbjei a MIKÓ-kertből, az egykori római város falain kívülről kerültek elő.

A legfontosabb kultikus cselekedet **az áldozat bemutatása**. Volt vértelen és véres áldozat. A **vértelen áldozat** gyümölcs, gabona, finomsütemény, tej, bor felajánlása az isteneknek. A **véres áldozat** háziállatok körbehajtása a településen, majd az oltár előtti levágásuk. Ezt a **victimarius** végzi el. Házasságkötéskor JUPITERNEK bárányt, MARSNAK a **suovetaurilia** alkalmából disznót, juhot és bikát kellett áldozni. Az áldozat lehetett fogadalmi – ilyen volt az első termés felajánlása Jupiternek, a **ver sacrum** –, a **lecisternium** alkalmával az isteneknek is terítettek, a **libatio** folyadék, tej, víz, bor, olaj kultikus felajánlása – kiöntése, kiloccsantása – volt, a halottak szellemei és az istenek kielégítésére.

A kultikus cselekményt imák elmondása nyomatékosította, ennek szövege szabályozott, rögzített, felkeléskor, lefekvés előtt, étkezésekkor, fontos alkalmakkor kellett elmondani őket, az istenek megszólítása bennük **sancte, venerabilis, aeterne, bone, optime, magne, potens, omnipotens, pulcher**, vagyis *szent, tiszteletreméltó, örök, jó, legjobb, nagy, hatalmas, mindenható, dicső*.

A könyörgő- és hálaünnepek körmenetein a férfiak fejükön koszorúval, kezükben babérággal, a nők kibontott hajjal vettek részt, körbejárták Róma minden templomát és valamennyiben áldozatokat mutattak be az isteneknek. Később a konzulok vagy a szenátus írják elő, hogy melyik császár vagy hadvezér tiszteletére tartják a **szupplikációt**.

Év elején a konzulok nyilvánosan fogadalmat, **votat** tesznek az állam, később a császár jólétéért Hasonlóképpen, a hadvezérek háború kezdetekor felajánlják áldozatul a zsákmány egy részét, néha az egészet.

A lényegbe vágó tényeket esküvel erősítik meg. Az eskü szent, a hamis esküt halállal büntetik. A legnagyobb és legszentebb eskü a JUPITERRE való esküvés:

Szintén különleges a **sacramentum**, a harci jelképre tett eskü. Mágikus-vallási értelme is volt, ez később – szentség értelemben – átment a kereszténységbe is.

Ha az istenek megharagudtak valamiért, előjellel tudatták neheztelésüket, ez volt a **prodigium**. Semlegesíteni lehetett a **remediummal** – a segédeszközzel –, annak mineműségét a SZÜBILLÁK jóskönyveiből lehetett kiolvasni, esetleg az **augurok** állapították meg madarak vagy madárcsapatok repülésének irányából, gyorsaságából, más körülményeiből, bizonyos állatok viselkedéséből, például a tyúkok evéséből.

Építészet:

Lakások: A római falusi szabad közrendűek fából, kőből, földből épült, félig fölbeásott kunyhókban lakhattak, a falusi rabszolgák pedig istállóknál nem különb tömegszálláson, hiszen „*beszélő szerszámnak*” tekintették őket. A *colonusok* – földet részében művelő rabszolgák, akik megválthatták magukat a többlettermelés révén – a szegény szabadokéhoz hasonló zsúpfedeles kunyhókban laktak.

A városi szegények külvárosi – de saját – a falusiakhoz hasonló kunyhókban, a belvárosi proletárok – ne csodálkozzunk, ezzel a kifejezéssel eredetileg az ingyenélő, Rómába tódult városi szegény szabadokat nevezték meg –, többemeletes, kényelmi berendezések nélküli, sötét bérházakban laktak – néhány ilyent Ostiában, Róma kikötőjében tártak föl.

Paloták: természetesen, mindenek előtt a császári paloták hatalmas, boltozatos termei szűrnak szemet. Félreértés ne essék: ezek a paloták elsősorban reprezentációs célokat szolgáltak, a császárok vidéki házaikban – esetleg palotáik lakásra inkább alkalmas részeiben – éltek magánéletüket.

Ez az életmódot éltek a római patríciusok – a régi római főúri családok magas rangú államhivatalnok vagy katonatiszt leszármazottai – is. Lakópalotájuk elsősorban a „felkapaszkodottaknak”, a pénzarisztokratáknak volt, házuk utánozta a császári paloták fényűzését, azok eleganciája nélkül.

A gazdagok vidéken – pagusokban tehát tanyákon, innen „pogány”, ‘tanyasi’, ‘nem keresztény’ szavunk –, esetleg a vicusokban, tehát falvakon is építkeztek, itt volt valódi lakásuk, városon csak kényszerből tartózkodtak.. Lakásuk ún. átriumos ház volt, az átrium a római ház közös tartózkodásra szolgáló középtere, eredetileg a tűzhellyel, később a befelé lejtő házfedelekről (compluvium) lecsorgó esővizet felfogó, téglalap alakú medencével (impluvium). Körben befelé nyíló hálósobák esetleg termék is vannak, ablakok nélkül, a háznak ugyanis nincsenek ablakai, a vidéki rablásokat megelőzendő. VITRUVIUS, a nagy római építész öt típusát különbözteti meg: a tuscanicum, a legegyszerűbb toszkán forma, általában nyaraló, tetrastylum (a compluviumot négy oszlop tartja), corinthium (oszlopcsarnokos forma), displuvium (kifelé hajlik a teteje), testitudinatum (sátortetős). Hátról van a díszudvar és a fogadóterem. A szolgák – biztonsági okokból – a házon kívül élnek és ott van a gazdaság is.

Az átriumos ház alaprajza képünkön látható, tulajdonképpen a görög lakóház fejlettebb változata.

Kultikus épületek: ilyenek gyakorlatilag a római templom tekinthető. Mintája az etruszk templom, annak pedig a görög peripteros, úgy, hogy az magas alépítményre (krepidoma, postamentum) kerül, a hátsó és az oldalfalaihoz féloszlopokat tesznek és csak előlről vezet bejáratukhoz lépcső (pl. Fortuna Virilis-templom, Róma, Nîmes, Pola, stb).

A görög mintákra épült etruszk és római templom már nem összehatásával igyekezik szemléltetőre és a hívőre hatni, hanem a homlokzattal és a belső térrel. Magas talapzaton áll, bejáratát csak előlről, a lépcsők felől lehet elérni. Itt van az oszlopos, erősen kihangsúlyozott előcsarnok. A cella téglalap alakú, keletelt, ajtajával szemben van az isten szobra. Kívülről a cellát oszlopfolyosó veszi körül. Legjobban a görög peripteroshoz hasonlít. A két istennek szentelt kettős templomokban közös az alap, a homlokzat, egymás mellett külön cellákban és külön szobrok előtt tisztelik a két istent.

A római körtemplomot általában legtöbbször korinthusi oszlopok övezik. A Pantheon kivétel, az első római centrális építmény, ami egyedül maradt épen az ókori Róma épületei közül.

Kell beszélnünk más, többé-kevésbé vallásos jellegű római építményekről is. Ilyenek a **szabadtéri oltárok**, pl. AUGUSTUS császár I. század elei békeoltára, a **diadalívek**, amelyek a császárkultusz jellegzetes termékei, pl. TITUS diadalíve a római Forumon, a **diadaloszlopok**, amelyek mintaképe az ismert TRAIANUS oszlopa, rajta a császár szobrával, amit 663-ban levesznek, hogy helyébe 1587-ben SZENT PÉTER szobra kerüljön, a **győzelmi emlékművek** – a beléjük vagy melléjük épített oltárral –, mint az Adamclisi-i emlékmű, stb.

Egyáltalán, Róma talán legnagyobb kulturális érdeme nyitottsága volt, az hogy befogadta a meghódított népek műveltségéből az értékeket, ezeket sajátjává tudta tenni, szabványosította és elterjesztette mindenütt, ahol rómaiak éltek.

Az építőanyagok: *fa, agyag, kő, égetett agyag, cserép, falazó- és vakolóhabarcs (az első homok és helyben oltott mész, a második téglapor és gipsz keveréke), cement, mázatlan és mázas fali- és padlócsespe stb.*

Katonai építkezések: a Római Birodalom egész területén egyformák, szabványosak voltak – sok minden mellett – a katonai épületek.

A rómaiaknak többféle katonai építményük volt. Ezek közül itt elsősorban az ún. tereptárgyakat, utakat, hidakat említjük. A Birodalom mintegy 75 000 km. műútja 5-8 m. széles, alapozása egy-két réteg habarcsba rakott terméskő, erre döngölt betont tettek (*1/3 rész habarcs, 2/3 rész zúzottkő vagy vulkáni tufa*), habarcsba rakott sokszögű kő, összesen mintegy 1 m. vastagságban.. IULIUS CAESAR és AUGUSTUS uralkodása között portolán, írott-rajzolt

útvonalvázlat készült katonai majd polgári használatra. Ismert példányát *Tabula PEUTINGERIÁNAK* nevezik. Az utak mellett mérföldenként mérföldkövek voltak, rajtuk a 0 mérföldig lévő távolsággal.

TRAIANUS parancsára DAMASZKUSZI APOLLODOROSZ építette 103-105 között a Duna Drobetánál volt, 1135 m hosszú, 14 m széles hídját, amelynek kőpillérei egymástól 33 m.-re voltak. Ezen túl, a mosztári kőhidat csak a szerb-horvát-bosnyák konfliktusban „sikerült” lerombolni, egy franciaországi római kőhídhöz pedig egész világháború kellett.

Ha ennél a fejezetnél tartunk, írjuk ide, hogy egy római légiónál – nehézfegyverzetű hivatásos gyalogos katonákból és könnyűfegyverzetű segédalakulatokból álló, mintegy 1+1 hadosztálynak megfelelő római alakulat –, egy építészből, egy vízmesterből, egy csőmes-terből, egy útépitő mérnökből és egy – mai szóval topográfus mérnökből – álló mérnökkari tiszti csoport tartozott. Egy légióban 10, legalább itáliai eredetű katonákból álló cohors, egy cohorsban 3 manipulus, egy manipulusban 2 centuria volt és felderítőként egy lovas alakulat – turma – is tartozott hozzá. Az auxiliákhoz – segédalakulatokhoz – a provinciákról származó gyalogosok mellett különleges fegyverzetű katonák – pl. parittyások – és lovas alakulatok – alae – tartoztak.

A városok köré védőfalakat, bástyákat, kapuépítményeket építettek. A határokon mindenekelőtt megtisztították 30 m szélességben a határsávot, majd látótávolságra egymástól őr- és jelzőtoronyokat építettek. A limeseket erre kijelölt alakulatok védték, a határon belül, attól legalább egy napi járásra, 30 km.-re segédalakulatok, 100-120 km.-re légiosok voltak.

Róma-szerte megegyezett a castrumok – katonai táborok – felépítése. Az előírások betartása mind az állandó, mind az időszakos, mind a légios, mind a segédalakulati táborok számára kötelező volt, ez látható pl. a Kolozsvár melletti Gyalu és Szamosújvár segédalakulati és Torda légios táboraiiban.

A castrum fallal körülvett téglalap volt, a fal minden oldalán, középen egy-egy bástyákkal megerősített kapuval. A fal előtt töltés húzódott, előtte sánccal. A castrumot hosszában és keresztben széles utak metszették, a rövidebb a Via principalis, a hosszabb a Via praetoria/decumana. Metszésüknél volt az egység parancsnokának szállása, előtte az oltár, mellette jobbra és balra a törzstisztek szállásai. Mögöttük volt az alacsonyabb rangú tisztek, az altisztek és a legénység hálóhelye, aztán következtek – például Gyaluban, ahol hispániai lovas ala, zászlóalj állomásozott –, az istállók. Az állandó táborok neve castra stativa volt. Kisebb ezrednyi, zászlóaljnyi alakulat – tehát cohors vagy ala – castellumban, a Kr. u. IV-V. században burgusban lakott.

Településrendezés: a Birodalomban négyszöges hosszanti, sokszöges és kör alakú központi terek, téregyüttesek voltak és „*Minden út Rómába vezet*” alapon, csillag alakú útrendszer. A településeken keresztülhaladnak a főutak.

Épületszerkezetek: Megtámasztás gerendákkal, támaszos és íves teherhordó szerkezetekkel. Térlefedés síkfödémmel, boltozással (*ismerik a donga-, kereszt-, gömb- és kolostorboltozatokat*), alátámasztás oszlopokkal, pillérekkel.

Oszlopok és oszloprendek dolgában a dór, ión és korinthuszi mellett ismernek más, csak a rómaiakra jellemző oszlopokat és oszloprendeket.

A RÓMAIAKRA JELLEMZŐ OSZLOPOK ÉS OSZLOPRENDEK

Toszkán oszlop és oszloprend

Más néven római dór oszloprend vagy etruszk oszloprend

Oszlopszék: bázis

Oszlopláb: plinthosz, torosz, trokhiilosz

Törzs: általában 16-20 vájatos, de néha vájat nélküli

Oszlopnyak (hüpotrakhhélion): pálcátág választja el a törzstől

Echinus: negyedkör keresztmetszetű, sima, néha tojásléccel díszített

Az architráv sima, máskor rozettás metopékkal és triglifekkel ékes, a geizónról a mutulusok elmaradhatnak, a párkányzat fogas díszítésű.

Kompozit oszlop és oszloprend

A ión és a korinthuszi fejezetek egyesítése. Az akantuszleveles kelyhet ión echinus és voluta koronázza, az abacus alatt négy átlós, levelekkel díszített sarokcsigával.

Középületek: a rómaiaknál legalább három fajta középület volt: a mai értelemben vett középület, azaz a köz dolgainak intéző helyei, mint a városházák, (curiák), törvényszékek, levéltárak (tabularium), piacterek (főtér, forum). Voltak nyilvános helyek, mint a templomok, fürdők (thermae) színházak (amphiteatrum), sportpályák, kocsipályák és lóversenyek színhelyei, cirkuszok (circus), vásárcsarnokok, ahová minden római polgárnak szabad volt a belépés. Végül voltak tereptárgyaik, vízvezetékek, medencék, szennycsatornák, stb.

Mindhárom fajta középületről kell néhány szót szólnunk. Az első csoport épületei a nyilvánosság, a római jogrend nyilvánossága épületei. Közpénzből, adókból épült, egyszerű, nem hivalkodó építmények, funkcionális, megközelíthető és mindenkitől igénybevehető közösségi épületek.

A templomokról a maguk helyén írtunk. A fürdők Rómában a klubokat helyettesítették, a császárkortól terjednek el. Öltöző (apodyterium), hideg fürdő (frigidarium), langyos helyiség (tepidarium), forró fürdő (caldarium), izzasztó (laconicum) a részei, CARACALLA és DIOCLETIANUS thermái máig neves római látványosságok.

A színházak görög alapformái meghonosodtak ugyan Itáliában, de a rómaiak kőből alépítményt csináltak a lejtőre épített, lépcsős amfiteátrumnak és ugyancsak kőből építették azt.

A stadionok, kocsi- és lóversenypályák megmaradtak görög eredetijükben, bár a sportversenyek megfogyatkoztak, legfeljebb a kocsiversenyek – mint látványosság – tartották meg korábbi helyüket, körülbelül a mai autóversenyekhez hasonlóan. Helyettük viszont elszaporodtak a véres cirkuszi gladiátorviadatok. A cirkusz – két egymásnak fordított amfiteátrum közös nézőtérrel, amelynek a hosszanti oldalán vannak a lelátók, keskeny oldalain meg az istállók, kifutók stb. Az aréna hosszában korlát (spina) van, két végén három-három céloszloppal, a középső sávban általában obeliszk és szobrok voltak. A legnagyobb ilyen épület a római Circus Maximus volt 185 000 férőhellyel, de a római Colosseum – 50 000 férőhely, emeletenként más, dór, ión, korinthuszi oszlopsorok –, vagy a polai se voltak, jelentéktelenek.

Végül, de nem utolsó sorban, minden nagyobb városban volt bazilika – törvényépület és kereskedelmi csarnok, tőzsde, háromhajós, nyitott fedélszékű, megemelt középhajós épület, amely egyedül volt elég nagy ahhoz, hogy az új vallás, a kereszténység híveit mind befogadja.

A tereptárgyak közül már elemeztük az utakat és a hidakat. Az I. századtól kezdve épített földalatti vízmedencék világvárosok, Róma, Bizánc tengernyi ivóvízzel való ellátását szolgálták. Még Kr. e. a VII-VI. században, az etruszkok építették Róma ma is működő szennyvízcsatornáját, a Cloaca Maximat. Most ehhez újabbak épülnek, Róma és Bizánc világvárosok. Sőt, a félmillió Jeruzsálem is az. Legalábbis lakóinak, akik vízvezeték és szennyvíz-alagutat építenek. A provincián! De építenek több kilométeres aquaductust, vízvezeték – a Birodalom erre nyomásálló, szabványosított ólomcsöveket, golyós- és pillangószelepeket használt –, Nîmes, tehát egy galliai, szintén nem túl nagy település mellett (Pont du Gard). Amiből levonható a következtetés, hogy bár zsarnoki volt Róma és a császárok uralma, azért ez nem érintette a szabadok jogát arra nézve, hogy a birodalom egész területén római állampolgárnak érezzék magukat, akiknek minden fő- és székvárosi kényelem jár.

NÉHÁNY HÍRES RÓMAI ÉPÍTMÉNY

Az etruszk királyok kora

Iuppiter temploma, Fortuna Virillis Róma (Kr. e. VI. sz.)

Forum Romanum (Kr. e. VI-IV. sz.)

A Köztársaság kora

Via Appia (Kr. e. 312 k.)
Aemilius-híd, ma Ponte Rotto, átépítve 142 (Kr. e. 179.)
Aqua Marcia (Kr. e. 146 k.)
Pompeji, amfiteátrum (Kr. e. 80.)
Cestius- és Fabritius-hidak (Kr. e. 62.)

A császárság kora

Forum Augusti (Kr. e. 20. k.)
Marcellus színháza (Kr. e. 13. k.)
A Colosseum felavatása (Kr. u. 80.)
Titus diadalíve (Kr. u. 81.)
Traianus oszlopa (117)
Pantheon (118-128)
Hadrianus síremléke (130-132)
Caracalla thermái (206-216)
Nagy Konstantin moseli hídja (300 k.)
Maxentius bazilikája, a Basilica Nova (305-312)

Provinciák

A Fucino-tó lecsapolása (52)
Apollodorosz drobetai Duna-hídja (103-105)
Diocletianus palotája (300 k.)

Szobrászat:

Etruszk gyökerei vannak. Mindenekelőtt a portrészobrászat jelentős (POMPEIUS, BRUTUS, CICERO, CAESAR portréi stb.). Később eluralkodott egyféle eszményítés, de a római portrészobor még így is megőrizte jellemző erejét (pl. az AUGUSTUS-szobrok, HADRIANUS portréi stb.). Külön műfajjá vált Rómában a történelmi dombormű (l. az Ara Pacis, TRAIANUS oszlopa, TITUS diadalíve domborműveit stb.).

A göröghöz képest a római szobrászat csak technikailag változott, eszközeiben (*pl. futófűró*) és a kidolgozásban (*pl. a haj fellazítása, csiszolás, a szembogár bevájása* stb.). A hellenizmus eltávolítja őket a természetességtől, uralomra jut a stilizálás, a római szobrászat természetes úton jut el Bizánchoz.

PÁR HÍRES RÓMAI SZOBOR

Pompeius, Brutus, Cicero, Caesar portréi
Augustus-szobrok, Vespasianus, Traianus, Hadrianus, Nagy Konstantin portréi
Marcus Aurelius lovas szobra (173 k.)
Rhea Sylvia mondája, szarkofág-dombormű, márvány (III. sz.)
Symmachus-diptichon, elefántcsont (IV. sz.)
Ara Pacis, Traianus oszlopa, Titus diadalíve, Nagy Konstantin diadalíve domborművei (Kr. e. 13-Kr. u. 315-ig)

Festészet:

Nem igazán jelentős. A Pompeji-i és Herculaneum-i ásatások válaszoltak a római festéssel kapcsolatos esetleges kérdéseinkre. Mindenekelőtt: Rómában első sorban a harmad- és negyedrangú görög festészet jutott térhez. A romvárosokban talált legkorábbi festmények (Kr. e. 100-Kr. e. 50) – faliképek – színes márványberakást utánoznak. A második korszak képei, Kr. e. mintegy 50-től Kr. születéséig nagy képmezőkön sokalakos jeleneteket – gyakorlatilag híres görög festményeket – örökítenek meg. A harmadik stílus az építészeti kereteket mindenféle térnövelő, szemfényvesztő elemmel keveri (kis képmezők, de pl. nyitott ablak Kr.

születésétől kb. Kr. u. 50-ig), végül a negyedik korszak teljesen mellőzi a valóságot, szép ÁMOROKAT, apró, képzeletbeli alakokat fest (Kr. u. 50-79)

A római **iparművészet** két ága ékeskedik eredeti alkotásokkal. Egyik a **kerámiaipar**, amely túl azon, hogy az egész birodalomban jó minőségű és olcsó árut gyártott, előállította az ún. *terra sigillata* (bélyegzett föld) edényeket, amelyek, lett légyen a Birodalomban bárhol a műhely, az anyagot lepecsételt csomagban kapták Itáliából. Ez a császárkori, vékonyfalú égetett, pecsételt domborműves agyagedény vékony vörös mázzal volt bevonva és legszebb példányai AUGUSTUS császár uralkodása alatt az itáliai Arezzóban készültek.

A másik iparművészeti sláger a rómaiak idejében önállósodó **üvegművesség** terméke, a hálódíszes üveg, a *Vas diatretum*. A vastag üvegfalból kiköszörült, az alappal csak pár ponton érintkező, áttört díszítmény hálóként veszi körül az edényt (pl. edény Szekszárdról, váza Münchenben, Kölnben, New Yorkban stb.)

Ezen kívül természetesen fejlett volt a római **fémfeldolgozás** (jó példa erre a nagy vihart kiváltó SOUZA-kincs), az **ékkő-megmunkálás** (WESSELÉNYI kámea és gemma-gyűjtemény, Zilah stb.), a **bútorművesség** és a **textilművesség** is. Sajnos, a római iparművesség emlékeiből kevés maradt fenn.

Irodalom:

A rómaiak írásbeliségéről a fennmaradt emlékek tanúskodnak, mindenekelőtt az, hogy bár kötelező iskolarendszerük nem volt, a városi települések mindegyikében létezett írni, olvasni, számolni tanító, birodalmi hivatalnok tanítós iskolák.

Rengeteg feliratos római sírkő, nagyon sok veterán katona elbocsátó levele, sok két- vagy háromlappos dyptichon és tryptichon maradt ránk, s bár igaz, hogy a régi rómaiak nem ismerték a kisbetűt, azért virágzó írásbeliséget és irodalmat hagytak ránk.

Mindenekelőtt verseket. A római időmértékes verselés az egész modern költészet alapja. Aeneas az eposz római művelője. TITUS MACCIUS PLAUTUS, PUBLIUS TERENTIUS AFER, GAIUS VALERIUS CATULLUS, PUBLIUS VERGILIUS MARO, QUINTUS HORATIUS FLACCUS, ALBUS TIBULLUS, SEXTUS PROPERTIUS, PUBLIUS OVIDIUS NASO, GAIUS IULIUS PHAEDRUS, MARCUS VALERIUS MARTIALIS, DECIMUS MAGNUS AUSONIUS, ANICIUS MANLIUS SEVERINUS BOETHIUS megannyi jó későbbi versnek, egész vers-világirodalmunknak lett forrása. Az értekező prózát MARCUS TULLIUS CICERO tette naggyá, olyan történetírók mellett mint a császár IULIUS CAESAR, PUBLIUS CORNELIUS TACITUS és TITUS LIVIUS. Végül, de nem utolsónak, a történelem első lapját, az Acta Durnát Rómában adták ki. Most olyan apróság, mint PLAUTUS *Miles gloriosus*, *Hetvenkedő katonája*, ez a római katonába oltott görög vígjátékfigura, ne is zavarjon minket. Az bizonyos, hogy a világirodalom Athénban és Rómában keletkezett.

Zene:

Mellékszerepet játszott. Volt szertartási muzsika templomi ünnepeken, katonazene, színpadi zene, utcai, cirkuszi muzsika, valamennyi alkalmi zene, mindegy a minősége, nem volt fontos az elméleti alapja. A hangszerek közül elsősorban a ritmushangszerek játszottak szerepet, egész sor pengetős hangszert ismertek, a dobok játszottak nagy szerepet. Fontos reprezentatív hangszerük volt az orgona, vízzel működő változata Aquincumból került elő.

Tánc:

Etruszk közvetítéssel, mint a histriók művészete, pantomimként szórakoztatta Róma előkelőseit. Közöséges szórakozásnak tartották. Volt vallásos változata is, a szaturnáliákon erkölcstelen táncokat jártak. „*Józan ember nem táncol*”, jelentették ki, még a köztársaság idején és ehhez tartották magukat. A tánc Rómában csak szórakoztató műfaj volt.

A VÁNDORNÉPEK MŰVÉSZETE

I. évezred eleje – Kr. u. IX. sz.

Háttér:

Nagyjából a Kr. e. VI. századtól időszámításunk kezdetéig tart a pusztai népek hatalmas és többé-kevésbé egységes műveltsége. Ezek a velük konfliktusba keveredő görögökhöz – egy betűírással írni tudó néphez képest „barbár” – neolitikus, nagyállattartó pásztornépek

Maria GHIMBUȚAȘ, a Nyugaton élő neves, román származású ősrégész szerint már az ötödik-negyedik évezred fordulóján megérkeznek Kelet-Közép-Európába az első neolitikus pásztornépek. Itt csak annyit jegyeznénk meg róluk, hogy a ló valószínű házasítói voltak, akik már apajogú társadalomban éltek, különösebb ellenállás nélkül rohanták le a Cucuteni-Tripolje-Erőd típusú neolitikus földművelő csoportokat. Ismertebb nevük a Kurgán népesség. Első csoportjaik a Káspi-tó környékén alakulnak ki, a Szrednij Sztog II. néven emlegetett lelőhelyen feltárt sírhalmaikat kis, apróbb kövekből álló körök övezik. A Kurgán II. népesség a IV. évezred fordulóján özönlik be Keleteurópába, megkülönböztető jegyük a sírhalmaik fölé rakott 1-2 m magas dombocskák, a halomsír. A harmadik évezred fordulóján, az uszatovoinak nevezett szakaszban valószínű, hogy a Kaukázus népei közvetítésével megismerik a rezes és Kr. e. 2900 táján ismét előzönlük Kelet- és Közép-Európát, eljutnak az Égei tengerhez, miközben halottaikat fából épült sírkamrákba temetik, majd ezeket hatalmas földhalommal takarják. Egyes kutatók bennük látják az indoeurópaiak elődjait.

Közép- és Nyugateurópa népeit ez idő tájt még csak kis mértékben, az érintkezési felületek közvetlen közelében befolyásolják a Földközi tenger népei. Ugyanakkor az, hogy Ázsiában a Kr. e. második- első ezredév fordulóján nomád állattenyésztő lovasnépek alakulnak ki, és ez új helyzet elé állítja az egész eurázsiai régiót. Mikor a Kr. e. IX. század elején a **hunok** megtámadják Észak-Kínát, s a Csou dinasztiahoz tartozó *Szuán* császár (Kr. e. 827-782) sikeresen védekezik ellenük, a továbbiakban nyugati főirányú hun terjeszkedés a sztyeppe népek egész sorát mozdítja meg. Kr. e. 700-500 táján ez a mozgás már a mai Dél-Oroszországtól és Ukrajnától Közép-Európáig érzik, ahol a **szkíták** közvetlenül a közép-európai **kelta** csoportokkal kerülnek kapcsolatba.

Utalnánk itt arra, hogy az indoeurópai, fehér emberi gög, más, nem úgy mond „árja”, nem a görög-római kultúra emléiről leszakadt civilizációk lebecsülése vétkes és káros gondolkodásmód és felfogás, más kultúrák a maguk helyén és korában semmivel nem alacsonyabb rendűek ezeknél. „*Felsőbbrendű*” európai civilizációnk dél-nyugat ázsiai, anatóliai, kis-ázsiai meghatározottsága a történelem alapjainak ismerője számára egyértelmű. A nyelvészek tanúsága szerint az *indoeurópai népesség* hazája egy Franciaország és a kirgiz sztyeppe közötti keskeny földcsík, alapnyelvük felbomlása és szétvándorlásuk legkésőbb Kr. e. 2500 táján már zajlott. A nyelvcsalád 12 ágának – görög, *kelta*, *germán*, *tokhár*, *hettita*, *indoiráni*, *örmény*, *albán*, *balti szláv*, *trák-frig*, *illír* – hajdani és mai beszélői között éppúgy ott vannak a franciák, németek, oroszok, görögök, olaszok, románok, albánok, szerbek, mint az irániak, afgánok, India számos népe, vagy éppen a dard nyelvek beszélői, például a romák. Egyik se magasabb rendű a másiknál és együtt semmivel se különbek a feltehetőleg az Arab félszigeten kialakult sémi-hámi nyelvcsalád, az urál-altáji nyelvcsalád, az altáji nyelveket beszélő, vagy a sino-tibeti nyelvcsalád nyelveit használó ázsiai népek, más kontinensek más nyelvcsaládokhoz tartozó képviselőinél. Csak más körülmények közé születtek, más történelmeket éltek meg. De ez nem alsóbb- vagy felsőbbrendűség forrása.

Ezt azért mondjuk el, mert több évszázados beidegződések következtében a lovas nomád népeket és mai utódaikat sokszor már-már az Antikrisztus megtestesítőiként igyekeznek felmutatni bizonyos áltudományos felfogások és adott típusú politikai propagandák képviselői. A régészet és a történelem bizonyítékai szerint a sztyeppe népek a mezo-

litikum vadász-, majd a neolitikum földművelő-állattenyésztő emberének állattenyésztésre való szakosodása, kulturálisan ehhez való alkalmazkodása következtében alakultak ki. Mi több, a földműveléssel kapcsolatos ismereteiket sem veszítették el, alkalom adtán ezeket hasznosították is. Ugyanakkor az állatok terelése, a legelők biztosítása, a vadászat patriarchális, férfiközpontú, az erőszakot elfogadó és azt más érvekkel szemben előnyben részesítő, könnyen hadakozó társadalmakba való szerveződést követelt meg tőlük, ám amelyek semmivel se voltak kegyetlenebbek, vagy éppenséggel fejletlenebbek, mint a főként földműves népek társadalmai. Igaz, a máig fennmaradt írott dokumentumokat ők, mint íráshoz hamarabb eljutott társadalmak írták. Ez azonban más kérdés.

A szkíták (Kr. e. 500 k. – Kr. e. 300 k.) totemhitű állattenyésztő lovasnépek voltak, művészetüket elsősorban sírokból ismerjük, uralkodói halomsíraik káprázatos aranykincsei a szentpétervári Ermitázs hatalmas termeit töltik. Már magyar leleteik is mutatják, hogy a görögöktől szkítának nevezett társadalom nem volt egységes. A közhiedelem ellenére a Kárpát-medence szkíta népességének legalább két csoportja földművelő volt!

Persze ez semmit se von le a művészetükről kialakult képből, abból, hogy kiválóan ismerték az állattartást és minden azzal járó. A zöldhalompusztai, leroskadó szarvast ábrázoló lelet – pajzsközép lehetett –, vagy a tápiószentmártoni szarvas maga alá húzott lába a totemizmusról, de az állatok kiváló ismeretéről is tanúskodik. A vekerzugi lovas-kocsis temetés, a lódöntést-herélést ábrázoló közismert képszalag csak megerősítik a szkítákról, mint lovasnomád népről kialakult képet. Az állatmotívumok a pajzsokon, kardmarkolatokon, a halomsírok bronztükrei, bőr- és textilanyaga, az uralkodói kurgánok aranyleletei és csontfaragványai – állatküzdelmek ábrázolása, a pusztai ragadozók megörökítése stb. – is mind erről árulkodnak.

A kelták (Kr. e. V. sz. – Kr. e. I. sz.) valószínű, hogy a mai Északkelet-Franciaországban és a Rajna mentén váltak néppé, a svájci Neuchâteli tó melletti falról elnevezett La Tène-műveltség hordozóivá. A Rajna medencéjéből a mai Csehországon keresztül megszállták a Kárpát-medence nyugati és északi területeit, már a Balkánt fenyegették. Hatalmukat nyugaton a rómaiak, keletebbre a szarmaták és a dákok törték meg. Körülbelül 400 évig voltak a kontinens legjelentősebb, a vasszerszámok műveltségét közvetítő népe. Már ez kiemelné őket mindenki közül, ám ők hozzák a gyors fazekaskorongot, az üveget, a zománcot, ekéiken van először vasalás és csoroszlya, ők aratnak elsőnek kaszával sarló helyett, ők örölnék elsőnek lisztet forgóköves malomban, az ő útjaikon járnak először könnyű kocsik, s váraikban kezdődik a városi élet.

Viszont: nem alkottak államot, mindenütt alkalmazkodtak az őslakossághoz, úgy, hogy helyenként alig lehet őket megkülönböztetni attól. A föld művelése mellett – búzát, árpat, rozst, kölest termeltek – állatokat – disznót, lovat, szarvasmarhát – tenyésztettek, – vad-disznóra, szarvasra, őzre, vadtulokra – vadásztak, a magántulajdon már kialakulóban volt náluk. Bő ruhákat kapcsolótűkkel, ún. számszeríj-fibulákkal fogták össze, a nők ékszerei féltőjás alakú „szemekből” összeállított kar- és lábperecek voltak, úgynevezett millefioro üveggyöngyeik mellett. Bonyolult, palmettás-halhalványos poncolt edénydíszítéseiket nem utánozták a velük együttlakó népek, állatdíszítéseik germán népeknél támadnak fel

A dákok trák eredetű vaskori nép, nem csak váraik jelentősek, de kerámiájuk és fémmegmunkálásuk is fejlett. Ezüst nyakpereceik és karpereceik egyszerűek és szépek..

A különböző germán törzsek már időszámításunk kezdetén feltűntek a Kárpát-medencében. Elsők a **kvádok**. A római kultúrát átvevő, általában a szarmatákkal szövetséges nép. Őket követik a **gótok**. Skandináviából származnak, onnan a mai Dél-Oroszországba húzódnak és két csoportra válnak. A vizigótok – nyugati gótok – a Dnyeszter és a Duna közé, az osztrogótok – keleti gótok – a Don közelébe telepednek. Ez utóbbiak átveszik a közöttük élő szarmaták szokásait. A Krímbe, majd 270 után Erdélyben telepednek le s miután a hunok

megmozdítják őket, a Balkánra, az Appenin-félszigetre, a mai Franciaország és Spanyolország területére húzódnak. Ravennában az ún. Theodorik-síremlék emlékeztet jelenlétükre.

A **gepidák** K. u. a III. században jelennek meg a Kárpát-medencében. Részei Attila ún. birodalmának, s ennek feloszlása után önálló államot alapítanak a Keleti-Kárpátok és a Tisza között. Pompás fejedelmi és fejedelemasszonyi kincseiket a két szilágysomlyói és a '70-es években véletlenül előkerült apahidai kincsleleten lehet tanulmányozni. Leggyakoribb ábrázolásuk a madár.

A **vandálok** skandináv eredetűek, sziléziai, kárpát-medencei (146. évi) nyugat-európai kitérő után Gibraltáron keresztül Észak-Afrikába kerülnek. Földművelő népesség, domborított, stilizált állatalakjaik félreismerhetetlenek.

A **herulok**, majd az utóbb az Appenini félszigeten megállapodó **langobárdok** később, az V-VI. században jutnak el a Kárpát-medencébe, s habár a germán stilizált állatmintákat, meg a fémfeldolgozás művészetét nem felejtik el, magukkal hozzák azt, amit pusztai népeként tanultak.

A **skirek** még Kr. e. a II. században, minden germán nép előtt jutottak el a sztyeppére, váltak lovasnomád néppé, majd a Kárpát-medencén keresztül megint Nyugat-Európába jutva, ODAOKER révén a Nyugat-római birodalom sírásói lesznek. Emléküket a bakodpusztai, fejedelemasszonyi lelet őrzi.

A sztyeppe népek közül előbb a **hunokat** kell említünk. De ez a tájainkon csak 433-tól 453-ig tartózkodó nép – akikről a kínai krónikák **hiung-nu** néven emlékeznek meg – egyike volt az ázsiai, nagy népmozgást megindító etnikumoknak – kínai, 71. évi vereségük és nyugat-európai 375. évi feltűnésük között ott van a fehér hunok és fekete hunok közötti különbség, mindenesetre, a szkíták óta ők az első „barbárok” akik megremegtetik Rómát. Művészetükben sok az ázsiai elem: bronz-, majd cserép áldozóüstjeik, visszacsapó íjaik és az aranylemezekkel borított, méltóságjelző tegez, valamint a – szintén méltóságjelző cikáda – tücsök – fibula. A hun hagyatéknak tartott öntött ún. ordosi bronzok, azok állatábrázolásai máig értelmezőikre várnak.

Az **avarok** 568-ban jelennek meg a Kárpát-medencében. Valószínű, hogy a kínai évkönyvek **zsuan-zsuanjai**. 670 tájáig tart első nagy korszakuk, ami után minden velük kapcsolatos tény megváltozik, a temetkezés, a fegyverzet és a viselet. Nem divatváltás ez, semmilyen szokás nem változik kizárólag divatból, hajlandók vagyunk az etnikumváltásának tulajdonítani a változásokat. Belső-ázsiai hagyományokra utal a bócsai fejedelmi sír sok-sok méltóságjelző aranyeleme – ivókürt, tegez, nyilak, kard, kehely –, de kaukázusi hagyományokra utal a 670 utáni griffes-indás „avarok” minden hagyatéka. Az avarok mindkét hullámára jellemző a veretes öv, amelyről a fegyverek, íj, tegez, kard, buzogány felfüggesztésére való fémveretes szíjak lógtak le. Jellemző második hullámukra a stilizált növényi és szalagfonatos minta.

Persze a IX. században a **szlávok**, azok mindhárom, nyugati, keleti és déli csoportja megjelent a Kárpát-medencében, mindenekelőtt a végeken. Arról azonban szó sincs, hogy a Kárpát-medence népeit ezek a szlávok civilizálták volna. Ennek ellentmond a második avar hullám és a honfoglaló magyarság korábbi földművelő-állattenyésztő életmódja, ami pedig a kereszténységet illeti, a IX. század magyarsága előbb görögöktől, azután pedig frank és német papoktól kapta a keresztiséget, ebben ortodox szlávok, katolikus, de barbárnak tekintett karantán szlovének legfeljebb mellékszerepet kaptak.

Ezzel kapcsolatban említsük meg, hogy 896 körül a Kárpát-medencében **megjelenik** a magyarság. REGINO prümi apátnak és Bíborbanszületett KONSTANTIN bizánci császárnak csak részben lehet hinni: az etelközi „*katasztrófa*” korántsem volt akkora, amekkorának leírják, egy asszonyok nélkül, szlávok közé érkező, vert sereg két nemzedék alatt nyelvet vált, mint a bolgárok és ez a „vert” sereg még egy évszázadig kalandozott Európa-szerte. Amire nem telik egy vert hadnak...

Az ősmagyarok művészi emlékei elsősorban fémtárgyak, fegyverek, tegezdíszek, tarsoly-lemezek, lószerszámveretek. Csontfaragás nyergek borítólemezein maradt meg. Viszont övek veretein kívül alig maradt békés emlék, s habár magyar művészettörténészek magyarnak tartják a nagyszentmiklósi aranykincset, erre szerb, bolgár és román történészek is igényt tartanak. Úgyszintén kevés honfoglalás-kori építészeti emlék maradt, kivétel Felgyő.

Emellett a sírokban eltemetett honfoglalás-kori nők jellegzetes – Volga-Káma vidéki – ékszerei, gyöngysorok, érmesorok, drágább, mintás lószerszám mind-mind egy jellegzetesen lovasnomád nép műveltségére utalnak.

ÓKERESZTÉNY ÉS KORAKERESZTÉNY MŰVÉSZET

(III-X. sz.)

Háttér:

Az ókeresztény időket megértenünk vissza kell kanyarodnunk Róma történetéhez.

Kr. e. 59-49 CAESAR consulsága és a galliai hadjárat

Kr. e. 49-45. Polgárháború Rómában, CAESART diktátornak és örökös konzulnak választják.

Kr. e. 44-ben CAESART meggyilkolják.

Kr. e. 27. A köztársaság bukása, OCTAVIANUST kitüntetik az AUGUSTUS névvel, sikeres hadjáratok mindenfelé, a császári uralom megszervezése principátus néven.

Kr. e. 8. – Kr. u. 5. A germánok első komolyabb megmozdulásai, zavargások Judeában.

Kr. e. 1. A hagyomány szerint JÉZUS születésének éve.

9. Az Ara Pacis felépítése

14-41. TIBERIUS, majd CALIGULA császárok uralkodása. Őket 41-68 között CLAUDIUS MAJD NERO követi. 68-69 között négy császára van Rómának, 69-81 között VESPASIANUS császársága.

70. Jeruzsálem elfoglalása.

96-ig DOMITIANUS uralkodik, őt követi a 117-ig uralkodó TRAIANUS, aki elfoglalja Daciát, Armenia, Mezopotamia és Assyria provinciákkal együtt. Alatta éri el a legnagyobb kiterjedést a római birodalom.

174-138 között HADRIANUS, utána 161-ig ANTONINUS PIUS, aztán MARCUS AURELIUS, VERUS, majd meggyilkolásáig 180-193 között COMMODUS uralkodik.

193-197 a polgárháború kora. 191-től SEPTIMIUS SEVERUS, utána CARACALLA, MACRINUS, aztán ELEGABALUS uralkodik. Ennek meggyilkolása után ALEXANDER, MAXIMINUS THRAX, a GORDIANUSOK, PHILIPPUS ARABUS kerülnek Róma trónjára. 248-251. Háború a gótokkal.

249-251. DECIUS uralkodása. Az első általános keresztényüldözés. DECIUS eleste után TREBONIANUS GALLUS kerül hatalomra. Ellencsászárok.

253-261. VALERIANUS és GALLIENUS párhuzamos uralkodása Keleten és Nyugaton, Róma folyamatos gyengülése. GALLIENUS uralma alatt – 260-267 – tetőzik a válság. CLAUDIUS GOTHICUS uralkodása után DOMITIUS AURELIANUS lép trónra 270-ben, aki helyreállítja a birodalom egységét és hatalmát. Utódai 275-284 között folytatják az AURELIANUS megkezdte folyamatot.

284-305 között DIOCLETIANUS uralkodik, átszervezi a birodalmat, 303-ban irtóhadjárat a keresztények ellen. Halála után CONSTANTINUS kerül hatalomra – NAGY KONSTANTIN, császár 306-337 között – aki alatt először polgárháború zajlik, amiben győz. Elismeri a keresztény vallást – kibocsátja a milánói türelmi rendeletet –, felavatja Konstantinápolyt. Utódai gyakorlatilag felosztják 364-ben a birodalmat keleti és nyugati félre.

391. Hivatalosan betiltják a nem keresztény vallásokat.

392-395. I. THEODOSIUS uralkodása, a birodalom hivatalos felosztása, a kereszténység államvallássá nyilvánítása.

400 körül. A SZIBÜLLA-könyvek, mint „*a pogányság támasza*” elégetése

476-ban, mintegy 100 év vergődés után ODOAKER **herul** vezér lemondítja az utolsó nyugatrómai császárt, ROMULUS AUGUSTULUST és a hatalmi jelvényeket Konstantinápolyba küldi. A nyugatrómai birodalom önálló **germán** államokra hull szét, Itáliában **herul**, Hispániában és Galliában **nyugati gót**, a Rajna mentén **frank**, Kelet-Galliában **burgund**, Afrikában **vandál**, Pannóniában **keleti gót** állam jön létre.

Magyarra lefordítva ez annyit jelent, hogy a válságba jutó római társadalmat belülről támadja meg egy, a misztériumvallásokat, a zsidó monoteizmust és a társadalom elesettjeinek a szeretetét hirdető felfogásokat egyesítő új hit, a kereszténység, amely egyben radikálisan elutasítja a mindenkori császár istenítését az egy igaz Isten, Jahvé imádása nevében.

Fenyyegeti a birodalmat más is. Valamikor, az első évszázad elején, a távolin Ázsiában elérte a kritikus tömeget a hun nép, terjeszkedni kezdett. Ez a tájainkon csak 433-tól 453-ig tartózkodó nép – akikről a kínai krónikák **hiung-nu** néven emlékeznek meg – egyike volt az ázsiai, nagy népmozgást megindító etnikumoknak – kínai, 71. évi vereségük és nyugat-európai 375. évi feltűnésük között ott van a fehér hunok és fekete hunok közötti különbség, mindenesetre, a szkíták óta ők az első „*barbárok*” akik megremegtetik Rómát.

Ugyanakkor meglöki a germán – már megkeresztelkedett – gótokat, akinek egy része, a keleti gótok, Theodorich vezetésével államot hoznak létre, a heruloktól felosztott Nyugatrómai Birodalmat pótolandó. A VI. századadban az Észak-Itáliában letelepedő langobárdok, a Rajna mentén a frankok alapítanak (kis)királyságokat. A Frank Királyság aztán fokozatosan bekebelezi a szomszédokat, mígnem 768-814 között Nagy Károly nem jut hatalomra, aki meg is tudja védeni és szervezni birodalmát. Alatta és utódai alatt alapozódik meg Franciaország, Németország és Itália. A X. században a Franciaországban megtelepedő normannok létrehozzák Normandiát, a Nyizsnij Novgorodban letelepedő bizánci viking testőrök pedig a Novgorodi Fejedelemséget, a majdani Oroszország elődjét és egyik magvát. Európa legszervezettebb és legcivilizáltabb – a keresztiséget gyorsan felvett – nagyhatalma a Keletrómai Birodalomból önálló, görög nagyhatalommá változott Bizánc.

Vallás:

A latin hagyományú kereszténységben az egyházi hitvallást **Apostoli hitvallásnak** nevezik, a III-IV. századból származik és egy római keresztelő hitvallásból keletkezett.

Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, mennynek és földnek Teremtőjében. És Jézus Krisztusban, az Ő egyszülött fiában, a mi Urunkban, aki fogantatott Szentlélektől, született Szűz Máriától, szenvedett Poncius Pilátus alatt; megfeszítették, meghalt és eltemették. Alászállt a poklokra, harmadnapon feltámadt a halottak közül, fölment a mennybe, ott ül a mindenható Atya Isten jobbján; onnan jön el ítélni eleveneket és holtakat. Hiszek Szentlélekben. Hiszem az egyetemes anyaszentegyházat, a szentek közösségét, a bűnök bocsánatát, a test feltámadását és az örök életet. Ámen.

Az **ortodox egyházak** a nikeai-konstantinápolyi hitvallást fogadják el. Ez a római katolikus vallásban is érvényes, az ünnepi miséken mondott nagy hitvallás.

Isten mindennek teremtője, mindenható, bölcs és jó, aki a semmiből teremtette hat nap alatt a világot – 1Móz 1,-31 – **mégpedig a szava által** – 1Móz 1,3 – nem anyagból. Az égben végtelen számú **angyal** szolgálja az Istent, akiket Ő teremtett, és akik Isten követeként érintkeznek az emberekkel – 1Móz 18,1-8, Lk 2,9-14. Az angyalok egy csoportja elpártolt

Istentől, ezért a poklokra kárhoztatott – 1 Júd 6 – vezérük az **ördög**, Isten ellensége, a gonoszság feje – Mt 12, 24-27.

Isten megteremtette az embert, akiket a paradicsomban helyezett el, de mivel ÁDÁM és ÉVA megszegték az isteni parancsot, GÁBOR arkangyal kiűzte őket onnan. Az ősszülöktől származnak az emberek. **A világot az isteni erő, a Gondviselés irányítja**, Isten szabja meg a világ az ember sorsát. „...*Ő mennynek és földnek ura...*” ApCsel 17, 27.

A keresztények egyszerre tartoznak Isten – szellemi – országába ahol az evangélium, ige és a szentség az úr, és a **világi országhoz**, ahol Isten világi uralma – a törvények – révén kormányoz.

Isten egyetlen, de hármas, az egység a természetükben, a különbség a személyükben van, mind az örökkévalóságban, mind a tökéletességben egyenlők egymással. A szociniánusok – és az unitáriusok – szerint Krisztus olyan ember, akiből Isten isteni felséget csinált és most az örökkévalóságban Isten. A Szentlélek viszont szerintük Istennek az a hatóereje, amely révén megszenteli az embert. A Jehova tanúi az egy isten Jehovát egyként fogják föl, aki Jézust emberként alkotta.

Az első emberpár bűne eredendő. Ez a keleti és a római egyház szerint a természetfeletti kegyajándék – a szentség és a testi halhatatlanság – elvesztése és az ember meggyengített akarata, a protestánsok szerint az emberi természet teljes megromlása. Emiatt áll az ember bűnösnek Isten előtt. A kvékerek és a mennoniták az eredendő bűn fogalmát csak akkor ismerik el, ha az időszakos bűnökben valósul meg, a szociniánusok és az arminiánusok szerint pedig ilyen nincs is.

Az eredendő bűnt súlyosbítják a személyi bűnök. Valamennyi állapotától a megváltás üdvözítette szabadítja meg az emberiséget és ezért küldte Isten egyszülött fiát a földre, így lett az emberré. A niceai első zsinat szerint lényegazonos, az ariánus felfogás szerint lényeghasonló. Mint tudjuk, a niceai zsinat az első álláspontot fogadta el.

Isten emberi alakban megjelenő fia a chalcedoni (451) zsinat tanítása szerint **az isteni és emberi természet egyesülése**, a két akarat és a két energia a VI. (konstantinápolyi, 680/81) zsinat szerint egymástól elválaszthatatlan, a testté lett Igében egyként működik, az emberi nem üdvéért.

Az Isten fiaként az égből a világra került és emberré lett Megváltó kereszthalálával megengesztelte Istent az emberiség bűneiért és ez elegendő. Az emberek a Megváltó halála árán részesek lesznek az isteni kiengesztelődésnek, lelkileg újjászületnek, a keleti és a római egyházak szerint a Szentlélek ösztönzésére és támogatására, a lutheránus és református egyházak szerint ennek befolyására.

Isten csak azoknak tudja be Krisztus érdemét, akiket örök, és eleve elrendelt elhatárolásuk predesztinált az üdvösségre, sőt, a kiválasztottak nem is állhatnak ellen Isten segítségének, legalábbis a kálvini predesztinációtan szerint. A keleti, római és lutheránus keresztények szerint az emberek visszautasíthatják Isten segítségét.

Ahhoz, hogy az ember üdvözüljön, állapotának előbb meg kell változnia, **helyre kell állítani isten és ember viszonyát** Az evangéliumi keresztények szerint Krisztus kedvéért kegyelem által, **a lutheri felfogás szerint „sola gratia”, egyedül kegyelem folytán, PÁL apostol szerint „sola fide”, egyedül a hit által, végül a római egyház szerint jótettekkel.** LUTHER az ember életét igazolásként és újrateremtésként értelmezi, KÁLVIN szerint a predesztináció kiválasztásával, ami a sikeres életben nyilvánul meg.

A kegyelmet Isten meg nem érdemelt természetfölötti segítségként, kegyelmi eszközök útján kínálja fel, amelyek által létrejön a kegyelmi állapot. **Ilyen mindenképp Isten ígéje és a kiszolgáltatott szentségek.** **A katolikusok szerint a szentségek kieszközik a kegyelmet „ex opere operato”,** tehát a végrehajtott tettekből, azaz pusztán a szertartás megfelelő végrehajtásával is, ha a befogadók készek erre, például nincs halálos bűnük. **A keleti és a római egyházakban hét szentség van, a keresztelés, a bérmlás, az oltáriszentség,**

a bűnbánat, a betegek szentsége, az egyházi rend és a házasság. A keresztelest, a bér-málást és az egyházi rendet nem lehet megismételni. **Az evangélikus és református egyház csak két szentséget ismer, a keresztelest és az úrvacsorát.**

Az egyszer elnyert kegyelmi állapot elveszíthető. A katolikus felfogás megkülönbözteti a halálos bűnt – vétek valamely fontos ügyben, a bűnösség felismerése, a teljesen szabad beleegyezés – és a bocsánatos bűn – ha az előbbi ismérvek valamelyike hiányzik. A halálos bűn alól csak a bűnbánat szentsége, vagy az életgyónás mentheti fel az embert.

Az Istentől elpártolt angyalok és a bűnbocsánat nélkül, vagy még meg nem bocsátott bűnökkel meghalt emberek az örök kárhozát gyötrelmi állapotát szenvedik el a pokolban.

A római egyház szerint, azok az elhunytak, akiknek még bűnhödniük kell bocsánatos bűneikért a tisztítótűzre- a purgatóriumba – jutnak. Ezt a tant a keleti egyházak és a reformátorok nem vették át.

A tisztítótűz a búcsúval rövidíthető meg. Aszerint, hogy teljes vagy nem teljes, részben vagy teljesen elengedik az időleges büntetést. **Az ezzel kapcsolatos visszaélések adtak alkalmat a reformációra.**

Az ítélet napján Krisztus visszatér a földre, feltámadnak a holtak, bekövetkezik az egész emberiségre kiterjedő utolsó ítélet és Isten birodalmának végleges eljövetele.

Az erkölcsi cselekvés értelme a szeretet, mint Istennek az emberek iránti szeretete és az emberek istenszeretete. Ennek az emberek egymás iránti szeretetében kell valóra válnia. A szeretet lényege a kapcsolatteremtés, az emberek a szeretet által egymásra vannak utalva.

A szeretetlenség és a gyűlölet választja el egymástól az embereket.

Krisztus alapján minden törvényt erre a két parancsolatra lehet visszavezetni – 1 Mk12, 28-31, s ez nem a személyi vonzalomban, hanem az istenszeretetben gyökerezik. Távol áll tőle a do ut des haszonelve, inkább kezdeményező szeretet. Olyan közösségek például, mint a kvékereké, akik feltétlen igazságosságot és becsületességet várnak el tagjaiktól, fölöslegesnek tartják például az esküt, aktív szociális programjuk van, elutasítanak minden fegyveres erőszakot, s a Nobel békedíj 1947-es jutalmazottjai. A valdensek, schwenckfeldianusok s a mennoniták is elutasítják az esküt, a katonai szolgálatot és a halálbüntetést. Az üdvhadsereg tagjai nem dohányoznak és nem fogyasztanak szeszes italt és elsősorban a társadalom elesettjei között tevékenykednek.

A protestánsok a 2Móz 20,3-17-hez, **a Tízparancsolathoz alkalmazkodnak, a katolikusok a Tízparancsolat előírásai mellett egyházi parancsolatoknak nevezett más törvényeket is szabnak.** Ezek legfontosabbjai: az **ünnepnapok megszentelése, vasárnap és ünnepnap kötelező részvétel a szentmisén, a böjtös és absztinencia-napok megtartása, a legalább évi egyszeri gyónás, a legalább évi egyszeri – húsvéti – szentáldozás. A családról, vagyronról, a hatalomról és az erőszakról való lemondás krisztusi tanács evangéliumi tanácsok** – lásd Mk 10,4-5;21, 29-30;42-45 stb. –, és ide sorolhatók a szegénységre, szüzességre, engedelmisségre vonatkozó parancsolatok is. Ezek a szerzetesek számára kötelezők. A keleti egyházakban csak a szerzetesek és a magas egyházi tisztségek betöltői nem nőülhetnek. **A római katolikus egyházban VI. Gergely (pápa 1073-85 között) 1074 évi rendelete óta egyetlen pap se nőülhet – cölibátus –, kötelező a papi nőtlenség.** A protestáns egyházak valamennyi feladták a cölibátust.

A keresztyén hitélet jelentős állomásai: az első és legfontosabb szertartás a felvétel a keresztyén közösségbe, a **keresztség.** Ez lehet **felnőttkeresztelest** – ilyen volt az ősegyházban, ilyen az adventisták, baptisták, mennoniták, újrakeresztezők és Jehova tanui gyakorlata. A többi egyház a III. század óta fokozatosan átért a **gyermekkeresztelest**re. Ugyanígy **történhet immerzióval** – belemerítéssel –, a keleti egyházakban és némely neoprotestáns felekezet tagjai esetében, **infúzióval** – ráöntéssel – a római katolikus egyházban a XV. század óta, és **aszperzióval** – meglocsolás –, az evangéliumi egyházakban.

A *bérmálás* – **confirmatio** –, a keleti egyházban csecsemőkorban, közvetlenül a keresztelezés után történik, szentelt olajjal való megkenés. A római katolikus egyház a gyermek 7. életévének betöltése után kerít sort rá, rendszerint a püspök bérmál kézrátétellel és megkenéssel. A protestánsoknál a 13-15 év közötti megkeresztek tanúvallomást tesznek hitükről és megáldják őket, megengedik nekik, hogy felnőttként részt vegyenek az úrvacsora ünnepén. Az anglikán egyházban, mint szakramentális cselekményt, a püspök végzi el a konfirmációt

A *felszentelésosztáson* – **ordinatio** – a *megszentelő szentséget* – **ordo** – adományozzák. Ezzel a keleti és a katolikus egyházakban a felszenteltre szakramentális hatalmat ruháznak és alkalmassá teszik az egyházi jurisdikciós hatalom átvételére. Ezzel az egyházi tisztségviselő a *klérus* – gr. **klérosz**, *osztályrész, sors szóból* – tagjaként –, más lesz mint a többi megkeresztelt. Az evangéliumi egyházakban az ordináció a vallási jogok átruházása az igehirdetői tisztségre és a szentségi ügykezelésre.

Itt kell visszatérnünk a *szerzetesség* kérdéseire. A rendekhez – **ordo** – illetve a **kongregációkhoz** olyan **személyek tartoznak** akik az **ünnepélyes vagy egyszerű fogadalommal elkötelezték magukat az evangéliumi tanácsok gyakorlására és meghatározott szabályok szerint kolostori életre esetleg remeteségre**. A szerzetesek önálló kolostorokban vagy monostorokban élnek amelyet **apát, perjel**, vagy – a görög szertartású egyházban – **archimandrita** vezet.

Különbséget teszünk **cselekvő, szemlélődő és a kettőt összekapcsoló rendek** között. **Az ortodox egyházban csak szemlélődő rend van**. A szerzetesrendekbe a felvétel a **noviciátussal** – legalább egyéves próbaidővel – kezdődik, aztán következik a kolostori, általában három évig tartó időleges fogadalomtétel, a **professzió**, majd az **örökös professzió**, a rendi eskü, a teljes felvétel.

Az anglikán egyházban a XIX. század óta vannak a szerzetesiekhez hasonló közösségek, a mai **lutheránus és református egyházak** is ismerik a fivéri és nővéri közösségeket, szövetségi és kolostori jelleggel, pl. az Ansgar-testvériség vagy a Michael-testvériség illetve a Taizé-les-Cluny közösség stb.

Az egyházi ünnepnaptár ismer mozgó – dátum szerint változó – és rögzített ünnepeket. Az elsőre példa húsvét, a másodikra karácsony. A nyugati egyházakban az **egyházi év** – ami nem egyezik a világi naptári évvel – advent első vasárnapján kezdődik, és karácsonyon, húsvéton, pünkösdön át, Szentháromság utáni utolsó vasárnapig tart. A görög és a kopt egyházban szeptemberben kezdődik az egyházi év, a szír egyházban októberben, az örményben pedig vízkeresztkor kezdődik.

A **vasárnap** a liturgikus hét főnapja. A germán népeknél eredetileg a Napistennek szentelt nap volt, a latin népeknél az Úr, a magyarban a vásár napja.

Az **advent** felkészülés **Krisztus születésének napjára**, ez pedig a nyugati egyházakban dec. 25-e. A keleti egyházakban Vízkeresztkor ünneplik, ez a nap a katolikus egyházban a Háromkirályok ünnepe, az evangéliumi egyházakban pedig a Nagy újév.

A **húsvét** – a kereszténység legnagyobb ünnepe – Krisztus feltámadásának emlékezete. 325 óta az első tavaszi telihold utáni első vasárnapon van. Megelőzi a **nagyhét**, a Krisztus szenvedésére és halálára való emlékezés hete. **Virágvasárnap** Jézus jeruzsálemi bevonulásának napja, ilyenkor a katolikusok barkás körmenetet tartanak a barkaszentelés után. Az evangéliumi egyházakban általában konfirmációs nap szokott lenni virágvasárnap **Nagy-csütörtök** az utolsó vacsora, **nagypéntek** a keresztrefeszítés és Jézus halálának emléknapja, **nagyszombaton** tették a Megváltót a sírba.

Húsvét után 40 nappal, a hatodik hét csütörtökjén van **Krisztus mennybemenetelének ünnepe**, húsvét után ötven nappal – a gr. pentekosz, ‘ötvenedik’ szóból – van **pünkösd**, a tanítványokra szálló Szentlélek ünnepe. Pünkösd utáni vasárnapon az evangélikusok a **Szentháromság ünnepét**, a katolikusok a **Legszentségesebb Szentháromság ünnepét** ülik.

Az evangéliumi egyházakban ettől fogva **minden vasárnap Szentháromság utáni vasárnap**, a katolikus egyházban pedig „**pünkösöd utáni vasárnap**”. Pünkösöd után a második csütörtök **Úrnapja**, ezt a katolikusok úrnapi körmenettel tisztelik meg. Október 31. az evangéliumi egyházakban a **Reformáció napja**, november elseje **Mindenszentek** napja a katolikus egyházban – ugyanez a keleti egyházakban pünkösöd után első vasárnapon van. November 2. a katolikus egyházban a **halottak napja**, a német evangéliumi egyházak a **Totensonntagot** az egyházi év utolsó vasárnapján ülik meg a **Buss und Bettagot** – a vezeklés idejét – pedig az egyházi év utolsó vasárnapja előtti szerdán. A katolikusok megülik még **Gyertyaszentelő Boldogasszony** (febr. 2.), **Gyümölcsoltó Boldogasszony** (márc. 25.), **Mária mennybe-menetele** (aug. 15.) és **Mária szeplőtelen fogantatása** (dec. 8.) ünnepét is.

Az **istentisztelet** Isten, a bele vetett hit megfelelő és meghatározott szavakkal és cselekvésekkel kifejezett közösségi tisztelete. **Lényegileg bibliaolvasás, prédikáció, ima, a szentség imádása. Csúcsa az utolsó vacsora ünnepélyes megismétlése**, a római egyházban **eukharisztia** – a hasonló gr. szóból ami ‘hálaadás’ értelmű – a kenyér és a bor ajándékának előkészítése, átváltoztatása és fogyasztása. Hívják **miseáldozatnak** is – a lat. elbocsátó formula, ‘**ite missa est**’, ‘*Menjetek, az elbocsájtás megvolt*’-alapján. A pap két szín alatt – kenyérrel és borral –, a hívek egy szín alatt veszik magukhoz az Urat. A reformáció egyházaiban ezt az ünnepet **úrvacsorának** nevezik és **sub utraque**, a kenyér és a bor két színe alatt szolgáltatják ki: A keleti egyházakban a mise neve **liturgia**, s alapvetésében megegyezik a római miseformával. A katolikusok kovásztalan, a keletiek és a protestánsok kovásztolt kenyeret alkalmaznak.

Az istentisztelet fontos eleme a **predikáció** – a lat. **praedicare** ‘nyilvánosan kimondani’ szóból –, Isten ígéinek nyilvános, szószéki magyarázata és hirdetése. Ugyancsak szabályszerű alkotóeleme az istentiszteletnek az **ima**, mindenekelőtt az **Úri imádság** – lásd Mt6, 9-13; Lk 11, 2-4, ami **rokon a semone eszérel** és ebben a formájában Jézus igehirdetésének alap gondolatait tartalmazza. A katolikusok az **Üdvözlég Mária**, illetve az **Angyali üdvözlét** imákat is mondják, mint a rózsafüzér imaláncjának elemeit.

A **katolikus** egyházban **magán- vagy fülbegyónással** vallják meg a bűnöket, az erre feljogosított pap mint gyóntatóatyja előtt, aki *feloldozza* – abszolválja, a lat. **absolutio**. ‘*feloldozás*’ szóból – a vétkezőket. Az V. századi eredetű fülbegyónás a bűnbánat szentségének alapeleme, szemben a korábbi nyilvános gyónással, a gyónási titok megtartása hivatali kötelessége a gyóntatónak. A **lutheri** egyházban **általános gyónás** van az istentisztelet alatt és az úrvacsora előtt – ez nyilvános és közös bűnbevallás –, a **reformátusoknál** pedig az **előkészület** felel ennek meg.

Az egyházi közösség jogi alaprendjét szabályozzák a különféle egyházszervezeti szabályzatok.

A **keleti egyházak hierarchikus-episzkopális szervezésűek**. Legalul állnak a hierarchiában a **diakónusok** – a gr. **diaconus** szóból, akik az ősegyházban szegénygondozással foglalkozó szolgák voltak, ma *szerpapok*. A **papok** a kultusz művelői – róluk és kötelességeikről korábban szoltunk. Még a hellenisztikus szervezés maradványa a **püspöki** – a gr. **episzkoposz**, ‘*felügyelő*’ értelmű szóból – tisztség. Ez a II. századtól monarchikus, az apostolra visszamenő, megszakítatlan és közvetlen. A püspöki méltóságot felszentelés és kézrátétel adja, ezzel a tisztségviselés törvényessé és apostolian biztosítottá válik. Hivatalba lépése – *intronizáció*, a lat. **intronisatio**, ‘*trónra lépés*’ szóból – a püspökség vagy az egyházmegye – *diocézis*, a gr. **dioikészisz**, ‘*igazgatási terület*’ szóból – püspöki székének elfoglalása.

A keleti egyházakban a püspök megbízatásának neve *eparchosz* – a gr. **eparchos**, ‘*helytartó*’ szóból – a püspökség pedig *eparchia* – a gr. **eparchia**, ‘*tartomány*’ szóból. A IV. századtól rendelik a püspökök fölé az *érsekeket* – **mitropolitákat** –, az *egyháztartomány felügyelőit*. Szintén a III/IV. századtól az *egyháztartományok főfelügyelője* ezekben az

egyházakban a *pátriárka* – a gr. **patriarcha**, ‘*tiszteletre méltó aggastyán*’ szóból –, ő irányítja a *pátriárkátust* (**patriarchatus**). Elvben a pátriárkák egyenrangúak – a pápa is csak „*primus inter pares*”, ‘*első az egyenlők között*’, de a gyakorlatban csak a konstantinápolyi pátriárka viseli az ‘*ökuménikus*’ címet bár ez csak tiszteletbeli, nincs gyakorlati jelentősége 1453 óta. A **grúz, örmény, etióp, nesztoriánus és tamáskeresztény** egyházak vezetőinek neve **katholikosz**.

Püspöki egyház az ókatolikus, a püspököt egyháziakból és világiakból álló zsinat választja.

A római katolikus egyház papális rendszerű. A pápa – a gr. **pappasz**, a lat.-ol. **papa** ‘*atyá*’ szóból – minden püspök felett a legfőbb és teljes egyházi hatalom birtokosa. Miként a római katolikus egyház feje, Róma püspöke, SZENT PÉTER apostoli utóda. A bevett pápa-jegyzék szerint Kr. u. 64/67, PÉTER apostol halála óta 269 pápa uralkodott. **A pápák hivatalos címe: Jézus Krisztus helytartója, az apostolfejedelem utóda, az általános egyház vezetője, a nyugat pátriárkája, Olaszország prímása, a római egyháztartomány érseke és metropolitája, Róma püspöke, Vatikánváros államának uralkodója, Isten szolgáinak szolgája.**

A pápai primátus – a lat. **primatus**, ‘*elsőbbség*’ szóból – főpásztori hatalmát fejezi ki, megilleti a tévedhetetlenség tanítási hatalma a hit és az erkölcs tandöntvényei esetében.

A **Vatikán** a római mons Vaticanuson levő pápai palota és az 1929 óta szuverén egyházi állam. Területe 0,44 km², lakossága 830 fő, hivatalos nyelve a latin és az olasz, nemzetközi gépkocsijelzése „V”, zászlója sárga-fehér, a fehér mezőben a pápai címerrel.

Az egyház fölött legfőbb hatalma a püspöki **zsinatoknak** van. Legutóbb 1962/65 között zajlott a II. vatikáni zsinat. A püspököket a pápa nevezi ki, hatalmukat is ő határolja körül.

Az angliai és a német evangélikus egyház szummepiszkopális. Ez azt jelenti, hogy az uralkodó uralkodásának területén a legfőbb egyházi vezető, mint summa episcopus, lat. ‘*legfőbb püspök*’. Az angol államegyház, az anglikán legfelső méltósága a királynő, illetve a király. Ugyanakkor ez az egyház episzkopális is, hiszen az uralkodó alá tartozik a canterburyi és yorki érsek, ill. a többi püspök. Az egyházi törvényeket a parlament hagyja jóvá.

A kálvini gyakorlat a református egyházak hagyományos öngazgatási formája, amelyben a **presbiterek** – gr. **preszbüsz**, ‘*legöregebb*’ – alkotják lelkészük vezetésével a **konzisztóriumot** – lat. **consistorium** ‘*egyháztanács*’ értelemben – és gyakorolják az egyházi nevelést. A presbiteri tisztség vallási funkciói: az igehirdetés (**prédikátorok**), a tan szolgálata (**doktorok**), a közösségbeli rend szolgálata (**presbiterek**) és a segítők szolgálata (**diakónusok**). A papokból és világiakból álló zsinat az egyház legfelső vezetése. Az egyházmegye élén a püspök áll, a nemzeti egyház jogkörét az országos zsinat gyakorolja.

Gyakorlatilag a legkisebb önálló keresztény ügyintézési egység és istentiszteleti közeg a római katolikus és kelet egyházi gyakorlatban a **plébánia**, – a katolikus egyházközséget jelöli a szó – amelyet felszentelt pap, plébános – a latin szó katolikus egyházközséget vezető papot jelent –, vezet, aki a püspöktől plébánossággal – **missio canonica** – megbízott lelkész. A protestáns egyházakban a legkisebb önálló keresztény ügyintézési egység és istentiszteleti közeg a **parókia**. A plébánia, illetőleg a **parókia** vezetője a **parókus**. Munkáját segítheti a **segédlelkész**, katolikusok esetében a **káplán**, felszentelt, de nagypapi fogadalmat még nem tett parókus.

Az evangéliumi egyházakban a megbízást felszenteléssel és a közösség választásával, esetleg az egyházi hatóságok kinevezésével nyerik el a lelkészek és lelkésznők. A katolikus, a keleti és az evangélikus egyházban papok – a lat. **pastor**, ‘*lelkipásztor*’ szóból –, a protestáns egyházakban lelkészek szolgálnak. A papok és lelkészek megszólítása **főtisztelendő úr**, vagy **-atyá** illetve **nagytiszteletű és tiszteletes úr, asszony**.

A protestáns templomok zöme hajdani katolikus templom, amiből a hitújítás nyomán eltávolították a képeket és szobrokat. Viszont: a lutheránus templomok tornyai csúcsán megmaradt a kereszt – erdélyi szász templomokon a gömb, másutt a rózsa – **az új hit**

főként a késő gótikát örökölte meg és a barokk építészetet vette át, nem igazán hozott új templomépítési stílust, legfeljebb a templomok díszesebb-egyszerűbb belsejéből látszik, hogy a hívek melyik felekezethez tartoznak A XIX-XX. században a klasszicizmusra, illetve a modern építészet vívmányaira inkább fogékonyak voltak mint a katolikusok.

NAGY KONSTANTIN – császár 306-337 között – elismeri a keresztény vallást – kibocsátja a milánói türelmi rendeletet –, felavatja Konstantinápolyt. Utódai gyakorlatilag felosztják 364-ben a birodalmat keleti és nyugati félre. 391-ben hivatalosan betiltják a nem keresztény vallásokat. 392-395 között I. THEODOSIUS uralkodik, alatta a birodalmat hivatalosan is felosztják, a kereszténységet államvallássá nyilvánítják. 476-ban, mintegy 100 év vergődés után ODOAKER **herul** vezér lemondítja az utolsó nyugatrómai császárt, ROMULUS AUGUSTULUST és a hatalmi jelvényeket Konstantinápolyba küldi.

Ezzel gyakorlatilag megszűnik a Nyugatrómai Birodalom, helyét germán kisállamok, majd Nagy Károly európai léptékű óriásállama veszi át. A Birodalom népei természetesen keresztények – már, ha ezt a vándornépekből, volt barbárokból, kvitált zsoldosokból és hajdani rabszolgákból összeverődött népességet kereszténynek lehet nevezni – és miért ne, hiszen a civilizált Bizáncban se mélyebb a hit.

Mi mindenesetre ott tárgyaljuk majd a kereszténység mint ideológia alapvető kérdéseit. Itt az első századok művészetére összpontosítunk majd.

Építészet:

A lakásokra és palotákra nem fogunk jelentősen összpontosítani. A kereszténység a kezdet kezdetén kompenzatív jellegű. A hit bár egy túlvilági igazságosabb életben fokozódik.. Először a rabszolgák, a provinciák egyszerre társadalmi és gyarmati jellegű alávetettségű szegény rétegei keresik és találják mag a beavatottaknak járó vigasztalást a misztérium-vallások rejtelmeiben, de hovatovább az iskolázott római középréteg is ezekben leli meg egyetlen vigasztalását, mivel a római birodalom I. század eleji belső ellentmondásai a római és provinciákbeli középrétegek életét is megnehezítették.. Ismerjük mint jelenkori gondolatot – a főleg a középréteg tagjaira jellemző „*minél rosszabb, annál jobb*” felfogást –, ilyesmi az Ókorban is volt. Az új hívők azonban középrétegbeliek és iskolázottak. Vagyonukat megosztják a szegényekkel, mert így parancsolja az új hit, részt vesznek – ha nem is mindig osztatlan lelkesedéssel és nyitott szívvel a *szeretetlakomákon*, gr. **agapé** (lásd pl. 1Kor 11,21) – ám tudásukat, iskolázottságukat nem tudják megosztani az írástudatlanokkal. Az új hitet pedig – az iskolákban tanult vagy másutt fölszedett hellenisztikus tudás, a Róma-szerterjedt görög eredetű filozófiai tanok, a világbirodalom lakóit lelkesítő egyéb vallások szerint – mások, minél többek számára is befogadhatóvá kellett tenni, s meg kellett védeni a támadásoktól.

Modern szóhasználatlaltal eljött a kereszténység propagálásának, népszerűsítésének, és az új hit megvédésének az ideje. Ezt csak úgy lehetett megtenni, ha a kereszténységet alkalmi misztériumvallásból tételes, strukturált, megfelelő tanításokkal, liturgiával és szervezethezettel rendelkező vallássá változtatják szakemberek.

Ezt a nagy fordulatot PÁL apostol – Szent PÁL – fellépte jelenti. Bár már igen korán volt arra kísérlet, hogy – ISTVÁN protomártír vezetésével – elkülönüljön az őskeresztények jeruzsálemi csoportjától egy műveltebb, iskolázottabb réteg, az igazi változás PÁL apostollal kezdődik. A tények közismertek: a római polgárjoggal rendelkező, művelt sátoorkészítő, SAULUS, a hitbuzgó farizeus, a keresztények elkeseredett ellensége, sőt, önkéntes „*rendőr*”, megszállott keresztényüldöző, Damaszkusz felé mentében látomást lát, megjelenik neki JÉZUS, a kereszténység terjesztője, védelmezője, szervezője lesz. (Csel 9,1-20). Három missziós útján a keresztények iránti ellenszenv miatt atrocitások részese, nem is a zsidók, inkább a görögök között térít, harmadik térítő útja során a vár római parancsnoka menti ki a kezük közül azzal, hogy Cezareába Antonius FELIX helytartóhoz (prokurátor 52-60 között)

küldi. Bebörtönzik, de mikor Portius FESTUS – az új kormányzó – (prokurátor 60-62 között) kiadná a helyieknek, római polgárjogára apellál. Első római útján még megszabadul, de mikor másodszor viszik Rómába, kivégzik.

Nem vitás PÁL történeti személyiség volta és apostoli tevékenysége. Viszont: ő nem ismerte JÉZUST, nem is volt vele kapcsolatban. Nem voltak vele kapcsolatos személyes élményei, csupán racionális úton közelített a kereszténységhez. Így érdeme annál nagyobb. A legfontosabb: az új vallás hívei rá kell, hogy jöjjenek, miszerint a végítélet elmarad. Ennek következtében itt a földön kell felvállalni felelősen az életet, be kell rendezkedni a túlélésre. Vége szakad a vagyonközösségnek. A jókedvű adakozót szereti – *ugyan* – az Isten (2 Kor 9,7), ám messze tűnik a hajdankor gazdagellenes retorikája, az csak emlékeztető, adakozásra serkentő marad. Van ennek is jelentősége, mert a felebaráti szeretetet erkölcsi dimenziója új minőség a vallástörténetben, első ízben történik meg, hogy az emberi közösség felelősnek nyilvánítja magát a társadalom elesettjei iránt, ám a tények maradnak, már nem könnyebb a hajókötelet tübe fűzni, mint hogy gazdag ember a mennyek országába jusson (Mt 19, 24). Ennek a folyománya: mindenki maradjon a helyén. A lelki közösség úgy is közelíti egymáshoz az embereket, vagyoni állapotuktól függetlenül. (lásd 1Kor 7,20-22; Ef 6,5; Róm 13,1-3 stb.).

A páli mozgalom második nagy eredménye a zsidó gyökerek eltépése. Ebben közrejátzott a 112. majd a 132. évi palesztinai felkelések leverése után kialakuló antijudaista felfogás, az, hogy a kialakuló kereszténység már nem csak egy a zsidó szekták közül, sőt.

A harmadik nagy eredmény: a meghaló és feltámadó Megváltó istenfia hasonlónak és így elfogadhatónak válik a meghaló és feltámadó, így megváltást hozó régi istenek hívei számára is. És mivel az esemény belátható időn belül történt, hihetőbb, mint a régi történetek.

Kamatozik a pogányok közötti térítőmunka, a pogányok számára egyaránt elfogadható, ha szinkretikus a korábbi zsidó isten és földre küldött megváltója. Az más kérdés, hogy a többi istentől kölcsönzött jegyek miatt legfeljebb a lényeges vonások maradnak azonosak az egykori zsidó istenalakkal.

Elválnak egymástól a PÉTER apostolt követő zsidókeresztények és a PÁL vonalát valló pogány-keresztények. **Zsidókeresztények** tulajdonképpen csak az **ebjoniták** és a **nazaré-nusok** – nazaraiak – maradnak. Még az I. évszázad közepén az antiochiai JÉZUS-követők önmagukat **christianus**-nak, **Krisztus-követőinek** kezdik nevezni. Ezzel létrejön az első olyan gyülekezet, amely már nem a zsidó vallás egyik szektája, hanem valami minőségileg más, egy új – kicsit a misztériumvallásokra emlékeztető –, a zsidó vallásra már csak nyomokban hasonlító, „*birodalmi*” hit. Így a kereszténység egyszer s mindenkorra szalonképes lesz a középrétegek, Róma és a provinciák gazdagabbjai, de főként a római hatóságok előtt. Különösen, hogy az új vallás hívei nem vesznek részt a 66. évi Róma-ellenes felkelésben, az ebjoniták központja Pellában, a Jordántól keletre van, zsidó közegekben alig marad keresztény.

PÁLNAK a jelentősége az új egyház **belső szervezettsége** szempontjából is óriási jelentőségű. Előtte a gyülekezetek „*ahogy esik, úgy puffan*” alapon álltak össze. Most megkezdődik a tudatos intézményszervezés. Valamennyi páli levél ennek a bizonyítéka, túl azon, hogy tisztázzák a krisztusi egyház legfontosabb tételeit, a levelek egyben gyakorlati gyülekezetszervezési utasításokat is tartalmaznak. Bár a gyülekezetek elvben önállók, a püspök – **az episzkoposz** – a páli reformoktól kezdve több gyülekezet közös irányítója és tanítója. Ő büntet és dorgál (Tit 2,15), bíraskodik a gyülekezetek minden tagja, így az öregek felett is (Tim 5,1; 19-20. Ugyancsak a Tit 1,5 tájékoztat bennünket a gyülekezetek kapcsolatáról, arról hogy a püspök tanítása a hiteles „*Aki a tudomány szerinti igaz beszédhez tartja magát...*” (Tit 1,9). Az intézményesedés nem egyszerű, sok addig önálló és kedve szerint cselekvő gyülekezetben ellent mondanak, sőt fellázadnak a kinevezett püspök ellen (lásd 1Kor 1,11), ám mivel ők a gyülekezetek pénzügyeit is intézték, csakhamar mind több hatalom összpontosult a kezükben, a prédikátorok, diakónusok, tanítók irányítói lesznek.

Kialakul a **liturgia**. Az istentiszteleteket követő szeretetvacsorák intézményét csak nehezen lehet fenntartani, ez hamarosan jelképpé változik, nem utolsó sorban a misztériumvallások befolyására ezek mintegy az istennel való egyesülés áldozati lakomájává válnak. Különböző az őskeresztény szertartásrendet erősen befolyásolták a misztériumvallások szertartásai és a zsidó szertartásoknak is maradt nyoma a liturgiában.

Változik a **dogmatika** is. Már említettük, hogy már a zsidókeresztények pár évtized után lemondanak a világvége-várásról, és a vagyonszövetségről, ami közelítette a középrétegeket a kezdetben nagyon is radikális, gazdagellenes új valláshoz. Ennek megfelelően értelmezik JÁNOS jelenéseit, a fizikai felszabadulás helyét átveszi a bűnöktől való megváltás és a mennyekbe jutás feltétele a jó cselekedet lesz.

Nem tudjuk itt szemléltetni az őskeresztény dogmatika fejlődésének teljes útját. Csak jelezzük, hogy kialakulásában nagyon nagy szerepe volt a zsidó szektáknak, például az esszénusok némely gondolatának, a hellenisztikus görög-római filozófiának, különösen a gnosztikusoknak a rossz eredetűre vonatkozó eszméinek stb.

Az **életmódot** illetően PÁL apostol már az 1Kor-ban meredeken szembehelyezkedik az aszkézist hirdetőkkal és még jobban kiderül ez a Kol 2,16 és a 2Tesz 3,6-12. Szabad aszkétáskodni, tisztelni is lehet és kell őket, de nem kell kötelezően követni a remeteket, oszlopszenteket, a magukat befalaztatókat. Aki az önmegtagadást normává emeli, mint a páli mozgalommal szembenálló **markioniták** – ők a cölibátust és a vegetáriánizmust hirdették – vagy a **montanizmus** hívei – ők a vagyonszövetség, az önsanyargatás, a kultúra megvetésének hívei voltak – egészen a IV. századbeli **eusztathiánusokig** – késői vagyonszövetség-hirdetők, a család elutasítói – az eretnek. Vagyis a kereszténység alkalmazkodik a körülményekhez, a római középréteg vallása lesz, elutasítja az elérhetetlen értékeket, elhatárolódik az aszkézis és a világ vége hirdetőitől.

A kereszténység a II. század elejére Róma szerte elterjedt. Az első század végén igaz, hogy a megközelítőleg 50 millió lakosú birodalomban csak körülbelül 10 000 keresztény volt, de számuk a II. század végére legalább 100 000-re gyarapodott, a III. század végén pedig a birodalom lakossága 80 millió körül lehetett és ebből keresztény 2 millió. Ami birodalom-szerte messze a legtöbb hívőjű vallásnak számít.

A kereszténység a középrétegek számára elfogadható, a misztériumvallások hajdani híveit is vonzó, magát a zsidóságtól elhatároló, a császárság intézményét elismerő, ugyanakkor retorikájában Róma ellenes, demokratikus hagyományokat őrző, gyakorlatilag szegénybarát vallás. A baj a császár istenítésének kiszélesedésekor keletkezik, mert ezt a keresztények bálványimádásként értelmezik. Üldözést von maga után a kereszténység egyetemes vallásjellege és harcos térítő egyház-volta is. Míg TRAIANUS (uralk. 98-117 között) utasítja ifjabb PLINIUST, Bithynia kormányzóját a feljelentett keresztények megbüntetésére, az utód, HADRIANUS (uralk. 117-138) korlátozza a büntetés lehetőségét azokra akik nyíltan megszegik a törvényt. Ha DECIUS (uralk. 149-151 között) üldözte a keresztényeket, MARCUS AURELIUS (uralk. 161-180) pedig szabadjára engedi a keresztényüldözőket, SEPTIMIUS SEVERUS viszont (uralk. 193-211) egyenesen kitünteti keresztény tanácsosait, persze nem hitükért, és ALEXANDER SEVERUS (uralk. 222-235) beállítja KRISZTUS szobrát a laresai közé, PHILIPPUS ARABUST (urak. 244-249) pedig egy késői egyházatya egyenesen az első keresztény császárként emlegeti. Elnyomják, elnyomják a kereszténységet, a gyakorlatban viszont a hatósági ellenreklám az új vallás legjobb terjesztője.

A helyzetnek a dominatus – a császárság diktatorikus formája – bevezetése vet véget. DIOCLETIANUS (uralk. 284-305) meghonosítja az istencsászár kultuszát, az államegyház szervezését, ami kiváltja a keresztények tiltakozását.

Igaz, hogy korábban is üldözték, de inkább szavakban a keresztény hitet. A Kr. u. I. század közepétől a II. század közepéig egyetlen hiteles szervezettebb üldözésről tudunk, ez a lyoni (Lugdunum) 35 keresztény kivégzése. Alkalmi keresztényellenességek természetesen

voltak. Decius alatt (uralk. 249-251) vitathatatlanul rosszabbra fordul a helyzet; a hagyományokhoz ragaszkodó császár személyes sértésnek veszi a császárkultusz megtagadását, százával végezteti ki a keresztényeket, de utódai nem folytatják politikáját. Csak Diocletianus alatt fordul nehézre a keresztények sorsa, alatta ugyanis négy keresztényellenes törvényt születik.

Az első a keresztény templomok lerombolását, vagyonuk elkobzását írja elő, a második a papok bebörtönzését. A harmadik kivégzésüket, amennyiben nem mutatnak be áldozatot a pogány isteneknek, a negyedik pedig minden, a pogány isteneknek nem áldozó keresztényt halállal büntet.

A vezetés parancsára meginduló keresztényüldözés nem arat tömegsikert, a vértanúk és mártírok viszonylag jelentős számát a birodalom nagyságához kell mérni. A tömeg rokonszenvez az üldözöttekkel. A kereszténységet tehát megsemmisíteni nem lehet, gyorsan ki kell egyezni vele.

Az alkalom Diocletianus halála. GALERIUS (uralk. 306-311 között), az utód halála előtt visszavon minden keresztényüldöző rendeletet, biztosítja a szabad vallásgyakorlást. Sőt, több, a következő császár, a későbbi NAGY KONSTANTIN – aki trónutódlási harcban keveredik és győz MAXIMIANUS császár fia, MAXENTIUS fölött a Milvius hídi csatában (Róma közelében, 313, október 28.) –, döntő csatája előtt álmában – egy másik változat szerint fényes nappal – az égen megjelenő keresztet – vagy KRISZTUS-monogrammot – lát a „*Tutó niká – E jelben győzni fogsz!*” felírással. **Konstantin** a keresztények támogatásával legyőzi vetélytársát és felismerve a tanításaikban rejlő lehetőséget, illetve azt, hogy maga mögé állítva a keresztényeket, jelentős és egységes tömeget nyer meg, az **Edictum Mediolense** kibocsátásával (313) garantálja a teljes vallásszabadságot.

Ennek előrebocsátásával most már valóban foglalkozzunk a lakásokkal. Ezek – szabad emberek esetében – nem különböztek az átlagos civis italicus vagy civis provincialis lakáskörülményeitől. A rabszolgák, pedig...

A paloták nagy részének lakói nem voltak keresztények, Constantinusig természetesen a császárok sem. Mikorra ők is megkeresztelkednek, a kereszténység hőskora – és római időszaka – Nyugaton lehanyatlik. A ház, a palota az Európát előzőnlő barbár – nem római – népek szemében jelentéktelen, értéktelen dolog, megannyi, a városi civilizációhoz kötődő dologgal együtt.

Kultikus építkezés: az ókeresztények kultikus épületei két helyen összpontosultak inkább, Rómában, a katakombákban és a provinciákon, főleg a Rómával ellenséges és távoli vidékeken.

A korai időszakban a kereszténységnek nem volt igazi saját művészete. Erre nem volt idő és igény. Rómában a kereszténység a föld alá húzódott. A hajdani rómaiak babonásan tisztelték a temetőket. Mivel Rómában, a világvárosban már korábban nem volt elég földfeletti temetkezési hely, már korábban megkezdődött a puha kőzetbe – vulkáni tufa – való járatok – katakombák – vájása, és ezeknek a falába sírhelyek (loculi), jelentősebb emberek szarkofágjai – kőkoporsói – számára pedig kamrák (cubiculi) készítése.

Mivel a nagyváros keresztényei is meghaltak, őket is el kellett temetni. Ráadásul, a császárkultusz elvetése miatt üldözték, kivégezték a keresztényeket. Így alakult ki az ókeresztény katakombális temetés, ahol a fülkék egyszerű keresztények, a kamrák pedig számukra jelentős emberek, vértanúk, mártírok, püspökök sírhelyéül szolgáltak.

Ez utóbbiak – a föld alatti utacskák találkozási helyénél kialakult, keresztény sírládák elhelyezésére alkalmassá tett terecskékkal együtt – alkalmasak voltak a kialakulóban levő szertartások végzésére is, hiszen erre milyen jobb eszköz volt, mint egy köztisztületben álló mártír sírládájának a letakart teteje – vö. az első oltárok sírláda-formájával, azzal hogy az oltárokból régen kötelező volt két szent ereklyét őrizni, hogy ajánlott volt a templomba,

templom köré, de mindenképpen kultikusan kiemelkedő személyiségek közelébe való temetkezés – és a kamrában vagy a terecskén elegendő helye volt papnak és hívőknek.

A keresztény templom ugyanis a korábbi kultushelyektől eltérően nem csak a papi áldozat bemutatásának, hanem a pap és a hívek közös cselekedetének a helye. Ez pedig gondot okoz azután, mikor az új vallás feljön a föld színére, bevett, engedélyezett hit lesz.

A provinciákon, ahol az új hit szabadabban terjedhetett, mindenekelőtt az ellenséges Galliában – és a távoli Szíriában vagy Pannoniában – alakul központja az új hitnek. Felhasználják erre mindenekelőtt a földfelszíni – és föld alatti – temetők már meglevő épületeit, a temetőkápolnákat. Mikor a kereszténység elfogadott vallás lesz, mintájukra épülnek a centrális templomok. Ám ezek nem igazán alkalmasak arra, hogy egyrészt elválasszák a miséző papot a hívőktől, másrészt viszont lehetővé tegyék, hogy tömegek szemlélhessék és bekapcsolódhassanak a szertartásba.

Erre egyetlen, minden nagyobb városban meglevő háztípus volt alkalmas, a vásárcsarnok, tőzsde ám nyilvános bíraskodási hely szerepét is betöltő, egyszerre sok embert befogadó, térszerkezetében a kereszténység követelményeinek megfelelő bazilika.

Mint építmény, téglalap alaprajzú, belül oszlopokkal három vagy több hosszanti részre osztott épület Nevezik hosszháznak is. A többi fölé emelkedő középterét főhajónak, a többit mellékhajóknak hívják. A világosság a főhajó kiemelkedő részén vágott ablakokon, illetve a mellékhajók ablakain jön be. Az oszlopok vagy pillérek vízszintes gerendázat vagy ívsorok segítségével a főhajó határfalai. Az ívek közvetlenül vagy vállkövek közvetítésével fekszenek fel az oszlopokra, pillérekre. A fedél ún. nyitott fedélszék – a templomnak nincs mennyezete – vagy gerendás síkmennyezet.

A templomnak a főhajó végében levő részét a pilléreken vagy oszlopokon nyugvó diadalív választja el a hívek résztől. Itt, ennek a fülkeszerű bemélyedésnek a központjában van az oltár. A bemélyedés neve szentély, apszis.

Eredetileg az apszis nyugaton volt, a bejárat pedig keletre nézett, később megfordították. A **bejárat** elé **nartexet** – előcsarnokot – emeltek, a bejárat elé **udvart** építettek. **Az ókeresztény templomnak nem volt harangja és tornya.** Az **oltár** a főhajó tengelyébe került. Mögéje állították a püspöki trónt. Külön **szószék nem volt**, az apszis szélén egy-egy emelvényt – **ambont** – állítottak, ahonnan a bibliai szövegeket felolvasták, és az egyik ambon valamelyik lépcsőjén állt az előénekes, a közös éneklés vezetője.

A **padlót kőlapok** – jó esetben mozaik – **borították.** Keresztelőkút, keresztelőmedence, más bútor se volt az ókeresztény és korakeresztény templomokban. A **keresztelőkápolna** – lat. **baptisterium** – különálló épület volt, közepén háromlépcsős medencével, amelyben a megtért felnőtteket keresztelték meg.

A templomok homlokzatát kevéssé előreugró, általában fejezet és lábazat nélküli falsíkok, ún. **lizénák** tagolják.

A nagyon jelentős halottakat **emléképületekbe, mauzóleumokba** temetik. Ezek négy-szög, kör – esetleg görög kereszt – alaprajzúak, az igényesebbnél a kupolával fedett épület kupolaterét árkádok tartják.

Katonai építkezések, emlékművek, településrendezés, oszlopok és oszloprendek, középületek igazából nincsenek, a kereszténység ekkor még nem lévén államszervezési tényező.

Épületszerkezetek: Térlefedés: ismerik a donga-, kereszt-boltozatokat, a kupolákat. Alátámasztás oszlopokkal, pillérekkel.

NÉHÁNY HÍRES ÓKERESZTÉNY ÉS KORAKERESZTÉNY ÉPÍTÉSZETI EMLÉK

Régi Szent Péter bazilika, Róma (330-430 k.)

Hagiosz Demetriosz-bazilika, Thesszaloniki (412)

Santa Sabina-templom, Róma (422-432)

San Paolo fuori le mura bazilika, Róma (IV-V. sz.)
 Lateráni-templom, Róma (IV. sz.)
 Santa Maria Maggiore, Róma (IV. sz.)
 Hétkarélyos templom, Pécs (IV. sz.)
 I. bazilika, Fenékpuszt (IV. sz. vége)
 Santa Agnese fuori le mura bazilika, Róma (IV. sz.)
 Galla Placidia kápolnája, Ravenna (425 k.)
 Theodorich keleti gót uralkodó síremléke, Ravenna (493-526)
 San Vitale, Ravenna (526-534)
 San Appollinare in classe, Ravenna (530-549), a IX századtól San Appollinare Nuovo.

Szobrászat:

Nem jellemző A szarkofágokon levő *orans* – imádkozó – nőalakok vagy a „*bonus pastor*”-alakok a III. századig nem igazán bizonyítékok arra, hogy a kőkoporsóban keresztény nyugszik, mert a nem keresztény rómaiak is használják ezeket a mintákat. A III. századtól háromféle keresztény szarkofág van:

Az „a” típus: a *Jó pásztor* közepén, mintegy kettéosztja a képfelületet, tőle jobbra és balra újszövetségi *jelenetek* (*Ádám és Éva a Paradicsomban, Noé bárkája, Jónás, Dániel stb. története*) láthatók.

A „b” típus egymással összefüggő ó- és újszövetségi jeleneteket ábrázol.

A „c” típus késői, a szentségekkel összefüggő díszítésű, pl. kereszt van rajta. Ez azonban eredetileg a legionáriusok győzelmi jelének ábrája!

A szarkofágok mellett szépszámú kő-, fa- és csontfaragvány maradt meg.

HÍRES ÓKERESZTÉNY ÉS KORAKERESZTÉNY FARAGVÁNYOK

Iunius Bassus szarkofágja, mészkő (396)
 Santa Sabina templom kapuja, fa (422-430)
 San Ambrogio-templom kapui, fa, Milano (IV. sz. vége)
 Maximianus püspök trónja, elefántcsont, Ravenna (546 k.)
 Theodorus püspök szarkofágja, kő (540 k.)
 Agnellus püspök szószéke, márvány, Ravenna (556-569)
 Anasztaszion-dyptichon, elefántcsont (VI. sz.)

Festészet:

Az ókeresztény festészet a **Milánói Ediktumig** a római sírfestményeket utánozza, ez pedig jobbra az etruszk sírfestészetet követi: egyszerű, jelképes, vázlatszerű rajzok (pl. hal, pohár stb.), cupidók, puttók, virágok, füzérek, ritkán életképek, az évszakok ábrázolásai (pl. Praetextatus-katakomba, Róma stb.)

313 után Ó- és Újszövetség történetei, főként a Kereszthalál és a Feltámadás. NAGY THEODOSIUS és közvetlen utódai idejében, 313-518 között – a fő festészeti műfaj a miniatúra-festészet, kis jelenetek festése, életszerűség, sok érzelem, kevés háttér, szűkös környezet.

518-tól az első képrombolásig (III. LEÓ kora, 726 után) mozaikfestészet, ikonfestészet. A bizánci stílus általánossá válása.

HÍRES ÓKERESZTÉNY ÉS KORAKERESZTÉNY KÉPEK

Via Latina, Callixtus katakombák, Róma (Bűnbeesés, Kiűzetés a Paradicsomból, Illés mennybe-menetele, Átkelés a Vörös-tengeren stb. II-III. sz.)
 Freskók a zsinagógában, Dura Europosz (III. sz.)
 Keresztelőkápolna mozaikja, Ravenna (VI. sz.)
 Szent Péter ikonja, Szent Katalin kolostor, Kármel-hegy (VI. sz.)
 Szent György-ikon, uo. ua.

Irodalom:

A **kereszténység szent irata** mindenekelőtt a **Biblia** – a gör. **biblia**, ‘könyv’, ‘tekercs’ szóból – ami – legalább is Ószövetségi része – a zsidók számára ugyancsak az isteni ki nyilatkoztatás könyve. A keresztény **Biblia** két részes, **Ószövetségre** és **Újszövetségre** oszlik.

A **Biblia** ma 72 könyvet tartalmaz a katolikus, 66 könyvet a protestáns kiadásokban. Az **Ótestamentum** 24 könyvet ismer, a **Talmud** ugyanennyit, Josephus Flavius huszonkettőt. A mai protestáns kánonok 39 könyvet fogadnak el a zsidókkal együtt, a katolikus és ortodox kánon 45 ótestamentumi könyvet ismer el.

A keresztények **történeti, tanító és prófétai** könyvekre osztják fel az **ÓSZ** könyveit. Az **ÚT**-ban történeti könyvek az Evangéliumok, tanító könyvek az apostoli levelek, a Jelenések Könyvét pedig apokalipszisnek nevezik. A **Biblia** egyes **könyvei fejezetekre**, a fejezetek **versekre** tagolódnak a mai fejezetbeosztás STEPHANUS LANGTON Canterbury érsek (+ 1228) munkája, a versbeosztást SANTES PAGNINO (+1541) alapján a nagy nyomdász, ROBERT ESTIENNE készítette 1555 körül. A kezdettől elismert könyvek **protokanonikusak**, a később elfogadottak **deuterkanonikus** könyvek. A hamis iratokat **apokrif** könyveknek vagy **pszeudoepigrafáknak** nevezik, – a lat. ‘*rejtett*’ ill. gör. ‘*hamis című*’ szavakból. A vallási tanítások szerint a **Biblia** inspirált, sugalmazott mű ember és Isten közös alkotása, amiből következik tévedhetetlensége. Ma ezt a nagyobb keresztény felekezetek vallási-erkölcsi tanításokra vonatkoztatják

A **Biblia** eddig mintegy 1100 nyelven jelent meg. A **legrégebbi héber nyelvű** bibliai kéziratokat a holt tengeri tekercsek között találták, ez egy IZAJÁS-tekercs és körülbelül 600 töredék az ÓT könyveiből. Addig az ún. NASH-papiruszt (1912) tartották a legrégebbinek, ez mintegy 25 sort tartalmazott, köztük a **Tízparancsolatot** – 2Móz 20,2-17- és a **semá Jisrael** – 5Móz 6,4-5 szövegét. A legteljesebb héber nyelvű bibliai szövegemlék az V-VIII. századi masszoréta – héb. **masszóra**, ‘*hagyomány*’ – szöveg, a leghíresebb masszoréta kézirat 1008-ból származik, az ún. **Pétervári kódex**. Ma az 1525-ben Velencében nyomott **Textus receptust**, JACOB BEN CHAJIM művét fogadják el alapkiadásként, a legjobb héber nyelvű kritikai kiadás a KITTEL és KABLE-féle **Biblia Hebraica**.

Az **Újszövetség** görög másolatokban maradt ránk. A **legrégebbi görög Újszövetségi szövegemlék** a Ryland/Manchester papirusz (1935). A II. század elejéről valló töredék a **JÁNOS-evangélium**, rövid részlete. Az **Újtestamentum** – egyáltalán az egész **Biblia** – görög szövege nyomtatva 1502-17 között készült el, és 1520-ban kezdték terjeszteni. ROTTERDAMI ERASMUS ennek ellenpárjaként készítette el 1516-ban az **Újszövetség** saját görög kiadását. Ma leginkább H. v. SODEN **Újszövetség** kiadását használják, a kritikai kiadások közül a protestáns E. NESLE-féle és a katolikus A. MERK-féle **Újszövetségeket** kedvelik leginkább.

A **fordítások** közül a **legrégebbiek** a babiloni fogság utáni **arám fordítások**, amelyek létét a fennmaradt arám magyarázatok bizonyítják. A **szamaritánus fordítás** a Kr. e. I. században készült. A **görög fordítások** közül a legelső és leghíresebb a **Septuaginta** vagy **Hetvenes fordítás** Kr. e. a III. századból. A **szír, kopt, etióp és örmény fordítás** az V. századig elkészült. „**Modern**” **latin fordítását** SZENT JEROMOS 383-ban kezdte készíteni. Ez, a **Vulgata** lett a kanonikus változat, javított kiadásai – a **Biblia Sixtina** és a **Biblia Clementina** – sem voltak sokkal jobbak. A II. Vatikáni Zsinat **Dei Verbuma** értelmében készítették el az új katolikus fordítást. Hasonlóképpen új fordítása van a protestáns **Bibliának** is. Magyar kiadásai 1973 és 1975 évek.

A majdnem teljesnek mondható **magyar Bibliafordítások** TAMÁS és BÁLINT szerzesek Tatros (ma Moldva, Románia, Târgu Trotuş) városában befejezett **Huszita Bibliájával** kezdődnek (1420-30 körül), de előtte DOBOS BERTALAN 1508-ban, NYUJTÓDI FERENC 1526-ban, a KARTAUZI NÉVTELEN másolt illetve fordított **Biblia**-szakaszokat. Nyomtatásban először KOMJÁTHY BENEDEK 1533-ban teszi közzé SZENT PÁL leveleit, majd 1536-ban PESTI MIZSÉR

GÁBOR a négy evangéliumot fordítja le. 1538-ból származik BENCZÉDI SZÉKELY ISTVÁN Zsoltároskönyve. A teljes Újszövetséget fordítja magyarra ERDŐSI SYLVESTER JÁNOS, (1541), részleges Bibliafordítást készít HELTAI GÁSPÁR (1551-65), aki Kolozsvár papja, lelkésze, majd nyomdásza. 1565-ben MELIUS JUHÁSZ PÉTER tesz közzé ÓT-részleteket, FÉLEGYHÁZI TAMÁS pedig 1686-ban az ÚT-t adja közre. A teljes Bibliát elsőként KÁROLI GÁSPÁR protestáns prédikátor fordítja le és adja ki 1590-ben Vizsolyban. 1612-ben KÁLDI GYÖRGY jezsuita atya fordítja le a Vulgatát. Korszerű katolikus fordítás 1951-ben készült – 1973-ban adták ki –, a protestáns fordítás 1954-ben kezdődött, a Biblia teljes új magyar fordítása 1975-ben jelent meg.

A római katolikus egyház a 21 ökumenikus zsinat határozatait, illetve a pápák idevágó döntéseit tartja magára kötelezőnek. A **nicea-konstantinápolyi hitvallás** a katolikus és az ortodox egyház hivatalos hitvallása. Végül a **Catechismus Romanus** (1566) a tridenti zsinat határozatait alapján íródott és a katolikus hit-, illetve erkölcsstan összefoglalása.

A lutheránus egyház legfontosabb hitvallási irata az Ágostai-Augsburgi hitvallás – Confessio Augustana (1530. VI. 25.) –, ennek schmalkaldeni cikkelyét maga LUTHER írta 1536/37-ben és zsinati vitaanyagnak szánta. Ugyancsak ő írta a szintén alapidokumentumnak számító két lutheránus – **Nagy és Kis – katekizmusát**.

A református hitvallási írások között alapidokumentumnak számít a **Svájci Hitvallás** – a **Confessio Helvetica posterior (1562/66)** –, HEINRICH BULLINGER munkája, amit a pfalzi választófejedelem, III. FRIGYES számára írt. A **Heidelbergi Káté**, amelyet ZACHARIAS URSINUS és KASPAR OLEVIANUS 1563-ban írt, szintén a református egyház jelentős hitvallásának számít.

Az anglikán egyház hitvallása a 1549-ben hivatalosan kiadott **Common Prayer Book, A közös ima könyve**. A skót és észak-amerikai presbiteriánus és independens egyház a **westminsteri konfessziót** (1647) tekinti maga számára kötelezőnek.

A kereszténység első hivatásos tollforgatói hitvédők, vitázók és szervezők. MARCIÓN, a gnosztikus eretnek egyetlen evangéliumot s tíz páli levelet fogad el hitelesnek; csak 367-ben véglegesítik a keleti, 387-ben pedig a nyugati kánont. Egész sor apokrif evangélium van: JÁKOB, TAMÁS evangéliumai, a PÉTER, a PÁL, a JÁNOS cselekedetei. Ám az ókeresztény századok legnagyobb hatású írója TERTULLIANUS (mintegy 150-243). Aztán ott van LACTANTIUS. A De mortibus Persecutorum (Az üldözők haláláról) vagy a De Ira Dei (Isten haragjáról) pogányokat meggyőző vitairatok. CALARISI LUCIFER viszont a hitet támadók ellen emeli fel a szavát.

Erre nagy szükség is van a Milánói Ediktum után. Színre lépnek ugyanis az eretnekmozgalmak. SZENT BASZILEOSZ, ARANYSZÁJÚ SZENT JÁNOS, NAZIANZI SZENT GERGELY ÉS NYSSAI SZENT GERGELY nemcsak nagy ellenfelük, IULIANUS APOSTATA iskolatársai voltak, de koruk nagy vitázójának, LIBANIUSNAK is tanítványai.

A remetek között is születik nagy alkotás. SZENT JEROMOS remete-életrajzok egész sorát teszi az olvasó asztalára. Ő a Vulgata fordítója is. Igazi író, azok minden erényével és hibájával.

Ezeknek a századoknak az igazi remekírója azonban SZENT ÁGOSTON (354-430). Élmény és alkotás új viszonyának első megteremtője, a Confessiones (Vallomások) pedig határkö a lélek vizsgálatának történetében.

OROSIUS († 418 u), TOURSI SZENT GERGELY (538-594), NAGY SZENT GERGELY (kb. 540-604) már a középkor irodalmát jelzik. Ezt jelzi az alakuló szépirodalom is: SZENT AMBRUS (340-397) himnuszai, a görög SZÜNÉSZIOSZ (kb. 375-415) PRUDENTIUS (kb. 348-405), SZENT VENANTIUS FORTUNATUS (530-600?) stb. a késő latin prózából átveszik a rímet és összekapcsolják azt az időmértékes verssel, kialakítva így a nyugateurópai versszakot.

Zene:

A II-VIII. sz. során kialakul, a keresztény dallamkincs. Görög, latin, arab, zsidó dallam-foszlányok egyvelege szövődik össze ebben és amikor a VII század elején NAGY SZENT GERGELY pápa (uralkodott 590-640) személyes munkájával és munkatársai tevékenysége eredményeképpen összegyűlt a gregorián, ez óriási haladás. Először fordul elő a történelemben, hogy egy gyűjteményben, lekottázva – természetesen a kor „kottairásával” –, rendszerezve kerüljön az érdeklődő elé minden, az egyházi zenei gyakorlathoz tartozó dallam és a hozzátartozó szöveg.

A gregorián zene **jellemzői:**

- Hitéleti elkötelezettség
- Bizakodó hangulat
- Bensőségesség
- Lélekből fakadó éneklés

Tánc:

Egyfelől a római hivatásos szórakoztatók Bizáncba, a császárokhoz, s a gazdag földtulajdonosokhoz menekülnek, művészetüket pedig beépítik a szertartásokba. Mivel a liturgia alakulóban van, ez lehetséges és így magyarázhatók a pireneusi félsziget táncos miséi, a papok irányította táncos körmenetek. Ugyanakkor az arabos, „barbár” mozgáskincset, a szerelem és a varázslat táncait a papok üldözik. Vízkeresztkor, év végén, húsvét hétfőjén, pünkösdkor, akár a templomok és temetők előtti tereken viszont engedélyezik a táncot. Úgyszintén nem tudnak mit kezdeni a hosszas feszültség – tilalom – okozta táncdühhel illetve a gabona üszkös fertőzése következtében VITUS-táncként, kóros reszketésként jelentkező betegséggel.

BIZÁNCI MŰVÉSZET

Kr. e. V.- Kr. u. XV. sz.

Háttér:

395-ben végleg kettéosztják a Római Birodalmat. 395-408 között a keleti rész császárai kemény háborúkat vívnak a hunok, az isauriak és a perzsák ellen.

457-474 között I. (Nagy) Leó leszámol a zsoldosvezérekkel és visszaállítja a tényleges császári főhatalmat.

474-491 között isaurai Zénon szövetséget köt az isauriakkal a germánok ellen, a keleti gótok megtámadják Itáliát, a keleti birodalom megmenekül a germán inváziótól. Megjelennek a Balkánon a szláv törzsek. 491- 518 között I. Anasztázius háborúzik velük, úgyszintén utóda, I. Jusztiinus. Ennek utóda, I. Jusztiánus és felesége, Theodóra alatt birodalom megerősödik.

530-ban a Dara melletti ütközettel sikeresen véget ér a perzsa háború.

532-ben Belisar hadvezér sikeresen elfojtja a konstantinápolyi Nika-felkelést.

533-34 elfoglalja az északafrikai vandál államot

552 Narses hadvezér legyőzi a felkelt keleti gótokat, elfoglalja Itália és Hispánia egy részét. Vereség a perzsákkal szemben. A nesztori eretnecség elítélése az V. ökuménikus zsinaton.

568 A langobárdok behatolása Itáliába.

578-581 A szlávok behatolnak a Balkánra.

282-602 Mauricius uralma. Hispánia elvesztése. Konstantinápolyi polgári és katonai felkelések, hadjáratok germán vándornépek ellen. A király a dunai hadsereg felkelése következtében meghal.

604-622 Perzsa hadjáratok Bizánc ellen, ez elveszti keleti birtokait és Ibériát

627 Győzelem Ninivénél a perzsák ellen. Bizánc visszanyeri az elvesztett keleti tartományokat.

633-678 Bizánci-arab háborúk. Az utolsó bizánci afrikai területek elvesztése.

691-679 Bolgár háborúk Bizánc ellen.

681 Bizánc elismeri a bolgár cárságot.

689 II. Juszтиниánus kitelepíti a szlávokat, konstantinápolyi felkelés, az uralkodó trónfosztása, a hatalom bolgár segítséggel való visszaszerzése, majd végleges trónfosztás.

717-741 III. Leó hatalomra kerülése, az ellencsászárok, majd az arabok legyőzése.

730 A képromboló mozgalom kezdete, a képmádás császári betiltása.

731 A pápa kiközösíti a képrombolókat. Győzelem az arabok fölött és Kisázsia újra-meghódítása.

746 Ciprus elvesztése, pestisjárvány Konstantinápolyban.

754 A szerzetesi mozgalom elleni intézkedések.

755 Bolgár támadások

773 Győzelem a bolgárok ellen.

787 A képtisztelet az utolsó, niceai zsinati helyreállítása.

791-802 Újabb bizánci-arab háborúk, az arab veszély helyi konfliktusokká változása Harun-al-Rasid halálával.

802-811 I. Niképhoros uralkodása. Háború Krum bolgár fejedelem ellen. Vereség. Béke Nagy Károllyal. Velence elvesztése. A szerzetesek, a képtisztelők és a pauliánusok üldözése.. A császár eleste.

817. Béke a bolgárokkal.

821-827 Szláv Tamás anatóliai felkelése, amit bolgárok vernek le. Szláv Tamás megölése.

826 Az arabok elfoglalják Krétát és megkezdik Szicília elfoglalását.

843 A képtisztelés helyreállítása. „Makedón reneszánsz”.

863 Cirill és Metód téríteni indul Nagymorvaországba. Boriszm bolgár kenéz megkeresztelkedik.

867 Szakítás a latin és a görög egyházak között, a konstantinápolyi zsinat kiátkozza a pápát.

875 Bari, Tarentum és Calabria Bizánc általi elfoglalása.

890 A hatalomra kerülő Bölcs Leó kiadja a Justiniánus utáni törvények gyűjteményét

802-904 Az arabok elfoglalják Szicíliát.

908 A bizánci flotta legyőzi az arab hajóhadat.

913-917 Simeon bolgár cár hadjárata a bizánciak ellen, Konstantinápoly ostroma.

927-928 Parasztnozgalmak a rossz termés miatt. A mozgalmaknak a földesurak részleges kisajátításával járó reform vet véget.

941 Bizánc görögtűzzel megsemmisíti a fővárost ostromló orosz hajókat. 844 Igor herceg eredménytelen szárazföldi hadjárata Bizánc ellen.

945-959 VII. Konstantin – A Bíborbanszületett – uralkodása.. Szigorú törvények a földtulajdonos szabad parasztok védelmére.

949-961 Harcok az arabokkal. Győzelmek, Kréta, Aleppo, Cilicia, Ciprus, majd Antiochia és Szíria visszahódítása.

971 Joannész Tzimiszkész császár alatt Bulgária bizánci provincia lesz.

972-975 Győzelmes szíriai és palesztinai hadjáratok, Tiberiasz, Akkon, Bejrut, Szidón, Názáret újraelfoglalása

976-1025 II. Bolgárölő Bazileosz uralkodása, Bizánc katonai erejének tetőpontja

989 A kijevi állam lakóinak megkeresztelése

1014 Sámuel bolgár cár nagy veresége.

1018 Bulgária beolvasztása a Bizánci Birodalomba

1035 A zétai (mai Montenegro) sikeres felkelés

1040-1041 Bolgár felkelés.

1054 Végleges egyházszakadás.

1064 Uz, majd szelzsuk-török betörések, Bizánc keleti területeket veszít.

1071 A normannok elfoglalják az utolsó, még Bizánc birtokában levő szicíliai várost, Barit.

1072 Szerb és bolgár felkelések Bizánc ellen.

1080 k. A törökök meghódítják Kisázsiát és megszervezik belőle Rum szultánságot.

1081-1118 I. Alexiosz uralkodása. Ő a katonai nemességnek adott előjogokkal akarja feltámasztani a birodalmat Nő a külső fenyegetettség.. Guiscard Robert norman vezér kétszer is legyőzi a bizánciakat.

1086 A bizánci bolgár katonaság lázadása, szövetsége a besenyőkkel.

Bár röviden érintenünk kell a keresztesháborúk kérdését.

A keresztes hadjáratok elvi célja a katolikus vallás védelme, terjesztése, a betegek ápolása, a Szentföld visszafoglalása a terjeszkedő Iszlám kezéből, a kereszténység egyesítése volt. Gyakorlati célja: az egyház hatalmának növelése, a selyem-út megnyitása, emellett az itáliai kereskedővárosok nagy hasznot reméltek a mohamedánoktól elfoglalt közel- és közép-keleti területek „felszabadításától”, úgyszintén Bizánc esetleges ebből kizárásából Az örökösödésekből kizárt hűbérurak földet és jobbágyságot szerettek volna szerezni, a parasztság a hadiszolgálatlaltal akart megszabadulni a jobbágysági kötelezettségektől stb.

Az események lefolyása: az 1095 évi clermonti zsinaton AMIENSI PÉTER szerzetes meghirdeti a keresztes hadjáratot a Szent Sír felszabadításáért.

1496. Az első keresztes háború. Előbb a szegény tömegek indulnak útnak áprilisban Kölnből, a Duna mentén. A lovagok, BOUILLON GOTTFRIED és mások vezetésével augusztusban indulnak el, Konstantinápolyban egyesül a két had.

1097. A keresztes had áthajózik Kisázsiába, elfoglalja Nikaiát, legyőzi KILDI ARSZLÁNT, elfoglalja Edesszát, ott grófságot szervez (a gróf BALDUIN, BOUILLON GOTTFRIED öccse). Megígérik, hogy Bizáncnak visszaadják a meghódított területeket. Nikaiát vissza is adják, de fegyveres összecsapások vannak a császári hadsereg és a keresztesek, majd a császári hadak és a szeldzsukok között. Bizánci győzelem, Kisázsiá egy része ismét bizánci uralom alá kerül.

1097-98. A BOUILLON GOTTFRIED vezette keresztes főssereg megostromolja és elfoglalja Antochiát. Ott fejedelemséget szerveznek. (a fejedelem TARANTOI BOHEMUND)

1099 Elfoglalják Jeruzsálemet, ahol királyságot alapítanak. BOUILLON GOTTFRIEDET királlyá választják, de ő csak a *Szent Sír Védője* címet fogadja el. Askaloni csata, győzelem az egyiptomi FATIMIDÁK fölött.

1104. Elfoglalják Akkont.

1110. Elfoglalják Bejrutot

1119. A keresztesek súlyos veresége az Ager Sanguinis-i csatában.

1122-26 Bizánci-velencei háború

1124 Tyrus elfoglalása a muzulmánoktól.

1125 A hasarti csata, II. BALDUIN győzelme az egyesült iraki és szíriai csapatok felett.

1144. ZENGI, Mosszul emíre visszafoglalja Edesszát.

1147. A második keresztes háború. Előkészítője többek között Clairvaux SZENT BERNÁT, vezetői: III. KONRÁD (uralkodott 1138-52 között) német császár és VII. LAJOS (uralkodott 1137-1180 között). francia király.

1147 őszén a német sereg súlyos vereséget szenved az ikoniumi szultántól Dorylaeum-nál, majd Laodiceánál.

- 1147 Bizánci-normann háború az Appenin-félszigetért.
1148. A keresztes sereg hiába ostromolja Damaszkuszt és Askalont. A két uralkodó hazatér.
- 1152-1154 Bizánci-magyar háború.
1153. II. BALDUIN elfoglalja Askalont.
- 1161-1168 Bizánci-magyar háború a Balkán déli területeiért, amelyeket Bizánc szerez meg.
1171. SZALAH AD DIN (SZALADIN) lesz Egyiptom szultánja. Bizáncban letartóztatják a velencei kereskedőket, elkobozzák áruikat, újabb velencei-bizánci háború. Súlyos bizánci vereség, kemény békefeltételek, nagy hadikárpótlás Velencének.
- 1183 Szerb-magyar, majd 1145-ben normann háború, 1185-86-ban Péter és Aszen győzelmes felkelése.
1188. A szeldzsuk törökök legyőzik a kereszteseket, visszafoglalják a Szentföld jelentős részét.
1189. I. BARBAROSSA FRIGYES (uralkodott 1152-1190 között) – még Kilikiában meghal –, OROSZLÁNSZÍVŰ RICHARD (uralkodott 1180-1199 között) és II. FÜLÖP ÁGOST (uralkodott 1180-1223 között). francia király vezetésével elkezdődik a **III. keresztes háború**.
1191. OROSZLÁNSZÍVŰ RICHARD meghódítja Ciprust, a bizánciak rovására. Akkont elfoglalják a keresztesek. OROSZLÁNSZÍVŰ RICHARD legyőzi SZALADDINT az Arsuf melletti csatában.
1192. Fegyverszünet
- 1202. A negyedik keresztes hadjárat.** Kezdeményezője III. INCE ellenpápa (uralkodott 1179-80 között), vezetői MONTFERRRATI BONIFÁC és FLANDRIAI BALDUIN. Velence a tengeri átszállítás béréként elfoglalja Zárát (Ma Zadar, Horvátország) majd MONTFERRRATI BONIFÁC közreműködésével 1203-ban meghódítja Konstantinápolyt. Visszahelyezik a trónjára II. Angelosz Iszaakioszt.
1204. Megalapítják a latin császárságot. Konstantinápolyt a keresztesek kifosztják az egyházat alárendelik Rómának. V Alexiosz hatalomra kerülése elmérgesíti a Nyugat és Bizánc kapcsolatát.
- 1211-1214 Háború a nikeai és a latin császárság között A konfliktus kölcsönös elismeréssel zárul.
- 1212. A gyermekkeresztesek hadjárata.** A Marseilles-ben behajózott francia gyermekeket Afrikában rabszolgának eladják, a német gyermekeket Itáliából szállítják haza.
- 1217. Az ötödik keresztes háború,** II. ANDRÁS – ENDRE – magyar király (uralkodott 1205-35 között). vezetésével. A sereg hiába ostromolja Akkon fellegrvárát, a király hazatér.
- 1228. A hatodik keresztes hadjárat** I. FRIGYES német császár (uralkodott 1212-1250 között). vezetésével, akit IX. GERGELY pápa (uralkodott 1127-41 között) kiközösített. Diplomáciai sikereket ér el, kihasználva az egyiptomi szultán és a damaszkuszi emír vetélkedését, megkapja Palesztina szent helyeit amelyeket a latin kézben levő parti sávval folyosó köt össze.
- 1243-1244 Mongol betörés Kisázsiaiba.
1244. A muzulmánok véglegesen visszahódítják Jeruzsálemet.
- 1248. A hetedik keresztes hadjárat.** IX. (SZENT) LAJOS francia király (uralkodott 1226-1270 között). első hadjárata. Egyiptomban, Mansurah mellett súlyos vereséget szenved és fogságba esik. Csak 6 év múlva, nagy váltságdíjért szabadulhat.
1268. Jaffát és Antiochiát elfoglalja az egyiptomi szultán.
- 1270. A nyolcadik keresztes hadjárat.** IX. (SZENT) LAJOS francia uralkodó második hadjárata. A Tuniszt ostromló keresztesek között pestisjárvány üt ki, a király meghal. Elesik Akkon, Szidón, Bejrút, csak Ciprus marad a kereszteseké, egészen a XV. századig.
- 1303-1301 Az oszmán-törökök elfoglalják Kisázsia nagy részét.

1303-1307 katalán zsoldosok Bizáncban, lázadásuk megrengeti a bizánci hatalmat. Elfoglalják Athént, amit 1388-ig birtokolnak is.

1321-1328 Hatalmi harc II. és III. Andronikosz között. Az utóbbi győz.

1342-1349 Az ún. zelóták felkelése Thesszalonikiben és környékén.

1399-1403 I. Mánuel Párizs, Róma és London segítségét kéri a Balkánon terjeszkedő oszmán-törökök ellenében.

Ha már a történelemnél tartunk, meg kell említeni, hogy a Keleten a 632 után hódító mohamedán hit, az iszlám kifejezetten térítő vallás. Az iszlámnak a Bizánc ellenőrzése alatt levő területeken való, futótűz-szerű terjedése okairól csak azt jegyezzük meg, hogy az arabok a VII. század végére elfoglalják Bizánc utolsó afrikai területeit is, utána Hispánia egy részét. MARTELL KÁROLYNAK csak a poitiersi csatában (732) sikerül megállítania őket. Meghódítják a Kaukázusontúlt és a Közép-Ázsiai területeket. Sikertelenül ostromolják Konstantinápolyt. Az utolsó OMAJJÁD kalifát legyőzi az első ABBASZIDA. 945-ben a BUJIDA-dinasztia átveszi a hatalmat az ABBASZIDÁKTÓL. 1040 táján a szeldzsuk törökök győznek az iraki szultán ellen. Meghódítják az országot. A szeldzsuk birodalom ekkor éli virágkorát. A XIII. század elején a birodalom végleg felbomlik. Az utódállamok közül az ikoniumi szultánság a legjelentősebb, amely előbb mongol uralom alá kerül, majd több emirátusra bomlik. 1288 körül feltűnnek az oszmán törökök, 1133-ra elhódítják Bizánctól Kisázsia javát, 1354-ben az első európai hódításaik éve. 1362-ben elfoglalják Drinápolyt, meghódítják a Balkán nagy részét. 1401-ben az ankarai csatában a TIMUR LENK (TAMERLÁN) vezette mongolok legyőzik a törököket, de a vereség csak időleges, tovább folyik a harc az európai hódításokért. 1453 májusában elesik Konstantinápoly, megszűnik a bizánci – keresztény – állam.

Vallás:

Az egyházszakadásokról már szoltunk. Az első a bizánci – úgymond ortodox, igazhitű – és a nyugati – úgymond katolikus, egyetemes –, görög, illetve latin szertartású keresztény egyházak között jött létre, még 867-ben, amikor a konstantinápolyi zsinat kiátkozta a pápát. Ennek folytatása volt az 1054 évi végleges egyházszakadás. A két felekezet közötti leglátványosabb különbség, hogy a keleti egyházak nem ismerik el a pápa főhatóságát a keresztények fölött, ragaszkodnak a görög majd ószláv szertartási nyelvhez, valamint a korai szertartáshoz. A keresztények lélekszáma és megoszlása utoljára (1988) a következő volt: besorolhatatlanok, 10 000 000 (0,62%), keleti egyházak, 130 900 000 (8,5%), római katolikusok, 1 000 000 000 (57,1%), protestánsok, 300 000 000 (18,9%), anglikánok, 70 000 000 (4,4%), más keresztények, 15 000 000 (11,2%). Összesen, 1 600 000 000 (100%)

Konstantinápoly elestével a **keleti kereszténység** mohamedán fennhatóság alá került. Mivel az iszlám szempontjából a keresztény és a zsidó vallás kedvezményezett – megtűrt, nem üldözött vallások – az **ortodoxok** a mohamedán világbirodalom, a török hatalom árnyékában, korlátozva ugyan, de gyakorolhatták vallásukat. Mi több, a konstantinápolyi patriarchát az összes ortodox keresztény vezetőjének, egyfajta „ellenpápának” tekintették. Ez a helyzet csak új hangsúlyokat nyert az ortodoxia oroszországi térhódítása és Oroszország XV. századbeli nagyhatalommá válása következtében. Hogyha nem is nyíltan, de néha így is Moszkva sokszor megvádolta/megvádolja kollaborációval, a kereszténység érdekeinek elárulásával a konstantinápolyi pátriárkát, magának sajátítva ki az „igazi keresztény hit” egyetlen, utolsó védelmezőjének címét, ezen az alapon magyarázva a közép-ázsiai és balkáni terjeszkedést, Törökország, de a protestáns Anglia rovására is.

Ürügyként III. LEO (uralk. 717-741) bizánci császár rendelete szolgált, aki 726-os ediktumában elrendelte a szentek képeinek és szobrainak, mint bálványoknak az elpusztítását. Ez ellenkezett a nép, az alsó papság, és a pápák, II, illetve utóda III. GERGELY (uralkodott 715-731 ill. 731-741 között) meggyőződésével. Az utóbbi kiátkozta a császárt. Erre ennek fia, V. KONSTANTIN a 787 évi niceai zsinaton kiközösítette a képtisztelőket. A képtisztelők és

képrombolók közötti csatározás végleg csak a 843 évi konstantinápolyi zsinaton záródott le, de Nyugat és Kelet között az ellenségeskedés tovább él a Pápai Állam megalakulásával, a térítésekkel, közöttük például a szlovének, horvátok, magyarok, csehek, lengyelek Róma általi megtérítésével. A missziók ugyanis növelik az egyházfő – és császárja – hatalmát.

Mindehhez dogmatikai, liturgikus és egyházfegyelmi kérdések járultak. Kelet és a Nyugat képviselői nem tudtak például megegyezni abban, hogy a Szentlélek az Atyától és a Fiútól vagy csak az Atyától származik stb. Ilyen körülmények mellett PHOTIOSZ (konstantinápolyi pátriárka 861-886 között) kiátkozza a pápát, I. MIKLÓST (uralkodott 858-867 között). Halála után a dolgok rendbe jönnek, hogy aztán 1054. július 16-án végleg szakítson egymással a nyugati és a keleti kereszténység. Erre az ad okot, hogy IX. LEO pápa (uralkodott 1049-1054 között) hűbérébe fogadja a normannokat, akik feldúlják Bizánc dél-itáliai birtokait, ezért a konstantinápolyi pátriárka rendeletére bezárják Keleten a latin szertartású templomokat és előveszik a pápasággal kapcsolatos régi érveket. A Róma részéről követként Bizáncba küldött HUMBERTUS bíboros éppen olyan merev és kizáró mint bizánci vitafelei, így a pátriárkát kiközösítő bullát elégetik, a római küldötteket exkommunikálják, és a szakítás véglegessé válik. Létrejön a latin szertartású, a pápa főhatóságát elfogadó, Róma központú katolikus keresztény egyház és a görög szertartású, autokefál – önálló, nemzeti egyházakból álló – keleti, ortodox keresztény egyház.

Az 1054 évi egyházszakadás után a kereszténység nyugati, **katolikus** – latin rítusú – és keleti, **ortodox** – görög rítusú ágakra tagolódott. Az egység helyreállításának megismétlődő kísérletei nem jártak sikerrel. Sőt, Konstantinápoly elfoglalása után a patriarchátus mintegy megnyugtatta a szultánt, hogy nem tájékozódna Nyugat felé. A mohamedán vallástól amúgy is kedvezményezett kereszténység hajdani bizánci patriarchátusa ezzel „*megtűrt*” lett.

Az Arany Horda alól 1480-ban felszabaduló orosz állam vallásilag függetlenítette magát Konstantinápolytól, elhatárolódva előbb Rómától, majd a fogait vesztett, török uralom alá került magát „*második Rómától*”.

Hitbeli alapul a keleti egyházak a korai hét egyetemes zsinat tanításait és csak azokat fogadták el. Liturgiájuk nyelve görög majd ószláv, később a nemzeti nyelvek. Az egyház egységes, egyetemes, a helyi püspökök irányítják, akiknek gyülekezései is meghatározó jellegűek. A püspökök egyenrangúak, a köztük levő különbségek jelképesek, egymás ügyeibe nem avatkoznak, de a metropolita és főként a pátriárka gyakorlatilag mégis a megyéspüspökök irányítója. Minden ország egyházi életét a saját püspökök, érsekek, pátriárka irányítja, azaz a keleti kereszténység autokefál.

A **pátriárka – hercegérsek** – alatt vannak a **metropoliták – érsekek** –, ezek irányítják a **megyéspüspököket** –, a **papok** között több fokozat van. A papok segítői a **diakónusok**. Pap és diakónus nem házasodhat özvegy vagy elvált asszonnyal, a házasság csak a felszentelés előtt köthető, az özvegy pap vagy diakónus nem házasodhat újra, **a szerzetes nem nősülhet, akárcsak a magasabb egyházi tisztségek betöltője**.

A **keleti szerzetesség** inkább szemlélődő és meditatív jellegű: Egyik legjelentősebb központja a görögországi Athosz-hegy, ahol 963 óta székelnek a szerzetesek. Húsz kolostoruk anyakolostora számos más országban levő hasonló intézménynek. Nő nem léphet a Szent hegyre.

A balkáni népek függetlenedésével a kereszténységnek sok-sok „*utolsó védőbástyája*” akadt, 1832 – Szerbia függetlenedése után a görög (1833), a román (1865), a bolgár (1833) államok lettek önállók – és egyházaik is függetlenedtek Konstantinápolytól, 1920 után pedig létrejött a lengyel (1922) és albán (1937) ortodox egyház. Mindez azzal járt, hogy a konstantinápolyi patriarchátus joghatósága összezsugorodott, főként az örmények elleni 1915 évi pogromok, s a görögök 1923-as kitelepítése után, csak az ortodox diaszpóra és az athosi kolostor-„*állam*” fölötti felügyelet joga maradt meg Konstantinápolynak.

Megnövekedett viszont a moszkvai patriarchátus – 1721 után Szinódus, 1917 óta újra patriarchátus – jelentősége. A névleg független orosz egyház ugyanis teljes mértékben alárendelte magát a cárnak, majd a szovjet hatalomnak. Olyan fellobbanások, mint a XVII. században NIKON patriarcha függetlenségi mozgalma volt, eredménytelenül haltak el, helyettük viszont – 1721 és NAGY PÉTER után – annál jobban érvényesült a balkáni ortodox egyházakban Moszkva keze, az ortodoxia, mint *a szlávok vallása* – ehhez hozzájárult az ószláv, mint liturgikus nyelv elterjedése a Balkánon, *a „minden szláv ortodox”, „Moszkva felszabadítja a szlávokat a török (később a római katolikus és protestáns) iga elnyomása alól”* stb. típusú jelszavak és a guruló rubel. 1919 után szakadár egyházközségek jöttek létre – legjelentősebb az ún. **Karlócai** – ma Sremski Karlovci, Szerbia – **Egyház**, s az **Amerikai Orosz Egyház**, amely csak 1970 óta tartozik a moszkvai patriarchátus alárendeltségébe. 1990 után vita kezdődött a moszkvai és bukaresti patriarchátus között a **moldovai érsekség** hovatartozásáról is, mint ahogy folyik a vita, hogy **Kiev**, illetve **Minszk püspökségre, érsekségre, vagy patriarchátusra jogosult** stb.

A keleti egyházak hierarchikus-episzkopális szervezésűek. Legalul állnak a hierarchiában a **diakónusok** – a gr. **diaconus** szóból, akik az ősegyházban szegénygondozással foglalkozó szolgák voltak, ma *szerpapok*. A **papok** a kultusz művelői – róluk és kötelességeikről korábban szóltunk. Még a hellenisztikus szervezés maradványa a **püspöki** – a gr. **episzkoposz**, *‘felügyelő’* értelmű szóból – tisztség. Ez a II. századtól monarchikus, az apostolra visszamenő, megszakítatlan és közvetlen. A püspöki méltóságot felszentelés és kézrátétel adja, ezzel a tisztségviselés törvényessé és apostolian biztosítottá válik. Hivatalba lépése – *intronizáció*, a lat. **intronisatio**, *‘trónra lépés’* szóból – a püspökség vagy az egyházmegye – *diocézis*, a gr. **dioikészis**, *‘igazgatási kerület’* szóból – püspöki székének elfoglalása.

A keleti egyházakban a püspök megbízatásának neve *eparchosz* – a gr. **eparchos**, *‘helytartó’* szóból – a püspökség pedig *eparchia* – a gr. **eparchia**, *‘tartomány’* szóból. A IV. századtól rendelik a püspökök fölé az *érsekeket* – **mitropolitákat** –, az *egyháztartomány felügyelőit*. Szintén a III/IV. századtól az *egyháztartományok főfelügyelője* ezekben az egyházakban a *pátriárka* – a gr. **patriarcha**, *‘tiszteletre méltó aggastyán’* szóból –, ő irányítja a *pátriárkátust* (**patriarchatus**). Elvben a pátriárkák egyenrangúak – a pápa is csak *„primus inter pares”*, *‘első az egyenlők között’*, de a gyakorlatban csak a konstantinápolyi pátriárka viseli az *‘ökuménikus’* címet bár ez csak tiszteletbeli, nincs gyakorlati jelentősége 1453 óta. A **grúz, örmény, etióp, nesztoriánus és tamáskeresztény** egyházak vezetőinek neve **katholikosz**.

Gyakorlatilag a legkisebb önálló keresztény ügyintézési egység és istentiszteleti közeg a római katolikus és keleti egyházi gyakorlatban a **plébánia**, – a katolikus egyházközséget jelöli a szó – amelyet felszentelt pap, plébános – a latin szó ma katolikus egyházközséget vezető papot jelent –, vezet, aki a püspöktől plébánossággal – **missio canonica** – megbízott lelkész.

Építkezés:

Lakások: a falusi szabad közrendűek a római gyakorlat és ennek, Keleten – a meleg égövön – elterjedt szokása szerint fa síkfödémrel fedett kő-, illetve földkunyhókban laktak. A rabszolgák, később a szolgák szállása nem volt fontos. A városi szegény szabadok római nagyvárosi – kényelmi berendezések nélküli – bérházakban éltek.

Paloták: elsősorban Bizáncban, a császárnak és az arisztokráciának voltak a rómaiakhoz hasonló – főként reprezentatív – palotái. Vidéken az átriumos udvarház biztosította a kényelmes lakást, a konstantinápolyi palota viszont reprezentációs célokat szolgált, azt, hogy tulajdonosa a császár környezetében legyen.

Kb. a Kr. u. IV. században épült Konstantinápolyban a rajta levő szoborról Bus kai leon nevű, Bukoleon-palotának nevezett császári tengerparti palota, amelyet többször kibővítettek. Ma romjai mellett az egykori világítótorony és a hajdani császári kikötő maradványai is láthatók.

Ugyancsak Konstantinápolyban van a most Tekfur Sarayi elnevezésű késői, 1000 és 1300 között épült császári palota. Három emeletéből mára csak a falak maradtak, udvarát és belső frontját 1955-ben tárták fel. Volt török állatkert és két ízben gyár is.

Mellette van a Blakherna-palota, a latin császárok rezidenciájának maradványa, az V. századból. Legnagyobb a Komnenoszok (XI-XI. sz.) alatt volt..

A mostani Mozaikmúzeum egykor IV-V. századi császári palota oszlopcsarnokának padlója volt. A hatalmas mozaik viaskodó állatokat, növényeket, mitológiai jeleneteket ábrázol.

A hyppodromtól északnyugatra volt az Antiokhosz-palota (II. Theodosius V. századi főkamarságé) amit a Nika-felkelés leverése után Szent Euphemia templomává alakítottak át, illetve a közelben felismerhetők egy, az V. században Laukosz udvari kamarás hajdani palotájának maradványai.

Kultikus építészet: A keresztény istentiszteletekre szolgáló épületeket templomnak – a lat. **templum** szóból – nevezzük.

Az ortodox templomok bejárata nyugatra, szentélyük keletre néz: **Háromosztatúak, előcsarnok, hajó, szentély**. A hajót és a szentélyt **ikonosztáz** választja el. A előcsarnokban van a **keresztelőmedence**. A templomhajótól ablakos fal, fa- vagy kőkorlát választja el. A hajóban állnak a hívek – az ortodox templomokban csak a betegek és öregek számára vannak a fal mellett székek –, a hajónak a szentély felőli részében vannak az ikontartó állványok, a nyugati fal mellett található a szószék, vele szemben a díszes, dobogón álló **püspöki trón**. A keleti vég magasabb, ez a **szólea**, az énekesek helye. **Az ikonosztázzal lezárt, az oltárt is tartalmazó templomrészbe világiak és főként nők nem léphetnek be.**

A templomot kívül-belül **freskók** borítják. Az örmény és grúz templomoknak általában hat-nyolcszög alakú hegyes süveggel fedett tornyuk van, orosz vidéken aranyozott, vagy színes kerámiával borított, csavart – úgynevezett **hagymakupolás** – templomokat találunk. Ez az orosz barokk egyik következménye

Nem térünk itt részletesebben az **ikonosztáz** kivitelezésére, beosztására. A rajta található három ajtónak liturgikus fontossága van. A bizánci templomok szentélye falfestéssel vagy mozaikkal díszített. Sekrestye nincs.

Valószínű, hogy a római kori kerek építmények és az ókeresztény temetőkápolnák mintájára alakult ki Konstantinápolyban a **centrális templom**. Legfejlettebb, ötkupolás formáját többek között a Hagia Sophia képviseli (épült 527-565 között), de például a ravennai (Itália) San Vitale (VI. század) sem marad el mögötte.

Kr. e. a IV. században Aphodité-szentélynek épült a mai Aya Eiréne, az Isteni béke temploma, amelyet sokáig fegyverraktárnak használtak a törökök. 381-ben helyet adott a második ökumenikus Zsinatnak. Hajdani püspöki templom, ma múzeum. Két kupolával fedett háromhajós bazilika, szentélyében három ablak és öt sor amfiteátrum-szerű ülés van. Előcsarnokába öt kapu vezet, hajdanában a kupolát, az előcsarnokot és a falakat belülről mozaik díszítette. A legrégebben megmaradt bizánci templom Konstantinápolyban.

Múzeum a Hagia Sophia, a mostani Ayasofya, az Isteni bölcsesség (hajdani) temploma. Építését még Nagy Konstantin rendelte el, 326-ban. Először Megali Eklisia (Nagy templom) volt a neve, mai nevét később kapta. 404-ben tűz égette le, 532-ben, a Nika-felkelésben lerombolták. Mai épületét a kor leghíresebb bizánci építésze, Iszidorosz emelte, 537-ben. Igaz, az 557 évi földrengés megrongálta, de már hat évvel később újraavatták. 1317-ben – kissé formátlan – támpilléreket kapott. A török időkben dzsámi lett s akkor kapta mai négy minaretjét is. 1847-49-ben restaurálták, 1935-től múzeum. Mintegy 100 m hosszú, a középhajó 32,3 m széles. A főkupola 31 m átmérőjű, legnagyobb magassága 56,6 m Hat kisebb, két nagy félkupola fedi. Eredeti bejárata nyugatra nézett, később a narthex déli végét nyitották meg. A bronz bejárati kapu a Madonnát ábrázolja a két császárral, mellette az 1933-ban felfedezett mozaik látható.

A Császár-kapu fölött Krisztus-tanító és a mozaikot csináltató, térdelő IV. León császár látható. A főkupolának 40 ablaka van, a középhajó oszlopai márványból, a közöttük levő zöld oszlopok valamilyen hajdani építőanyagból készültek. Márvány a padló is. A fülkékben az Istenanya, két arkangyal, három püspök, szeráfok és kerubok mozaikképe maradt fenn, a karzatokon Alexander császár képével, az ún. Deesis-mozaikkal – az áldást osztó Krisztus ábrázolásával –, az apszis mellett a trónján ülő Krisztus mozaikképe, mellette Zoé császárnő és férje, IX. Konsztantinosz Monomakhosz, illetve az Istenanya a Gyermekekkel és II. Jóannész Komnénosz, felesége, Iréne – Szent László leánya – és fiuk, Alexiosz van megörökítve.

A templom északkeleti sarkánál álló, kupolás kerek épület a Skevophylakion, itt őrzik az egyházi kincseket. A keresztelőkápolnát még Iustinianus építtette, ma I. Musztafa és I. Ibrahim sírhelye. A tisztálkodó-kutat 1740-ben állították fel, az óraház XIX. századi, viszont a homlokzaton jól látható a hajdani napóra beosztása.

A Bodrum Camii I. Romanosz Lakapernosz X. századi palotájának hajdani temploma. Görög kereszt alaprajzú, pincéje két császári család kriptája is volt.

A Pammakarisztosz-kolostor ma a Fethiye-dzsámi. A XI-ik században épült bizánci kegyhely még a város elfoglalása után 130 évvel ortodox kolostor volt, csak 1591-ben lett mohamedán templom. Híresek kupolamozaikjai – Krisztus Pantokrator, Világítelő – apszisának képei és fennmaradt freskói.

Szintén a XI. században épült a Theodosia-templom, ma Gül Camil. Bár nagyon átépítették, a hajdani erkélyes bizánci keresztkupolás templom még felismerhető.

Bár csak 1720-ban épült a Hagios Georgios – Szent György templom, mégis jelentős, mert ez a görögkeleti patriarchátus székhelye. A patriarcha trónja a késő bizánci korból való, itt vannak három bizánci szent ereklyéi is.

Az Imrahor-dzsámi a hajdani Studios-kolostor romjaiból épült, ebben őrizték Keresztelő Szent János ereklyéit. Hajdan itt volt a Bizánci Birodalom egyik szellemi központja; innen avatkoztak bele a képrombolásba, ebből a kolostorból választották a X. századtól a XII. századig a patriarchákat, itt tanult több császár. Bazilika, nyugat fele nyíló bejárata, keleti apszissal, két oldalhajóját zöld oszlopok sora választja el a főhajótól. Padlóján alakos ábrázolások láthatók. Keleti narthexje eredetileg kétszintes volt.

A hajdani Chora-monostor temploma – ma Kariye Camii – az egyik legjelentősebb épen maradt bizánci emlék Konstantinápolyban, mozaikja és freskói jól és okkal alapozták meg világhírét. Eredetileg az V. században épült, de a XI. században átépítették. Képei a XIII-XIV. században készültek. Ma múzeum. Félköríves záródású ablakokkal áttört dobon van az öt kupola, a lényegében görög kereszt-alaprajz keletelt szentély, nyugati külső és belsőnarthex csatlakozik. Az egykori harangtorony ma minaret. A mozaikok az ún. „palaiologoszi reneszánsz” alkotásai, a bejárat fölött Mária angyalokkal, Krisztus Pantokrátor, a külső előcsarnokba nyíló ajtó fölött Trónon ülő Krisztus az adományozóval. A sírkápolnában a halál-feltámadás-földi élet freskói, ugyanitt, a kupolán Madonna angyalokkal, az Utolsó ítélet freskója látható, míg az apszis falfestménye a Feltámadás.

A hajdani Kyriotissa templom neve ma Kalenderhane Camii, a Vándorló dervisek Temploma, ugyanis ők foglalták annakidején el. Egy 500 körül épült, majd később lebontott fürdő helyét foglalja el, az első kis templom akkor épült. A mai templom XII. századi. Volt – 1204-1261 között – latin templom is, ekkor kerültek falaira az Assisi Szent Ferenc életének freskói. A templom jellegzetesen keresztkupolás, VII-VIII. századi – a képrombolás előtti – mozaikokkal és freskókkal, nem beszélve a latin képekről, amelyek – a maguk műfajában – szintén párjukat ritkítják.

XIII. századi, ma is működő ortodox templom a Panagij Mukliotissza-templom, amely rendkívül ritka, négykaréjos alaprajzú. Említésre méltó hatalmas mozaikja, Mária a kiseddel.

A Kis Hagia Szophia egykor Szent Sergios és Bacchos temploma volt. Akkor szomszédjában egy perzsa – menekült – herceg lakott, akiről Horrmidas-palotának nevezték az

épületet. Ennek helyébe épült 518 körül a Péter és Pál templom, amelynek a Szent Sergios és Bacchos templommal közös előtér volt. 536-ban a Hormidas-palotát kolostorra alakították át, míg a Szent Sergios és Bacchos templom a ravennai San Vitale és az aacheni kápolna mintája lett. Központi, nyolcszögletes kupolateret szabálytalan négyszögű falhoz illeszkedik, a görög kereszt szárait négy, félkupolákkal fedett fülke köti össze. A kétszintes oldalhajókat oszlopsorok választják el a főhajótól. Az apszis messze kiugrik kelet felé. Zöld és vörös márványoszlopok, hajdani márvány- és mozaikdíszek tanúskodnak a templom egykori pompájáról, amiről – ma is működő iszlám templomról lévén szó –, beszélni is alig lehet.

Az ortodox Pantokrátor-monostor ma Zeyrek Camii. A XII. században alapította Eiréne császárnő – Szent László otthon Piroska nevű leánya –, s előbb megépítették a két templomot, aztán a Komnénoszoknak a kettőt összekötő sírkápolnáját, a XIII. századtól a velencéseké, majd Korán-iskola lett, utána pedig Zeyrek molla dzsámija és átépítették. Rosszul. Szerencsére a nagyobbik templom exonarthésének mozaikja részben megmaradt: a négy évszak, az állatöv, Sámson és az oroszlán stb. Pár üvegfestmény is emlékeztet az egykori fényre.

Összefoglalva: az új császári székhelyen Nagy Konstantin alatt római, görög és keleti építészeti hagyományokból új stílus jött létre. Az első jelentős, a császártól Konstantinápolyon kívül emeltetett ilyen épületegyüttes a jeruzsálemi Szent Sír köré és fölé húzott, háromszentélyes körtemplom, hatalmas előudvarral rendelkező háromhajós bazilika, kápolna valamint az egészet körülvevő fal. Ez volt a sírtemplomok általános mintája. Ma már csak az újjáépített körtemplom áll, a többinek csak romjai maradtak.

Bizáncban a bazilikális szerkezet mellett elterjedt volt a keleti, sírkápolnás, központos épület is. Különösen, hogy a boltozás és a kupolaépítés mesterei voltak. Az alaprajz először egyenlőszárú – görög –, kereszt, a szárak találkozásánál kupolával. Aztán, mivel ez sötét, a kupola ablakokkal megtört cselegyre és dobra kerül, a kereszt szárai jelképesek – oszloposak – lesznek, összekötésük beépül – az alaprajz kilencosztatú lesz és, az új tereket kisebb kupolák vagy félkupolák fedik be, mivel pedig a centrális elrendezés nem kedvez a keresztény liturgiának, a főkupolához csatlakozó félkupolák Nyugat-Kelet irányba meghosszabbítják a szakrális teret. Ilyen a Hagia Sophia.

Ugyanakkor az V-VI században két bazilika épül Thesszalonikiben, Konstantinápolyban elkészül a Péter és Pál templom, a Hagia Eiréne, a Szent Szergiosz és Bacchos-templom.

Ugyanakkor felépülnek a bizánci művészet legismertebb nyugati emlékei: a majdnem körtemplom ravennai San Vitale, Galla Placidia, szintén központos elrendezésű, sírkápolnája, a Theodorik-sírkápolna, a San Appolinaire in Classe és a San Appolinaire Nuovo bazilikák, stb.

Csak a XI-XIII. századokban épülnek új, nagy templomok. Legfontosabbjuk a görög-országi Hosios Lucas-templom, már csak azért is, mert nem csak a későbbi görög ortodoxia minta-temploma (pl. Daphni kolostortemplom, Chioszi Nea-Moni kolostortemplom, Arta, Epeirosz, Panagia Paragoritissa, számos athoszi templom stb.), de innen terjed Kelet felé az orthodox építészet másik, orosz ága. Különben, minden, jobb híján neobizáncinak nevezhető, tehát Konstantinápoly elfoglalása utáni helyi ortodox templomépítési fejlemény innen datálható.

Említsük meg, hogy a román ortodoxia építészeti emlékei közül – a román ortodox püspökségek jogállása alapján (önálló ortodox patriarchátus 1885-ben jött létre) – Moldovában moszkvai, illetve kijevi, Havasalföldön athoszi, Erdélyben pedig szerb-bolgár hagyományok határozzák meg a templom-építést (pl. Domszus, de Voroneţ vagy a bukaresti történelmi templomok). Az 1918 után épült bizánci stílusú templomok művészi érték nélküliek. A kiemelkedő román bizánci építkezések közül említsük meg a havasalföldi Curtea de Argeş-i fejedelmi templomot (1350 k.), az ottani kolostortemplomot (1512), Hurezu

templomát (1691), Moldovából az agapiai kolostortemplomot (1642 de Grigorescu falfestményei 1858-60-ból valók), a bukovinai kolostortemplomokat (a XV. századtól a XVII. századig) stb.

A bizánci templomépítés hatott a nyugateurópai építkezésre. Nagy Károly aacheni székesegyháza központjának nyolcszögű építése nemcsak Ravennára, de a konstantinápolyi Szent Sergios és Bacchos templomra is emlékeztet, a velencei Szent Márk templom a Hagia Sophiára megy vissza, a paderborni kápolnát bizánci mesterek építik, a franciaországi Périgueux XII. századi temploma egyértelműen bizánci hatásokat tükröz.

Katonai építkezések: a Galata-tornyot 1348-ban építették a génuiaiak, saját településük, Galata – a későbbi Pera – védelmére. A 61 méter magas torony volt őrtorony, tűzoltótorony, 1875-ben felső részét, száz év múlva kupolafedélét restaurálták.

Iznik, az egykori Nicea I. század előtti erődítéseiből alig maradt valami meg. Annál több az I. századi, 4427 méteres római falból. Ez veszi körül ma is az Óvárost. A bizánciak tornyokat építettek a kapuk elé, s a falakat csatlakoztatták. A belső fal hozzávetőleg 9 m magas, 3,5 m széles, oromzatos gyilokjárós, 108 tornya van. A fal előtt helyenként 16 m mély árok van. Előtte külső fal és védőárok húzódik. Az ún. Lefke-kapu (k. 70-ből) előtt véget ér a hajdani vízvezeték. Az északi kapu is négyszeres. A Kr. u. III. sz.-i Yenişehir-kaput még Claudius Gothicus császár nyitatta.

Az egykori Bizánc leghatalmasabb erődítményei az ún. Szárazföld felőli falak. 6670 m hosszúságban védtek hajdan a várost. Legfontosabb elemük az V. sz. elején, II. Theodosiustól építtetett, mintegy 60 m széles, háromszoros fal, mindenik előtt 18 m széles, 6-7 m mély árokkal. Az előfalakat 96, egyenként 10 m magas, a főfalakat ugyanennyi, de egyenként 15-20 m-s bástya szakítja meg. A többszörös kapuk közül az Edirne-Kapi csak romjaiban maradt fenn, a Sukulele – Víztorony – kapu előerődje is hiányzik, a Top-Kapi – az Ágyukapu – a lerombolt bizánci helyén álló török építmény, legjobb állapotban az ún. Mevlevihani Kapi maradt fenn a theodososi időkből. Átépített az Ibrahim-Kapi is. A Belgrat-Kapit annakidején még Isac Angelos alatt (XII. sz.) befalazták és csak a XIX. században bontották ki.

A falhoz tartozik az ún. Márványtorony, egy II. Bazileosz (X-XI. sz.) alatt épült erődítmény maradványa, a Szárazföld felőli falak és a Tenger felőli falak találkozási pontja.

A Theodosius-fal az ún. Blakherna-falhoz csatlakozik, ami hajdan a megfelelő negyedet övezte. Csak egyszeres, ám a bástyák között kisebb távolság van és egy része a régi török palotaterasz alatt van beépítve.

A VII században épült ún. Heraklios-fal belenyúlik az Aranyszarv-öböl körüli mocsárvilágba, haditechnikailag nehéz lenne értelmezni.

A Tenger felőli falak a Márvány-tenger mellett húzódik, mintegy 8 km. hosszúságban. Még a II. században épült, valamikor a VIII-IX. században kibővítették. 12-15 m magas, 180, egyenként 20 m magas bástya erősítette. 8 kapuja volt.

438 után falat építettek az Aranyszarv-öböl mentén is. Ez 5 km. hosszú, 10 m magas volt, 100 bástyával és 14 kapuval.

I. Theodosius IV. százai Diadalkapuja helyén a Szárazföld felőli falak hajdani Aranykapuja volt, amit II. Theodosius átépíttetett. Ma az Aranykapu a Héttorony török vár központja.

Emlékművek: a Kr. u. IV. században I. Theodosius állíttatta fel a Hyppodrom spináján annak az obeliszknek a felső részét, amit Kr. e. 15-ben III. Tuthmoszisz fáraó Karnakban emelt. A 20 méteres darabot, amely művészi bizánci domborműves márvány alapon áll és gránitból van, négy vörösréz tag osztja fel.

Az ún. Kígyós oszlop eredetileg Delphoiban állt és a görög városok Kr. e. 479-es, a perzsák felett aratott győzelmét hirdette. Nagy Konstantin alatt egyszerűen Bizáncba hozták és a Hagia Sophia előtt, majd a Hyppodromban fölállították. Ma csak három összefonódó

kígyót ábrázoló középrésze maradt, korábban szökőkúthoz tartozott, az egyik megtalált kígyófej – a Hagia Sophia előtt került elő – az isztambuli Régészeti Múzeumban látható.

A Bevont Obeliszka 32 m magas mészkő-oszlopa ismeretlen építésű, VII. Konstantin szerint nagyapja parancsára restaurálták, tehát legalább VII-VIII. századi. Aranyozott bronz-burkolatát valószínű a keresztések rabolták el a IV. kereszties háború során, amikor elfoglalták Bizáncot.

Az Abroncsos Oszlop felállításakor, Nagy Konstantin idejében még tíz vörös porfírhengerből állott, mindeniken egy aranyozott bronz babérkoszorúval. Ma már csak hat van meg belőle, rajta Nagy Konstantin szobra állott. A régen 50, ma 35 m magas oszlopot többször javították.

A Gót Oszlop 15 m magas, gránitból van, felírata „Fortunae reduci ob devictos gothos”, csúcsán valószínű a településalapító Byzas szobra állt.

A Markianosz oszlopot a domborműves talapzat felírása szerint Tatianos városi prefektus állíttatta. A 9 méteres vörös gránit oszlopon eredetileg a császári címer volt, ebből csak a sasok maradtak meg. Mai török neve – Kiztasi, Leány-oszlop – a domborművek egyikének köszönhető.

Településrendezés: Konstantinápoly római nagyváros, tehát rendezett, szabályozott, csatornázott – a belvárosban legalábbis –, a kisebb települések azonban keletiesen rendezetlenné, szabályozatlanok.

Épületszerkezetek: Térlefedés (ismerik a donga-, kereszt-boltozatokat, a kupolákat, legjelentősebb újításuk a csegelyes kupola.. A csegely a kupolatér négy- vagy sokszögű alaprajza és a kupola kör-alaprajza közötti gömbcikkelyes átmenet A kupola a menny jelképe, mert úgymond „lebeg”. A dob a főkupola alatti, körgyűrű.). Alátámasztás oszlopokkal, pillérekkel.

Oszlopok és oszloprendek dolgában Bizánc sok újítást nem hoz, kosárfejezetek, berakások, sok akantuszlével, palmetta, meander.

Középiletek: Bizáncban is legalább három fajta középület volt: a mai értelemben vett középület, azaz a köz dolgainak intéző helyei, mint a városháza, (curia), törvényszék, levéltár (tabularium), piacterek (főtér, forum). Voltak nyilvános helyek, mint a templomok, fürdők (thermae) színházak (amphiteatrum), sportpályák, kocsi pályák és lóversenyek színhelyei, cirkuszok (circus), vásárcsarnokok, ahová minden bizánci polgárnak szabad volt a belépés. Végül voltak tereptárgyaik, vízvezetékek, medencék, szennyecsatornák, stb.

A mai Isztambul Ar Meydani része kerthez hasonló, már Kr. u. a II. századtól Septimius Severus császár itt építtette föl a Hyppodromot –lóverseny- és kocsi verseny-pályát. Később Nagy Konstantin ezt kibővítette, a bizánci korban pedig ez lett a közélet központja. Innen indult el a legkevesebb 30 000 áldozattal járt Nika-felkelés is. A latin császárok idejében bajvívó tér, a törökök kőbányának használják, a Topkapi Saray innen épült. 430 m hosszú, 120 m széles, 30 000 ülőhelye van két hosszanti oldalán, a délnyugati oldalon volt a Sphendone, egy amfiteárum-szerűség, amiből csak az alépítmény maradt meg, vele szemben állt a kapu, rajta bronz négyesfogattal – a quadriga eredetijét Enrico Dandolo velencei doge vitette városába és ma múzeumban áll –, minden feltevés szerint a délkeleti oldal közepén állt a császári lelátó és a palotába vezető kapu.

A Forum Augusteum, a Hagia Sophia előtti tér volt a hajdani Bizánc központja, a császári palotákkal, különféle hivatalokkal, a Zeukipposz-fürdővel, nyugati oldalán állt a Milion, a bizánci 0 mérföld köve.

Az isztambuli 1001 oszlopos ciszterna 50 000 m³ befogadóképességű ciszterna a VI. században épült, 64 m hosszú, 56 m széles, 16 sorban elrendezett 224 darab, egyenként 12,5 m magas, gyűrűvel összefogott oszlop tartja a boltozatot.

Ha már a víztárolóknál tartunk: az ún. Elsüllyedt Palota 80 000 köbméter vizet tárol, egy 19 km-es vezeték táplálja, 140 m hosszú, 70 m széles, boltozatát 336 darab, egyenként 8 m magas oszlop tartja. Látványosságai a Meduzafejes oszlop és a Fekete oszlop.

Az ún. Valens-vízvezetékéből építése – a Kr. u. IV. sz. – óta csak 920 m maradt. Legnagyobb magassága 26,5 m., két vízcsatornája a tenger szintje fölött 56 m.-re van.

A Yalova-fürdők hajdan Bizánc nevezetességei közé tartoztak. Konstantinápolytól alig 12 km-re vasas, szénsavas, kénes és radioaktív termálfürdők. Medencei, barlangja őrzik az egykori kiképezés emlékét.

NÉHÁNY HÍRES BIZÁNCI ÉPÍTÉSZETI EMLÉK

Paloták

Bukoleon-palota romjai, Konstantinápoly
Tekfur Sarayı, Konstantinápoly (1000-1300 között)
Blakherna-palota romjai, Konstantinápoly (X-XI. sz.)
Mozaikmúzeum, Konstantinápoly (IV-V. sz.)
Antiokhosz-palota Szent Euphemia templom, Konstantinápoly (V. sz.)

Kultikus építészet:

Hagia Eiréne, Aya Eiréne, az Isteni béke temploma, Konstantinápoly (III. sz.)
Hagia Sophia, Ayasofya, az Isteni bölcsesség temploma, Konstantinápoly (326)
Fethiye-dzsámi Pammakarisztoz-kolostor, Konstantinápoly (XI-ik sz.)
Gül Camii, azelőtt Theodosia-templom, Konstantinápoly (XI. sz.)
Hagios Georgios, Szent György templom, Konstantinápoly (1720) a görögkeleti patriarchátus székhelye

Imrahor-dzsámi, a hajdani Studios-kolostor, Konstantinápoly (V. sz.)
Kariye Camii, a hajdani Chora-monostor temploma, Konstantinápoly (V-XI. sz.),
Kalenderhane Camii, a Vándorló dervisek Temploma, hajdani Kyriotissa templom, Konstantinápoly (XII. sz.)

Panagij Mukliotissza-templom, Konstantinápoly (XIII. sz.)
Kis Hagia Szophia, egykor Szent Sergios és Bacchos temploma, még azelőtt Hormidas-palota, utána Péter és Pál temploma, Konstantinápoly (518 körül).

Zeyrek Camii, volt Pantokrátor-monostor, Konstantinápoly (XII. sz.)
Szent Sír körtemplom, Jeruzsálem (IV. sz.)
Két bazilika, Thesszaloniki (V-VI. sz.)
San Vitale, Ravenna (VI. sz.)
Galla Placidia sírkápolnája, Ravenna (VI. sz.)
San Appolinaire Nouvo és a San Appolinaire in Classe bazilikák, Ravenna (VI. sz.)
Theodorik-sírkápolna, Ravenna (VI. sz.)
Keresztelő Szent János-templom, Neszebar, Bulgária (X. sz.)
Szófia-székesegyház, Novgorod, Oroszország (XI. sz.)
Szófia-székesegyház, Kiev, Oroszország (XI. sz.)
Vaszipilj Blazsennij székesegyház, Moszkva, Oroszország (XI. sz.)
Hosios Lucas-templom, Stiné, Görögország (XI. sz.)
Daphni kolostortemplom, Görögország (XI. sz.)
Nea-Moni kolostortemplom romjai, Chiosz, Görögország (XII. sz.)
Székesegyház, Aachen, Nagy Károly sírja, Németország (VIII-IX. sz.)
Szent Márk templom, Velence, Olaszország (X-XI. sz.)
Périgueux, templom, Franciaország (XII. sz.)

Katonai építkezések:

Galata-torony, Konstantinápoly (1348)
Városház, Iznik, az egykori Nicea (I-III. sz.)
Szárzsföld felőli falak, Konstantinápoly (V-XII. sz.)
Márványtorony, Konstantinápoly (X-XI. sz.)
Blakherna-fal, Konstantinápoly (XI-XII. sz.)

Herakliosz-fal, Konstantinápoly (VII. sz.)
Tenger felőli falak, Konstantinápoly (X-XI. sz.)
Aranykapu a Héttorony török vár központja, Konstantinápoly (IV. sz.)

Emlékművek:

Egyiptomi Obeliszk, (Karnak, Kr. e. 15, Bizánc, IV. sz.)
Kígyós oszlop, (Delphoi, Kr. e. 479, Bizánc, IV. sz.)
Bevont Obeliszk Konstantinápoly (ismeretlen.)
Abronsos Oszlop, Konstantinápoly (IV. sz.)
Gót Oszlop Konstantinápoly (ismeretlen)
Markianosz oszlop, Konstantinápoly (V. sz.)

Középületek

Hippodrom, Konstantinápoly (II-V. sz.)
Forum Augusteum, Konstantinápoly (V. sz.)
1001 oszlopos ciszterna, Konstantinápoly (VI. sz.)
Elsüllyedt Palota, (VI. sz.)
Valens-vízvezeték, Konstantinápoly (IV. sz.)

Az orosz neobizánci templomok jellemzői:

Nagy, zárt falfelületek

Keskeny ablakok

Színes hagymakupolák

- típus: kilencosztatú alaprajz, íves apszisok, az északi faépítészet hatása
- típus: négyszögű alaprajz, 5 kupola

Szobrászat:

Nem igazán jellemző, csak a IX. sz. előtti idősakra. Mindenekelőtt épületszobrászat: oszlopfők, gyámkövek, vállkövek, amelyek az egész bizánci kort végigkísérik.

Voltak igazi szobrok is. Említésre méltó pár, Konstantinápolyban előkerült, Jó pásztor-szobor, ami a római gyakorlat bizánci továbbélését bizonyítja, vannak életnagyságú bizánci hivatalnok-szobrok, gyakori a császár-portré (pl. Constantinus, Iulianus) s voltak emlékszobrok (szép példányuk, egy életnagyságú bronz császáremlék Barlettában került elő). Sok és szép dombormű készül. Sajnos a Gót Oszlop csúcsáról a településalapító Byzas szobra elveszett, – de. megmaradt az ún. – Markianosz oszlop, amelynek domborműves talapzata szépen bizonyítja azt, hogy Bizáncnak a képrombolás előtt igenis volt plasztikája. Különbösen erre utal Nagy Konstantin római diadalívének pár részlete, a szaloniki-i Galerius-diadalív, a rengeteg e korból való szarkofág szobrásmunkára utaló része. Különbösen, itt találkozunk az épületszobrászat a domborműszobrással, és ha a térszobor ki is marad Bizánc művészi választékából, másutt – ahol képrombolók nem állnak a zavartalan fejlődés útjába – épp a Bizáncból elmenekült alkotók hoznak létre nagy alkotásokat (pl. Imádkozó Mária dombormű, Ravennában, Szent Demeter márvány dombormű-ikonja stb.)

Festészet:

A bizánci stílus mindenekelőtt a mozaik műfajában alkotta a legjelentősebbet és igaz, hogy, csak a világibb török – sőt, görög – egyházkormányzás meg a véletlen, földrengés, leomlás hozta napvilágra a bizánci monumentális művészet utóbb fölfedezett emlékeit (pl. Hagia Sophia templom egyes mozaikjai, szaloniki Szent Demeter-bazilika mozaikdísze stb.) de ez a művészeti ág jelenti – az építészt mellett – a bizánci művészet csúcsát.

Mindenekelőtt: a mozaikművészet először a VI. században jutott el fejlődése tetőpontjára.

A bizánci mozaikművészet jellemzői:

- Látomásszerűség.
- Aranyhátér, a mennyek országának a jelképe. Pompaszeretet.
- A főalak lebeg vagy magasabban van elhelyezve, a mellékalakok alacsonyabban, a földön helyezkednek el. Szertartásosság. Merev frontalitás.
- Az alakok egymással nem vagy csak ritkán kerülnek cselekvő kapcsolatba. Ozokkefália. Mozdulataik mindig a középső alakra vonatkoznak.
- A képszerkezet szigorúan szimmetrikus.
- Az alakoknak nincs testiségük..
- Nem ismerik a távlatot.
- Az árnyalást nem alkalmazzák. Ennek ellenére sok színt ismernek.
- A kontúrok az alakszerkesztésnek a foltfestéssel egyenrangú eszközei.

Nyugateurópában a bizánci mozaikfestés számos kiemelkedő alkotása látható. A római San Cosma e Damiano templom szentélyében van az egyik legkorábbi, de a stílus minden jellegzetességét hordozó mozaik, de híresek a ravennai San Vitale Justinianus császárt és feleségét Theodora császárnőt, meg kíséretüket ábrázoló mozaikjai, rendkívül gazdag mozaikokban a San Appolinaire Nuovo-templom („aranyegű”), a Santa Agnese-templom apszisa, a Lateráni Bazilika oratóriuma stb.

A képrombolás természetesen nem kedvez a mozaikoknak. A XI. századtól kezdve azonban ismét följön a napjuk (pl. Nea Moni kolostor romjai, Chios, Daphni /Athén mellett/ Hagia Sophia, Thesszalóniki, Arta-templom, Epeirosz. Koimesis-templom, Nicea, de San Prassede-templom San Zeno-kápolnája, San Clemente-templom, Santa Maria in Trastevere, XIII. századi a spliti (azelőtt Spalato, Horvátország) dóm mozaikja, a római Szent Pál Bazilika stb.) A későbizánci mozaik szép emléke a velencei Szent Márk-templom 6000 m²-es, illetve a monreali dóm 1182-i 13 000 m² mozaikja. Ugyanebben a korban készülnek a görög Metropolis, Pantanassa, Peribleptos, Dochariu-kolostor /Athos/, korábbi a konstantinápolyi Chora, a Hosias Lucas, a ciprusi Panagias Angeloklistos mozaikja stb. Az 1037-ben alapított kievi Szent Zsófia székesegyház mozaikjai szintén ehhez a körhöz kötődnek)

HÍRES BIZÁNCI MOZAIKKÉPEK

Justinianus császár és udvaroncai. Theodora császárnő, San Vitale, Ravenna (546-548)
Vértanúk fölvonulása, San Appolinaire-templom főhajója, Ravenna (VI. sz.)
Appolinaire püspök, San Appolinaire, szentély, Ravenna (VI. sz.)
Krisztus mint Világbíró, apszis, Monreal (XIII. sz.)

Ritkább a falfestés. Már a katakombákban megjelenik, bizonyoság reá a Comodilla-katakomba trónon ülő Szűzanya-falikepe, de a pécsi ókeresztény katakomba is példa lehet, a VIII. században ott van a római Santa Maria Antiqua-templomban – az egyik legkorábbi keresztrefeszítés-ábrázolás van rajta –, a San Clemente altemplomában a IX. századból található freskóciklus.

A középkori bizánci templomokban Jézus ábrázolása uralkodik a templom belső díszítésében, a főbejáratnál Krisztus-tanító – nyitott evangéliumos Megváltó – ábrázolást találunk, az apszisban Krisztus főpap – oltáriszentséget nyújt a tanítványoknak – a főhajó mennyezetén vagy a kupolában pedig Krisztus, a Legfőbb Bíró, amint számon kéri a halandók bűneit. Később – főként Keleten – Szűz Mária, az Istenszülő kultusza került előtérbe az ikonográfiában. Négy oldalán négy angyal, mint a négy világtáj védője.

A négy csegelyen a négy evangélista, de legalább a jelképek képe van. A falak képei vegyesek de sohasem világiak, néha szerepel rajtuk a templom alapítója, kegyura, a jelentősebb donátorok képmása.

Az „igazán” bizáncinak tartott műfaj azonban a XI. században szinte ipari méretekben meginduló ikonfestés. Korábban is volt táblakép, de kevés és drága. Aztán az athoszi kolostor kisajátította a műfajt s megindult a „csodatevő”, „valódi Athoszi” kegyképek üzletszerű gyártása. Ikon alatt tulajdonképpen bizánci stílusban fára, később üvegre, kartonlemezre, vászonra festett szentkép, amelyre votív – fogadalmi – tárgyakat akasztanak, drágakövekkel díszítenek..

Az ikonfestés **jellemzői:**

- Konvencionalitás
- Az alakok merevsége, sematikussága
- Tiszta, erős színek, határozott körvonalak
- Arany – általában fém – háttér

Szerbia, Bulgária, a román Fejedelemségek, és mindenekelőtt Oroszország aránylag hamar kialakítja saját ikonfestészetét. Ez utóbbiból a moszkvai, kievi, nyizsnij-novgorodi, szuzdali iskolákat-központokat említjük, azzal, hogy több moszkvai kortárs templom, a Tretyakov-galéria, illetve a szentpétervári Orosz Múzeum őriz Andrej Rubljov művet, aki a XV. század egyik leghíresebb egyházi festője.

A szerb kolostori ikonfestés központja a Chilandari-kolostor. A bulgár és román ikonfestés athoszi, orosz és szerb mintákat követ. Érdekes az üvegre ikonokat festő erdélyi, vámosmikolai – XVII. századi – görög-katolikus ikonfestő-műhely.

HÍRES BIZÁNCI IKONOK

Szent Pantaleon, Kiev (1100 l.)
Vagyimiri Istenanya, Moszkva (XII. sz. eleje)
Szent György, Vámosmikola (Románia, XVII. sz.)
Mária, Mikepércs (Magyarország, ismeretlen, valószínűleg XVII. sz.)

Az újításokban azonban a bizánci festészetben belül a miniálás – a könyvfestés – vezet. A Pantokráter-kódex Utolsó vacsora miniatűrjén, akárcsak a szintén a IX. sz. közepéről való Chludow-kódex rajzain jól látszik hogy a művészt nem kötik konvenciók. A Barberini-zsoltároskönyv képrombolói lándzsáikkal egy szentképet döfködnek. Festője legalább őszinte volt.

A Párizsi zsoltároskönyv (IX. sz. vége) rajzolója, miniálója már tartózkodóbb. A XI. században az alakok megint megmozdulnak, rajzolódik, festőik üzeneteit közvetítik, oldottabbá válik a rajz, a festés (pl. Kosmas-kódex, Vatikán, nazianzi Szent Gergely Homiliái – bibliamagyarázatai, stb.) Ez utóbbi egész képsorozatokban meséli el a történetet, előre vetítve majdani Biblia Paupeumok és falfestmények világát. Ilyen tendencia figyelhet meg a Vatikáni Könyvtár ebből a korból származó bizánci kódexein (Biblia, Jakab-kódex, Menológium stb.), de más könyvtárak ezredfordulós kötetein is (pl. Koppenhágai Kódex, Szentpétervári, Berliini, Párizsi stb. Evangéliumok stb.). A végső szintézis a konstantinápolyi Oktateuch, amelyben a képek már-már túllépik a bizánci stílus határait.

JELENTŐS BIZÁNCI KÖNYVEK

Pantokráter-kódex, Athos (IX. sz.)
Chludow-kódex, Moszkva (IX. sz.)
Barberini-zsoltároskönyv IX. sz.)
Párizsi zsoltároskönyv (IX. sz.)
Kosmas-kódex, Vatikán (XI. sz.)
Nazianzi Szent Gergely Homiliái, Párizs (XI. sz.)
Biblia, Jakab-kódex, Menológium, Vatikán (XI. sz.),
Szentpétervári Evangélium.(XI. sz.).
Berliini Evangélium.(XI. sz.).
Párizsi Evangélium.(XI. sz.).
Konstantinápolyi Oktateuch, Evangélium.(XIII. sz.)

Iparművészet:

Az **ötvösség** annak köszönhetette fejlettségét, hogy Bizánc megállította a feldolgozatlan nemesfémek exportját, illetve, hogy ő közvetítette ezeket Európa felé.

Ismerték az öntés, cizellálás, vésés, domborítás, a foglalás, berakás, zománcozás fontosabb eljárásait. A császári ötvösök kezdetben a Xeuxipposzban dolgoztak, tilos volt a kivitel, uralkodói ajándékként vagy csempészúton került ki egy-egy ötvöstárgy külföldre. A IX-X. században készül a Hagia Sophia főoltárának rekeszzománcos burkolata, a poitiersi ereklyekereszt, a Szent Márk-templom bizánci könyvfedelei, a Pala d'oro – egy bizánci rekeszzománcos oltárképet stb. A bizánci rekeszzománcok legszebb gyűjteményét a Swenigorodski-gyűjtemény őrizte, a limburgi dómban olyan ereklyetartó tábla van Bíborbanszületett Konstantin névvel, aminek a társa az esztergomi székesegyházban van. Az I. Andrásnak küldött 1040-1050 között készült korona 7 lemeze Nyitraivánkán került elő, ma a Nemzeti Múzeumban van.

A X-XI. századtól Palermóban (pl. Costanza koronája stb.), Milánóban (pl. a Szent Ambrus-templom oltárának burkolata stb.), Rómában (pl. a Szent Korona felső része), Trierben (Szent András ereklyetartó, Egbert-szekrény stb.) is van bizánci rekeszzománc-műhely.

A bizánci ötvösök másik kedvelt megnyilvánulási területe az elefántcsont-faragás volt. Kazetták, ikonok, kis oltárok készültek rendkívül sok faragvánnyal. Ikonográfiailag elég merev előírásoknak kellett megfelelni, mégis ezek tájékoztatnak bennünket a bizánci plasztika sajátosságai felől.

Ereklyetartók, kelyhek, koronák, nő és férfi ékszerek, könyvborítók, oltárburkolatok készültek a bizánci ötvösműhelyekben, a kor legnevesebb ékszerészeinél. Bizánc politikát csinált azzal, hogy az itt készült páratlan kincsekkel feltört – vagy csak rettegett –, többé-kevésbé barbárnak tartott vezéreket, fejedelmeket, uralkodókat vesztegetett meg, Bizánc és a keleti kereszténység híveivé csalogatva őket.

A **kerámia**, az **üvegművesség**, a **famegmunkálás** a kor szintjén, a használati tárgyak jó római színvonalán voltak.. Meghaladta viszont ezeket a bizánci **textilművészet**, pontosabban a selyemszövés és a hímzés szintje. Emlékei inkább szórványok, ám a szintre ebből is következtetni lehet.

Az ókeresztény mintakincs mellett korán megjelenik a bizánci textíliákon az emberalak, a perzsa, örmény, szír, egyiptomi stb. minta (pl. a sensi faliszőnyegen az Oroszlánölő motívuma, a mozaci ereklyetakaró oroszánra vadászó császárral, a siegburgi, berlini, düsseldorfi textilmaradványok, Nagy Károly szemfedője, román fejedelmek XVI. sz.-i öltözékei stb.).

Az egyik legszebben megmaradt bizánci hímzés-émlék az ún. Koronázási Palást, tulajdonképpen miseruha, előbb a veszprémi püspökség tulajdona, majd – kisebb átalakítás után – tényleg koronázási palást. Dús növényindák övezte Krisztus, Szűzanya láthatók rajta. Az ószövetségi próféták, újszövetségi apostolok mellképei mellett az adományozók, Szent István és bajorországi boldog Gizella hiteles ábrázolásai is ott vannak a veszprémvölgyi görög apácáktól készített, de nyugati egyházi előírások szerint tervezett paláston.

Irodalom:

Az antik görög-római irodalom minden műfaja továbbél, legyen szó akár költészetről, prózáról vagy értekező irodalomról. Bíborbanszületett Konstantin, Procopius és más bizánci történetírók munkái a kor eseményeinek fontos dokumentumai.

Zene:

A bizánci muzsika nyíltan két irányra oszlik. Egyfelől továbbél a szórakoztató muzsika, mint udvari-, cirkuszi-, színházi-zene. Másfelől az újonnan létesült, Rómától elszakadt keleti – ortodox – egyházban a zene a korábbiakhoz képest nagy szerephez jut, különösen az énekbeszéd, a többszólamúság, eltűnik a hellenisztikus hagyomány, döntővé a keleti gyakorlat

válik. Persze, a fényűzés és a bizánci császárimádás gyakorlata itt is megteszi a magáét, a főleg énekelt bizánci egyházi éneklés mindenütt helyi színeket ölt, közös jegyként talán a túlzott koloratúra – énekbeli cifrázat –, az elhúzott keleties – túlzó – dallamdíszítés, a szoprán-dallamok herélt férfiakkal való énekeltetése stb. Jegyezhető meg. Kedvelt hangszerük az orgona. Ugyanakkor a templomokban nem terjed el.

A KIBONTAKOZÓ HŰBÉRISÉG MŰVÉSZETE

V – X. sz.

Háttér:

482-511. I. CHLODVIG, a száli frankok meroving nemzetségéből az összes frankok uralkodója lesz. A Soissons melletti csatában legyőzi a Belgica II. provincia római helytartóját, SIGARIUST, ezzel felszabadítja a Loiretől északra fekvő területeket, legyőzi az allemanokat, szövetkezik a burgundokkal a gótok ellen, a vouilléi ütközetben legyőzi II. ALARICH gót uralkodót és elfoglalja ennek területeit a Pireneusokig. Párizsba teszi át székhelyét.

511 évi halálával a frank birodalom négy fia között négy részre szakad. A reimsi és a Soissons-i birtokosok legyőzik a szászokat, majd a burgundokat, unokája győz a gótok felett.

VI. sz. A birodalom eléri legnagyobb kiterjedését. A meroving uralkodó a bajorok királya is lesz. I. CLOTHAR túléli testvéreit, és újra egyesíti a frank birodalmat. Halálakor egyik fia megalapítja a II. burgund királyságot, amelyet 613-ban a frank állam elfoglal. 567-ben a frank birodalomból létrejön Austrasia, Neustria, illetve Burgundia~Aquitania. 613-ban aztán II. CLOTHARNAK sikerül újra egyesítenie a három kisállamot. Támogatása fejében kénytelen engedni az arisztokráciának. A hatalom ténylegesen a majordomusoktól – királyi helytartóktól – függ. Az austrasiai nemesség nyomására az országrész – a király egyik fia uralkodásával – különválik.

638-737 között meroving árnyékkirályok uralkodnak, a hatalom ténylegesen a majordomusok kezében van. HERISTAL austrasiai majordomus a tertryi csatában legyőzi Berchart, Neustria és Burgundia majordomusát, és megpróbálja hatalma alatt egyesíteni a hajdani frank birodalmat. 714-ben meghal. Törvénytelen fia, MARTELL KÁROLY aztán maradéktalanul végrehajtja apja akaratát, legyőzi a neustriai nemességet és gyakorlatilag király nélkül uralkodik.

718-738 MARTELL KÁROLY győzelmes háborúi a szászok, a frízek, az alemannok és a bajorok ellen. Legyőzi a Galliába betörő arabokat. Halála – 741 – előtt felosztja birodalmát két fia, illetve a bajor illetve aquitán hercegek között.

751 MARTELL KÁROLY egyik fiát, KIS PIPPINT királlyá választják. A másik fiú, KARLMANN kolostorba vonul, akárcsak III. CHILDERICK, az utolsó meroving uralkodó.

754-756 KIS PIPPIN két győzelmes háborúja a langobárdok ellen. Létrejön a pápai állam. KIS PIPPIN hűbérura lesz a bajor hercegnek (757). Győzelmes hadjárat az arabok ellen. A birodalom határai a Pireneusok. Halála (768) előtt birodalmát felosztja fiai, KÁROLY és KARLMANN között.

768-814 (NAGY) KÁROLY uralma. Háború a szászok (772-804), a langobárdok (773-74) ellen. A szászok erőszakos megkeresztelése (777), szász felkelés. Eredménytelen háború az arabok ellen. Háború a szászok ellen. A felkelés leverése, majd újabb fellángolása és végleges leverése. (785). Győzelmes háború az utolsó önálló langobárd tartománnyal és a bizánciakkal. TASSZILO bajor herceg felkelésének leverése, a bajor hercegség megszüntetése. Avar betörések.

791 Próba-hadjárat az avarok ellen.

794 a frankfurti zsinat, a 768-as niceai zsinat képrombolási határozatának elvetése, Bizánc határozatai frank földön nem érvényesek.

795-96 Nagy hadjárat az avarok ellen. Az avar hatalom megszüntetése.

800 A frank püspökség megalapítása. NAGY KÁROLY császárrá koronázása Rómában.

801 Barcelona elfoglalása.

804 A szász háborúk befejezése. Szászországi püspökségek alapítása.

880 A szorbok leigázása.

808-811 Dán háborúk, háború Bizánccal Velencéért, javuló viszony az arabokkal. Halála előtt utódjává koronázza fiát (JÁMBOR) LAJOST. Halála (814. jan. 28.)

817 LAJOS római császárrá koronázása.

819-838 Normann betörések. A hatalom megosztása miatt a császárfiúk felkelései apjuk ellen. PIPPIN halálakor a nyugati rész KOPASZ KÁROLY, Itália és a birodalom közepe LOTHAR, a keleti rész LAJOS birtokába kerül.

840 JÁMBOR LAJOS halála. LOTHAR ki akarja semmizni testvéreit, de serege Fontenoy mellett 841 jún. 25-én kikap. Szász felkelés. KÁROLY ÉS LAJOS esküje Strassburgban, mint az első német illetve francia nyelvmlékek (842).

843-ban a verduni szerződés szentesíti JÁMBOR LAJOS végakarát, a nyugati rész (a majdani Franciaország) KOPASZ KÁROLY, Itália és a birodalom közepe (a majdani Itália, Burgundia, Lombardia stb.) LOTHAR, a keleti rész (a majdani Németország) NÉMET LAJOS birtokába kerül.

Vallás:

Itt kell megemlítenünk a keresztény szerzetesi mozgalmat. A szerzetesség olyan egyházi intézmény, amelynek célja az egyén tökéletesedésének elősegítése az átlagosnál magasabb életeszemény elébe állítása révén.

Egyfelől ott voltak a **baziliták**, akik a IV-V. században Keleten, főképp Kis-Ázsiában és Észak-Afrikában NAGY SZENT VAZUL, BAZILEOSZ († 379) szabályai alapján fogadalmat tettek a szigorú életvitelre, a rendszeres böjtölésre, az állandó imádkozásra, a meditálásra, mindenekelőtt erre az utóbbira. Mivel sok visszaélés is előfordult, a szerzetesi életmód szabályozásra szorult.

A **nyugati szerzetességet** a 480 táján Nursiában – Róma közelében – született, később szentté avatott BENEDEK szervezte meg. Szabályzata, a **Regula monasteriorum** (523-526) szabályozta a monostorok, az újoncok és a szerzetesek életét, tisztázta a szerzetesi erények kérdését, a zsolozsmázás mikéntjét, a bűnbánati fegyelem kérdését. A meditáció mellett a sokrétű szociális tevékenységet, a fizikai és szellemi munkát jól elegyítve, korszerű intézményt hozott létre, amelynek nem a minden áron való aszkézis volt a célja csupán, hanem emellett a gyakorlati szociális, fizikai és szellemi munkavégzés. Ilyen szempontból a nyugati szerzetesség túllép azon, amit a bazilita mozgalom hirdet és vállal.

Különösen Írországból terjed a mozgalom, 476, tehát a Nyugatrómai Birodalom megszűnése után az ír sziget lesz a **Benedek-rend** legfontosabb központja, innen indulnak útjukra az időszak nagy térítői. A mozgalom áterjed Britanniába is, itt él a „*northumbriai reneszánsz*” legnagyobb képviselője, BEDA VENERABILIS (673-735). Tanítványa, EGBERT yorki püspök lesz, ő neveli a NAGY KÁROLY udvarában, később toursi apátként tevékenykedő ALKUINT, akinek a tanítványa, HRABANUS MAURUS Fuldába ülteti át a tanultakat.

A karoling birodalomban a világi és egyházi hatalom összefonódása válságba sodorta a szerzetesi mozgalmat, amennyiben az elvilágiasodik, már közelebb áll a világi szférához, mind az eredeti célkitűzésekhez. Változást a burgundiai VITIZA (750-821) fellépése hoz, aki először birtokán akar erős, szigorú szerzetesi közösséget létrehozni, majd fölve a BENEDEK nevet, JÁMBOR LAJOS, NAGY KÁROLY utóda segítségével a két aacheni zsinaton (816-817)

szabályozza a kanonokok és a szerzetesek életét. Ezzel előfutára lesz a nyugat-európai szerzetesi mozgalomnak a Cluny benedekrendi kolostorból kiinduló reformjának.

A kolostort 909-ben alapították, és nem püspöki felügyelet alatt állt, hanem közvetlenül a pápának volt alárendelve, emiatt kívül maradt a helyi érdekközösségen. Az eredeti fegyelem helyreállítása mellett ez az **extempció**, tehát a püspöki és világi hűbérúri függőség megszüntetése volt a cluny követelések lényege és a mozgalomhoz csatlakozó kolostorokat, alárendelték a cluny anyakolostornak. Ezzel központosították a szerzetesi mozgalmat, csökkentették a császár, egyáltalán a világi főurak, növelték a pápa hatalmát, elvetették a **simoniát**, a papi méltóságok megvásárlását, követelték a **cölibátus**, a papi nőtlenség kötelező voltát stb. Mivel ez egyezett a pápaság érdekeivel, a megfelelő támogatást is megkapták. Szembekerültek viszont a császárság érdekeivel. A gyakorlati összeütközés VII. GERGELY PÁPA (1073-1085) trónralépésével kezdődött. A pápa megtiltotta az egyházi méltóságok áruba bocsátását, a papok nőülését és az 1075. évi zsinaton rendelkezést hozott azok ellen, akik egyházi hivatalukat világi kezekből kapták. IV. HENRIK uralkodóként Wormsba zsinatot hív össze, ahol hívei leteszik VII. GERGELYT a pápai trónról. A pápa kiközösíti az uralkodót, akit a triburi birodalmi gyűlésen trónfosztással fenyegetnek meg. Az uralkodó kényszerhelyzetében a Canossa várába zárkózó pápa bűnbocsánatát kéri, a német rendek ellencsászárt választanak. Őt IV. HENRIK legyőzi, és ellenpápát választat, akit fegyverrel akar trónra ültetni. A megostromolt és kifosztott Róma népe elől VII. GERGELY elmenekül. Halála után az ún. **invesztitúra-harc** tovább folyik, amíg 1122-ben a wormszi konkordátumban a császár le nem mond a püspökök kinevezése jogáról. A császárság és a pápaság között a középkor folyamán még két ízben (a XII. és a XIII. században) dúl az invesztitúra jogáért a harc, amely a pápák győzelmét hozza.

Az invesztitúra – tehát a hatalom elsőbbségének kérdése – után a pápák figyelme az egyházon kívüli ellenség, az Iszlám és a **eretnekek** felé fordul. Gyakorlatilag a pápaság világuralmi igényéről van szó amelyet 1302-ben VIII. BONIFÁC pápa (uralkodott 1283-1303 között) fogalmaz meg, mikor kimondja, hogy az uralkodók felelősséggel tartoznak az egyháznak, míg ez csak Istennek tartozik felelősséggel.

Az Iszlám, tehát a **pogányok** ellen korábban is harcolt az egyház, de ezek a háborúk kudarcot vallottak. A pápaság világuralmi rendje tehát csak részben valósult meg és a **treuga Dei** – Isten békéje – csak ígéret maradt. Ebben közrejátszott pápaság és császárság lappangó ellentéte, az Iszlám, de a kereszténységben belüli viták is.

Baj van az egyház tanításaival szembeforduló másképpen gondolkodókkal is. Ilyenek már a keresztény egyház létének korai századaiban előfordultak. Legtöbbször a páli reformokat el nem fogadó keresztény fundamentalizmus nevében fellépők. Most, a X-XI. században azonban másról van szó, arról, hogy a városlakók állandóan beleütköznek a hűbéri rend különböző korlátjaiba, s szembefordulnak ezekkel. Mivel a fennálló viszonyokat eszmeileg az egyház védi, ezzel fordulnak szembe, természetesen egyházi érvekkel. Egyik csoportjuk a gnosztikus-manicheus érvekhez folyamodik, másik csoportjuk pedig az őskeresztény egyházak tanításaihoz nyúl vissza és a kortárs egyház hatalmaskodásait, fényűzését ítéli el.

Ez utóbbiak az egyházat gonosz, istentelen intézménynek tartották, a papjai tekintélyét, hatalmát, kiváltságait tagadták, követelték a papi tized eltörlését és az egyházi birtokok elkobzását, **felnőttkeresztelők**, elvetik a magántulajdont, helyette vagyonszösséget hirdetnek. Csatlakoznak az eretnekmozgalmakhoz a papság egyes alsó rétegei is.

A legismertebb – és legkorábbi – középkori eretnekmozgalom a **katharoké**, akik többnyire Észak-Itáliában és Dél-Franciaországban –, ahol **albigenseknek** és **patarénusoknak** nevezték őket – éltek, de jelen voltak a Balkánon – **bogumil** néven – és Németországban is.

Tanításaik lényege: a láthatatlan világ Isten, a látható – így a fennálló társadalom is – a Gonosz, LUCIFER teremtménye, így támadni kell. Mivel az egyház, annak papjai is részei a

világnak, ezek is a Sátán művei, a vagyonnal, a földi élettel, a házassággal együtt. Aki az aszkétikus életmódot megtartja, tökéletes és üdvözl, akik csak részben, azok hívők és halálukig eléri a mennyek országába jutás állapotát. Szerintük KRISZTUSNAK csak látszólagos volt az anyagi – testi – alakja. Népszerű és elterjedt mozgalom volt, főleg a XIII. században, amikor kegyetlenül üldözték és 20 évig tartó keresztes háborút is folytattak ellenük.

A másik ismert eretnekmozgalom PIERRE DE VAUX lyoni kereskedő nevéhez fűződik, aki 1173-ban alapította meg apostoli egyszerűségben élő szektáját, amelyet **valdensnek** neveznek. Szegénységet prédikált, szemben a hivatalos egyház gazdagságával, külsőségekben is ezt hangsúlyozták az új szekta tagjai. Mivel a prédikálástól eltiltották őket, és a pápa kiközösítette a szektát, bár népszerűek voltak, az alapító elmenekült Franciaországból, Csehországban halt meg 1197-ben.

Hasonló eszmévilágot képviseltek az Észak-Itáliában fellépő **barbák**. A franciaországi és andorrai albigensek a reformációhoz csatlakoztak, a csehországiak pedig husziták lettek, de Svájcban és Franciaországban ma is léteznek. Életükről, annak magyar vonatkozásairól ILLYÉS Gyula írt érdekes riportot.

Az **arnoldisták** BRESCIAI ARNOLD követői voltak, a XII-XIII században léptek fel a papság elvilágiasodása ellen.

A **luciferiánusok** a Sátánt imádták, szerintük Isten igazságtalanul büntette Lucifert, akit rehabilitálni fognak. Akkor azonban a világ rendje is helyreáll, a gyalázatos és rossz egyház elvilágiasodott papjaival együtt elpusztul.

Az **apokaliptikusok** szektáját JOACHIM A FLORIS dél-itáliai apát alapította 1202-ben. Az egyház és papjai gazdagsága ellen lépett fel, őket prédikációiban az Apokalipszis vadállataihoz hasonlította, a pápát egyenesen Antikrisztusnak nevezte. Az inkvizíciónak csak 1300 táján sikerült a mozgalmat felszámolnia.

Az **apostoli testvérek mozgalmát** GERARDO SEGARELLI páрмаi kézműves alapította 1260-ban, mint a szegénységet hirdető, az egyház gazdagságát támadó, de a pápától meg nem erősített szerzetesrendet. Az inkvizíció üldözte a szektát, SEGARELLI is a máglyán halt meg 1300-ban. Utána DOLCINO lett a szekta vezetője, prédikációiban az egyház a bibliai „*nagy Babilon*”, a papok a Sátán szolgái, a pápa maga az Antikrisztus, az apostoli testvéreknek el kell pusztítania őket. A mozgalom a hegyek között ellenállási központot épített ki ahonnan egyfajta népi hadjáratot folytattak, a vallási szembenállást rablásokkal fűszerezve. A szektát végleg 1307-ben számolták fel, vezetőjét nyilvánosan megégették.

A **flagellánsok** – önostorozók – Perugiában, majd a középkori Itália más városaiban tűntek fel a XIII. század közepén, azt hirdették, hogy közeledik a világ vége, mindenkinek meg kell bánnia bűneit, és vezekelnie kell azokért. Ők maguk önkorbácsolással vezekeltek. Hogy a világ vége nem jött el, a szekta magától kimúlt.

Feltámadt viszont a XIV. századi nagy pestisjárvány idején. A flagellánsok közvetlenül nem veszélyeztették ugyan az egyházat, közvetve mégis veszélyesek voltak rá, lévén, hogy az egyéni megváltást hirdették a papi bűnbocsánat-közvetítő hatás helyett. Így aztán VI. KELEMEN (uralkodott 1342-1352 között) elítélte a mozgalmat, eretneknek bélyegezte azt, a flagellánsokat ezzel nyíltan az egyház ellenségeivé téve.

Mivel az eretnekmozgalmak belülről, legtöbbször fundamentalista megközelítéssel, de a feltörekvő városiak, a jövődöbéli polgárság nevében bírálták – nem a vallást, hanem az egyházat, mint annak közvetítőjét – az mint intézmény, természetesen védekezett. Első pillanattól volt egy ilyen, amikor a római birodalomban a kereszténység államvallás lett, elkezdődött a nem keresztények zargatása és később üldözése. Ez a középkorban az eretnekségek halállal való büntetésével folytatódott.

A II. lateráni zsinat ugyanis (1215) felállította az eretneknek fölött törvénykező bíróságokat – **Inquisitio Haeretica Pravitatis** –, amelyet **Sanctum Officium** néven is ismertek. Már 1184-ben III. LUCIUS pápa (uralkodott 1181-1185 között) hoz rendszabályokat az

eretnekek ellen, III. INCE (uralkodott 1198-1216 között) pedig cisztercita legátusokat küld a valdensesk és az albigensesk tevékenységét kivizsgálandó, de az említett zsinat állandósította és a püspökök hatáskörébe utalta az eretnekek elleni harcot. 1229-ben a toulousei zsinaton hatáskörét nagyon kiszélesítették, majd IX. GERGELY (uralkodott 1227-1241 között) pápai jellegűvé tette, ő jelölte és küldte ki az egyes országokba az inkvizítorokat. Ő bízta a feladatot a Domonkos-rendre is, [innen a rend nevének népetimológiai magyarázata, Domini canes, az *Úr (vadász)ebek*]. Inszinuáció, hogy az inkvizítorok a jezsuiták lettek volna!

A domonkos-rend első székhelye Toulouseban volt, a tömeg gyűlölte és többször meg is támadta az inkvizítorokat meg a barátokat. Franciaországban 1312 után állami törvénykezési jogokat kaptak a domonkosok. Ebben az országban a XVI. században még működött az inkvizíciós törvényszék.

Itáliában 1235 után kezdett működni, különösen IV. PÁL pápa alatt (uralkodott 1555-1559 között) volt jelentős. 1852-ben (!) még inkvizíciós törvényszék ítélte gályarabságra az olasz MADIAI-házaspárt.

Németországban 1231-ben akarta felállítani az inkvizíciót MARBURGI KONRÁD, akit ezért a nép agyonütött. Az egyházi törvényszék rémuralmát aztán a reformáció törte meg.

Angliában **WICKLIFF hívei** és a **lollardisták** ellen, majd a XI. században tevékenykedett inkább, ERZSÉBET uralkodása vetett véget hatalmának.

Az inkvizíció Spanyolországban garázdálkodott leginkább, ahol ARAGONIAI FERDINÁND (uralk. 1479-1516 között) vezette be és ajándékozta meg állami törvényszéki jogokkal. Ebben az országban mintegy 200 évig teljhatalma volt, és erre nézve egy adat, szemléltetésül: csak V. KÁROLY császár uralkodása alatt, 1516-1556 között és kizárólag Németalföldön 50 000 embert végeztek ki inkvizíciós ítélet alapján. 1481-1808 között Spanyolországban, a madridi inkvizíciós törvényszék 34 658 embert égettetett meg, 288 214 embert pedig más polgári ítélettel sújtott, konstrukciós – mondvacsinált – feljelentések alapján elsősorban kikeresztelkedett és ki nem keresztelkedett **zsidókat** – előlük menekülnek a szefárd zsidók Törökországba –, **moreszkókat** azaz kikeresztelkedett mohamedánokat és **cigányokat**.

Nálunk az inkvizíciónak nagyobb hatása nem volt. Bár a **huszitizmus** terjedését letörni hivatott MARCHIAI JAKAB inkvizítor kemény kézzel bánik az új hit híveivel, azok Moldovába menekülnek és a példamutató leszámolás hamvába hal. Később se működtek az inkvizítorok sokkal több sikerrel.

Az eretnekek között voltak *bűnbánók, megrögzött bűnösök és hitükben megátalkodottak* vagy *visszaeső bűnösök*. Az első csoportba tartozók büntetése a *vezeclés* volt, a második csoportba tartozóké a sokszor *életfogytiglan tartó börtön*, a harmadiké a *tűzhalál*.

Egyébként az inkvizíció büntetései egyháziak és világiak voltak. Egyházi büntetés volt az **interdictum**, az **anathéma**, a *búcsújárásra*, és a *vezeclésre* ítélet. A világi büntetések a fogság – **vade in pace** –, azaz *börtön*, **immuratus**, azaz *befalazás*, **gályarabság**, **fegyház-munka**, **vesszőfutás**, **pellengérre állítás**, **tűzhalál**.

Az egyház új típusú szerzetesrendek létesítésével is harcol az eretnekségek ellen. A *cluny reform* után felvirágzó bencés rend válságba kerül, az eretnekmozgalmak egyebek mellett a kényelmesnek tartott szerzetesi életet is támadták, sokszor okkal.

Magyarországon és Erdélyben mintegy 80 **benedekrendi** monostor és kolostor volt. (A monostor elszigetelt, a lakott helyektől távol levő szerzetesi közösségi lakhely, a kolostor rendszerint településeken van).

1075-ben RÓBERT bencés apát – halála után SZENT RÓBERT – megalapítja Molesme apátságát, majd 1098-ban Dijon mellett Cîteaux kolostorát. 1112-ben Clairvaux-i SZENT BERNÁT veszi át a vezetést. A kezdetben bencés szabályok szerint élő kolostor csakhamar szigorú, szegény, egyszerű életmódú új renddé alakul.

Nálunk 1142-ben telepednek meg a **ciszterciták**, öt monostorban

Ugyancsak közülük vált ki az 1084-ben SZENT BRUNÓTÓL alapított **karthauzi rend**, amelynek tagjai a húsfélék fogyasztásának teljes tilalmát és hallgatást fogadtak. Központjuk, a Grand Chartreuse 975 m magasságban, Franciaországban, a Jura-hegységben van. Magyar földön 1238-ban telepedtek meg és a középkorban négy kolostoruk volt.

A **prédikáló ágostonrendet** még a VIII században alapították. Szabályai enyhébbek a bencésekénél. Ennek a szabályait dolgozza át a SZENT NORBERT alapította, 1126-tól a pápától is jóváhagyott **premontrei** – prédikáló – rend amely 1127 körül került hazánkba, amelynek tagjai itt 65, mások szerint 45 rendházban éltek.

Az ágostoni szabályokra alapuló **pálos rendet** 1263-ban alapította ÖZSÉB esztergomi kanonok. Ennek az egyetlen magyar alapítású szerzetesrendnek Budaszentlőrincen volt a központi székhelye és országsszerte 63 rendházuk volt. Ma Krakóban van az anyakolostoruk.

Meredeken más alapra – az önként vállalt szegénységre, a koldulásra és az egyház életének minden tevékenységében való részvételre – alapult a DOMINIC GUZMÁNTÓL 1170-ben, kezdetben Toulouse központú **Domonkos-rend** és a valódi nevén FRANCESCO BERNADONENAK nevezett ASSISI SZENT FERENC TŐL 1296-ban Assisi mellett létrehozott **Ferenc-rend**. A **dominikánusok** prédikáló rend, hitvédő tevékenységgel bízzák meg. A **ferenc-rendiek** lehetnek **obszervánsok** – közülük váltak ki 1619-ben a **kapucinusok** –, **minoriták**, a **harmadik** – világi – **rend**, illetve a ferences apácarend – a **klarisszák** – tagjai. A különböző irányzatokhoz tartozó, az országban 1233-ban megtelepedett ferenceseknek 1500 táján 115 kolostoruk volt Magyarország-szerte. A domonkos-rend képviselői 1221 óta vannak jelen az ország történelmében, rendjük „üzemeltette” a moldovai milkói – Milcov-i – püspökséget, mint ahogy közibük tartozott JULIANUS barát is. Elterjedtségük tetőpontján, a XIV. században Magyarországon és Erdélyben 526 kolostoruk volt.

A kolduló rendeknek gyakran felróják a „tájékozottak” haladásellenes, inkvizítori tevékenységüket. Ugyanakkor elfelejtik a hívők tömegei között végzett munkájukat, azt, hogy nagy építők, jeles értelmiségiek – például a zenész KÁJONI JÁNOS –, nagy földrajzi felfedezők vagy akár olyan „honmentők” is voltak közöttük, mint HUNYADI JÁNOS fegyvertársa, a ferences KAPISZTRÁN JÁNOS.

A két nagy kolduló rend mellett jön létre 1156-ban a Szentföldön a **kármelita rend** – nálunk a középkorban csak két kolostoruk volt a XIII. századtól –, és több remete-csoportosulás, pl. **ágostonos remeték**, **vilhelmiták**, **sarutlan karmeliták**, **ágostonos kanonokok** stb.

A keresztes hadjáratok következménye a **lovagrendek** megalakulása. A hadjáratok elvi célja: a katolikus vallás védelme, terjesztése, a betegek ápolása, a Szentföld visszafoglalása a terjeszkedő Iszlám kezéből, a kereszténység egyesítése. Gyakorlati célja: a selyem-út megnyitása, emellett az itáliai kereskedővárosok nagy hasznot reméltek a mohamedánoktól elfoglalt közel- és közép-keleti területek „felszabadításától”

A lovagok első csoportja csak a szentföldi zarándokok védelmére esküdött föl. A **templomos** lovagok rendjét 1139-ben ismerte el II. INCE PÁPA (uralkodott 1130-38 között). Ők katonák és szerzetesek voltak. Hatalmuk tetőpontja a XIII. század volt, utána szabályos koncepció perben ítélték máglyára JACQUES DE MOLLAYT a rend nagymesterét, hogy a francia király, IV. (SZÉP) FÜLÖP (uralk. 1285-1314 között) rátehesse a kezét vagyonukra. Magyarországon és Horvátországban három rendházuk volt.

A **johannita** – ALAMIZSNÁS SZENT JÁNOSRÓL elnevezett – lovagrendet a XII. század elején szervezte PROVENCEI GÉRARD, de szabályos renddé csak RAYMOND DU PUY alatt vált, 1120 után. 1291-ben Ciprusra, 1310-ben Rhodoszra, 1530-ban Máltára telepednek át. 1147-ben, Esztergomban vagy Székesfehérváron telepedtek meg, szőrényi jelenlétük fontos epizódja a hazai történelemnek. A templomos rend feloszlata után megkapták annak birtokait és a johannitáknak a török hódításokig jelentős szerepük volt az ország történetében

A tatárjárásig állt fenn nálunk a később lovagrenddé vált, jeruzsálemi alapítású, a leprásokat ápoló **Szent Lázár rend**. Szintén ápoló rend volt a Montpellierben 1160 táján

létesített **Szentlélek ispotályosrend**. A XI. századi eredetű **antoniták rendje** főleg az anyarozzsal terjesztett népbetegség, az orbánc ápolói voltak.

A III. keresztes háború idején, 1191-ben szervezett, 1198-ban újjáalakult **Német lovagrendet** a Szentföldről való kiszorulásuk után, 1222-ben II. András királyunk telepíti le a Barcaságban. Mivel egyetlen évtized alatt öt kövővárat építenek, saját pénzt veretnek, már 1525-ben hadba vonul ellenük és ki is űzi a rendet az országból. Itt egyesülnek a **Kardhordó Renddel**, lengyelországi, litvániai és oroszországi térítő-pacifizáló tevékenységük oroszföldi és lengyelországi vereségeik ellenére jelentős.

1537 augusztusában alakul meg Párizsban a legtöbbször szidott szerzetesrend, a **Jézus-társaság**, a **Societas Jesu**, a **jezsuiták**. Alapítója LOYOLAI SZENT IGNÁC, harmincéves koráig katonatiszt, sebesülése és felgyógyulása után szerzetes. Célkitűzésük: a pápa jogára alatt egyesíteni a világot. Ezért a tisztaság, szegénység és engedelmesség mellé a pápa iránt is engedelmisséget fogadnak, katonai készenlétben a feladatok teljesítésére. Két évig tartó próbaidő, háromévi filozófiatanulás, három év próbaszolgálat, közben tanári képesítés szerzése, 4 éves teológiai tanulmányok, újabb egyévi próbaidő előzik meg a rendbe való végleges felvételt, annak tagjai valóban a katolikus egyház legképzettebb, akárkivel vitaképes tagjai voltak.

1581-ben, Erdélyben, Kolozsváron telepedtek meg, pestisjárvány, majd kiűzetés volt a sorsuk. A XVII. század végére mintegy 25 rendházuk volt Magyarországon, Horvátországban és Erdélyben. Az ellenreformációban való részvételük, harcos katolikusságuk, tanultságuk – és így szerzett befolyásuk – miatt kedvelt céltáblái voltak minden egyházellenes és kereszténységellenes kampánynak, felelőssé tették őket a középkori zsidó- és cigányüldözésért, az inkvizícióért, a hajdani egyház korrupszáért, a domonkosrendiek és ferencrendiek akkori tudatlanságáért, délamerikai államukért, térítéseikért. Tény, hogy követtek el hibákat, sőt, hitüket védelmezve túlkapásokat is. De tévedés – sőt rosszindulatra vall – őket tenni felelőssé egyházuk minden hibájáért. Különösen, hogy minden időkben a legképzettebb egyházi személyiségek közé tartoztak.

Az 1240-ben Firenzében alapított **szerviták** 1644-ben jöttek Magyarországra, itt 5 rendházuk volt. A **karmeliták** 1692-ben jelentek meg Magyarországon, az enyhébb, úgynevezett **sarus karmelitáknak** három, a szigorúbb **sarutlan ágának** egy rendháza volt. A betegápoló **irgalmasrend** 1537-ben alakult Spanyolországban, Magyarországon 1672-ben terjedt el, 11 rendházuk volt, közöttük a temesvári és a szatmárnémeti.

Rabkiváltó rend volt az 1198-ban Párizsban alakult **trinitáriusoké**, akik 1693-ban alakítják meg első magyar kolostorukat, majd még hetet, amelyek mintegy 4000 foglyot szabadítottak meg a török fogságból 1691-1724 között, a rend feloszlásáig.

A tanító rendek közül az 1600-ban alakult **piaristák** érkeztek már 1631-ben az országba, a XVIII. században 12 rendházuk volt Magyarországon és Erdélyben, ez utóbbiban Besztercén, Nagykárolyban, Máramarosszigeten, Marosszentannán, később Temesváron. A jezsuitáktól 1773-ban átvették a kolozsvári gimnáziumot. Nekik köszönhető első iskola-reformunk.

Az oktató **apácarendek** közül először az 1535-ben alakult **Szent Orsolya-rend** tagjai telepedtek meg nálunk 1676-ban, akik 7 rendházuk közül egyet Biharban, Váradolasziban és egyet Nagyszebenben létesítettek. Az 1609-ben alakult **Angolkisasszonyok rendje** 1770-ben kapott hazai működési engedélyt, az **Erzsébet apácák** – 1526-ban alapított, betegápoló rend – pedig 1784-ben.

A **Notre Dame kanonisszák** (1829), a **Szegény Iskolanővérek** (1860), az **Isteni Megváltás Leányai** (1849), a **Keresztes Nővérek** (1856), **Az Isteni Szeretet Lányai** (1870), **A Szent Szív Társaság** (1883) megannyi, nálunk a múlt században elterjedt gyógyító-tanító rend, amelyek nélkül nehéz lenne elképzelni a múlt század oktatásügye gyors fejlődését.

Építkezés:

Lakások: a karoling kort nem a lakásépítés kényelme jellemzi. A szabad germánok – és alapjában véve a frankok is a felbomlott katonai demokrácia korában vannak – rönkfából, gerendákból épített, mennyezet nélküli, egyosztatú házakban – kunyhókban – laknak. A városiasodás nem érinti még őket meg, erre csak NAGY KÁROLY uralkodása alatt és az után kerül sor, de ekkor is az ún. Fachwerk – látható gerendaváz, paticskitöltéssel – terjed.

Paloták: Spanyolországban császári palotának épült Naranco mellett egy épület, amelynek reprezentatív tróncsarnokát már 848 táján templomnak használták. Építészettörténeti vizsgálatokból kiderült, hogy az apszisos terem eleve ilyenek, tehát a templomokhoz hasonlóan épült. A paloták legjellegzetesebb terme ez idő tájt a Pfalz (Palatinum), a tróncsarnok.

Kultikus építmények: igazán jelentős karoling építmény egy maradt ránk, a metzi ODO munkája az aacheni Octogon, NAGY KÁROLY temetkezőhelye. Nyolc pillértől tartott, többemeletes, centrális, kupolával fődött templomtér, mind falazása, mind boltozása (az alkalmazott kereszt-, donga- és kupolaboltozás) kitűnő mesterről tanúskodik. A ravennai SAN VITALE tanulságát értékesíti (épült 790-806 k.), de változtat is. Kár, hogy az ún. Centulát, a franciaországi Abbeville 799-ben felszentelt kolostortemplomát még a gótikában lebontották, megmaradt viszont Párizsban a Germigny des Prés apátság templomocskája (épült 800-806 k.), négyzetes központtal, három oldalán ugyanannyi patkóíves apszissal. A boltozat is patkóíves.

EINHART mesterről tudjuk, hogy 815-ben Steinbachban épített egy bazilikát, ennek a főhajója megmaradt. Kis ablakok vannak rajta, aránylag vékony pillérek tartják. Fesztávja nagy. Neki tulajdonítják SZENT GALLEN – a kolostor és a templom – építését is, de ez nehezen hihető. Különben ezen a templomon lehet fölismerni a hosszanti térszerkezet főrészeként a főhajó és a kereszthajó találkozásánál levő ún. négyzetet, avagy a kereszthajó hiányában a főhajó első járomszakaszát, ami későbbi templomok jellegzetessége.

A karoling templomok zöme bazilikális, három-öt hosszhajós, egy kereszthajós épület, léptéke a négyzet, ez adja a megszerkesztés alapját. Föléje épül a négyzeti torony. A karoling bazilikák nyugati oldalához csatlakozik a középtornyos, hozzávetőlegesen centrális ún. Westwerk. Oltárral felszerelt fő helyisége alatt van a templomba vezető előcsarnok, néha keresztelő kápolna, van úgy, hogy uralkodói vagy apácakarzat. Legrégebbi a centulai kolostortemplom Westwerkje volt (790-799).

Katonai építkezések: két alaptípusuk van, egy keleti és egy nyugati. A keleti típust a neolitikus, sáncból és favázzal erősített töltésből álló gyűrű testesíti meg, ahová állatokkal együtt menekülhet – fenyegettetés esetén – a transzhumáló falvak lakossága. A másik típust egyfelől a római castrum bizánci megerősítése – bástyákkal, kapubástyákkal, előbástyákkal –, a várban a védett vagy rögtönzött épületekkel – testesíti meg. Másrészt Nyugaton, a kialakuló bárói – főnemesi – birtokok központjában előbb elvéve, majd mind gyakrabban megjelenik a magaslatra, kőből épített magányos lakó- és őrtorony.

Emlékművek: nincsenek. Az Octogon késői kivétel.

Épületszerkezetek: térlefedés (ismerik a donga-, kereszt-boltozatokat, a kupolát) síkfödémmel, tetőszerkezettel. A nyitott fedélszék általános. **Alátámasztás** oszlopokkal, pillérekkel. Karzatok a mellékterek fölött. **Nyílászárás** keskeny fatáblákkal fedett ablakokkal – polgári építkezéseknél – vagy azok nélkül, faajtókkal. A **pillérek, oszlopok** általában használtak, de átalakulnak, nem hasonlítanak görög-római előzményeikre.

HÍRES KAROLING ÉPÍTÉSZETI EMLÉKEK

Palotakápolna Aachen (VIII. sz.)

Apátság kapuépítménye, Lorsch (VIII. sz.)

Az apátság eszmei tervrajza, Szent Gallen (829)

Germigny des Prés apátság templom Párizsban (épült 800-806 k.)

Az apátsági templom nyugati kapuépítménye, Corvey (822-48)

Mária-templom (egykori császári palota trónterme), Naranco (848 előtt)

Szobrászat:

Igazából nincsen. NAGY KÁROLY – ma Párizsban levő – lovasszobra kispasztika, – ötvösmunka – a Codex Aureus, illetve KOPASZ KÁROLY zsoltáros könyvének fedele szintén ötvösmunka – befoglalt ékkövekkel –, ARNULF házioltára úgyszintén. Néhány töredékes épületszobrászati emlék, (pl. Graubünden, Münster; Regenbach-templom stb.), pár kisbronz (pl. Straubingi párduc) jelzi igazi képességeiket.

Festészet:

Emléke alig maradt. A párizsi Saint Germigny des Prés apátsági kolostor templomának falfestményei jelzik képességeiket. A faliképek csak látszólag bizánciak, mozgalmasabbak azoknál, a vonalak lágyabbak, az arcok lágyabbak.

Több maradt ránk a kor **könyvművészetéből**. Csak hasonlít a kor bizánci miniatúráihoz, de részletesebb, mesélőbb azoknál, s arcai is egyénibbek. Szinte minden nagy kolostornak-monostornak van író-, másolóműhelye – a leghíresebbek a császári udvar, Szent Gallen, Tours, Metz és Trier műhelyei (pl. Bíbor Evangélium, Bécs; EBO Evangélium, Epernay; GODESCALC Evangélium, Párizs; Evangélium, Abbeville stb.)

Iparművészet:

A karoling ötvösség, kerámia, üvegművesség, famegmunkálás, textilművészet emlékei nem haladják meg az iparszerűség szintjét.

AZ ISZLÁM MŰVÉSZETE

VII – XX. sz.

Háttér:

610 k. MOHAMED prédikálni kezd.

622 A Hedzsra. A muszlim naptár kezdete.

630 MOHAMED meghódítja Mekát

632-634 Sikeres arab háború Bizánc ellen, Szíria és Palesztina arab elfoglalása, arab győzelmek a perzsák ellen, Jeruzsálem, Észak-Egyiptom, Babilon elfoglalása.

649 Ciprus meghódítása, tengeri háború Bizánc ellen

661 ALI, MOHAMED veje, kalifa meghal, egy kháridzsita – a jogi és vagyoni egyenlőségért harcoló felkelő – megöli.

661 I. MU'AVIA, a szír kormányzó lesz a kalifa. Damaszkusz válik fővárossá, az arabok elfoglalják Kabult, Bokharáét és Szamarkandot. Hadjárat Szicília ellen. Arab-bizánci béke.

680-92 Eredménytelen felkelések Észak- és Közép-Arábiában, amelyeket az új kalifa, ABD EL MALIK lever.

711 Az arabok mélyen behatolnak Indiába. A TARIK vezette arab seregek elfoglalják majdnem az egész pireneusi félszigetet és megsemmisítik a gótok királyságát

715 Meghódítják a Kaukázusontúlt és Közép-Ázsiát.

718 Sikertelenül ostromolják Konstantinápolyt.

750 Az OMAJJÁDOK kiirtása. Az utolsó OMAJJÁD, ABD-AR-RAHMÁN spanyol földön megszervezi az önálló emírséget.

751-76 Az első ABBASZIDÁK. A hatalom megerősödése, a főváros Bagdadba költöztetése.

786-809 HARUN-AL-RASID uralkodása, az ABBASZIDÁK fénykora

788 A Maghreb-országok fokozatosan önállósulnak.

890 Iránban, Szíriában terjed a karmata mozgalom, Bahreinben államot alapítanak. Az ABBASZIDÁK viaskodnak a politikai vezetésből az egyházi hierarchiába, helyettük a BUJIDÁK kerülnek hatalomra.

945 AHMUD IBN BUJA elfoglalja Bagdadot és ezzel Irak hatalmába jut.

977-1187 A török GHAZNAVIDÁK uralkodása. Ezt a szeldzsuk-török betörés veri szét.

1256-1304 A mongol HULAGU-dinasztia uralma.

1336-1410 a mongol DZSELAIRIDA-dinasztia uralma.

1337 A TIMURIDÁK Khoraszánban. Időlegesen elfoglalják Iránt. Vereség az oguz-törököktől.

1502-1524 I. ISMAIL uralma, a síita irányzat államvallássá tétele, hosszas háború a SZEFEVIDA-dinasztia és az oszmán birodalom között. A főváros Iszfahánba kerül (1598).

868 Egyiptomban AHMED IBN TULUN megalapítja a TULUNIDÁK dinasztiáját. 905-ig uralkodnak. Elkergetőik a FATIMIDÁK – MOHAMED legkisebb leányának leszármazottjai –, akik 1171-ig uralkodnak Egyiptomban. A kalifátus székhelye Kairó. Meghódítják Palesztinát, Szíriát és Hedzsászt. A XI. századtól kezdve a cserkesz, grúz, görög volt rabszolgákból álló mameluk alakulatok eszközeivé válnak.

1071 A normannok elfoglalják Szicíliát.

1097 Kereszteshadjárat.

1171-1250 Az EJUBIDÁK dinasztiája. SZALAH-ED-DIN (SZALADIN) 1171-ben felszámolja a FATIMIDÁK uralmát, meghódítja Palesztinát, Szíriát és Észak-Mezopotámiát. Végleg kiűzik a keresztéseket Jeruzsálemből (1244)

1250-1517 Mameluk-uralom Egyiptomban. Meghódítják Ciprust (1426)

1517 A törökök elfoglalják Egyiptomot

1040 A szeldzsuk törökök legyőzik az iraki szultánt.

1072-92 A szeldzsuk birodalom fénykora. Az első kereszties háború ellenük. SZINDZSÁR szultán halála után (1236) a birodalom felbomlik, legfontosabb utódállama Rumi – Ikonium –, fővárosa Konyeh –, vereséget szenvednek a mongoloktól (1243), majd a birodalom több emirátusra bomlik (1243).

1288-1326 I. OSZMÁN uralkodása. Oszmán-török terjeszkedés leginkább Bizánc kárára. ORKHÁN alatt Brüssza, majd Kis-Ázsia nagyjának elfoglalása. A janicsár-alakulatok megalakítása (1329).

1354 Az első európai város elfoglalása.

1359-89 I. MURAD uralma, török terjeszkedés a Balkánon.

1362. Drinápoly elfoglalása, majd fővárossá emelése (1365). A Balkán meghódítása (I. BAJAZID, 1389-1402)

1396 A nikápolyi csata. BAJAZID leveri LUXEMBURGI ZSIGMOND császár kereszties hadseregét.

1402 Az ankarai csatában TIMUR LENK seregei legyőzik BAJAZIDOT. A szultán fogságba esik. Harc a hatalomért fiai között. Előbb MUSZA lesz a szultán, majd megölése után I. MOHAMED. Háború Velencével.

1443-68 Harc SZKANDER béggel, Albánia meghódításáért. A keresztény hadak vármai majd rigómezei veresége.

1453 május, Konstantinápoly elfoglalása, HUNYADI győzelme Nándorfehérvárnál (Belgrád), Moldova török megadóztatása.

1458-79 A Balkán teljes meghódítása, a görög szigetvilág elfoglalása, a Krími félsziget bekebelezése. Hadjárat Velence ellen (1499-1502)

1514-15 Győztes török-perzsa hádjárat. Egyiptom meghódítása (1517). Bagdadig török uralom (1555). Belgrád török elfoglalása (1521).

1526 augusztus, mohácsi csata

1529 szeptember, Bécs első ostroma.

1532-33 Török-osztrák háború. Buda eleste (1541 aug.) A török fennhatóság bevezetése Moldovába (1538). Újabb török-osztrák háborúk (1541-62, 1566-68).

1571 május, törökellenes pápai liga. A lepantói csatában győzelem a török hajóhad fölött (1571 október).

1674 Tunisz elfoglalása

1574-90 török-perzsa háború. Benyomulás Grúzia, Örményország, Irán területére.

1602-1612 török-perzsa háború. A perzsák visszafoglalják az elvesztett területeket.

1606 november. A zsitvatoroki béke, Ausztria mentesül az adófizetési kötelezettség alól.

1616-39 Két vesztes török-perzsa háború.

1648-87 IV. MOHAMED uralkodása, a hatalom a kegyenceké lesz. A Birodalom lassú hanyatlásának kezdete.

1664 A török hadsereg súlyos veresége a szentgotthárdi csatában (1664). Magyarország egy része török kézen marad a vasvári békének megfelelően.

1676-83 KARA MUSZTAFÁ a nagyvezír.

1676-81 Az orosz háború.

1863 július-szeptember. Bécs ostroma, török vereség.

1883-99. A Szent Liga (Au. Oo, pápai áll., német választófejed., Lengy. o.) török elleni hadjárata. Buda visszafoglalása. Mo. felszabadulása a török alól. A zentai vereség (1691)

1688-99 Belgrád eleste.

1695-96 Az Azovi-félsziget elveszése.

1699 Karlócai béke. Törökország a Bánságig lemond Ausztria javára a Hódoltságról.

1700 A cár mentesül a krími tatároknak való adófizetés kötelezettsége alól.

1703-30 II. AHMED uralma.

1710-11 Vesztes orosz háború. Moldova egy részének orosz kézre kerülése.

1714 Vesztes háború Velence ellen.

1716-18 Vesztes háború Ausztria ellen A pozsareváci béke (1718, Törökország beszorul a Balkánra).

1723-27 Győztes háború Perzsia ellen.

1730-39 Vesztes háború Perzsia, Oroszország és Ausztria ellen. Belgrád visszafoglalása. Jó béke Perzsiával (1736) és Ausztriával (1739). Franciaország előjogait Törökország megnöveli.

1743-46 Vesztes háború Perzsia ellen.

1768-74 Orosz-török háború. A kücsük-kajnardzsi béke (1774 július). Orosz előjogok megszorodása, Törökország rovására. Bukovina elfoglalása.

1787-92 Újabb orosz-török háború, osztrák beavatkozással.

1789-1807 Felkelések Vidinben, Szkutariban, Janinában, Ruméliában, Anatóliában, Afrikában, reformok felülről.

1798-1802 Háború Franciaországgal Egyiptom miatt. A kapcsolatok rendezése.

1803-806 A vahabita arab felkelés győzelme.

1804-17 Szerb autonómia

1806-1812 Orosz-török háború

1807 Reformellenes palotaforradalom

1812 Bukaresti béke, a Porta gyengülése.

1820-22 ALI janinai pasa felkelésének leverése

1821-29 Eredményes felkelés Görögországban.

1821 TUDOR VLADIMIRESCU felkelésének leverése.

1826 Szultáni rendelet állandó hadsereg felállításáról. Janicsárfelkelés és ennek vérbefojtása.

1827 október. Török flottavereség Navarinonál.
 1828-29 Orosz-török háború, drinápolyi béke
 1831-33 Első, vesztes török-egyiptomi háború
 1834-39 Második, győztes török- egyiptomi háború
 1839-61 ABDUL MEDZSID szultán reformkísérletei
 1841-47 Felkelések a szír, makedón, bulgár, krétai, kurd, albán régiókban
 1848 A török csapatok elfojtják a fejedelemségekbeli forradalmi megmozdulásokat.
 Balta-limani egyezmény (1849)
 1853-56 Törökország részt vesz a krími háborúban.
 1856-76 Újabb felülről jövő reformok. A szultánt a nagyhatalmak irányítják.
 1857-67 Önállósul Bosznia-Hercegovina, Montenegro, Örményország, Szíria, Szerbia, Kréta, Bulgária, a román Fejedelemségek stb.
 1876 ABDUL AZISZ eltávolítása a trónról, helyébe II. ABDUL HAMID kerül
 1877-78 Újabb vereséges török-orosz háború. A San Stefano-i béke és a berlini kongresszus (1878). Románia teljesen függetlenné válik Törökországtól.
 1889 Létrejön az Ifjútörökök pártja.
 1894 Örmény felkelés.
 1896 Krétai görög felkelés, görög-török vesztes háború.
 1909 Megbukik II. ABDUL HAMID
 1911-13 Olasz-török vesztes háború
 1912-13 Vesztes I. Balkán-háború
 1913 A II. Balkán-háború
 1914 augusztus. Törökország belép az I. világháborúba
 1918-1919 Az antant-hatalmak és csatlósai megszállják Törökországot.
 1919 MUSZTAFÁ KEMÁL pasa vezetésével Anatóliában Képviselő Tanácsot választanak.
 1921 jan. Törökország első alkotmánya
 1922 A görög csapatokat kiűzik Anatóliából. Októberben kikiáltják a török köztársaságot.
 1925-28 MUSZTAFÁ KEMÁL reformjai.
 1930-32 Kurd felkelések
 1932 Törökország belép a Népszövetségbe.
 1934 A törökök kételemű neveket vesznek föl.
 1938 november. MUSZTAFÁ KEMÁL ATATÜRK halála.
 1939 október. Angol-francia-török kölcsönös segélynyújtási szerződés.
 1945 február Hadüzenet Németországnak.
 1946 április A MARSHALL-terv elfogadása Törökországban.
 1960, 1962, 1963 Államcsínyek. Mindhárom megghiúsul.
 1974 július Görög államcsíny Cipruson. Török partraszállás, fegyveres konfliktus.
 2001 A ciprusi konfliktus békés rendezésének távlatai.

Vallás:

Allah – az arab **al-iláh** szóból, az Isten – a legfőbb lény neve. Az istenek neve az óarab korban **iláh** – szír **aláha**, héber-föníciai **él** –, Allah viszont „*a ház istenének*”, a főistennek a mekkai neve. MOHAMED tevékenysége révén az iszlám főistene is lesz. Egyedüli isten, kizárja a korábbi vagy más isteneket. Nevei az iszlám „*rózsafüzér*” 99 gyöngyszeme, közülük a „*fenséges*” az első. A Korán minden szúrája egy rituális megszólítással kezdődik: „*A könyörületes, az irgalmas Allah nevében.*” Az előírással kezd, a **baszmala** Allah két neve.

Ő a dolgok teremője és a világ ura. Hat nap alatt teremtette a Földet, ő alkotta az embereket, a férfit és a nőt, korábban leküldte a Földre a Tórát és az Evangéliumokat, most pedig a **furkánt** – megkülönböztetést – és végítéletkor ítélkezik majd a világ fölött. A min-

denható és fenséges úrnak – **rabb** – imádat és hódolat – **iszlám** – jár, az emberek az ő szolgálai – **abd** –, az istenfélelem hangsúlyozása az egész Korán alapeszméje. Ezt fejezi ki a 112. szúra.

Szűk értelemben ez a mohamedán hitvallás – **saháda** – az **adhán** és a mindennapi **szalát** része, a muszlim napi öt fő kötelessége közül az első de egyúttal tanúság is, hogy a hitért akár harcol is és képes a szent háborúban **sahíddá**, *vértanúvá* válni. A **saháddával** kezdődik a muszlim életútja, ezzel nyilvánítja ki a kultuszhoz tartozását, és ennek kell lennie utolsó szavának is.

Allah udvarának a tagjai az *angyalok* – **maláika** –, akik közül a legjelentősebbek DZSABRÁIL, MIKÁIL, ISZRÁFIL és IZRÁIL – GÁBOR, MIHÁLY, RAFAEL és a halál angyala. Az angyaloknak nincs nemük, bűnük, nem esznek, nem isznak, láthatatlanok. Ők ALLAH trónjának hordozói, mások őt magasztalják, megint mások az emberek védangyalai. Alattuk vannak a **dzsinnnek**, a szellemek, angyalok és emberek keverékei, az angyaloktól eltérően van nemük, ehetnek és ihatnak, jó- vagy rosszakarók. A legfőbb Gonosz IBLISZ – SAITÁN –, aki bukott angyal.

Az iszlám teológia és dogmatika rendszere, a **kalám** – *szó, beszéd, nyelv* – nagyjából a X. századból származik, értői a **mutakallimúnok**, az iszlám *teológusok*.

Allah a SAITÁNTÓL félrevezetett emberek segítségére 124 ezer prófétát – **nábit** – küld a földre. Közülük 313 magasabb rendű – **raszúl** –, ilyenek ÁDÁM, IBRAHIM (ÁBRAHÁM), MUSZA (MÓZES), ISZA (JÉZUS). Az utolsó próféta – a próféták pecsétje (lásd a 33. szúrárt) – MOHAMED, aki embernek látszik, de valójában emberfeletti. Allah üzenetét közvetíti az **ummának**, büntelen és tévedhetetlen – **iszma** –, tökéletes ember – **inszán al kámil** –, élete – ahogy a hagyományok, a **hadít** és az életrajzok, az **azira** közvetítik – a muszlim életének mintaképe.

Egyedül Allah határozza meg az ember sorsát – **kadar**, predestináció – révén, végítéletkor azonban az egyéni cselekedetek alapján jutalmazza az embert a paradicsomi élettel vagy küldi pokolra. Mindenkiné a sorsa kiszabott a **kiszmet** – *megváltoztathatatlan sors, osztályrész* – alapján, a **dzsabriták** szerint teljes kiszolgáltatottságban, a **kadariták** szerint a szabad akarattól meghatározottan, az **asariták** szerint a kettő közötti állapotban.

A végítélet apokaliptikus – lásd a 88. szúra –, jön az Antikrisztus – AL-DADDZSAL – akit a Damaszkuszban visszatérő ISZA ver agyon. Ő elmondja az imákat, a béke és jólét kora jön el, majd meghal, és Medinában eltemetik. Ekkor a MAHDI – a végideji vezető, MOHAMED leszármazottja – megújítja, és uralkodó vallássá teszi az iszlámot.

Nem lennék történelemtanár, ha nem jegyezném, meg, hogy többször került sor MAHDIK eljövételére. A legjelentősebb MAHDI a szudáni MUHAMMAD AHMAD volt (1844-1885). Híveit, az 1881-es **Mahdi-felkelés** kiobbantóit az angoloknak csak az újonnan fel-talált gépfegyverekkel sikerült leverni. Legutóbb, a II. világháború alatt Szomáliában lépett föl újabb MAHDI.

A végítéletkor az emberek jó és rossz cselekedeteit – amelyek fel vannak jegyezve a végítélet könyvében – mérlegelik, lemérik, az emberek átmennek a pokol tengeröblének, az **Alsirátnak** a hajszálvékony és pengeéles hídján. A gonoszok, a hitetlenek örökre eltűnnek a pokol hét bugyrában, a hívők viszont a **Paradicsomba** jutnak, ahol különféle érzelmi örömek, szép szüzek – **húrik**, *‘a fehérek’* –, jó ételek, kellemes üdítők várják őket, ezen kívül meglát-hatják az Istent. Aki a végítélet előtt hal meg, a végítéletig a sírjában marad, a dzsihád halott-jainak azonnal a Paradicsom jut osztályrészül.

Az iszlámban az etika fontosabb, mint a dogmatika, a törvény – **saria** –, a kanonikus törvények betartása mindennél fontosabb. A **saria** egyszerre állami és vallási törvény – gondoljunk az **umma** fogalmára –, szabályozza a muszlim viszonyait Istennel, embertársaival és a közösséggel szemben.

A **saria** szerint ötféle cselekvés van: *kötelesség* – **fard** – amelyek elvégzéséért földi vagy égi jutalom, elmulasztásáért büntetés jár. *Ajánlatos cselekvések* – **mandúb** – amelyek el-

végzését megjutalmazták, de elmulasztásukat nem büntetik, *közömbös cselekvések* – **mubnäh** – amelyek elvégzése vagy elmulasztása az egyénen múlik, *megvetendő cselekedetek* – **makruh** – elvégzésüket nem büntetik, kerülésüket megjutalmazták, és *tilalmasak* – **harám** –, amelyeket büntetnek, kerülésüket megjutalmazták. Az Iszlám öt tartópillére: a **saháda** – hitvallás –, a **szalát** – a szertartási ima –, a **zakát** – a jótékonyság, a **szavm** – a ramadán előírásainak megtartása, a **háddzs** – a zarándoklat Mekkába. A **káridzsiták** és az **iszmaiták** ezeken kívüli, hatodik alapkötelességnek a **dzsihadot** – a nem mohamedánok elleni szent vallásháborút – tartják. A **síiták** szerint főkötelességek az imámátusba vetett hit és az imámokhoz való hűség is.

A **dzsihad** vallásháború, aminek a célja muszlim uralom alá vetni a nem muszlim területeket. A szent háború kötelezettsége addig áll fenn, míg az egész világ nem kerül Allah rendje alá. A hitetlenek közül kedvezményezettek a *zsidók, a keresztények, a szabbeusok és a tűzimádók*, akiket nem zaklatnak, ha megfizetik a fejadót – **zakátot** – és beilleszkednek az iszlám állam rendjébe. A föld iszlám területre – **dár-al-iszlám** –, és háborús területre – **dár-al-harb** – oszlik. A szent háború a muszlim közösség – nem az egyes ember – kötelessége, két háború között nem lehet tíz évnél hosszabb szünet.

Az **alamizsna** ma pontosan fizetendő állami adó a szegények javára. *Alamizsna jár a szabadon bocsátott rabszolgáknak, az eladósodottaknak, az özvegyeknek, árváknak, a betegeknek és a raboknak, az úton levőknek, az áttérteknek, a vallásháborúk károsultjainak.* A **sarija** szerint a vagyon 2,5%- a szegényeknek járó adó, ha a muszlimnak legalább egy éve nincs tartozása. A föld után 10% adót kell fizetni, ha öntözött és 5%-ot, ha nem öntözött a terület.

A **sarija** szabályozza az öröklést, a házasságot, egyáltalán a családjogot, a büntetőjogot – beleértve a bűnösök megkövezéssel vagy csonkolással járó büntetéseit – a hitetlenekhez való viszonyt, az áldozási és állatlevágási szabályokat, a perrendtartást és a rabszolgajogot.

A házasodás a muszlim kötelessége, helytelenítik a házasság kerülését vagy a kicsapongást. A **saria** szerint a muszlim férfi négy feleséget és korlátlan számú ágyast tarthat, MOHAMED Allah külön engedélyével tarthatott kilenc feleséget. A muszlim rabszolgának két feleség jár. Gyakorlatilag a gazdasági körülmények miatt a legtöbb igazhitű monogám, a házasságkötés a **kádi** – bíró előtt történik, a férfi egyszerű, akár okolást mellőző kijelentése is elég a házasság felbontásához. Az ABBASZIDÁK alatt bizánci mintára bevezetik a feleségek elkülönítését, a háremen kívül kötelező a **csador** – derékig érő, a fejet eltakaró fekete fátyol – viselése.

Az **étkezési tilalmak** közül említsük meg a disznóhús fogyasztásának tilalmát, amit részben magyaráz az, hogy a fehér hús a meleg éghajlaton gyorsabban romlik. Más ilyen tabu: tilos bármifajta olyan hús fogyasztása, amelynél az állat leölésekor nem említették Allah nevét. Tiltott minden szeszes ital. Még a sör is! Tilos mindenfajta szerencsejáték, több, a **sariját** alkalmazó országban tilos a biztosításkötés és létezik kamattilalom.

A **saria** ismerete – **fikh** – három nagyobb területet feltételez: kultikus és szertartási kötelezettségeket – **ibáda** –, polgári jogot – **muámala** – és büntetőjogot – **ukuba** –, az érvényes jogot a *'jogrend gyökereiből'* – **uszul al-fikh** – vezetik le, amelyek a Korán, a **szunna**, és a **kijász**, azaz a joggyakorlat, illetve az **idzsma** – az összhang, közmegegyezés eredményei. Emellett mértékadó még a nemzedék tudósainak megegyezése és a négy szunnita jogi irányzat – a **hanafiták**, **málikiták**, a **sáfiiták** és a **hanbaliták** – iskolái főnökeinek összhangja. A **sarijátban** járatos jogtudós neve **lakih/alim** – többes száma **uléma** –, ha államilag elismert jogtudósok, akkor **muftik** – *döntnökök* –, szakvéleményük – **fathva** – törvényerejű, s az ítélkező iszlám bírónak – **kádi** – ezt figyelembe kell venni. Iránban, Afganisztánban, Pakisztánban és Indiában az iszlám jog tudórait **mullahnak**, az iszlám papok címével is szólítják.

Az iszlám szokások közül első helyen említjük meg a **ramadánt**. Ez a kilencedik hónapja az iszlám évnek – mivel az iszlám naptára a holdhoz igazodik, mindig máskorra esik, még MOHAMED vezette be a hidzsra 2. évében. Ramadán hónapjában a 26-ról 27-re virradó éjszaka *‘a tanácsadások éjszakája’* – **laila al-kdarot** –, szent éjszaka, a Korán földreküldésének éjjele. Ezen a napon minden egészséges muszlim pirkadattól napnyugtáig, előzetes terv – **nija** – szerint megtartóztatja magát az evéstől-ivástól, a dohányzástól, a nemi érintkezéstől. A böjt – **szavm** – az öt alapkötelesség egyike, amit szigorúan betartanak. A hónap a háromnapos *‘böjtbúcsúztató ünneppel’*, a **kis bajrámmal**, egymás édességeikkel való megajándékozásával – **id al-fitr** – ér véget

A **háddzs** mekkai zarándoklás: egy igazhitűnek, ha van rá módja, bár életében egyszer el kell mennie a Ka’aba köhöz, az Arafat-völgybe és Minába. Kis – mekkai – zarándoklatra bármikor sor kerülhet, a *„nagy zarándoklat”* csak a holdév – a **dul-hiddzsa** – utolsó hónapjában lehetséges és csak ezután nevezheti magát a zarándok hádzsinak. A muszlimok csak mintegy tizede vállalkozik rá, mert fárasztó, komoly erőpróbát jelent. A magyar GERMANUS GYULA, a jeles turkológus – egyébként maga is moszlim – Allah Akbár című munkájában leír egy zarándokutat, nagyon tanulságos. Már Mekka előtt 20 kilométerrel megkezdődik a szertartás – a rituális mosdás után felöltik a zarándokruhát, ami két, beszegetlen, fehér kendő. Két nap múlva lép be Mekkában a szent körzetbe – **harám** – egy 168 x 108 méter nagyságú oszlopos udvarba, ahol a 42 méter mély Zemzem-kút van, amelynek vizében a hívő, kimossa fejkendőjét. Balról jobbra hétszer körüljárja az udvar közepén álló, fekete lepellel borított, kockaformájú épület délkeleti falába falazott, ezüsfoglalatú fekete követ – egy vasmeteoritot – és megcsókolja azt, utána felmászik a Marva és a Szafa dombok között levő szomszédos hét magaslatra, miközben HÁGÁRRA, ISZMÁEL anyjára emlékezik. Következő napon az Arafat-völgyében mondja el déli imáját, rá egy napra pedig a Mina nevű helyen háromszor hét kővel megkövezi a három kőoszlop-jelképezte ördögöt.

A *‘kis bajrámm’*, tehát ramadán vége után 70 nappal van a *‘nagy bajrámm’*. Akik nem zarándokolnak Mekkába, azok birkát áldoznak Allahnak – **id al-adha**. Az ünnep a **dul-hiddzsa** tizedik napján kezdődik és négy napos.

A **bara vafát** a próféta halálának és születésének emléknapja.

A péntek – **dzsuma** – az istentisztelet napja, délben emiatt leáll minden munka

Naponta ötször, hajnalban, délben, délután háromkor, napnyugtakor és az után két órával – a siitáknál háromszor – kell elmondani a **szalát** rituális imáját. Ehhez megkívánják a rituális tisztaságot – **tahára** –, ima előtt meg kell mosni könyökig a kezet, az arcot, a lábat bokáig, ki kell öblíteni a száját. A sivatagban homokkal – jelképesen – kell megmosdani. Utána – a mecseten kívül – csupasz lábbal és fedett fejjel, Mekka felé fordulva, a **szaddzsá-dán**, *imaszönyegen* kell a recitációkat elmondani. Ezek: az ima szándékának kimondása – **nija** – állva, az Allah Akbár szavak kijelentése felemelt kézzel, az **al-Fátiha**, az első **szúra** elmondása, a test előrehajlítása – **ruku** –, újra felegyenesedés – **itidál** –, a **szudzsud** – a földre borulás –, feltérdelés – **dzsulusz** –, második földreborulás, második feltérdelés, a hitvallás elmondása, áldáskérés, majd köszönés – **szalám** – a jobb és baloldali szomszédoknak.

A főimát pénteken mondják a mecsetekben – **maszdzsi**, péntekmecsetben. Ahhoz, hogy imát lehessen mondani, legalább negyven felnőtt férfinak kell a szertartáson jelen lenni. A pénteki istentiszteleteken a **mimbarról** – szószékről – elhangzik egy kétszeres prédikáció – **kutba** –, Allah dicsőítése – **hamdala** –, **szalát** Allah prófétáiról, Korán-recitáció, a hívekhez intézett intelmekkel, aztán általános közbenjárás a hívekért – **dua** – majd két **szalát** következik, amelyben kétszer ismétlik meg a kötelező imát.

A mecset istentiszteleti előljárója az **imám**, az imádkozások vezetője. Lehet a gyülekezet tudós tagja vagy erre a feladatra alkalmazott, fizetett személy, de mindenképpen a Korán jó ismerője és tekintélyes személy.

Mindig a hitközség alkalmazottja a szószóló – **kátib** – az előimádkozó és prédikátor. Ő mondja az ima előtti prédikációt – **kutba** –, jelvénye a prédikáció alatt a markában tartott bot. Lehet az imámmal azonos is.

A **müezzin** – **muaddin** – az imaidők kikiáltója. Kiáltását hirdetésnek – **adhánnak** – hívják, naponta ötször és péntekenként hívja a moszlimokat imára. Az adhán a szunnitáknál hét-, a siitáknál nyolcreszes. Elemei a következő formulák: **Allah a legnagyobb (4 x.), Tanúsítom, hogy nincsen Isten Allahon kívül (2 x.), Tanúsítom, hogy MOHAMED Allah küldötte (2 x.), Fel a szalátra (2 x.), Fel az üdvösségre (2 x.), Allah a legnagyobb (2 x.), Nincs Isten Allahon kívül (1 x.). A szunniták befejezése: Fel a legjobb cselekedetre!**

Az **adhánnak** nincs meghatározott dallama, imakiáltó lehet az egyszerű hívő is. Ma az imára legtöbbször magnószalag hívja a hívőket.

A **szolgák** a mecset fizetett személyzete. Ők takarítanak, hordják a vizet, felügyelnek, vigyáznak a tisztaságra, lámpákat gyújtanak, biztosítják a templom zavartalan működését.

Az iszlám kegyességi mozgalmait **szúfizmus** néven tartjuk számon, a **szúf** – *abaposztó* szóból – ti. ilyen anyagból készült durva ruhába öltöznék az iszlám misztikusai és aszkétái.

A mozgalom az engedelmesség helyett a szeretetet állította az iszlám középpontjába, ami az ortodox és a liberális teológusok számára egyaránt elfogadhatatlan eretnecség volt, mindenesetre a szúfizmusnak már a IX. században meglehetősen szépszájú híve van, főleg Iránban, Irakban és Egyiptomban. Először aszkétamozgalom, remeteség jellemzi, később mind erősebb lesz egyfajta misztikus szeretet hirdetése (RÁBIA EL-ADAVIJA, mh. 801), majd HUSZAIN IBN MANSZÚR AL-HALLÁDDZSAL (857/922), a tanaiért kivégzett misztikussal eléri a csúcst. Két jellemzője **az aszkézis** és **a meditáció**. Ez utóbbi feladata és célja Allah dicsőítése, különleges lélegzés és testmozgás kíséretében, amely hozzásegíti a misztikusokat az extázis – **vadz** – eléréséhez és lehetővé teszi az istennel való misztikus egyesülést. Az egyedül vagy közösen végzett szertartások alapja az elmélyedés, zene és tánc.

Csak a XII. században sikerül közös nevezőre hozni a szunnita ortodoxiát a misztikusok tanaival.

Mindez a XIII. századra **iszlám szerzetesrendek** kialakulásához vezet. A több mint százféle, egymástól viseletükben, a munkanapok számában és a vallásgyakorlat – **dikr** – módjában különböző rendeket a keresztények a XVII. századtól kezdve egységesen csak a **dervis** – a perzsa *koldus* jelentésű szóból – névvel nevezték meg, pedig az egyes mozgalmak között óriási különbségek vannak.

A **bektasik/bektasiják** rendjét 1337-ben alapította Anatóliában és a Balkánon hadzsi BEKTAS VALI. A gyónást és a feloldozást gyakorló rend tagjai kolostorokban laknak, 1925-ben betiltották működésüket, amit 1950-ben újra engedélyeztek.

A **mavlaviják** rendje – a **mavlana**, a *mi urunk* szóból – 1250 táján alakult Kis-Ázsiában, Konya városában. Ők a *‘táncoló’* vagy *‘keringő dervisek’*, péntekenként körtáncsal ünnepelnek, az extázis eléréséig. A rend alapítója a perzsa DZSALÁL AD-DIN RÚMI (1207-73), amúgy kitűnő költő.

A **rifáiják** – sajátos **dikrjük**ról *‘üvöltő derviseknek’* is nevezik őket – AHMED AL-RIFÁI (1106-83) alapította rend, központjuk Bászrá.

A **szanusziják** katonai rend. 1833-ban MUHAMMAD IBN ALI ASZ-SZANUSZI (1785-1859) alapította Mekkában, később áttelepődnek a líbiai Dzsagbud-oázisba, 1896-tól Kufrában (a Szaharában) működnek, ma főleg mint hittérítők és iszlám misszionáriusok.

A kolostorok – a **kankák/kánakák** (*perzsa*), **tekke/tekkije** (*török*) – lakást és közös helyiségeket biztosít a **szúfiknak** ahhoz, hogy tanulmányokat folytassanak, illetve a jámborságban gyakorolják magukat – **szíát**, ill. **dikr**. A kolostorban van imahelyiség, szószék, Korán-felolvasó pult, itt van az alapító kegyúr és a szerzetesek sírja. Vannak a kolostorokban vendégszobák, átutazóknak való szállások is. A szerzetesek vezetője a **sajk/sejk** – *öreg, agg* –, a **dervisek** koldulásból vagy kegyes alapítványokból élnek.

A **szúfista** mozgalom – karitatív és békés hittérítő munkája révén – hozzájárult ahhoz, hogy ne csupán iszlám szélsőségesekről, Európa és a világ békéjét fenyegető muszlim terroristákról, szent háborút vagy intifádát vívó palesztinokról essen szó; a **szúfizmus** eszmekincse máig hatóan békés. Még akkor is, ha van iszlám fundamentalizmus, ha egykori nagyhatalmak – és ne essen félreértés, itt nem csak Oroszországra gondolunk; KADHAFI és SZADDÁM HUSSZEIN támogatói között félrekacsingató NATO-tagállam is van – időnként úgy vélik, hogy nem árt hajdani, roskadozó hatalmukat a harcos iszlám mankójával megtámasztani.

Az iszlám már a II. században, tehát röviddel az alapító halála után irányzatokra tagolódott.

A megszokotthoz – **ahl al-szunna** – ragaszkodó hívők vannak a legtöbben, ma a muszlimok mintegy 85%-át teszik ki. Hajdan a prófétai – **kuraisi** – törzsből származó közvetlen férfirokonok számára akarták fenntartani a kalifátust, és ezen belüli szabad választás zajlott. Később sorrendben az OMAJJÁDOK/UMAJJÁDOK, ABBASZIDÁK/ABBÁSZIDÁK illetve az OSZMÁNOK közül kerültek ki az uralkodók. A **szunniták** cselekedeteit a Korán és a MOHAMED életéről valamint cselekvéseiről szóló hadítok szabályozzák. Négy – már felsorolt – jogi iskolájuk alig tér el egymástól, és egyenjogú.

A **síiták** egyedül ALIT, MOHAMED unokaöccsét, a próféta egyik lányának, FÁTIMÁNAK a férjét ismerik el kalifának, a többieket trónbitorlóknak tartják. ALI – **vali Allah**, *Isten barátja* – és két fia, HUSSZEIN meg HASSZÁN, anyjukkal, a próféta leányával együtt nagy tiszteletnek örvendenek, a két fiú iraki, Nedzsefben és Kerbalában levő sírja fontos síita zarándokhelyek. A hit szerint MOHAMED halála előtt átadta volna ezoterikus tudását ALINAK, ő pedig továbbörököltette azt családjára. Vér szerinti utódai ezért a titkos tudásért **imámnak** számítanak. A síiták az iszlám öt alappilléren túl, hatodiknak épp az imámátust tartják, az imám a közösség igazi és tévedhetetlen vezetője, ha a próféta utódja, legfeljebb az lehet közöttük kérdés, hogy ki és hány az igazi utód. A **zaiditák** öt, az **ismáiliták** hét, az **imámiták** tizenkét imámot fogadnak el. Mivel jelenleg nincs élő imám, távollétében a **mullahok/mollahok** döntenek, gyakorolják a források alapján az iszlám bíraskodás mérlegelését, az **idzstihádot**.

A síiták tovább szektásodtak. A **zaiditák** – ma Jemenben ez a mohamedán államvallás – a legegységesebbek. Csak öt imámot ismernek el, a 740-ben meghalt ZAID IBN ALT tekintik az utolsó imámnak. Az **izmáeliták** vagy **szabáiják** hét imámot ismernek el, ISZMÁEL, DZSAFÁR ASZ SZADIK fia nevét viselik. Az irányzat Szíriában, Iránban, Afganisztánban és Észak-Indiában elterjedtebb, a **karmatik**, a **fátimidák**, a **drúzok**, a **nizariják**, a **kódzsák**, a **bohorák** és az **Aga-kán irányzat** a legfontosabb iskoláik. Közülük a **karmatik** a IX. században lépnek fel társadalmi igényekkel, 21 éven keresztül megakadályozzák a Ka'ábához zarándoklást is. A **fátimidák** – a **drúzokkal** együtt – az 1021-ben titokzatosan eltűnt AL-HÁKIM uralkodót, Allah reinkarnálódását várják. 1094-es kettéválásuk után Perzsiában új imámatus, a **nizairiták** irányzata jött létre, akik ma Szaúd-Arábiában, Szíriában, Iránban és Indiában élnek. Vezetőjük a mindenkori AGA-KÁN, MOHAMED emanációja. A **kódzsák** a **nizariták** egyik szektája. Az indiai **bahoriták** a **fátimidáktól** váltak el.

Az **imámiták** vannak a legtöbben, több mint 100 millióan, főleg Iránban és Pakisztánban. Ők a IX. század óta tizenkét imámot ismernek el, ezért a nevük **itna aszarija** – *tizenkettesek* –, 1502 óta ez az iráni állami vallás

A **nuszairiták** – ismertebb nevükön **alaviták** – 872-ben váltak el az **iszmáilitáktól**, ma Szíriában élnek, központjuk Latakia. Ők ALIT, MOHAMED unokaöccsét és vejét tisztelik főleg; őt, MOHAMEDET, ennek kísérlőjét, SZALMÁN AL-FÁRIZIT, a holdat, a napot és az eget jelképező háromsággá vonták össze, hisznek a lélekvándorlásban.

Vannak más síita irányzatok is.

Az iszlám harmadik nagy ágát a **különbféle szakadárok** alkotják. Ezek közül a jelentősebbek közül való a **káridzsiták** – *a harcra kivonulók* – csoportja. Ők még 658-ban szakadtak el ALITÓL, a negyedik kalifától, mikor az a sziffíni csata után a fegyveres döntés helyett a

bíráskodást választotta, és ezzel úgymond „*az otthon maradókat*” – **káidun** – támogatta. A ma mintegy 1,2 milliós közösség Ománban és Észak-Afrikában él. Mérsékelt szárnyuk, az **ibáditák/abáfiták** – Omanban, Zanzbiárban, Dél-Algériában lakik.

A **vahhábiták** az egyik legnagyobb szakadár csoport. Fundamentalisták, elvetnek minden a IX. század óta az Iszlámba bevezetett „*újítást*”, a hit mértékének csak a **Koránt** és az igazi **szunnát** tartják, felfogásuk 1744 óta a SZAUDI-uralkodóház, az I. világháború óta Szaúd-Arábia államvallása.

A **jazídiak/jazídiák/jezidiek** kurdok. Egy 680 körül élt omajjád fejedelem nevét viselik, mindegy 170 000 követőjük van, főként az úgynevezett Kurdisztánban és Moszul környékén. Itt van a központjuk is. Mivel felfogásuk szerint a Sátán nevét és a hasonló neveket tilos kimondaniuk, ördögimádóknak nevezik őket. Zoroaszterianus, keresztény, zsidó és mohamedán elemeket egyaránt tartalmazó felfogásukban élesen megkülönböztetik a világiakat – **murid** – a hat csoportba sorolt papoktól – **ruhan**.

A **drúzek** felfogása 1000 körül jött létre, a mintegy 600 000 **drúz** Dél-Libanonban él. Felfogásuk szerint az istenség a világperiódusok során fokozatosan inkarnálódik a tökéletes emberekben, legutóbb az 1201-ben titokzatosan eltűnt AL-HÁKIM – a *Gyógyító* – kalifában. Hisznek a lélekvándorlásban, elutasítják a böjtöt és a zarándoklást. Hét parancsolatuk közül kiemelik a csoporton belüli szavahihetőség, az Úr egysége, és az iránta való teljes engedelmesség elveit, betartják a mohamedán étkezési tilalmakat, különbséget tesznek *beavatottak* – **ukkal** – és *tudatlanok* – **dzsuhhal** – között. A szertartáson – **kalva**, *magány* – csak a beavatottak vehetnek részt. Vezetőjük **emír/hakam** nevet visel.

Az **ahmadiják** csoportja Pandzsábben keletkezett a XIX. század első felében. Ma mintegy ötmillió tagjuk van, felfogásuk érdekes átmenet a muszlim és a keresztény hit, valamint a hinduizmus között. Két irányzatuk, a **Kádian-párt** és a **Lahore-párt** több iszlám államban betiltott szakadárság. Az **ahmadija** mozgalom az iszlám békés terjesztője, a vallásháborúk elutasítója.

Összesen körülbelül 700 millió szunnita, 130 millió síta, 10 millió szakadár mohamedán él Földünkön, ennek a hitnek valamelyik változatát együtt körülbelül 900 millióan vallják.

Építészet:

Építőanyagok: *fa, föld, nád, égetetlen és égetett agyag, vályog- és égetett téglá, cserép, mázas csempe* stb. Tetőfedésre: *szalmazsúp, zsindey, égetett, mázatlan és mázas cserép*.

Lakás: a közrendű muzulmán lakása kő-, agyag-, vályogkaliba, ritkábban egyosztatú ház. Nem számít embernek és így megfelelő szállásra se tarthat igényt a rabszolga, általában az idegen, fekete vagy cigány

Palota: a gazdagok, elsősorban az uralkodók lakóhelyei az elsősorban lakásként/reprezentációs épületként, ritkábban lakásként és reprezentációs épületként használt paloták. Két alaptípusuk van: az egyik az ún. **bádia**. Központja a **liván**, a magasra kiemelt, dongával boltozott, körbefutó tetejű csarnok – esetenként udvar –, a palota központja. Első példái a szasszanida paloták, még jóval a muzulmán hódítás előtt (pl. a hatrai vagy a Tâq-i-Kesrâ-i paloták, majd az OMAJJÁDOK sivatagi palotái, Qussei ‘r Amra, El Charâni stb.)

A másik palotamodell a beduin tábor. Ennek a fajta lakóhelyiségnek jellemzője a nagy alapterület, a hatalmas udvar, s a sarkokon, meg a kapu mellett tornyok (pl. El Hîra Msattâ palota, az Okhaidir és a Balkuvâra táborpalotái).

A **kultikus épületek:** A **muszlim kultuszépületek** legjellemzőbbje a **dzsámi**, *péntekmecset* – **camii** –, ha kisebb, akkor egyszerűen *mecset*, **maszdzsid**, a *leborulás helye*. MOHAMED egykori udvarházához hasonló, körülfalazott, körfolyosós, földszintes helyiségektől körülvevett épületegyüttes, amely egyidőben lakóház, politikai vitafórum – a görög **agora** értelmében –, itt bíraskodik az imám, teológiai központ és iskola, fogadó hajléktalan

hívóknak, kórház a betegeknek. Sőt, temető, is, MOHAMEDET és feleségeit például házukban temették el. Csak az csodálkozik ezen, aki nem tudja, hogy az arab sejk feladatai mennyire szerteágazók és – különösen hajdan, patriarchális viszonyok között – mennyire nem tudta, sokszor nem is akarta függetleníteni magát egy-egy sejk a *‘népének atyja’* szereptől.

A mai **dzsámi** természetesen egészen más, imahely, ahol a muszlimok közössége összegyűl vallási kötelezettségei teljesítésére

A mecset legelterjedtebb fajtája az **udvaros mecset**, árkádoktól övezett hatalmas udvar, amelynek tágas imacsarnoka van. A hívek az ima alatti szigorú sorkialakításban fejezik ki az iszlám egykor szigorúan paramilitáris jellegét. Ezt a formát – éppen ezért – nevezik tábori, illetve katonai mecsetnek is.

Ha az imacsarnok oszlopait vagy pilléreit párhuzamos, illetve merőleges boltívsorok kötik össze, **oszlopcsarnokos** vagy **pilléres mecsetekről** beszélünk, amilyenek, pl. a kairói Al-Azhar mecset, a cordóbai mecset, a 110 ezer hívőt befogadni képes iraki Katona-mecset.

Sok meghódított területen a **már meglevő templomokat** alakították át mecsetté, ilyen a jeruzsálemi Al-Aksza, az isztambuli Hagia Sophia, a damaszkuszi OMAJJÁD-mecset.

A **medresze – madrasza**, az arám **derás, olvasni** szóból – iszlám tanintézmény, az udvar közepén egy tágas helyiség van – **líván** – amelynek minden oldalát egy-egy boltív zárja le. Ez imacsarnok, amelyben tanácsozásokat, politikai gyűléseket és törvénynapokat is tartanak. Az udvar négy sarkában vannak a tulajdonképpeni iskolák, az udvar mellett épült szobákban átutazóknak szállást, szegényeknek, rászorulóknak menedéket adnak. Ilyen **líván-mecset** Kairóban HASSZÁN szultán mecsetje vagy a Péntekmecset Iszfahánban.

A bizánci kupolás templom török változatának tekinthető az a – korábban oszloptermes – **kupolámecset**, amelynél a térmezőket kupolákkal fedik, például Bursza, Ulu Dzsámi, Delhi, Gyöngymecset.

A sírhelyből – különösen a muszlim szentek sírjaiból, fejlődött ki a mauzóleum – **kubba** –, a magas rangú iszlám személyiségek, kalifák, szultánok, fejedelmek sírja fölé, pontosabban melljük emelt **sírmecset**. A sír ugyanis rendszerint a mecset mellé emelt tulajdonképpeni mauzóleumban van, lásd Kairó, HASSZÁN szultán mecsetje, Aggra, Tadzs Mahal, Budapest, GÜL BABA türbe.

Gyakori, hogy a mecsetet körülépítik alapítványi épületekkel, itt kap helyet a szegények konyhája, a szegényház, a szociális menhely s kialakul a **mecsetkörzet**, pl. Isztambul, SZULEYMÁN-mecset.

A mecsetek mellé **manárák – minár/minaret**, tkp. *világítótorony* – épülnek, eredetileg az udvar közepére, később kettes-négyes csoportokban az épület sarkaira. Ezek négyzetes, sokszögű vagy kerek alaprajzú elkarcsúsodó tornyok, amelyek legfelső galériájáról szólítja az igazhitűeket imára a **müezzín**. Egy mecsetnek általában egy-négy minaretje van, csak a mekkai templomkörzetnek lehet hét minaretje.

A mecsetnek a szent város, Mekka felé eső, a bejáratl szembeni – **kibla** – falában van egy abba mélyített, félkörös alaprajzú fülke a **mithráb**. Ez az imádkozás irányát mutató, két oszloppal, egy boltívvel keretezett falifülke. A mihrabot ábrázolják általában az **imaszönyegek**. A **mihrab** mellett van a szószék, a **mimbar**. Legtöbbször falépcső vezet hozzá és berakás, intarzia díszíti.

A mohamedán templom – **dzsámi** – imacsarnoka – **harám** – belsejében, a harám hátsó oldalán van egy rácsokkal lezárt térség a nők számára. A **mimbár- szószék** – közelében van egy lépcsős emelvény – **dakka/dikka** –, ahonnan a **müezzín** az imára való hívást énekli a pénteki istentiszteleteken.

A mecset berendezéséhez tartozik a Korán recitálására szolgáló pult, **kurszi**. A padlón általában szőnyegek vannak, lévén, hogy a mecsetekbe csak a cipőt levetve lehet lépni.

A **harám** előtt udvar van, közepén nyilvános kúttal, amelynél elvégezhető a rituális mosdás. Nagy ünnepeken a templom előtti téren – **muszalla** – szokás imádkozni

Katonai építkezések: az iszlám előbb nem fordít túl nagy figyelmet az erődítésekre. Az arabok és a törökök – az első moszlim népek – lovasnomádok voltak. A Szamarkand-környéki hatalmas vályogvárak – az ősi Hvárezm erődítései – építésüket tekintve pusztai palotáknak tekinthetők, Akkor, egyáltalán palesztin, egyiptomi, perzsa stb. területek a kereszteteket sokkoló kiépített várai – a bizánci erődítések javított utánzatai – bástyákkal erősített, sáncokkal védett, vaskos, pártázattal csipkézett falakkal körülvett térségei később, a kereszt háborúk alatt szolgáltak mintául Európának a katonai építkezések terén. Aztán, a XVIII. századtól fordult a kocka, Európa és a tűzfegyverek nevetséges anakronizmussá fokoztak le minden erődítményt, így a mohamedán várépítést is.

Emlékművek: elsősorban a síremlék-épületeket tekinthetjük ilyeneknek. A XII. században emelték Radkám, Kismár, a XIII. században Nahicseván kúposan fedett síremlék-tornyait. Utána, a szeldzsuk-mongol időkben a kupolasírok jönnek divatba (pl. ABU BEKR MOHAMED sírja Talkatánban, bagdadi ZUBAIDA-sír, imám-sírok Qum város kapuja előtt stb.). Más szerkezetű viszont a mongol ULDZSAJTU KHOÁDBENDEH szultán teste számára 1304-16 között épült kupolás mauzóleum, amely a timuridák turkesztáni mauzóleumainak lesz a mintája.

Településrendezés: nem foglalkoznak vele. Ha készen megkapják a rendezett települést, nem módosítanak rajta.

Épületszerkezetek: a **térlefedés** területén ismerik a donga-, kereszt-, ív-, tölcserboltozatokat, a kupolákat, a patkó-, csúcs- és az ún. számárhátívet. **Alátámasztás** oszlopokkal, pillérekkel. **Díszítés:** stukkóval, sejtyszerű, cseppköszerűen lelógó, ún. sztalaktit-díszekkel, geometrikus mintákkal, végtelenített indás-leveles konstrukciókkal, díszítő írással – **kufi** –, arabeszkekkel, tehát stilizált és végtelenített levelekkel-virágokkal stb. (pl. Granada, Al Hámra XIII-XIV. századi külső és belső díszei).

Középületek: igazi mohamedán középületnek a fürdők – **hamam** – illetve a karaván-szerájok – fogadók, **kervansaray** – tekinthetők. Ide tartoznak a – rendszerint tetővel ellátott – **közkutak, víznyerő helyek** is. Például ilyen Isztambulban az 1556-1557 között épült Haseki Hürrem Hamami, amelynek két végén kupolákkal fedett, medencés termek vannak, közepén hármas kupolákkal fedett pihenőtermek találhatók, végül két nyolcszögű, négy-négy kis sarokkabinos izzasztóterem.

A karavánszerájok pihenő- és szálláshelyek, rendszerint karavánutak mentén, szálláshellyel emberek, istállóval az állatok számára. Ez nem azonos a **csársinak** nevezett fogadóval, ami a karavánszerájhoz hasonló, de főleg emberek elszállásolására és vendégfogadásra berendezkedett intézmény. A mohamedán karavánszerájok úti tömegszállások az elemi kényelmi berendezések nélkül. A csársi is az utazó muzulmán igényeihez szabott.

JELES ISZLÁM ÉPÜLETEK

Amr mecsetje, Kairó, Egyiptom (642)
Haram es Serif, Jeruzsálem, Palesztina (688)
El Aqsa-mecset, Jeruzsálem, Palesztina (702)
Valid-dzsámi, Damaszkusz, Szíria (634 u.)
Mutavakkil-dzsámi, Szamarra, Mezopotámia (846-52)
Ibn Tulun mecsetje, Kairó, Egyiptom (876-79)
El Azhar, El Hakim, El Akmar mecsetek, Kairó, Egyiptom
Nagy dzsámi, Cordoba, Spanyolország (786)
Zeituna-dzsámi, Tunisz (732 k.)
Kék mecset, Tebriz, Irán (1437-1467 k.)
Maszdzsid-i-Sah, Mesed, Irán (1451)
Musztanszir medresze, Bagdad, Irak (1226-42)
Ulug-Bek, Bibi-Khanum, Sir-Dar, Tilla-Kari medreszék, Szamarkand, Üzbegisztán (1434-től mintegy 1640-ig)

Kabir-dzsámi, Sivas, Törökország (1100 k.)
 Hasszán dzsámija (1356-62)
 Kutub-ed-Din mecset, Delhi, India (1300 k.)
 Tadzs Mahal, Agra, India (1630-1648)
 Nagymecset, Brüssza, Törökország (1359-1421)
 Gádima Ali mecset, Edirne (XIV. sz.)
 Gümrülü-dzsámi, Isztambul, Törökország (1500 u.)
 Szulejmanije-dzsámi Isztambul, Törökország (1556)
 Sultanahmet-dzsámi, Kék Mecset, Isztambul, Törökország (1616)

Szobrászat:

Alakos szobrászat nincs, tiltja a vallás. Épületszobrászat viszont van, kőfaragás éppúgy, mint berakás, áttörés, gipszöntés, stukkókészítés, festés stb. A díszítés két forrásból táplálkozik, egyfelől létezik a hellenisztikumból kiinduló, sajátosan stilizált növényi minta, másfelől vannak a vonalas mértani formák. Mindkettő stilizálható, végteleníthető.

Festészet:

Szintén nem létezik, a monumentális és alakos falfestményeknek legfeljebb csak a töredékei maradtak ránk (pl. Qusseir' Amra, Trónoló kalifa, Nagyterem, VIII. sz. stb.). Csak újabban, a XX. században engedélyezik hivatalosan nem fundamentalista iszlám országokban a televíziót, pl. ez tilos volt Afganisztánban, máig tiltott Jemenben, Szaúd-Arábiában, Iránban stb. Törökországban csak a '30-as évek közepétől megengedett a bizánci templomokból és kolostorokból átalakított iszlám dzsámikban az alakos mozaikképek feltárása és nem egy hajdani bizánci remekmű van bevakolva falusi-kisvárosi, ma török templomok falába.

Nem lévén monumentális festészet, megnő a miniálás, könyv-illusztrálás jelentősége. Persze, kegyes csalásokkal. Igazán Iránban virágzik, ahol a művészetkedvelő ABBASZIDÁK alatt a fundamentalisták miatt máshonnan elmenekülő illusztrátorok 1200 táján menedéket kapnak (pl. ABDALLAH IBN EL FADHL DIOSZKURIDESZ, JAHIJA IBN MAHMUD stb.) A mongol hódítások okozta visszaesést némiképp kárpótolja a **timurida** újjászületés, a herati iskola előretörése, ahol a híres BEHZÁD (kb. 1460-1530 k.) dolgozik.

Herat hatása érzik az indiai mogulok agra-i és delhi-i könyvműhelyeiben is, különösen az arcképeken és az ünnepi felvonulások ábrázolásán.

Iparművészet:

Mindenekelőtt a **kerámiaművészet** fejlődik. Ne felejtsük: a gyors fazekaskorongot a folyamközi népek találták föl. Különösen itt, Iránban van jelentős hagyománya az iszlám kerámiának, ismerik az ónmázás fajánszot, van fényes, díszes kerámiájuk, tudnak fémes fényű mázakat készíteni, ismerik a mázas falicsempét. Ha Egyiptomban a durvább mameluk-kerámia járja, az Ibériai félszigeten, de különösen Mallorca szigetén olyan finom kerámiát készítenek (pl. Alhambra-vázák stb.), hogy a majolika máig az ónmázás kerámia kereskedelmi neve.

Az **üvegművesség** is terjed. Lámpák, kelyhek, üvegcsék készülnek belőle.

Az **ötvösség** fejelett. Bár az iszlám tiltja a nemesfémek feldolgozását a bronz és a réz feldolgozása nem tilos és ezzel a lehetőséggel élnek is a mohamedán mesteremberek, tálak, tálcák, kancsók, korsók készülnek fémből Törökországtól Indonéziáig, Türkmenisztántól a Dél-afrikai Köztársaságig.

Ugyanakkor mindenekelőtt Iránban, Moszulban, majd Egyiptomban és Szíriában általánossá és tökéletessé válik a tausirozás – féंबरakás, arany és ezüst szálak beágyazása acél felületbe –, Damaszkuszban pedig a különlegesen kovácsolt – „dömöckölt” – támadó- és védőfegyverek, kardok, páncélok, sisakok vívnak ki világhírt maguknak, méltán.

A **textilművészet** termékei közül a muszlin máig Mosszul nevét őrzi, ahogy a saját anyagában mintás, többnyüstös damaszt Damaszkuszét, ahonnét elterjedt. De Irán az európaiak számára a hazája a selyemszövésnek – még akkor is, ha bőven akad kínai minta az arabeszek között –, Törökországból, a Közel- és Közép-Keletről „gyűrűztek be” a csomózott szőnyegek, sőt, a kaukázusi, úgymond „székely” festékesek is.

A **bőrművesség területén:** a kordovai kalifátusból terjedt el a kordovánbőr, a Török Birodalomból a szattyánbőr. Erdélyben török mintára készül a mintás bőrkárpit.

A **fa- és elefántcsontfaragás:** fejlett. Nem igazán a bútoripar, inkább a fából készült épületasztalos-tárgyak, ajtók, ablakkeretek, farácsok, állványok szépek. Gyakori a berakás, az intarzia.

Irodalom:

Az iszlám szent könyve elsősorban a Korán – *a recitálandó, az olvasandó*, a **kerjáná**, *istentiszteleti olvasás* szóból származó **al-kurán** kifejezésből – MOHAMED kinyilatkozásai (lásd 2. szúra), amelyeket GÁBRIEL arkangyal továbbbízott neki 610-632 között, az égből levő ősrásból, amelyből a Tóra és az Evangéliumok keletkeztek

A Korán 114 **szúrából** – *szakasz, fejezet* – áll, összesen 6236 **adzsátot** – *vers, jegy* – tartalmaz, a leghosszabb **szúrában** 286 vers van, a legrövidebben három. A **szúrákat** csökkenő terjedelmük szerint rendezték, elől a hosszabb, medinaiak, hátrább a mekkaiak. Kivétel az **al-Fátiha** – *a megnyilatkozó* –, az első **szúra** hét verse. A medinai szúrák a politikus Mohamed, a mekkaiak az extatikus vallásalapító megnyilatkozásai.

Témájukban az egyes **szúrák** Allahot dicsőítik, az iszlám előtti kinyilatkozákról, Ábrahámról, Mózesről, Jézusról szólnak, prófétikus elbeszéléseket, buzdításokat, felvilágosításokat tartalmaz. A Medinába való menekülés után bekerülnek a Koránba különféle hivatalos határozatok, jogi utasítások, tanulságos, precedensként szolgáló esetek, MOHAMED különféle öngigazoló szövegei (lásd, pl. a 33. szúrárt).

A szöveg a mekkai arab nyelvjárást követi, helyenként rímes prózában írt **makáma**. A szent könyvet csak a rituálisan tiszták érinthetik, és kultikus célokra lefordítani is tilos.

A Korán szövegét MOHAMED első utóda, ABU BAKR kalifa gyűjtette egybe 650 körül, a gondozók ő és a próféta mostohafia, ZAID IBN HÁRITA. Ez a Korán alapkiadási példánya. A szerkesztést 653-ban UTMÁN kalifa alatt fejezik be, azóta a Koránok közti különbség legfeljebb recitációs vagy központosításból, esetleg magyarázásból vagy kommentálásból adódik. Az olyan, aki az egész szöveget kívülről tudja, **háfiz** – *őriző* – megtisztelő címet viseli.

Kiadásai közül az 1919 évi egyiptomi tekinthető mértékadónak.

Kommentárjai lehetnek **szóhívek**, ilyenkor **tafszír**, *magyarázat* a nevük, és **misztikusak**, amelyeket **távílnak** hívnak. A jelentős kommentátorok között megemlíjtük AL-ZAMAKSHARI (1075-1144) és AL-BAIDÁVI nevét (mh. 1282/ esetleg 1291 folyamán).

Mivel a Korán nem ad megoldásokat minden, egy fejlettebb társadalomban előforduló élethelyzetre, összeállítása után nem sokkal megalkotják a **szunnát** – *szokás* –, a próféta és legszűkebb követői tevékenységéről és életéről szóló értesülések gyűjteménye, amelyeket a **hadit** – a *hagyomány* – szentesít és szabályozzák a hívő tevékenységét az életben, tehát a cselekvésben és gondolkodásban. Ezek a korábban csak szájhagyomány alapján fennmaradt információk a IX. századtól három csoportba kerülnek: a **száhíhba** (*egészséges*), a **haszanba** (*szép*) és a **daítba** (*gyenge*). A **hadit** hat hagyománygyűjteménye a muszlimoknál kánonértékű. A **haditoknak** két-két része van a *szöveg (matn)* és a *hagyományláncolat. (isznád)*, a próféta koráig visszanyúló, hagyománytisztelő személyek sora.

Világi munkák is készülnek, mindenekelőtt udvari szertartáskönyvek, a X. sz.-tól antológiák, lexikonok és enciklopédiák. Virágzik az értekező próza, elsősorban az útleírás és történetleírás. Készülnek népkönyvek. Van iszlám írás, elsősorban ünnepi, de népi is, azonban az írni-olvasni tudás ritka, az információ-terjedés elsősorban szóbeli.

Zene:

A török egyházi zene a Korán recitálás-szerű előadása, tehát énekbeszéd. A minaret erkélyéről imára szólító müezzín **talhinja** – *felhívása* – így feltett állításokat és kérdéseket tartalmaz. A dallamok rögtönzöttek, előadásmódjuk hagyományos, a népihez hasonló.

Az egyházi muzsika másik területe a dervisek néhány fajtájának éneke és tánca, amelyek célja az önkívülethez eljuttatni művelőjét.

A népi zene a középpázsiai és arab hagyományokon alapszik. A X-XIII. sz.-ban megfogalmazódott arab-perzsa zeneelmélet az oktávot 17 hangra osztja fel. Hangszereik: lant – **ud** – gitárszerű hangszerek – **tambur** –, cimbalomszerű **kanun**, a hegedű-félék közül az egy-két húros **rebab**, a hegedű és a dob keresztezése, a **marabba**, egy éles hangú oboaféle, a **zurna** – magyarul töröksíp –, a **nay** nevű pánsíp, az **argul** nevű kettősoboa egy-egy dallamjátszó és basszus-sípval, többfajta csőrfuvola, trombiták, különböző dobok stb.

Az iszlám műzene elsősorban katonazene ezekben a századokban. Gyakorlatilag az ún. janicsárzene a mai térzene őse. Jelentős a világi szórakoztató muzsika, ami díszített dallamok éneklése-zenélése és a Balkán muzsikájára is hatott.

A ROMÁN KOR MŰVÉSZETE

XI-XII. sz.

Háttér:

Mindenekelőtt oszlassunk el egy félreértést. A román kornak semmi köze a mai Románia területén és másutt lakó románsághoz. A római hagyományokra támaszkodni akaró koraközépkori román művészeti stílus neve mindössze hasonlít a nyelvészetileg dáko-románnak vagy ruménnek nevezett újlatin populáció önmaga adta, népetimológiás nevéhez. Ennek a kornak a megértéséhez a kereszténység korai századainak ismerete szükséges. Ezt jobb vallástörténetekből lehet megtanulni. Mi rövid iskolatörténettel folytatjuk. Az iskola-alapítás és -fenntartás ugyanis a kor fajlagos jegye, ebben különbözik az iskolateremtő és -fenntartó római katolikus vallás a keleti kereszténységtől.

Vallás:

A **hit védelme, terjesztése, a kultusz szolgálata** igényelte a Biblia ismeretét – ehhez az olvasni tudást –, **az egyházi éneklést**, ami tudomány volt. **Az ügyintézés** megkövetelte az **írni-tudást**, a karoling államban és a továbbiakban már nem volt elég a szóbeliség, elterjedt az írott szöveg kultúrája, **szükség volt az írott törvények ismeretére**, ennek megfelelően tehát „*tömegméretekben*” – a korábbiakhoz, a római, később a karoling birodalomhoz képest – és „*demokratikusan*” – tehát viszonylag minden társadalmi nagycsoportból – szelektálva, természetes úton létrejön a **kultusz szolgálata** és a **szakértelmiségnek** a korábbihoz képest vastagabb és demokratikusabb rétege. Van még a **forradalmárok** rétege. **Az eretnekmozgalmaknál** láttuk, hogy ezek az első időben fundamentalista alapról közelítik meg a kérdéseket. Ám **írás-olvasás**, kellő **Bibliaismeret** nélkül az eretnekek se tudják hatékonyan kifejezni eszméiket...

Az biztos, hogy a nagykarolyi modell, hogy minden templom maga gondoskodik a papi utánpótlásról, tehát a **plébániai iskolák** rendszere bevált. Minden eddigénél szélesebb körben terjedtek az alapismeretek. A tanult anyag főként a klerikusi mesterség két legfontosabb tudnivalója, a **latin írás-olvasás** – az egyház szertartási nyelve a latin volt – és az **éneklés** volt, tudni kellett a szertartásokon énekelt énekeket, valamint azt, hogy melyik ünnepen, mikor mit kell énekelni.

Aki magasabbra akart jutni, felsőbb képzést szerzett. Tanulócsoportokban –, a **kolostorok, székesegyházak melletti iskolákban** –, a plébániai iskolákat kijárt tanuló tanulhatott ezekben, **grammatikát** – azaz latin nyelvtant, gyakorlati, beszédszintű latin nyelvismeretet –, **diktáment** – azaz írásosság-tudományt, latin fogalmazást, oklevél-kiállítást, más írásművek fogalmazásának módját, elemi jogi ismereteket, **logikát**, de **verstant**, sőt az énekelt versekkel kapcsolatos **zenei ismereteket** is –, végül **komputust**, – azaz mindenféle számtani műveletet, elemi **csillagászati, természettudományos** és a Földdel, a **természettel, az emberrel** kapcsolatos ismereteket. Más csoportosítás szerint a kolostori iskolában a „*hét szabad művészetet*” tanították, benne a **trivium** – **grammatika, retorika, dialektika** –, és a **quadrivium** – **aritmetika, geometria, asztronómia, muzsika** – tantárgyaival.

Az első magyar kolostori iskola a *bencések Szent Márton hegyi – pannonhalmi* –, 996-ban alapított, immár több mint ezeréves oktatási intézmény volt.

Persze mindezt a kor színvonalán képzeljük el, de – és ezt hangsúlyozzuk – meghaladva jó néhány területen korunk középiskolai színvonalát ALKUIN NAGY KÁROLY korában, tehát a VIII században alkotta meg a kisbetűk rendszerét, ez a kor mentette meg a pusztulástól a latin klasszikusokat, akkor alakult ki a könyv mai formája, I. NAGY SZENT GERGELY pápa (uralkodott 590-604 között). rendeletére a Kr. u. VI. században készült az első zenegyűjtemény, a **gregoriánium**, AREZZOI GUIDO a XI. század elején dolgozta ki a máig használatos hangjegyzírás módját és a szolmizálást.

A XII. század egyik leghíresebb iskolája a párizsi SZENT GENOVÉVÁRÓL elnevezett volt. Ennek vezetőjétől származik az a P. mesternek, III. BÉLA király (uralkodott 1172-1196 között) NÉVTELEN JEGYZŐJÉNEK küldött, 1192 évi levél, amelyben az iskola vezetője beszámolt bizonyos BETLEHEM, (BETHLEN) nevű diák hirtelen haláláról. Ez a levél az első írás, amelyből gyaníthatjuk, hogy Magyarországon –, lévén a BETHLENEK erdélyiek, Erdélyben szintén – olyan plébániai iskolák működtek, amelyek akár külföldi, a kor leghíresebb iskolájában való továbbtanulásra is képessé tették diákjaikat.

Ennek az iskolának és a Notre Dame székesegyház iskolájának egyesüléséből született a XIII. században a Sorbonne, ami eredetileg ROBERT DE SORBONNE udvari pap 1254-es alapítású kollégiuma – bentlakása – volt. Az **egyetemek**, tulajdonképpen „*tanárok és diákok egyetemességei*” a legmagasabb tudományos képzettség letéteményesei voltak, azok a helyek, ahol koruk legnagyobb tudós személyiségei tanítottak. A beiratkozó diák – előbb az egyetem filozófiai – ma azt mondanánk bölcsészeti – karát kellett, hogy elvégezze, csak azután iratkozhatott be a jogi, teológiai vagy orvosi karra. Több éves tanulás után babérkoszorús – **baccalaureus** – lett, újabb áttanult évek után megkaphatta a **jogi, teológiai** vagy **orvosdoktori címet**.

A párizsi egyetem elsősorban hittudományi volt, a világ második legrégebbi egyeteme, a bolognai elsősorban jogtudományi.

Építészet:

Lakás: a jobbágy lakása egyosztatú füstös kunyhó volt. Ez a földbe mélyített, zsúpfedeles ház a falusi lakás alaptípusa. Városban a kényelmi berendezések nélküli, gyakran emeletes, többszobás, fedett kapualjas polgárház a szokásos. (Pl. Trier, Regensburg stb.)

Palota: nem jellemző. A császároknak és az egyházi vezetőknek van ugyan székhelyük, de ez általában csak reprezentációs helyiség része és közelebb áll az ógermán díszteremhez, mintsem igazi palotához. Messze áll Bizánc vagy Kelet palotáitól és kényelmi fokát tekintve még a legfényűzőbb is mélyen alatta marad bizánci és keleti társainak. Ne feledjük: a IX-XI. század csak előszobája az igazi hűbéri világnak, amely a gótikában teljesebb ki. (Pl. Wartburg, Overstolzenhaus, Köln stb.)

Kultikus építmények: Nyugateurópában a X-XII. században a román stílus uralkodik. A templomok bejárata nyugatra nyílik, apszisuk keletre néz, rendszerint félkörívesen

több kisebb apszissal tagolva, a főhajóra merőlegesen kereszthajó – sőt több kereszthajó – is található, a keleti oldalán apszissal és oltár(ok)kal. Ezek a templomok legtöbbször bazilikálisak.

A több oltár a naponta miséző szerzetespapok miatt kell – a napi misézés felszentelt papnak kötelező és ekkor még nem ismerik a koncelebrálás fogalmát! –, helyre van szükség a templom keleti részében a papok elhelyezéséhez, így a hívek a hajókban kapnak helyet. A templomok vaskosak, lőrészerű nyílászárókkal, a szentek képeivel és szobraival, az ablakokat bezáró üvegfestményekkel. A keresztelőkápolna helyét átveszi a **keresztelőkút**, – medence, az udvari tisztálkodási kutak helyét is átveszik a templom terében – a bejáratnál – levő **szenteltvíztartók**. Az oltár fölé **cibóriumot** – baldachint – emelnek, az oltár mögött van a püspöki trón. A szentély két oldalán vannak az **ambók** – állítólag a név a görög **anabaino**, ‘*felmenni*’ jelentésű szóból származik –, az északi az evangéliumok, a déli a szentleckék felolvasására szolgál. **Szószerk, a híveknek ülése, padja nincs. A templomnak boltozatos mennyezetet építenek.**

Kezdetben szembemisézés folyik, a pap a hívekkel szembefordulva végzi el a transzsubstantiát, a kenyér és a bor átalakítását KRISZTUS testévé és vérévé. Később, mikor szertartás közben már háttal fordul a híveknek, az oltárra **ereklyék**, sőt **szentképek** és **szobrok** is kerülnek, ezekből alakul ki a XIII. század elején a **retabló**, az **oltárkép**. Az oltáron megy végbe az átlényegülés. Az átlényegülés után KRISZTUS testét és véréét a **szentségtartóban** – lat. **pastoforium**, **tabernaculum** – őrzik. A román kori templomok szentélye alatt **altemplom** van, a járószint alatti helyiség, ez az elején az ereklyekultuszt szolgálta – a névadó szent vagy vértanú megtekinthető sírhelye volt – később magas rangú egyházi és világi személyek sírhelye lett, különösen a **kripták** – a gr. **krüptosz**, ‘*rejtett*’ szóból – divatjának elterjedése után.

A templom mellé a szentélyhez bejáratlalt csatlakozó kis helyiséget építenek, a **sekrestyét**, itt őrzik a mise bemutatásához, a templom üzemeltetéséhez szükséges kellékeket. Megjelenik – de nem kötelező – a **harangtorony** és az **egy** vagy **több harang**, ami a VIII. századtól általánosodik.

Itt kell közbevetnünk néhány megjegyzést. Az őskeresztény és korakeresztény kor elmúltával a fejlődő kereszténység a templomokat is rangsorolta. A püspökség főtemploma a **katedrális** – ‘*a ház, amelyben katedra (püspöki trón) van*’. Itáliában és Németországban **dóm**, itt dómnak nevezik a speyeri, wormsi, mainzi koronázási templomokat is. Dél-Németországban a székesegyházakat nevezik még Münsternek – vö. kolostor(templom). **Romániában magyar római katolikus katedrálisok** kizárólag Gyulafehérváron, Nagyváradon, Szatmárnémetiben és Temesváron, tehát a püspöki székhelyeken vannak. Egyazon településen találhatunk *plébániatemplomokat, lányegyházi (filia) templomokat, kolostortemplomokat, alapítványi, társulati, emlékezeti, temetői, községi, emlék- és kórházi templomokat*. Fontosságuk és az egyházi rangsorban elfoglalt helyük szerint **a templomok lehetnek bazilikák, székesegyházak, plébániatemplomok, szerzetesi templomok, kisegítő templomok, kegytemplomok, kápolnák**.

A **bazilikák** liturgikus kiváltságokkal, jogokkal rendelkező templomok. **Nagy bazilikák** – négy templom – Rómában vannak. Ilyen rangú az Assisi Szent Ferenc bazilika és a Porciuncula-templom is. A pápától adományozott **kis bazilika** címe sok templomnak van.

A **székesegyházak** a megyéspüspökök székhelyei.

A **plébániatemplomok** olyan templomok, amelyekhez egyházközség tartozik, és amelyeknek plébános – lat. **plebanus** ‘*a nép embere*’ – van.

A **szerzetesi templomok** a rendházak templomai.

A **kápolnák** olyan istentiszteleti helyek, amelyekben ugyanolyan liturgiai cselekedetek végezhetők, mint a templomokban, kivéve azokat, amelyek a plébániai jogkörhöz tartoznak.

Vannak **nyilvános**, **félig nyilvános** és **magánkápolnák**, bárki, csak egyesek és csak adott személyek használatára.

A szentély előterében található **oltár** is lehet **asztaloltár** (**Mensa Domini** azaz az *Úr asztala*), oltárlap, amelyet egy vagy több láb tart, **tömboltár**, tömb alakú támasztékkal, **szekrényes-oltár** – üreggel a szentek ereklyéi számára – és **szarkofágoltár**, amely a XVII. század óta szokásos és szarkofág-alakú. A katolikus és keleti templomokban az oltárok rejtik a relikviákat, a protestáns templomokban **úrvacsoraasztal** van. A korakeresztény korban **korlát** választotta el a papok számára fenntartott részt, a **kórust** – nem tévesztendő össze az egyházi énekkar és a zenész számára épült **orgonakarzattal** – és a híveknek a helyét a **templomhajót**. Ebből alakult ki keleten az ortodox templomokban szokásos szentképfal, ószl. **ikonosztáz** – a szentély, az **abaton** – gr. *‘megközelíthetetlen’*. – leválasztója, nyugaton pedig a **lektórium** – lat. *‘felolvasóhely’* – ami a korláttal összekötött ambók neve.

A bazilikális formájú templomok különleges változata a **kupolás bazilika** – ennek főhajója kupolasor – és az **empórabazilika** – a mellékhajók fölött árkádos karzat van –, pl. a szaloniki Szt. Demeter-bazilika. Ha a mellékhajók a főhajóval egyenlő magasságúak, **csarnoktemplommal** van dolgunk, pl. a kolozsvári Szt. Mihály templom, ha pedig a termet nem osztják fel támasztékok, **teremtemplomokról** beszélünk, ezek korai formája a ferences gótika, későbbi alakja a protestáns teremtemplom.

Vannak még egy központ köré csoportosított **központos templomok** – lásd a San Vitale –, **keresztkupolás templomok** – pl. a keleti templomépítés, az alaprajz görög kereszt, középen nagy, a négy sarokban kisebb kupolákkal –, különleges templomok az ún. **kettős-templomok** – tengelyirányba vannak egybeépítve Trieszt és Assisi főtemplomai, egymás fölött egybeépített – a cselédségnek és az előkelőségeknek – a párizsi Sainte-Chapelle. A **központos templomok különleges formái** a Szentháromság-templomok, ezek háromszög alakúak, pl. a kappeli (Németország). Hasonlóképpen különlegesek az északi – svéd, norvég –, az erdélyi és felvidéki protestáns, az erdélyi román, a szlovákiai szlovák, egyáltalán a kárpáti – ukrán vagy lengyel, római- és görög-katolikus, újabban ortodox **fateplomok** is.

Franciaországban, Svájcban, Németországban, Ausztriában, Erdélyben gyakoriak a templomot és a temetőt körülvevő, fallal övezett, néha bástyákkal megerősített – Erdélyben szász és székely – **templomerődök**, pl. a szászkerédi, szászhermányi, a székelyderzsi, a karcfalvi stb. Ha magaslatra épített erősséggel van dolgunk, amelynek közepén templom van, ennek **templomerősség** a neve, különlegesen szép példája a berethalmi – Birthälm, Biertan –, ahol 500 évig volt a hazai szász evangélikus püspökség központja.

Katonai építkezések: a nyugati várak jelentős részét a hajdani „barbár” népek favázzal és árokkal erősített „gyűrűi” alkotják. A legjellemzőbb típust azonban a fallal körülvett, többemeletes, egyetlen öregtoronyos várak képezik. Erdélyben a román korban épült Almás, Bálványos, a barcasági keresztések minden vára, Brassó, Csicsó, Déva, Doboka, Feketehalom, Földvár, Gogánvár, Gyulafehérvár, Halmágy, Hátszeg, Hőltővény, Idecs, Várad mellett Kecskés vára, Kelnek, Kendhida, Kolozsvár, Kőhalom, Kraszna, Küüllővár, Marosvécs, Mentő, Miklósvár, Radna, Salgó, Sebesvár, Slon (Keresztvár), Szászcsór, Szászfenes, Szetmihálykő, Szentmihály (Torda közelében), Torda, Torockó, Torockószentgyörgy, Ugra, Vajdahunyad, Valkó, Várhegy (Szentivánlaborfalva mellett)

Emlékművek: igazából nincsenek.

Településrendezés: a települések fallal való körülvétele általános, de valójában legtöbbször csak pár templomot vesznek körül sima fallal.

Épületszerkezetek: vaskos falak. A **térlefedés** területén ismerik a donga-, boltozatot, a kupolát, a boltsüveget, a hevederívet, a bordákat, a félköríves boltívet **Alátámasztás** oszlopokkal, pillérekkel. **Nyílászárók:** félkörívesek, ikerablakok, bélletes (befelé szűkülő, ívelt, geometrikus, növényi, esetleg szobordíszítménnyel ellátott) kapuk. A **tagolás** lizénákkal történik (kicsit kiugró, lábazat nélküli falpillér), vannak lábazati, osztó- és zárópárkányok,

ívek, ívsorok, ún. törpegalériák (alacsony oszlopokra állított, kisméretű árkádsor, közvetlenül a tetőeresz alatt)

Oszlopok és oszloprendek: gyakorlatban más, mint az ókori, csak annak hármas tagolását tartja meg. Szívesen él a több oszlopból álló oszlopkötegekkel. Lábazata általában saroklevéldíszekkel ékesített. Törzse vájatolt, nem ritkán csavart, csomózott vagy gyűrűs, alacsony, vastag, felfelé vékonyodó, fejezete kocka-, trapéz-, kosár-alakú, bimbót utánzó, ritkán alakos.

Középiletek: vannak, de ritkák, kevés városi középület, román kori városháza, őr-, és tűztorony, későbből céhes székház, áruraktár maradt fenn. (pl. Como, Orvieto, városházák, Bologna, San Gimignano, őrtornyok). Az ilyen emlékek általában későbbiek

Építőanyagok: *fa, kő, föld, vályog, égetetlen- és égetett tégl, cserép.*

KIEMELKEDŐ ROMÁN KORI ÉPÍTMÉNYEK

Korai román kor

Itália

- Dóm, Torcello (1008)
- Pomposa-kolostor, Ferrara (1036)
- Dóm, Fiesole (1028 u.)
- Székesegyház és harangtorony, Pisa (1063-1300 u.)

Franciaország

- Székesegyház, Orleans (1000 k.)
- Saint Bénigne-templom, Dijon (1001-1020)
- Saint-Rémy-templom, Reims (1000 k.)
- Saint-Philibert templom, Tournus (1007 u.)
- Apátsági templom romjai, Jumièges (1040-1067 k.)
- Saint Benoît sur Loire (1062)
- Saint Étienne-templomok, Nevers és Caen (1063-64)

Német-római Szent Birodalom

- Sankt Michael-templom, Hildesheim (1001 k.)
- Székesegyházak Worms, Bamberg, Paderborn, Strassburg (1001-től 1015-ig)
- Abdinghof-templom, Paderborn (1009 k.)
- Benedekrendi kolostor és temploma romjai, Limburg (1025-1045 k.)
- Hersfeldi apátság romjai (1037)
- Dóm, Trier (VII. sz.-1048)
- Heilige Maria in Capitol-templom, Köln (1040)

Érett román kor

Itália

- San Pietro e Paolo, Bologna (1100 k.)
- Duomo Vecchio, Brescia (1100 u.)
- San Zeno-bazilika, Verona (1123-1140 k.)
- Székesegyház, Parma (1123 u.)
- Székesegyház, Cremona (1129-1141)
- Székesegyházak, Modena, Piacenza, Ferrara, Bergamo, Murano, Verona, (1033-től 1039-ig)
- San Frediano, Lucca (1112-1147)
- Collegiata, San Gimignano (1150 e.)
- San Sepolcro, Bologna (1160 k.)
- San Paolo di Ripa d'Arno, Pisa (1210)
- San Paolo fuori la Mura, Róma (1220-1240 k.)
- Lateráni bazilika kerengői (1240 k.)

Franciaország

- Saint Pierre-templom, Chauvigny (1100 k.)
- Plébániatemplomok, Échillais, Echebrunne, Poitiers stb. (1130 e.)
- Saint Saturnin-templom, Toulouse (1080 k.)
- Plébániatemplom, Gensac (1120 u.)

Bencés apátsági templom építésének III. szakasza, Cluny (1088 u.)
Sainte Madelaine-templom, Vézelay (1130 k.)
Szent Háromság-templom, Caen (XII. sz. közepe)
Notre Dame des Dômes, Avignon (1169)
Dómok, Angers, Angoulême (1150 u.)

Német-római Szent Birodalom

Péter-Pál templom, Hirsau (1080-1100 k.)
Apáca kolostori templom, Freckendorf (1116-1129)
Szent Mihály templom, Bamberg (1130)
Sankt Godehard templom, Hildesheim (1033)
Liebfrauenkirche, Halberstadt (1140 k.)
Plébániatemplom, Schwarzhof (1150)
Münster, Bonn (1165)
Sankt Patrocli-templom, Soest (1090-1150 u.)
Apostolok temploma, Köln (1200 k.)
Koronázó templom, Worms (1234)
Plébániatemplomok, Sinzig, Münster, Naumburg, Bamberg (1240 u.)

Anglia

Apátsági első templom, Westminster (XI. sz.)
Szent János-kápolna, London, Tower (XI. sz.)

Svédország

Sankt Per et Olof, Sigtuna (XI. sz.)

Spanyolország

Fogadalmi templom, Compostella

Magyarország

Bazilika, Székesfehérvár (XI. sz. eleje)
Székesegyházak, Esztergom, Pécs (XI-XII. sz.)
Plébániatemplomok, apátsági templomok, Felsőörs, Belpátfalva, Lébény, Ják, Pannonhalma, Feldebrő (XII-XIII. sz.)
Királyi palota és kápolna, Esztergom (XII-XIII. sz.)
Salamon-torony, Visegrád (XIII. sz. közepe)

Erdély

Ispánsági templom, Gyulafehérvár (XI. sz.)
Bencés kolostor romjai, Kolozsmonostor (XI. sz.)
Családi monostorok, Ákos, Harina (XII. sz.)

Szobrászat:

Általában vett térszobor nincs, sőt, ilyennek a gondolata se merül fel. Az épületszobrászat uralja a terepet, csak fokozatosan engedi kibontakozni a kör-, térszobrászatot.

A térszobrászat fontosabb jellemzői:

- Merev, sovány, aszketikus formák.
- Egyszerűsítés, eldurvítás, nagyolás, naiv megfogalmazás.
- Nagy testek, megnyújtott alakok, mindig nyakig ruhásan, ritmikus sorokban.
- A ruhák redői nem követik a test vonalait.
- Az arcok érzelmeket nem fejeznek ki.
- A szobrok, bronz-, márvány- és más domborművek bibliai jelenetek vázlatos, elnagyolt megfogalmazásai
- Legtöbbjüknek jelképes értelme is van

A szobrászat terén **Franciaországé** a vezető szerep, az itáliai városok s a pápai állam ez idő tájt még bizánci művészeket foglalkoztatnak.

A legkorábbi francia plasztikai emlék kisszobor, SZENT FIDES ülő alakja, famagra húzott ezüstlapokból.

Kapuszemöldök, kődombormű a SZENT GENIS DES FONTAINES fennmaradt épületplasztikája. Még bizánci, ám a fejek egyénibbek, a mozdulatok pedig szabadabbak. Ugyanilyen a moissaci SZENT PÉTER-templom szobordíszje. Ennek és társainak központi jelenete a Végítélet (lásd Beaulieu sur Ménoire, Autun stb.), ám akad a kistemplomokban Maiestas Domini, Krisztus mennybemenetele, A Szentlélek eljövetele is.

A kapuszobrok Civray középső kapujának bélletében jelennek meg és vidéki templomok domborművei illusztrálják ezt sokatmondóan. A két legfontosabb központ azonban Arles és Chartres. Mindenképpen Chartres Királykapujának szobrai a legfontosabbak. Az ókori hagyományokat azonban Arles szobrászai ismerik és tisztelik jobban. Ők aztán a párizsi Notre Dame, Corbeil, Le Mans szobraival folytatják. Sőt, Itáliába is elviszik.

A síremlékek közül SZENT EGYED szarkofágja SZENT GILLES templomában, a SZENT LÁZÁRÉ Autunban, az oltárburkolatok közül a toulousei főoltár Szeráfja, a moissaci Apostol, a marseillei régi dóm Madonnája (1120) említhető.

A domborművek sorában meg kell említeni SAINT GILLES reliefjeit – KRISZTUS elfogatása –, Vienne temploma oszlopfeleit – SÁMSON és az oroszlán –, még akkor is, ha Donzy templomának és Noyon dómjának késői Madonnái újra bizánciak.

Itália városaiban későn alakul ki a román stílusú szobrászat. A veronai SAN ZENO-templom bronzkapuján mintázta meg a máig ismeretlen mester 26 képen a Teremtést, KERESZTELŐ SZENT JÁNOS és KRISZTUS életének jeleneteit. Ugyanez idő tájt faragják a paviai SAN MICHELE-templom homlokdíszének átvitt értelmű növényi és madárekességeit.

Az alakos szobrászat először a modenai dóm XII. századi homlokzatán köszönt ránk. WILLIGELMUS mester és egész műhelye közreműködött ezek előállításában. A mester maga a nyugati homlokzatot faragta, egyik tanítványa a királyi kapu, a másik – eredetibb – alkotó a Porta della Pescheria és a királyi kapu fölötti Igazság-dombormű készítője. A modenai mesterek aztán Cremonában, Nonantolában és újra Modenában tűnnek föl. NICOLAUS mester Ferrarában készíti a dóm, aztán a San Zeno, Verona és Piacenza székesegyházai faragványait. 1159-től Modenában dolgozik a Pontile mestere, – az a dél-francia román kori szobrászathoz kötődő alkotó, aki mintegy előrevetíti BENEDETTO ANTELAMI, a kor legnagyobb itáliai alkotója munkásságát.

ANTELAMI Pármában bukkan fel 1178-ban, amikor a dóm szószékének domborműveit faragja. Ekkor még merev. Pármai Keresztelőkápolnája kapuinak szemöldökgerendáin és lunettáin, a Bűnbeesés és a Megváltás faragványain már Chartres hatása érzik, a Borgo San Donnino-i székesegyház fülkébe állított DÁVID és EZÉKIEL térszobrain azonban inkább SAINT GILLES és Arles hatása érzik. Felső-Olaszország ihlette viszont a Hónapok képeit, van ilyen Ferrara, Cremona, Párma dómjaiban.

Igazán nagy közép- és dél-olasz szobrászati alkotás ebből az időből nincs, így aránylag Róma, a San Paolo fuori la Mura márványgyertyatartója a legszebb szobrászati emlék. Pár déli templom (pl. Bari, Barletta, Capua stb.) kapuinak kerete, néhány öntött vagy kalapált bronzkapu (pl. Trani), a mascufoi szószék, s a venerei illetve a casauriai templomok homlokzata jelzik itt csupán az érett román kort, ellentétben például Toscanával (Pisa, Pistoia, Lucca stb.) ahol még egy évszázaddal később is emlékeznek erre (pl. a luccai híres Szent MÁRTON lovasszobor, a pantanoi szószék, pisai keresztelőkút stb.). Aztán, hogy ez csak egy mester műve vagy többé, döntse el az utókor. Niccolò Pisano mindenesetre toszkán. Jó, hogy ő átmenet a gótika felé.

A Német-római Szent Birodalomban a román stílus első emléke a herznachi dombormű (960 u.) Szintén román (1048-1064 k.) stílusú a regensburgi Sankt EMMERAM három nagy domborműve, a KRISZTUS a trónján, Szent EMMERAM és Szent DÉNES. 983-ban lesz Hildesheimben püspök BERNWARDUS, előzőleg mainzi püspök, maga is tevékeny alkotó.

Első ténykedése egy hildesheimi bronzöntő műhely megszervezése, amely 1015-ben már működik. Kiönti a templom kétszárnyú bronzkapuját – összesen 16 mezővel és a művész a meztelen test kérdését is megoldja –, később készíti a híres KRISZTUS-oszlopot, alkotója jól ismerte a nagy római diadaloszlopokat –, készült a műhelyben Feszület, két gyertyatartó, püspöki pásztorbot és könyvtábla, mind bronzból. Kő alig maradt ránk, BERNWARDUS szarkofágja, kriptájának faragott fedőlapja, pár keresztelőkút.

Hildesheim tárgyai után készülnek a kölni Heilige MARIA in Capitol fából faragott kapui, összesen 26 tábla Krisztus életéről. A kapusárnyak domborművei évtizedekre meghatározzák a Rajna-mente plasztikáját. (pl. Brauweiler, Werden, Siegburg, Remagen stb.)

Ma **belga** területen Brûgesben, Liègeben is vannak a XI. század szobrászatának értékei, úgyszintén **bajor** földön (pl. Andlau, Münster, Münchenwyler, Regensburg, Freising, Lieding stb.) őriznek sok és szép román kori szoboremléket. Németországban sok a fennmaradt román kori faszobor is (pl. Pusterhalli MÁRIA, stadt Apostolok, regensburgi Diadalív-csoport, gurki dóm ajtóí stb.)

Sok helyütt indult meg Hildesheim példájára az igényes szobrászat. Pl. a gernrodei Sankt CYRIAKUS-templom kőplasztikája, a gröningeni Utolsó ítélet, a schleswigi dóm kapudomborműve, az egsersteinei Keresztről való levétel (1115), a freckendorfi Keresztelőkút (1129) mind rokonok és mindet Hildesheim ihlette. Igazi bronzöntő utódok is születtek Igaz Magdeburgban. A bronz sírlapok elsője SVÁB RUDOLF császár síremléke (Merseburg, székesegyház, még 1080 k.) WETTIN érsek bronz síremléke már 1152-ből való, nyersebb is elődeinél.

1166-ban készül az első szabadtéri bronzszobor, OROSZLÁN HENRIK emlékműve (Braunschweig). Úgyszintén Magdeburgban öntik azt a kétszárnyú bronzkaput, amely 1336-ig a város dómját, utána pedig Nyizsnij-Novgorod, a legkeletibb Hansa-város főtemplomát díszíti (k. 1152-54 k.) 22 négyszögű, 3 téglalap-alakú dombormű, ó- és újtestamentumbeli jelenetek vannak rajta.

A román kori szobrászat befejezését a baseli, freibergi, bambergi székesegyházak szobrai képezik. A baseli szobrok francia hatást tükröznek, a freibergi Aranykapu kőszobrai már a gótikát vetítik előre, Bamberg pedig szellemileg gótikus, legfeljebb alakjai romantikusak. Ilyen a magdeburgi és a paderborni székesegyházak kódíszítése is, Limburgban pedig KONRAD KURZBOLD síremléke – hat szabadon álló oszloppal és az előttük álló férfialakokkal – már egyértelműen gótikus. Ilyen a halberstadti – fából készült – diadalív is éppúgy, mint a mindenki hatalmas faoltára, mindkettő a romantika vége és a gótika kezdete.

Magyarország és Erdély: az épületszobrászat emlékei maradtak fenn legkorábbi, mindenekelőtt a feldebrői templom romjai között. Az eredetileg ABA SÁMUEL király (uralk. 1241- 45) sírhelyéül emelt épület bővelkedett ilyen díszekben, ezek ma másodlagosan beépítve helyben és a szomszéd Tarnaszentmária kistemplomaiban láthatók. Altemploma még egyértelműen őrzi Paderborn szerzeteseinek hatását, épp úgy, ahogy a tihanyi altemplom a magyar bencések építése. A XI. századból nem is nagyon maradt fenn több emlék. Ahogy KÁLMÁN és SZENT LÁSZLÓ alatt erősödik a magyar állam, úgy válik mind színvonalasabbá a templomi plasztika is, olasz és főként francia mintákat követve. (pl. Székesegyház Pécs, Apátsági első templom, Garamszentbenedek, Apátsági templom, Somogyvár, székesegyház, Győr, Eger, Bazilika, Székesfehérvár, Monostor, Dömös, apátsági templom, Ercs. Az alakos szobrászat XII. századi fejlettségét szemléltetik a pécsi altemplom domborművei, az esztergomi Bazilikában másodlagosan beépített töredékek és a főkapuzat, amit sok helyütt utánoztak.

Somogyvárott egyértelmű a francia hatás, akárcsak a XIII. században Vértesszentkereszt – a bencés apátsági templom romjain –, Bélapátfalván, Ócsán, Zsámbékon, Lébényen és főleg Jákon. Ez utóbbi már Bamberg hatását mutatja, a tatárjárás, az utána bekövetkezett gótikus átépítések nagyon megváltoztatták a román-kori Magyarország szobrászati képét. Viszont: a román kor Magyarországon létezett. Épp úgy, ahogy erdélyi építmények egész sora

tanúsítja, hogy a római katolikus egyház ebben a korban tevékenyen részt vett ennek az országrésznek a mindennapjaiban, nem mint megszálló, hanem mint tényező! (I. Ákos, Harina, Kisdisznód, de a többiek is, ENTZ GÉZA, Erdély építésze a 11-13. században c. 1994-ben Kolozsvárott megjelent könyvének adattára szerint)

JELENTŐS GÓTIKUS DOMBORMŰVEK, SZOBROK

Franciaország

Kapuszemöldök, kődombormű, Párizs, Szent Genis des Fontaines (1020)
Szent Péter-templom, Moissac, Végítélet (1100 k.)
Civray középső kapujának béléte (1130 k.)
Chartres Királyi kapu (1150.)
Szent Egyed szarkofágja Szent Gilles templomában (1110 k.)
Szent Lázár szarkofágja Autunban (1150 e.)
Szeráf, Toulouse, Dóm, főoltár (1096)
Apostol, Moissac, plébániatemplom (1100 k.)
Madonna, marseillei régi dóm (1120)
Domborművek Saint Gilles, Krisztus elfogatása (1200 k.)
Plébániatemplom oszlopfőin Sámson és az oroszlán, Vienne (1200 k.)

Itália

San Zeno-templom bronzkapuja, Verona. Teremtés, Keresztelő Szent János és Krisztus életének jelenetei, domborművek (1100 k.)
San Michele-templom homlokdíszének növényi és madárekességei, Pavia (1100 k.)
Homlokzat, modenai dóm (XII. sz. k.)
Porta della Pescheria és a királyi kapu fölötti Igazság-dombormű, Modena, dóm (XII. sz. k.)
Pontile Modena (1159-től)
A dóm szószerének domborművei, a keresztelőkápolna kapui, a Bűnbeesés és a Megváltás faragványai, Hónapok képei, Parma (1178-tól). A Borgo San Donnino-i székesegyház Dávid és Ezékiel térszobrai, Benedetto Antelami
San Paolo fuori la Mura márványgyertyatartója, Róma (XII. sz. e.)
Bari, Barletta, Capua kapuinak kerete (XII. sz. v.)
Bronzkapu Trani (XII. sz. v.)
Szószer, Mascufo, plébániatemplom, (XII. sz. v.)
Plébániatemplomok homlokzata, Venere, Casauria (XII. sz. v.)
Pisa, Pistoia, Lucca (1150 k.)
Szent Márton lovasszobor, Lucca (1200 u.)
Szószer, Pantano (1200 u.)
Keresztelőkút, Pisa (1200 u.)

Német-római Szent Birodalom

Dombormű, Herznach (960 u.)
Sankt Emmeram-templom domborművei, Krisztus a trónján, Szent Emmeram, Szent Dénes. Regensburg (1048-1064 k.)
Hildesheim, székesegyház kétszárnyú bronzkapuja, Krisztus-oszlop, feszület, két gyertyatartó, püspöki pásztorbot és könyvtábla, Bernwardus szarkofágja, kriptájának faragott fedőlapja, keresztelőkutak (1015 u.).
Heilige Maria in Capitol fából faragott kapui, domborművek Krisztus életéről Köln (1054)
Brûges, Liège, Andlau, Münster, Münchenwyler, Regensburg, Freising, Liding (1150-1115 k.)
Mária, Pusterhall, Apostolok, Stadt, Diadalív-csoport Regensburg, gurki dóm ajtóí, valamennyi faszobor (1150-95 között)
Sankt Cyriakus-templom kőplasztikája, Gernrode (XII. sz. eleje)
Utolsó ítélet, Gröningen plébániatemplom (XII. sz. eleje)
Kapudombormű, Dóm, Schleswig (XII. sz. eleje)
Keresztről való levétel, Egsersteine, plébániatemplom (1115)
Keresztelőkút, Freckendorf, plébániatemplom (1129)
Sváb Rudolf császár síremléke, bronz sírlap, Merseburg, székesegyház (1080 k.)

<p>Wettin érsek bronz síremléke (1152)</p> <p>Oroszlán Henrik emlékműve, Braunschweig (1166).</p> <p>Magdeburg, kétszárnyú bronzkapu, 1336-ig a város dómjában, azóta Nyizsnij-Novgorodban (k. 1152-54 k.)</p> <p>Basel, Freyberg, Bamberg székesegyházak szobrai (1190-től 1250-ig)</p> <p>Konrad Kurzbold síremléke, Limburg (XIII. sz. eleje)</p> <p>Diadalív, Halberstadt, püspöki templom (XIII. sz. eleje)</p> <p>Dóm oltára, Minden (XIII. sz. eleje)</p> <p>Magyarország és Erdély:</p> <p>Feldebrői templom felszíni romjai és altemploma (XI. sz. közepe)</p> <p>Pécs, Székesegyház. Garamszentbenedek, Apátsági első templom, Somogyvár, Apátsági templom, Győr, Eger, Székesegyházak, Székesfehérvár, Bazilika, Dömös, Monostor, Ercs Apátsági templom (1064 u.-tól a XII. sz. elejéig)</p> <p>Domborművek pécsi székesegyház altemplomának lejárata (XII. sz. 40-es évei)</p> <p>Esztergomi Bazilika, másodlagosan beépített töredékek és a főkapuzat (1188-1220 k.)</p> <p>Bencés apátsági templom romjai, Vértesszentkereszt (XIII. sz. eleje) z</p> <p>Bélapátfalva, Ócsa, Zsámbék, Lébény, Ják templomai (1200 u.-tól 1232-ig)</p> <p>Kerc, a ciszercita monostor romjainak, Ákos, Harina, Kisdisznód stb. templomainak épületdíszei (1202-től 1223-ig)</p>

Festészet:

A monumentális festészet emlékei nem nagyon maradtak meg. Vagy elpusztították vagy átépítették őket.

Jellemzői:

- Építészeti meghatározottságú
- Egyházi tárgyú, jelképes meghatározottságú

Franciaországban a SAINT SAVIN-templom (1080) kezdi meg a román kori falfestmények sorozatát, az altemplomban KRISZTUS fenség, a felső templomban a falakon KRISZTUS kínszenvedései, a boltozaton a Teremtés mintegy 30 epizódja látható.

Ugyanez a stílusa a Poitiers-i SAINT JEAN és Notre Dame la Grande freskómaradványainak. Töredékek a Vic-i templomban és SAINT DÉSIRÉ templomában, a Loire völgyében is fennmaradtak, akárcsak Burgundiában a cluny-i apátsági templomban, Le Puyban vagy Auxerreben, nem beszélve Provenceben a rocamadouri, SAINT CHEF-i, francieni templomokról. Chartresben, a katedrálisban is megmaradt pár falikép a kriptában.

1200 után fogyni kezdenek a francia falfestmények. Megmarad, pl. a montmorilloni Notre Dame kriptájában, de másutt alig. Van viszont üvegfestmény, mindenekelőtt a Châlons sur Marne-i templom – ma múzeumban levő – megmaradt 19 töredéke, de épen fennmaradtak – szintén múzeumban vannak – Le Champ üvegablakai, a SAINT DENISI apátság templomának 1244-ben összerakott képei – közöttük hat teljesen ép színes ablak – és a chartresi katedrális nyugati homlokzatának három ablaka. Ugyanők készítették az angliai York katedrálisának ablakait.

Angers üvegablakai – rajtuk MÁRIA, SZENT VINCE és SZENT KATALIN – életének egy-egy epizódjával már a századvég stílusát tükrözik, kicsit bizánciak, akár a poitiersi 1198-ban készült üvegfestmények. Chartres szentélyablakai már kevésbé bizánciak, az itt tanult üvegfestők Bourges, Rouen, Tours, Le Mans, Sens sőt Canterbury és Lincoln (Anglia) templomaiban kamatoztatják művészetüket. Aztán a Lyon-i székesegyház 1220-ban befejezett ablakai a későromán üvegművészetnek is véget vetnek

Itáliában a San Angelo in Formis templomban, Desiderius Monte Cassino-i apát megrendelésére készülnek (1058 u.) az első román kori faliképek. Ugyan neki köszönhetők a Foro Claudio-i és az ausoniai freskomaradványok. Itáliai és bizánci szakemberek dolgoznak a képeken, az újszövetségi jeleneteken.

Közép-Itáliában Terni mellett, Ferentillo templomában maradt meg pár XI. századi falfestmény. Északon a veronai SAN CELSO E NAZARO barlangtemplomában a faliképeken 996-os évszám látható. Ám ez csak a kezdet. Gallieno 1007-ben felszentelt SAN VINCENZO-templomában falképtöredékek láthatók, Milánóban a San Ambrogioiban úgyszintén, de már 1010 utánról.

Rómában a mozaik divatozik. Csak 1144-45-ben festik meg a Santa Croce in Gerusalemme faliképeit, amelyekből – a későbbi átépítések miatt – alig valami maradt meg. Hasonlók a SAN GIOVANNI A PORTA LATINA-templom faliképei, amelyek valamivel 1200 előtt készültek. A stílus befejezését a római Quattro Coronati faliképei jelentik. Ezek egyben a bizánci stílus felelevenítései is

A **német császárság** sem bővelkedik román stílusú faliképekben. Ugyan Reichenau-Oberzellben és a szomszéd Goldbachban megmaradt egy-egy, a SZENT GALLEN-i Gosbert-templom képeire visszautaló XI. századi falikép, ám ezek előképe karoling. Az igazi román kor Aachen, Werden, Essen, Eisenach templomaiban kezdődik és bár igaz, hogy ezekben csak töredékesen, a Heilige MARIA in Capitol (Köln), Emmerich és Knechtsteden templomaiban (1140 k.) s különösen Schwarzhofsdorf templomának falfestményei már az érett román kor jellegzetességeit mutatják. Ez utóbbi altemploma freskóit még jelentősebbé teszi, hogy freisingi OTTÓ püspök egyik 1140-es munkája nyomán készültek.

Ez után a bajor vidék, Regensburg és környéke következik. Az itteni Mindenszentek-kápolna faliképei és a prüfeningi kolostor templomának freskóit összekötik az egyező, 1150 körül keltezhető közös stílusjegyek – a vonalas faliképek –, viszont Hocheppan templomának freskói bár vonalasak, már mozgalmasabbak, Burgfeld pedig éppúgy egészen más stílus, mint Niederrhein (1100 k.)

Különleges emléke ennek a kornak néhány festett famennyezet (pl. Zillis, 1150 k. 153 mező) és a késő román kor átnyúlik a gótikába (pl. Köln, SANKT GEREON-, ill. SANKT SEVERINUS-templom, Lyskirchen, Niedeggen, Gorkum, Boppard, Leobenfeld, Limburg – SANKT GEORG-templom –, Worms – Sankt Martin-templom – stb.)

Üvegfestés a német birodalomban is volt. Nem igazán elegáns, sokszor egyetlen alak egész alakot foglal el (pl. Augsburg, székesegyház, 1165 u.) de van (pl. Arnstein, Marburg, Münster stb.)

Magyarország: a tatárjárás előttről csak a feldebrői altemplom mennyezetének képei, Hidegség, Sopronbátfalva, Vizsoly, Esztergom, Nagyszalonta freskói ismertek. A veszprémi GIZELLA kápolna apostolai már gótikusak.

A **könyvfestésről** külön is kell beszélnünk, hiszen egyfelől ez a stílus kialakulásának leggyakorlatibb, fő útja, másfelől a miniatúrafestés a falfestés előiskolája a román korban.

Franciaországban elválik egymástól az arabos déli és a németes északi stílus. Délen Limoges és Cîteaux vezet, északon Párizs, Arras, Douey, Saint Armand műhelyei vannak az élen. Fontosak még Reims, Tours, SAINT DENIS scriptoriumai, valamennyi olyan központ, amely a gótikában is továbbél.

A német birodalomban SZENT GALLEN, Fulda, Salzburg, Reichenau, Regensburg, Tegernsee, majd Köln és a Svábföld, Salzburg, sőt Prága törnek előre.

Itáliában Bobbio az egyik – ír és bizánci elemeket keverő – központ, a másik északon, a piemonti Ivrea kolostora. Monte Cassino természetesen külön kiemelt fontosságú, bizáncinak indul, de északi mintákat is magába olvaszt.

NÉHÁNY HÍRES ROMÁN KORI FESTÉSZETI ALKOTÁS

Franciaországban

Krisztus fenség, Krisztus kínszenvedései, Teremtés, Saint Savin-templom (1080)
Montmorilloni Notre Dame kriptája (1200 u.)
19 töredékes üvegfestmény, Châlons sur Marne-i templom (XII. sz. e.)
Üvegablakok, Le Champ plébániatemplom (1120 k.)
Üvegablakok, Saint Denisi apátság temploma (1144)
A nyugati homlokzat három ablaka, Chartresi katedrális (1145)
Üvegfestmények Poitiers (1198)
Szentélyablakok Chartresi katedrális (XII. sz. vége)

Itáliában

Freskók a San Angelo in Formis templomban (1058 u.)
Foro Claudio-i és ausoniai freskómaradványok, újszövetségi jelenetek (XI. sz. vége)
Falfestmény Ferentillo templomában (XI. sz. vége)
Falképek San Celso e Nazaro barlangtemplomában, Verona (996)
Falképtöredékek San Vinceno-templomában Gallieno (1007 u.)
Falképek a San Ambrogio-templomban Milánó (1010 u.)
Falképek maradványai a Santa Croce in Gerusalemme-templomban Róma (1144-45)
Falképek a San Giovanni a Porta Latina-templomban, Róma (1200 e.)
Falképek, Quattro Coronati Róma (XIII. sz.)

A Német-római Szent Birodalom

Falképek, Reichenau-Oberzell, Goldbach plébánia-templomok (XI. sz.)
Falfestmények a Heilige Maria in Capitol (Köln), Emmerich és Knechtsteden templomaiban (1140 k.)
Falfestmények, Schwarzheindorf plébánia-templomában (1150 u.)
Falfestmények, Mindenszentek-kápolna, Regensburg (1150 k.)
Freskók a prüfeningi kolostor templomában (1150 k.)
Freskók Hocheppan plébánia-templomában (1170 k.)
Falfestmények Burgfeld és Niederrzell plébánia-templomai (1100 k.)
Festett kazettás mennyezet, Zills, plébánia-templom (1150 k.)
Üvegfestmény, Augsburg, székesegyház (1165 u.)

Magyarország

Képek a feldebrői altemplom mennyezetén
Freskók, Hidegség, Sopronbánfalva, Vizsoly, Esztergom, Nagyszalonta

Könyvfestés

Franciaország:

Délien Limoges és Cîteaux

Északon Párizs, Arras, Douey, Saint Armand műhelyei

A német birodalomban

Szent Gallen, Fulda, Salzburg, Reichenau, Regensburg, Tegensee, Köln, a Svábföld, Salzburg, Prága.

Itáliában

Bobbio, Ivrea kolostora, Monte Cassino

Iparművészet:

Az **ötvösség** élen jár. Sokszor megelőzi a kőszobrászatot. Felelevenít az ókorban immár ismert technikákat, pl. *vájt alapú zománcozás, granuláció, a bronzöntés különféle eljárásai, így a nagy tárgyak készítése.*

Főként a **francia** ötvösök valamint a Maas vidékiek híresei. Koponyaereklye-tartókat, oltárelőlapokat készítenek, Limogesben felújítják a vájt alapú, zománcozást – új neve limogesi zománc –, a Maas vidékén pedig térszobrok és bronzszarkofágok készülnek. Francia munka SZENT FIDES ülő alakja, famagra húzott ezüstlapokból, de itt készül a poussayi evangéliumos könyv táblája, PLANTAGENET GEOFFROY sírlapja (1151, teljesen zománcozott).

Limogesben készítik a bari SZENT MIKLÓS-templom hatalmas, ROGER király koronázását ábrázoló zománcozott tábláit és a grandmonti két nagy, zománcozott oltárlapot (1165).

A **német** műhelyek szakértelme a werdeni ADALWIG-oltár, GODEFRIDUS fejedelmeklyetartója, SANKT MANGOLDUS ezüstkoporsója, az ún. HADELIN-szarkofág, valamint a HERIBERT-koporsó munkáin látszik.

A román kori **magyar** fémművesség szép emléke GIZELLA királynő keresztje (1050 e.), SZENT LÁSZLÓ feleségének keresztje, a koronázási ezüstkereszt, bronz aquamanillék – vízöntő edények – Kassa mellől, Nagyszebenből stb., füstölő Csorvásról, keresztalp Szentmiklósról stb. Az egyházi rendeltetésű tárgyak mellett világi tárgyak is előkerültek: zablapár, ruhadíszek, csüngők, pecsénymók. Különösen az ún. CUNPALD-kehely és társai jelentősek, de került elő Kalocsáról püspöki pásztorbot, királyi gyűrű, csüngő, lánc. Vitatt, hogy az előkerült zománcozott tárgyak magyar ötvösmunkák-e vagy sem, de hogy a limogesi zománcot magyar ötvösök is készítették, azt hiteles emlékek bizonyítják (pl. Krisztus-korong, Kassa, Indás korong, Detta, Apostolalakú csat, Veszprém stb.)

A **kerámia**, az **üvegművesség** Európában nem haladja meg a használati edények színvonalát.

A **textilművészet** területéről maradt fenn a legtöbb és legfontosabb iparművészeti emlék. Hadd említsük ezek közül meg a bayeuxi faliszőnyeget – hossza 75 m –, hímzése, színei, a kor könyveiehez hasonló rajza HÓDÍTÓ VILMOS korának Nyugatjával kapcsolatosan egyedülálló forrássá teszik. A kor másik nagy textilemléke a brüsszeli oltárterítő (Krisztus szentekkel). A quedlinburgi csomózott szőnyeg azonban keleti, a keresztések hozták Európába.

Bizonyítottan itt készült azonban – bár erősen bizánci jellegű – az egyik legszebben megmaradt hímzés-emlék a magyar, ún. Koronázási Palást Tulajdonképpen miseruha, előbb a veszprémi püspökség tulajdona, majd – kisebb átalakítás után – koronázási palást. Dús növényindák övezte KRISZTUS, SZÜZANYA láthatók rajta. Az ószövetségi próféták, újszövetségi apostolok mellképei alatt szentek és vértanúk meg az adományozók, SZENT ISTVÁN és bajorországi boldog GIZELLA hiteles ábrázolásai is ott vannak a veszprémvölgyi görög apácáktól készített, de nyugati egyházi előírások szerint tervezett paláston. Felirata: ANNO INCARNACIONIS XPI: MXXXI: INDICIONE XIII A STEPHANO REGE ET GISLA REGINA CASULA HEC OPERATA ET DATA ECCLESIAE SANCTAE MARIAE SITAE IN CIVITATE ALBA.

Irodalom:

Érdemes különbséget tennünk egyházi és világi írásosság között. Az első hivatalosan kötődik az egyházhoz, születnek *imák, énekek, himnuszok*. Másfelől az írni-olvasni tudó – főleg egyházi – emberek kezén megszületnek az első – naiv, de hiteles – krónikák, földrajzi leírások. Harmadsorban az arabok, magyarok, besenyők, kunok elleni küzdelmek elhózzák a lovagi műveltség első termékeit, megszületik a francia ROLAND-ének és a német NIBELUNG-ének. A magyar irodalom termékei közül megemlítjük az első összefüggő szövegünket, a Halotti beszéd és Könyörgés címen ismert Pray-kódexet, a Leuveni kódex címen ismert, Ómagyar MÁRIA-síralom elnevezésű első költeményünket és a RÁSKAI LEA másolta MARGIT-legendát.

Zene:

A kor legnagyobb zenei teljesítménye a hangjegyírás XI-XII. századi, AREZZOI GUIDO bencés szerzetes (k. 995-1050) kezdeményezte reformja. Korábban a kottairás vagy mint az ókori, betűkottairás volt vagy hangmagasságot, hangközöket, ritmust nem jelző, csak emlékeztető és a dallam irányát mutató neumák együttese, előbb vonalrendszer nélkül (pont-neumák), aztán négy vonalas ún. kvadratikus neumák, amelyek már a hangmagasságot is jelölték. A korábbi gregorián-kotta csak a hangmagasságot és a szótagok meg hangok

összetartozását jelölte, a dallam ritmusát nem, ez utóbbit csak a XII. századi ún. menzurális hangjegyírás jelölte pontosan. A XVI. sz.-ban jelennek meg a kerek kottafejek, a XVIII. sz. első felében pedig véglegeseedik a mai kottaírás.

Még a korai kereszténység századaiban véglegeseedik bizonyos fokig a miseliturgia. Most állandósul, amennyiben kikristályosodnak állandó és változó részei. Ezzel együtt kialakul az állandó imaszövegeket zenei formában előadó mise. Tétélei (a kezdősorok alapján): **Kyrie** (*Könyörgés*), **Glória** (*a Szentháromság dicsőítése*), **Credo** (*a legfontosabb hitigazságok összefoglalása*), **Sanctus** (*Üdvözlés*) és **benedictus** (*áldás*). Az ötödik tétel az **Agnus Dei** (*Isten Báránya, könyörgő ima*).

Tánc:

Az egyház kezdeményezésére megkezdődik a Biblia történeteinek templomon kívüli előadása, kialakul a korszak egyik kedvelt műfaja, a *misztériumjáték*. Ez egyszerre össznépi – hétköznapi szabó, évente egyszer KRISZTUS – és hivatásos **joculátorok** műve. A játékot megszakító szünetek – **interludiumok**, *közjátékok* – viszont nagyon is világi, sokszor vaskos helyi rögtönzések, a hivatásos művészetek minden előnyével.

A GÓTIKUS MŰVÉSZET

A XII-XV. sz.

Háttér:

Megtartóztatjuk attól magunkat, hogy pótoljuk a történelemkönyv mulasztásait, éppen csak megemlítjük, hogy a kor **Franciaországában** egyre erősödik a központi hatalom – Burgundia Nagyhercegség kivételével – VI-VII. LAJOS, majd FÜLÖP ÁGOST fokozatosan uralma alá hajtja az ország egész területét. IX. SZENT LAJOS jól szervezett országot hagy fiára. 1328-ban IV. KÁROLLYAL kihal a CAPETINGEK egyenes ága, a királyi cím a VALOIS oldalra száll, 1337-1450 között lezajlik az angolok és a franciák között az ún. százéves háború, amelyben gyakorlatilag a franciák győznek. Burgundia 1477-ben Franciaország része lesz. 1562-70 között az országban polgárháború dúl, 1572 augusztusában lezajlik a Szent Bertalan-éj, 1614-15-ben megtartják a forradalom előtti utolsó rendi gyűlést, Franciaország erős abszolút monarchia.

Vele ellentétben **Itália** erős városköztársaságokra bomlik, közülük is kiemelkednek Velence, Genova (Génua), Firenze (Flórenc), a pápai hatalom és állam meggyengül. 1494-ben elűzik Firenzéből a Mediciket, a hatalomra kerülő római katolikus fundamentalista GIROLAMO SAVONAROLA domonkosrendi szerzetest utóbb eretnekként megégetik, 1582-ben XIII. GERGELY pápa naptárreformot hajt végre.

A **német területen** hivatalosan császárság van, gyakorlatilag minden fejedelem önállóságra tör. 1565-ben megkezdődik a bajor hercegségtől elszakadó osztrák hercegség emelkedése, 1161-ben megalakul a Hansa, 1237-ben egyesül a Német Lovagrend és a Kardhordó Rend, 1519-ben a spanyol HABSBURG KÁROLY – sorrendben az V. –, a FUGGEREK támogatásával a Német-római Szent Birodalom császára. 1517-ben elkezdődik a lutheri reformáció, 1524-25 között parasztháború zajlik, 1618-ban kitör a 30 éves háború.

Európa-szerte megnő a céhekbe tömörülő iparos és kereskedő, városlakó polgárság ereje és befolyása. Szakismereteik birtokában pénzt keresnek, ezzel megváltják magukat, gazdasági hatalomra tesznek szert. Az iskolák elvilágiasodásával az adminisztrációs hatalmat is fokozatosan kézbe kerítik. A reformáció – amely olcsóbb, ügyeibe a világi presbitériumok révén beleszólni hagyó – egyházat teremt, a szellemi hatalmat is biztosítja. A nemesség birtokában – ideig-óráig – a politikai hatalom marad. Ugyanakkor folyamatosan nő a polgárság

politikai jelentősége. A főurak decentralizációs politikájával szemben a központi, erős királyi hatalmat támogatják, pl. Franciaországban, Angliában, Magyarországon (LUXEMBURGI ZSIGMOND, MÁTYÁS), később Spanyolországban stb. Németországban és Itáliában viszont független tartományok, városállamok, szövetségek jöttek létre, a polgárság – és a tartományurak – ereje következtében.

Vallás:

Mivel gyakorlatilag Nyugat- és Közép-Európa a képzőművészetek fejlődésének legfontosabb területe, mi az itt akkor szokásos latin rítusú, római katolikusnak is nevezett keresztény vallás kérdéseire fogunk összpontosítani

Az investitúra körülötti küzdelem a pápaság győzelmével végződött ugyan, de mivel ebben a német-római császárság elleni harcban a pápaságot a francia királyok segítették – ez is egy bizonyíték a német-francia ellentét történelmi gyökereire –, az ekkor uralkodó francia királyok sokban befolyásolták a pápaságot, nem beszélve azokról a pápákról, akik megválasztásuk és beiktatásuk előtt francia főpapok voltak. 1307-1377 között a pápák a franciaországi Avignonban székeltek – avignoni fogság – természetesen a francia uralkodók politikájának szolgálaként. Ennek csak XI. GERGELY (pápa volt 1370-78 között) vetett véget 1377-ben. Utóda VI. ORBÁN (pápa volt 1378-89 között) sem tért vissza Avignonba, mire a francia bíborosok ellenpápát választottak, VII. KELEMENT (ellenpápa volt 1378-1398 között). Ennek halála után 1394-ben XIII. BENEDEK (1394-1423 között uralkodott) néven újabb ellenpápa következett, míg VI. ORBÁN IX. BONIFÁC (pápa volt 1389-1404 között), VII. INCE (pápa volt 1404-06 között) és XII. GERGELY (pápa volt 1406-1415 között) követték. Az 1409 évi pisai zsinaton mind a pápát, mind az ellenpápát lemondatták, helyükbe V. SÁNDORT (ellenpápa volt 1409-1410 között) választották ám sem a római, sem az avignoni pápa nem távozott a hatalomból, így egyszerre három pápa uralkodott és V. SÁNDOR halála sem nyugtatta meg a kedélyeket, mert utána XXIII. JÁNOS (pápa volt 1410-1415 között) következett. Az egyházszakadás megszüntetésére az 1414-es konstanzi zsinat mindhárom pápát lemondattja, majd V. MÁRTON (pápa volt 1417-31 között) személyében új, az egyházszakadást megszüntető pápa került trónra.

Az időleges egyházszakadás miatt a pápaság intézményének tekintélye lehanyaglott, az egyes püspökségek élére egymással sokszor fegyveresen is vetélkedő püspökök kerültek, akár egész egyházmegyék, sőt plébániák is szembekerültek egymással. Mivel az egymással vetélkedő pápák maguk alá rendelték a zsinatokat – az ellenkező lefokozta volna a pápákat a zsinatok határozatainak végrehajtóivá – az egység újbóli megteremtése végett kimondták, hogy a zsinatok a pápa fölött állnak, amivel ismét csökkentették a pápai tekintélyt.

A mind erősebb polgárság a személyes fizikai szabadság megszerzése után az eszmei hatalom megszerzését is célul tűzte ki. Ebben sokat segített az, hogy egy, a koraközépkorban kialakult intézménnyel, a hűbéri viszonyokat leképező, a hatalomért folyó harcban meggyengült egyházzal került szembe.

Az egyház első reformköveteléseit JOHN WICLIF/WICKLIFF (1324-84) angol pap fogalmazta meg. Ő a pápai adók ellen emelte föl a szavát, a világi és egyházi hatalom különbözőségét, a papok bibliai szegénységének szükségességét hirdette. Lefordította angolra a Bibliát és tanulmányozását a hit egyetlen forrásának tartotta. Szerinte a kenyér és a bor csak jelképei KRISZTUSNAK. Mikor a **lollardok**, WICLIF híveinek mozgalma radikalizálódott, s vezetőjük vissza akarta állítani az őskereszténység vagyonszövetségét, illetve egyszerűségét, máglyára ítélték.

Tanai JAN HUS (1369-1415), a prágai egyetem rektora, a cseh királynő gyóntatója eszméiben éledtek újjá. HUS ezekért 1410-ben kiátkozták, és ZSIGMOND császártól kapott menlevele ellenére 1415. július 6-án megégették a konstanzi zsinat határozatai alapján, amely elítélte 30 tételét és őt eretneknek nyilvánította. Kivégzése a polgárosodó Csehországban nagy

felháborodást váltott ki, tételeinek ennél jobb propaganda nem kellett, maga az uralkodó, IV. VENCEL (uralkodott 1379-1419 között) és felesége is az új hit, a **huszitizmus** mellé állt, elűzve a plébánosokat, követelve a prédikáció szabadságát és a világiak két szín alatti áldozását.

A nagyjából ennyivel megelégedőket **kelyheseknek** hívták, a lényegesen radikálisabb, mindent, amit a Biblia nem ír, elvető, politikailag a jobbágyság megszüntetését, köztársaságot követelő szárnyat – központjukról – táboritáknak nevezték. A **táboriták** még radikálisabb ága volt a tisztázatlan program szerint, őskommunistikus elveket valló **chiliaszták** csoportja, akiket a táboriták 1421-ben kiűztek maguk közül.

A husziták több katonai sikert értek el ZSIGMOND hadai ellen, végül a kelyhesekkel való kiegyezés a táboriták ellen fordította ezeket, a radikális csoport 1434-ben vereséget szenved, a kelyhesek pedig kiegyeznek az egyházzal.

A mozgalom néhány magyar vonatkozása: a huszitizmus szolgáltatta az ideológiai alapot az 1437-es bábolnai felkeléshez, a hivatalos egyháztól üldözött, Moldovába menekült két szerémségi huszita prédikátor, TAMÁS és BÁLINT munkája a legrégebbi, XV. századi – nem teljes – magyar **Bibliafordítás**, végül huszita csoportok, JAN ŽISKA hadai alkotják majd HUNYADI MÁTYÁS híres Fekete Seregének a magvát.

A huszitizmus okozta társadalmi megrázkódtatás nem múlt el nyomtalanul Európában. Magyarországtól Németországig felkelések, népi megmozdulások rázták meg a kontinenst. A követelések között volt olyan, ami a fundamentalista keresztény elvekhez való visszatérést sürgette és volt olyan, amely a német államok politikai egyesülését követelte. Ám mindegyik vallásos köntösbe csomagolta mondanivalóját, egyházi reformokat követelve. Ugyanezt kívánta az alsópapság egy része is, amelyet elidegenített a főpapok magatartása, egyes papok és szerzetesek méltatlan élete, az egyház pénzsóvársága, mind nagyobb fenntartási költségei. Ugyanakkor olyan – sokszor egyenesen uralkodói – diverziók, mind a francia király „vádja” a templomosok ellen, a rend feloszlátása, tetemes vagyonának elkobzása, nagymesterének kivégzése, a pápaság elleni támadások, vagy pénzügyi szélhámosságok, amelyekhez az egyház cégérét használták fel, szintén nem az egyház tekintélyét növelték. A feltörekvő polgárság olcsó egyházat szeretett volna, olyant, amelynek az ügyeit átláthatta, sőt, amibe beleszólhatott volna.

Építészet:

Építőanyagok: fa, patics, kő, égetett téglá, fedéshez gabona- nád-, sás-zsúp

Lakás: a falusi jobbágy lakóháza zsúppal fedett, a neolitikus építményekhez hasonló, kerítetlen vagy sövényfonadékkal kerített, félig földbe ásott, egyosztatú kunyhó. A szabadok Nyugaton favázas, paticskitöltéses, esetenként többosztatú, zsúppal fedett házakban laknak. A feudális úr kiemelkedő helyen – sokszor kőből épült – palotában vagy lakótoronyban él. Városon favázas, paticskitöltésű, zsindelyes – sokszor emeletes –, máskor kőből, téglából épült, de komfort nélküli, többféle funkciót – szálláshely, munkahely, étkezőhely, stb. – egyesítő házakban laknak a polgárok és minden más városlakó. Nincs különbség polgár és nemes között. (Pl. Hildesheim, Greifwald, Rothenburg polgárházai vagy Buda, Tárnok utca 14, Kolozsvár, MÁTYÁS király szülőháza, Sopron, Új utca 16 sz. stb.)

Palota: a hűbérúr lakása a birtokán van. Ha ragaszkodik a hagyományokhoz, kőből épült lakótoronyban lakik. Ha „modernebb”, várkastélyban. Már korábban – keleti, főként bizánci – mintára megkezdődik az öregtorony fejlesztése, falakkal való körülvétele (pl. Harlech, Wales, várkastély, 1286-90). A későbbi gótikában a nagy vidéki lakok gazdái nem foglalkoznak többet a védekezéssel, helyette fokozzák a várkastély kényelmét: megnőnek a szobák, és igaz hogy a palota fő szobája a csarnok, ott az ebédlő, ennek van máskor reprezentatív funkciója, de előtte, a választófallal elkerítve folyosó van, fennebb, az emeleten lakószoba, s a válaszfal másik oldalán konyha, kamra, füstölő, köpülő stb. A kenilwothi palota –

várkastély, Anglia – csarnoka 27,5 x 13,7 m (Más példák.: Sens, püspöki palota, Avignon, pápai palota, Velence, Doge-palota, Vajdahunyad, Rozsnyó lakóvár stb.)

Kultikus építmények: Nyugateurópában a XII-XV. században a gótikus stílus uralkodik. Szokás még **csúcsívesnek** is nevezni a félköríves záródások helyett csúcsívesre változó stílust. Mivel a fedélszék és a mennyezet terhet a boltozatok hevederei és bordái, a támpillérek, féloszlopok és gyámívek veszik át, függetlenül attól, hogy téglából vagy kőből az építőanyag, a megnövekedett nyílászárók, az emiatt több fényt díszebb, bonyolultabb belső berendezésű templomok építését teszik lehetővé. Ha korábban a középületek – így a templomok – alapvető dimenziója a hosszúság és szélesség, a gótikában a magasság válik uralkodóvá.

A templomok bejárata nyugatra nyílik, fölötté egy vagy két toronnyal, apszisuk keletre néz, rendszerint félkörívesen, a főhajóra merőlegesen kereszthajó – sőt több kereszthajó – is található. A torony vagy tornyok aljában van a csúcsíves, befelé szűkülő – mérnöves – főkapu, a viszonylag vékony falak épségét a boltozatok bordái és hevederei, a mellékhajók fölötti támpívek és a mellékhajók támpillérei hordozzák. A falakat hatalmas, körácsos ablakok szakítják meg. Rajtuk gyakran üvegfestmények vannak. Ugyancsak ólomkarikás üvegfestmény van rendszerint a torony vagy tornyok alatti falon levő, kör alakú rózsablakon.

A templom szentélyében a papok számára ülőhely, a hajóban a hívek számára padok vannak. A püspöki székeket az oltár mögött vagy annak egyik oldalánál, a fal mellett helyezik el. A főoltár az apszisban van.

A **falak** festményekkel, **all fresco** ékesítettek, bibliai és a szentek életéből vett jeleneteket ábrázolnak. Erdélyben Sepsikilyénben a külső falakon is találtak képeket. A **padlót** szintelen vagy színes kőlapok borítják. Borult időben és este a templomokban **csillárokon** égnek a gyertyák. A **főoltár** a templom középvonalában van, magasabban, mint a főhajó. Kötelező a **retabló**, rendszerint két, sőt három, ajtószárnyakkal ellátott, temperával **festett** vagy **faragott szárnyas oltár** van, főképpen német hatás alatti vidékeken, amelyeket hétköznapiokon és bűnbánati napokon becsuknak, ünnepeken pedig kinyitnak. A pilléreken, az oszlopok mélyedéseiben és az oltárokon gyakran elhelyezett **szobrok**, **corpusok**, a hatalmas **gyertya-tartók**, **gyertyák** díszebbé, ünnepélyesebbé teszik a templomokat. Az oltáriszentséget a **mozgatható tabernákulumban** vagy a **falifülke formájú pastoforiumokban** őrzik. Fölötté **örökmécs** világít.

Keresztelőkút és **sekrestye** egészíti ki a templomokat. A keresztelőkút helyettesíti a korábbi keresztelőmedencét – elterjed a gyermekkeresztelés –, a sekrestyében tárolják a templom működtetéséhez szükséges tárgyakat. Mint láttuk, a torony egybeépül a templommal. A gótikus harangok ritkaságnak számítanak..

Kezdetben a gótikus templomok nagy része bazilikális (pl. az erdélyi Darlac evangélikus temploma) Ebből alakul ki az ún. csarnoktemplom (amelyben a mellékhajók és a főhajó egymagasságú, pl. a kolozsvári SZENT MIHÁLY plébániatemplom, a küllőkörösi, bereghalmi és medgyesi evangélikus templomok. Aztán – a koldulórendek hatására és a falusi kistemplomok példájára – nem osztják többé hajókra az épületet, pl.- a mai kolozsvári Farkas utcai református templom.

Temetkezni – ha a halott elég módos vagy rangos volt –, a templomba, a vértanú vagy a szent ereklyéihez közel temetkeztek, kriptába – de ezek kicsik voltak – így aztán a padló alá és a falak mentén is került halott. A közembereket a temetőbe temették. Mivel a vártemplomok körüli temető – a cinterem, a lat. **coemeterium**, ‘alvóhely’ – szűk volt, megtörtént, hogy a korábban eltemetettek csontjai felszínre kerültek. Ilyenkor a templom melletti **csontházban**, **karnokban**, **ossariumban** helyezték el őket. A fallal körülvett önálló temetők kápolnáit – ha voltak ilyenek – SZENT MIHÁLY arkangyalnak szentelték. **A hamvasztás tilos volt.**

A nagyobb gótikus templomokban egyszerűbb mellékoltárokat is találunk.

Rendkívül ritka – hozzá hasonló csak Prágában maradt fenn – a soproni gótikus zsinagóga – Budán is megtalálták egy ilyen romjait, a kolozsvári – átépítetlen – egykori domonkosrendi kolostor refektóriumára stb.

A gótika tulajdonképpen **Franciaországban**, Burgundiában és Normandiában született. Első emléke a Saint Denis-i apátság temploma – 1137-1150 –, aztán mintájára felépül a Sens-i székesegyház – 1140 k. – és egy évtizeddel később Noyon, Senlis két székesegyháza. Utolsónak SAINT DENIS mintájára a párizsi Notre Dame épült, 1163-1245 között. Ez befejezés és kezdet. Itt fejeződik be Noyon székesegyházának építése (1177). Chartres (1194) és Laon (befejezve 1225 k.) székesegyháza már más. Minta Reims és Soissons 1212 dómjaihoz, Nantes káptalani templomához, Chalôns sur le Marne plébániájához. Aztán a XIII. sz. fordulóján megszületik Bourges székesegyháza (1195-1324), Reims (1210-1299), majd Rouen (1200 u.), Bayonne. Amiens (1220-1269) megint más, leszármazottjai Beuvais, a párizsi Saint-Chapelle, Tours, Troyes, Vienne, Coutances, Bayeux, Lisieux székesegyházai. A XIII. sz. második felében kezdődik az orleansi (1287- 1500 k.), metzi, dijoni, az albi székesegyház építése, a XIV. sz. emléke a limogesi dóm, a narbonnei katedrális és sok-sok osztatlan belső terű, egyszentélyű falusi-kisvárosi gótikus francia templomocskák, a domonkosrendi és ferences gótika kiindulópontja.

Ezt a stílust sokan német kitalációnak hiszik, de a **Rajna mentén** csak 1220 táján tűnnek fel az első gótikus elemek, Boppard és Sinzig templomai. Kölnben a SANKT GEREON-templom is keverednek a román és gótikus elemek, akárcsak Bambergben, Naumburgban, Magdeburgban Limburgban és Halberstadtban. Először tisztán a német gótika a marburgi SZENT ERZSÉBET és a trieri Liebfrauenkirche templomokon jelentkezik (1235-1350 e.), de ilyenek a wetzlari kolostortemplom, a hainai és wetteri szerzetestemplomok is. Persze egyikük se vetekedik Strassburg és Köln székesegyházaival (1275-1438, sőt, Köln 1880), Magdeburg, Halberstadt, Freiburg dómja csak 1250 után kezdenek épülni, úgyszintén Regensburg, Xanten, Breslau (ma Wrocław, Lengyelország) székesegyházai, a wimpfeni kolostortemplom. 1267 után kezd épülni a mindeni dóm, az erfurti SEVERINUS-templom, a freiburgi ferences templom, Münster, Soest minorita templomai, az erfurti ferences templom stb. A német nyelvterületen továbbélő gótika a XIV. században olyan remekműveket alkot, mint a prágai SZENT VITUS székesegyház – Prága lakosságának majdnem fele 1945-ig német volt –, a bécsi SZENT ISTVÁN templom stb. Fontos, hogy a XIV. századtól kezdve itt is terjed (lásd Landshut, SZENT MÁRTON-templom, uo. a kórház temploma, Salzburg stb.) a ferences gótika.

Érdekessége a német gótikus templomépítésnek a téglagótika [pl. ratzeburgi dóm, Lübeck, SZENT JAKAB, SZENT EGYED és Miasszonyunk templomok, Stralsund, Rostock, Wismar, Doberan Breslau, Prenzlau, Danzig (ma Gdansk, Lengyelország), Marburg (ma Marlbork, Lengyelország),]

Itáliában is vontatott a gótika behatolása. Valószínű Franciaországból érkezik, első nyoma Assisi ferences kolostortemploma (1228). Bologna ferences temploma, a sienai székesegyház, Galgano kolostortemploma, Arezzo, Orvieto dómjai már tisztán gótikusak, Firenze dómja pedig iskolát teremt, (pl. Velence, Frari-templom, Bologna SAN PETRONIO-templom stb.). Legszebb a milánói székesegyház, amelynél nemcsak a francia mintát, de a strassburgi és kölni tapasztalatokat is felhasználták.

A **spanyol gótikát** Burgos, (1223), Toledo (1227), León (1205), Barcelona (1298), Manreza, Sevilla, Salamanca (1402, 1510), Saragosa (1318-tól) székesegyházai jelentik.

Németalföld mind Franciaország, mind Németország szomszédja, így gótikájában mindkettőhöz kötődik. Lakói is kétfélek: a francia anyanyelvű vallonok és a hochdeutschot beszélő, hollandok, akiket Németalföld délnyugati részén flamandoknak neveznek. Brüsszel két gótikus temploma, a Notre Dame de la Chapelle és a SAINT GUDULE székesegyház (mindkettő 1225) francia hatást mutatnak, akárcsak az ypresi SAINT MARTIN, a tíz évvel

fiatalabb audenarde-i Notre Dame de Pamèle. Ugyanakkor északon, a későbbi Hollandiában (pl. Kampen, Zwolle, Utrecht, 1230 stb.) a német téglagótika érvényesül.

Később, a XIII-XIV. században is (pl. Brûges, Tournay), illetve a XV-XVI. században Liège, Anvers, vagy Leyden és Gravenhagen erre szolgáltatnak példát.

Nem szólunk itt a **skandináv gótikáról**, az kimerül a varnheimi – francia ciszterek építette – kolostortemplomban (1200 k.), a stavangeri (ma Norvégia, 1285) dómban, az uppsalai (ma Svédország, 1287) székesegyházban, a lynköpíngi plébániatemplomban. Viszont annál nagyszerűbb a **gótika angliai jelenléte**, kezdve a leégett román stílusú canterbury-i székesegyház gótikus újjáépítésével (1174), folytatva Wellssel és Lincolnnal (1192), Southwarkkal, a rochesterti szentéllyel, majd a XIII-XV. századi Salisbury székesegyházával, az exeteri, lichtfieldi és yorki – későbbi – dómokkal, majd a gloucesteri és winchesteri székesegyházakkal. A cambridgei King's College kápolnája (1446) már egy korszak dicsőséges lezárása a maga anyagszerűtlen köcsipkéjével! Windsor, SAINT GEORGE már csak halvány utánérzések.

Magyarországon a gótika Kerccel kezdődik, a XIII. sz. elején. A cisztercita kolostor, a templom nyugati része és tornya romos, főszentélye ma is evangélikus templom. Ile de France kolostoraival rokon, királyi alapítás. Bélapátfalva temploma szintén cisztercita, a több részletben épült templom a gótikában épült fel teljesen, ugyancsak kolostortemplomként.

Pannonhalma 1224 utáni újjáépítése ugyancsak ilyen, a cisztercita építkezés második korszakához kapcsolódik, akárcsak a gyulaírástól hajdani premontrei templom és Selmecbánya egykori domonkos temploma.

Mindenesetre az igazi gótikus templomépítés Magyarországon 1241 után kezdődik és ennek legszebb emléke a budai MÁRIA-templom, amely francia előképre, a lyoni katedrálisra mutat vissza. Az érett gótika templomépítésére csak ásatások nyomai utalnak – pl. a budai klarisszák kolostora és temploma, a SZENT PÉTER-plébániatemplom, az esztergomi, nagyvárad székesegyházak átépítése stb. A korszak nagy építkezései közé tartozik a budai Nagyboldogasszony-templom és a domonkosok templomának átépítése, amelyek már a kassai SZENT ERZSÉBET templomot, a késői gótikát idézik. Ebben a korban a lőcsei (ma Levoča, Szlovákia), minorita rendház és templom kezdi a sort még 1309-ben, a nagyszebeni plébániatemplom és a szászsebesi – ma evangélikus – nagytemplom, az elpusztult nagybányai hajdani plébániatemplom, Sopron – SZENT MIHÁLY-templom –, egész sor dunántúli, felvidéki és erdélyi kis templom szemlélteti. A reneszánszba való átmenet is a felvidéki Eperjes és Bártfa (ma Presov és Bardejov, Szlovákia), Nagyszeben, Szászsebes, Kolozsvár, Brassó, Segesvár (ma Sibiu, Sebeş-Alba, Cluj, Braşov, Sighişoara, Románia) plébániatemplomain, illetve városközponti evangélikus templomain figyelhető meg legjobban, meg persze az erdélyi és felvidéki – főleg szász meg cipszer, evangélikussá lett – egykori falusi plébániatemplomokon.

A gótikában jutnak nagyobb szerephez a szerzetesrendek – ezen belül is a bencésen kívül elsősorban a koldulórendek, a domonkosok és a ferencesek, meg apácarendjeik – ekkor épül egész sor kolostor.

A *kolostor* – lat **claustrum**, 'a lezárt' t. i. épület szóból – a szerzetes- és apácaközösségek életének helye. Elvi mintája a svájci SZENT GALLEN kolostorának 820 táján készült építési tervrajza, amely azonban soha nem épült fel. Eszmei voltáról a rajta feltüntetett méretek tanúskodnak, ezek ugyanis nem felelnek meg a valóságnak.

A **monostorok** a szerzetesi közösségek olyan lakóhelyei, amelyek távolabb esnek a településektől és általában önellátók. A kolostorok városokban vagy ezek mellett épülnek, innen fedezik szükségleteiket. Előbb szinte csak monostorok épültek, később csak kolostorok. A mai **rendház** nem annyira jellegzetes, mint a monostorok s a kolostorok voltak.

A **középkori kolostorok általában benedekrendi előképekre mutatnak vissza**. Az építészeti központ a **kolostorudvar**, aminek legtöbbször mind a négy oldalát árkádok határolják. Ez a kerengő, a templom felé vezető legbiztosabb és legvédelettebb útvonal s innen

nyílnak a kolostor különböző helyiségei. Az udvar fedetlen, füves-virágos, homokos-kavicsos, gondozott utacskáktól szabdalt. Közepén díszkút van.

Az udvar északi oldalán van a kolostor **temploma**. Keleten a földszinten található a templomhoz is kapcsolódó sekrestye, a kolostor **káptalanterme** – itt gyűlt össze a társaskáptalan, a szerzetesek és vezetők összessége, itt volt a káptalani levéltár – és az ún. **parlatorium**, a kolostor lakóinak társalgója. Az emeleten volt a hálóterem, a **dormitórium**, később itt vannak a hálócellák. Délen voltak a **konyha** és az étkező, a **refektorium**. Ugyanitt volt a **kalefaktorium**, a kolostor esetleges fűtőhelyisége – a monostoroknak és a kolostoroknak csak egyes termeit fűtötték. Végül nyugatra nézett, a templom főhomlokzatához csatlakozott a kolostor **főbejárata**, itt voltak az **irodák**, a hívekkel kapcsolatos ügyintézés helyiségei, az **élelmiszertárolók** és a **raktárak**.

Ezek csak általános szabályok a kolostorok építésére, ezeknek felel meg például a kolozsvári volt domonkosrendi, később ferences kolostor, a mai zeneiskola. Ugyanakkor, ha a terepviszonyok vagy a rend szabályai úgy diktálták, el is tértek ezektől a szabályoktól, arról nem beszélve, hogy egyes szerzetek másféleképpen alakították rendházukat, a karthauziaknál például két kolostorudvar volt, a kamalduliaknál a nagyobb udvar körbe volt építve a szerzetesek lakásaival stb.

A keleti szerzetesek között megkülönböztetjük a **megaloszhimosz** – a nagyfogadalmú – és a **mikroszhimosz** – kisfogadalmú – csoportot. Az utóbbiak programja könnyített.

Athosz 20 kolostorában az ezredvégen mintegy 1200 szerzetes élt, csak férfiak. Az ortodox kolostorok szinte erődítményszerűek, középen van a templom, ezt udvar veszi körül, amelyet a kolostor különböző rendeltetésű épületei öveznek. Ahol nincs épület, oda magas falat raknak.

A remete-telepek vagy magányos remeték gyakran barlangkolostorokat, barlangtemplomokat, cellákat vájnak maguknak, feltevések szerint ilyen volt a murfatlari is.

Katonai építkezések: ha a román korban elsősorban kőből rakott lakótornyok szolgálták a hűbérúr védekezését, a gótikában – elsősorban keleti, bizánci, arab – példára kialakul először a második torony építésének, majd a kettő fallal való összekötésének, végül az egésznek egy második fallal való körülvételének gyakorlata. A falakat és a kapukat – bizánci példára – tornyokkal erősítik meg, körben védősáncot – néhol vizesárkot – ásatnak, a kapukra csapóhíd, orgonasípok (zuhanó, hegyes vasrudak, rács) kerül, a falakon belül pedig külön úri ház – palota – épül a hűbérúrnak és családjának, kaszárnya és mindenféle velejáró a védőseregnek, kialakul a középkori vár. XIII. sz. előttiek az ún. belsőtornyos várak, a gótika eredményezi a külsőtornyos, az oldalazó védekezésre is alkalmas várakat. Megjelenik a **kapuelővár** (barbakán), a várfalak előtt épült **kör alakú bástya** (rondella) Az **őregtorony** magyar példája Salamon tornya, a **fallal összekötött két toronyé** a csernátoni, hajdani Ika vára, **belsőtornyos** Csobánc, Sümeg, Szigliget, **külsőtornyos** Szepesvára, Beckó, Árva, Léta, Solymos, Törösvár (ma Spisské Hrad, Beckov, Orava, Szlovákia, Liteni, Şoimuş, Bran, Románia), egy magas belső tornya van a diósgyőri, véglesi, zólyomi, pozsonyi (ma Vígľ'áš, Zvolen, Bratislava, Szlovákia), várpalotai, tatái, gesztesi váraknak. A két legfényűzőbb vár azonban Vajdahunyad (ma Hunedoara, Románia), és Buda.

Emlékművek: elsősorban kőszarkofágok maradtak fenn Gyulafehérváron (az érseki katedrálisban (ma Alba Iulia, Románia, pl. HUNYADI JÁNOS szarkofágja), ilyen volt Árpádházi SZENT MARGIT síremléke, számtalan domborműves kő sírfedél, a prágai SZENT GYÖRGY szobor, a templombelsőkből látható emlék-plasztika stb.

Településrendezés: csak a városokon belül van, amelyek általában a fallal megerősített plébániatemplom és a – céhektől védett tornyos külső – védőfal közé épültek. A városon kívül alakult a település hóstátja, (pl. Kolozsvár, Eger stb.), falusias házakkal és falusias életmóddal. A város centrális település, kapuktól kapukig tartó főutcákkal, ezekre nyíló mellékutcákkal, sikátorokkal, általában kövezettel, csatornázatlanul, kényelmi berendezések nélkül.

Középületek: eddig ismeretlen – pontosabban csak a római birodalomban ismert – épülettípusok jelennek meg, jellemző módon, Nyugat-Európában: városházák – minden fallal kerített szabad városban, amelyek a jobbágyterhektől, szabadulva, csak az uralkodónak tartoznak felelősséggel, másképp pedig önkormányzatuk van (pl. Braunschweig, Lübeck, Firenze, Arras stb.) –, a Hanza városaiban kereskedőházak Köln, Gurzenich, Bologna, Ypres, Krakkó stb.) raktárak –, másutt céhházak, igazságügyi házak (bíróházak /pl. Rouen/, ispotályok /kórházak/, öregek házai, árvaházak /pl. Firenze/ stb.)

Épületszerkezetek: a **térlefedés** boltozatos. Ismerik a csúcsíves keresztboltozatot, a boltozatok lehetnek háló-, legyező-, tölcser-, csillag-boltozatok. A csúcsív lehet: egyenlőoldalú, tompa-, lándzsaívvű. **Alátámasztás** oszlopokkal, pillérekkel. **Megtámasztás:** támpillérekkel, támívekkel. **Díszítés:** kívül-belül épületszobrászati elemekkel, pl. mérműves (kőrácsos) ablakokkal, bélietes (befele szűkülő, sokszor akár szobordíszes) kapukkal, gyámköves ajtókkal, vízköpőkkel (az épület külsején, a csapadéklevezető csatornákat pótló kisszobrok), vimpergákkal (meredek, háromszögű díszoromzat az ajtók, ablakok felett, az éleken krabbékkal, kúszó levelekkel), fiatornyokkal (kisméretű, négy-, nyolcszögű toronytestből, gúla alakú tetőből álló tornyok), huszártoronyal (a tetőhöz csatlakozó, az alaprajzzal össze nem függő kis torony), festéssel (al fresco falfestményekkel, mintás festéssel stb.)

NÉHÁNY HÍRES GÓTIKUS ÉPÜLET

Franciaország

Apátsági templom, Saint Denis (1137-1150)
Székesegyház, Sens (1140 k)
Székesegyház Noyon, Senlis (1150 k.)
A Notre Dame székesegyház, Párizs (1163-1245)
Chartres (1194) és Laon (befejezve 1225 k.) székesegyházai
Reims és Soissons dómjai (1212), Nantes káptalani temploma, Chalons sur le Marne plébániája
Székesegyházak, Bourges (1195-1324), Reims (1210-1299), majd Rouen (1200 u.), Bayonne. Amiens (1220-1269)
Székesegyházak, Beuvais, a párizsi Saint-Chapelle, Tours, Troyes, Vienne, Coutances, Bayeux, Lisieux
Székesegyház, Orleans (1287- 1500 k.), Metz, Dijon, Albi
Püspöki palota Sens
Pápai palota Avignon

Német-római Szent Birodalom

Boppard és Sinzig templomai, Köln, a Sankt Gereon-templom, Bamberg, Naumburg, Magdeburg, Limburg. Halberstadt
Szent Erzsébet-templom, Marburg, Liebfrauenkirche templom, Trier (1235-1350 e.)
Kolostortemplom, Wetzlar
Szerzetestemplomok, Hainau és Wetter
Székesegyház, Strassburg és Köln székesegyházaival (1275-1438, sőt, Köln 1880),
Székesegyházak, Magdeburg, Halberstadt, Freiburg, Regensburg, Xanten, Breslau, a wimpfeni kolostortemplom (1250 u.)
A mindeni dóm, az erfurti Severinus-templom, a freiburgi ferences templom, Münster, Soest minorita templomai, az erfurti ferences templom (1267 u.)

Téglatemplomok:

Ratzeburgi dóm, Lübeck, Szent Jakab, Szent Egyed és Miasszonyunk templomok, Stralsund, Rostock, Wismar, Doberan, Breslau, Prenzlau, Danzig, Marburg
Hildesheim, Greifwald, Rothenburg polgárházai

Csehország

A Szent Vítus székesegyház, Prága (1356-85)

Ausztria

Szent István templom, Bécs (XIII-XVI. sz.)
Szent Márton-templom, a kórház temploma, Landshut

Itália

Assisi ferences kolostortemploma (1228).

Bologna ferences temploma

A sienai székesegyház, Galgano kolostortemploma, Arezzo, Orvieto dómjai, Firenze dómja (XIV. sz.)

Milánói székesegyház

Doge-palota Velence (XIV-XVI. sz.)

Spanyolország

Burgos, (1223), Toledo (1227), León (1205), Barcelona (1298), Manreza, Sevilla, Salamanca (1402, 1510), Saragosa (1318-tól) székesegyházai

Németalföld

A Notre Dame de la Chapelle és a Saint Gudule székesegyház (mindkettő Brüsszel, 1225)

Saint Martin, Ypres (1225)

Notre Dame de Pamèle-templom, Audenarde

Téglatemplomok:

Kampen, Zwolle, Utrecht, (1230)

Brûges, Tournay, (XIII-XIV. sz.)

Liège, Anvers, vagy Leyden és Gravenhagen (XV-XVI. sz.)

Skandinávia

Kolostortemplom, Varnheim (1200 k.)

Dóm, Stavanger (1285) Uppsala (1287)

Plébániatemplom, Lynköping

Anglia

Székesegyház, Canterbury (1174), Wells és Lincoln (1192), Southwark

A rochesterti szentély

Székesegyház, Salisbury, Exeteri, Lichtfield, York, Gloucester, Winchesteri (XIII-XV. sz.)

A King's College kápolnája, Cambridge (1446)

Windsor, Saint George (XVI. sz.)

A palota csarnoka, Kenilworth, várkastély, Anglia

Magyarország

A budai Mária-templom

A budai klarisszák kolostora és temploma, a Szent Péter-plébániatemplom, az esztergomi, nagyvárad székesegyházak átépítése stb.

A budai Nagyboldogasszony-templom és a domonkosok templomának átépítése (1225-1269)

A löcsei minorita rendház és templom (1309-től)

A nagyszebeni plébániatemplom, a szászsebesi – ma evangélikus – nagytemplom, az elpusztult nagybányai hajdani plébániatemplom, a soproni Szent Mihály-templom

Eperjes, Bártfa, Kolozsvár, Brassó, Segesvár plébániatemplomai, illetve városközponti evangélikus templomai

Domonkosrendi kolostor Kolozsvár

A csernátoni Ika vára,

Csobánc, Sümeg, Szigliget belsőtoronyos vára,

Szepesvára, Beckó, Árva, Léta, Solymos, Töröcsvár külsőtoronyos vára

A diósgyőri, véglesi, zólyomi, pozsonyi, várpalotai, tatai, gesztesi, magas belső toronyos várak

Vajdahunyad és Buda lakóvárai

Buda, Tárnok utca 14, Kolozsvár, Linczegh-ház – Mátyás király szülőháza, Sopron, Új utca 16 sz. alatti polgárház (XIII. sz.)

Városházák

Braunschweig, Lübeck, Firenze, Arras

Kereskedőházak

Köln, Bologna, Ypres, Krakó

Bíróságok

Rouen

Szobrászat:

Általános jellemzői:

- mindenekelőtt az épületszobrászat fejlődik
- jelentős még a síremlékszobrászat is
- elsősorban a fa- és bronzszobrászatot kedveli, a kőszobrászat oszlopszobrokként, ritkábban térszobrokként jelenik meg
- a szobrokon megjelenik a kifinomult, de erőteljes mozgás, a szoborfejek az érzelem, a ruhák ráncai követik a testet

Franciaországban az első gótikus alakos szobrok a chartresi székesegyház kereszt-hajójának északi és déli kapuzatán oszlopszobrokként tűnnek fel (pl. SZENT TIVADAR a déli kapun, MÁRIA és ERZSÉBET találkozása az északi kapun, KRISZTUS születése a szentély korlátján stb.). Ezt követik a senlisi MÁRIA feltámasztása dombormű, majd a párizsi Notre Dame Chartreshez igazodó, de már önállósuló kapuszobrai. Az amiensi székesegyház Beau Dieu-ja idekapcsolódik, más szobrokkal együtt még akkor is ha a Vierte Dorée szobor és a fölötte levő lunetta – félkör vagy körszelet alakú mező, a nyílászárók felett – domborműve szabadabb megfogalmazású. Reims szobrai számítanak a kor – a XIII. sz. – csúcsteljesítményének, az itt dolgozó szobrász angyalai és Madonnája Strassburg és Bamberg szobraira is hat. A kapuszobrok készítője is művész a javából, bizonyítja ezt MÁRIA és ERZSÉBET alakja. Udvaribb, hidegebb a párizsi Saint Chapelle szobordísz, ezt nem ellensúlyozza Bourges Utolsó Ítélet domborművének naturalizmusa. A párizsi Notre Dame kápolnájának szobrászata is inkább udvari, ellentétben a Burgundiában kialakuló – CLAUS SLUTER hatását tükröző – polgáribb szépségesszménnyel. Ő a burgund hercegi udvarban dolgozik, 1385-ben tűnik fel Dijonban, ám ekkor sem fiatal, mert 1389-ben már udvari szobrász, 1404-ben öregotthonba vonul és 1406-ban a dijoni SAINT ÉTIENNE apátság otthonában meg is hal. Ő díszíti szobrokkal a Champmol kolostortemplom kapuzatát – a szobrok már nem simulnak a béllet oszlopaihoz, nem is helyettesítik azokat, majdnem térszobrok, MERÉSZ FÜLÖP burgundi herceg, előtte a térdelő KERESZTELO SZENT JÁNOSsal, szemben a hercegnővel, aki előtt SZENT KATALIN térdel. Minden szobor arca érzelmeket kifejező és testiségük is látszik. Ugyanitt, a kerengő Kálvária-csoportját faragja 1395-től – később ennek megmaradt főalakja – KRISZTUSA lesz a kolostor kútjának központi dísz. Ugyanő készíti a dijoni MÓZES-kút szobrait és MERÉSZ FÜLÖP itteni síremlékét.

Unokaöccse, segédje és szellemi örököse, CLAUS DE WERVE FÉLELEMNÉLKÜLI JÁNOS síremlékén kamatoztatja a mesterétől tanultakat s munkája még a század vége felé is hat, amint azt PHILIPP DE POT 1477-ben készített síremléke bizonyítja.

Még megemlíthetjük GEORGE LA SONNETTE (Tonnerre-i Szent Sír stb.), ANTOINE LE MORITURIER (avignoni szobrok), illetve JACQUES MOREAU (Souvigny-i szobrok) nevét, gótikus a névtelen mesterektől fennmaradt SZENT GYÖRGY szobor, a semouri dombormű (Sírbatétel), a Brou-i és chartresi domborművek. Hasonlóan gótikus – és ismeretlen mester munkája – AGNES SOREL bárányos sírlapja (1439), illetve AUSZTRIAI MARGIT Brou-i síremléke.

A **Német-római Szent Birodalomban** a strassburgi székesegyháznak az 1789-es francia forradalom után megmaradt szobrai a gótikus szobrászat kezdetei, Chartres hatása alatt. Bamberg dóm-szobrai Reims hatását mutatják (pl. MÁRIA-szobor), de erre utal az Utolsó Ítélet kapuszobra, sőt SZENT ISTVÁN királyunknak a templomban álló lovasszobra (A bambergi lovas). Francia hatást árul el a mainzi székesegyház szentélyének 1239 táján befejezett szoborcsoportja is.

Már – legalábbis francia iskolázottságú – francia, még inkább német mester volt Naumburg székesegyháza szobrainak mestere. Ő is Reimsben dolgozott korábban, de munká-

jára a koronát Naumburgban teszi föl (pl. SZENT MÁRTON, az alapító uralkodópár, EKKEHARD és UTA, HERMANN és Regelinda stb.). A bambergi mesterek faragják Magdeburgban a Balga szüzeket és az Okos szüzeket.

A Strassburgban 1250 körül megalakuló műhely apostolszobrai, majd az ún. nyugati kapu iskolája (1276 u.) messze elhatnak (lásd KRISZTUS Ifjúsága, Okos és balga szüzek, Utolsó Ítélet stb.). Látszik a műhelyek hatása Basel, Freiburg székesegyházainak szobrain éppúgy, mint Trierben, a Liebfrauenkirche északi kapuzatán.

A hanyatló gótika kőszobrászata folytatódik ugyan Bréma, Münster, Wimpfen, Regensburg stb. templomaiban és székesegyházaiban, ám a súlypont lassan átkerül a fa-nyersanyagú oltárszobrászatra. Ezzel a gótika formavilága a falusi templomokig jut el. Közben az építőpáholyok céhekké változnak, polgári testületekké alakulnak és a nagy dómépítésnek is leáldozik, ami a polgár józanságát – és pénztárca-féltését – érvényesíti. Látszik ez Rotweil és Gmünd templomainak szobrain. Forrásaik a strassburgi nyugati kapu iskolája (Rotweil) s felső-rajnai előképek (Gmünd, Szent Kereszt-templom). Az első stilizáltabb, a második naturalisztikusabb. Ez utóbbit viszi tovább a PARLER-műhely. Bizonyosság: Prága, Freiburg, Bécs, Kassa, Kolozsvár, Thann stb.

Megmozdulnak a lovasszobrok is. A bambergi lovas még szinte mozdulatlan, a regensburgi SZENT GYÖRGY lova léptet, ugyanebben a városban, a székesegyházban SZENT MÁRTON szobra még mozgalmasabb. Baselben SZENT GYÖRGY már vágat, prágai szobrán pedig a ló ágaskodik, a lovas pedig csavarodva döf.

Megjelennek a misztikus kegyképek, Pieták, feszületek, (Una, Boppard, Bonn, Coburg stb.), valamint az ún. „szép Madonnák” (Breslau, Thorn, Wittingau /ma Csehország/, Krummau, Ausztria/, de a Rajna mentére is (Bonn). Átértékelődnek a Madonnák, eltűnnek az elnyűtt alakok, helyüket szép, fiatal Madonnák veszik át (pl. Nagyszeben, Seeon, Breslau stb.). A szobrászok kezdenek agyagba dolgozni, szobraikat (pl. Keresztvitel, Lorch), szoborcsoportjaikat (pl. KRISZTUS siratása, Limburg) égetik, színezik.

Úgyszintén megjelennek a faragott oltárok is, előbb csak, mint a nagyobb középtábla két oldalán levő, nem mozgatható szárnyak fülkéiben álló vagy ülő szentek (1379, Grabow, Minden, Lübeck stb.)

Itáliában a gótikus szobrászat a PISANI-családhoz kötődik. NICCOLÒ először 1259-ben, a pisai szószék domborműveivel tűnik fel, utána Sienában készít szószéket, 1278-ban Perugiában díszkutat a dómtéren. 1287-ben már halott.

Fia, GIOVANNI a perugiai díszkút társszerzője. Pistoiaiban a San Andrea-templomban ő faragja a szószéket, a sienai dóm homlokzatának is ő a mestere, majd a pisai dóm szószékén dolgozik. 1312-ben Margit császárné számára síremléket, a pisai dóm kapuja fölé egy Madonnát farag.

GIOVANNIN kívül NICCOLÒ tanítványa FRA GUGLIELMO, a pistoiái SAN GIOVANNI Fuorcivitas-templom szószékének mestere, ARNOLFO DI CAMBIO, akinek egy síremléke maradt fenn, GIOVANNI tanítványai közül kiemelkedik TINO DE CAMAINO, magyarországi MÁRIA királynő nápolyi síremlékének megalkotója.

A pisanoi stílust viszi tovább LORENZO MAITANI az orvietoi székesegyház homlokzatán, Firenzében a Campanile domborművei és a Battistero első bronzkapuja gótikus, ez utóbbi ANDREA PISANO munkája. Vele egy időben faragják az Or San Michele szobrait – a mester ANDREA DI CIONE, más néven ORCAGNA –, Veronában a Scaligerek lovas síremlékét, Ferrara dómjának Utolsó Ítéletét (dombormű), Velencében síremlékeket, Bolognában (JACOPO LAFRANIN és ANDREA DA FIESOLE) szintén síremlékeket és NICCOLÒ PISANO meg FRA GUGLIELMO közös munkáját, az Arca di San Domenicot. Paviában, Monzában, Milanóban ér véget az itáliai gótikus szobrászat.

Magyarországon KOLOZSVÁRI GYÖRGY és MÁRTON már a reneszánszt vetíti előre prágai SZENT GYÖRGY-lovasszobrán, de jelentősek a magyar szent királyok – ISTVÁN, IMRE és

LÁSZLÓ – elpusztult nagyváradi szobrai és a győri SZENT LÁSZLÓ herma is. Vitatott a budai gótikus szoborlelet kora, az újabb kutatások a reneszánszban találják meg készítésük időpontját.

KÜLÖNÖSEN JELENTŐS GÓTIKUS SZOBROK

Franciaország

Szent Tivadar a chartresi székesegyház déli kapuján
Mária és Erzsébet találkozása a chartresi székesegyház északi kapuján
Krisztus születése a chartresi székesegyház szentélye korlátján
A Mária feltámasztása dombormű, Senlis-i székesegyház
A Beau Dieu, Amiens-i székesegyház
Angyalok és Madonna, Reims, székesegyház
Mária és Erzsébet, Reims, székesegyház
Utolsó Ítélet dombormű, Bourges, székesegyház
A Champmol kolostortemplom kapuzata, Merész Fülöp burgundi herceg, előtte a térdelő Keresztelő Szent Jánossal, szemben a hercegnő, aki előtt szent Katalin térdel, a kerengő Kálvária-csoportja (1395), a dijoni Mózes-kút szobrai, Merész Fülöp dijoni síremléke, Claus Sluter.

Félelemnélküli János síremléke, Claus de Werve

Síremlék, Philipp de Pot (1477)

Tonnerre-i Szent Sír, George la Sonnette

Avignoni gótikus szobrok, Antoine le Moriturier

Souigny-i gótikus szobrok, Jacques Moreau

Szent György szobor, névtelen

A semouri dombormű (Sírbatétel), névtelen

Agnes Sorel bárányos sírlapja, ismeretlen mester (1439)

Ausztriai Margit Brou-i síremléke, névtelen

Német-római Szent Birodalom

Mária-szobor, az Utolsó Ítélet kapuszobra, a bambergi lovas, Bamberg
Szent Márton, az alapító uralkodópár, Ekkehard és Uta, Hermann és Regelinda, Naumburg székesegyháza

A Balga szüzek és az Okos szüzek, Magdeburg

Apostolszobrok Strassburg (1250)

Az ún. Nyugati kapu iskolája, Krisztus Ifjúsága, Okos és balga szüzek, Utolsó Ítélet (1276 u.)

Bréma, Münster, Wimpfen, Regensburg templomai és székesegyházai

Lovasszobrok

A bambergi lovas

A regensburgi Szent György, Szent Márton

Szent György lovasszobra, székesegyház, Basel

Szent György prágai lovasszobra

Misztikus kegyképek, Pieták, feszületek

Una, Boppard, Bonn, Coburg

Szép Madonnák

Breslau, Thorn, Wittingau, Krummau, Bonn

Fiatal Madonnák

Nagyszeben, Seeon, Breslau

Agyagszobrászat

Keresztvitel, Lorch, Krisztus siratása, Limburg

Faragott oltárok

Grabow, Minden, Lübeck (1379)

Itália

A pisai szószék domborművei (1259), sienai szószék, díszkút Perugiában a dómtéren. (1278), Niccolò Pisano

A perugiai díszkút, a San Andrea-templom szószéke Pistoia-ban, a sienai dóm homlokzata, a pisai dóm szószéke, Margit császárné síremléke, a pisai dóm kapuja fölötti Madonna, Giovanni Pisano

San Giovanni Fuorcivitas-templom szószéke, Fra Guglielmo
Magyarországi Mária nápolyi síremléke, Tino de Camaino
Az orvieto székese gyház homlokzata, Firenze, Lorenzo Maitani
A Battistero első bronzkapuja, Andrea Pisano
Az Or San Michele szobrai, Andrea di Cione, más néven Orcagna
Síremlékek Bolognában, Jacopo Lafranin és Andrea da Fiesole
Arca di San Domenico, Niccolò Pisano és Fra Guglielmo

Magyarország

A prágai Szent György-lovasszobor, a magyar szent királyok elpusztult nagyváradi szobrai, győri Szent László herma, Kolozsvári György és Márton

Festészet:

Általános jellemzői:

- a szobrászathoz hasonló törekvések
- erősen nyújtott alakok
- a természeti környezet jelzésszerű ábrázolása
- oldódik a kifejezés merevsége
- finom vonalvezetés
- ritmicitás
- eszményítő ábrázolás
- részletezés
- a kultuszképek – magánájtatosságra való képek – megjelenése (típusok: Vir dolorum, Fájdalmak Férfia, Gnadenstuhl (Jézus az Atyaisten ölében), Hortus Conclusus (szentekkel, angyalokkal körülvevett Mária, virágoskertben stb.)
- a bizánci gyakorlat továbbélése az üvegfestészetben
- kiszorul az arany háttér a könyvfestészetből
- megjelenik a jelzett, majd a valódi tér a könyvfestészetben
- megjelenik a táblakép és Európában a sokszorosító grafika

Itália: falfestmények vezetnek be, 1228 körül a subiacoi kolostor freskóin, 1255 körül az anagni templom kriptája falán jelennek meg gótikus ábrázolások (lásd, pl. SZENT FERENC arcképét, FRA ROMANOTÓL). A XIII. sz. végén három római művészhez kötődik az itáliai gótika, JACOPO TORRITI ferences szerzeteshez (a Lateráni Bazilika és a SANTA MARIA Maggiore apszisainak mozaikjai, /1295, MÁRIA megkoronázása), PIETRO CAVALLINI (SANTA MARIA in Trastevere mozaikjai /1291., MÁRIA élete/, freskók a SAN PAOLO fuori le mura, SAN GRISOGNO, SAN FRANCISCO a Ripa templomokban, amelyek elpusztultak, a SANTA CECILIA-templomban /1293/, illetve a SAN GIORGIO in Velabro-templomban /1303/, és a nápolyi SANTA MARIA Donna Regina templomban /1308, mind fennmaradtak/), valamint FILIPPO RUSUTI (mozaikok a SANTA MARIA Maggiore homlokzatán, az assisi felső templom freskóinak egy része a poitiersi /Franciaország/ palota elpusztult falfestményeinek egy része).

Toscanában sokáig a bizánci stílus uralkodik a festészetben, csak lassan, fokozatosan tűnik el a hatása. Assisi, Siena, Pisa, Lucca templomaiban maradt meg ennek a nyoma, GIUNTA PISANO, COPPO MARCOVALDE, GUIDO DA SIENA stb. művein. Igazán nagy azonban két toszkánai festő, a firenzei PENE CENNI DI PEPO, CIMABUE és a sienai DUCCIO DI BOUNINSEGNA. Az első 1272-ben Rómában a SANTA MARIA Maggiore templomban dolgozik. 1296-ban Firenzében és Assisiben, 1301-ben a pisai dómban, egy évvel később ugyanott a kupola mozaikját készíti – ma ez számít egyetlen hiteles munkájának –, ezen kívül az ő műve a Santa Trinità-templom angyalokkal körülvevett Madonnája, az assisi alsó templom Trónon ülő

Madonnája, illetve a felső templom kereszthajóinak és szentélyének minden falfestménye. Ez után életéről és haláláról nincs információ.

DUCCIORÓL még kevesebbet tudunk. 1285-ben megfesti a firenzei SANTA MARIA Novella-templom számára a Madonnát – valószínű, hogy ez azonos a Rucelloi Madonnával –, 1308-ban a Maestàt – főművét, amelynek a középképe körül és a hátlapján még 92 kép meséli el az Újszövetséget, hogy négy évvel később, 1319-ben már halott legyen.

Egyikük se szabadul meg igazán Bizánc hagyományaitól. Ugyanakkor valami újat keresnek, CIMABUE képei lágyak, életesek, DUCCIO kifejezőbb, érzelmesebb.

A hagyomány szerint CIMABUENÉL tanult volna az itáliai gótika legnagyobb festője, GIOTTO DI BONDONE. Colle di Vespignanoban született 1226-ban. Assisiben mesterével, utána 1298-ban Rómában, a régi SZENT PÉTER-bazilika előcsarnokában a Navicellát festi /elpusztult/, majd Padovában a Capello dell'Arena Újszövetségi jeleneteit készíti (1305). 1317-ben a firenzei Santa Croce-templom Bardui-kápolnájának falait ékesíti SZENT FERENC életének jeleneteivel, Nápolyban, majd haláláig (1336) Firenzében dolgozik. Nála tűnik el igazán a bizánci merevség, a hagyományokból legfeljebb az ikonok szerkesztési módját őrzi meg. (pl. Madonna-képek, Utolsó Ítélet, Padova stb.) Tanítványai festik a sokáig személyesen a művésznak tulajdonított assisi alsó templom képeit.

DUCCIO után Sienában kisebb tehetségű művészek dominálnak. Közülük kiemelkedik PIETRO LORENZETTI (az assisi alsó templomban a Keresztlevétel, Madonna szentekkel dicséri), testvére AMBROGIO a Városháza nagytermének a freskóját, A Jó és Rossz allegóriáját festi meg. A leggótikusabb viszont SIMONE MARTINI. Ő előbb városa székhelyén fest (Guidioricciót lovagolva), majd Avignonban tűnik fel. Az itáliai gótika azonban sokban már az Újjászületés előfutára.

Franciaországban MARTINI hatásán, majd a sok-sok korabeli kéziratos könyv burgund miniatúráin figyelhető meg a helyi művészek háttérbe szorulása. 1390-ben a párizsi festők érdekeik védelmére társaságot is szerveznek, bár a flandriai festők népszerűségét nem tudják megakadályozni. Ezért kapja flamand alkotó a Champmol-kolostor oltárszárnyainak megfestését (MELCHIOR BROEDERLAM /1397/, a faragványokat JACQUES DE BAERZE készítette). Flamand festő festi Saint Omerben a SAINT BERTIN-templom BERTIN-oltárát, viszont francia nagymester- JEAN FOUQUET (1420-1480 k.) – lesz udvari festő, ő készíti az ÉTIENNE lovagot, illetve SZENT ISTVÁN protomártírt ábrázoló összezsukható oltár képét, valamint számos híres könyv illusztrációit. Amúgy arcképfestőként vált híressé. Arcképei közül VII. KÁROLY, A boroskupás férfi, GUILLAUME JOUVENAL DES URSINS, AGNES SOREL mint Madonna az ismertebbek, de valamennyin túlmutat a gótikán.

Gótikus viszont a Moulins-i székesegyház háromrészes oltárának névtelen festője, valamint a Villeneuve-i Pietà mestere és gótikus a villeneuve-i karthauzi kolostor temploma oltárképének, a francia gótika mintegy összefoglalójának, a MÁRIA megkoronázása képnek az alkotója, ENGUERRAND CHARONTON. Ő északi, laoni, flamand mestereknél tanult, nem így a kor másik híres francia alkotója, NICOLAS FROMENT (LÁZÁR-oltár, aix-i Égő csipkebokor oltár), aki provençei, tehát déli és legfeljebb tanulta a flamandságot.

Németalföldön a francia határ mentén, Tournayban működik a „flémalle-i mester”, azaz ROBERT CAMPIN (1375-1441, a flémallei oltárszárnyak, A felhők között, trónján ülő Madonna, más két oltárszárny stb.), tanítványa, ROGIER VAN DER WEYDEN másképp ROGER DE LA PASTURE (1400 k.-1464, KRISZTUS levétele a keresztről, „Az Igazság négy allegóriája”, a Capilla Reale oltára, SZENT JÁNOS-oltár, COLUMBA-oltár, a beauni kórház templomának oltára stb.). Ő a mestere HANS MEMLINGNEK (1430-1495) és GÉRARD DAVIDNAK (1460-1523). Az első inkább, mint arcképfestő jelentős, a második gótikus jelenetekben festi meg a Madonnát, valamint KRISZTUS születését.

A településen kívüli központok Brûges és Gent. Az itteni oltárt HUBERT és JAN VAN EYCK festik.

HUBERTRŐL, szinte semmit se tudunk azon kívül, hogy volt. Fivére JAN esetében is csak alig többet. Főműve A bárány imádása-oltár a genti San Baavo-templomban.. Más munkái – Madonnák Brûgesben és Párizsban, ARNOLFINI bankár és felesége arcképe. A Férfiarckép szegfűvel, THYMOTEOS, Férfi arcképe stb. jelentős múzeumok féltett kincsei. Neki tulajdonítják az olajfestés technikája felfedezését is. Hogy alkalmazta és terjesztette az kétségtelen.

Tanítványa a brûgesi PETRUS CHRISTUS (SZENT ELIGEUS a jegyespárral), illetve a Haarlemben iskolát nyitó JAN OUWATER (LÁZÁR feltámasztása). Mikor ez válik a németalföldi festészet központjává, DIRK BOUTS (SZENT HIPPOLYTUS-oltár, SZENT ERAZMUS- és Utolsó vacsora-oltár, Löwenben) lesz a vezető mester. Ő CHRISTUSSAL és OUWATERREL együtt VAN EYCK-tanítvány, 1475-ben hal meg.

Jócskán reneszánsz festő az örülteként meghalt brüsszeli HUGO VAN DER GOES (KRISZTUS születése-oltár a firenzei SANTA MARIA Nuova kórház kápolnájában, a Királyok imádása, a Pásztorok imádása, a MÁRIA halála).

A németalföldi gótikát JUSTUS VAN GENT, GERTGEEN TOT SINT JANS, HIERONIMUS BOSCH (Három királyok imádása, Keresztvitel, A bűnök kertje, Bolondok hajója, A szénásszekér, SZENT ANTAL megkísértése, SZENT JÁNOS Pathmosz szigetén, Utolsó ítélet stb.) és az a névtelen, akit főművéről a Virgo inter virgines mesterének neveznek, zárja le.

A **Német-római Szent Birodalom** a gótikus festészet legnagyobb és legtovább fennmaradó központja. Nagyjából négy nagyobb kör van: az északi kör, vagyis a Hansa-városok köre, a cseh-német kör, az osztrák-bajor kör, végül a kölni kör, amely a Rajna felé nyílik.

Az **északi kör** első vezető mestere mindenki BERTRAM, aki 1367-ben Hamburg polgára (Apokalipszis, a hamburgi SZENT PÉTER-templom főoltára /24 tábla, 1379-1383/, a grabowi oltár, a buxtehudei apácakolostor templomának főoltára, a harwestehudei oltár stb.). Mellette FRANCKE mester a legjelentősebb (Hamburg, SZENT JÁNOS-templom, Angliába utazók oltára, Vir dolorum, Nykorko temploma főoltára /Finnország/ stb.). Mellettük még a soesti festők (KONRÁD mester, Wildungi oltár) jelentősek.

A **cseh-német kör** festői jobbára udvari művészetet művelnek. A hohenfurti kolostor miniátora munkáin MELCHIOR BROEDERLAM, tehát egy flamand-francia udvari alkotó hatása érzik (Angyali üdvözlés), más képe pedig DON LORENZO MONACO utánérzése (Getsemanekert). Viszont már ő ihlette a hohenfurti kegykép Madonnájának festőjét és a prágai RUDOLFINUM kegyképének alkotóját is.

Francia a wittingaui mester ihletője is. A karlsetini (Brünn) THEODORICH mester (Keresztrefeszítés, Egyházatyák stb.) helyi, olasz és francia hagyományokat ötvöztet.

Az **osztrák-bajor körben** csak 1400 után, a pähli oltár alkotójának működésétől beszélhetünk gótikáról. Valószínű BERTHOLD LANDAUER alkotása az előkelősködő ún. Imhof-oltár, franciás-németalföldies a nürnbergi Frauenkirche TUCHER-oltára, amely aztán iskolát teremt (Bernhofeni oltár, Seligenstadti oltár stb.).

A **Rajna-vidék** első gótikus festményei a XIV. sz. közepéről származnak (Névtelen mester, Kálváriás triptichon, Kálvária /1450/). Első, névről is ismert alkotója VILMOS mester (†1378), aki a kölni városháza Hansa-termét díszíti faliképeivel, 1370-ben festi a székesegyház SZENT KLÁRA oltárát, halála után tanítványa, HERMANN WYNRICH fejezi be munkáját (MÁRIA szentekkel, VERONIKA a kendővel, stb.). 1430 táján STEPHAN LOCHNER a kölni vezető mester, aki a Dombild festője, Köln szentjeit sorakoztatja a Madonna köré. Más alkotásai: Madonna a rózsalugasban, Madonna ibolyával, Utolsó ítélet-oltár, LAURENTIUS-templom stb.). Névtelen a MÁRIA dicsőítésének mestere és a MÁRIA életének mestere, mindkettő LOCHNER-tanítvány és németalföldi hatások közvetítője.

Névtelenek és németalföldi hatás alatt állnak a Szent nemzetség, a BERTALAN-oltár alkotói és a Sankt Severini mester. Önálló alkotó viszont KONRAD WITZ (1400?-1446). Ő hat LUCAS MOZERRE (tiefenbronn MAGDOLNA-oltár), HANS MULTSCHERRE (1400-1464) és a Darmstadti passió mesterére. Műveiben a gótika összefonódik a tájkép és a belső tér megszerkesztésének kérdéseivel.

MOSERRE annak főműve középképének megfogalmazásával gyakorol befolyást, az oltár szárnyai és koronázóképe régiesebb, nincs rajtuk tér és környezet.

MULSCHER annál rejtélyesebb. Főműve, a sterzingi oltár annyira nem hasonlít másik nagy alkotásához, az ún. berlini oltárhoz, mint ha nem is ugyanaz a festő készítette volna őket. Ám a közös vonások felismerhetők rajtuk és a berlini oltár kompozíciójában kimutathatók WITZ elvei.

A mind jobban elterjedő fa- és rézmetszés nem csak E. S. mester munkáit vagy a játékkártyákat jelenti, hanem a mind jobban szaporodó művészi mintalapokat is, amelyekről megtanulható az éppen divatos újítás, németalföldi vagy olasz újdonság.

Ez utóbbi Tirol-Salzburg festészetében visszhangzik leghamarabb (pl. KONRAD LAIB, Bécsi Kálvária, Grác, székesegyház, Kálvária stb. amelyek PISANELLO és STEFANO DA ZEVIO hatását mutatják). Ugyancsak itáliai – MANTEGNA – az eredete MICHEL PACHER (1435?-98) művészetének. Ő 1479-81 között készíti a SANKT WOLFGANGI templom főoltárát, főművét és ezen nyilvánvaló a padovai festészet hatása. Más munkái: a salzburgi ferences templom főoltára, a brixeni székesegyház – ma elbontott – főoltárának Egyházatyái, akik közül SZENT GERGELY és SZENT ÁGOSTON Münchenbe, SZENT AMBRUS és SZENT JEROMOS pedig Augsburgba került). Mellette még a Brixen, majd Regensburg közelében tevékenykedő RUELAND FRUEAUF jelentős ebből a körből.

A már említett fa- és rézmetszés első igazi mestere az augsburgi, majd COLMARI MARTIN SCHONGAUER (1445?-1495, Madonna a rózsalugasban, Colmar, SZENT MÁRTON-templom, táblakép). Svábsországból az augsburgi ULRICH-templom mestere, a nördlingeni FRIEDRICH HERLIN (a nördlingei SZENT JAKAB és SZENT GYÖRGY templomok faragott főoltárai, Bopfingenben a SZENT BALÁZS-templom főoltára stb.), az ulmi HANS SCHÜCHLIN (a tiefenbronn templom főoltára), majd tanítványa, BARTHOLOMÄUS ZEITBLUM (bleubeureni kolostor templomának főoltára) a legnevesebbek.

Augsburgban működik az idősebb HANS HOLBEIN (1460/70-1525, weingarteni kolostor templomának oltára, SZENT ÁFRA-oltár, ma szétbontva, Kaisheim, a kolostor templomának oltára stb.). Nürnbergben HANS PLEYDENWURFF (Kálvária) majd tanítványa és örököse, MICHAEL WOLGEMUT (1435-1519, a hofi Trinitárius-templom főoltárának szárnyai, schwabachi oltár, PERINGSDÖRFER-oltár, heilbronn kolostor templomának főoltára stb.).

A késői német gótika festészetének munkássága két nagy művésszel zárul. Az első a nürnbergi ALBRECHT DÜRER. Félreértés ne essék: DÜRER apja ugyan a magyarországi Ajtósról származott Nürnbergbe, de ettől még ALBRECHT nem magyar művész. Ő már német földön született 1471-ben, német anyától. Ötvös apja, majd WOLGEMUT tanítványa, aztán olasz földön rézmetszeteket másol. Gótikus alkotásai Önarcképével (1484) kezdődnek, előbb SCHONGAUER követője (pl. a Szent család a tücsökkel, A tékozló fiú stb.). 1506-tól reneszánsz alkotó. Olasz útja után készül az Apokalipszis 14 grafikai lapja. Fest is (Önarckép, Apja arcképe, Fivére arcképe, Három királyok imádása, Keresztlevétel, Rózsafüzéres Madonna, ÁDÁM és ÉVA stb.). Már reneszánsz időszakában készíti két Passiója fametszeteit, a MÁRIA élete sorozatot, megfesti a Mindenszenteket, aztán MIKSA császár szolgálatába lép – őt festi, rajzolja kéziratos könyveit díszíti – és arcképeket fest (pl. HANS IMHOFF, JAKOB MUFFEL, PIRKHEIMER, MELANCHTON, ERASMUS stb.). Megfesti oltárképnek – ma lebontott – főművét, a Négy apostolt. 1528-ban, 57 évesen meghal.

A másik kiváló művész az aschaffenburgi MATHIAS GRÜNEWALD, valódi nevén MATHIAS NITHART (1470?-1528, a lindenharti templom oltárképének oldalszárnyai, a

frankfurti domonkosrendi templom ún. HELLER-oltárának szárnyai, az isenheimi antoniták rendi templomának főoltára, Kálvária, SZENT ANTAL megkísértése, SZENT ANTAL és SZENT PÁL remete találkozása, KRISZTUS születése, Angyali üdvözlés stb.), Előbb festő és mázoló, csak 1503-ban tűnik fel. Festményein a torzítás keveredik némi miszticizmussal és valóság-megfigyeléssel. A festő már a reneszánsz előfutára (pl. stuppachi Madonna, ERAZMUS és MAURITIUS találkozása, KRISZTUS siratása). Lutheranizmusa, a német parasztháborúban való szerepe miatt menekülnie kell, Halléban, szegényen hal meg, 1528-ban

Nem lenne teljes a német gótikus festészetről alkotott körkép *a nagy faragóiskolák* bemutatása nélkül. MULTSCHERHEZ, a freisingi oltárhoz, a blaubeureni főoltárhoz stb. kötődnek ezek. Elsőként Ulmban, az idősebb JÖRG SYRLIN alapít ilyent, 1469 előtt. Később a nürnbergi VEIT STOSS, ugyanis ő nürnbergi, csak egy évtizedet élt Krakkóban, mikor feladta szülővárosa polgárjogát és megfaragta az ottani MÁRIA-templom MÁRIA halála oltárát. Ám ottani segédei németek, mint ahogy Nagyszébenben sem a politikai hatalmat birtokoló magyarok, hanem a szászok társaságát keresi, okkal, az anyanyelvűsége miatt. Ezért tér vissza 1590 táján Nürnbergbe, ahol a LORENZKIRCHE Angyali üdvözlése, a WICKEL-feszület, valamint a bambergi KRISZTUS születése-oltár jellemzik művészetét.

A würzburgi TILMAN RIEMENSCHNEIDER 1483-ban tűnik fel. Az ottani székesegyház szobrai faragja, majd sorra készülnek oltárai (Taubergrund, Rothenburg, Creglingen, Dettwang). Belekeveredik a német parasztháborúba, elfogják, megkínózzák, halálra ítélik. Ettől ugyan megmenekül, de 1531-ben nyomorékon meghal.

Délnémetországban HANS LEINBERGER a vezetőmester. Ő a stossi stílus igazi kezdeményezője. Tevékenysége – még inkább tanítványaié – már a német reneszánsz születését jelzik.

Magyarországon a gótika az ócsai templom falfestményeinek maradékaival kezdődik. Természetesen SZENT LÁSZLÓ freskó maradványai, az Utolsó ítéletből csak az üdvözültek arca látszik. Bezzeg Gelencén az egész fennmaradt mindkettőből. Sőt, a MARGIT-legendából is. Technikailag az olasz XII. századra emlékeztet Gelence és Bögöz, a mester másik alkotása is. Csak éppen 100 év a különbség. Mikor – városibb – németeket telepítenek a Felvidékre, csökken a különbség is. A SZENT LÁSZLÓ-freskó szepesdaróci és kakaslomnici változatai olaszosak

A XIII. században előbb az említett olasz meghatározottság a nápolyi kalanddal véget ér, csak a főúri és egyházi építkezéseken marad még egy ideig meg (pl. Buda, Karaszkó, Esztergom, de Marosszentanna, Százd és akár a felvidéki Magyarjakabfalva is.

Persze a felvidéki a legnagyobb hagyományú, itt mindhárom magyar templomi tematika megvan, a KRISZTUS életét és tevékenységét ábrázoló, a helyi szent legendája és a SZENT LÁSZLÓ legenda. De itáliai meghatározottságú, lásd a Kassa melletti Petőszinnye, Turócszentmárton vagy akár Csetnek, Gecefalva, esetleg Sűveter, Rimabánya, Necpál stb. (ma Svinica, Martin, Štitník, Kocel'ovce, Šivetice, Rimavska Baňa, Necpaly, mind Szlovákia). A XIII. században még a hieratikus szentség, az elvon teológiai eszmék jelképes ábrázolásai, a XV. században már az ember személyes érzelmei kerülnek előtérbe. Ez állítja a középpontba a Madonna- és MÁRIA-ábrázolásokat, egész sor új ikonográfiai téma, köztük a SZENT LÁSZLÓ-legenda jelentkezik (így Erdélyben a *bögözi, gelencei, maksai, erdőfülei, homoródszentmártoni, bibarcfalvi, székelbesenyői, csíkszentmihályi, székelyszerzsi, kilyéni* ábrázolások, ma Mugeni, Ghelintă, Moacșa, Filea, Mărtiniș, Biborțeni, Vișoara, Mihăileni, Dârju, Chiliești, mind Románia) és ebben fölösleges átvitt értelmet keresni, SZENT LÁSZLÓ követésre méltó példa. Csak úgy, mint a látogatottabb templomok erkölcsnemesítő képsorai, lásd lőcsei JAKAB-templom. Igaz, a szereplők törékenyebbek, gracilisebbek lesznek (pl. Almakerék, ma Mălâncav, Románia, vagy Szlatvin, ma Slatvina, Szlovákia) ez az olasz előképek helyivé válásáról tanúskodik.

Az olasz hatás az egész XIV. században, de még a XV. sz. kezdetén se szűnik, bár a Felvidéken jól érezhető, hogy közel a cseh-német régió. A szentsimoni freskó, de a Felső-Tisza mente, a Nyírség is a leegyszerűsített, a nép közé „ereszkedett” itáliai előképeket őrzi. Nő a táblaképek jelentősége, figyelmeztetnek a zselizi templom – ma Želizovce, Szlovákia – faliképei, már utánozzák őket. Monumentalitásuk se mindegy, erre emlékeztet a kassai dóm kórusának bal oldalán a KRISZTUS feltámadása.

A SZENT LÁSZLÓ téma veszít népszerűségéből még akkor is, ha Székelyderzstől (ma Dârju, Románia), a nyugati határszélig (Velemér, Bántornya – ma Turnišče /Szlovénia/, – Mártonhely – ma Martjanci /Szlovénia/ stb.) sok helyen megtalálható. Helyette időszerű történelmi eseményeknek reneszánsz-ízű feldolgozásai kerülnek a falakra (pl.- Buda, stb.).

A gótikus könyvfestészet az érett gótika velejárója Magyarországon. Kezdődik az ún. Vatikáni Kódex-szel – részben Szentpéterváron –, amelynek több mint 500 illusztrációja bolognai mintára készült és legalább két, mások szerint négy mester műve, folytatódik ugyanennek a műhelynek egy másik munkájával, a NEKCSEY-bibliával, VÁSÁRI MIKLÓS jogi könyvei itáliai eredetre vallanak, a Bécsi Képes Krónika rajzai azonban, bár illusztrátoruk magyar, olasz földön keletkezett franciás hatást mutatnak.

ZSIGMOND könyvei bár olaszosak ugyan, mégis egészükben cseh-német indíttatásúak.

A szárnyasoltárok a XIV., de főként a XV. században jelennek meg, elsősorban német hatásra. Tény, hogy a garamszentbenedeki – ma Hronszký Beňadik, Szlovákia – szárnyasoltár cseh-német közvetítésű itáliai hatásról árulkodik, ám a Felvidék és Erdély szárnyasoltárainak zöme német is és mint ilyen, közvetlenül német meghatározottságú – lásd VEIT STOSS nagyszebeni – ma Sibiu, Románia – munkásságát. Ám nem csak német, hanem magyar is a „szép Madonnák” és „fiatal Madonnák” ábrázolása. És nem tudunk azzal az irányzattal egyet-érteni, amely „ismeretlen cseh/szlovák/román mester” munkájának minősíti a jobbára szepességi, szudétanémet vagy erdélyi szász/székely falvakból előkerült középkori Madonnákat. Ilyenkor legalább történelmi demográfiai érveket illene felsorakoztatni, nem elegendő csak állítani.

NÉHÁNY HÍRES GÓTIKUS FESTMÉNY

Itália

A Lateráni Bazilika és a Santa Maria Maggiore apszisainak mozaikjai, /1295/. Mária megkoronázása, Jacopo Torriti

Santa Maria in Trastevere mozaikjai /1291., Mária élete/, freskók a San Paolo fuori le mura, San Grisogno, San Francisco a Ripa templomokban, amelyek elpusztultak, a Santa Cecilia-templomban /1293/, illetve a San Giorgio in Velabro-templomban /1303/, és a nápolyi Santa Maria Donna Regina templomban /1308, mind fennmaradtak/, Pietro Cavallini

Mozaikok a Santa Maria Maggiore homlokzatán, az assisi felső templom freskóinak egy része a poitiersi (Franciaország) palota elpusztult falfestményeinek egy része, Filippo Rusuti

A Santa Maria Maggiore templom díszítése (1272, Róma), Firenze és Assisi (1296) a pisai dóm (1301), ugyanott a kupola mozaikját készíti, (1302), a Santa Trinità-templom angyalokkal körülvett Madonnája, az assisi alsó templom Trónon ülő Madonnája, illetve a felső templom kereszt-hajóinak és szentélyének minden falfestménye, Giovanni Cimabue

Santa Maria Novella-templom, Madonna, Firenze (1285), Maesta (1308) Duccio di Buoninsegna

Assisi (1280 k.) Rómában, a régi Szent Péter-bazilika előcsarnokában, a Navicella, /elpusztult/, (1298) a Capello dell'Arena Újszövetségi jelenetei, Padova (1305), Santa Croce-templom Bardui-kápolnájának falai, Firenze, Nápolyban, (1317). majd haláláig Firenze (1336), Giotto di Bondone.

Az assisi alsó templomban Keresztlevétel, Madonna szentekkel Pietro Lorenzetti

A Jó és Rossz allegóriája, Siena, a Városháza nagyterme, Ambrogio Lorenzetti

Guidoricciót lovagolva Siena, Avignon, Simone Martini

Franciaország

A Champmol-kolostor oltárszárnyai, Melchior Broederlam (1397)

Étienne lovag, Szent István protomártír egy összecukható oltáron. Arcképei: VII. Károly, A boroskupás férfi, Guillaume Jouvenal des Ursins, Agnes Sorel mint Madonna, Jean Fouquet

A Moulins-i székesegyház háromrészes oltára, névtelen

A Villeneuve-i Pietà mestere, névtelen

A villeneuve-i karthauzi kolostor temploma oltárképe, a Mária megkoronázása, Enguerrand Charonton

Lázár-oltár, aix-i Égő csipkebokor oltár, Nicolas Froment

Németalföld

A flémallei oltárszárnyak, A felhők között, trónján ülő Madonna, más két oltárszárny, Tournay, Robert Campin

Krisztus levétele a keresztről, „Az Igazság négy allegóriája”, a Capilla Reale oltára, Szent János-oltár, Columba-oltár, a beauni kórház templomának oltára, Rogier van der Weyden másképp Roger de la Pasture

Több Madonna, Krisztus születése, Gérard David

A bárány imádása-oltár a genti San Baavo-templomban.. Más munkái – Madonnák Brûgesben és Párizsban, Arnolfini bankár és felesége arcképe, férfiarckép szegfűvel, Thymoteos, Férfi arcképe Jan van Eyck

Szent Eligeus a jegyespárral, Brûges, Petrus Christus

Lázár feltámasztása, Haarlem, Jan Ouwater

Szent Hippolytus-oltár, Szent Erazmus- és Utolsó vacsora-oltár, Leuven, Dirk Bouts

Krisztus születése-oltár a firenzei Santa Maria Nuova kórház kápolnájában, a Királyok imádása, a Pásztorok imádása, a Mária halála, Brüsszel, Hugo van der Goes

Három királyok imádása, Keresztvitel, A bűnök kertje, Bolondok hajója, A szénásszekér, Szent Antal megkísértése, Szent János Pathmosz szigetén, Utolsó ítélet, Hieronimus Bosch

A Virgo inter virgines mestere, névtelen

Német-római Szent Birodalom

Az északi kör

Apokalipszis, a hamburgi Szent Péter-templom főoltára (1379-1383), a grabowi oltár, a buxtehudei apácakolostor templomának főoltára, a harwestehudei oltár, Minden Bertram

Hamburg, Szent János-templom, Angliába utazók oltára, Vir dolorum, Nykorko temploma főoltára /Finnország/, Francke mester

Wildungi oltár, Soest, Konrád mester

A cseh-német kör

A hohenfurti kolostor miniátora, névtelen

A hohenfurti kegykép Madonnája, névtelen

A Rudolfinum kegyképének alkotója, Prága, névtelen

Keresztrefeszítés, Egyházatyák, Karlstein (Brünn), Theodorich mester

Az osztrák-bajor kör

A pähli oltár alkotója, (1400 k., névtelen)

Az ún. Imhof-oltár Berthold Landauer

A Tucher-oltár, Nürnberg, Frauenkirche, névtelen

Bernhofeni, Seligenstadti oltár, névtelen

A Rajna-vidék köre

Kálváriás triptichon, Kálvária, névtelen mester (1450)

A kölni városháza Hansa-termének faliképei, a székesegyház Szent Klára oltára (1370), Vilmos mester

Mária szentekkel, Veronika a kendővel, Hermann Wynrich

Madonna a rózsalugasban, Madonna ibolyával, Utolsó ítélet-oltár, Laurentius-templom Dombild, Stephan Lochner, Köln (1430 k.)

A Mária dicsőítésének mestere, névtelen

A Mária életének mestere, névtelen

A Szent nemzetség oltár alkotói, névtelen

A Bertalan-oltár alkotói, névtelen

A Sankt Severini mester, névtelen

Tiefenbronni Magdolna-oltár Lucas Mozer

A sterzingi és berlini oltár, Hans Multscher
A Darmstadti passió mestere, névtelen
Bécsi Kálvária, Grác, székesegyház, Kálvária, Konrad Laib
A Sankt Wolfgangi templom főoltára (1471-től), a salzburgi ferences templom főoltára, a brixeni székesegyház – ma elbontott – főoltárának Egyházatyái, Michel Pacher

Fa- és rézmetszés

Madonna a rózsalugasban, Colmar, Szent Márton-templom, Martin Schongauer, táblakép
Augsburgi Ulrich-templom mestere, névtelen
A nördlingeni Szent Jakab- és Szent György templomok faragott főoltárai, Bopfingenben a Szent Balázs-templom főoltára, Nördlingen, Friedrich Herlin
A tiefenbronni templom főoltára, Ulm, Hans Schüchlin
Bleubeureni kolostor templomának főoltára, Bartholomäus Zeitblom
A weingarteni kolostor templomának oltára, Szent Áfra-oltár, ma szétbontva, Kaisheim, a kolostor templomának oltára, Augsburg, az idősebb Hans Holbein
Kálvária, Nürnberg, Hans Pleydenwurff
A hofi Trinitárius-templom főoltárának szárnyai, schwabachi oltár, Peringsdörfer-oltár, heilbronnai kolostor templomának főoltára, Michael Wolgemut
Önarckép (1484), A Szent család a tücsökkel, A tékozló fiú, az Apokalipszis 14 grafikai lapja, Apja arcképe, Fivére arcképe, Három királyok imádása, Keresztlevétel, Rózsafüzéres Madonna, Ádám és Éva gótikus táblaképek. Már reneszánsz időszakában: két Passiója fametszetei, a Mária élete sorozat, megfesti a Mindenszenteket, aztán Miksa császárt festi, rajzolja kéziratok könyveit díszíti, mint udvari festő. Arcképei: Hans Imhoff, Jakob Muffel, Pirkheimer, Melanchton, Erasmus, a Négy apostol oltárkép, Albrecht Dürer.

A lindenharti templom oltárképének oldalszárnyai, a frankfurti domonkosrendi templom ún. Heller-oltárának szárnyai, az isenheimeri antoniták rendi templomának főoltára, Kálvária, Szent Antal megkísértése, Szent Antal és Szent Pál remete találkozása, Krisztus születése, Angyali üdvözlés, stuppachi Madonna, Erasmus és Mauritius találkozása, Krisztus siratása, Aschaffenburg, Mathias Grünewald, valódi nevén Matias Nithart

Faragóiskolák

Krakkó, Mária-templom Mária halála oltára, nürnbergi Lorenzkirche Angyali üdvözlése, a Wickel-feszület, a bambergi Krisztus születése-oltár-, Nürnberg, Veit Stoss

Taubergrund, Rothenburg, Creglingen, Dettwang oltárai, a würzburgi Tilman Riemschneider

Magyarország

Szent László freskó, az Utolsó ítélet, az ócsai templom falfestményeinek maradványa
Szent László freskó, az Utolsó ítélet, a Margit-legenda, Gelence
Szent László-freskó szepesdaróci, kakaslovníci, bögyözi változatai
Krisztus élete és tevékenysége, a helyi szent legendája és a Szent László legenda, Petőszinnye, Turócszentmárton, Csetnek, Gecefalva, Süveter, Rimabánya, Necpál
Szent László-legenda, Erdélyben a bögyözi, gelencei, maksai, erdőfülei, homoród-szentmártoni, bibarcfalvi, székelybesenyői, csíkszentmihályi, székelyderzsi, kilyéni ábrázolások,
A lőcsei Jakab-templom erkölcsnemesítő képsorai
A csíkszentsimoni freskó, a Felső-Tisza mente, a Nyírség leegyszerűsített itáliai előképei
A zselizi templom faliképei
Szent László téma freskói, Székelyderzs, Velemér, Bántornya, Mártonhely

A magyar gótikus könyvfestészet

A Vatikáni Kódex, részben Szentpéterváron

A Nekcsey-biblia

Vásári Miklós jogi könyvei

A Bécsi Képes Krónika

A magyarországi szárnyasoltárok

A garamszentbenedeki szárnyasoltár

Iparművészet:

A gótika során valamennyi iparművészeti ág önállósul, céhes iparrá válik. A **fa- és bútorművesség** szerkezetében és díszítőelemeiben a kor építészetéhez igazodik, a régi, kezdetleges bútorokat felváltják a faragott, vasalt, díszesebb holmik, mindenekelőtt a polgári otthonok bútorai, de például a templomi padok is, az ún. stallumok.

A **kerámia** elsősorban hasznos céloz, mázatlan és mázas padlótéglák, edények, domborműves mázas kályhacsempék vannak használatban.

A **textilművészet** fejlődött a legtöbbet a XIV-XV. századokban. Nemcsak a keleti és arab verseny, de a viszonylag gyorsan terjedő fonókerék és a többnyüstös, lábítószövőszék lehetővé teszik a hideg kő- és téglalakásokat melegebbé tevő faliszőnyegek – gobelinek – elterjedését. Persze csomózott szőnyeg is készül és kerül, keleti zsákmányként. A csak indás-leveles-virágos díszítésű faliszőnyeg neve **verdure**. Nincs mélysége a térnek, az alakokat nem egymás mögött, hanem egymás fölött helyezik el. A faliszőnyegek rajza lovagi vagy egyházi, anyaguk gyapjú-, selyem-, bársony-, ritkábban brokát. A társadalmi helyzettől függetlenül szokás a hímzés, egyik változatát „*point de Hongrie*”-nek – „magyar öltés”-nek nevezik.

A szobrászattal függ össze az **elefántcsontfaragás**. Tükör, fésű, doboz készül így, a viszonylag könnyen megmunkálható elefántcsontból domborműves dísz tárgyak készülnek.

Fejlett a kor **fém megmunkálása, ötvösművészete, ékszerészete**. A **fém megmunkálás** ládák, ajtózárok, ablakzárok, templomi csillárok, fém gyertyatartók készítésében merül ki (szép példája a berethalmi – ma Biertan, Románia – szász evangélikus vártemplom sekrestye-ajtójának zárja). Ritkább a félnemes fém feldolgozása – gótikus harang alig maradt ránk –, a nemesfém megmunkálásának viszont minden technikája elterjedt. A zománcozás divatja olyan jelentős, hogy Sienában felfedezik az áttetsző zománcot, elterjed a magyar technikává váló sodronyzománc, a francia **ötvösök** pedig „ronde-bosse” zománcokat készítenek. Ezüstből ereklyetartó hermák – mellszobor-alakú kegytárgyak –, ládák, keresztek készülnek, amelyeket a kor kiváló szobrászai készítenek (pl. SZENT LÁSZLÓ-herma, SZENT ERZSÉBET marburgi ládája, SZENT SIMEON zárai – ma Zadar, Horvátország – ezüstkoporsója stb.). Aranyból kelyheket készítenek (pl. SUKY BENEDEK kelyhe – Nemes-zsuk Kolozsvár mellett van – stb.), de világi domborművű fedeles kupák is szép számmal fordulnak elő az emléksanyagban.

Irodalom:

Mindenekelőtt az ún. **hősi énekek** őrizték meg a korai századok művészetét. Ezek valamilyen nagy történelmi esemény vagy kiemelkedő, történelmi személyiség köré szerveződött történetek, nem igazi irodalom, hanem annak nyersanyaga.

A német hősmonda-világ emlékei közül csak egy maradt ránk, a HILDEBRAND-töredék (800 k.), a kelta mondák közül inkább az ír-skót népköltészet hangulatát őrizték meg késői utánérzések, csak a kymriből maradt fenn az ARTUR-ciklus, az angolszász hősmondák igazi megtestesítője a BEOWULF (730 k.), a norvégeket-izlandiakat pedig sagáik képviselik ebben a társaságban. A finn Kalevala és az észti Kalevipoeg népköltészet, az orosz IGOR-ének hitelessége pedig most is vitatott.

Az egyházi irodalom 800-1100 között csak születőben van, olyan nagy személyiségek mint BEDA VENERABILIS (673-735), ALCUIN (735-804), EINHARD (k. 770-840) legfeljebb színezik, nem határozzák meg koruk írásosságát. Így van ez a X. századi „újjaszületéssel” is. EKKEHARD SZENT-GALLENI bencés, a cluny reformot követő SZENT ALEXIUS legendája, az ír szentek csodálatos történetei legfeljebb kedvet csinálhatnak az olvasáshoz.

Az igazi nagy kor ez után, a XI. sz. második felében következik be CLAIRVAUX-I SZENT BERNÁT (1090-1153), PIERRE ABÉLARD (1079-1142), a kialakuló keresztény mitológia, ASSISI SZENT FERENC (1181-1226), IACOBUS DE VORAGINE (1230?-98) legendái, az allegóriák – a Petrus Alphonsi Disciplina Clericalis, a Hét bölcs mester, a Gesta Romanorum – a szinte

mindenik felsorolttól – és másoktól – írt himnuszok egyszerre teológiai bölcselkedések és emberi érzelmek kifejeződései.

A világi irodalom elsőként a vitézi énekekben fejeződik ki, a francia ROLAND-énekben – megvan ennek és társainak a visszája is, a Pélérinage de Charlemagne –, a spanyol Cantar de Mio Cidben sőt a provanszál Mireioban stb. A **trubadúrok** – német nyelvterületen a **minnesängerek** – szerelmes dalokat énekelnek, legendák hősei, pl. JAUFRE RUDEL, GUILHEM DE CABESTANH, BETRTRAN DE BORN (1140?-1215), BERNARD DE VENTADORN († 1195), PEIRE VIDAL (†1205). Kiemelkednek a költőcskék közül WALTHER VON VOGELWEIDE (1180?-1230 k.), a falusias NEIDHART VON REUENTHAL (k. 1180-1250) és ULRICH VON LICHTENSTEIN (1227-76).

A lovagi epika nagy könyvei a SÁNDOR-monda – ez egy álkalliszthenészi legenda, amelyet a X. században fordítanak latinra –, a trójai háború története, az AENEIS átírása lovagi történetté, – forrásmunka majd HEINRICH VON VELDEKE számára –, ARTUR király és udvara történetei, a bretagnei kelta mondák – lovagi átköltésében fontos szerepe van CHRÉTIEN DE TROYESNEK (1160-1190) –, feladat jut olyan költőknek, mint WOLFRAM VON ESCHENBACH (1170-1220), GOTTFRIED VON STRASSBURG (szül. 1200 k.), a jeles népeposzok, mint a Nibelugen-Lied, a Kudrun-ének (1240 k.) szintén kedveltek. Szárazabb, ám tényszerűbb VILLEHARDOUINNAK (kb. 1150-1213) a IV. keresztes hadjáratról szóló emlékirata és JOINVILLE (1225-1317) SZENT LAJOS koráról szóló leírása.

Közben – az írás-olvasás minden előbbi kornál demokratikusabb – elterjedésével, a világi értelmiségi kialakulásával új olvasóréteg is jelentkezik, a polgárság. Ez először a kor lovagi irodalmát olvassa, sőt, írja (pl. JEHAN FROISSART, 1337-1404), más ugyanis nincs. Aztán megteremti saját irodalmát: a francia Rózsa regényét (GUILLAUME DE LORRIS, majd JEAN CLOPINEL DE MEUNG, KÉSŐBB JEAN DE MEUNG), megszületik az Ami és Amile, az Aucassin és Nicolette, kinevelődik az első angol költő, GEOFFREY CHAUCER (1340-1400), megszületik főműve, a Canterbury mesék és főként a francia FRANÇOIS DE MONTCORBIER, DES LOGES – ismertebb nevén FRANÇOIS VILLON (1431-1462) – lesz a gótikus polgári szaba(os)ság igazi megtestesítője.

A polgári, városi élet szüli a középkori színjátszást is. Forrása az istentisztelet. Ha a román kor fő drámai műfaja a műkedvelőktől előadott passió, ebbe – épp a közönség miatt – egyre több világi elem keveredik, a játék kikerül a templom elé, hivatásos vándorelőadókka, feldolgozzák a teljes Ó- és Újszövetséget, a szentek életét, a Szűzanya csodáit, sőt megjelennek az első teljesen világi boházatok is. Műfajok: misztériumok (Ó- és Újszövetségi történetek), mirákulumok (a szentek és Mária élete, csodái), önállósuló, vidám közjátékok, az ember erkölcsi fejlődését bemutató, tanító igyekezetű morality-playok (pl. a Ludus de Antichristo /1160/, Jeu de saint NICOLAS /JEHAN BODEL/, Öt bölcs és öt balga szűz, de Pierre Pathelin és Everyman stb.)

Tánc:

Füzér- és körtáncok divatosak, elkülönül az udvari – finomkodó – és népi tánc, bár az udvarokban járják az *estampida* nevű lassú tánc mellett a *saltarello* nevű, paraszti közegeben is elterjedt táncot. Később ez utóbbit a *courante* és a *gagliarda* váltja fel, két, szintén háromnegyedes lüktetésű tánc, amelyek később a szimfonikus zene műfajaiként élnek a köztudatban.

A XIV. századtól kezdve a színpadi játékokból, karneválokból, a főúri ünnepségek táncaiból, a nép táncaiból megszületik a színpadi táncművészet.

AZ ÚJJÁSZÜLETÉS MŰVÉSZE

XIV-XVI. sz.

Háttér, vallás:

Tulajdonképpen már a XIV. század Európájában, pontosabban az 1300-as évek Itáliájában elkezdődik valami, ami a társadalmi nagycsoportok belső mozgása iránt érdeklődő figyelmét fölkeltheti: ahelyett, hogy a városlakók királyaik, hercegeik, grófjaik, báróik vezetése alatt egymásra acsarkodnának, kényelmesebben akarnak élni. Ennek végső soron a pénz az oka: pénzzel vették meg háborúzó, tehát anyagiakban szűkölködő volt hatalmasaiktól a szabadságukat, a pénz biztosítja, hogy az itáliai polgár olyan kényelmesen él városában, mint volt kényura fellelővárában, s oda tud figyelni egyebekre is, nem csupán pusztán élet-körülményeire.

A **reneszánsz, mint eszme**, újjászületést jelent, az Itáliában még romként közvetlenül érzékelhető rómaiság, a klasszicitás újjáélesztését a „*barbár*” gótikával szemben. Másfelől a középkor kinyilatkoztatásos gondolkodását, „*a mester mondja*” felváltja a városi polgár racionális „*miért?*”-je.

A **humanizmus** eszményképe a XIV-XV. század olasz kereskedő nagypolgárságának szellemi arca. Ez a felszabadult, vallásilag semleges, az élet gyönyöreire fogékony ember. Nem gátlástalan, de fékei mások, mint a korábbi emberé. „...*humani nihi a me alienum puto*”, hozzávetőleg „*semmi emberi nem idegen tőlem*”.

A reneszánsz fogalma GIORGIO VASARI alkotása, ő úgy nyúl vissza a múlthoz, mint egy méltatlanul elfeledett korhoz, s úgy dialogizál vele, hogy közben keresi az új kibontásának lehetőségét. A bölcsek kövének keresése közben megszületik a kémia és egyáltalán a természettudományos gondolkodás. VERGILIUST olvassák, és közben megszületik a modern irodalom... Keresztények, de a hatalmat, a pompát, az élvezetet részesítik előnyben. Az egyház a legnagyobb földesúr a királyok után. És még sorolhatnánk a kor ellentmondásait, de nem tesszük. Ugyanis ebből születik a modern Európa.

A mind erősebb polgárság a személyes fizikai szabadság megszerzése után az eszmei hatalom megszerzését is célul tűzte ki. Ebben sokat segített az, hogy egy, a koraközépkorban kialakult intézménnyel, a hűbéri viszonyokat leképező, a hatalomért folyó meggyengült egyházzal került szembe.

Vigyázat: ez a polgárság korántsem Isten-tagadó! Bizonyosság rá megannyi templom-építkezés, szerzetesrend-alapítás. Sőt, maga a Reformáció. Ám Isten mellett ő, az Ember is elfér. És ez különbözteti meg előző korok emberétől. Az a kérdés, hogy egyfelől ő is meglegyen Isten mellett, másrészt a pénz embere, az aki ismeri az anyagiak hatalmát, olcsó, beleszólást engedő egyházat szeretne...

A **német reformáció** ürügyét érdekes módon a római régi SZENT PÉTER templom helyet építendő templom költségeinek összekalapozása érdekében egy, még 1506-ban kimondott, 1514-ben megismételt felhívás szolgáltatta. Ennek német államokbeli fele haszna ALBRECHT brandenburgi érseket illette volna, aki HANS TETZEL domonkosrendi szerzetest bízta meg a búcsú kihirdetésével. Mivel a templom – és az érsek – javára adakozók teljes búcsúban részesültek, sőt, a búcsúban másnak, még halottaknak is lehetett – anyagiak ellenében – részesülnie, MARTIN LUTHER ágostonrendi szerzetes, wittenbergi egyetemi tanár 1517 október 31-én a helyi vártemplom kapujára kifüggesztette híres 95 pontos követelését, amelyben tiltakozott a búcsúval kapcsolatos anyagi visszaélések ellen, kétségbe vonta a pápa bűnbocsánati jogát, s egyáltalán, felelősségre vonta őt. TETZEL ellentételei, LUTHER válasza a szerzetes pápai kiközösítését vonta maga után, majd LUTHER szakítását az egyházzal, 1520 december 10-én. 1521 februárjában LUTHERT a wormszi birodalmi gyűlés előtt tanításainak visszavonására szólítják föl. Hogy nem engedelmeskedik, a wormszi ediktum kibocsátása következtében

akárki megölheti. BÖLCS FRIGYES szász választófejedelem Wartburg várában látszatra fogságban tartja. Itt kezdi német nyelvre fordítani a Bibliát, megvetve ezzel a német irodalmi nyelv alapját. Közben bár a pápák sürgetik a wormsí ediktum végrehajtását, a lutheri eszmék gyorsan terjednek. 1529-ben a speyeri birodalmi gyűlésen a katolikus fejedelmek kimondják, hogy egy közeli zsinat összehívásáig LUTHER és hívei gyakorolhatják, de nem terjeszthetik hitüket. LUTHER hívei „**protestálnak**”, azóta hívják a reformáció különböző árnyalatainak képviselőit **protestánsoknak**.

Az 1530-ban összehívott augsburgi birodalmi gyűlésen LUTHER hívei – maga LUTHER ki lévén átkozva, nem vehetett részt a gyűlésen – előterjesztik PHILIPP MELANCHTON ágostai hitvallását, amit a katolikusok nem fogadnak el. A LUTHER-hívek a schmalkaldeni szövetségbe tömörülnek, elfoglalják az egyházi birtokokat. V. KÁROLY 1547-ben legyőzi őket a mühlbergi csatában, mire a schmalkaldeni szövetség német fejedelmei II. HENRIK francia királlyal szövetségben kényszerítik a császárt a passauai egyezmény aláírására. Az 1555. évi augsburgi birodalmi gyűlésen aztán megkötik a vallásbékét. Ennek értelmében a két hit követői kötelesek egymással békében élni, a protestánsok megtarthatják az elfoglalt katolikus birtokokat, de a foglalásokat nem szabad folytatni, a nép a fejedelmek vallását kell, hogy kövesse vagy elvándorolhat, az áttérő katolikus pap állását és birtokát veszíti.

Az ágostai hitvallás főbb tanításai: az emberi természet ez eredeti bűn következtében megromlott, az ember szabad akarata ezzel kapcsolatban elveszett. Az ember megigazulását és üdvösségét kizárólag a hit szerezheti és adhatja meg, ez viszont Isten ingyen ajándéka. Csak két szentség van, *a keresztség* és *az úrvacsora*, ez utóbbinak a vétele pillanatában JÉZUS KRISZTUS valóságosan is jelen van. A hit egyetlen forrása a Biblia, amelynek egyetlen magyarázója a Szentlélek, amely a Biblia olvasóit megvilágosítja. Istennel mindenki maga teremtet kapcsolat, fölösleges tehát az egyházi hierarchia, az egyház a választottak láthatatlan gyülekezete, a helyi egyházak legfőbb világi felügyelője a fejedelem, egyházi vezetője a fejedelmektől kinevezett szuperintendens.

THOMAS MÜNZER zwickaui – Thüringia – pap még LUTHER mozgalma előtt csatlakozik az ún. **anabaptisták** – *újrakeresztelők* – chiliasztikus-kommunistikus mozgalmához, akik várják KRISZTUS királyságát, kizárólag a Bibliából kiolvasható igazságokat hajlandók elismerni, és csak a felnőttek megkeresztelését fogadják el. Előbb LUTHERT támogatja, 1521-től azonban radikalizálódik, a császár, a pápa, a fejedelmek, egyáltalán, a hatalmasok ellen izgat. A kitörő nagy német parasztháború (1524-25) során a Frankhausen melletti csatában HESSENI FÜLÖP örgróf fogságába esik, aki kivégezteti. A Münsterben 1534-35 folyamán „*Sion új országát*” megalakító anabaptisták LEYDENI JÁNOS vezetésével 16 hónapig állják az ostromot, de a város püspöke elfoglalja Münster, és a felkelők zömét kivégezteti. LUTHER maga nem csatlakozik az anabaptistákhoz, irányzatukat elveti a parasztháborúval együtt.

A lutheri mozgalom svájci ágának első kiemelkedő alakja ULRICH ZWINGLI zürichi lelkész. Ő először csak a pápa svájci katonaállítása ellen tiltakozik. Az 1529-31-ben lezajlott, katolikusok és reformálódók közötti fegyveres harcban a zürichiek vereséget szenvednek, ZWINGLI a kappelni vereségben elesik, hívei azonban, az itt kötött béke értelmében megtarthatják hitüket és egyházszervezetüket, amit nem a püspök, hanem a városi tanács vezet.

ZWINGLI **felfogása** alapján minden Isten akaratából történik, így a Rossz is. Emiatt tulajdonképpen nincs bűn, nem kell a bűnbocsánat. Az egyház a kiválasztottaké, istentisztelete prédikáció és úrvacsoraosztás.

A bázeli teológusok ZWINGLI szellemében, az **Első helvét hitvallás** tételeiben foglalják össze az úrvacsoráról szóló tanításokat. Heves lutheri támadás a válasz. A svájci reformáció a genfi prédikátor, JEAN CALVIN vezetése alá kerül. A még 1536-ban Bázelen a reformáció alapelveit könyvben kiadó prédikátort 1538-ban ugyan elűzték a genfiak, 1541-ben azonban visszahívták és a város a reformáció egyik központjává vált.

A kálvini tanítás lényege: Isten a világmindenség, tehát az emberiségnek is korlátlan ura, aki minden embernek még születése előtt elöntötte a sorsát, hogy a mennyekbe vagy a pokolba jut. Az ember minden cselekedete belső szükséglet és isteni kegyelem következménye, így a külső kényszertől mentes és szabad. A megigazulás alapja a hit és a kiválasztás tényébe vetett bizalom. Csak két szentség van, a *keresztség* és az *úrvacsora*, ez utóbbiban KRISZTUS jelen van, a mennyországban levő testének ereje és kegyelme által, amiben csak a kiválasztottak részesednek. Az egyház láthatatlan, tagjai csak a kiválasztottak, de a kiválasztottságról senki meg nem bizonyosodhat, ennek jelei nem csalhatatlanok. A zsarnokot elkergetni vagy megölni nem bűn, a földön elért sikerek a kiválasztottság jelei lehetnek.

E két utóbbi tétel meredeken új és a polgárság gondolatvilágában gyökerezik; az uralkodó nem Isten kegyelméből uralkodik, így alkalmi leváltása nem bűn, mint ahogy nem bűn vagy szegény a vagyonosodás sem. A polgárság eszmevilágában gyökerezett az istentisztelet egyszerűsége is: éneklés, ima, prédikáció, mint ahogy a templom – amiatt, hogy elvetette MÁRIA és a szentek kultuszát – egyszerű, dísztelen lett. Végül, de nem utolsó sorban a presbiterek korlátozó hatalma, a lelkész nem liturgikus ügyeibe való beleszólási joguk szintén polgári vívmány. Az más kérdés, hogy a genfi presbitérium világi ügyekbe is beleszólt. CALVIN jogot formált arra, hogy a tanításától eltérőket megbüntesse, így esik, hogy az antitrinitárius MIGUEL SERVET előbb calvini feljelentés okán az inkvizíciós foglya, majd onnan megszökve, genfi rab lesz, hogy végül 1553-ban protestáns máglyán fejezze be az életét.

A kálvinizmus csakhamar felülkerekedett a zwingliánus irányzaton. 1549-ben meg egyeztek az úrvacsora, 1554-ben pedig a predestináció vitás kérdéseiben, a **Második helvét hitvallást** pedig mindkét felfogás hívei elfogadták.

A keresztény dogmarendszer maradéktalan racionalizálását az **antitrinitáriusok** kísérelték meg. A spanyol MIGUEL SERVET és az olasz VALENTINUS GENTILE tételei alapján – mindkettejüket, mint eretnekeket kivégezték – a két SOCINI – nagybácsi és unokaöcs, LAELIUS († 1562) és FAUSTUS († 1604) – foglalta egységbe.

Fontosabb tanításaik: Isten egyedi létező, KRISZTUS Isten küldötte, ember, akit Mária szült. A Biblia tanításait a józan ész kritikájával kell tudomásul venni, ami az ésszel ellenkezik, nem Isten tanítása. Az antitrinitáriusokéhoz hasonló tanítások már a keresztény ókorban léteztek, ilyen volt az ariánusok tanítása. Az Itáliából Svájcba, majd Lengyelországba menekülő SOCINIK felfogását az erdélyi DÁVID FERENC – HERTEL DÁVID – fejleszti hitté, ugyan-csak ő az ezt a felfogást valló unitárius egyház, a protestánsizmus legradikálisabb ága megalapozója.

Franciaországban főként a valdensek utódai, de még a polgárosodó társadalmi rétegek és az uralkodótól függetlenedni akaró főnemesség között is terjedt a protestánsizmus kálvini ága. Ottani nevük **hugenotta**. A hugenották templomokat, kolostorokat támadtak meg, válaszul a katolikusok 1562-ben 62 hugenottát öltek meg Vassyban. A két fél közötti háborút spanyol és pápai, illetve német és angol támogatás szította és Saint-Germainban, a 1557-es békével ért átmeneti véget, amelynek eredményeképpen a hugenották vallásszabadságot és négy várat kaptak, de a fia, IX. KÁROLY (király volt 1560-1574 között) helyett uralkodó MEDICI KATALIN, félve a protestáns COLIGNY admirálisnak a királyra gyakorolt befolyásától, előbb sikertelen merényletet kíséreltet meg ellene, majd 1752 augusztus 23-án, SZENT BERTALAN éjszakáján legyilkoltatja a Párizsba gyűlt vagy ott élő több ezer hugenottát.

Az újra kirobbanó háborúban az új uralkodó, III. HENRIK (uralkodott 1574-89 között) a hugenottákat támogatja. A katolikusok létrehozzák a Szent Ligát, amely a trónutódlás kapcsán nem a királytól kijelölt – és protestáns – BOURBON HENRIKET támogatják, akit a pápa is kizár a trónutódlásból. III. HENRIK megöleti a katolikusok vezérét, GUISE HENRIK herceget, maga is a hugenották mellé áll, de AMBROISE PARÉ domonkos rendi – dömés – szerzetes sikeres merényletben megöli. Utóda a hugenotta BOURBON HENRIK (IV. HENRIK néven uralkodott

1589-1610 között), aki 1593-ban áttérve, megszerzi a Szent Liga támogatását – „*Párizs megér egy misét*” – jelszóval. A katolizáló király az ellene lázadó hugenottákat a vallásszabadságot biztosító nantesi ediktummal (1598) nyeri meg. A megszilárduló királyi hatalom csak XIII. LAJOS (király volt 1610-43 között) és RICHELIEU bíboros idejében számol le végleg a protestánsokkal, kiváltságait megszüntetve, kizárólag a vallásszabadságot biztosítva számukra a nimesi ediktumban (1529). XIV. LAJOS (a NAPKIRÁLY, uralkodott 1643-1715 között) aztán a vallásszabadságot is visszavonja (1685), a katolikus hitet államvallássá teszi, a hugenottákat pedig emigrációba kényszeríti.

Az **angol reformáció** VIII. HENRIK nevéhez kötődik (uralkodó 1509-1547 között). Ő előbb A *hit védője* címet kapja X. LEÓTÓL (pápa volt 1513-21 között), de, hogy hiába kéri ennek utódától, VII. KELEMENTŐL (pápa volt 1523--34 között), hogy semmisítse meg ARAGONIAI KATALINNAK kötött házasságát, 1534 november 3-án parlamenti határozatban mondatja ki, hogy az angol egyház feje a mindenkori angol király, nem pedig a pápa. Közben változatlanul hagyja a tanítást, a liturgiát és az egyházszervezetet

Utóda, VI. EDWARD alatt (király volt 1547-53) kezdődik erővel az angol egyház kálvini reformja, s ha utóda, a „*véres*” MÁRIA (uralkodik 1553-1558 között) ugyanilyen erővel igyekszik a katolikus vallást restaurálni, halála után I. ERZSÉBET (uralkodik 1558-1603 között) visszaállítja a protestantizált anglikán államegyházat, elkészítetteti annak 39 pontból álló hitvallását (1571) és tüzzel-vassal terjeszti a katolikus vallás rovására az anglikán hitet.

Mivel a 39 hitvallási paragrafusban keverednek a katolikus és kálvini tanítások – episzkopális egyház, papok és diakónusok rendjei, de csak két szentség, a keresztség és az úrvacsora, a mise, a tisztítótűz dogmája, a szentek és az ereklyék tiszteletének elvetése, nem utolsósorban a pápai primátus helyett a király mint egyházfő elfogadása stb. – az mind a katolikusok, mind az angol kálvinisták, a puritánok rosszallását kiváltja. ROBERT BROWN vezetésével államilag üldözött, magát **independensnek** nevező disszidens mozgalom alakul, vakbuzgó kálvinistákból, akik maguk választják papjaikat, szabják meg hitelveiket, nem fogadják el a presbiterek intézményét, elutasítják a zsinatot.

A **Skóciában** 1560-tól érvényes törvény értelmében az országban a kálvini hitvallást és egyházalkotmányt fogadják el, **Írország** lakossága viszont OLIVER CROMWELL terrorja és a katolikusok üldözése ellenére megmarad eredeti vallása mellett.

A **hitújítás eszméi Németország több mint felében, Svájcban, Angliában, Németalföldön, Dániában, a skandináv félszigeten, a balti államokban, Magyarországon és Erdélyben, Csehországban hódítottak**, tömegeket hódítva el a római katolikus egyháztól. Ugyanakkor nem sikerült teret hódítania az ortodoxok körében. A római katolikus egyház versenyhelyzetben találta magát és kénytelen volt a megújulást eredményező belső reformokat hozni.

A reformokat a **tridenti zsinaton** (1545-63) fogalmazták meg. A zsinat magáévá tette a nicea-konstantinápolyi hitvallást, a Szentírást – 45 kanonizált ótestamentumi, 27 újtestamentumi könyvet, a Vulgata fordításában –, ezeket jelölte meg a kinyilatkoztatás forrásaként. Leszögezi, hogy ÁDÁM bűne minden emberre átszállt s így az emberiség megváltásra szorul, a megváltó KRISZTUS, akinek a kegyelméből az ember képes a megigazulásra, a szabad akarat működése és a jócselekedetek révén. Hét szentség van, a **keresztség, bérmlás, az oltári szentség, a bűnbánat szentsége, az utolsó kenet, egyházi rend, házasság** szentségei. Külön foglalkozott a zsinat az oltári szentség kérdésével, mint KRISZTUS testének és vérének jelenlétével. Az átváltozás a misében jön létre, amely KRISZTUS kereszttáldozatának a megújítása.

A zsinat legtöbb reformja a **papság életmódját** szabályozta. Ezek szerint mind a főpapok, mind az alsó papság köteles székhelyén tartózkodni, papi ruhát viselni, méltó életmódot folytatni, a püspököket kötelezték a vizitációra, a zsinatok összehívására és megtartására, a plébánosokat a misézésre, prédikálásra és hitoktatásra, a szerzeteseket fogadalmuk és a klauzura megtartására.

A zsinat meghatározta a **papnevelés rendjét, módját**, időtartamát, a papi vizsga mikéntjét. Eltörölte a búcsúcédulák árusítását, meghatározták a házasság érvényességének feltételeit. Elkészül a zsinat minden határozatát tartalmazó **tridenti hitvallás**, amire minden, az egyházba lépő személynek fel kellett esküdnie a zsinati határozatok végrehajtását a felállított zsinati kongregáció ellenőrizte, új liturgikus könyvek segítségével szabályozták az istentiszteletek tartását, új katekizmust alkottak, összeállították a tiltott könyvek jegyzékét, kinevezték az új inkvizíció és az új egyházkormányzatot.

A protestánsok természetesen nem fogadták el a zsinat határozatait, ezzel nyilvánvalóvá téve az egyházszakadást. A tridenti zsinat természetes reakció volt mindarra, amit a reformáció eredményezett. Szemben a polgárság igényeinek megfelelő, olcsóbb, a beleszólást bizonyos körben lehetővé, sőt kötelezővé tevő, modernebb, tanultabb protestáns egyházakkal, a katolikus egyház tisztázta hittételeit, liturgiáját, alkalmazottainak és híveinek magatartását, meghatározta önmagát, magyarul: korszerűsödött, versenyképessé vált a későbbi vetélytársakkal szemben. Sőt, ellentámadásba lendült. Az ún. **ellenreformációval** megpróbálta visszahódítani elvesztett hadállásait és ebben felhasznált minden eszközt: a kedvezményezett helyzetét Európa nagyhatalmai mellett, államvallás-jellegét a legfontosabb nyugat-európai államokban, az inkvizíciót és a melléje állt uralkodók fegyveres hatalmát, olyan célzott fegyvereket, mint az újonnan, a versenyhelyzet miatt létesített vagy átalakított szerzetesrendek mint a **jezsuiták, a kegyesrendiek, az irgalmasrendiek, a kapucinusok, a lazaristák, az irgalmasnővérek, az angolkisasszonyok, a jezsuitákon kívül megannyi karitációs és oktatórend**. A **protestáns iskolarendszerrel** – a városi humanista iskolával és a falusi – gyakorlatilag írni-olvasni tanító – népiskolákkal **saját**, a jezsuiták, később a kegyesrendiek vezetése alatt álló – elitképző – pl. Ausztriában a *Ratio Studiorum* 1599-es szabályzata szerint **működő iskoláikat állították szembe**, és megváltoztatva, **megújítva a papnevelés rendszerét**, a századfordulóra **egy hatalmas tudatában levő**, a protestáns keresztényekkel és az ortodoxiával szembenálló, a más hitűekkel szemben **intoleráns katolikus egyházzal** találja magát szemben az alakulóban levő polgári világ.

Építkezés:

Jellemzői:

- a vízszintes vonal hangsúlyozása
- egyensúly
- a vonalak és tömegek harmóniájának keresése
- a formák egymás mellé rendelése
- egységes téralakítás
- tiszta felépítés
- ahol lehet, szimmetria

Anyagok: *fa, kő, égetett, tömör, mázatlan agyagtégla, cserép, parketta, padlódeszka.*

Lakás: a falusi jobbágyház olyan marad, mint korábban. Egy-, ritkábban többszortatú, zsúpfedeles nagycsaládi porta. Városon a nagycsaládi, földszintes, Nyugat-Európában pártadíszes nagycsaládi emeletes ház a szokásos, viszonylagos kényelmi berendezésekkel. Amsterdamban, egyáltalán Hollandiában, az itáliai és főképp a Hansa városokban – Danzig, Bremen, Lübeck, Hannover, Hildesheim, Braunschweig, Hameln, Augsburg, Nürnberg, Breslau, Görlitz, Bautzen stb. – vannak ilyen lakóépületek.

Kultikus épületek és paloták: a reneszánsz a XV. századi Itáliájára jellemző, és **inkább külsőségekben nyilvánult meg**. Központos, görög kereszt formájú, esetenként kilencosztatú templomterek épülnek. A hosszaház templom olyan, mint a gótikus, a centrális

térképezés nehezen békül a liturgikus kívánalmakkal. A már kötelező retabló legtöbbször olajfestmény. Megjelenik a **gyóntatószék**, ami stílusban alkalmazkodik a korhoz.

A **palota** korántse ritka, főképp Itáliában, ahol a városokban, de azokon kívül is, főképp a módosak vagy rangosak igyekeztek lakásaikkal is kifejezni eltérésüket a mindennapi embertől. A firenzei PITTIIK bele is buktak palotájuk építésébe... Gyakorlatban a homlokzat, pontosabban annak textúrája, az épületek alaprajza reneszánsz, kifejezik koruk lényegét: kényelmesen élni. Zárt udvar, kis bejárat, egyszerű lépcsős feljáró, kőbábos korlát, viszonylag kis szobák, kő- és gipsz díszítőelemek jellemzik. Gyakorlatilag minden jobb reneszánsz építész épít palotát, falusi villát. Mintájuk antik, anélkül, hogy az ókor épületeit utánoznák.

Itália: a stílus építészeti kezdetei Itáliában FILIPPO BRUNELLESCHHOZ (1377-1446) kötődnek. Eredetileg ötvösnek tanult, de már 1404-ben pályázik a Battistero kapujának domborművével. Kizsúrizik. Több sikere van 1418-ban a székesegyház kupolájának pályázatával. Ezt megnyeri. Körülbelül ezzel egy időben kezdi meg a városi Lelenház, az Ospedale degli Innocenti építését is. Ez az első igazi reneszánsz palotája. Ő a SAN LORENZO (1461) és a Santo Spirito (1433-80) templomok tervezője is. Alaprajzain a négyzetből indul ki, ezeket szerkeszti hálává, fedi keresztboltozattal vagy kupolával.

Gyakorlatban a PAZZI-kápolnával (1430) és a SANTA MARIA degli Angeli-templommal „fut” be, amelyeknél felveti a központi tér problémáját. Mint palotaépítőt a BUSINI, a BARDI-CANIGLIANI paloták, illetve a Palazzo di Parte Guelfa homlokzata jellemzi. Sok épületét csak tanítványai fejezik be.

A számtalan firenzei építész-képzőművész közül az új stílust műveli MICHELOZZO DI BARTOLOMMEO (1396-1472, jó szobrász és a Villa Careggi – MEDICI-nyaraló –, a SAN MARCO első és A Santa Croce második udvarának, valamint a firenzei MEDICI-palotának az építője) és BENEDETTO DI MAIANO (arezzoi karmelita templom), de igazából LEONE BATTISTA ALBERTI munkásságával kezdődik a stílus szakszerű elméleti tanulmányozása. Ő papként, tudósként él a MEDICIEK udvarában, a nemrég felfedezett VITRUVIUST tanulmányozza, újratervezi Riminiben a SAN FRANCESCO-templomot, ő a fényes Rucellai-palota tervezője és kivitelezője – a kereskedő szívesen dolgoztat a MEDICI polgár-hercegek kedvelt és sikeres építésével –, a SAN PANCRAZIO-templom bejárata pedig már csak ókori elemekből áll. Mikor a pápa meghívja a római SZENT PÉTER-templom újjáépítése tervezésére és vezetésére, meghal. Ám munkájából még évekig élnek az utódok (lásd Palazzo Venezia, 1455, Palazzo GIRAUD-TORLONIA (1496 u.), Cancellaria (1480 k. stb.). Több mint bizonyos, hogy ő tervezte a PITTII-palotát (1458-1550) is.

Kiváló, ALBERTIHEZ mérhető építész még Firenzében a dalmata LUCIANO LAURANA (urbinoi hercegi palota, pesaroi Palazzo Prefettizio stb.).

Velencében felépül a SFORZA-hercegek palotája (id. BARTOLOMMEO BUON, Bergamo, 1457), befejezik a Doge-palotát (ANTONIO RIZZO, Verona, 1468-tól, PIETRO LOMBARDO, 1499-től), több épületet emel a bergamoi MORO CODUCCI (SAN ZACCARIA-templom), G. GRIGI, G. SPAVENTO (SAN SALVATORE-templom), A. SCARPAGNINO (SAN FANTINO-templom). Jelentős még a LOMBARDO építészcsalád (Santa Maria dei Miracoli-templom, 1481). CODUCCI és a LOMBARDOK együtt építik a Scuola di SAN ROCCO és a Scuola di SAN MARCO, amelyek céhek székházai. Épülnek paloták is (pl. Palazzo DORIO, 1480, Palazzo dei Cammerlenghi, 1500, Palazzo ANGARANI, Palazzo CONTARINI, Palazzo VENDRAMIN CALERGI stb.). A LOMBARDOK még 100 évvel később is uralják Velence és környéke építészetét (pl. Belluno, székesegyház, TULLIO, 1517, Treviso, székesegyház, PIETRO, 1500, Cividale, székesegyház, PIETRO, 1502 stb.).

Milanóban 1451 után ANTONIO AVERLINO – FILARETE – (1400?-1469, fejedelmi várkastély, Ospedale Maggiore), utána GIUNIFORTE SOLARI (paviai Certosa, befejezi GIOVANNI OMODEO), aztán DONATO BRAMANTE (1444-1514, milanói MÁRIA-kápolna, 1472, milanói SANTA MARIA della Grazie-templom kereszthajója és szentélye, 1492-97, SAN AMBROGIO-

templom melletti oszlopcsarnok, majd római – pápai – meghívásra SAN DAMASO-templom és a PALAZZO CAPRINI, két vatikáni udvara, amit már más fejez be, egy kolostorudvar és az Il Tempietto kerek kápolnája).Tanítványai kezén aztán elsikkad művészete.

Firenzében ALBERTI örökségét a SANGALLOK viszik tovább. GIULIANI (dóm, pratoi Madonna delle Carceri-templom, firenzei San Spirito-templom sekrestyéje, SANTA MARIA MADDALENA dei Pazzi kolostor-udvara, MEDICIEK Poggio d’Acajano-i villája stb.), ANTONIO (montepulcianoi SAN BIAGIO-templom, ugyanott és Montesansovinoban egy-egy palota, Arezzóban a SANTA MARIA Annunziata-templom), az ifjabb ANTONIO (LINOTTA-palota, Palazzo di Banco di San Spirito, Madonna di Loretto-templom, FARNESE-hercegek palotája stb.)

Rómában minden figyelmet az új SZENT PÉTER-bazilika építése kötne le, ha a kijelölt építészek nem halnának sorra: SANGALLO, BRAMANTE. Következik BALDASARE PERUZZI (1481-1536, BRAMANTE-tanítvány, talán a legtehetségesebb, lásd sienai, bolognai, római palotáit), majd RAFFAELLO, aki szintén meghal. Sőt, az utód is, ifjabb ANTONIO DA SANGALLO. Aztán MICHELANGELO BUONAROTTI következik. Neki nem ez az első építészeti megbízatása. Még 1521-ben Firenzében megépíti a SAN LORENZO sírkápolnáját, benne a MEDICIK síremlékeivel, két évvel később megépíti a Laurenzianát, a MEDICI-könyvtárat, 1538 táján kiképezi a római Capitolium-teret, miközben átépít és megépít sok mindent. Nem véletlenül kapja tehát a megbízatást. Javarészt el is készül vele haláláig. A kupola bordás süvegét viszont GIACOMO DELLA PORTA boltozza be MICHELANGELO tervei szerint, a főhomlokzat helyett pedig CARLO MODENA tervez és épít hosszhajót és homlokzatot.

Észak-Olaszországban ANDREA PALLADIO (1518-1580, vicenzai bazilika, SAN GIORGIO Maggiore, Redentore, mindkettő Velencében, a SAN FRANCISCO della Vigna homlokzata uo., paloták Vicenzában, villák ennek környékén, vicenzai Teatro Olimpico stb.) Életművét tanítványa VINCENZO SCAMOZZI adta ki.

Franciaországban a reneszánsznak a kastélyépítésben volt nagyobb hatása. Jelentős reneszánsz építők PIERRE LESCOT (Louvre udvari homlokzata, Ligneris-palota /Musée CARNAVALET/, Fontaine des Innocents stb.), PHILIBERT DELORME (Tuileriák, Párizs, I. FERENC síremléke, SAINT DENIS, kastély, Anet, bálterem, Fontainebleu, kastély) és JEAN BULLANT (kastélyok Fère en Tardenois, Écouen, Chantilly-i Châtelet.)

Németországban elsősorban polgárházak középtípusok képviselik a reneszánsz építkezést. Kivétel a heidelbergi vár – egyik fele, az OTTO-HEINRICH szárny XVI. századi, a FRIEDRICHSHAUS XVII. századbeli. Természetesen Stuttgart, Aschaffenburg, Landshut, Tübingen, Brieg, az osztrák-cseh Spittal, a prágai Hrad, Drezda, Torgau, Wismar várai vagy kastélyai ettől még szép reneszánsz alkotások.

Spanyolországban a reneszánsz alig érzik. DIEGO DE SILOE (†1526), a salamancai COVARRUBIAS, DIEGO DI RIAÑO, JUAN BAUTISTA DE TOLEDO, JUAN HERRERA (ez utóbbi kettő az Escorial alkotója).

Angliában a reneszánsz építészettét TUDOR-stílusnak nevezik. Pár kastély, néhány polgárház és középület képviseli, eltekintve az oxfordi Bodleiana épületétől.

Németalföld akár Németország, reneszánsz polgári épületekkel van tele (pl. Amszterdam, Zwolle, Kampen stb.). Pártázatos – mára már komfortosított – emeletes polgárházak, városházák, céh-székhelyek, raktárak, börzék jelzik, különösen Hollandiában erős hagyományai vannak a polgári önszerveződésnek.

Skandináviában néhány palota-részlet, pár templom, néhány vár és kastély jelzi, hogy egyszer volt egy reneszánsz. Általában külföldiek kezét dicséri, a PAHR-testvéreket, PAUL SCHÜTZÖT, PAUL RICHTERT Németországból, WILHELM BOYENST és ARENDT DE ROYT Németalföldről stb.

Oroszországból egyetlen jelentős reneszánsz épületet említhetünk, a moszkvai Uszpenskij-székesegyházat (XV-XVI. sz. fordulója, ARISTOTILE FIORAVANTE)

Magyarországon a budai vár fejlesztése, MÁTYÁS visegrádi nyaralópalotája jelentősek.

Katonai építkezések: válságban vannak. A tűzfegyverek megjelenése és rohamos fejlődése akadályozza a hagyományos vártípusok alakulását, tulajdonképpen a régi haditechnikát csak toldozni-foltozni lehet. Szépülnek, kényelmesebbé válnak viszont a lakóvárak, pl. Azay le Rideau, Chaumont, Chenonceau, majd a két legszebb, Chambord és Blois Franciaországban, Heidelberg és Nürnberg Németországban, Krakkó, Wawel, Lengyelország stb.

Emlékművek: nem igazán jellemzők.

Településrendezés: a városok általában a fallal megerősített plébániatemplom köré épültek. A város centrális település, főutcákkal, ezekre nyíló mellékutcákkal, sikátorokkal, általában kövezettel, csatonázatlanul, kényelmi berendezések nélkül. Van viszont beavatkozó – lebontató, átépítő – településszépítés Itáliában, a városokban (pl. Róma).

Középületek: városházák, pl. Augsburg, Görlitz, Rothenburg, Altenburg, Brassó (ma Braşov, Románia), Posen (ma Poznan, Lengyelország), Sevilla, Baeza, Xeres, Leyden, Haarlem, Hoorn, Delft stb., céhek székházai, kereskedelmi csarnokok (pl. Hildesheim, Braunschweig, Augsburg, Posen, Haarlem, Groningen, Alkmaar stb.). iskolák, egyetemek (pl. alcalai kollégium, salamancai egyetem homlokzata, mindkettő Spanyolország, stb.)

Épületszerkezetek: a **térlefedés** boltozások. Ismerik a keresztboltozatot, csehsüveg-boltozatot, kolostorboltozatot, tükör- és teknőboltozatot, többféle kupolát, csegellyel, tamburral, cikkelyekkel stb. **Alátámasztás és megtámasztás** oszlopokkal, pilaszterekkel (a falból kiemelkedő, lábazatos és fejezetes pillér). **Díszítés:** kulisszahomlokzattal, kőbábs korláttal, attikával (a párkány fölötti, mellvéd-szerű fal), gyámkövekkel, konzolokkal, gipszstukkóval (köztük puttók, koszorúk, rozetták stb.), épületszobrokkal, (pl. kő-delfinekkal), loggiákkal (zárt erkélyekkel) stb. pártázatokkal, festéssel, főként sgrafittoval, mázas csempével, téglával.

NÉHÁNY HÍRES RENESZÁNSZ ÉPÜLET

Danzig, Bremen, Lübeck, Hannover, Hildesheim, Braunschweig, Hameln, Augsburg, Nürnberg, Breslau, Görlitz, Bautzen polgárházai

Itália

Ospedale degli Innocenti, San Lorenzo, Santo Spirito templomok, Pazzi-kápolna, Santa Maria degli Angeli-templom, Busini, Bardi-Canigliani paloták, a Palazzo di Parte Guelfa homlokzata (mind Firenze), Filippo Brunellesco

Villa Careggi, a San Marco első, a Santa Croce második udvara és a Medici-palota, (mind Firenze), Michelozzo di Bartolommeo

Karmelita templom, Arezzo, Benedeto di Maiano

San Francesco-templom, Rimini, Rucellai-palota, San Pancrazio-templom bejárata, Pitti-palota, (mind Firenze), Leone Battista Alberti

Luciano Laurana, Hercegi palota, Urbino, Palazzo Prefettizio, Pesaro

Sforza-hercegek palotája, Velence, id. Bartolommeo Buon

Doge-palota befejezése, Velence, Antonio Rizzo, 1468-tól, Pietro Lombardo, 1499-től)

San Zaccaria-templom, Velence, Moro Coducci

San Salvatore-templom, Velence, G. Spavento

San Fantino-templom, Velence, A. Scarpagnino

Santa Maria dei Miracoli-templom, Scuola di San Rocco, Scuola di San Marco, székesegyház, Belluno, Treviso, Cividale, székesegyház, Velence és környéke, Lombardo-család

Fejedelmi várkastély, Ospedale Maggiore, Milano, Antonio Averlino

Certosa, Pavia, Giuniforte Solari, utána Giovanni Omodeo

Mária-kápolna, Santa Maria della Grazie-templom kereszthajója és szentélye, 1492-97, San Ambrogio-templom, melletti oszlopcsarnok, mind Milano, San Damaso-templom, Palazzo Caprini, két vatikáni udvar, egy kolostorudvar, az Il Tempietto kerek kápolnája, Donato Bramante

Dóm, Madonna delle Carceri-templom, Prato, San Spirito-templom sekrestyéje, Firenze, Santa Maria Maddalena dei Pazzi kolostor-udvara, Mediciek Poggio d'Acajano-i villája Giuliani Sangallo

San Biagio-templom, Montepulciano, ugyanott és Montesansovinoban egy-egy palota, Santa Maria Annunziata-templom, Arezzo, Antonio Sangallo

Linotta-palota, Palazzo di Banco di San Spirito, Madonna di Loretto-templom, Frfnese-hercegek palotája, ifj. Antonio Sangallo

A San Lorenzo sírkápolnája, benne a Medicik síremlékeivel, Laurenziana, mind Firenze, a Capitolium-tér, Szent Péter székesegyház, mind Róma, ez utóbbi kupolája bordás süvegét Giacomo della Porta boltozza be Michelangelo tervei szerint, a főhomlokzat helyett pedig Carlo Modena tervez és épít hosszahajót és homlokzatot.

Bazilika, Vicenza, San Giorgio Maggiore, Redentore, mindkettő Velencében, a San Francisco della Vigna homlokzata uo., paloták Vicenzában, villák ennek környékén, Teatro Olimpico, Vicenza, Andrea Palladio

Franciaország

Louvre udvari homlokzata, Ligneries-palota /Musée Carnavalet/, Fontaine des Innocents Pierre Lescot

Tuileriák, Párizs, I. Ferenc síremléke, Saint Denis, kastély, Anet, bálterem, Fontainebleu, kastély, Philibert Delorme

Kastélyok Fère en Tardenois, Écouen, Chantilly-i Châtelet, Jean Bullant

Német-római Szent Birodalom

A heidelbergi vár (az Otto-Heinrich szárny XVI. századi, a Friedrichsbau XVII. századbeli)

Stuttgart, Aschaffenburg, Landshut, Tübingen, Brieg, Spittal, a prágai Hrad, Drezda, Torgau, Wismar várai és kastélyai

Spanyolország

Escorial, Juan Bautista de Toledo, Juan Herrera

Angliában

Az oxfordi Bodleiana

Oroszország

Uszpenszkij-székesegyház, Moszkva

Magyarország

A budai vár fejlesztése

Mátyás visegrádi nyaralópalotája

Lakóvárak

Azay le Rideau, Chaumont, Chenonceau, Chambord és Blois, Heidelberg, Nürnberg, Wawel, Krakkóban

Városházák

Augsburg, Görlitz, Rothenburg, Altenburg, Brassó, Posen, Sevilla, Baeza, Xeres, Leyden, Haarlem, Hoorn, Delft

Kereskedelmi csarnokok

Hildesheim, Braunschweig, Augsburg, Posen, Haarlem, Groningen, Alkmaar

Iskolák, egyetemek

Alcalai kollégium, salamancai egyetem homlokzata

Szobrászat:

Általános jellemzők:

- a test ábrázolása a maga meztelenségében, természetességében
- az evilági érzésvilág térhódítása
- művészi érzékenység a tudományokban, tudományos elmélyültség a művészetekben
- szépség és öntudat együttes fellépése
- egyéni jellemábrázolás a portrékon
- a perspektíva törvényeinek következetes betartása
- a lovasszobrokon lovag és ló együttmozgása

Itáliában Firenzében LORENZO Ghibertinek több szerencséje van a Battistero kapujának domborművével, mint Brunellesconak, ő megnyeri a pályázatot. Aztán 7 év múlva Donatello nyeri a dóm homlokzata szobraira kiírt versenyt. Ghiberti líraibb, stilizáltabb, Donatello drámaibb. Sőt, sienai versenytársuk, Jacopo della Quercia egy harmadik vonalat képvisel, ezt majd Michelangelo fogja folytatni. Mindenesetre hárman háromféle álláspontjukkal meghatározzák az itáliai reneszánsz szobrászat fő irányait.

Ghiberti (1378-1455, eredetileg ötvös – ezért is különb a Battistero kapujára pályázó többi társánál –,) 28 mezős bronz domborművének olyan sikere volt, hogy Andrea Pisano korábbi munkáját levették a főkapuról, helyébe Ghiberti kapuszárnyát tették, a Pisano-munka a mellékbejáratra került –, közben bibliai alakokat, Keresztelő Szent Jánost, Máté evangelistát, illetve Szent István protovértanút mintázza meg templomi szobornak. Ezek a szobrai még gótikusak, de a testtartás, a fejek és a végtagok jelzik, hogy itt másról, egy korszak végéről és másik korszak kezdetéről van szó. Sienai domborműve – a székesegyház keresztelőkútján – még mozgalmasabb. Meg is rendelik nála a jó firenzeiek a Battistero oldalkapuját és a Teremtés 5-5 mezejének olyan sikere van, hogy ezúttal a művész előző kapuját száműzi az oldalbejáróhoz, helyébe az új táblákat akasztva. Ezeknél, Michelangelot idézve, „*a Paradicsom kapuja sem lehet szebb*”. Ez is a nevük, „*a Paradicsom kapuja*”.

Haláláig elkészíti még Szent Zenobius bronz ereklyetartóját, néhány Madonnaszobrot csinál. Helyét végleg Donatello – Donato di Niccolò di Betto Bardi (1386-1466, Szent János szobra, a székesegyház homlokzatán, szobrok az Or San Michele és a Campanile fülkéiben, Keresztelő Szent János, Feszület, XXIII. János pápa síremléke, Salome tánca /dombormű Sienában/, Sírbatétel /Róma/, velencei ülő oroszlán, Dávid, Angyali üdvözlés /dombormű Firenzében/, a San Lorenzo régi sekrestyéjének bronzkapuja, paduai San Antonio-templom főoltára, paduai Gattamelatta, firenzei Judit és Holofernes, a Campanile Zuccone (Tökfejű) szobra, a székesegyház énekeskarzatának domborműve, a pratoi dóm szószéke stb.) – veszi át.

Jacopo della Quercia (Siena, 1374-1438, Ilaria del Caretto síremléke, a Fonte Gaia kútdíszje /majdnem teljesen elpusztult/, a székesegyház keresztelőkútja, A San Frediano-templom főoltára, Lucca, a San Petronio-templom keretdomborművei, Bologna) komorabb, drámaibb. Ghiberti igazi követője Luca della Robbia (1399-1482, a firenzei dóm egyik énekes karzatának domborművei, a Campanile öt domborműve, a Benvenuto Federighi síremlék, pólyás gyermekek festett, égetett agyagszobrai a firenzei Lelencház homlokzatán, domborművek a dómban és a Pazzi-kápolnában, bronzajtó a dóm új sekrestyéjén stb.). Ghiberti-tanítvány, de Donatello-követő Michelozzo Michelozzi (Brancacci-síremlék /Nápoly/, síremlék Montepulcianóban, Keresztelő Szent János ezüstsztúra /Firenze, Battistero/. Donatello követője Agostino di Duccio (1418-81, Attila csatája /relief, Modena, székesegyház/, San Bernardo-templom homlokzata, a San Domenico-templom főoltára, Perugia, a Malatesta-család emléktemplomának belső díszítése, Rimini stb.).

A két Rosellino-testvér közül Antonio szobrász (1427-78, Szent Sebestyén, domborművek, pl. Madonna del Latte, arcképek, pl. Matteo Palmieri, Keresztelő Szent János stb.) és jelentős alkotó Desiderio da Settignano (1428-64, Marsuppini-síremlék, San Lorenzo-templom márványoltára, Firenze, Marietta Strozzi és az Urbinoi hercegnő portrészobra stb.). Ám a legnagyobb közönségsiker Mino da Fiesole aratja (1431-81, Jeromos-oltár /Róma, Santa Maria Maggiore/, Badia-oltár /Firenze/, Salutati-síremlék, szószék, Prato, székesegyház stb.). Még akkor is, ha a jövő a feltörekvőké, és Antonio Pollaiuolo, Andrea Verrocchio, illetve Benedetto da Maiano nagyobb hírnévre vergődik majd.

ANTONIO POLLAIUOLO Ghiberti-tanítvány (1429-90, IV. SIXTUS pápa síremléke, VIII. INCE pápa síremléke /mindkettő Róma, SZENT PÉTER –templom/ stb.). ANDREA DEL VEROCCHIO (1436-88, PIETRO és GIOVANNI MEDICI közös síremléke, Firenze, SAN LORENZO, DÁVID, Delfines puttó, KRISZTUS és TAMÁS csoport, COLLEONI-lovasszobor /Velence/ stb.). BENEDETTO DA MAIANO (1442-91, SAN SAVINUS, Faenza, FILIPPO STROZZI síremlék, Firenze, SANTA MARIA Novella, SAN DOMENICO-, Ciborium-oltárok, Siena, Angyali üdvözlés-oltár, Nápoly, Monte Oliveto, Szószék, Firenze, Santa Croce-templom, Pietà, dombormű ui., Madonna a gyermekkel stb.). Ő mintegy összefoglalta a firenzei reneszánszt.

Bolognában NICCOLÒ DA BARI (1440-98, Arca di San Domenico, KRISZTUS siratása, stb.), Modenában GUIDO MAZZONI (1450-1518, Piètàk, színezett, égetett agyagból Modenában és Nápolyban stb.) végül Padovában a DONATELLO-tanítvány BARTOLOMMEO BELLANO (1435-95, a páduai SZENT ANTAL-templom óriási bronz gyertyatartója stb.). MAZZONI modenai munkáját ANTONIO BEGARELLI (1479-1565) veszi át.

A reneszánsz szobrászat legnagyobb alakjai azonban kétségtelenül LEONARDO DA VINCI (1452-1519) és MICHELANGELO BUONAROTTI (1475-1564). Az első szobrairól jobbra csak leírásokból tudunk. A SFORZA-emlékmű agyagmodellje el is készült, de a Milánót elfoglaló zsoldosok 16 év munkáját elpusztították. 1506-ban TRIVULZIO hadvezér lovassobrát kellene elkészítenie. Modellje elpusztul ugyan, ám egy a budapesti Szépművészeti Múzeumban őrzött kissozobor valószínű, hogy ehhez készült előtanulmány, tehát bepillantást enged LEONARDO alkotómódszerébe.

MICHELANGELO szobrai annál ismertebbek. GHIRLANDAIONÁL kezd tanulni, mint festő, de hamarosan szűknek kezdi érezni ezt a pályát. Átmegy BERTOLDO DI GIOVANNI szobrásziskolájába, a MEDICIEK kertjébe. Két dombormű maradt ránk ebből az időszakából (Lépcsős Madonna, Kentaurók csatája). A firenzei politikai változások miatt Bolognába kell átmennie, ahol megismerkedik QUERCIA műveivel. Visszatér Firenzébe.. Ekkor készült szobrai (KERESZTELŐ SZENT JÁNOS, Alvó Ámor, Pihenő HERAKLÉSZ, Nyilazó APOLLO) az Ittas BAKKHOSZ kivételével mind elpusztultak. Mivel az Alvó Ámort „antikizálták”, a művészt Rómába idézi PIANO bíboros, ám megrovás helyett el kell készítenie a SZENT PÉTER Pietáját.

Visszatérve Firenzébe egy Madonnát farag, (ma Brúgesben, a Boldogasszony-templomban van) majd két – kerek aljazatra való – tondot (PITTI tondo, TADDEI tondo) és egy AGOSTINO DUCCIOTÓL elfaragott márványtömbből megalkotja híres DÁVIDJÁT. A dóm szobrai közül csak MÁTÉ apostol mását faragja meg, Rómába parancsolja II. GYULA pápa, síremlékét elkészítendő. Ehelyett a SZENT PÉTER-templom építkezése kapja a nagy összeget. A művész hazamegy Firenzébe, ahol a pápa ellen szervezkedő város védműveinek hadmérnöke lesz. Innen a pápa a frissen meghódított Bolognába rendeli, a harcias egyházfő – később lebontott – kardos bronz óriássobrát elkészítendő. Elkészíti, majd megfaragja II. GYULA a tervezettnél kisebb és egyszerűbb síremlékét – ma a SAN PIETRO in Vincoli templomban –, amelynek mostani főalakját, a méltán világhírű MÓZEST, RÁKHELT és LEÁT (a Tevékeny és Szemlélődő Élet allegóriáit) a művész maga faragta, a többi segédje, RAFFAELO DI MONTELUPO. Utána mezítelen KRISZTUSÁT faragja meg – ma a főalak a római SANTA MARIA sopra MINERVA templomban, a két rabszolga a Louvreban, a négy *bozzetto*, be nem fejezett mellékalak, Firenzében található –, majd több, X. LEÓ megrendelte, de el nem készült síremlék után, kisebb és egyszerűbben elkészíti GIULIANO és LORENZO MEDICI, majd jötevője, COSIMO MEDICI síremlékét. A hercegek szobrait és a szarkofágok négy allegóriáját maga faragja, a többi segédei, MONTORSOLI és MONTELUPO. A síremlékekhez készített fölösleges kissozobrokat később széthordták a múzeumok.

Mikor megkapja a nagy SZENT PÉTER templom építésének megbízatását, Rómába költözik. Ott haláláig az építés mellett csak fest és néha-néha farag Pietàkat. Ezek, az ún. Rondanini Pietà kivételével, amely tanulmány a szobrászati csoportalkotás kérdéséhez, problémamentesek.

Franciaországban MICHEL COLOMBE (1430-1512, II. FERENC bretagne-i herceg és felesége, MARGUERITE DE FOIX síremléke, SZENT GYÖRGY-dombormű stb.) az első reneszánsz szobrász.

Őt követi PIERRE BONTEMPS (1506-70, LOUIS DE BREZÉ síremléke a roueni dómban, domborművek a párizsi SAINT GERMAIN L'Auxerrois templomból, domborművek a Fontaine des Innocentsen, Kariatidák a Louvre nagytermében, az egész Louvre belépítészeti-szobrászati munkái, DIANA az aneti kastélyban.

Munkájukat folytatja GERMAIN PILON (1535-90, II. HENRIK és MEDICI KATALIN SAINT DENIS-I síremléke, RENÉ DE BIRAGUE kancellár síremléke (ma szétbontva). Tanítványa BARTHÉLÉMY PRIEUR (MONTMORENCY-síremlék), megemlíthető még LIGIER RICHIER (1500-61).

Német földön a reneszánsz szobrászat az 1450 táján alakult nürnbergi VISCHER bronzöntő-műhelyhez kötődik. Alapítója HERMANN VISCHER kovácsmester. Fia PETER maga is szobrász (SZENT SEBALDUS-síremlék, helyben, ERNST VON SACHSEN magdeburgi síremléke, MIKSA császár innsbrucki síremléke THEODORICH és ARTUR szobrával. Unokái, ifjabb HERMANN (FUGGER-kápolna rácsai, Augsburg), GEORG, HANS (APOLLO-kút, Nürnberg, városháza udvara) és ifjabb PETER (Aschaffenburg, Wittenberg, Nürnberg, síremlékek) mind jelentős alkotók.

A DAUCHNER-család (ADOLF, ennek fia HANS ADOLF, unokája ifjabb HANS), Ulmban majd Augsburgban működik (Augsburg, SZENT ANNA-kápolna, Kőasztal, Annaberg, Domborművek, Solnhofen stb.) Ismert még FRIEDRICH HAGENAUER (feszületek) a FLÖTTNEREK (érmek), PANKRAZ LABENWOFF (Libásember kútja, Nürnberg), BENEDICT WURELBAUER (nürnbergi Erények Kútja) valamint a worms-i KONRAD MEIT (SAVOYAI PHILIBERT és BOURBON MARGIT síremléke, Brou, plébániatemplom) neve.

Spanyolországban a reneszánsz két ágon megy tovább: a díszesebb, platareszk és a későbbi, szigorúbb stílusban.

Főleg az első irányzat képviselői ismertebbek. BARTOLOMÉ ORDONEZ (SZENT EULÁLIA dombormű, székesegyház, Barcelona) Ghiberti-utánérző. FELIPE VIGARNI a burgosi dómban farag Passió-domborműveket, ALONSO BERRUGUETE (főműve SALINAS gróf síremléke, dóm, Valencia, alakos stallumok, dóm, Toledo), fa-oltáraiból csak töredékek maradtak. JUAN DE JUNI és GREGORIO FERNANDEZ olaszosan díszített eszközei természetesen megkapóbbak, mint POMPEO LEONI és JUAN DE ARFE (SAN PEDRO-emlékmű, Lerma) szigorú munkái.

Angliában főleg olasz, németalföldi és német reneszánsz művészek dolgoznak. RICHMONDI MARGIT síremlékét, meg dr. YOUNG színezett terrakotta emlékművét PIETRO TORRIGIANI (1470-1528) alkotta. HERTFORD grófné síremlékét, dóm, Salisbury, VII. HENRIK és felesége síremlékét, London, Westminster-katedrális németalföldi alkotók, alabástrom-szoborfaragók alkották.

Magyarországon előbb LUXEMBURGI ZSIGMOND idejében FILIPPO (PIPO) SCOLARI bánsági tartományi kormányzó, ANDREA SCOLARI váradi püspök testvére hozza a korai humanizmus eszméit. Igazából azonban HUNYADI MÁTYÁS alatt hódít a reneszánsz eszme. Előbb BENEDETTO DI MAIANOT győzi meg, aztán JOHANNES DUKNOVICH DE TRAGUROT – GIOVANNI DALMATÁT (pl. diósgyőri márvány dombormű stb.) –, aki később naturalizál. Neki tulajdonítják – bár aligha az ő munkája – MÁTYÁS és BEATRIX zöld jaspis-alapon fehér márvány arcél-domborműveit.

Budán jelentős bronzöntő műhely is működött. Valószínű, hogy a király megrendelésére is dolgozó VEROCCIO-műhely küldött – máig ismeretlen nevű – mestert, aki magyar segédekkel öntötte meg a budai palota kétszárnyú bronzkapuját, HERAKLÉSZ tizenkét

munkájának domborműveivel, ő készíthette el a külső udvaron a görög-római istenek, s a belső udvaron a HUNYADIAK később a törököktől beolvasztott álló szobraikat, a harmadik udvar márványkútját, rajta PALLAS ATHÉNÉ bronzszobrával. A lépcsőkorlátokon hatalmas bronz kandelábertek világítottak, kettő közülük máig a Hagia Sophiában látható. A többi a szobrokkal együtt még a XVII. században beolvasztották.

Jó neve van az Itáliába szakadt magyar reneszánsz művészeknek. PANNONIAI MIHÁLY – MICHELE PANNONIO – Ferrara környékén fest, ERDÉLYI ISTVÁN – STEFANO DI SETTECASTELLI – Udineben dolgozik, MAGYAR JÁNOS, pontosabban JANCSE – NANNI UNGHERO – Firenzében és annak nagyon is igényes vidékén farag.

A budai műhelyek tényleges hatása azonban országszerte érzik igazán. Érzik Esztergomban, ahol ESTEI HYPPOLIT püspök, aztán BEATRIX, majd a jobbágy-gyermekekből püspökké, érsekké, hercegprímássá és pápajelöltté vált BAKÓCZ TAMÁS udvarában tovább él a reneszánsz, érzik Gyulafehérváron, ahol az egyszerűbb LÁZÓI-kápolna – épült 1512-ben LÁZÓI JÁNOS püspök rendeletére – tükrözi. Visegrádra készültek DESIDERIO DE SETTIGNANO egyik mesterének – többek szerint EIAMBERTINEK, mások szerint SILVESTRO DEL AQUILÁNAK, megint mások szerint GIOVANNI RICCI DA SALANAK – orommezőbe való Madonna-domborművei, olasz iskolára, de magyar mesterre vall a váci székesegyház ún. BATHORY Madonnája, valamint szentélykorlátja, a gyulafehérvári HUNYADI-kőkoporsók stb.

HÍRES RENESZÁNSZ FARAGVÁNYOK

Itália

Firenze

A Battistero kapunak első pályázata, a 28 mezős bronz dombormű, Keresztelő Szent János, Máté evangelista, Szent István protovértanú templomi szobrai, a keresztelőkút domborművei, Siena, székesegyház, a Battistero kapujának második pályázata, a Teremtés 5-5 mezeje, Szent Zenobius bronz ereklyetartója, néhány Madonnaszobor, Lorenzo Ghiberti

Szent János szobra, a székesegyház homlokzatán, szobrok az Or San Michele és a Campanile fülkéiben, Keresztelő Szent János, Feszület, XXIII. János pápa síremléke, Salome tánca /dombormű Sienában/, Sírhatétel /Róma/, velencei ülő oroszlán, Dávid, Angyal üdvözlés /dombormű Firenzében/, a San Lorenzo régi sekrestyéjének bronzkapuja, a paduai San Antonio-templom főoltára, paduai Gattamelata, firenzei Judit és Holofernes, a Campanile Zuccone (Tökfejű) szobra, a székesegyház énekeskarzatának domborműve, a dóm szószéke, Prato, Donatello – Donato di Niccolò Di Betto Bardi

Ilaria del Caretto síremléke, a Fonte Gaia kútdíszje, a székesegyház keresztelőkútja, a San Frediano-templom főoltára, Lucca, a San Petronio-templom keretdomborművei, Bologna, Jacopo della Quercia

A firenzei dóm egyik énekes karzatának domborművei, a Campanile öt domborműve, a Benvenuto-Federighi síremlék, pólyás gyermekek festett, égetett agyagszobrai a firenzei Lelencs-homlokzatán, domborművek a dómban és a Pazzi-kápolnában, bronzajtó a dóm új sekrestyéjén, Luca della Robbia

Brancacci-síremlék, Nápoly, síremlék Montepulciano, Keresztelő Szent János ezüstszobra, Firenze, Battistero, Michelozzo Michelozzi.

Attila csatája, relief, Modena, székesegyház, a San Bernardo-templom homlokzata, a San Domenico-templom főoltára, Perugia, a Malatesta-család emléktemplomának belső díszítése, Rimini, Agostino di Duccio

Szent Sebestyén, szobor, Madonna del Latte, dombormű, Matteo Palmieri arcképe, Keresztelő Szent János képe, Antonio Rossellino

Marsuppini-síremlék, San Lorenzo-templom márványoltára, Firenze, Marietta Strozzi és az urbinói hercegnő portrészobra, Desiderio da Settignano

Jeromos-oltár, Róma, Santa Maria Maggiore, Badia-oltár, Firenze, Salutati-síremlék, szószék, Prato, székesegyház, Mino da Fiesole

IV. Sixtus pápa síremléke, VIII. Ince pápa síremléke, mindkettő Róma, Szent Péter – templom, Antonio Pollaiuolo.

Pietro és Giovanni Medici közös síremléke, Firenze, San Lorenzo, Dávid, Delfines puttó, Krisztus és Tamás csoport, Colleoni-lovasszobor, Velence, Andrea del Verocchio.

San Savinus, Faenza, Filippo Strozzi síremlék, Firenze, Santa Maria Novella, San Domenico-, Ciborium-oltárok, Siena, Angyali üdvözlés-oltár, Nápoly, Monte Oliveto, Szószék, Firenze, Santa Croce-templom, Pietà, dombormű ui., Madonna a gyermekkel, Benedetto da Maiano

Bologna

Arca di San Domenico, Krisztus siratása, Niccolò da Bari

Modena

Pieták, színezett, égetett agyagból Modenában és Nápolyban, Guido Mazzoni

Padova

A páduai Szent Antal-templom óriási bronz gyertyatartója, Bartolommeo Bellano

A Sforza-emplék, Trivuzio hadvezér lovasszobra, Trivuzio hadvezér kissozra, Leonardo da Vinci

Lépcsős Madonna, Kentaurok csatája, domborművek, Keresztelő Szent János, Alvó Ámor, Pihenő Heraklész, Nyilazó Apollo, Ittas Bakkhosz, Pietà, Madonna, Firenze, Pitti tondo, Taddei tondo, Dávid, Máté apostol. Firenze, dóm, II. Gyula síremléke, rajta Mózes, Rákhel és Lea, mezítelen Krisztus, mind Rómában, Giuliano és Lorenzo Medici, aztán Cosimo Medici síremléke, Pieták, Michelangelo Buonarrotti

Franciaország

II. Ferenc bretagne-i herceg és felesége, Marguerite de Foix síremléke, Szent György-dombormű Michel Colombe

Louis de Brezé síremléke a roueni dómban, domborművek a párizsi Saint Germain L'Auxerrois templomból, domborművek a Fontaine des Innocentsen, Kariatidák a Louvre nagyertermében, az egész Louvre belépítészeti-szobrászati munkái, Diana az aneti kastélyban, Pierre Bontemps

II. Henrik és Medici Katalin Saint Denis-i síremléke, René de Birague kancellár síremléke, Germain Pilon

Montmorency-síremlék, Barthélémy Prieur

Német-római Szent Birodalom

Szent Sebaldus-síremlék, Nürnberg, Ernst von Sachsen magdeburgi síremléke, Miksa császár innsbrucki síremléke, Theodorich és Artur szobrával, Peter Vischer

Fugger-kápolna rácsai, Augsburg, ifjabb Hermann Vischer

Apollo-kút, Nürnberg, városháza udvara, Hans Vischer

Aschaffenburg, Wittenberg, Nürnberg, síremlékek, ifj. Peter Vischer

Szent Anna-kápolna, Augsburg Kőasztal, Annaberg, Domborművek, Solnhofen, Adolf, majd Hans Adolf, és ifjabb Hans Dauchner

Libásember kútja, Nürnberg, Pankraz Lebenwolff

Erények Kútja, Nürnberg, Benedict Wurelbauer

Savoyai Philibert és Bourbon Margit síremléke, Brou, templom, Konrad Meit

Spanyolország

platareszk stílus

Szent Eulália dombormű, székesegyház, Barcelona, Bartolomé Ordóñez

Passió-domborművek, dóm, Burgos, Felipe Vigarni

Salinas gróf síremléke, dóm, Valencia, alakos stallumok, dóm, Toledo, Alonso Berruguete

szigorúbb stílus

San Pedro-emplék, Lerma, Juan de Arfe

Anglia

Richmondi Margit síremléke, dr. Young színezett terrakotta emlékműve, Pietro Torrigiani

Hertford grófné síremléke, dóm, Salisbury, VII. Henrik és felesége síremléke, London, Westminster-katedrális, németalföldi alabástrom-szoborfaragók

Magyarország

Márvány dombormű, Diósgyőr, Johannes Duknovich de Traguro – Giovanni Dalmata

A budai palota kétszárnyú bronzkapuja, Heraklész tizenkét munkájának domborműveivel, ismeretlen szerző

A görög-római istenek, a Hunyadiak álló szobrai, a harmadik udvar márványkútja, Pallas Athéné bronzszobrával, bronz kandeláberek, Buda, ismeretlen szerző.

A Corvina könyvművészei

A Kálmáncsehi-breviárium, Franciscus de Castello Ithalico Mediolano

Itáliába szakadt magyar reneszánsz művészek

Erdélyi István – Stefano di Settecastelli – Udine, Magyar János, pontosabban Jancsi – Nanni Unghero – Firenze

Vidéki reneszánsz emlékek

Bakócz-kápolna, Esztergom

Lázói-kápolna Gyulafehérvár

Orommezőbe való Madonna-domborművek, Visegrád, Eiamberti, Silvestro del Aquila, vagy Giovanni Ricci da Salan

Az ún. Báthory Madonna, valamint szentélykorlát, székesegyház, Vác, ismeretlen szerző

A Hunyadi-kököporsók, székesegyház, Gyulafehérvár, ismeretlen szerző

Festészet:

Itáliában Firenze mellett Umbriában, Bolognában, Padovában, Velencében, Pármában alakult ki festőiskola, Róma csak a haszonélvezője mindezeknek. Viszont nyílt pálya, lehetőség a legjobb teljesítmény nyújtására. S Rómának ez a szerep jut!

Az első firenzei reneszánsz festő még gótikus, csak természetmegfigyelései árulják el reneszánsz érzékenységét. MASOLINO DA PANICALE (1383-1447, a SANTA MARIA del Carmine templom Brancacci-kápolnájának falfestményei, Firenze, SAN CLEMENTE.-templom előcsarnokának freskói, Róma, CASTIGLIONE D'OLONA freskói / Jelenetek MÁRIA életéből, Collegiata; KERESZTELŐ SZENT JÁNOS élete, Evangélisták, Battistero stb./). Ugyanebből, a körből jön FRA ANGELICO DA FIESOLE domonkosrendi szerzetes (1387-1455, MÁRIA koronázása, Madonna angyalokkal /többször is/, SZENT ISTVÁN első vértanú, SZENT MIKLÓS-kápolna, Vatikánváros, SZENT LÖRINC uo. stb.). Ő már jóval közelebb van az igazi reneszánszhoz.

Az első valódi firenzei reneszánsz festő TOMASSO DI GIOVANNI DI SIMONE GUIDI – MASACCIO –, (1401-1428, falfestmények a SANTA MARIA del Carmine templom BRANCACCI-kápolnájában /Adógaras, Kiűzetés, SZENT PÉTER prédikációja stb./, a SAN CLEMENTE-templom előcsarnokában /Kálvária/, SZENT KATALIN-oltár /ma szétbontva/, SZENT ANNA retabló stb.). Valamennyin van igazi háttér, minden fej portrészzerű, valamennyi jelenetnek van távlata, árnyékvetésük szerkesztett, a kifejezések drámaiak. Közvetlen követői PAOLO UCELLO (1397-1475, előbb GHIBERTI ötvösgegye, aztán festő, SANTA MARIA Novella, Firenze /Vízözön, NOÉ, GIOVANNI ACUTO lovasképe stb./, Lovas csataképek /több változatban is/, Predella-képek, Ötös csoportkép stb.), DOMENICO VENEZIANO (†1461, Sacra Conversazione, Női arckép /ma Berlin/, Női arckép /Milano/), ANDREA DEL CASTAGNO – UCELLO tanítványa – (Faliképek, SAN ZACCARIA-templom, Velence, táblaképek Firenzében /Keresztrefeszítés, Utolsó vacsora stb.), valamint PIETRO POLLAIUOLO (1443-96, CASTAGNO-tanítvány, MÁRIA koronázása, székesegyház, SAN GIMIGNANO, Angyali üdvözlés, Szentek, Allegóriák, GIAN GALEAZZO SFORZA, HERKULES és ANTEUS /mind Firenze/, APOLLO és DAPHNE /ma London/, TÓBIÁS és az angyal /ma Torino/ stb.)

BENOZZO GOZZOLI FIESOLE tanítványa volt (Faliképek és oltár, Montepulciano, A három királyok menete, falikép, MEDICI-palota, Firenze, falikép-sorozat, Santo Campo-templom, Pisa stb.).

FIESOLE és MASACCIO együttes hatása érzik FRA FILIPPO LIPPI karmelita prior freskóin (KERESZTELŐ SZENT JÁNOS és SZENT ISTVÁN első vértanú élete, faliképek, székesegyház, Prato, MÁRIA élete, Spalato /ma Split, Horvátország/ stb.). Törvénytelen fia, FILIPPINO LIPPI a firenzei Chiesa della Badiában levő SZENT BERNÁT látomása freskó mestere.

ANDREA DI CIONE (DEL VERROCCHIO, 1436-88, Krisztus KERESZTELÉSE /ma Firenze, egyetlen hiteles képe/) inkább, mint LEONARDO, PERUGINO, LORENZO DI CREDI mestere ismert.

SANDRO BOTTICELLI (1444-1510, A három királyok imádása, táblakép, Firenze, VENUS születése, VENUS és MARS, Róma, Primavera, Rágalom, oltárképek /Magnificat, MÁRIA megkoronáztatása, Az angyali üdvözlés, KRISZTUS siratása /több változatban is/) FRA FILIPPO LIPPI tanítványa. Fiatalabb kortársa DOMENICO GHIRLANDAIO (1449-94, SZENT FINA halála és temetése, székesegyház, San Gimignano, freskók, a SIXTUS-kápolna falfestményeinek egy része, Róma, Jelenetek SZENT FERENC életéből, freskók, Santa Trinità-templom, Firenze, jelenetek MÁRIA és KERESZTELŐ SZENT JÁNOS életéből /pl. MÁRIA születése/, SANTA MARIA Novella-templom, Firenze, de táblaképek, is, pl. Madonna a trónon, dóm, Lucca, Pásztorok imádása-oltár, Santa Trinità, Firenze, Háromorrú nagypapa és unokája /ma a Louvreban/ stb.).

Umbria festészetét ebben az időben előbb a még a későgótikától alig elszakadó GENTILE DA FABRIANO (Királyok imádása) képviseli, aztán a később Firenzébe kerülő, ott MASACCIO, majd VENEZIANO hatása alá kerülő PIERO DELLA FRANCESCA (1416-92, KRISZTUS megkeresztelése, retabló a Borgo San Sepolchro-i templom számára, Madonna della Misericordia, uo., Fogadalmi kép, Rimini, SZENT FERENC-kápolna faliképei /pl. A Kereszt fellelése/, Arezzo, FEDERIGO és felesége, KRISZTUS megkorbácsolása, Urbino stb.)

Mellette a kevésbé ismert FIORENZO DI LORENZO és tanítványa, a híresebb PIETRO VANUCCI – közkeletű nevén PERUGINO (1450?-1523, a SIXTUS-kápolna 7 falmezője, Róma, a Cambio, Perugia falainak díszítése, táblaképei /pl. KRISZTUS sírjátétele, KRISZTUS az Olajfák hegyén, Pietà, Madonna szentekkel, ma mind Firenze, SZENT SEBESTYÉN, ma Párizs, Louvre, Madonna női szentekkel, ma Bécs stb.) a nevesebb umbriai alkotók. PERUGINO mellett még sok szó esik – joggal – LUCA SIGNORELLIRŐL (1441-1523, festett a SIXTUS-kápolnában, Monte Olivetóban /pl. SZENT BERNÁT élete/, Orvietóban /pl. Utolsó ítélet/, függő- és oltárképei is híresek /pl. Madonna, dóm, Perugia, KRISZTUS megkorbácsolása, Milano, Krisztus születése, ma Louvre, Szent család, Madonna a trónon, mind Firenze, PÁN neveltetése, ma Berlin stb.)

Szintén umbriai BERNARDO PINTURICCHIO, aki FIORENZO-tanítvány, de PERUGINONÁL is dolgozik, mint segéd, (1454-1513, Ara Coeli-templom BUFALINI-kápolnájának, a SANTA MARIA de Popolo kápolnájának, Róma, az Appartamento BORGIA-nak, Vatikánváros freskói, KRISZTUS élete, falfestmények Spello, SZENT JÁNOS élete, falfestmények, Capella di SAN GIOVANNI, világi és mitológiai freskók, a Palazzo PETRUCCI termeiben stb.).

Ferrarában PIERO DELLA FRANCESCA alakítja át az ottani gótikát. LORENZO COSTA (1450-1535) aztán Bolognában PERUGINO hatására a fejlődés újabb szakaszát éli meg, lágyabb, érzelmesebb lesz. A nála idősebb, mégis tanítvány FRANCESCO RAIBOLINI – FRANCESCO FRANCIA – képei már-már PERUGINO képeinek másolatai!

Velencében viszont még a XIV. század végén is a bizánci stílus és a mozaiktechnika uralkodik, a reneszánsz csak a XV. sz. közepén, a muranoi ANTONIO VIVARINI (1415-84) és a született velencei, JACOPO BELLINI (1400-71) művészetében kezd hatni.

A Doge-palota faliképeinek festésére umbriai és veronai művészeket kérnek fel. Ők kevésbé hatnak a VIVARINIKRE (ANTONIO, BARTOLOMEO, ALVISE), annál inkább a BELLINIKRE (JACOPO és fiai, GENTILE és GIOVANNI). JACOPO BELLINI GENTILE DA FABRIANO umbriai festő követője (lásd Madonna-képek /több változatban is/), de főleg GENTILE nevű fia a reneszánsz igazi velencei képviselője, jó megfigyelő, és okos előadó (Szentek képei a SZENT MÁRK orgonaházán, A Kereszt legendájának három jelenete, SZENT MÁRK prédikációja /ma Milánóban/, II. MOHAMED arcképe stb.). Nála tehetségesebb GIOVANNI (Madonna-oltár, Velence, Frari-templom, Madonna-kép, /több változatban is/, KRISZTUS megkeresztelése, retabló, Vicenza, Santa Corona-templom, KERESZTELŐ SZENT JÁNOS-oltár, Velence, SAN GIOVANNI Crisostomo-templom, LOREDANO doge arcképe /ma Londonban/, A halott KRISZTUS MÁRIA és SZENT JÁNOS között /ma Milano/ stb.)

Tanítványai közül a legjelentősebbek VITTORE CARPACCIO (1455-1525, jelenetek SZENT ORSOLYA, SZENT GYÖRGY, SZENT JEROMOS életéből, mind Velencében, Kurtizánok, táblakép,

Velence stb.) és ANDREA MANTEGNA (1431-1506, Eremitani-templom, Padova, HERMOGENES megkeresztelése, SZENT JÁNOS halála, mantovai freskók, 12 alakos oltár /ma Milano/, SZENT EUFÉMIA-oltár /ma Nápoly/, Madonna-oltár, veronai SAN ZENO-templom, Három királyok-oltár, Sziklás Madonna, Firenze, Felhős Madonna, Bécs, Pietà, Milano, Madonna della Vittoria /ma Párizs/, Madonna a trónon /ma London/, Szent család /ma Drezda/, SCIPIO diadala /ma London/, mind táblaképek, stb.).

Fura közjáték a velencei festészetben CARLO és VITTORE CRIVELLI Umbriáig eljutó vándorlása, miként a szicíliai ANTONELLO DA MESSINA (1430-79, Ecce Homo /ma Nápoly/, SZENT SEBESTYÉN /ma Drezda/, SZENT JEROMOS /ma London/, Kálvária /ma Antwerpen/, Férfiarckép /ma Milano/ stb.) is. Velük gyakorlatilag befejeződik az olasz reneszánsz első szakasza, az ún. quattrocento.

Ma cinquecentonak nevezik a XVI. századot, amikor Róma lesz a művészetek központja, s mindössze a hatalma tetőfokára jutó Velence tud ellenállni vonzerejének. Természetesen a „maniere grande” középpontjában LEONARDO DA VINCI, MICHELANGELO BUONAROTTI s mellettük RAFFAELLO SANTI művészete áll. Mellettük GIULIO ROMANO, POLIDORO DA CARAVAGGIO, PIERINO DE VAGA, ANDREA DEL SARTO és GIOVANNI ANTONIO BAZZI – SODOMA – válnak közismertté. Velük szemben GIORGIO DA CANTELFranco – GIORGIONE – ÉS VECCELLIO TIZIANO képviselik a velencei „nagy művészetet” de id. JACOPO PALMA, SEBASTIANO DEL PIOMBO, JACOPO TINTORETTO, PAOLO VERONESE se akárkik a reneszánszban.

Kezdjük LEONARDO DA VINCI-t. Még 1452-ben született Eboli mellett, Vinciben. A reneszánsz ember mintaképe. Szobrász, ötvös – láttuk –, festő (VEROCCHIO-tanítvány, a háttér és az egyik angyalt festi ennek KRISZTUS keresztelése-képén, önálló munkái: Sziklás Madonna /ma Londonban/, Utolsó vacsora /falikép, SANTA MARIA delle Grazie kolostor ebédlője/, SZENT ANNA harmadmagával, SANTA ANNUNZIATA-templom. Firenze, Az anghiari csata (falikép-karton a firenzei Signoria tanácstermébe tervezett freskó számára, ma részletek, Párizs és Budapest). MONA LISA/La Gioconda –, Párizs, Madonna Litta, Szentpétervár, La belle Ferronière, Párizs, Hermelines nő, Krakó stb.) tudós, akinek mintegy 5000 lapnyi elvét, sokszor korát megelőző ötletét, megfigyelései eredményét CHARLES DE TOLNAY, TOLNAY KÁROLY, a Prado igazgatója adta ki. Hosszabb milanói tartózkodás után Franciaországban halt meg 1519-ben

Fiatalabb kortársa – és vetélytársa – MICHELANGELO BUONAROTTI. Kérdés, hogy miben volt nagyobb: mint építész, mint szobrász, vagy mint festő, mert mind a három területen maradandót alkotott (1475-1564, mint festő LÉDA /elveszett/, A cascainai csata /részlet-másolatok a firenzei Signoria tanácstermébe tervezett freskó számára/, Szent család, Firenze, A SIXTUS-kápolna mennyezete, majd oltárfala, Róma, Szent PÁL megtérése, SZENT PÉTER keresztrefeszítése, Capella PAOLINA, Vatikánváros, /mind falikép/, Madonna, KRISZTUS sírjátétele /ma London, mind falikép/ stb.)

Hatása minden kortársat megérintett, de magányos, emberkerülő művész volt. Igazi tanítványa se akadt. Nem így RAFFAELLO SANTI-nak, a nyájas festőfejedeleme. Ő urbinoi, festőcsaládba született 1483-ban, apja első mestere is. 1405-ben Firenzébe kerül, ahol PERUGINO hat rá. Ezért fest elsősorban antik témákat (pl. A lovag álma /ma London/, A három grácia /ma Chantilly, Franciaország/, de vallásos tárgyú képeket is (pl. MÁRIA eljegyzése /ma Milano/, madonna-képek /pl. Szentpétervár, Berlin, Firenze, Bécs, Párizs, Budapest stb./.

1508-tól Rómában dolgozik a Vatikáni Palota ún. Stanzáin, dísztermein. Kettő, a Stanza della Segnatura /Teológia, Bölcsélet, Jog, Költészet, allegóriák/, illetve a Stanza del ELIODORO falkepei csak az ő munkái, a Stanza del Incendio freskóinak egyes részleteit festette ő (HELIODOROS kiűzése a templomból, Mise Bolsenában, Szent Péter kiszabadítása a börtönből, ATILA és LEÓ pápa találkozása, A Borgo égése, Athéni iskola stb.), végül a Stanza del CONSTANTINO teljesen a tanítványok, főképpen GIULIO ROMANO munkája (NAGY

KONSTANTIN és MAXENTIUS csatája). Más vatikáni freskóit is tanítványaira bízta (pl. Loggiák, ÁMOR és PSYCHÉ stb.). A SANTA MARIA della Pace kolostor SYBILLÁIT viszont ő festi, MICHELANGELO modorában. Rómában már nem olyan könnyed, mint Firenzében (pl. Folignói Madonna, KRISZTUS színeváltozása, Madonna della Sedia, Vatikán, Sixtusi Madonna, Drezda, Szent Cecilia, Bologna stb.), ünnepélyes, kimért. Női arcképei esetében viszont LEONARDOT követi, szinte gyöngéd (pl. Doni-arckép, Donna gravida, Donna velata, mind Firenze stb.). Pápa- és bíboros-portréi egészítik ki műveinek sorát. Rómában, járványos betegségben huny el 1520-ban. Stílusát ROMANO DEL VAGA, CARAVAGGIO terjesztik Itáliaszerte.

Velencében – mint mondtuk – GIORGIONE és TIZIANO a legismertebb és legnevesebb festők. Mindkettő BELLINI-tanítvány, de GIORGIONE válik először önállóvá, TIZIANO csak segédje Velencében, mikor a Fondaco dei Tedeschi homlokzatának freskóit készíti. Más – dokumentált – művei: GIOVANNELLI Tempesta, Velence, A három bölcs, LAURA, Bécs, Madonna, oltárkép, Castelfranco, plébániatemplom. JUDIT HOLOERNES fejével, Szentpétervár, VENUS Drezda. Ez kevés, TIZIANOHOZ képest. Ám GIORGIONE 33 évig, 1477-1510 között élt, TIZIANO pedig szinte száz éves volt, mikor meghalt, ő 1477-1576 között élt. Ebbe pedig belefért sok munka. Ifjúsága alatt esküszik BELLINIRE, önmagánál nagyobb tehetségnek tartja s utánozza GIORGIONET (pl. Cigány Madonna, A PESAROK fogadalmi képe, faliképek a padovai Santa Scuola-ban stb.). 1512 után képei megnőnek, színesebbé válnak, festésmódjuk oldottabb lesz. (pl. Égi és földi szerelem, Adógaras, ARIOSTO-arckép stb.) 1515-ben változtat kompozíciós elvein, patetikusabb lesz (pl. SZENT MÁRTON-oltár, SANTA MARIA della Salute-templom, Velence, MÁRIA mennybemenetele, FRARI-templom, Velence, PESARO-Madonna, FRARI-Madonna /ma Vatikánváros/, oltárok Bresciában és Anconában stb.). Arcképei is ilyenek – ekkor az urbinoi herceg, aztán a pápa, végül V. KÁROLY német-római császár udvari festője –, s csak pihenésnek fest egyebet, pl. mitológiai tárgyú akt-kompozíciókat (pl. DANAE, Nápoly, VENUS, Firenze, VENUS toilette-je /ma az Egyesült Államokban/ stb.)

Élete utolsó szakaszában ismét Velencében éli a befutott mester életét, akinek már nem a közönség vagy a mecénás parancsol, az esztétikáról nem is beszélve. Öntörvényű. Kompozíciói hatalmasak (lásd SAN SALVATOR-templom oltárai, SZENT SEBESTYÉN vértanúsága, Szentpétervár, Töviskoszorúzás /ma München/ stb.) színei izzanak (pl.: LAVINIA arcképe /ma Berlin/ stb.) festésmódja rohanó (pl. Pietà, Velence, Önarckép /ma Berlin/ stb.)

Idősebb JACOPO PALMA szintén BELLINI-tanítvány, (1480-1528, SZENT BORBÁLA, Madonna a trónján, szentekkel körülvéve /többször is, pl. Vicenza, Berlin, Róma stb.). Kedvelt témája még a szép ruhás női félalakok (pl. Három nővér, Drezda, VIOLANTE, Bécs, stb.), valamint a mitológiai vagy bibliai köntösbe bújtatott akt-kompozíciók. (pl. VENUS, Drezda, ÁDÁM és ÉVA, Braunschweig stb.).

SEBASTIANO DEL PIOMBO GIORGIONE követője egészen képváltozatok megfestéséig (1485-1557, A szép római nő, Berlin, Pietà, Plébániatemplom, Viterbo, KRISZTUS megostorozása, SAN PIETRO in Montorio templom, Róma stb.). Gyakran össze is tévesztik vele.

JACOPO ROBUSTI – ismertebb nevén JACOPO TINTORETTO – nevét nem csupán alkotásai (1518-94, a Scuola di San Rocco és a Doge-palota hatalmas faliképei stb.), de tanítványai is megőrizték. A leghíresebbek közülük PAOLO VERONESE és DOMENIKOS THEUTOPOULOS, ismertebb nevén EL GRECO

PAOLO VERONESE (1528-88) Velence és környéke nagy festője, már inkább barokk, mintsem reneszánsz művész.

Párma nagy reneszánsz festője ANTONIO ALLEGRI – ismertebb nevén CORREGGIO. MANTEGNA, COSTA, majd RAFFAELLO művein edződik, a leonardoit „sfumato” (pára, füst) nála „chiaroscuro” (félárnyék, félhomály), ismertebb munkái: KRISZTUS születése /ma Drezda/, a páрмаi dóm kupolájának és szentélyének freskói, a páрмаi SAN GIOVANNI-

templom kupolafreskója, a SAN PAOLO-kolostor allegorikus falfestményei, SZENT FERENC Madonnája, SZENT JEROMOS Madonnája /ma Drezda/, La zingarella /ma Nápoly/, Madonna del Latte /ma Budapest/ stb.

Itáliában a nagy mesterek szolgai követésével, a **manierizmussal** fejeződik be ez a kor. A manieristák jó festők, csak emberileg nem elég önállók, kész eszméket, eredményeket tálnak, sokszor nagyon ügyesen.

JACOPO PONTORMO (1494-1557) MICHELANGELO utánzója. AGNOLO BRONZOLO szintén MICHELANGELOT de főként TIZIANOT utánozza. FRANCESCO MAZZOLA, PARMIGIANINO példaképe „csak” CORREGGIO. MICHELANGELOT utánozza GIORGIO VASARI is, aki nem csak kitűnő művész-életrajzok szerzője, de jó manierista festő is.

Végül TADDEO és FEDERIGO ZUCCARI RAFFAAELLOT követik – főként Spanyolországban –, ott válnak a reneszánsz gondolat apostolaivá.

Franciaországban I. FERENC idején a fontainebleui iskola mesterei terjesztik a reneszánsz eszméket, és munkásságuk révén az ún. franko-flamand irányzat forrásai is lesznek.

A franko-flamand irányzat képviselői közül JEAN CLOUET /arckép-rajzai ma Chantilly/ nyitja meg a sort. Fia, FRANÇOIS CLOUET apja örökébe lép (PIERRE CUTTRE portréja /ma Párizs/, Fürdő hölgy /ma Richmond/, a II. HENRIK-képek /ma Firenze, ill. London/, IX. KÁROLY arcképe, Bécs stb.).

Németalföld jelentős festőközpont, mint ahogy a korai polgárosodás egyik fellegetvára is. Innen legszívesebben Itáliába mennek tanulmányútra a festőpalánták. Érthető, hogy miért Itália, az olasz reneszánsz festészet válik a németalföldi festészet tanulmányutakkal is alátámasztott Mekkájává. Messze van és szabadelvű. Az Itáliában hosszabb-rövidebb időt eltöltött festőket romanistáknak nevezik.

QUINTEN MASSIS brügesi és leonardis hagyományokat egyesít művészetében (1466-1530, SZENT ANNA-oltár, /ma szétbontva, Brüsszel/, SZENT JÁNOS-oltár, Antwerpen, stb.)

JAN GOSSAERT, MABUSE, (1478-1533) és JOOS VAN CLEVE (1475-1540) úgy reneszánsz alkotók, hogy – főleg az utóbbinál – itáliai kapcsolatoknak nyoma sincs. BERNAERT VAN ORLEY, BARENDT (1492-1542) viszont Brüsszelben él, udvari festő és RAFFAELLO hatása alatt dolgozik. Amszterdamból kerül MABUSEHOZ JAN VAN SCOREL, az ő tanítványa az Utrechtben született, jobbára külföldön tevékenykedett ANTONIS MOR. Antwerpenben élt a MICHELANGELO-követő FRANS FLORIS (1516-701), Leidenben dolgozott LUCAS VAN LEIDEN, Haarlemben alapít akadémiát HENDRIK VON HAARLEM (1562-1638). A legnevesebb kortárs holland festő azonban PIETER AERTSEN (1508-75, Királyok imádása /ma Amszterdam/, Keresztvitel, Berlin, de világi témák, is, pl. Parasztünnepély /ma Bécs/, Vásári jelenet /ma Budapest/. Ezt a vonalat erősíti az idősebb PIETER BRUEGEL Antwerpenben, Brüsszelben és Itáliában élt művész (1525-68, Közmondások, Berlin, Gyermekjátékok, Farsang és Bőjt harca, Tengeri vihar, Parasztok tánca, Parasztlakodalom /mind Bécs/, Az ősz /ma Prága/, IKARUS bukása /ma Brüsszel/, KERESZTELŐ SZENT JÁNOS prédikációja /ma Budapest/ stb.).

A németalföldi reneszánsz már a polgári – piacképes – művészet kezdetének jelzése. Az itt élő festők már nem egy-egy főúri jóakaró pénzéből élnek, hanem többnyire művészetükből, vevőik nem csak gazdag főrangúak, de módosabb középrétegbeliek is. És ez a tendencia csak erősödni fog...

A **Német római Birodalomban** az új stílus legfeljebb a beltér ábrázolásában, a tájkép térhódításában, illetve pontos valóság-visszaadásban figyelhető meg. LUCAS CRANACH (1472-1553, SZENT KATALIN lefejezése, Levétel a keresztről /ma Budapest/, KRISZTUS a kereszten /ma München/, Menekülés Egyiptomból /ma Berlin/, későbbi vallásos képei inkább életképek (pl. Házasságtörő asszony /ma Budapest/, DÁVID és BETSÁBÉ /ma Berlin/), mitológiai képek (pl. PÁRIS ítélete, A három grácia stb.), aktok (pl. A szerelmes aggastyán /ma Budapest/. Világhírűek portréi (pl. MARTIN LUTHER, DR. HEUSINGER /ma Brüsszel/ stb.)

már következetesen reneszánsz alkotó. Ilyennek mondható Augsburgban HANS BURGTKMAIR, ő irányítja ebbe az irányba idősebb HANS HOLBEINT is és tanítványa JÖRG BREU. HANS KULMBACH WOLGEMUT tanítványa, de JACOPO BARBARINÁL megismerkedik a velencei reneszánszsal, és ő közvetíti ezeket a dunai iskola és annak legkiválóbb képviselője, ALBRECHT ALTDORFER (1480-1538, oltár a Sankt Florian bei Wien-i plébániatemplomban, MÁRIA születése /ma München/, Madonna, Keresztrefeszítés /ma Budapest/, NAGY SÁNDOR csatája /ma München/ stb.) felé. A németalföldi reneszánsz közvetítője BARTHOLOMAEUS BRUYN (1493-1555). Az augsburgi reneszánsz képviselője a fiatalabb HANS HOLBEIN (1497-1543, aki Baselben és Itáliában élt, festett faliképeket /pl. Táncházt/, arcképeket /pl. ERAZMUS, AMERBACH, VIII. HENRIK, JANE SEMOUR, ma Bécsben stb./, vallásos képeket /pl. Meyer Madonna, ma Darmstadt/ sőt, készített metszeteket is /pl. a 40 lapnyi Haláltánc, az Ótestamentum 91 illusztrációja stb.).

Magyarországon a reneszánsz falfestészet jelentős emléke az esztergomi lakópalota (Sarkalatos erények sorozat, FILIPPO LIPPI köre és NAGY SÁNDOR diadalszekere, ismeretlen alkotó, Állatöv, ismeretlen alkotó), illetve a gyulafehérvári székesegyház északi hajójának szentélyében szentek és apostolok. Reneszánsz alkotás a székyderzsi templom vonuló menete – a zászló fölírása „*míg ezt festettem egy szép leány járt az eszemben*”. Ugyancsak reneszánsz a székydályai és a gógánváraljai templomok festett famennyezete, sőt, az olyan arckép is, mint BATTHYÁNYI KRISTÓF portréja.

MÁTYÁS halála elfonnyasztja a reneszánsz művészetet, a művészetpártolás a nagy vagyonú, de műveletlen főúri réteg kezébe megy át. Ez nem tesz jót a művészeteknek, bár még a végeken aránylag megmaradnak reneszánsz elképzelések. Igaz, nem a festészetben.

NÉHÁNY NEVEZETES RENESZÁNSZ FESTÉSZETI EMLÉK

Quattrocento

Itália

Firenze

A Santa Maria del Carmine templom Brancacci-kápolnájának falfestményei, San Clemente-templom előcsarnokának freskói, Róma, Castiglione d'Olona freskói /Jelenetek Mária életéből, Collegiata; Keresztelő Szent János élete, Evangélisták/ Battistero, Masolino da Panicale stb./).

Mária koronázása, Madonna angyalokkal /többször is/, Szent István első vértanú, Szent Miklós-kápolna, Vatikánváros, Szent Lőrinc uo., Fra Angelico da Fiesole

Falfestmények a Santa Maria del Carmine templom Brancacci-kápolnájában /Adógaras, Kiűzetés, Szent Péter prédikációja stb./, a San Clemente-templom előcsarnokában /Kálvária/, Szent Katalin-oltár /ma szétbontva/, Szent Anna retabló, Tomasso di Giovanni di Simone Guidi – Masaccio

Santa Maria Novella, Firenze /Vízözön, Noé, Giovanni Acuto lovasképe stb./, Lovas csataképek /több változatban is/, Predella-képek, Ötös csoportkép, Paolo Ucello.

Sacra Conversatione, Női arckép /ma Berlin/, Női arckép /Milano/, Domenico Veneziano

Faliképek, San Zaccaria-templom, Velence, táblaképek Firenzében /Keresztrefeszítés, Utolsó vacsora, Andrea del Castagno

Mária koronázása, székesegyház, San Gimignano, Angyali üdvözlés, Szentek, Allegóriák, Gian Galeazzo Sforza, Herkules és Anteus /mind Firenze/, Apollo és Daphne /ma London/, Tóbiás és az angyal /ma Torino/, Pietro Pollaiuolo

Faliképek és oltár, Montepulciano, A három királyok menete, falikép, Medici-palota, Firenze, falikép-sorozat, Santo Campo-templom, Pisa, Benozzo Gozzoli

Keresztelő Szent János és Szent István első vértanú élete, faliképek, székesegyház, Prato, Mária élete, Spalato /ma Split, Horvátország/, Fra Filippo Lippi

Szent Bernát látomása freskó, a firenzei Chiesa della Badiaban, Filippino Lippi

Krisztus keresztelése /ma Firenze, egyetlen hiteles képe/, Andrea di Cione, del Verrocchio

A három királyok imádása, táblakép, Firenze, Venus születése, Venus és Mars, Róma, Primavera, Rágalom, Oltárképek /Magnificat, Mária megkoronáztatása, Az angyali üdvözlés, Krisztus siratása /több változatban is/, Sandro Botticelli

Szent Fina halála és temetése, székesegyház, San Gimignano, freskók, a Sixtus-kápolna falfestményeinek egy része, Róma, Jelenetek Szent Ferenc életéből, freskók, Santa Trinità-templom, Firenze, jelenetek Mária és Keresztelő Szent János életéből /pl. Mária születése/, Santa Maria Novella-templom, Firenze, de táblaképek, is, pl. Madonna a trónon, dóm, Lucca, Pásztorok imádása-oltár, Santa Trinità, Firenze, Háromorrú nagyapa és unokája /ma a Louvreban/

Umbria

Királyok imádása, Gentile da Fabriano

Krisztus megkeresztelése, retabló a Borgo San Sepolchro-i templom számára, Madonna della Misericordia, uo., Fogadalmi kép, Rimini, Szent Ferenc-kápolna faliképei /pl. A Kereszt fellelése/, Arezzo, Federigo és felesége, Krisztus megkorbácsolása, Urbino, Piero della Francesca

A Sixtus-kápolna 7 falmezője, Róma, a Cambio, Perugia falainak díszítése, táblaképei /pl. Krisztus sírbatétele, Krisztus az Olajfák hegyén, Pietà, Madonna szentekkel, ma mind Firenze, Szent Sebestyén, ma Párizs, Louvre, Madonna női szentekkel, ma Bécs stb.) a nevesebb umbriai alkotók. Perugino mellett még sok szó esik – joggal – Luca Signorelliről (1441-1523, festett a Sixtus-kápolnában, Monte Olivetóban /pl. Szent Bernát élete/, Orvietóban /pl. Utolsó ítélet/, függő- és oltárképei is híresek /pl. Madonna, dóm, Perugia, Krisztus megkorbácsolása, Milano, Krisztus születése, ma Louvre, Szent család, Madonna a trónon, mind Firenze, Pán neveltetése, /ma Berlin/ Pietro Vanucci, Perugino

Ara Coeli-templom Bufalini-kápolnájának, a Santa Maria de Popolo kápolnájának, Róma, az Appartamento Borgia-nak, Vatikánváros freskói, Krisztus élete, falfestmények Spello, Szent János élete, falfestmények, Capella di San Giovanni, világi és mitológiai freskók, a Palazzo Petrucci termeiben Bernardo Pinturicchio

Velence

Madonna-képek /több változatban is/, Jacopo Bellini

Szentek képei a Szent Márk orgonaházán, A Kereszt legendájának három jelenete, Szent Márk prédikációja /ma Milánóban/, II. Mohammed arcképe stb.). Nála tehetségesebb Giovanni (Madonna-oltár, Velence, Frari-templom, Madonna-kép, /több változatban is/, Krisztus megkeresztelése, retabló, Vicenza, Santa Corona-templom, Keresztelő Szent János-oltár, Velence, San Giovanni Crisostomo-templom, Loredano doge arcképe /ma Londonban/, A halott Krisztus Mária és Szent János között /ma Milano/, Gentile Bellini

Jelenetek Szent Orsolya, Szent György, Szent Jeromos életéből, mind Velencében, Kurtizánok, táblakép, Velence, Vittore Carpaccio

Cinquecento

Itália

Eremitani-templom, Padova, Hermogenes megkeresztelése, Szent János halála, mantovai freskók, 12 alakos oltár /ma Milano/, Szent Eufémia-oltár /ma Nápoly/, Madonna-oltár, veronai San Zeno-templom, Három királyok-oltár, Sziklás Madonna, Firenze, Felhős Madonna, Bécs, Pietà, Milano, Madonna della Vittoria /ma Párizs/, Madonna a trónon /ma London/, Szent család /ma Drezda/, Scipio diadala /ma London/, mind táblaképek, Andrea Mantegna

Ecce Homo /ma Nápoly/, Szent Sebestyén /ma Drezda/, Szent Jeromos /ma London/, Kálvária /ma Antwerpen/, Férfiarckép /ma Milano/ stb.) is, Antonello da Messina

Sziklás Madonna /ma Londonban/, Utolsó vacsora /falikép, Santa Maria delle Grazie kolostor ebédlője/, Szent Anna harmadmagával, Santa Annunziata-templom. Firenze, Az anghiari csata (falikép-karton a firenzei Signoria tanácstermébe tervezett freskó számára, ma részletek, Párizs és Budapest). Mona Lisa – La Gioconda –, Párizs, Madonna Litta, Szentpétervár, La belle Ferronière, Párizs, Hermelines nő, Krakkó, Leonardo da Vinci

Léda /elveszett/, A cascina csata /részletmásolatok a firenzei Signoria tanácstermébe tervezett freskó számára/, Szent család, Firenze, A Sixtus-kápolna mennyezete, majd oltárfala, Róma, Szent Pál megtérése, Szent Péter keresztrefeszítése, Capella Paolina, Vatikánváros, /mind falkép/, Madonna, Krisztus sírbatétele /ma London, mind falikép/, Michelangelo Buonarroti

A lovag álma /ma London/, A három grácia /ma Chantilly, Franciaország/, de vallásos tárgyú képeket is (pl. Mária eljegyzése /ma Milano/, madonna-képek /pl. Szentpétervár, Berlin, Firenze, Bécs, Párizs, Budapest/, a Vatikáni Palota ún. Stanzái (A Stanza della Segnatura /Teológia, Bölcsélet, Jog, Költészet/, allegóriák), illetve a Stanza del Eliodoro falképei csak az ő munkái, a Stanza del Incendio freskóinak egyes részleteit festette ő /Heliodoros kiűzése a templomból, Mise Bolsenában, Szent Péter

kiszabadítása a börtönből, Attila, és Leó pápa találkozása, A Borgo égése, Athéni iskola/). A Santa Maria della Pace kolostor Sybillái, Folignói Madonna, Krisztus színeváltozása, Madonna della Sedia, Vatikán, Sixtusi Madonna, Drezda, Szent Cecilia, Bologna, Doni-arkép, Donna gravida, Donna velata /mind Firenze/, pápa- és bíboros-portrék, Raffaello Santi.

Velence

Giovannelli Tempestà, Velence, A három bölcse, Laura, Bécs, Madonna, oltárkép, Castelfranco, plébániatemplom. Judit Holofernes fejével, Szentpétervár, Venus, Drezda, Giorgio da Castelfranco, Giorgione

Cigány Madonna, A Pesarok fogadalmi képe, faliképek a padovai Santa Scuola-ban, Égi és földi szerelem, Adógaras, Ariosto-arkép, Szent Márton-oltár, Santa Maria della Salute-templom, Velence, Mária mennybemenetele, Frari-templom, Velence, Pesaro-Madonna, Frari-Madonna /ma Vatikánváros/, oltárok Bresciában és Anconában, Danae, Nápoly, Venus, Firenze, Venus toilette-je /ma az Egyesült Államokban/, San Salvator-templom oltárai, Szent Sebestyén vértanúsága, Szentpétervár, Töviskoszorúzás /ma München/, Lavinia arképe /ma Berlin/, Pietà, Velence, Önarckép /ma Berlin/, Vecello Tiziano

Szent Borbála, Madonna a trónján, szentekkel körülvéve /többször is, pl. Vicenza, Berlin, Róma stb.). Kedvelt témája még a szép ruhás női félalakok (pl. Három nővér, Drezda, Violante, Bécs, stb.), valamint a mitológiai vagy bibliai köntösbe bújtatott akt-kompozíciók. (pl. Venus, Drezda, Ádám és Éva, Braunschweig, idősebb Jacopo Palma

A szép római nő, Berlin, Pietà, Plébániatemplom, Viterbo, Krisztus megostorozása, San Pietro in Montorio templom, Róma, Sebastiano del Piombo

Scuola di San Rocco és a Doge-palota hatalmas faliképei, Jacopo Robusti, Jacopo Tintoretto),

Párma

Krisztus születése /ma Drezda/, a pármai dóm kupolájának és szentélyének freskói, a pármai San Giovanni-templom kupolafreskója, a San Paolo-kolostor allegorikus falfestményei, Szent Ferenc Madonnája, Szent Jeromos Madonnája /ma Drezda/, La zingarella /ma Nápoly/, Madonna del Latte /ma Budapest/, Antonio Allegri, Correggio

Franciaország

Arkép-rajzok, ma Chantilly, Jean Clouet

Pierre Cuttre portréja /ma Párizs/, Fürdő hölgy /ma Richmond/, a II. Henrik-képek /ma Firenze, ill. London/, IX. Károly arképe, Bécs, François Clouet

Németalföld

Szent Anna-oltár, /ma szétbontva, Brüsszel/, Szent János-oltár, Antwerpen, Quinten Massis

Királyok imádása /ma Amszterdam/, Keresztvitel, Berlin, de világi témák, is, pl. Parasztünnepély /ma Bécs/, Vásári jelenet /ma Budapest/, Pieter Aertsen

Közmondások, Berlin, Gyermekjátékok, Farsang és Bőjt harca, Tengeri vihar, Parasztok tánca, Parasztlakodalom /mind Bécs/, Az ős /ma Prága/, Ikarus bukása /ma Brüsszel/, Keresztelő Szent János prédikációja /ma Budapest/ stb.), idősebb Pieter Bruegel

Német-római Szent Birodalom

Szent Katalin lefejezése, Levétel a keresztről /ma Budapest/, Krisztus a kereszten /ma München/, Menekülés Egyiptomból /ma Berlin/, Házasságtörő asszony /ma Budapest/, Dávid és Betsábé /ma Berlin/, Páris ítélete, A három grácia, A szerelmes aggastyán /ma Budapest/, Martin Luther portréja, dr. Heusinger arképe /ma Brüsszel/, Lucas Cranach

Oltár a Sankt Florian bei Wien-i plébániatemplomban, Mária születése /ma München/, Madonna, Keresztrefeszítés /ma Budapest/, Nagy Sándor csatája /ma München/, Albrecht Altdorfer

Táncházt, falikép, Erasmus arképe, Amerbach portréja, VIII. Henrik, Jane Semour arképei, ma Bécsben stb./, Meyer Madonna, /ma Darmstadt/ a 40 lapnyi Haláltánc, az Ótestamentum 91 illusztrációja, a fiatalabb Hans Holbein

Magyarország

Az esztergomi lakópalota (Sarkallatod erények sorozat, Filippo Lippi köre és Nagy Sándor diadalszekere, ismeretlen alkotó, Állatöv, ismeretlen alkotó

A gyulafehérvári székesegyház északi hajójának szentélyében szentek és apostolok.

A székesegyház templom vonuló menete

A székesegyházai és a gógánváraljai templomok festett famennyezete

Batthyányi Kristóf portréja.

Iparművészetek:

Korántsem bővelkedünk emlékekben. Általában megállapítható, hogy a **kerámia** inkább haszonkerámia formájában van jelen a reneszánsz ember életében, a cserépedényeket ebben a korban még elsősorban használják, mintsem szemlélik. Kivétel a magyar földön menedéket kapó habánok kék-fehér kerámiája

Hasonló a helyzet a **textilművészetben**. Elsősorban a hímzés, a reformációval az oltárterítők hímzése dívik.

Az **ötvösség** rendkívül fejlett. Európa-szerte ötvöscéhek alakulnak, ezek társadalma erősen tagolt, bérharcokra is van erejük. Kolozsváron, pl. kiemelkedik KÖMÍVES FERENC az ún. LOSONCZI-kanna mestere (1541), aki magyar nyelvű körirattal jegyzi a kor minden ismert ötvöseljárásával készült művét. Ennek ellenére a reneszánsz ötvösművészete csak töredéke, pl. a barokk ékszerészetnek és ötvösművészetnek. Még a legjobban az itáliai, és a magyar ötvösművészet van ebből a korból képviselve.

Ki kell emelnünk a kor művészetéből a **könyvművészetet**. Nem csupán az írás és könyvfestés fejlődik – elsősorban itáliai és magyar – íróműhelyekben nagyra, a könyvkötés is eléri határait. Bizonyosság erre MÁTYÁS Corvinája, amelynek meglevő – különféle könyvtárak díszét adó – kéziratos könyvei mind írásképek, mind illusztrációik, mind kiállításuk tekintetében a kéziratos könyv előállításának csúcsát jelentik. Ez után a nyomtatott, rézmetszetekkel illusztrált, sorozatnak vagy könyvtári könyvnek kötött könyv következik.

A kor vezető iparművészeti műfaja a **faipar és bútorművesség**. Elsősorban ránk maradtak a templomi faragott stallumok – papi és világi szentélyülések – (pl. nyírbátori templomi székek, DÁVID FERENC kolozsvári széke, a beszercei evangélikus templom bútorai stb.), olyan, a híveknek szánt padok (pl. Berethalom stb.), amelyek forgathatók, de mellettük a Szepességben, Erdély szászok lakta vidékein világi bútorok is fennmaradtak, különösen, hogy reneszánsz elemek – népművészetként – itt még a XVIII. század formakincsében is jelen vannak. Ilyenek, pl. a népi bútorművességben a felsőolasz széktámlák, a kontyos székek – az ún. STROZZI-székek egyenesági leszármazottai –, a SGABELLO-szék, a karosszékként fennmaradt DEL SARTO-szék stb.

A képzőművészet fejlődését sokban akadályozta a korai reformáció. Ha az ágostai hitújítás még nem hirdet harcot a múlt művészeti emlékei ellen, a kálvinizmus radikálisan fellép mindennemű katolicizmusra emlékeztető nyom ellen, s elpusztulnak, vagy legalábbis évszázadokra eltűnnek a mész és a vakolat alatt – szerencsére – a romantika, a gótika, meg a reneszánsz szobrai, oltárai, freskói, függőképei.

Irodalom:

A lírában már van dallamtól független vers. Mindenekelőtt a bölcselkedő humanista vers divatos – a magyar lírában például az ilyent műveli egyebek mellett CSEZMICZEI JÁNOS, IANUS PANNONIUS (1434-72) –, de gyakori téma a reménytelen szerelem – lásd, pl. FRANCESCO PETRARCA (1304-74) vagy a magyar irodalomban BALASSI BÁLINT (1554-94) verseit – és gyakorlatilag minden ismert ókori műfajt felelevenítenek. Különösen gyakori a valakit – fejedelmet, herceget, uralkodót, főpapot stb. dicsőítő – ún. panegirikus vers. Megszületnek az első korszerű prózai alkotások is: GIOVANNI BOCCACCIO (1313-75) Dekameronja, a manierizmus eredményezi LUIS CERVANTES (1547-1616) Don Quijote című regényét. Irodalmunkban HELTAI GÁSPÁR a korszerű próza úttörője. Az epikában TORQUATO TASSO (1544-95) divatozik, a kor legnagyobb drámaírója pedig az angol WILLIAM SHAKESPEARE (1564-1616), miközben irodalmunkban BORNEMISZA PÉTER (1535-84) Magyar Elektrája vetekszik a legnagyobbakkal.

Az értekező próza nagy művelői, az itáliai NICCOLO MACHIAVELLI, TOMASSO CAMPANELLA, a kivégeztetett angol főnemes s pecsétör – miniszterelnök – lord THOMAS MORUS stb.

A fordításban – Bibliájával – MARTIN LUTHER remekel, irodalmunkban KÁROLI GÁSPÁR mérhető hozzá. Az elsőnek a mai német, a másodiknak a mai magyar irodalmi nyelv köszönhető.

A magyar irodalomban a vallásviták alakítják ki az irodalmi nyelvet, a már említett KÁROLI GÁSPÁR, a zsoltárfordító SZENCZI MOLNÁR ALBERT, majd KÁLDI GYÖRGY jezsuita atya Bibliafordítása döntő jelentőségű.

Zene:

A XIV. század az *Ars antiqua* (középkori egyházi muzsika) törekvéseivel való szembenállást, az *Ars nova* (új művészet) szabadabb, világibb művészetét, élénkebb ritmusait, frissebb melodikáját, a világi formák – szintén többszólamú – feldolgozását hozza. Eltűnik a templomi alázatosság, helyébe a szellemesség, ötletesség, az egyéni szabadság gondolata lép. Nem kell hangszer, az emberi hang minden hangszernél tökéletesebb...A harmóniák azonban egyszerűek, mind a homofón – egyenmű –, mind a polifón – többszólamú – éneklés szokásos, az elsőben nincsenek szólamok vagy azok lépcsőzetesen rendeződnek egymás alá, a másodikban az egyes szólamok összefonódnak. Legfurcsább az ún. caccia, kétszólamú, kánonszerű ének, a mindennapi élet zajait visszaadó hangszerkísérettel, a XIII-XVI. századokból.

A kor nagy zenei újdonsága a madrigál, olyan 3-6 szólamú rövid, lírai kompozíció, amelyet kis énekegyüttesnek írtak. Virágkora a XVI. század második fele, tehát a reneszánsz vége, legnagyobb képviselői ADRIAN WILLAERT (VIGLIAR, WIGLIARDUS, MESSER ADRIANO, 1490?-1462), ORLANDO DI LASSO, ORLANDE DE LASSUS (1532-90), GIOVANNI DA PIERLUIGI, PALESTRINA (1525?-94), aztán LUCA MARENZIO (1550-1605), DON CARLO GESUALDO herceg (1500?-1613), CLAUDIO MONTEVERDI (1567-1612), WILLIAM BYRD (1543-1623), THOMAS MORLEY (1557-1603) stb.

A kor másik kedvelt műfaja a chanson, ami a XV-XVI. sz. németalföldi MŰVÉSZEINEK (JOHANNES DE OCKEGHEM/OKEGHEM, 1430?-1490 k. –, JACOB OBRECHT/HOBRECHT/OBERTUS 1430-1505, JOSQUIN DES PRÉS/SESPREZ/PRATENSIS, 1450?-1521 stb.) szóhasználatában világi szövegű, polifon, hangszerkíséret nélküli zenemű.

Idehaza TINÓDI LANTOS SEBESTYÉN (1510?-1556) képviseli az énekelt költészetet – dallamai közül 23 ismeretes, a hangszeres zenét pedig BAKFARK (GREFF) BÁLINT, kora legismertebb lantosa (1507-1576) műveli kiválóan.

Tánc:

A *saltarello*, *courante*, s a *gagliarda* (valamennyi a barokk muzsikából köszön majd vissza) mellett a *pavane* (sp. páva-lépés, páros ütemű, lépegetős, sétáló tánc) illetve a *passa-mezzo* (énekek kísért, szintén páros ütemű, lassú tánc). Elválik egymástól a *szórakoztató táncolás* és a nézni való, a látvány igényével fellépő *ballo/baletto*. A táncok mind a rendre és a szeretetre való törekvést tükrözik, az udvarokban itáliai – hivatásos – táncosok rendeznek diadalmeneteket, felvonulásokat, karneválokat. APOR PÉTER visszaemlékezései szerint még a barokkban is járnak Erdélyben különféle, reneszánsz eredetű foglalkozás- és más táncokat (l. a *Metamorphosis Transylvanie* c. könyvet.)

A BAROKK MŰVÉSZETE

XVII-XVIII. sz.

Háttér, vallás:

A tridenti zsinat természetes reakció volt mindarra, amit a reformáció eredményezett. Szemben a polgárság igényeinek megfelelő, olcsóbb, a beleszólást bizonyos körben lehetővé, sőt kötelezővé tevő, modernebb, tanultabb protestáns egyházakkal, a katolikus egyház tisztázta hittételeit, liturgiáját, alkalmazottainak és híveinek magatartását, meghatározta önmagát, magyarul: korszerűsödött, versenyképesse vált a vetélytársakkal szemben. Sőt, ellentámadásba lendült. Az **ellenreformációval** megpróbálta visszahódítani elvesztett hadállásait és ebben felhasznált minden eszközt: a kedvezményezett helyzetét Európa nagyhatalmai mellett, államvallás-jellegét a legfontosabb nyugat-európai államokban, az inkvizíciót és a melléje állt uralkodók fegyveres hatalmát, olyan célzott fegyvereket, mint az újonnan, a versenyhelyzet miatt létesített vagy átalakított szerzetesrendek mint a **jezsuiták, a kegyesrendiek, az irgalmasrendiek, a kapucinusok, a lazaristák, az irgalmasnővérek, az angolkisasszonyok, a jezsuitákon kívül, megannyi karitációs és oktatórend.** A **protestáns iskolarendszerrel** – a városi humanista iskolával és a falusi – gyakorlatilag írni-olvasni tanító – népiskolákkal **saját,** a jezsuiták, később a kegyesrendiek vezetése alatt álló – elitképző, pl. a Habsburg-birodalomban a Ratio Studiorum 1599-es szabályzata szerint **jól – működő iskoláikat állították szembe,** és megváltoztatva, **megújítva a papnevelés rendszerét,** a századfordulóra **egy hatalma tudatában levő,** a protestáns keresztényekkel és az ortodoxiával szembenálló, a más hitűekkel szemben **intoleráns katolikus egyházzal** találja magát szemben az alakulóban levő polgári világ.

A hívők hitét, egyházhűségét a **barokk vallásosság eszközeivel, a képzelet és ez érzelmek segítségével, külső áhítatgyakorlatokkal, de értelmi eszközökkel** is igyekeztek felkelteni. Ezt a célt szolgálták a világszerte épülő nagy és dúsan aranyozott barokk templomok, ezek elsőrangú festőktől, szobrászoktól készített oltár- és faliképei, szobrai, a templomok látszarchitektúrája, a káprázatos szertartások, az új, sose hallott egyházi muzsika. Ezek mind sikeresebbek voltak a reformáció diktálta puritánul egyszerű istentiszteletnél, az értelemhez szóló prédikációnál. Ugyanakkor a hatalmát maradéktalanul visszacapni akaró katolikus egyház **a világi eszközöket is felhasználta** céljai elérése érdekében.

Előbb a spanyol, majd az osztrák HABSBERGOK támogatják az ellenreformációt, V. KÁROLY, majd II. FÜLÖP szeretne spanyol irányítású katolikus világbirodalmat, majd az osztrák HABSBERGOK állnak az ellenreformáció élére. A német protestáns fejedelmek 1608-ban létrehozzák a protestáns Uniót. Velük szemben 1609-ben megszületik a katolikus Liga. Alig pár év múlva fegyveresen is összecsap a két tábor (*Harminc éves háború*). A konfliktusra két cseh templom elvétele szolgáltat ürügyet, majd az 1818 évi prágai, II. FERDINÁND elleni lázadás, amit BETHLEN GÁBOR (uralkodik 1613-29 között) is segít. A katolikusok fehérhegyi győzelme (1620) a vallásszabadság megszűntét, a katolikus vallás erőszakos restaurációját eredményezi. A protestáns fejedelmek Dániával és Erdéllyel való szövetsége is eredménytelen, sőt, a katolikusok újabb győzelmei után a protestánsoknak vissza kell adniuk az 1552 óta elfoglalt egyházi vagyont.

Ekkor a protestánsok mellett beavatkozó svédek érnek el hadi sikereket és igaz, hogy GUSZTÁV ADOLF svéd király elesik, hogy Nördlingennél 1634-ben vereséget szenvednek, de a franciákkal szövetségbe folytatják a háborút, amely a westfáliai békével ér véget (1648). Ennek főbb vallási vonatkozású kitételei: Teljes vallási szabadság, erre, valamint a művelődési közintézményekre az 1624-es állapotok a mérvadók. Habár a katolikus egyház nehezményezi a béke előírásait, az érvénybe lép. Az ellenreformáció – bár megújította a katolikus egyház életét – kedvezett egyes, a katolicizmuson belüli – a protestáns eszmék hatása alatt levő – disszidens csoportok, pl. a **janzenisták** tanításai elterjedésének.

Ez idő tájt jelentős **a római katolikus egyház dél-amerikai, kisebb mértékben ázsiai térítómunkája**. Különösen Dél-Amerikában érnek el jelentős eredményeket, Paraguayban a jezsuiták 1612-67 között valóságos államot hoznak létre. *Sikereik akkorák, hogy a gyarmati tisztviselők áskálódásai miatt még ebben az évben kiűzik őket az összes spanyol és portugál gyarmatról, vezetőiket pedig bebörtönzik!*

Észak-Amerikában, majd Ausztráliában és Új-Zélandon jelentősebb eredményeket nem érnek el, ezeket a földrészeket, illetve szigeteket az Európából menekülő protestánsok uralják.

Afrika északi partvidékén a mohamedán hit terjedése, egyébként a keleti kereszténység jelenléte áll ellent a misszionáriusok buzgólkodásának, a természeti népek között pedig – egyelőre – sikereik jelentéktelenek.

Ázsiában sikerek kísérik a térítők tevékenységét a Fülöp-szigeteken. Nem sikerül a térítőknak a lábukat megvetni Japánban, s habár a helyi szokásokat sikerrel felhasználó jezsuiták eredményesen térítenek Kínában, a ferencesek és a domonkosrendiek ellenakciói először bizalmatlansághoz, majd keresztényüldözésekhez vezetnek. Indiában a kezdeti sikerek után a holland és angol gyarmatosítás a katolikus missziók háttérbeszorulását eredményezte.

Más egyházak alig folytatnak intenzívebb térítómunkát. Az orosz ortodox egyház igaz intenzíven keresztel a fokozatosan elfoglalt Szibériában, de alapjában változatlanul hagyta a meghódított népek hitét. A protestánsok a XVII-XVIII. századokban még nem térítenek igazán.

Ez a két század a fejlődő polgárság számára az erőgyűjtés százada. Miután a polgárság megszerezte magának – mint társadalmi nagycsoport – a személyi szabadságot, aztán pedig eszmeileg függetlenítette magát a hűbéri viszonyokat leképező római katolikus egyháztól, tehát kivívta az eszmei függetlenséget, minden korábbinál nagyobb célra tört, a politikai hatalmat akarta megszerezni.

Ennek útjában a kor legelőrehaladottabb országaiban **az önkényuralom** állott. Az egyes országok élén a korlátlan hatalmat gyakorló uralkodó állt, hatalmát legfeljebb a kivívott nemesi alkotmányok korlátozták. A nemesség és az egyház, de elsősorban az uralkodó politikai hatalma nem engedte ebbe beleszólni a többi társadalmi nagycsoport képviselőit.

Az abszolutizmus természetesen az egyház fölött is gyakorolni akarta a hatalmát. Ennek mintáját a XIV. LAJOSTÓL (uralk. 1641-1715) sugallt, a francia papságtól elfogadott „**gallikán cikkelyek**” tartalmazták (1682). Ezek szerint az egyháznak nincs földi hatalma, az uralkodók sincsenek a pápának alárendelve, a zsinat a pápa fölött áll, a mindenkori pápa egyházi hatalmát is korlátozzák a kánonok és a nemzeti egyházak szokásai, a hitet és az erkölcsi törvényeket illetően pedig határozatai csak akkor tévedhetetlenek, ha azok összhangban vannak egyháza határozataival.

A törvényerőre emelt határozatokat el nem fogadó püspököket eltiltják és habár Franciaországban 1683 után nem alkalmazták ezeket, az osztrák birodalomban II. József alatt ebben a szellemben és jelentősen megnyirbálták az egyházi hatalmat, pl. a pápai és püspöki rendeleteket csak császári ellenjegyzéssel volt szabad kihirdetni, feloszlatták a szemlélődő szerzetesrendeket, megtiltották a püspökök és a rendfőnökök közvetlen kapcsolatát Rómával, állami fizetést adtak a papoknak, de ezért államhivatalnoki magatartást vártak el tőlük s még az istentiszteletek rendjét is szabályozni akarták. Csak 1781-ben adott ki II. József türelmi rendeletet, amely elismerte a protestáns és a keleti egyházak vallásgyakorlatát.

Természetes, hogy az abszolutizmus mindenekelőtt a pápai érdekeket védő – művelt, öntudatos, az oktatásban, így a befolyásos emberek manipulálásában kiemelkedő szerepet játszó és óriási politikai és gazdasági hatalmú – jezsuitákkal került ellentétbe. A megoldás az abszolutizmus lényegéből fakadt: a rendet majd minden abszolutisztikus kormányzat feloszlatta. Legelőbb Portugália, 1759-ben, paraguayi államuk indiánjainak öntudatosságáért, akik fegyverrel szálltak szembe az őket átköltöztetni akaró hivatalnokokkal. Franciaországban 1762-ben számolják föl a rendet, úgymond azért, mert a rend nem akarja kifizetni a

Martinique-szigeti rendfőnök adózási tartozását. Spanyolországból királyellenes összeesküvés vádjával, 1767-ben száműzik őket, sőt a BOURBON-uralkodók ultimátumára XIV. KELEMEN pápa 1773 júliusában felosztatja a rendet. Ám Poroszországban II. FRIGYES, Oroszországban pedig II. KATALIN nem engedelmeskedik a bullának, ehhez VI. PIUS titokban hozzájárul, VII. PIUS pedig 1814-ben ismét engedélyezi a jezsuiták működését.

Ez a nagy rendszerező elmék korszaka. THOMAS HOBBS (1588-1679) az abszolút monarchia nevében alárendelné az egyházat az államnak. A vallás emberi találmány, csalás a tömeg féken tartására, de mint ilyen szüksége – vallja. JOHN LOCKE (1632-1704) szerint Isten léte lehetséges, de ha létezik is, nem avatkozik be a világ menetébe. A vallás egyébként magánügy, ebbe a hatalomnak nem szabad beleszólni.

A németalföldi BARUCH ESPINOZA (1632-1677) a természetet és Istent azonosítja. Szerinte a vallás a félelem, a bizonytalanság, a nyomor és a papi csalás szülöttje, a Biblia emberi alkotás.

Építészet

Lakóházak: kétféle barokk van. Egyfelől létezik az abszolút monarchiák, Spanyolország, Franciaország, a Nápolyi Birodalom, Poroszország, Ausztria, az Orosz Birodalom stb., az ellenreformációs római katolikus egyház barokkjá, a maga pompájával és különösebb hírverés nélküli – be nem vallott – céljaival. Másfelől alakulóban van egyfajta népi barokk, a maga külsőségeivel, kényelemre, sőt, a korizálás diktálta szépre való törekvéssel, amely városon létrehozta a polgári házat, a maga viszonylagos kényelmével, az igazi bérházat, falun pedig megteremti a barokk udvarházat, a többszattú, füstmentes parasztházat, amelynek legalább kapuépítménye barokk.

Sorrávéve most ezeket: városon egyfelől elterjed a zárt kapualjas, sokhelyütt a fronton emeletes családi ház, amely a szolgazemélyzetet-segédnek munkahelyét, szállását, étkezőhelyét is magába foglalta. A sokosztatú ház falai vastagok, ablakain táblák, redőnyök, néha vaskosarak vannak, minden osztatnak van saját, füstmentes fűtése, az illemhely viszont általában a házön kívül van (pl. Kolozsvár, Segesvár, Szászmedgyes, Szamosújvárr barokk polgárházai).

A másik típus a városi bérkaszárnya, amely ebben az időszakban a bérpalota logikáját követi – kényelmi berendezések nélkül.

Falun elterjed a barokk – vagy barokkizáló – udvarház. Elterjesztésében nagy szerepet játszanak a kor katolikus középiskolaiban végző, kereső foglalkozásokra nevelt fiatal építőmesterek, akik természetesen koruk tervrajzait tanulmányozzák az iskolákban. A barokk udvarházakban mindig van legalább egy kőből-égetett téglából épített, boltozott – azaz viszonylag tűzbiztos – szoba, amelyben a család értékeit-okmányait őrzik.

Lejjebb, az egyszerű falusiak között a barokk külsőségekre érzékeny, a városi mesterek keze alatt dolgozó építőmunkások, pallérok terjesztik a barokk architektúra olyan velejáróit, mint a barokk pártázatos kapuépítmény, szilárd kerítés (pl. Csernáton, Felsőháromszék), a ház barokk pártázata (pl. Szászmedgyes külterülete stb.), nem beszélve a többszattú, Fachwerk vagy egyszerűen gerendaépítésű, egyelőre vakolatlan falusi házakról.

Mi több, napjaink falusi építésze barokk mintákat is követ. Aranyosgyéres környékén – valószínű a környék főúri barokk építkezése hatására – az egész XX. században, még annak az '50-es éveiben is divat volt, hogy a kétlakiségben fölös pénzhez jutott és építkező parasztmunkásság osztott fedélszékű – barokk tetős – házfödeleket építtessen, miközben a pallérok korszerűbb minták szerinti építkezést is tudtak volna vállalni.

Paloták: ismét el kell választanunk egymástól az egyházi és világi fényűző – ritkán gyakorlati, inkább reprezentatív – épületek építőit. A paloták ebben a korban ugyan lakóházak is, de mindig, mindenütt világosan elkülönül a fogadó – reprezentatív – rész a lakórésztől.

A földszinten van a főbejárat – amelyhez fedett kocsifelhajtó vezet –, a tágas, rendszerint tükrös előcsarnok, ebből bábos vagy fonatos, korláttal szegélyezett, széles kőlépcső nyílt az emeleti díszterembe. Ennek két oldalán szalonok vannak. A francia barokk palota középpontja az előcsarnokból nyíló, földszinti szalon, két oldalán kisebb helyiségekkel.

A homlokzat két oldalához pavilonok, esetleg oldalszárnyak kapcsolódnak, a bejáratot rizalittal hangsúlyozzák. Az emelet helyiségeinek célja az erő, a hatalom fitogtatása, a különféle rendű és rangú tereket egymás alá sorolják, a mellékterek elvesztik önállóságukat. Azzal, hogy egy tengelyre kerülnek, jelentőségüknek megfelelő sorrendben *enfilade* – áttekinthetőség – keletkezik.

A II. emeleten vannak a lakószobák, külön épületben vagy a tető alatt lakik a személyzet, amely számára külön, hátsó csigalépcső van. A mellékhelyiségek a folyosók végébe kerülnek, természetesen elválasztva személyzet, vendégek, és lakók traktusait.

A központi épület és az oldalszárnyak díszudvart öveznek. Ha a palota zárt, a négyszögű díszudvar közepén szökőkút van.

A palota homlokzatát gyakran díszítik atlaszoktól vagy kariatidáktól, esetleg hermáktól – férfi fejű és felsőtestű, négyszögletes oszlop-aljazatú pilaszterek – tartott erkélyek.

A fedélszék osztott, a barokk tető mindig kettős, rendszerint cselédszobákkal beépített.

A palotát általában kovácsolt vasból készült kerítés veszi körül. (Hazai példák: nagyváradai katolikus püspöki palota, kolozsvári BÁNFFY-palota, TELEKI-palota stb.)

A palotákhoz hasonló módon épülnek a vidéki barokk kastélyok is (pl. Válaszút, Gernyeszeg /ma Răscruți, Gornești, Románia/stb.)

Kultikus építmények: A barokk templom mintaképe a római Il Gesù, a jezsuita rend főtemploma.

Általános jellemzői:

- Alaprajzában sok a görbe vonal
- Az épületek mozgalmasak, nyugtalanok, szeszélyesek
- A tetők hajlítottak
- A fény-árnyékhatások kiszámítottak
- A templomokban az oltár egész építménnyé növekszik, díszlethatású
- A templomok alaprajza vagy az Il Gesut követi, hosszanti és központi elrendezésű, vagy teremtemplom vagy görbékől összeálló bonyolult elliptikus forma.

A gótikus templomokhoz képest az építészeti változásokkal együtt **kisebb lesz a templomok előcsarnoka**, a hajókban **már szinte kötelező a pad, az orgona és az orgonakarzat, a keresztelőkút, a szószék, a szépen faragott gyóntatószék**, nagyobb és **díszesebb lesz az oltár, az oltárkép**, amely legtöbbször rangos festő festette olajfestmény, lásd a szamosújvári örmény templom oltárképét, amit ha nem is RUBENS, de iskolájának érdemes mesterei festettek. A templomok belső festése is megváltozik, területet kibővíti – illuzórikusan – a **látszatarchitektúra** számos újdonsága, az építészeti elemeket utánozó festett architektúra-elemek.

Építőanyagok: *fa, patics, kő, égetett téglák, cserép*

Itália: Az Il Gesù tervezője GIACOMO BAROZZO DA VIGNOLA (1507-73). Ő még a Szent Péter építkezésén kezdte, jelentősebb munkái a római SANTA CATERINA dei Funari-templom, az ugyancsak római SAN ANDREA di Via Flaminia-templom, Villa Farnese stb. Főműve – nem is tudta befejezni – az Il Gesù. Egy hosszahajó, belőle kihasasodó kápolnákkal, széles keresztahajó, a keresztvezdés felett kupola, a hajók felett sima dongaboltozat. Iskolát teremtett vele, még ha a homlokzatot tanítványa, GIACOMO DELLA PORTA (1537-1607, SANTA MARIA dai Monti, SAN LUIGI dei Francesi, mindkettő Rómában, Sapienza, Róma, Palazzo CHIGGI,

Róma, Villa ALDOBRANDINI, Frascati, Teknősbékás kút, Róma) fejezi is be, középen timpanonnal, amelyet csigafülek kötnek össze a földszintes szárnyakkal.

Körükből nő ki DOMENICO FONTANA, aki főleg Nápolyban épített, de arról híres, hogy az ő tanítványa CARLO MADERNA (1556-1629, SAN PIETRO előtti hosszahajó, SANTA MARIA della Vittoria és SANTA SUSANNA-templomok, mindkettő Rómában, Palazzo MATTEI, Róma stb.). Ugyancsak Rómában futott be szép pályát PIETRO DA CORTONA ((1596-1669, SANTA MARIA della Pace, SAN MARTINO e LUCA, SANTA MARIA in Via Lata-templomok, mind Róma). A legnagyobb korabeli itáliai barokk építész azonban LORENZO BERNINI (1598-1680, SAN PIETRO-templom előtti tér, Palazzo BARBERINI, Palazzo de Propaganda Fide homlokzata és éppen csak, hogy lemarad a Louvre akkor épülő részének kivitelezésétől). Tanítványa Cosimo Fansaga (1591-1678, San Fernando, Santa Maria Maggiore, SANTA TERESA-templomok, SAN MARTINO-kolostor kerengője, mind Nápoly). Vetélytársa FRANCESCO BORROMINI (1599-1667, Oratorio di SAN FILIPPO Neri, San Carlo alle Quattro Fontane, SAN IVO, SANTA AGNESE-templomok, Palazzo de Propaganda Fide oldalhomlokzata, FALCONIERI-villa, FRASCATI, Falconieri-palota, Róma, Palazzo Spada egyik udvari homlokzata stb.). Velence nagy barokk építész BALDASSARE LONGHENA (1598-1682, SANTA MARIA della Salute, SANTA MARIA degli Scalzi-templomok, az Ospedaletto kápolnája, a Palazzo PESARO és a Palazzo REZZONICO, mind Velence), Genovában Baccio Bianco (1604-56, Palazzo dell' Università, Palazzo Durazzo, Palazzo BALBI, mind Genova stb.) épít, Torinóban GUARINO GUARINI (1624-85, SAN LORENZO, Capella Reale a dómban, Palazzo dell'Academia, Capella della SAN SINDONE stb.) és FILIPPO JUVARA (1685-1736, SANTA CRISTINA, Santa Croce, SANTA MARIA del Carmine-templomok, Superga, Királyi paloták Madrid és Lisszabon, stb.)

Német-római Szent Birodalom: a német barokk sokban osztrák, hiszen a haldokló Német-római Szent Birodalom legnagyobb ereje a spanyol, majd osztrák – de sohasem nápolyi – HABSBURG-állam, amely konzervatív, katolikus, a kellős közepén van – győztesen – az ellenreformációnak. Csehország csendes a fehérhegyi csata után, a perszonálunióban levő Magyarországon pedig a WESSELÉNYI-féle összeesküvés véres megtorlása után a nemesi ellenzék nyugalomban van.

A barokk első művelői német nyelvterületen olaszok: VINCENZIO SCAMOZZI még csak terveit adja a salzburgi székesegyházhoz, ám ANDREA POZZO (1642-1709) már személyesen felügyeli a laibachi (ma Ljubjana, Szlovénia) székesegyház építését, nem is tér vissza Itáliába, a nála egy évvel fiatalabb ENRICO ZUCCALI Münchenben talál otthonra, ott meg is építi a Theatinusok templomát, a PORCIA-palotát, a schlesheimi kastélyt és a bonni fejedelmi palotát. A GALLI-BIBIENA család pedig – kis túlzással – körbeépíti Európát. FERDINANDO még csak terveket küld. Ausztriába, ALESSANDRO már Mannheimben a fejedelmi palota és a jezsuita templom mestere, GIUSEPPE Bécsben, Drezdában. Berlinben épít és főműve a bayreuthi opera, a család egyik tagja építi a pozsonyi Szentháromság-templomot. GAETANO CHIAVERI (1689-1770, Hofkirche, Drezda) zárja ezt a sort, aki Varsóba is eljut, mint építész.

Bécs, Würzburg, Bamberg, Drezda, Berlin a német barokk nagy központjai, Ausztria, Cseh- és Magyarország, a bajor vidék, Wesztfália, Berlin, Szilézia, Lengyelország, végül Poroszország, a Baltikum és a keleti partvidék mintái. Legkorábban Bamberg reagál a barokkra, GEORG DIETZENHOFER (1643-89, SANKT MARTIN-templom, Waldsassen kolostorának Szentháromság-kápolnája stb.), unokatestvére, JOHANN LEONHARD († 1707) építi a püspöki rezidenciát, ennek testvére, JOHANN pedig a fuldai székesegyházat, a banzi kolostortemplomot és a pommersfeldeni kastélyt. CRISTOPH DIETZENHOFER és IGNAZ KILLIAN DIETZENHOFER Prágában épít (SZENT MIKLÓS-templom, ill. KÁROLY-, Orsolyita-, NEPOMUKI SZENT JÁNOS-templomok, GOLTZ- és KINSKY-paloták stb.). Bécs központként egyfelől a császári székhely – máig látható – barokk pompáját építette ki, másfelől a töröktől frissen visszafoglalt magyar területek jelképes barokkizálására-ellenreformálására volt nagy gondja. JOHANN BERNARD FISCHER VON ERLACH (1656-1723, Karlskirche, Bécsi magyar testőrök palotája, SAVOYAI

JENŐ palotája, Hofbibliothek, Hofburg egyes részei, schönbrunni kastély, salzburgi Egyetemi templom, több prágai palota stb.) volt az úttörő. Őt követte az olasz iskolázottságú JOHANN LUCAS HILDEBRANDT (1668-1745, ráckevei SAVOYAI-kastély, a két Belvedere, a bécsi KINSKY-DAUN-palota, SCHWARZENBERG-palota, Salzburg, Schloss Mirabell, linzi Priesterhaus, göllersdorfi Loretto-templom stb.), majd JACOB PRANDTAUER (melki kolostor és templom), FRANZ ANTON PILGRAM (klosterbrücki kolostor és templom) és sok-sok, a német barokk sokadik vonalába tartozó építész, akik a bécsi Haditanács védőszárnyai alatt megtöltötték Magyar- és Csehországot közepes német barokk építményekkel.

A würzburgi német barokk egyetlen emberhez, JOHANN BALTHASAR NEUMANN hadmérnökhöz kötődik (1687-1753, ebrachi kolostor, würzburgi hercegi székhely, würzburgi dóm Schönborn-kápolnája, Szentlélek-kórház, Testőrkaszánya, jezsuita kollégium, mind Würzburg, KATALIN-kórház, Papnevelde, városháza egy része, mind Bamberg, bruchsal, wernecki kastélyok, brühli kastély lépcsőháza, végül Vierzehnheiligen temploma stb.)

Drezda átmenet a festői délnémet barokk és a ridegebb északi, protestáns építészet között. Megvalósítója mindenekelőtt DANIEL POPPELMANN (1662-1714, Zwinger, paloták, Háromkirályok temploma, mind Drezda, Szászpallota, Varsó.) Mellette GEORG BÄHR emelkedik ki (Frauenkirche, stb.). Viszont többen indultak Drezdából. Közülük a legismertebb ANDREAS SCHLÜTER (1664-1714, Zeughaus, Schloss, mindkettő Berlin). Drezdából indult például JOHANN FRIEDRICH EOSANDER (1670-1729, Übigau-kastély, a berlini fejedelmi palota befejezése, Monbijou-palota), ez a naturalizált svédből lett német is. Mindkettőjük a berlini barokk kiváló képviselője. Rajtuk kívül JOHANN ARNOLD NEHRING és a nagy kegyenc, GEORG WENCESLAUS KNOBELSDORFF (1699-1756, berlini Opera stb.) képviselték még a berlini irányzatot.

A **lengyel** barokk a szász – drezdai – irányzat hatása alatt fejlődik és a maga módján megérinti a **kievi** építkezést (l. a helyőrségi székesegyház, ép. OSZIP SZTARCEV) Ám az oroszországi barokk legtisztábban Szentpéterváron jelentkezik. NAGY PÉTER külföldi építésszel akarta megvalósítani álmát, egy modern, versenyképes világbirodalom megteremtését – akkor a barokk volt a modern –, nem rajta és nem Szentpétervár építészein múlt a kudarc. A barokk város JEAN BAPTISTE ALEXANDRE LEBLOND irányelveinek megfelelően felépült. Ő maga palotákat épített (Ermitázs, Peterhof, Monplaisir). Olasz építő, DOMENICO TREZZINI építi a PÉTER-PÁL erődöt, német, JOHANN GOTTFRIED SCHÄDEL a MENCSIKOFF-palotát. 1714-ben még magát ANDREAS SCHLÜTER is meghívják a tervek felülbírlására. A XVIII. század közepétől megint olaszok kezdik Pétervárt építeni: CARLO CONTE RASTRELLI (1700-71) elkészíti a monumentális Téli Palotát, a Szmolnij kolostort és székesegyházat, a SZTROGANOFF-palotát, a peterhofi vártemplomot, s a Carszkoje Szelo-i palotát. Utána GIACOMO QUARENGHI (1744-1817) megépíti az Akadémiát, a Ermitázs-színházat, a Nemzeti Bankot, a peterhofi Angol palotát, illetve a Carszkoje Szelo-i SÁNDOR-palotát, de LA MOTHE és AL. FILIPPOVICS KOKORINOV a Művészeti Akadémiát, ANTONIO RINALDI a pétervári Márvány-palotát, felnőnek olyan orosz építésszek, mint CSEVASINSZKIJ (Haditengerészeti székesegyház), V. I. BAZSENOV (MIHÁLY-palota), I. J. SZTAROV (tauriai palota), V. V. VOLKOV (Tengerészcadetok háza) stb. A tervet sikerült teljesíteni. Ám ennek ellenére Szentpétervár idegen test marad Oroszországban.

Németalföldön, pontosabban annak protestáns felében, Hollandiában, s flamandok-vallonok közös országában, egyelőre **Flandriában**, a barokk építészet kétféleképpen alakul. Flandriában olasz előképek határozzák meg LUCAS FAID'HERBE (1617-97, Notre Dame de Hanswyck és louvaini jezsuita templomok) és mások (pl. antwerpeni jezsuita, louvaini SZENT MIHÁLY, mecheleni SZENT PÉTER templomok stb.) építkezéseit.

Hollandiában viszont nincs igazán barokk építészet, JAKOB VAN KAMPEN (amszterdami KOYMANS-ház, új amszterdami városháza) aki PIETER POSTTAL közösen tervezi meg a MAURITSHUIST és a Huizen BOSCHT Hágában. POST egyedül építi fel a maastrichti városházát

és a goudai mérlegházat. Kettejük szellemében épít PHILIP VINGBOOMS (amszterdami Trippenhuis stb.), a XVIII. században azonban JACOB OTTEN HUSLY (groningeni és weespi városházák stb.) klasszicizmussá változtatja a holland barokk építészeti hagyományokat.

Angliában sincs igazi barokk. Olasz példa van: INIGO JONES (1573-1651, pl. Whitehall, London), ám a kor legnagyobb építészé CHRISTOPHER WRENN (1632-1723, London újjáépítője az 1666 évi nagy tűzvész után, Sheldon színház, Trinity-kollégium egy része, Oxford, Trinity-könyvtár, Pembroke-College, mindkettő Cambridge, Hampton Court, Winchester stb. Kortársa és vetélytársa JOHN VANBRUGH (1666-1726, Blenheim-kastély, Howard-kastély stb.).

Spanyolországban is az olasz minta hat, lásd, pl. ALONSO CANO (1601-67, granadai székesegyház) vagy JUAN GOMEZ DE MORA (salamancai jezsuita kollégium) munkásságát. Külön színfolt a spanyol barokkban JOSÉ CHURRIGUERA (salamancai városháza) tevékenysége, aki névadója is a túldíszített délamerikai ízekkel telített spanyol barokk végének.

Franciaországban saját barokk alakul ki. FRANÇOIS MANSART (1598-1666, Val de Grâce, Hotel CARNAVALET, stb.) és LOUIS LE VAU (SAINT SULPICE-templom) még az olasz stílus hívei, ez utóbbi viszont a le Vicomte-i kastély, és főleg a versaillesi kastély homlokzatával, meg a Hotel LAMBERTTEL eljut egy önálló francia stílushoz.

A klasszikus francia barokk legnagyobb építészé egy orvos, CLAUDE PERRAULT (1613-68, a Louvre keleti és déli homlokzata), mellette FRANÇOIS BLONDEL (1611-89, SAINT DENIS-kapu, Párizs) és JULES HARDOUIN MANSART (1646-1708, Marly-i kastély, Versaillesi kastély tükörfolyosója, és több terme, a nagy Trianon-kastély, és a Versailles-i Notre Dame-templom, a Vendôme-tér és a Dom des Invalides, mindkettő Párizs). Már a francia barokk építészet befejeződését jelzi ROBERT DE LA COTTE (1656-1735, SZENT RÓKUS-templom homlokzata, Charité-templom, mindkettő Párizs), GERMAIN BOFFRAND (1667-1754, hercegi székhely, dóm, Nancy stb.), a bordeaux-i tőzsdepalota (JACQUES ANGE GABRIEL) Vele együtt JEAN NICOLAS SERVANDONI és JEAN GERMAIN SOUFFLOT képezik a francia barokk klasszicista korszakát, akik utat nyitnak majd az igazi klasszicizmusnak.

A Balkánon elsősorban Havasalföldön, a Brâncoveanu-fejedelmek alatt alakul ki a róluk elnevezett építészeti stílus. Jellemzői, a díszablakos, oszlopos emeleti előfolyosó, a díszítésre használt betűk, feliratok stb.

Magyarország ez idő tájt HABSBURG-uralom alatt volt – része a birodalomnak, de több, mint koronatartomány, amivé lefokozni akarták. „Magyarországot előbb koldussá, aztán, katolikussá, végül németté” (KOLLONICH LIPÓT hercegprímás) szerette volna tenni a bécsi hatalom, s ebben a barokk pompának megvolt a szerepe, amint az egyháznak is, de a nemesi – majd össznemzeti – ellenállást – lásd THÖKÖLY- majd RÁKÓCZI-felkelés –, sem a protestáns-ellenes intézkedések, pl. a protestáns kőtemplom-építés megtiltása – ennek emléke a teljesen fából épített késmárki (ma Kežmarok, Szlovákia) régi evangélikus templom –, sem a habsburgi betelepítések – pl. Háromszékbe –, sem a nemzetiségi diverziók, pl. ukrán és román unitus egyház megteremtése –, sem a határőrezredek felállítása, végül sem a engedmények – lásd HADIK ANDRÁS előléptetését az osztrák Haditanács elnökévé, sem a szigorítások – II. JÓZSEF törvényei – nem tudták megtörni.

Az első nagyméretű magyarországi barokk építkezés a nagyszombati (ma Trnava, Szlovákia) jezsuita templom. Mestere az olasz PIETRO SPAZZO, példája az Il Gesù. Csak a főhajó stukkóját készíti két bécsi német szakember. Ismeretlen a győri jezsuita templom építője, ám CARLONE a lorettomi (ma Loretto, Ausztria) szervita, ORSOLINI a lékai (ma Lockenhaus, Ausztria) ferences, MARTINELLI a boldogasszonyi (ma Frauenkirchen, Ausztria) ferences kolostortemplomok mestere.

Magyar – TORNIOSSI TAMÁS – a zborói (ma Zborov, Szlovákia) RÁKÓCZI-kastély templomának, a kassai jezsuita majd premontrei templomnak, az eperjesi (ma Prešov, Szlovákia) ferences templomnak a mestere. Építményei minták lesznek a nagybányai

minorita, a kolozsvári kegyesrendi (ma Baia Mare, Románia), a trencségi (ma Trenčín, Szlovákia) templomokhoz.

Bécsi mintára, a Peterskirchére utal vissza a pozsonyi trinitárius-templom. Tervezője JOHANN LUCAS HILDEBRANDT. ANTONIO BIBIENNA festi a kupolát, GAETANO BUSSI készíti a főoltárt. Győrben MARTIN WITWER osztrák karmelita (ATHANASIUS testvér) építi fel a rend templomát, előbb ő a linzi, utóbb a sümegi templomok tervezője és építője. CRISTOPH TAUSCH készíti a trencségi jezsuita templomot, talán, bár ezt az újabb adatok cáfolják, ő építette volna az egri jezsuita templomot is.

1730 után országszerte elterjed egy kéttornyos sziléziai eredetű homlokzat (pl. Zirc, pesti pálos templom, kalocsai dóm, budai SZENT ANNA-, jászói premontrei templom stb.). Ezek mesterei németek: minden valószínűség szerint maga GEORG KALCKBRENNER tervezte Zircet, a pesti pálos templom és a kalocsai dóm ANDREAS MAYERHOFFER ANDRÁS (később magyarosított) munkája, a budai SZENT ANNA-templomot a csehországi CHRISTOPH HAMON építette, a jászói premontrei templom pedig a bécsi ANTON PILGRAM (Pozsony, ERZSÉBET-apácák temploma, szentgotthárdi cisztercita-templom stb.) munkája.

A magyar barokk építészetet három, külföldön született építész tette naggyá, a morva FELLNER JAKAB (Nikolsburg /ma Mikulov, Csehország/. 1722-80, tatai és pápai plébánia-templomok, egri püspöki palota, tatai, pápai, cseklészi, egri, móri kastélyok, melléképületek, a tatai piaristák rendházának keresztszárnya, a veszprémi püspöki palota, az egri Líceum stb.), a tiroli HEFELE MENYHÉRT (Kaltenbrunn, 1716-97, győri, majd szombathelyi székesegyház, eszterházai (fertődi) kastély stb.) s az osztrák FRANZ ANTON HILLEBRANDT (Bécs, 1719-97, nagyváradi székesegyház stb.)

Bár máshol kellene róluk megemlékeznünk, a XVII. sz. legjelesebb világi barokk építkezése a pozsonyi prímási palota, ill. a kismartoni (ma Eisenstadt, Ausztria) herceg ESTERHÁZY-kastély. A XVIII. században ezekhez csatlakozik a ráckevei SAVOYAI-lakó-kastély, a Féltoronyban (ma Halbtorn, Ausztria) a MANSART-féle LAFITTE-kastéllyal rokon, HILDEBRANDTTÓL épített kastély, a cseklészi (ma Bernolákovo, Szlovákia) herceg ESTERHÁZY-kastély, a holicai (ma Holič, Szlovákia) JEAN NICOLAS JADOTTÓL tervezett kastély és a szintén tervei alapján újjáépített budai vár, az ANTON MARTINELLI-tervezte Invalidusok Háza, egész sor pozsonyi magyar főúri palota, JOHANN BAPTIST MARTINELLI tervei alapján, s HILLEBRANDT alkotása a nagyváradi római katolikus püspöki palota, A TALLHER JÓZSEF-tervezte pozsonyi ASPREMONT-palota, amely a budai Erzsébet-apácák rendházával és a pesti Petőfi-téri ortodox templommal együtt az építész fokozott figyelemre érdemes munkái.

Pesten és Pest környékén MAYERHOFFER ANDRÁS (pesti PÉTERFFY-palota, valószínű a gödöllői GRASSALKOVICH, a péceli RÁDAY kastélyok, a veszprémi Megyeháza,) TIETHART JÓZSEF (veszprémi nagypréposti palota, DUBNICZAY-palota, PADÁNYI BÍRÓ MÁRTON-ház stb.) JUNG JÓZSEF (aszódi és hatvani kastélyok átépítése, Jászberény, Szirák stb.), Kolozsváron (pl. Bánffy-palota), Marosvásárhely környékén (Gernyeszeg stb.) JOHANN EBERHARD BLAUMANN épít.

Katonai építkezések: a korszak legjelesebb katonai újítása a síkföldön is létesíthető védelmi építmény – vár –, a VAUBAN-erősség volt. SEBASTIEN LE PRÉTRE DE VAUBAN francia marsall (1633-1707) hadmérnök volt, aki felfedezte, hogy az erődítések alaprajzát a terepviszonyokhoz kell alkalmazni, elsőként építtetett futóárkokat (párhuzamműveket) a várak körül. E sorok írójának személyes módja volt bejárni egy VAUBAN-rendszerű várat (Arad), s megtapasztalhatta, hogy a belső teret, amely akár több ezer fegyveres gyülekeztetésére is alkalmas, ötagú csillag alakban, téglából épített, alapjuknál 10 m széles, csúcsukon 5 m magas, vastag falú kazematák övezik, amelyek külső magassága 10 m Ezt 50 m széles futóárkok veszik körül, majd egy második – az előzőhöz hasonló – kazematasor. Gyakran még egy futóárk- és még egy kazematasor van. A világtájak felé fedett, alagút-szerű kapuk vannak. A kazemata-rendszerek közlekednek egymással

VAUBAN újjáépítette Longwy, Saarlouis, Belfort, Brest, Strassburg, Kehl várait, megjavította Sedan, Bitsch, Besançon, Luxemburg, felépítette Landun, Port Louis, Neu Breisach stb. erődítéseit. Az összes francia erődítés főfelügyelője volt. Könyvei – 4 kötetben – a várharc bibliájának számítottak még a XIX. században is.

Ausztria elsősorban a törököktől visszafoglalt területen és az ütközőzónának elkönnyvelt erdélyi nagyhercegségben épített VAUBAN-várakat. Hozzájárult ehhez az a tény is, hogy a törököktől támogatott THÖKÖLY- és RÁKÓCZI-felkelések után az osztrák utászalakulatok berobbantották az esetleges ellenállási központnak alkalmas középkori kővárakat és ezek helyét akkor korszerű – területvédelmi központnak alkalmas –, nagy létszámú, állandó katonaság befogadására alkalmas várak vették át.

Bécszet mindenekelőtt a Komárom-Újszöny, Brünn, Olmütz stb. várrendszernek kellett védenie. Ebből bennünket az első érdekel, amely alapjában véve régi erődrendszer barokk kiegészítése új várral. A Budavárban kiépített erődrendszer nem igazán barokk, inkább a régi királyi vár korszerűsítése. VAUBAN-rendszerű viszont az Alföld peremvidékén kiépített, összesen egy hadsereg befogadására alkalmas, Szatmár (új), Nagyvárad (korszerűsített), Arad (új), Temesvár (új), Pétervárad (új, ma Satu Mare, Oradea, Arad, Timișoara, mind Románia, ill. Petrovaradin, Szerbia) vár-rendszere. Hasonlóképpen új Kolozsvár Fellegvára (az ellenzéki város sakkbantartására, 1715-23 között, egy zászlóalj számára épült), a névleges „főváros” Gyulafehérvár (új), és a tényleges német hatalmi központ, Nagyszében (átalakított) vára, az esetleges első török csapást pedig Fogaras (ma Cluj-Napoca, Alba Iulia, Sibiu, Făgăraș, mind Románia) átalakított várának kellett volna felfogni. Legyünk őszinték: 1700 körül a török veszély kézenfekvő volt, csak úgy, mint az esetleges megszállást támogató osztrákellenes magyar népfelkelés fenyegetése.

Ugyancsak a barokk katonai építészet vívmánya az állandó hadsereg elhelyezésére szolgáló első kaszárnyák építése. Előbb kötelező beszállásolás járta, aztán az állandó – előbb kötéllel fogott, hivatásos, majd kötelező, állított – katonaság állandó kaszárnyákat igényelt, amelyek barokk kezdeményekre tekintenek vissza.

Emlékművek: mindenekelőtt egyházi emlékművekről beszélhetünk. Elsősorban ilyenek az ún. *kálváriák*. Ezeket a Krisztus kereszthalálára emlékeztető, 14 keresztből, kis, kápolnából, festett vagy domborműves ábrázolásból álló, a lakott településeken kívüli sorozatok, amelyek előtt a római katolikus hívők imát mondanak. A keresztút végén kápolna van, a Golgota-csoporttal és a Szent Sírral. Kálváriák állítását a XV. századtól kezdik meg a ferencesek, általánossá a XVII. századtól válik, főként a Német-római Szent Birodalom és a Habsburg-Birodalom területén. Pl. a szovátai Kálvária.

A *Szentháromság-oszlopokat* viszont a települések közepén állították föl. Ezek obeliszek, ritkábban felfelé keskenyedő gúlák, amelyek tetején az Atyaisten, Krisztus, fölöttük galambként a Szentlélek szobra van. Talapzatán vagy oldalán szentek, ritkábban Szűz Mária szobra található. Az ilyenek főképp a XVII. sz. után terjedtek el. Pl. a kolozsvári Szentháromság-oszlop, előbb a Szent Mihály plébániatemplom előtt, aztán a nemes ifjak volt szállása, most a Szentpéter templom előtt.

Hidak előtt állítják föl – cseh-morva példára – Nepomuki Szent János szobrát. A gyónási titok prágai püspök-áldozata (1374-1419) a hidak, átkelők védszentje is.

Ritkábban, falbavéssett, ráccsal védett kis fülkében található a hagyomány szerint Kr. u. 300 k. vértanúhalált halt SZENT FLÓRIÁN szobra, római tiszti ruhában, kezében vödörrel, amint egy házat olt. Ő a tüzek ellen véd.

Településrendezés: gyakorlatilag nincs, van viszont a kastélyok köré telepített park. Az első „franciakertet”, formára vágott bokrokkal, cserjékkel és fákkal, szökőkutakkal és szobrokkal, főként a „király kertésze”, ANDRÉ LE NOTRE (1613-1700) telepítette a versaillesi kastély köré, 1624.-1770. Később hasonló parkok létesültek Potsdamban, II. FRIGYES Sans Souci-kastélya és Szentpétervár mellett, a Carszkoje Szeloi cári üdülőfalú palotái körül.

Épületszerkezetek: a **térlefedés** cseh- és csehsüvegboltozattal, fiókos dongaboltozattal, fiókos gömbkupolával, kosárfélt elliptikus kupolával, tükör-, teknő-, kolostor-, fiókos kolostorboltozattal. Az **alátámasztás és megtámasztás** pillérekkel és oszlopokkal történik. Ez utóbbiaknak gyakran adnak emberi alakot. A **díszítés** eszközei: csiga-, kagyló-, rács, virágfüzerminta, csavart oszlop (pl. Kolozsváron az obsitos. Házának kéménye stb.), mellvédek (ballusztrádok), emeletekre is kiterjedő lizénák, sok stukkó, ívek, rizalitok (kiugró közép- és sarokrészek), márványberakások stb. A rokokóban rengeteg kagylódísz, berakás. A késői ún. protestáns barokkban: meanderező szalagdísz, virág- vagy levélfüzér, ablakkötény stb.

JELENTŐS BAROKK ÉPÍTMÉNYEK

Itália

Santa Caterina dei Funari-templom, San Andrea di Via Flaminia-templom, Villa Farnese, Il Gesù, valamennyi Róma, Giacomo Barozzo da Vignola

Santa Maria dei Monti, San Luigi dei Francesi, mindkettő Rómában, Sapienza, Róma, Palazzo Chigi, Róma, Villa Aldobrandini, Frascati, Teknősbékák kút, Il Gesù befejezése, mind Róma Giacomo della Porta

San Pietro előtti hosszahajó, Santa Maria della Vittoria és Santa Susanna-templomok, mindkettő Rómában, Palazzo Mattei, Róma, Carlo Maderna

Santa Maria della Pace, San Martino e Luca, Santa Maria in Via Lata-templomok, mind Róma, Pietro da Cortona

San Pietro-templom előtti tér, Palazzo Barberini, Palazzo de Propaganda Fide homlokzata Lorenzo Bernini

San Fernando, Santa Maria Maggiore, Santa Teresa-templomok, San Martino-kolostor kerengője, mind Nápoly. Cosimo Fansaga

Oratorio di San Filippo Neri, San Carlo alle Quattro Fontane, San Ivo, Santa Agnese-templomok, Palazzo de Propaganda Fide oldalhomlokzata, Falconieri-villa, Frascati, Falconieri-palota, Róma, Palazzo Spada egyik udvari homlokzata, Francesco Borromini

Santa Maria della Salute, Santa Maria degli Scalzi-templomok, az Ospedaletto kápolnája, a Palazzo Pesaro és a Palazzo Rezzonico, mind Velence, Baldassare Longhena

Palazzo dell' Università, Palazzo Durazzo, Palazzo Balbi, mind Genova, Baccio Bianco

San Lorenzo, Capella Reale a dómban, Palazzo dell'Academia, Capella della San Sindone Guarino Guarini

Santa Cristina, Santa Croce, Santa Maria del Carmine-templomok, Superga, Királyi paloták Madrid és Lisszabon, Filippo Juvara

Német-római Szent Birodalom

Székesegyház, Salzburg, Vincenzio Scamozzi

Székesegyház, Laibach, Andrea Pozzo

A Theatinusok temploma, a Porcia-palota, München, a schlesheimi kastély, a bonni fejedelmi palota, Enrico Zuccali

A fejedelmi palota és a jezsuita, Mannheim, Alessandro Galli-Bibiena

A bayreuthi opera Giuseppe Galli-Bibiena

Hofkirche, Drezda, Gaetano Chiaveri

Sankt Martin-templom, Waldsassen kolostorának Szentháromság-kápolnája Georg Dientzenhofer

A püspöki rezidencia Johann Leonhard Dientzenhofer

A fuldai székesegyház, a banzi kolostor-templom és a pommersfeldeni kastély, Johann Dientzenhofer

Szent Miklós-templom, Prága, Cristoph Dietzenhofer

Károly, Orsolyita-, Nepomuki Szent János-templomok, Goltz- és Kinsky-paloták Prága, Ignaz Killian Dietzenhofer

Karlskirche, Bécsi magyar testőrök palotája, Savoyai Jenő palotája, Hofbibliothek, Hofburg egyes részei, schönbrunni kastély, salzburgi Egyetemi templom, több prágai palota, Johann Bernhard Fischer von Erlach

Ráckevei Savoyai-kastély, a két Belvedere, a bécsi Kinsky-Daun-palota, Schwarzenberg-palota, Salzburg, Schloss Mirabell, linzi Priesterhaus, göllersdorfi Loretto-templom, Johann Lucas Hildebrandt

Melki kolostor és templom, Jakob Prandtauer

Klosterbrücki kolostor és templom, Franz Anton Pilgram

Ebrachi kolostor, würzburgi hercegi székhely, wüzburgi dóm Schönborn-kápolnája, Szentlélek-kórház, Testőrkaszárnya, jezsuita kollégium, mind Würzburg, Katalin-kórház, Papnevelde, városháza egy része, mind Bamberg, bruchsali, wernecki kastélyok, brühli kastély lépcsőháza, végül Vierzehnheiligen temploma, Johann Balthasar Neumann

Zwinger, paloták, Háromkirályok temploma, mind Drezda, Szászpalota, Varsó.) Daniel Poppelmann

Frauenkirche, Drezda, Georg Bähr

Zeughaus, Slchoss, mindkettő Berlin, Andreas Schlüter.

Übigau-kastély, a berlini fejedelmi palota befejezése, Monbijou-palota, Johann Friedrich Eosander

Berlini Opera, Georg Wenceslaus Knobelsdorff

A kievi barokk

A helyőrségi székesegyház, Oszip Sztarcev

Oroszország

Ermitázs, Peterhof, Monplaisir, Szentpétervár, Jean Baptiste Alexandre Leblond

A Péter-Pál erőd, Szentpétervár, Domenico Trezzini

A Mencsikoff-palota, Szentpétervár, Johann Gottfried Schädel

Téli Palota, a Szmolnij kolostor és székesegyház, a Sztroganoff-palota, a peterhofi vártemplom, s a Carszkoje Szelo-i palota, mind Szentpétervár, Carlo Conte Rastrelli

Az Akadémia, a Ermitázs-színház, a Nemzeti Bank a peterhofi Angol palota, illetve a Carszkoje Szelo-i Sándor-palota, mind Szentpétervár, Giacomo Quarenghi,

A Művészeti Akadémia, Szentpétervár, de La Mothe és Al. Filippovics Kokorinov

A szentpétervári Márvány-palota, Antonio Rinaldi

Haditengerészeti székesegyház, Szentpétervár, Csevasinszkij

Mihály-palota, Szentpétervár, V. I. Bazsenov,

Tauriai palota, Szentpétervár, J. Sztarov

Tengerészcadétk háza, Szentpétervár, V. V. Volkov

Flandria

Notre Dame de Hanswyck és louvaini jezsuita templomok, Lucas Faïd'herbe

Hollandiában

Amszterdami Koymans-ház, új amszterdami városháza, Jakob van Kampen

Mauritshuis, Huisen Bosch, Hága, Jakob van Kampen és Pieter Post

A maastrichti városháza és a goudai mérlegház, Pieter Post

Amszterdami Trippenhuis, Philip Vingbooms

Anglia

Whitehall, London, Inigo Jones

Sheldon színház, Trinity-kollégium egy része, Oxford, Trinity-könyvtár, Pembroke-College, mindkettő Cambridge, Hampton Court, Winchester Christopher Wrenn

Blenheim-kastély, Howard-kastély, John Vanbrugh

Spanyolország

Granadai székesegyház, Alonso Cano

Salamancai jezsuita kollégium, Juan Gomez de Mora

Salamancai városháza, José Churriguera

Franciaország

Val de Grâce, Hotel Carnavalet, François Mansart

Saint Sulpice-templom, le Vicomte-i kastély, a versaillesi kastély homlokzata, a Hotel Lambert, Louis le Vau

A Louvre keleti és déli homlokzata, Claude Perrault

Saint Denis-kapu, Párizs, François Blondel

Marly-i kastély, Versailles-i kastély tükörfolyosója, és több terme, a nagy Trianon-kastély, és a Versailles-i Notre Dame-templom, a Vendôme-tér és a Dom des Invalides, mindkettő Párizs, Jules Hardouin Mansart

Szent Rókus-templom homlokzata, Charité-templom, mindkettő Párizs, Robert de la Cotte
Hercegi székhely, dóm, Nancy, Germain Boffrand
A bordeaux-i tőzsdepalota. Jacques Ange Gabriel

Magyarország

A nagyszombati jezsuita templom, Pietro Spazzo,
A lorettomi szervita templom, Carlo Martinox Carlone
A lékai ferences templom, Pietro Orsolini
A boldogasszonyi ferences kolostortemplom, Johann Baptist Martinelli.
A zborói Rákóczi-kastély temploma, a kassai jezsuita majd premontrei templom, az eperjesi ferences templom, Tornyossi Tamás

A pozsonyi trinitárius-templom, Johann Lucas Hildebrandt
Karmelita templom, Győr, linzi, sümegi templomok, Martin Witwer, Athanasius testvér
A trencséni jezsuita templom, talán az egri jezsuita templom is, Cristoph Tausch
Zirc, Georg Kalckbrenner
A pesti pálos templom, a kalocsai dóm, Mayerhoffer András
A budai Szent Anna-templom, Christoph Hamon
A jászói premontrei templom, Erzsébet-apácák temploma, Pozsony, cisztercita-templom, Szentgotthárd, Anton Pilgram

Tatai és pápai plébániatemplomok, egri püspöki palota, tatai, pápai, cseklészi, egri, móri kastélyok, melléképületek, a tatai piaristák rendházának keresztszárnya, a veszprémi püspöki palota, az egri Líceum, Fellner Jakab

Győri, majd szombathelyi székesegyház, eszterházai (fertődi) kastély, Hefele Menyhért
Nagyvárad székesegyház, féltoronyi kastély, Franz Anton Hillebrandt
A holicai kastély, az újjáépített budai vár, Jean Nicolas Jadot
Az Invalidusok Háza, Anton Martinelli

A nagyvárad római katolikus püspöki palota, Johann Baptist Martinelli tervei alapján, Franz Anton Hillebrandt

Az Aspremont-palota, Pozsony, a budai Erzsébet-apácák rendháza és a pesti Petőfi-téri ortodox templom, Tallher József

Pesti Péterffy-palota, gödöllői Grassalkovich, a péceli Ráday kastélyok, a veszprémi Megye-háza,) Mayerhoffer András

Veszprémi nagypréposti palota, Dubniczay-palota, Padányi Bíró Márton-ház, Tiethart József
Aszódi és hatvani kastélyok átépítése, Jászberény, Szirák, Jung József
Kolozsvári Bánffy-palota, geryeszegi kastély, Johann Eberhard Blaumann

Katonai építkezések

Franciaország

Longwy, Saarlouis, Belfort, Brest, Strassburg, Kehl várainak újjáépítése, Sedan, Bitsch, Besançon, Luxemburg várainak megjavítása, Landun, Port Louis, Neu Breisach stb. erődítéseinek felépítése, Sebastien le Prétre de Vauban

Ausztria

Komárom-Újszöny (átépített, új), Szatmár (új), Nagyvárad (korszerűsített), Arad (új), Temesvár (új), Pétervárad (új), kolozsvári Fellegvár (új), Gyulafehérvár (új), Nagyszeben (átalakított) vára, Fogaras (átalakított) vára

Emlékművek

A szovátai Kálvária.
A kolozsvári Szentháromság-oszlop

Településrendezés:

Versailles-i kastély parkja, André Le Notre
Park a Sans Souci körül, Potsdam
Park a Carszkoje Szeloi cári üdülőfal palotái körül, Szentpétervár

Szobrászat:

Általános jellemzői:

- Többféle anyag, színek használata egyazon plasztikának az előállításakor
- Meglepő fény-árnyékhatások
- Hatáskeltés
- Mozgalmasság
- A contraposto – ellentétes irányú mozgásokból összetevődő egyensúlyi helyzet – kihasználása
- Felfokozott érzelmek
- Pontos megfigyelés
- Antik mércék
- A méretek megnövelése
- Az arányok elfinomítása
- Egyéniség helyett típus, mozdulat helyett szabvány, érzelem helyett szenvelgés

Itália: Meghatározó szobrászegyénisége az itáliai későreneszánsz-korabaroknak BENVENUTO CELLINI (1500-72, Fontainebleau-i Diana, dombormű, firenzei PERSEUS stb.), akit emlékirataiból ismerünk. Korának jellegzetes típusa, Firenzét, Rómát, Párizst megjáró, kalandor-természetű párbajhős, ugyanakkor zseniális művész.

Szintén későreneszánsz-korabarokk művész, Michelangelo-epigon, a nagy művész irigy ellenfele és mégis szolgálai utánzója BACCIO BANDINELLI (1490-1560, HERKULES és CACUS stb.). Ugyanebbe a táborba tartozik BARTOLOMMEO AMMANATI (1511-92, Síremlékek, SAN PIETRO in Montorio, Köztéri kutak, Firenze), Flamand születésű, de olasz műveltségű GIOVANNI DA BOLOGNA (1524-1608, NEPTUN-kutak, Bologna, Firenze, A szabin nők elrablása, HERKULES és NESSUS, mind Firenze stb.). Mellettük VINCENZO DANTI és VINCENZO ROSSI tartoznak a későreneszánsz-korabarokk művészek csoportjába.

PIETRO TACCA (1577-1640, I. FERDINÁND toszkánai nagyherceg lovasszobra stb.) GIOVANNI DA BOLOGNA tanítványa. STEFANO MADERNA (1576-1636, SZENT CECÍLIA, a hasonló nevű templomban, Róma stb.) A flamand, de Rómában dolgozó FRANÇOIS DUQUESNOY (1570-1641, Angyalkák hangversenye, Nápoly, SZENT ANDRÁS, Róma, SZENT ZSUZSANNA, Loretto stb.) egyike a korabarokk legnagyobb alkotóinak.

A legelismertebb művész LORENZO BERNINI (1598-1680, AENEAS és ANCHISES, Parittyás DÁVID, PROSERPINA elrablása, APOLLO és DAPHNÉ, Az Igazság allegóriája, SZENT LONGHINUS, SZENT TERÉZ önkívülete, SZENT PÉTER katedrálja, A SZENT PÉTER katedrális tabernákuluma mind Róma, de arcképei is jelentősek. Római díszkútjai (Négy folyó kútja, Triton-kút, Trevi-kút terve, Kis-kút stb.) hírnevesek.

Vele vetekedik ALESSANDRO ALGARDI (1602-54, X. INCE pápa bronzszobra, ATILA és LEÓ pápa találkozása, dombormű, mind Róma, SZENT PÁL lefejezése, Bologna stb.)

Velencében JACOPO SANSOVINO (1486-1570) a mester. Tanítványa ALESSANDRO VITTORIA (1525-1608) és TIZIANO ASPETTI (1565-1607), mindkettő főleg a kisplasztika művelője. Mellettük GIROLAMO CAMPAGNA (1550-1626) a kor jelentős velencei szobrásza.

A **Német-római Szent Birodalom** vezető állama ez idő tájt a hatalma tetőpontjára érkező Ausztria, a barokkot előbb olasz (GIOVANNI NOSSENNI, GIOVANNI GIULIANI, LODOVICO BURNACINI, LORENZO MATTIELLI stb.), majd flamand (ADRIAEN DE VRIES, PIETER DE WITTE stb.) művészek hozzák, az ő hatásuk. – elsősorban olasz befolyás – alatt kezd el működni a főként szobrász LEONHARD KERN. A legnagyobb német barokk szobrásztehetség azonban BALTHASAR PERMOSER (1651-1732, Fejedelmi síremlékek, Freiberg, katedrális, saját síremléke, Drezda, SAVOYAI JENŐ győzelmei, domborművek, Bécs)

ANDREAS SCHLÜTER elsősorban szobrász (III. FRIGYES lovasszobra, Königsberg /ma Kalinyingrád, Szovjetunió/, A porosz választófejedelem lovasszobra, a Zeughaus építése és 21 maszkja, Berlin stb.) PETER WAGNER Würzburgban farag a helyi és közeli franciakertekbe olaszos, mégis már tenyeres-talpas, németté vedlett szobrokat.

Az érett német barokk két legnagyobb szobrászegyénisége mindenesetre EGID QUIRIN ASAM (1692-1750, pl. az innsbrucki plébániatemplom, müncheni Szentháromság-templom stb.) és az osztrák GEORG RAFAEL DONNER. Ez utóbbi GIULIANONÁL tanul (l. pl. Pietà, Gurk, székesegyház, Schloss Mirabell, lépcsőkorlát stb.), aztán Pozsonyban mintázza meg a székesegyház főoltárának főalakját, a pannóniai születésű SZENT MÁRTONT – huszáruhában –, a koldussal és a két imádkozó angyallal (ólom), ESTERHÁZY IMRE akkori hercegprímás térdelő – imádkozó – márványszobrát, majd a máriavölgyi templom főoltára szobrai. Ismertek még bécsi, valaha a Neuer Markton állt diszkútjának ólom alakjai.

FRANZ XAVER MESSERSCHMIDT (1732-83) DONNER-tanítvány, de igazi népszerűséget 64 darabra tervezett jellem-szoborportré sorozatával szerez (A síró, A nevető stb. mind Bécsben), amelyekbe zavart elméjének hallucinációit is belefagrasztta.

Úgyszintén, szép sikereket ér el a meisseneni JOHANN JOACHIM KÄNDLER (1706-66), a porcelán-manufaktúra főszobrásza. Elsősorban máig utánzott – de utol nem ért – kisszobrokat, nippeket készített.

Franciaország barokk szobrászatának kezdetei az Itáliában államköltségen tanult MICHEL ANGUIER (1612-86, pl. HERAKLÉSZ és ATLASZ, AMPHIRITÉ, LAOKOON, Belvederei torzó stb.) nevéhez kötődnek. A másik kezdeményező a volt touloni hajóács, CORTONA és BERNINI-tanítvány PIERRE PUGET (1620-94, Szentek szobrai, Genova, Városház-kapu, Atlaszok, Toulon, Krotoni MILON halála, Párizs stb.). Követőik, FRANÇOIS GIRARDON, ANTOINE COYZEVOX, idősebb GUILLAUME COUSTOU jó barokk szobrászok voltak, de nem igazi nagy tehetségek. Kertszobraik (pl. Versaillesi kutak, Tuileriák stb.) szoborportréik, udvari és kegyszobraik sikeresek voltak. Utánuk EDMÉ BOUCHARDON (pl. ÁMOR, a Rue Grenell díszkútjának alakjai, mind Párizs stb.), GABRIEL ALLEGRAIN (pl. DIANA, Fürdő nő, mindkettő Párizs stb.), JEAN BAPTISTE PIGALLE (pl. Saruját kötő HERMÉSZ, Gyermekek kalitkával stb.), ÉTIENNE FALCONET (Fürdőző nő, ÁMOR, Zene, Krotoni MILON csoportok, Olajfák hegye, mind Párizs, NAGY PÉTER lovasszobra, Szentpétervár stb.) MICHELL CLAUDION (kisbronzok), JEAN ANTOINE HOUDON (pl. SZENT BRUNÓ, Róma, DIANA, Vestaszűz, Fázó akt, felesége, VOLTAIRE portrészobrai, mind Párizs stb.) inkább klasszicisták.

Spanyolország a legkatolikusabb király – már valós hatalmát elvesztő – országa az ellenreformációban és a barokkban keresi a hajdan volt nagyhatalmi státust. Bár dolgoztattak itáliai művészekkel, a spanyol barokk két forrása mégis spanyol művészek természetű ábrázolásainak eltúlzása, illetve az anyagszerűség hajszolása.

GREGORIO HERNANDEZ (1570-1649, Mater Dolorosa, Coll. de Sta Cruz, Pietà, KRISZTUS keresztelese, mindkettő Valladolid stb.) északon dolgozik. A másik úttörő, JUAN MARTINEZ Montanez (Santiponce, SAN IZIDORO, SANTA CLARA, Sevilla, oltár a cadizi székesegyházban, Don PEREZ DE GUZMAN és felesége síremléke, Santiponce, SAN IZIDORO stb.) viszont délen, Sevilleben él. Tanítványai az őt szolgálóan utánzó ALFONSO MARTINEZ és az építészként már említett ALONSO CANO (SZENT BRUNÓ, Térdeplő MÁRIA, Granada, KERESZTELŐ SZENT JÁNOS feje /ma múzeumban/ stb.). Az ő neveltje PEDRO DE MENA, MONTANEZ középszerű utánzója (P. SZENT FERENC, Toledo stb.)

HURRIGUERA aranyozott-festett fából készült hatalmas oltárokat farag tanítványaival, amelyeken az alakokat alig lehet megkülönböztetni a díszítményektől. Kápráztatnak, de nem gyönyörködtetnek. Bennünket. A spanyolokat annál inkább, el is nevezik CHURRIGUERÁT spanyol MICHELANGELONAK. E szobrászat folytatója, FRANCISCO ZARCILLO aztán már a kortársak szerint is inkább próbabábukat készít.

Magyarországon a barokk behozatal, bár vándorszobrászok nem kelletik magukat úton-útfélen. A bártfai XVII. századi síremlék névtelen németalföldi faragvány, BATHORY KRISTÓF elpusztult gyulafehérvári síremlékét a német KRISTÓF mester készítette, az augsburgi CASPAR MENNELER (PÁLFI MIKLÓS országbíró pozsonyi síremléke) szintén németalföldi indíttatású, akárcsak a kismartoni templom oltárai.

A reneszánsz mintáit barokkizálják ELIAS NICOLAI, DIÓSZEGI PÉTER, később SIPOS DÁVID Erdélyben. Számukra az erdélyi virágos reneszánsz „vonakodva barokk”.

Az oltárszobrászat olasz példára indul meg Nagyszombaton, ahol a jezsuita templom főoltárát PIETRO SPAZZO tervezi, kivitelezője WITOLD STANDLER helybeli szobrász és BALTHASAR KNILLING bécsi asztalos. A késmárki THÖKÖLY-kápolna oltárának mestere ismeretlen, de ez a minta terjed el a lőcsei HANS VEST révén Erdély szász templomaiban (pl. Segesvár, Brassó, Nagyszeben, ma Sighișoara, Brașov, Sibiu, mid Románia).

Az igazi magyarországi barokk szobrászat a bécsi JOHANN RAFAEL DONNER már említett működésével kezdődik. Mestere – GIULIANI – műhelyéből került ki a barátudvari (ma Mönchhof, Ausztria) főoltár és a pozsonyi trinitárius templom MÁRIA-oltára meg a győri Frigyláda-emlékmű. Ugyanakkor JAKOB GABRIEL MOLINARO a győri székesegyház két ólomdomborművének mestere, JOSEPH RÖSSLER készíti a helyi jezsuita templom főoltárának szobrai és LUDWIG GODE ugyanitt a szószéket.

A XVII. sz. második felében dolgozik a jászói templom plasztikáján a helyi JOHANN ANTON KRAUSS. 1769-ben átmegy az egri ciszterciták templomába, a főoltárt díszítendő, s ez olyan jól sikerül, hogy majd egy tanítványa fogja szobrokkal díszíteni a frissen épült szentgotthárdi cisztercita templomot.

A Duna-Tisza közének szobrászati központja Buda és Pest. Ide azonban tódulnak a másföldi szobrászművészek. Ilyen a szobrásznak csak közepes (l. Szécsény, Gyöngyös stb.), ám vállalkozónak annál sikeresebb osztrák JOSEPH HEBENSTREIT (sz. 1719, Ybbs), a szintén osztrák JOHANN THENNY (pesti majd egri szervita-templomok oltárszobrai). Helyi szobrász is előfordul, ilyen ERHARDT JÁNOS (ERZSÉBET-apácák templomának több oltára, szószéke, SZENT ANNA-templom homlokzatának szobrai, ugyanitt a főoltár és a szószék, a székesfehérvári jezsuita templom szószéke stb.), több faragó szerzetes, pl. az Ausztriából beszármazott bencés, SEBASTIAN STUHLHOF (tihanyi apátsági templom famunkái), vagy a helybeli pálosok.

Erdélyben HANS KÖNIG teremt iskolát (SZENT MIHÁLY-templom főkapuja, Kolozsvár, KÁROLY-kapu, Gyulafehérvár stb.). Halála miatt félbemaradó munkáit SCHUCHBAUER ANTAL és NACHTIGALL JÁNOS folytatják (pl. SZENT MIHÁLY-templom szószéke, Kolozsvár stb.). NACHTIGALL egyedül készíti majd a bonchidai kastély szobrai.

Természetesen az ismert hazai barokk szoborkészítők mellett sok szobrász neve ismeretlen, és ide nem csak erdélyi vagy felvidéki kisvárosok névtelen faragóit soroljuk, sokszor kis falvak barokk templomai rejtenek még ismeretlen kincseket.

Ugyancsak a magyar barokk szüli a kálváriákat (pl. a régi pesti józsefvárosi kálvária), a Szentháromság- és MÁRIA-oszlopokat, pestisemlékműveket, amelyek őstípusa LODOVICO BURNACINI bécsi Grabensäule-je (pl. kolozsvári pestis-emlékmű, ma a SZENT PÉTER-templom mögött, de a legrégebbi a soproni stb.)

MEGJEGYZÉSRE MÉLTÓ BAROKK PLASZTIKAI EMLÉKEK

Itália:

Fontainebleau-i Diana, dombormű, firenzei Perseus, Benvenuto Cellini
Herkules és Cacus, Baccio Bandinelli
Síremlékek, San Pietro in Montorio, Köztéri kutak, Firenze, Bartolommeo Ammanati
Neptun-kutak, Bologna, Firenze, A szabin nők elrablása, Herkules és Nessus, mind Firenze, Giovanni da Bologna
I. Ferdinánd toszkánai nagyherceg lovasszobra, Pietro Tacca
Szent Cecilia, a hasonló nevű templomban, Róma, Stefano Maderna

Angyalkák hangversenye, Nápoly, Szent András, Róma, Szent Zsuzsanna, Loretto, François Duquesnoy

Aeneas és Anchises, Parittyás Dávid, Proserpina elrablása, Apollo és Daphné, Az Igazság allegóriája, Szent Longhinus, Szent Teréz önkívülete, Szent Péter katedrája, a Szent Péter katedrális tabernákuluma mind Róma, de arcképei is jelentősek. Római díszkútjai /Négy folyó kútja, Triton-kút, Trevi-kút terve, Kis-kút/ hírnevesek. Giovanni Lorenzo Bernini

X. Ince pápa bronzszobra, Attila és Leó pápa találkozása, dombormű, mind Róma, Szent Pál lefejezése, Bologna, Alessandro Algardi

Német-római Szent Birodalom

Fejedelmi síremlékek, Freiberg, katedrális, saját síremléke, Drezda, Savoyai Jenő győzelmei, domborművek, Bécs, Balthasar Permoser

III. Frigyes lovasszobra, Königsberg, A porosz választófejedelem lovasszobra, a Zeughaus építése és 21 maszkja, Berlin, Andreas Schlüter

Az innsbrucki plébániatemplom, müncheni Szentháromság-templom, Egid Quirin Asam

Pietà, Gurk, székesegyház, Schloss Mirabell, lépcsőkorlát, a székesegyház főoltárának főalakja, Szent Márton a koldussal és két imádkozó angyallal (ólom), Esterházy Imre hercegprímás imádkozó márványszobra, majd a máriavölgyi templom főoltára szobra, mind Pozsony, a Neuer Markton állt díszkútjának ólom alakjai, Bécs, Georg Rafael Donner.

A síró, A nevető stb. mind Bécsben, Franz Xaver Messerschmidt

Porcelán kisplasztika, Meissen, Johann Joachim Kändler

Franciaország

Heraklész és Atlasz, Amphirité, Laokoon, Belvederei torzó, Michel Anguier

Szettek szobrai, Genova, Városház-kapu, Atlaszok, Toulon, Krotoni Milon halála, Párizs, Pierre Puget

Versaillesi kutak, Tuileriák, François Girardon

Udvari és kegyszobrok, Antoine Coyzevox

Szoborportrék, idősebb Guillaume Coustou

Ámor, a Rue Grenell díszkútjának alakjai, mind Párizs, Edmé Bouchardon

Diana, Fürdő nő, mindkettő Párizs, Gabriel Allegrain

Saruját kötő Hermész, Gyermekek kalitkával, Jean Baptiste Pigalle

Fürdőző nő, Ámor, Zene, Krotoni Milon csoportok, Olajfák hegye, mind Párizs, Nagy Péter lovasszobra, Szentpétervár, Étienne Falconet

Szent Brunó, Róma, Diana, Vestaszűz, Fázó akt, felesége, Voltaire portrészobrai, mind Párizs, Jean Antoine Houdon

Spanyolország

Mater Dolorosa, Coll. de Sta Cruz, Pietà, Krisztus keresztelése, mindkettő Valladolid, Gregorio Hernandez

Santiponce, San Izidoro, Santa Clara, Sevilla, oltár a cadizi székesegyházban, Don Perez de Guzman és felesége síremléke, Santiponce, San Izidoro, Juan Martinez

Szent Brunó, Térdeplő Mária, Granada, Keresztelő Szent János feje /ma múzeumban/, Alonso Cano

Szent Ferenc, Toledo, Pedro de Mena

Magyarország

A bártfai XVII. századi síremlék, névtelen németalföldi mester

Báthory Kristóf (elpusztult) gyulafehérvári síremléke, Kristóf mester készítette

Pálfi Miklós országbíró síremléke, Pozsony, Caspar Menneler

A kismartoni templom oltárai, névtelen németalföldi mester

A kolozsvári Belvárosi református templom szószéke, Elias Nicolai

A jezsuita templom főoltára, Nagyszombat, Pietro Spazzo

A készmárki Thököly-kápolna oltára, ismeretlen mester

Főoltár, Barátudvar, a pozsonyi trinitárius templom Mária-oltára meg a győri Frigyláda-emlékmű Giuliani-műhely, ismeretlen mesterek

Székesegyház, Győr két ólom-dombormű, Jakob Gabriel Molinaro

A jezsuita templom főoltárának szobrai, Győr, Joseph Rössler

A jezsuita templom szószéke, Győr, Ludwig Gode

A jászói templom plasztikája, az egri cisztercita temploma főoltára, Johann Anton Krauss
 Pesti majd egri szervita-templomok oltárszobrai, Johann Thenny
 Erzsébet-apácák templomának oltárai, szószéke, Szent Anna-templom homlokzatának szobrai, főoltára, szószéke, a székesfehérvári jezsuita templom szószéke, Erhardt János
 Tihanyi apátsági templom famunkái, Sebastian Stuhlhof szerzetes
 Szent Mihály-templom főkapuja, Kolozsvár, Károly-kapu, Gyulafehérvár, Hans König
 Szent Mihály-templom szószéke, Kolozsvár, Schuchbauer Antal és Nachtigall János
 A bonchidai kastély szobrai, Nachtigall János
 Grabensäule, Bécs, Lodovico Burnacini
 Kolozsvári pestis-emlékmű

Festészet:

Jellemzői között különbséget teszünk.

Technikailag:

- Felszabadul és alapismeretté válik a rajz
- Gazdagszik a színezés, a helyi színek alkalmazása mellett divatba jön a színkeverés, a fény és árnyék anyagszerű megfestése
- Elterjed a látszatarchitektúra
- A mozgások térben zajlanak
- Az ábrázolás tapasztalati, mélységben tagolt
- A tájképeknek van középterük
- Erős érzelmek fejeződnek ki a képeken
- A falfestés utolsó nagy korszaka. A faliképek jobbára a mennyezetekre kerülnek.
- Megnövekednek a függőképek méretei
- Csökken a kivitelezési idő
- Kényszerítőkké válnak a megbízatások feltételei
- Gyakori, hogy a vezető mester csak vázlatot készít, s az utolsó ecsetvonásokat teszi föl
- Vászorra, olajfestékekkel festenek, olajokkal, oldó- és kötőszerekkel, lakkokkal teszik a függőképeket ragyogóbbakká
- A tempera eltűnik
- Ritkán alapoznak, festenek alá
- Megjelenik és elterjed a pasztell valamint a vízfestmény
- Kialakul a szakszerű művészképzés, létrejönnek a rendszerint uralkodói védnökség alatt álló akadémiák
- A sikeres festők beépülnek – címeik, vagyonuk, megbízatásaik révén – az abszolutisztikus társadalmakba
- Tartalmilag:
- Megnő a jelképes ábrázolások – emblémák, allegóriák, szimbólumok – jelentősége és szerepe
- Ilyeneket keresztény, de görög és más pogány mitológiai történetek is kifejezhetnek
- Új keresztény tételekre helyeződik a hangsúly – szentek élete, Mária-kultusz, szentségek stb.
- Egész sor új műfaj jelenik meg: tájkép, csendélet, népélet, életkép, ravatalkép, csoportos portré stb.
- Különösen a portréfestés nagyon divatos

Itália

Bologna

Azért éppen ez a város, mert itt működött a három CARRACCI – két testvér, AGOSTINO és ANNIBALE, s egy nagybácsi, LODOVICO – akik felvállalták a római Palazzo FARNESE faliképeinek megfestését. Úgy mond egyesítették MICHELANGELO formáit, TIZIANO színeit, CORREGGIO és RAFFAELLO rajzával, ám a látszat-architektúra esetükben már bűvészkedés, a mozgalmasság náluk már heves külső mozgás. A kartont Agostino készíti, a falkép nagyját a legtehetségesebb CARRACCI, ANNIBALE és tanítványai. A tanítványok „akadémiát” végeznek, és ALESSANDRO TIARRINI (1577-1668), GIOVANNI LANFRANCO (1582-1674, Róma, Nápoly stb.), DOMENICO ZAMPIERI, DOMENICHINO (1581-1641, Róma, Kolostortemplom, Grotta Ferrata stb.), FRANCESCO ALBANI (1578-1660), s különösen GIOVANNI FRANCESCO GUERCINO (1591-1666, Villa Ludovisi, Róma stb.) illetve GUIDO RENI (1575-1642, az olcsó hatások festője, pl. KRISZTUS feje, töviskoronával, Mater Dolorosa stb.) a következő nemzedék legnagyobb művészei közé emelkednek. Nekik is vannak tanítványaik, GIOVANNI BATTISTA SASSOFERRATO, ANDREA SACCHI, CARLO CIGNANI, akik utolérlik mestereiket. A XVII. sz. leghíresebb itáliai festője azonban MICHELANGELO DA CARAVAGGIO (1574-1632, táblaképei római templomokban és különféle – de rangos – múzeumokban). Lombardiai, Bolognában GIULIO PROCACCINI, GIOVANNI és DANIELE CRESPI műhelyében tanul, Rómában 12 évet dolgozik. Mivel gyilkossággal vádolják. Nápolyba, majd Szicíliába menekül. Mikor kegyelmet kap, meghal.

Firenzében

MICHELANGELO ÉS RAFFAELLO a kiindulópont. SANTI DI TITO falfestményei (1530-1603, pl. Santa Annunziata-templom, Firenze, Palazzo SALVIATI, Róma stb.) még eléggé manieristák. Majd tanítványa, LODOVICO CARDI DA CIGOLI lesz igazán barokk. FRANCESCO FURINI (VENUS siratja ADONIS halálát, Budapest, LÓT és leányai, Madrid stb.), akárcsak CARLO DOLCI mindent tudnak, amit barokk festő tudhat, mégis az igazán nagy PIETRO DA BERRETINI – CORTONA (1596-1669, PITTI-képtár mennyezete, Firenze, Palazzo BARBERINI mennyezetei, Palazzo PAMFILI folyosójának mennyezete, a Chieso Nuovo és a SAN CARLO al Corso mennyezetei, mind Róma stb.)

Róma

Különben is, minden itáliai festő egyik célpontja. Alkotnak itt már a CARRACCIK, de dolgozik a nagy városban CARAVAGGIO, CIGOLI, CORTONA. Van Rómának saját iskolája is: ORAZIO GENTILESCHI és leánya, ARTEMISIA, majd DOMENICO FETI (1581-1624, Alvó leány, Budapest stb.) fémjelzik ezt. Nem igazán önálló CARLO MARATTA, a római iskola tagjának tekinthető ANDREA POZZO, aki inkább építész, műszaki, mint festő. Aztán POMPEO BATTONI (1708-87, pl. Bűnbánó MAGDOLNA, Drezda, stb.) a klasszicizmushoz kezd igazodni, miután a legnagyobb itáliai rokokó festő hírébe kerül.

Nápoly

Festészetét a XVII. században meghatározza CARAVAGGIO, majd RIBERA hosszas ottartózkodása. Az első érzik GIOVANNI BATTISTA CARRACCIÓLO (1580-1635, pl. oltárképek, Szent Péter kiszabadítása stb.). Később Rómában falfestő lesz – ebben a CARRACCIK hatnak rá –, sőt a bolognaiak is (pl. Szent család, Pietà, Lábmossa stb.), de igazán nápolyi és barokk PIETRO NOVELLI, MATTIA PRETTI, a tájfestő SALVATORE ROSA, a „gyorskezü”, vagy FRANCESCO SOLIMENA.

Genova barokk festője BERNARDO STROZZI (pl. Angyali üdvözlés, Budapest stb.), Milanóé, majd Genováé ALESSANDRO MAGNASCO. Különösen

Velence

Festőire hatott. Nála tanul a kezdeményező, SEBASTIANO RICCI (1605-34, a Karlskirche több oltára), itt működik GIOVANNA ROSALBA CARRIERA festőnő, akit inkább a pasztell vonz. A rokokó művészei PIETRO és MARCO LIBERI – apa és fia –, a nagy barokk triász, GIOVANNI

BATTISTA PIAZZETTA (1683-1754, Ifjú zászlótartó, DÁVID GÓLIÁT fejével, ÁBRAHÁM áldozata, mind Drezda, Keresztelő SZENT JÁNOS lefejezése, Padova stb.), GIOVANNI BATTISTA PITTONI (1687-1767), valamint GIOVANNI BATTISTA TIEPOLO (1696-1770, pl. Palazzo LABBI, Udine, érseki palota, lépcsőház, császártér, Würzburg, Chiesa della Pietà, Velence, Hispánia dicsőítése, VULCANUS műhelye, mind Madrid stb.). Őutána nincs is többé igazi velencei barokk festészet.

Van viszont életkép- (PIETRO LONGHI), tájkép- (FRANCESCO ZUCCARELLI), illetve látkép-, veduta-festés (FRANCESCO GUARDI, GIOVANNI ANTONIO CANALETTO (1697-1768), valamint BERNARDI BELOTTO). Nélkülük szegényebb lenne az északolasz nagyvárosról alkotott képünk.

A már csak okmányokban létező **Német-római Szent Birodalomban** a katolikus Ausztria – összetételében a magyar és cseh királyságokkal, Horvátországgal, Erdély nagyfejedelemséggel a kor egyik vezető hatalma. Katolikus Bajorország is. Ezzel szemben Poroszország protestáns. Ez is egy viszályforrás.

Ausztriában DANIEL GRAN (1694-1757) fest elsőként barokk mennyezet- és oltárképeket Ő SOLIMENANÁL tanul. MICHELANGELO UNTERBERGER (1695-1785, SZENT ISTVÁN- és SZENT PÉTER-templomok, Bécs és a brixeni székesegyház oltárképei stb.) PIAZZETTÁNÁL tanul. Szintén ennek a mesternek a növendéke JOHANN ZICK (1702-62, Würzburg, Brucksaal stb.). Fiát JANUARIUST már maga vezéri a pályán, velencei modorban (Obereschingeni kolostortemplom, kastélyok Mainz, Koblenz stb.)

PAUL TROGER (1698-1762, KAJETÁN-templom, Salzburg, Kolostor, Melk, Göttweig stb.) ALBERTI, a CRESPI-műhely, SOLIMENA, majd PIAZZETTA és TIEPOLO következik. Ez utolsó van rá legnagyobb hatással.

FRANZ ANTON MAULBERTSCH (1724-96) már életében kiérdemli az „osztrák TIEPOLO” nevet. Kolozsváron a SZENT MIHÁLY-templom főoltárának képét festette. Legjelentősebb munkája Sümegen a plébániatemplomban van.

MARTIN JOHANN SCHMIDT (1718-1801) és MATTHEUS GÜNTHER (1705-88) a német egyházi barokk legtöbbet foglalkoztatott késői mesterei.

A német kisállamokban Adam Elsheimer, Hans Rottenhammer és JOACHIM SANDRART olaszos festészete után előbb Hamburg környékén – holland példára – indul fejlődésnek az életkép- (SCHEITZ, OVENS, PAUDISS), a tájfestés (JOHANN HEINRICH és PHILIPP PETER ROSS stb.). ANDREAS RUTHART (1630?-1703) Európát bejárja, GEORG PHILIPP RUGENDASNAK (1666-1747) pedig végvári lovascsaták, kuruc-labanc küzdelmek kiváló képeit köszönhetjük. A Nürnbergben megtelepedő holland, német festőként jegyzett WILLEM VAN BEMMEL tájképeket fest, akárcsak követője, JOHANN FRANZ ERMELS. Csenedéletek festője GEORG FLEGEL, ABRAHAM MIGNON és a bécsi FRANZ WERNER THAMM (1658-1724). Arcképeket készít a hamburgi BALTHASAR DENNER és CHRISTIAN SEYBOLD.

Bajorországban az ASAM-familia festőtagjai – HANS GEORG (1649-1711) és fia, COSMAS DAMIAN (1686-1739) – működnek. Az apa munkái elárulják az olasz iskolát (Tegernsee, Benedictbeuren, mennyezetek), a fiú pedig PIETRO DA CORTONA tanítványa s ez látszik is munkáin (templomok, München, Freising, Fürstenfeld, Weltenburg, kastélyok, Schleisheim, Brucksaal, Mannheim stb.).

A **franciaországi** barokk:

Három különböző csoportosulás, a LE NAIN-testvérek (ANTOINE, LOUIS és MATHIEU), NICOLAS POUSSIN és SIMON VOUET munkájának eredménye.

A három testvér caravaggioi és flamand hatásokat ötvözt. Később az első eltűnik, és az életkép valamivel emelkedettebb lesz flamand előképénél (pl. Kovácsműhely, Családi otthon, Étkező falusiak, Hazatérés a mezőről, stb., mind Párizs). Melléjük kívánczik JACQUES CALLOT XVII századi grafikus, GOYA egyik előfutára.

NICOLAS POUSSIN (1594-1665, Jeruzsálem pusztulása, Bécs, Szent Erazmus halála, Vatikánváros, A szabin nők elrablása, Párizs stb.) jó flamand iskola után olasz, RAFFAELLO-, ROMANO- és különösen DOMENICHINO-hatás alá kerül, művein látszik a 16. Itáliában eltöltött év. 1640-ben két évre visszatér Párizsba, hogy aztán – haláláig – Rómába költözzön, ott alkossa meg nagy műveit (pl. REBEKA a kútnál, DIOGENÉSZ, Táj SZENT MÁTÉVAL, Táj ORPHEUSZ és EURYDIKÉVEL, stb. mind Párizs, TANKRÉD halála, Szentpétervár). Tanítványai és követői közül kiemelkedik szintén Rómában élő sógora, GASPARD DUGHET. Ugyancsak CARAVAGGIO hatott LE VALENTINRE, azaz VALENTIN DE BOULOGNE munkásságára.(pl. Hamiskártyások, Drezda).

A francia fejlődésre leginkább SIMON VOUET (1590-1634) hatott. Főleg faliképei és szőnyeg-kartonjai és oltárképei jelentősek. Követői-tanítványai közül híres EUSTACHE LE SUEUR (1616-55, Ámor-jelenetek, Phaeton, Kilenc múzsa-kép, mind Párizs), CHARLES LEBRUN (neves faliképei: Galerie de Glaces mennyezete, Salon de la Guerre, Salon de la Paix, Versailles, APOLLO-terem, Louvre, Párizs stb.), NOËL COYPEL – fia, ANTOINE és unokája, CHARLES ANTOINE jó nevű rokokó festők –, PIERRE MIGNARD (1612-95, Le grand Dauphin, MAINTENON asszony, mind Párizs stb.) és mások.

Itáliában viszont CLAUDE LORRAIN – CLAUDE GELLÉE – (1600-76) és JACQUES COURTOIS – BOURGUIGNON – újítják meg ezalatt a francia tájfestést és a csatafestészetet, amelyet ez az utóbbi – korábban zsoldos, maga is hivatásos egykori katona – művel, nem is rosszul.

PIERRE MIGNARD portrézik. Nem keresi a jellemet, életművében – amelyet HYACINTHE RIGAUD, NICOLAS DE LARGILLIÈRE, JEAN MARC NATTIER, JEAN ÉTIENNE LIOTARD, QUENTIN DE LA TOUR, végül ELISABETH VIGÉE-LEBRUN folytatnak a XIX. századig töretlenül – az ábrázolt gazdagsága, hatalma, ereje testesül meg.

A XVIII. században JEAN BAPTISTE CHARDIN (1699-1779, Pulykás csendélet, Budapest, A reggeli, Párizs stb.) valós csendéletekkel, életképekkel veszi föl a francia festészet LE NAINÉKKAL félbemaradt fonalát. Ezt a vonalat képviseli életképeivel JEAN BAPTISTE GREUZE (1725-1805, Az apai átok, Falusi esküvő, A tejeslány, mind Párizs stb.) is. Igazságtalanok lennénk, ha megfeledkeznénk HUBERT ROBERT Itáliában kialakított tájfestő stílusáról.

Úgyszintén beszélni kell a francia későbarokk – az ún. rokokó – gáláns festészetéről. Fura ellentmondás: tartalmilag és kifejezésileg ez sekélyes. Ugyanakkor technikailag virtuóz. Elindítói a VAN LOO-család festőtagjai, de LEBRUN és a COYPELEK felelőssége is nagy. Állítólag, mikor a XX. sz.-ban az USA-ban nagy hadjáratot indítottak a pornográfia ellen, egy színház előfüggönyére francia gáláns festő alakjait festették. Mikor kitört a törvényszéki eljárás, azzal mentegetőztek, hogy klasszikus műalkotásról van szó. A mentegetőzők megnyerték a pert!

A francia gáláns festészet nagy képviselői: ANTOINE WATTEAU (1684-1721, pl. Behajózás Cythere szigetére, GERSAINT kereskedő cégtáblája, A közömbös, A bohóc, mind Párizs), FRANÇOIS BOUCHER (1703-70), valamint ennek tanítványa, JEAN-HONORÉ FRAGONARD (1732-1806). Kevésbé sikeresek WATTEAU epigonjai, NICOLAS LANCRET, JEAN BAPTISTE PATER, akik csak külsőségekben követik mesterüket.

Spanyolország

Természetesen, mint katolikus, önkényuralmi államban – a kor egyik lehanyagló nagyhatalmában – hivatalosan is felkarolják a barokkot. Létezik kapcsolat az itáliai barokkal, különösen a XVII. században, de a belső fejlődés különösen nagyjelentőségű. Öt fontosabb központ alakul ki, Madrid, Valencia, Sevilla, Toledo, Granada.

Madrid

Reggeliző falusiak, Szentpétervár, BACCHUS, Madrid, KRISZTUS a kereszten, MÁRIA megkoronázása, mindkettő Madrid, VENUS tükörrel, MARS, ARGOS és HERMES, APOLLO VULCANUS műhelyében, Breda átadása, Madrid, Kicsinyek, Fonónők, DIEGO DA SILVA Y

VELAZQUEZ. Tanítványai, JUAN CARREÑO DA MIRANDA – szintén udvari festő, VELAZQUEZ utóda –, CLAUDIO COELLO illetve ANTONIO PALOMINO ugyancsak híressé váltak. Utánuk csak GOYA virágoztatta fel a főváros festészetét.

Valencia

Mindenekelőtt az Itáliában művésszé lett FRANCISCO RIBALTA (1555-1628, pl. Passióképek, Albanes, Utolsó vacsora, MÁRIA megkoronázása, SZENT FERENC töviskoronázása, SZENT BRUNÓ mind Valencia stb.) festészetének köszönhető az itteni barokk. Művét tanítványa, JOSÉ RIBERA (1588-1652, munkái a művelt világ minden jelentős képzőművészeti múzeumában) folytatja, a szintén tanítvány JACINTO JERONIMO ESPINOSA már elvontabb, eszményítőbb (pl. SZENT SEBESTYÉN, Budapest stb.)

Sevilla

Kezdetben JUAN DE LAS ROELAS (1558-1625, SZENT IZIDOR halála, helyben, stb.) ÉS FRANCISCO PACHECO (1571-1654, Angyali üdvözet, Szeplőtelen fogantatás, mindkettő Sevilla stb.) határozza meg a helyi barokkot. Utánuk idősebb FRANCISCO HERRERA (1576-1656), a ROELAS-tanítvány, majd a RIBERA közvetlen hatását tükröző FRANCISCO ZURBARAN (1598-1664, művei főként spanyol múzeumokban, de Drezdában, Párizsban, Londonban és Budapesten is stb.), végül BARTOLOMÉ ESTEBAN MURILLO (1617-82, Madonnák, Immaculáták a világ nagy múzeumaiban, képek spanyol múzeumokban, szentpétervári húszképes gyűjtemény, Szőlőevők, Dinnyeevők, mindkettő München, Bolhászkodó ifjú, Párizs, Szent család, Menekülés Egyiptomba, Férfiarckép, Madonna a kenyeret osztó Jézussal, mind Budapest stb.) Sok képét tanítványaival együtt készítette.

JUAN VALDÉS LEAL (1622-90, Halál, Mulandóság, mindkettő Sevilla stb.) a spanyol barokk naturalista irányzatának utolsó nagy képviselője. Képei már-már undorítóak.

Toledoban a görög származású, EL GRECO ragadványnevéen ismert DOMENICOS THEOTOCOPOULOS (1547-1614, ORGAZ gróf temetése, Nagy Espolio, az: Ötödik pecsét feltörése, LAOKOON, I. FÜLÖP álma, és pl. Angyali üdvözet, MAGDOLNA, Az ifjabb JAKAB képe – állítólagos önarcképe –, utóbbiak mind Budapesten, Toledo látképe, NINO GUEVARRA arcképe, A nagy inkvizítor portréja, mind Madrid stb.) képviseli a barokkot. Vizionárius, nyugtalan, olasz előképekre visszatekintő festő, akit tanítványai (ORRENTE, TRISTAN, MAYNO, hogy csak a legnevesebbeket említsük) soha nem értek utol.

Granada

Kis központ, itt az főleg építész és szobrász ALONSO CANO fest barokknak is mondható műveket.

Flandria

viszont a barokk egyik legnagyobb festőjének, PIETER PAUL RUBENSNEK (1577-1640) hazája. Nem előzmény nélküli, amennyiben művészetét az antwerpeni gyakorlat mellett – közvetítői helyi mesterek és a két fiatal BRUEGHEL, PIETER és JAN –, az olaszok, LEONARDO, TINTORETTO, MICHELANGELO, humanista műveltsége, udvari neveltetése, született festő-volta határozta meg. Verhaeg-tanítvány, ADAM VAN NOOR, majd OTHO VAN VEEN alakítják műveltségét. Tökéletes barokk udvaronc, sokáig ALBERT főherceg diplomatája, aztán nagybirtokos, saját udvarral.

Élő cáfolata a szerencsétlen, magát rosszul adminisztráló művésznek. Még feleségei – kétszer nősült –, YSABELLE BRANT és HELENE FOURMENT is szépek, modellnek alkalmasak. Bővérű, sikeres, életszerető ember, akinek sikerei vannak.

Tárgyköre nagyon változatos. A vallásos témák mellett (pl. a Kereszt felállítása, KRISZTUS levétele a keresztről, mindkettő Antwerpen, ILDEFONSO-oltár, ma Bécs, az Utolsó ítéletek, mindkettő München stb.) kedveli az aktkompozícióra alkalmat adó mitológiát (pl. LEUKIPPOSZ leányainak elrablása, München, JUPITER és CALLISTO, Kassel, Bundás VENUS, VENUS-ünnep, mindkettő Bécs, Három grácia, Madrid stb.), a történeti és allegorikus képeket (pl. MEDICI MÁRIA, IV. HENRIK-sorozat stb., az arcképfestést (pl. feleségei képe, pár

önarcképe, de budapesti Férfiarcképe is stb.), viszont tájat csak akkor fest, amikor azon valami izgalmas történik (pl. Szivárvány, Szentpétervár stb.).

Tanítványa ANTHONIS VAN DYCK (1599-1641, Párizs, Berlin, Drezda, Bécs, Budapest, Szentpétervár stb. múzeumaiban). Olasz mesterek, majd VAN DYCK követője idősebb JACOB VAN OOST, az olaszok utánzója HENDRIK és JAN VAN BALEN. DANIEL SEGHERS rossz RUBENS-tanítvány, akárcsak FRANS WOUTERS és THEODOR VAN THULDEN, miközben GONZALES COCQUES VAN DYCK neveltje.

Nagyobb tehetség JACOB JORDAENS (1593-1678, Szatír a parasztok között, Budapest, München, Kassel, A Babkirály lakomája, Bécs, Kassel, Párizs, Öregek és fiatalok, Antwerpen, Drezda, Berlin, München stb.). Mint látszik, sok képét többször is meg kellett festenie, akkora sikerük volt. Vallásos képein RUBENS hatása érzik (pl. ÁDÁM és ÉVA, Budapest, A négy evangélista, Párizs stb.).

Az idősebb BRUEGEL és JORDAENS hatására fellendül a flamand életkép-festés. Különösen ADRIAEN BROUWER, DAVID TENIERES és JAN SIBERECHTS festenek ilyen képeket, és ha az első kettőt főként a korcsmák vonzzák, a harmadik a dolgozó és munka után csöndesen hazaballagó parasztok festője.

FRANS SNYDERS és tanítványa, JAN FYT a csendéletek és állatképek mesterei. CORNELIS és JAN HUYMANS, apa és fia tájképfestők. Francia művésznek is számít PHILIPPE DE CHAMPAIGNE, aki Párizsban ér el sikereket (Palais Luxembourg, RICHELIEU bíboros arcképe stb. a párizsi Művészeti Akadémia egyik alapítója, majd tanára, később rektora.).

Hollandia

Mint ország, független. Az első olyan állam, ahol a városi polgárság az egyéni szabadság, a vallás szabadsága és a politikai szabadság birtokosa – a polgárok, mint város-lakók, szabadok, mint protestánsok beleszólhatnak egyházuk ügyeibe, végül elkergették a spanyolokat, akik önkényuralmat akartak bevezetni, és a maguk választotta király hatalmát a polgárság érdekeit szem előtt tartó törvény korlátozta. Ilyen értelemben tehát Hollandia kimondatlanul Európa és a polgári fejlődés egyik mintaállamává vált.

Nem ez történt a művészetekkel. A Hollandiában járatos kálvini – fundamentalista, csak a Biblia igazságait elfogadó – felfogás ugyanis nem kedvezett az önkényuralmak és az ellenreformáció barokkjának. Szerencsére ugyanakkor nem volt ellenfele a polgári kényelemnek, aminek része volt a szép környezet is. Bútorzat, edény, hangszer, könyv mind hozzátartozott ehhez és ilyenek voltak a műtárgyak – főleg képek – is. Ezek a képek pedig azt ábrázolták, amit a megrendelő akart. Nem a dicsőséget, a nagyságot, hatalmas, pöffeszkedő alkotásokon, hanem a nagypapát, akinek a család a vagyonát köszönheti, a kedvenc ebet, lovat, kakast, a citromot, narancsot, kenyeret, halat, amivel a család él, a mindennapokat, kezdve a korcsmában verekedő parasztokkal és befejezve a kártyázókkal, akikhez hasonló a megrendelő is. Nem nagy képek ezek, kicsik alakra is – egy polgárházba hova férne el egy nagy kép a hitvesi ágy fölé? – és kicsik, köznapiak témáikat tekintve. Technikailag azonban tökéletesek, kismesterek céhszerű termékei, barokk alkotások, amelyek pontosan tükrözik környezetük és a kor valóságát. Protestáns barokk ez, földhözragadt, de nem kevésbé fontos ellenreformációs testvérénél, hiszen előrevetíti későbbi korok nagy garraal beharangozott valóságát. Például a realizmust. Csak éppen száz évvel hamarabb...

Még a breugheli hagyományokon alapszanak a paraszti-polgári életképek, korcsmázó, otthonukban vagy a mezőn dolgozó, esetleg hazafelé tartó parasztok, műhelyükben szorgoskodó iparosok. Legnagyobb mestereik ADRIAEN és ISAAC VAN OSTADE (1610-85 és 1621-49), IAN MOLENAER, IAN STEEN CORNELIS DUSART. DIRK HALS (1580-1660) és ANTHONIS PALAMEDES már a polgári csillogást, mulatozást kedvelik, visszafogottabbak PIETR DE HOOGH képei. Az anyagszerűség festője GÉRARD TERBORCH, GABRIEL METSU, s különösen a gyakran hamisított IAN VERMEER VAN DELFT (1632-75, Festő és modellje, Bécs, Kerítőnő, Drezda, Leány gyöngysorral, Berlin, Csipkeverő leány, Párizs, tájképei, pl. Hága,

Amszterdam, Női képmás, Budapest stb.). FRANS és WILLEM MIERIS – apa és fia – hangulatos lakásbelsőket festenek, GOTTFRIED SCHALCKEN a világítás érzékeltetésében ritkítja párját, CASPAR NETSCHER pedig mint portréista talál VAN DYCKRE és magára.

Nagyon szeretik Hollandiában a tájképet. Első itteni mestere, HENRIK AVERCAMP (1585-1663), hat IAN VAN GOYENRE (1596-1656) városrészletek, hajók és szélmalomok nagy ábrázolójára, az ő neveltje Albert Cuyp – tájképein gyakoriak az állatok –, aztán SALOMON és JACOB RUYSDAEL (1600-70, ill. 1628-82) kiteljesítik a folyamatot, sajnos a tájgiccsnek is akaratlan őseivé válva. ALLAERT EVERDINGEN viszont Svédországban tanulja meg becsülni a tájat, MEINDERT HOBBERMA (1638-1712, Fasor, London, Táj kunyhóval, Budapest stb.) pedig a fiatalabb RUYSDAEL tanítványa, s mint ilyen az ő művészetét folytatja. IAN VAN HEYDEN az amsterdami csatornák, a grachtok és az azokat szegő házak festője, PAULUS POTTER és PHILIP WOUWERMANN pedig állatfestők, előbbi teheneket, utóbbi lovakat ábrázol előszeretettel.

Külön mesterei vannak a tengernek. SIMON DE VliegER (1600-53) és a tengeri csatákat festő BONAVENTURA PEETERS (1614-52) a nagymesterek. Sokat köszönhetnek az Itáliában tanult PIETER LAERNEK, JAN és ADRIAEN BOTH, valamint CLAES PIETER BERCHEM munkásságának.

A csendélet műfajának PIETER CLAES, ABRAHAM VAN BEIJEREN, WILLEM KALF a korai képviselői. IAN DAVIDS DE HEEM (1606-83) és IAN VAN HUYSUM (1638-1749) virágcsendéleteket festenek. Végül ketten a legérdekesebbek közül: MELCHIOR DE HONDECOETER és IAN WEENIX (1638-95, ill. 1640-1719) eleven és holt madarakból szerkesztették össze csendélethez hasonló képeiket.

A portrézás nem új műfaj Hollandiában. DIRK BOUTS kezdi Haarlemben, MICHIEL DE MIEREVELT (1567-1641) folytatja, és FRANS HALS (1580-1666, A szegényház női és férfi előjáróinak csoportos arcképe, Haarlem, RAMP nemes úr és barátnője, New York, A bolond, Amszterdam, Két női arckép, Budapest, A halászfű, Antwerpen stb.) teljesíti ki. Hatása alatt portrézik THOMAS DE KEYSER (1596-1667) és BARTHOLOMAEUS VAN DER HELST (1613-75).

Minden idők egyik legnagyobb festője a Leydenben született REMBRANDT HARMENS VAN RIJN (1606-1669). Latin iskola, aztán rövid ideig egyetem, JACOB SWANENBURGH, majd PIETER LASTMAN festőműhelye, saját műhely, előbb Leydenben, majd Amszterdamban. Első felesége SASKIA UIJLENBURGH († 1642), második felesége HENDRICKJE STOFFELS († 1668). Gyermekai sem éltek túl. Élete végén teljes nyomor veszi körül, bár több mint ezer rajz, mintegy hétszáz festmény, háromszáz rézkarc marad tőle az utókorra.

Arcképfestőként emelkedik ki, mikor THOMAS DE KEYZER rovására őt bízzák meg TULP orvosegyetemi tanár és növendékei csoportos arcképe megfestésével. Az eredmény: sikeres nagykép, sok új arckép-megrendelés. SASKIÁRÓL és önmagáról is sok képet fest. Legjelentősebb csoportos arcképe Éjjeli őrzőrájt címmel ismeretes, és az amszterdami polgári lövészegylet tagjait ábrázolja.

Fest vallásos képeket (pl. ÁBRAHÁM áldozata, Szentpétervár, SÁMSON megvakítása, Frankfurt am Main, Passió-képek, München stb.), mitológiai képeket (pl. DANAE, Szentpétervár, PERSEPHONE elrablása, Berlin stb.), tájképeket (lásd Kassel, Krakkó stb.), portrékat (pl. Hajóépítő és felesége, London, ANSLO prédikátor, Berlin, Kettős önarckép, Drezda stb.). Érett korában is ezeket a témákat festi (pl. JÓZSEF és PUTIFÁRNÉ, Berlin, Szentpétervár, JÁKOB áldása, Kassel, SAUL és DÁVID, Hága stb.) élete végén pedig csak a környezetét (pl. HENDRICKJE STOFFELS arcképe, Berlin, TITUS arcképe, Bécs stb.). Utolsó munkái közül a CLAUDIUS CIVILIS összeesküvése (ma Stockholm) című, (darabokban ránk maradt) kép emelkedik ki.

Tanítványai (LIEVENS, DOU, majd BOL, FLINCK, ECKHOUT, MAES, DE GELDER stb.) nem tudtak felérni mesterükhöz.

Angliában

mindenekelőtt az arckép-, tájkép- és állatfestés fejlődik a barokkban. Az első művelői, JOSHUA REYNOLDS (1723-92), THOMAS GAINSBOROUGH (1727-88), GEORGE ROMNEY (1734-1804), illetve HENRY RAEBURN (1756-1823) és JOHN HOPNER (1759-1810) valamennyien VAN DYCK útját járják, a tájfestés JOHN CROME (1786-1821), a táj- és állatképek GEORGE MORLAND munkái, holland előképekre nyúlnak vissza.

Oroszországban

a létrejött pétervári Akadémián oroszok is tanulnak. Közülük ALEKSZEJ PETROVICS ANTROPOV (pl.: Szent András-templom freskói stb.), FJODOR SZTYEPÁNOVICS ROKOTOV, DIMITRIJ GRIGORJEVICS LEVICKIJ (arcképek), és VLAGYIMIR LUKICS BORIKOVSKIJ a nevesebbek.

Magyarországon

a XVII. században jóformán csak szórványszerű barokk festészetről lehet beszélni, főleg a HABSBURG-kézen levő Felvidékről és a nyugati határvidékről (pl. oltárképek Nagyszombat, Necpál stb. templomaiból, mennyezetfestmények Nagyszombat, Győr, Loretom stb. kegyhelyein, történeti faliképek és –ciklusok várakban, kastélyokban, pl. Sárváron, Kismartonban, Patakon stb.).

Különösen gyakori a ravatalkép, amit gyakran alkalmi vándorfestők – hanyag – munkája. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem udvarában dolgozik az alvinci és gyulafehérvári (ma Vințu de Jos, Alba-Iulia, Románia) paloták megsemmisült mennyezetének mestere, MEZŐBÁNDI EGERHÁZI JÁNOS, az énlakai, homoródszertmártoni kazettás templommennyezeteket készítik – a sokban még reneszánsz – alkotók, SZÁSZ ANDRÁS és MUZSNAI GYÖRGY (1668 és 1664), úgyszintén a felsőboldogfalvi templommennyezet készítői, SZOMBATFALVI ASZTALOS JÁNOS és ANDRÁS. Ám csakhamar az igazi barokk is megterem – igaz nem magyar földön, mert „senki sem próféta maga hazájában” –, de Angliában szép sikerük van a magyar festőknek. Kezdi BOGDÁNY JAKAB (1660-1724). Csendélet- és madárkép-festő, aki udvari rangra vergődött. Veje, a nagyszebeni STRANOVER TÓBIÁS szintén Angliába került, akárcsak a Németországban és Spanyolországban is festett PRIVIGYEI JÁNOS (JOHANNES PRIWITZERUS de Hungaria). Végül a Németországban, pontosabban Sziléziában letelepedett, Kassán született SPILLENBERGER JÁNOS szintén magyar festő, akárcsak MÁNYOKI ÁDÁM. Őt sokan ismerik-elsősorban RÁKÓCZI-képe miatt – ám azt már kevesebben tudják róla, hogy Szokolyán született (1673-1756), Bécsben, majd Drezdában tanult, a berlini udvar hivatalos arcképfestője, aztán RÁKÓCZI udvari festője, hogy a forradalom bukása után a szász és a lengyel udvar kegyeltje legyen. 1723-31 között megint magyar földön él (PODMANICZKY-arcképek, ERDŐDY GYÖRGY, ESTERHÁZY PÁL, RÁDAY PÁL és családtagjai képe stb.), aztán Drezdában fejezi be pályafutását.

A XVIII. században Magyarországra viszont az ellenreformáció olasz (pl. LUCA ANTONIO COLOMBO, Boldogasszony /ma Frauenkirchen, Ausztria/, ferences templom mennyezete, GIOVANNI GORGOLI, nagyszombati jezsuita rendház könyvtárterme, MARTINO ALTOMONTE, /Győr, karmelita templom/, DAVIDE ANTONIO FOSSATI /pannonhalmi bencés kolostor ebédlője/, ANTONIO GALLIARDI /Nyitrai – ma Nitra, Szlovákia – dóm mennyezetképe/ stb. és osztrák festőket hozott. Legtöbbjük hazament, néhányuk naturalizált és elmagyarosodott.

Rendszeresen kapott magyar, sőt erdélyi megbízásokat olyan jelentős művész, mint pl. HANS ANTON MAULBERTSCH (pl. oltárképek: Kolozsvár, Zirc, Nagytétény, Tállya, Győr, Budapest, fal- és mennyezetfestmények: Sümeg, plébániatemplom, Féltorony, kastély nagyterme, Székesfehérvár, Vác, Győr, székesegyházak, majki kamalduli templom, Pozsony, Vár, Pápa, Kalocsa, Eger stb.)

Nem minden, az ellenreformáció-közvetítette osztrák, cseh, morva, szlovén művész elsőrangú. MAULBERTSCH kivétel. FRANZ SIGRIST (somorjai paulánusok temploma, Eger, a Líceum díszterme, stb.) és JOHANN BERGL (Felsőelefánt /ma Lefatovce, Szlovákia/, pálás

templom, máriacsaládi pálos templom, pesti pálos templom stb.) pl. jellegzetes vándorfestők. PAUL TROGER (oltárkép, pl. Marosvásárhelyen, Győrben, mennyezetkép, pl. Győrben, a jezsuita templom kupoláján, és főhajójában stb.) hiába a bécsi Akadémia igazgatója, CASPAR SAMBACHHAL (pl. nagykanizsai ferences templom) és JOHANN CYMBALLLAL együtt csak harmadrangú festő. VINZENZ FISCHER, CASPAR SAMBACH és WAGENSCHÖN azonban mérete szabott táblaképeiket rendelésre szállították országszerte.

A meghonosodó mesterek közül különösen JOHANN LUCAS KRACKER (1717-79, Varanno /ma Vranov nad Topl'ou, Szlovákia/ pálos templom, Sasvár, jászói premontrei templom, Eger, a püspöki házikápolna, egri környék, aszódi kastély, egri Líceum könyvtártermének mennyezete stb.) és STEFAN DORFFMEISTER (1729?-1797, Türe, Császár, Nova, Szentgotthárd, Szigetvár plébániatemplomok, Sárvár, kastély stb.) jelentősek.

NÉHÁNY JELENTŐS BAROKK FESTŐ ÉS MUNKÁIK

Itália

Bologna

Palazzo Farnese faliképei, Róma, Annibale Carracci
 Kolostortemplom, Róma, Grotta Ferrata, Domenico Zampieri, Domenichino
 Villa Ludovisi, Róma, Giovanni Francesco Guercino
 Krisztus feje, töviskoronával, Mater Dolorosa, Guido Reni
 Táblaképek római templomokban és rangos múzeumokban). Michelangelo da Caravaggio

Firenze

Santa Annunziata-templom, Firenze, Palazzo Salviati, Róma, Santi di Tito
 Venus siratja Adonis halálát, Budapest, Lót és leányai, Madrid, Francesco Furini
 Pitti-képtár mennyezete, Firenze, Palazzo Barberini mennyezetei, Palazzo Pamfili folyosójának mennyezete, a Chieso Nuovo és a San Carlo al Corso mennyezetei, mind Róma, Pietro da Berretini – Cortona

Róma

Alvó leány, Budapest Domenico Feti
 Bűnbánó Magdolna, Drezda, Pompeo Battoni

Nápoly

Oltárképek, Szent Péter kiszabadítása, Szent család, Pietà, Lábmosás, Giovanni Battista Carracciolo

Velence

A Karlskirche több oltára, Sebastiano Ricci
 Ifjú zászlótartó, DÁVID GÓLIÁT fejével, ÁBRAHÁM áldozata, mind Drezda, Keresztelő SZENT JÁNOS lefejezése, Padova, GIOVANNI BATTISTA PIAZETTA
 Palazzo Labbi, Udine, érseki palota, lépcsőház, császártér, Würzburg, Chiesa della Pietà, Velence, Hispánia dicsőítése, Vulcanus műhelye, mind Madrid, Giovanni Battista Tiepolo

Német-római Szent Birodalom

Barokk mennyezet- és oltárképek, Daniel Gran
 Szent István- és Szent Péter-templomok, Bécs és a brixeni székesegyház oltárképei, Michelangelo Unterberger
 Würzburg, Brucksaal, Johann Zic
 Obereschingeni kolostortemplom, kastélyok Mainz, Koblenz, Januarius Zick)
 Életképek, Scheitz, Ovens, Paudiss
 Tájképek, Johann Heinrich és Philipp Peter Ross
 Végvári lovascsaták, kuruc-labanc küzdelmek, Georg Philipp Rugendas
 Tájképek Willem van Bommel, Johann Franz Ermels
 Csendéletek, Georg Flegel, Abraham Mignon, Franz Werner Tham
 Arcképek, Balthasar Denner és Christian Seybold.
 Tegernsee, Benedictbeuren, mennyezetek Hans Georg Asam
 Templomok, München, Freising, Fürstenfeld, Weltenburg, kastélyok, Schleisheim, Bruchsal, Mannheim, Cosmas Damian Asam

Franciaország

Kovácsműhely, Családi otthon, Étkező falusiak, Hazatérés a mezőről, mind Párizs, Antoine, Louis és Mathieu Le Nain.

Jeruzsálem pusztulása, Bécs, Szent Erazmus halála, Vatikánváros, A szabin nők elrablása, Párizs, Rebeka a kútnál, Diogenész, Táj Szent Mátéval, Táj Orpheusz és Eurydikével Párizs, Tankréd halála, Szentpétervár, Nicolas Poussin

Hamiskártyások, Drezda, Le Valentin – Valentin de Boulogne

Faliképek, szőnyeg-kartonok, oltárképek, Simon Vouet

Ámor-jelenetek, Phaeton, Kilenc mûzsa-kép, Eustache Le Sueur mind Párizs

Galerie de Glaces, Salon de la Guerre, Salon de la Paix, Versailles, Apollo-terem mennyezete, Párizs, Charles Lebrun

Le grand Dauphin, Maintenon asszony, mind Párizs, Pierre Mignard

Pulykás csendélet, Budapest, A reggeli, Párizs, Jean Baptiste Chardin

Az apai átok, Falusi esküvő, A tejeslány, mind Párizs, Jean Baptiste Greuze H

Tájképek, Hubert Robert

A gáláns festészet

Behajózás Cythere szigetére, Gersaint kereskedő cégtáblája, A közömbös, A bohóc, mind Párizs), Antoine Watteau

Spanyolország

Madrid

Reggeliző falusiak, Szentpétervár, Bacchus, Madrid, Krisztus a kereszten, Mária megkoronázása, mindkettő Madrid, Venus tükörrel, Mars, Argos és Hermes, Apollo Vulcanus műhelyében, Breda átadása, Madrid, Kicsinyek, Fonónők, ugyanott, Diego da Silva y Velazquez

Valencia

Passió-képek, Albanes, Utolsó vacsora, Mária megkoronázása, Szent Ferenc töviskoronázása, Szent Brunó mind Valencia, Francisco Ribalta

Munkák a művelt világ minden jelentős képzőművészeti múzeumában, José Ribera

Szent Sebestyén, Budapest, Jacinto Jeronimo Espinosa

Sevilla

Szent Izidor halála, helyben, Juan de las Roelas

Angyali üdvözlés, Szeplőtelen fogantatás, mindkettő Sevilla stb.) határozza meg a helyi barokkot, Francisco Pacheco

Művek spanyol múzeumokban, de Drezdában, Párizsban, Londonban és Budapesten is, Francisco Zurbaran

Madonnák, Immaculáták a világ nagy múzeumaiban, képek spanyol múzeumokban, szentpétervári húszképes gyűjtemény, Szőlőevők, Dinnyevők, mindkettő München, Bolhászkodó ifjú, Párizs, Szent család, Menekülés Egyiptomba, Férfiarckép, Madonna a kenyeret osztó Jézussal, mind Budapest, Bartolomé Esteban Murillo.

Halál, Mulandóság, mindkettő Sevilla, Juan Valdés Leal

Toledo

Orgaz gróf temetése, Nagy Espolio, az: Ötödik pecsét feltörése, Laokoon, I. Fülöp álma, és pl. Angyali üdvözlés, Magdolna, Az ifjabb Jakab képe – állítólagos önarc képe –, utóbbiak mind Budapesten, Toledo látképe, Nino Guevarra arcképe, A nagy inkvizítor portréja, mind Madrid stb.) Domenicos Theotocopoulos – El Greco

Flandria

Vallásos témák: a Kereszt felállítása, Krisztus levétele a keresztről, mindkettő Antwerpen, Ildefonso-oltár, ma Bécs, az Utolsó ítéletek, mindkettő München, mitológia: Leukipposz leányainak elrablása, München, Jupiter és Callisto, Kassel, Bundás Venus, Venus-ünnep, mindkettő Bécs, Három grácia, Madrid, történeti és allegorikus képek: Medici Mária, IV. Henrik-sorozat, arcképek: feleségei képe, pár önarc képe, de budapesti Férfiarcképe is, tájképek: Szivárvány, Szentpétervár, Pieter Paul Rubens

Arcképek Párizs, Berlin, Drezda, Bécs, Budapest, Szentpétervár stb. múzeumaiban, Anthonis Van Dyck

Szatír a parasztok között, Budapest, München, Kassel, A Babkirály lakomája, Bécs, Kassel, Párizs, Öregek és fiatalok, Antwerpen, Drezda, Berlin, München, Vallásos képek: Ádám és Éva, Budapest, A négy evangelista, Párizs, Jacob Jordaens

Életképek: Adriaen Brouwer, David Tenieres és Jan Siberechts festenek ilyen képeket

Csendéletek és állatképek: Frans Snyders, Jan Fyt

Tájképek: Cornelis és Jan Huymans

Palais Luxembourg, Richelieu bíboros arcképe, a párizsi Művészeti Akadémia egyik alapítója, majd tanára, később rektora, Philippe de Champaigne

Hollandia

Életképek: Adriaen és Isaac van Ostade, Jan Molenaer, Jan Steen, Cornelis Dusart, Dirk Hals, Anthonis Palamedes

Anyagszerűség: Gérard Terborch, Gabriel Metsu

Festő és modellje, Bécs, Kerítőnő, Drezda, Leány gyöngysorral, Berlin, Csipkeverő leány, Párizs, tájképei pl. Hága, Amszterdam, Női képmás, Budapest, Jan Vermeer van Delft

Interieurok: Frans és Willem Mieris

Világítás: Gottfried Schalcken

Arckép: Caspar Netscher

Tájkép: Henrik Avercamp, Jan van Goyen, Aelbert Cuyp, Salomon és Jacob Ruysdael, Allaert Everdingen

Fasor, London, Táj kunyhóval, Budapest, Meindert Hobbema

Amsterdami grachtok, Jan van Heyden

Tehenek: Paulus Potter

Lovak: Philip Wouwermmann

Tenger: Simon de Vlieger

Tengeri csaták: Bonaventura Peeters

Csendélet: Pieter Claes, Abraham van Beijeren, Willem Kalf, Jan Davids de Heem, Jan van Huysum, Melchior de Hondecoeter és Jan Weenix

Portré: Michiel de Mierevelt

A szegényház női és férfi előjáróinak csoportos arcképe, Haarlem, Ramp nemes úr és barát-nője, New York, A bolond, Amszterdam, Két nő arckép, Budapest, A halászfű, Antwerpen, Frans Hals

Dr. Tulp anatómiája, csoportos arckép, arcképek Saskiáról, önarcképek, Éjjeli őrző; vallásos képek: Ábrahám áldozata, Szentpétervár, Sámson megvakítása, Frankfurt am Main, Passióképek, München, mitológiai képek: Danae, Szentpétervár, Persephone elrablása, Berlin, tájképek Kasselben, Krakkóban, portrék: Hajóépítő és felesége, London, Anslo prédikátor, Berlin, Kettős önarckép, Drezda de József és Putifárné, Berlin, Szentpétervár, Jákob áldása, Kassel, Saul és Dávid, Hága, Hendrickje Stofels arcképe, Berlin, Titus arcképe, Bécs, Claudius Civilis összeesküvése (ma Stockholm, darabokban), Rembrandt Harmens van Rijn

Anglia

Arcképfestés: Joshua Reynolds, Thomas Gainsborough, George Romney, Henry Raeburn és John Hoppner

Tájképfestés: John Crome, George Morland

Állatfestés: George Morland

Oroszország

Szent András-templom freskói, Alekszej Petrovics Antropov

Arcképek: Fjodor Sztjepánovics Rokotov, Dimitrij Grigorjevics Levickij

Magyarország

Oltárképek Nagyszombat, Nepál stb. templomaiból

Mennyezetfestmények Nagyszombat, Győr, Lorettom stb. kegyhelyein

Történeti faliképek és –ciklusok Sárovaron, Kismartonban, Patakon

Az alvinci és gyulafehérvári megsemmisült mennyezetének készítője, Mezőbándi Egerházi

János

Az énlakai, homoródszertmártoni kazettás templommennyezetek készítői, Szász András és Muzsnai György

A felsőboldogfalvi templommennyezet készítői, Szombatfalvi Asztalos János és András

Csendélet: Bogdány Jakab, Stranover Tóbiás, Privigyei János (Johannes Priwitzerus de Hungaria).

Német és lengyel arcképek, Rákóczi-portré, Podmaniczky-arcképek, Erdődy György, Esterházy Pál, Ráday Pál és családtagjai képe, Mátyóki Ádám

Varanno /ma Vranov nad Topľou, Szlovákia/ pálos templom, Sasvár, jászói premontrei templom, Eger, a püspöki házikápolna, egri környék, aszódi kastély, egri Líceum könyvtártermének mennyezete Johann Lucas Kracker

Türe, Császár, Nova, Szentgotthárd, Szigetvár plébániatemplomok, Sárvár, kastély, Stefan Dorffmeister

Iparművészetek:

A barokk nemcsak a békés ellenreformáció időszaka volt és az ekkori uralkodók fegyveres konfliktusaitól zengett egész Európa. Ilyen körülmények között értetű, hogy miért az **ötvösség** vált a kor legdinamikusabb iparművészetévé. Az ékszer könnyű elrejteti, kis helyen elfér, nagy értékű, könnyű pénzzé tenni, háborús körülmények között a vagyon ámentésének eszményi lehetősége.

Az ötvösségnek két bevált módja van: Egyfelől folytatják a reneszánszban már bevált hagyományokat, pl. díszfegyverek, drágakövekkel kirakott kard-markolatok, fegyvertokok, niellozott díszpáncélok stb. Ezt az utat képviseli pl. az ékköves lőfegyverek. A tulajdonképpen ékszerek, láncok, csatok, násfák, boglárók, forgók, övek mellett nagy értéket képviselnek a nemesfém-edények, kupák, poharak, folyadékontők, kézmosók, fűszertartók, amelyek – főleg az utóbbiak – gyakran kislasztikák.

A másik út korábban ismeretlen, ritka anyagokból – esetleg ötvösműbe keverve – készíteni páváskodásra alkalmas tárgyat. Hogy aztán ez megpatkolt strucctojás, faragott narválcsont, kitűmött krokodil, az mindegy. A drezdai Zwinger múzeumi bőségesen őriznek ilyen, a barokkban értéknek, műkincsnek tartott – sokszor nemesfém, drágakövet tartalmazó – furcsaságokat.

A magyar ötvösség mindenekelőtt Erdélyben és a Felvidéken töretlen, ahol az élet folytonosságát nem zavarta pl. török hódoltság. Már a XIV. századtól szokásos, a XVII. sz.-tól kötelező a mesterjeggyel és városi bélyegzővel való tárgyhitelesítés. Az örökölt ezüst- és aranyműves, ékszerész céhek túléltek a reneszánszt, Nagyszébenben, Kolozsvárott, később Lőcsén dolgozik Sebastian Hann, Kolozsváron BRÓZER ISTVÁN (pl. arany úrvacsorakehely stb.), Kassán a mesterségéről könyvet is ír KECSKEMÉTI ÖTVÖS PÉTER. Lőcsének is nevezetes az ötvöscéhe, itt dolgozik SZILASSY JÁNOS (pl. zománcképekkel díszített úrfelmutatók, Eger, Kassa stb.), és itt tanulnak a később Svédországban neves NOVOSZÁDY-testvérek.

A **bútorművességben** újdonság a hajlított, faragott, kárpitozott bútor. Divat lesz a francia ANDRÉ-CHARLES BOULLE (1642-1732) nyomán a berakás, bronzsal, rézzel, csontsal, szaruval, borostyánkővel, gyöngyházzal díszítik a bútorokat. Idehaza eltűnnek a ládák, helyüket a sokfiókos tabernákulumok, szekrények veszik át. Barokk a kolozsvári Farkas utcai református templom faragott stallumsora, a trencsényi jezsuita kolostor ebédlőjének berendezése, a sümegi, pataki, zirci könyvtár, a marosvásárhelyi TELEKI-téka, a gyulafehérvári Batthyáneum, a kőszegi patika bútorzata stb. A későbarokk a behozott osztrák bútorokat hazai biedermeierre asszimilálja.

A **textilművességben** mindenekelőtt a nép közé lesűlyedő és átértékelődő reneszánsz úri női viselet megújódását látjuk Kalotaszegen és Torockón. Emellett tovább folytatódik a hímzéstechika fejlődése, terjed az ún. úríhímzés (úrasztal-terítők, de karingek, palástok, övek stb. is).

A **kerámia-művészetben** mindenekelőtt az Alvincen megtelepedő habánok hoznak kék-fehér ónmázás kerámiájukkal új színt a hazai agyagművességbe. A holicai császári fajanszgyár, későbbi, olasz és francia előképekre visszatekintő tatai és a KUNY DOMOKOS-féle

budai gyárak termékei gyorsan elterjedtek. MAGNER KÁROLY győri műhelyében elfogadhatóan művészi fehér és zöld kályhacsempék készültek (Szentantali (ma Svätý Anton, Szlovákia) KOHÁRY-kastély, veszprémi, szombathelyi, nagyváradi püspöki paloták kályhái stb.)

Az üvegművességnek az újonnan létesített földesúri – kéznél van az Erdélyben égethető hamuzsír és tüzelő – üveghuták teremtenek megfelelő körülményeket. Ezek legtöbbször felhasználási célú öblösüveget készítenek (pl. Szelicsehuta, Porumbák, Szkorej, Felek stb.), de gyakran próbálkoznak, nem egyszer balkáni kivitelre, úgymond művészi üvegtárgyakkal is.

A **vasművesség** a barokkban válik igazán önállóvá. Kiderül, hogy a sziklavárok nem védnek a löfegyverek ellen, de a kastélyokat, a paloták földszintjét jól védheti a betolakodók előtt egy vasrács (pl. Nikolsburg /ma Mikulov, Csehország/, prágai vár stb.), egy vaskapu (pl. kerti bejárat hármaskapuja, Eszterháza, egri vármegyeháza lépcsőfeljáratai, pétervásári kastély rácsajtaja stb.), egy vaskosár (kolozsvári Toldalag-Korda palota ablakkosarai stb.). Legnevesebb magyarországi szakembere a würzburgi – később Egerbe naturalizált – FASSOLA HENRIK (1730-79).

Irodalom:

A világ irodalmában nagy kelete van az értekező prózának (pl. LOYOLAI SZENT IGNÁC: Exercitia Spiritualia stb.), a hatalmas hőskölteményeknek, pl. CAMÕES (1524-80, Os Lusíadas) TORQUATO TASSO (1544-65, A felszabadított Jeruzsálem) –, ugyanakkor a pásztorregény (pl. JORGE DE MONTE MAYOR: Diana, HONORÉ D'URFÉ), a pikareszk regények (Lazarillo de Tormes, MATTEO ALEMÁN, RENÉ LE SAGE, HANS JACOB CHRISTOFEL VON GRIMMELSHAUSEN stb.) a lírai vers, pl. JOHN DONNE, JOHN MILTON (1608-74, l'Allegro, II Penseroso, Az elveszett Paradicsom stb.) és a színpadi mű (LOPE DE VEGA /1562-1635/, DON PEDRO CALDERÓN DE LA BARCA) is népszerű. Akárcsak az ötvösségben, az irodalomban is kedveltek a vegyes alkotások, ez esetben a több hangulatot keverő munkák, amelyekben keveredik pl. a bájos, kedves és a groteszk, a játékos és a fenséges stb.

A magyar irodalomban a barokk értekező prózával és iskoladrámákkal kezdődik, lásd a protestáns hitvédő prédikátorok és a katolikus – középiskoláit Kolozsváron végzett – PÁZMÁNY PÉTER érsek (1570-1637), meg mások írásait. A tudományos írásbeliség jeles úttörője APÁCZAI CSERE JÁNOS (1625-59) és a nyugati könyvekből kompilált Magyar Enciklopédia. BÁRÓ APOR PÉTER, CSEREY MIKLÓS, gróf BETHLEN MIKLÓS, később RÁKÓCZI fejedelem emlékiratai nem csak a kor erdélyi, de magyar valóságát is feltárják.

ZRÍNYI MIKLÓS nem csak horvát-magyar főúr, bán, de a Szigeti veszedelem című, nagy jelentőségű magyar hősköltemény és több, szintén fontos magyar értekező prózai munka szerzője. Herceg RÁKÓCZI FERENC titkára – a szintén Kolozsváron végzett – gróf MIKES KELEMEN jeles rokokó prózaíróként –, a Törökországi levelek szerzőjeként – kerül be a magyar irodalomba. Költő, bár nem eléggé ismert FALUDI GYÖRGY. A kor legjelentősebb alkotója a debreceni CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY, aki egyszemélyben jeles költő, és színpadi szerző. Munkássága azonban nem arat sikert.

Zene:

Mindenek előtt a zenei jártasság igen magas szintjét kell kiemelnünk. Mindennapos – bizonyos iskolázottsági szinten felül – a zenei írás-olvasás, a hangszerismeret. Ez az általános szórakoztatás-hiánnyal magyarázható, nincs gépi szórakoztató eszköz. Nagy Frigyes porosz uralkodó például kiválóan fuvolázik.

Harmonikus és ellenpontos gondolkozásával mintegy 150 évig meghatározta az európai zenei gondolkodást. Egy-egy érzelmi- vagy témátípust egységesen, sokszor emberfeletti méreteken bont ki, a harmonikus és ellenpontos gondolkodás egyforma súlyú a felépítésben, az ellentétek architektonikusak, a dinamika fokozatos, a motívum uralkodik a dalszerű alakítás fölött. Második korszakát nevezik preklasszikus szakasznak is. Rokokó szakasza – a XVIII. sz. közepe – elsekélyesíti a barokk pátoszt.

Még a XVI. századi Firenzében, új mozgalomként jön létre a „*dramatikus monódia*” (RINUCCI, GALILEI, CACCINI stb.), 1594-ben mutatják be J. CORSI palotájában a Dafné c. zeneművet.. CLAUDIO MONTEVERDI választja el a recitativot az ariosótól, az elsőt inkább elbeszélő, a másodikat cselekvőbb részek zenei formájaként alkalmazva. 1637-ben nyílik meg Velencében a San Casiano opera, a XII. sz. végén a nápolyi iskola lesz híres – vezetője, ALESSANDRO SCARLATTI 115 **operát** ír. Franciaországban 1671-ben nyílik operaház, amelynek lelke JEAN-BAPTISTE LULLY lesz. Németországban 1627-ben kerül először színpadra opera, HEINRICH SCHÜTZ Dafné c. műve. 1678-ban Hamburgban alakul opera, amely THEILE, KEISER, TELEMANN és mások műveit játssza, ami meghatározza a fiatal HÄNDEL pályafutását is. Angliában PURCELL 54 operája határozza meg a műfajt, halála az olasz társulatok egyeduralmát hozza.

Új, a XVI. sz. második felében létrejött műfaj a **versenymű – concerto** – is, amely egy, ritkában két-három szólóhangszerre és zenekarra írt, legtöbbször háromtételes zenemű, az első – és, néha a harmadik tétel – előtt szabad, csillogó, a technikai tudást kiemelő ún. kádenciával. A reneszánsz kettős kórusának páros-felelgetőséből létrejött *concerto grosso* – kisebb együttes és nagyzenekar – majd a *solo-concerto* alapműfaja lesz a szimfonikus zenének.

Ugyancsak új, de középkori kórushagyományokra visszatekintő műfaj az **oratórium**, többtételes drámai-epikai zenemű. 1600-ban FILIPPO ROMOLO DI NERI – NÉRAI SZENT FÜLÖP – firenzei szerzetes római templomok imatermeiben – *oratorio* – közös, énekes-zenés biblia-értelmezéseket tartott. Ma a cselekmény összekötő szövegét tenorszólo énekli, szövegét néha áriák, szólóegyüttesek, kórus-tételek, zenekari betétek szakítják meg. Ma lehet világi tárgyú is. Inkább drámai. Változata, a *kantáta* inkább lírai.

A **szvit** a XVII. században alakult ki. Akkor ciklikus, stilizált táncok, karakterdarabok füzére volt. Hagyományos sorrendje a XVII. sz. elején: *pavane – gagliarda – allemande – courante*. A XVII. sz. közepén: *allemande – courante – sarabande – gigue*. 1650 után *sinfonia, sonata*, esetleg *preludium* nyitja meg, utolsó tétele pedig *chaconne* vagy *passacaglia*.

NÉHÁNY HÍRES BAROKK MUZSIKUS

Itália

Monteverdi, Claudio (1567-1643)
Frescobaldi, Girolamo (1563-1643)
Scarlatti, Alessandro (1659-1725)
Corelli, Arcangelo (1653-1713)
Vivaldi, Antonio (1678-1741)
Scarlatti, Domenico (1685-1757)

Német-római Szent Birodalom

Schütz, Heinrich (1585-1672)
Bach, Johann Christoph (1642-1703)
Bach, Johann Sebastian (1685-1750)
Bach, Wilhelm Friedrich (1710-1784)
Bach, Karl Philipp (1714-1788)
Bach, Johan Christian (1735-1782)
Händel, Georg Friedrich (1685-1789)
Telemann, Georg Philipp (1681-1767)

Anglia

Purcell, Henry (1659-95)

Franciaország

Couperin, François (1668-1733)

Oszták Birodalom, Magyarország

Esterházy Pál herceg (1615-1713)

Tánc:

1560 körül MEDICI KATALIN olasz táncosokat és ünnepélyrendezőket hív udvarába, az itáliai szokásokat terjesztendő. Az udvari olaszos ünnepélyek tapasztalatait foglalja össze BELGIOIOSO mester *Ballet comique de la Reine* (a királynő víg balettje) címmel 1581-ben egy előadásban. Az Éjszaka című balettben maga a kamasz király, XIV. LAJOS is megjelenik hajnalban diadalkocsiján, a napkeltével egy időben. Innen a NAPKIRÁLY bóknev.

A barokk legnevezetesebb tánca a *francia négyes*, majd a végsőig szabályozott finomkodó *menüett*. Ez utóbbit nagy, pl. királyi bálokon nyitótáncként csak az uralkodói pár táncolhatta, más csak nézhette. A XVIII. sz. második felétől fokozatosan kiszorítják a paraszttáncokból kialakuló nemzeti táncok, pl. a *ländlerből* kialakuló *keringő*, a *polonéz*, *mazurka*, *polka*, az átalakuló *carmagnole*. Magyar vonatkozásban a katona-toborzókból megszületik a *verbunk*, aztán létrejön a páros táncokból a *csárdás*, és vele párhuzamosan elterjed az új stílusú népdal.

A KLASSZICIZMUS

A XVIII. sz. vége a XIX. sz. közepe

Háttér:

Messze vezetne, ha itt és most az 1789-es francia forradalmat, s a következő éveket kezdenénk taglalni. Csak miheztartás végett: a francia polgárság a városi szabadság és a hit szabadsága mellé a politikai hatalmat is megszerzi, s mikor arra kerül a sor, a neki megfelelő hatalmat ülteti a császári trónra. Mikor a császár már elviselhetetlenné válik, leváltja, felerősíti egy BOURBONRA. Aztán azt is meneszti. Másutt Európában gyakorlatilag még az abszolutizmus virul.

Vallás:

Korábban a szabadgondolkodókat említettük. Nos, a feltörekvő polgársággal, a városiasodással a szabadgondolkodás is újra létjogosult lett, amennyiben a könnyebb életfeltételek az emberek egy részében kialakították az önmaguk erejébe vetett végtelen és korlátlan hit képzetét, azt hogy Isten segítségével nélkül is boldogulnak. Az egyház hibái magától értetődően születtek a papokba vetett hit megingását, azt a (tév)eszmét, hogy ezek visszaélnek a kultusszal, és saját javukra fordítják az emberek hiszékenységet.

A polgárságnak még nem mindenütt elég az ereje ahhoz, hogy megszerezze a politikai hatalmat is, így – jószántából vagy kényszerből – megbékél az abszolutizmussal. Igaz, hogy Németalföldön még 1566-1648 között végbement a polgári forradalom, tény, hogy Anglia 1689 februárjában alkotmányos monarchiává válik – és ezzel gyakorlatilag a polgárság forradalma győz – de Európa legnagyobb részén meg hűbéries – és abszolutisztikusak – a viszonyok.

THOMAS HOBBS (1588-1679) az abszolút monarchia nevében alárendelné az egyházat az államnak. A vallás emberi találmány, csalás a tömeg féken tartására, de mint ilyen szükséges – vallja. JOHN LOCKE (1632-1704) szerint Isten léte lehetséges, de ha létezik is, nem avatkozik be a világ menetébe. A vallás egyébként magánügy, ebbe a hatalomnak nem szabad beleszólni.

A németalföldi BARUCH ESPINOZA (1632-1677) a természetet és Istent azonosítja. Szerinte a vallás a félelem, a bizonytalanság, a nyomor és a papi csalás születtje, a Biblia emberi alkotás.

Belőlük indulnak ki a XVIII. század francia felvilágosodói, az enciklopédisták. Az ész uralma és a deizmus jellemzi gondolkodásukat. A kiindulópont PIERRE BAYLE (1647-1706) gondolkodása, aki szerint a vallások fanatizmussal párosulnak, ez erkölcstelenséghez vezet, egy ateista állam erkölcsös társadalom lenne. VOLTAIRE (FRANÇOIS MARIE AROUET, 1694-1778) szerint ebben BAYLENAK csak akkor lenne igaza, ha mindenki filozófus lenne, de ez lehetetlen, mert a nép nem tud felemelkedni a filozófiai gondolkodáshoz.

A francia materialisták – DIDEROT, CONDILLAC, HELVETIUS, HOLBACH – szerint a vallás tévedés, megszüntetője a nevelés. Mivel ez az uralkodók kezében van, megszüntetése rajtuk áll vagy bukik

Ugyanakkor D’ALEMBERT vallásos. Eszménye a vallási türelem. JEAN JACQUES ROUSSEAU, a legnagyobb hatású enciklopédista szerint pedig az anyag önmagában tehetetlen, mozgását Istentől nyeri, az emberi lélek anyagtalan és halhatatlan.

A német racionalista teológusok az evangéliumok valóságosságát, hitelességét vizsgálták, H. S. REIMARUS (1694-1768) KRISZTUS valóságosságát, ember-voltát próbálta bizonyítani, S. SEMLER és mások szerint KRISZTUS és az apostolok a könnyebb befogadhatóság érdekében öltöztették csodák köntösébe a vallás tényeit. G. PAULUS Heidelbergből az evangéliumok természetes magyarázatát hirdette. Chr. BAUR a jánoshívők és a páli vonal képviselőinek összecsapásaiból eredezteti a kereszténységet. B. BAUER az evangéliumok sorrendjét szerette volna meghatározni és KRISZTUS életének valóságosságát kérdőjelezte meg, D. F. Strauss pedig JÉZUS ember-volta, a legendák utólagos keletkezése mellett tört lándzsát. Ezeknek – a gyakran túlzó – bibliai racionalista felfogásoknak az érdeme, hogy megteremtették a szakszerű válaszáadás lehetőségeit, a világi bibliakritikát. LUDWIG FEUERBACH (1804-72) az emberhez vezeti vissza a vallás eredetét, szerinte a zsidó vallás a táplálkozás, a kereszténység a fajfenntartás ösztönéből ered, ez az utóbbi teremti meg a szeretet igényét, ami a kereszténység lényege. Összekapcsolódva az istenhittel, a fanatizmussal párosult, az istenhitt nélküli kereszténység, a szeretetvallás a jövő vallása. Itt lép tulajdonképpen vissza HEGELTŐL (1770-1831)- a francia materialisták felfogásához, de ezt elemezzék a filozófusok. Mi viszont foglalkozunk, akár csak pár mondat erejéig a szabadgondolkozók „bejegyzett” szervezete, a szabadkőművesség eredetével. A kezdetek 1666-ra, a nagy londoni tűzvészre nyúlnak vissza, mikor is átszervezték a középkori kőműves-céheket. Ezek egy részének egyesüléséből született 1717. június 17-én Londonban az Angol Nagypáholy, a mindenkori másként gondolkodók szervezete. Célkitűzéseinek megfogalmazója JAMES ANDERSON lelkész, érthető tehát alapokmányának protestantizáló alaphangja. A korszak, amelyben létrejött indokolja a vallásszabadság deklarálását, katolicizmus-ellenes voltát, a francia polgári forradalom eszméinek vállalását. Ugyanakkor gyermekes titokzatosság vette őket körül, emberbaráti és politikai – a polgárság hatalomra jutását – céljaik miatt sokban hatottak a totalitárius rendszerekről, ezek módszereiről még mit sem tudó, az abszolutizmust elutasító, alakulóban levő értelmiségi rétegre.

Már a francia Alkotmányozó Nemzetgyűlés (1789 májusában) államosította az egyház vagyonát, feloszlatta a szerzetesrendeket, esküre kötelezte a papokat – amire azok egy része nem volt hajlandó –, így a francia egyház kettészakadt. A föl nem esküdött papokat kivégezték vagy emigrálni kényszerítették. Bevezették a kötelező polgári házasságot és a polgári anyakönyvezést, engedélyezték a válást, *(a katolikus egyház kánonjai szerint a korábban csak egyházi házasságot csak – ritkán adott – pápai engedéllyel lehetett felbontani)* és a papok nősülését. A templomok zömét bezárták és 1793. november. 23-án eltörölték a keresztény időszámítást. Új kezdetét jelölték ki az időszámításnak, más neveket kaptak a hónapok, a hét helyébe dekád lépett, az egyházi ünnepek helyett a forradalom emléknapijait ünnepelték meg. A kereszténység helyett bevezették az ész vallását, amelyben az ész istennőjét egy színésznőcske domborította, a végén a Konventnek kellett elrendelnie a kultusz szabadságát. Hivatalosan azonban a theophilantrópok – Isten és ember kedvelői – irányzatát támogatták.

A forradalom a pápával is szembekerül, amennyiben az tiltakozik a királyi család kivégzése ellen, ellenállásra buzdítja a papokat. A forradalom itáliai győzelmei miatt a pápaságnak kényelmetlen békefeltételeket szabnak. Egy forradalmi tábornok halála alkalom a pápai állam elfoglalására, a pápa – VI. PÁL – franciaországi fogságba hurcolására, ahol meghal.

Eszmei-emberi háttér:

A XVIII. század már a természettudományoké. A század végén megszületik az ipar, az első nagy energia-hasznosító gép, a gőzgép, a nehézipart forradalmasító ipari vas- és acélgyártás, a meleghengermű, a könnyűipart forradalmasító szövőgép, fonógép, az ipart általában forradalmasító vasút, a gőzhajó stb. Az embernek könnyebb lesz, még akkor is, ha sokáig korábbi társadalmakból örökölt reflexek – pl. vadkapitalizmus – bénítják.

A gondolkodás hatalmas vívmánya a felvilágosodás – fentebb elemeztük bizonyos vonatkozását – és deizmusa, azaz korlátozott Istenhite –, korlátozatlanságot követelő gazdasági szabadelvűsége, az érzéki tapasztalatokat minden elé helyező gyakorlatiassága. A francia felvilágosodás képviselői (a korábban említett enciklopédisták), a német felvilágosodás gondolkodói (a klasszikus német filozófia, elsősorban JOHANN GOTTLIEB FICHTE (1762-1814), FRIEDRICH WILHELM JOSEPH SCHELLING (1775-1854), IMMANUEL KANT (1724-1804), GEORG WILHELM FRIEDRICH HEGEL, LUDWIG FEUERBACH), az angol közgazdászok (mindenekelőtt ADAM SMITH és DAVID RICARDO) sokban hozzájárulnak a XVIII.-XIX. századok eredményeihez.

A francia népuralmi példa, a sorozott hadsereg és NAPÓLEON katonai sikerei Európa másként gondolkodóit, gyorsan vagy fontolgatva haladóit csatasorba állítják. Franciaország viszont, mint példakép, egyetlen korral tudja önmagát párhuzamba állítani, a köztársaságba belenövő – eszményi, csak a politikusok képzeletében létező – Rómával. Ez a klasszikus minták elterjedését hozza.

Építészet:

Általános jellemzői:

- Egyszerűség
- Nyugalom
- Mellérendelés
- Áttekinthetőség Tömbszerűség
- Görög-római külső, csak római, tehát a kényelmet szolgáló belső
- Szimmetria
- Új anyagok, főként az öntöttvas használata

Építőanyagok: *kő, föld, agyag, fa, égetetlen vagy égetett téglá, fedéshez kicsépt gabonaszúp, cserép, burkoláshoz csempe, padlózáshoz hajópadló, parketta.*

Lakóház: Főképp a világvárossá nő Párizs és London igényei határozzák meg a városokban a lakóházak építésének két főirányát. Párizsban – és példájára Berlinben és Bécsben, a fejlődő európai kontinens két legnagyobb városában – a bérház szokásos, egy-két-három vagy többszobás-konyhás, hallos, de fürdőszoba nélküli, a függőfolyosó végén levő WC-vel rendelkező típusát építik. Londonban a kis, pár szoba-konyha-előszobás, előkertes magánház terjed el, a külön épületben levő mellékhelyiségekkel, amelyek később a lakóházban kapnak helyet.

Falun is a téglából épített, de legalább Fachwerk, többosztatú, cseréppel fedett ház az általános. Persze, ahogy haladunk kelet felé, úgy egyszerűsödik a lakóház is, Poroszországtól keletre általában előző korok falusi lakóházmodelljei az elterjedtek, tehát a félig földbevájt kunyhó, az egyosztatú, zsúpfedeles föld-, fa- vagy paticsház, kényelmi berendezések nélkül.

A falusi úrilak a kúria, az udvarház, a barokk többszobos lakóház, konyhával, de kis előszobával, görög-római oszlopokkal, timpanonnal.

Palota: divatos a városi kisebb-nagyobb palota, amelyek nagyjából a barokk palotaépítés kánonjainak felel meg, mint lakópalota, cselédtraktussal és higiéniai-kényelmi berendezésekkel kiegészítve. Vigyázat: a csatornázás még a kor fejlett államaiban se előírás!

Kultikus épületek: több világi épület születik, mint egyházi létesítmény. Főleg a protestáns egyházak építenek, hat a barokk katolikus minta – pl. Erdélyben így épül ebben a korban a legtöbb falusi református, evangélikus, unitárius, görög katolikus templom.

A protestáns templomok zöme hajdani katolikus templom, amiből a hitújítás nyomán eltávolították a képeket és szobrokat. Viszont: a lutheránus templomok tornyai csúcsán megmaradt a kereszt – erdélyi szász templomokon gömb, másutt rózsza van –, az új hit főként a késő gótikát örökölte meg és a barokk építészetet vette át, nem igazán hozott új templomépítési stílust, legfeljebb a templomok díszesebb-egyszerűbb belsejéből látszik, hogy a hívek melyik felekezethez tartoznak. A protestánsok a klasszicizmusra inkább fogékonyak voltak, mint a katolikusok

Az evangélikus templomokban az oltár és a szószék egymás közelében van, és hozzájuk közel helyezik el a keresztelőmedencét, illetve az orgona tasztatúráját is, liturgikus követelmény az egységes tér, a kultikus centrum. Gyakori elem az evangélikus templomokban a karzat, amely akár több emeletes, pl. a drezdai Frauenkirchében öt karzat, emelet volt.

A kultikus központ, az oltár és a szószék nem mindig esik egybe az épület mértani középpontjával.

A református – kálvini – egyház templomépítési gyakorlata a lutheránuséhoz hasonló. A templomok tornyán csillag – esetleg kakas – van, az ülésekről jól rálátni a szószékre. Az oltár helyét az Úrasztala veszi át, helye a szószék közelében van. A – főként gótikus – templomok átvételekor eltávolított szobrok helye gyakran látható, a – reformáció előtti – lemeszelt freskókat gyakran feltárja a műemlékvédelem, s ma már egyházi előírások se tiltják ezek közszemlére tételeit.

A XVIII-XIX. századokban gyakori a rotunda, illetve a klasszicista református templom, pl. a debreceni Nagytemplom, vagy a kolozsvári Alsóvárosi templom. A református templomok szószéke általában a fal mellett van, hangvető erősíti a lelkész hangját, közelében van az egyszerű Úrasztala, amelyet általában geometrikus mintával hímzett, a gyülekezethez tartozó asszonyok munkájával készült terítő borít. Ilyen a padokat, az orgonakarzatot és a falakat is díszítheti. A falak fehérek, a mennyezetet és a bútort gyakran növény- vagy állatmintás festett képek – kazetták – díszítik. Ezek nem ritkán késő reneszánsz eredetűek.

Az unitárius templomépítés gótikus és barokk hagyományokat őriz, a templom-tornyokon, akárcsak az evangélikus templomok tornyán gömb van, a templombelső dísztelen, protestáns, a bejárat fölött általában Egy az Isten felírás található.

Franciaországban BLONDEL, GABRIEL, SOUFFLOT és SERVANDONI barokk klasszicizmusáról könnyű volt áttérni a görög-római múltat idéző forma- és térszerkezetekhez. Még ALEXANDRE THÉODORE BROGNIART (1739-1813, Tözsdepalota, CONDÉ-hercegek palotája stb., mind Párizs) verte az utat, aztán BARTÉLEMY VIGNON (1762-1846, MADELEINE-templom stb., Párizs) szinte másolja az ókori előképeket.

Németország államaiban mindenekelőtt JOHANN JOACHIM WINCKELMANN és a pompeji, meg herculaneumi ásatások hatására terjed az új stílus, képviselőik között ott van a berlini KARL GOTTHARD LANGHANS (1733-1808, MÁRIA-templom tornya, udvari színház mindkettő Berlinben, Belvedere-kastély, Charlottenburg stb.), fia, KARL FERDINAND (1781-1869, WILHELM-Palast, Operaház, mindkettő Berlinben, színház, Lipcse, Breslau stb.), JOHANN FRIEDRICH GENTZ, sőt KARL FRIEDRICH SCHINKEL (1781-1841, Neue Wache, Neue Schauspielhaus, Altes Museum, NICOLAI-templom, mind Berlinben), LEO VON KLENZE (1784-

1864, Glyptothek, Propyleák, Ryhmeshalle, mind München, Walhalla, Regensburg, Befreiungshalle, Kehlheim stb.).

Bécsben olaszok, a Triesztben is építő PIETRO NOBILE (1774-1854, Burgtheater, Theseion stb. mind Bécs) építenek. **Olaszországban** nem születik igazán klasszicista, nagy alkotás, még a milánói LUIGI CAGNOLA (Arca della Pace) és a palermói GIOVANNI FILIPPE BASILE (helyi színház) jutnak el legmesszibb. **Angliában** viszont az építészek tobzódni az ókori hagyományokban. Robert és James Adam (1728-92., ill. 1728-94., Edinburghi Egyetem ill. Adelphi-terasz, London stb.) mellett John Nash (1752-1835, BUCKINGHAM-palota stb.), JOHN SOANE (1753-1843, Bank of England stb.), HENRY WILLIAM és CHARLES FREDERIK INWOOD – apa és fiai – együtt építik föl a SAINT PANCRAS-templomot, ROBERT SMIRKE pedig a British Museum hatalmas klasszicista épületének megalkotója.

Dániába KASPAR FREDERIK HARSDORFF, **Svédországba** KARL FREDERIK ADELCRANZ, **Oroszországba** a skót CHARLES CAMERON juttatja el a klasszicizmust. Ez utóbbi követői KÖZÜL ANDREJ NYIKIFOROVICS VOROHININ (1760-1814, Kazán-székesegyház, Bányász-akadémia stb., Szentpétervár), ADRIAN SZAHAROV, (Admiralitás-palota, stb., Szentpétervár), VLAGYIMIR VASZILJEVICS SZTASZOV (tüzér-katedrális stb. Szentpétervár) főként Szentpéterváron jeleskedtek, de a svájci születésű GYEMENTIJ IVANOVICS GILARDI (1785-1845, moszkvai klasszicista épületek) is rengeteget épített.

Magyarországon elsősorban a Királyi Szépítőbizottság létrejötte (1808) jelentett minőségi újat az építészetben. Ez ellenőrizte az ország minden építkezését. A klasszicizmus más, mint Nyugaton, ötletesebb, szabadabb, egyénibb. A vezető mester a bécsi, aztán naturalizált POLLACK MIHÁLY (1773-1855, DEÁK-téri evangélikus templom, FESTETICH-palota, Nemzeti Múzeum stb.), mindenki őt utánozza. Igaz, Esztergomba, a székesegyház újjáépítéséhez Bécsből hoznak építész, LUDWIG VON RÉMYT, de őt hamar a kismartoni KÜHNEL PÁL váltja föl, aki a püspöki palotát és a kanonok-sort is tervezi. Az építés vezetője 15 évig PACKH JÁNOS, aki közben előcsarnokot és tornyot épít a pannonhalmi monostor templomához, megépíti az itteni könyvtártermet, s Esztergomban a SZENT ANNA körtemplomot. Mivel 1839-ben meggyilkolják, munkáját HILD JÓZSEF (1789-1867, pl. Lloyd-palota, Császárfürdő, Budapest, kastély, Gyömrő, esztergomi székesegyház befejezése, egri székesegyház, budapesti lipótvárosi SZENT ISTVÁN-templom első terve, HERMINA-kápolna, Budapest, református templom, Cegléd, székesegyház, Szatmárnémeti stb.) veszi át.

Mellettük HOFRICHTER JÓZSEF (1779-1853, pl. Kálvin-téri református templom) még a kor kiváló magyar építész. Kiemelkedik a mesterek közül III. ZITTERBACH MÁTYÁS (pl. a pesti vármegyeháza, régi Nemzeti Színház, evangélikus templom, Péteri stb.), KASSELIK FERENC, LANDHERR ANDRÁS, a francia THOMAS DE THOMON, CHARLES MOREAU, az osztrák ENGEL JÓZSEF, az olasz ISIDORE CANEVALE (székesegyház, Vác, Újépület, Pest stb.)

Vidéken a debreceni Nagytemplomot a hadmérnök PÉCHY MIHÁLY tervezi és építi, Pécsen az Egyetemi Könyvtárat a SCHINKEL-tanítvány PIACSEK JÓZSEF.

Emlékművek: sok épül belőlük. Elvégre Rómában is sok volt. JEAN FRANÇOIS CHALGRIN (1739-1811) megépíti a párizsi Diadalívet. Ő változatlanul átveszi a római diadalívek arányait. CHARLES PERCIER és PIERRE FRANÇOIS FONTAINE az Arc de Caroussel megépítésével szinte lemásolják SEPTIMIUS SEVERUS diadalívét. KARL GOTTHARD LANGHANS munkája a berlini Brandenburgi Kapu. A Moszkva-diadalkapu a NAPÓLEON fölötti győzelem szentpétervári emlékműve, VLAGYIMIR VASZILJEVICS SZTASZOV készítette.

Környezetrendezés: bármilyen furcsa, alig van. A francia kert ellenpontja az angol kert, a szabályos formára nyírt, szökőkutas, kavicsos sétányos zöldterületnek mintegy visszahatása a látszólag a természet gondjára bízott park, más kérdés, hogy a fű azért olyan sűrű és zöld, mert kertészek egész hada nevelte több száz éven át, hogy a látszólag odvas fát úgy ültették a helyére stb. Az angolkertet legjobban a vicc jellemzi: a hirtelen felkapaszkodott

amerikai milliomos megkérdezi az angol főnemest, hogy mi a parkja gondozottságának titka. – Oh, bagatell, csak három-négyszáz év kertészkedés kérdése az egész... kapja a választ.

Katonai építkezések: nem igazán jellemzők. A francia forradalmi hadsereg inkább a támadásokban jeleskedik, az abszolút monarchiák állandó hadseregei barokk előképekre támaszkodnak, az orosz cári hadsereg a „felperzselt föld” középkori taktikáját alkalmazza Napoleon ellen.

Középületek: egyfelől sok tulajdonképpen középület, bíróság, városháza, színház, iskola, egyetem, kórház épül, másrészt egyre több az ún. műtárgy, híd, később alagút, gyár, raktár. Ezek közül most csak az angol TIERNEY CLARK tervezte, ADAM CLARK építette budapesti Lánchidat említjük (utóbbi tervezte az Alagút híd felőli bejáratát is).

Épületszerkezetek: *térlefedés:* hasonló a görög-rómaihoz, de a síkfödémeket bonyolultabb tetőszerkezetek válták föl. *Alátámasztás:* oszlopokkal, pillérekkel. Ezek általában az antik mintákat utánozzák. *Bejárat:* a homlokzat elé kiugró, lépcsővel megemelt kis, nyitott oszlopcsarnok – lásd a budapesti Nemzeti Múzeum vagy a kolozsvári Lábasház portikusát –, homlokzatát timpanon zárja. Fióktetővel borított. *Nyílászárás:* az ajtók vízszintes, az ablakok vízszintes vagy félkörös záródásúak. Gyakori az előterek árkádos kiképzése. **Homlokzat-kiképzés:** lábazatszerű földszint, az emeleket átfogó, lizénás tagolás, egy síkban tartott felületek, a szimmetria hangsúlyozása. **Párkányok:** az emeleket választják el egymástól. Végigmennek a homlokzatokon, kiemelik a vízszintes tagolást.

PÁR KIEMELKEDŐ KLASSZICISTA ÉPÜLET

Franciaország

Tözsdepalota, Condé-hercegek palotája, mind Párizs) Alexandre Théodore Brongniart
Madeleine-templom, Párizs, Bartélemy Vignon

Németország

Mária-templom tornya, udvari színház mindkettő Berlinben, Belvedere-kastély, Charlottenburg, Karl Gotthard Langhans

Wilhelm-Palast, Operaház, mindkettő Berlinben, színház, Lipcse, Breslau, Karl Ferdinand Langhans

Neue Wache, Neue Schauspielhaus, Altes Museum, Nicolai-templom, mind Berlinben, Karl Friedrich Schinkel

Glyptothek, Propyleák, Ryhmeshalle, mind München, Walhalla, Regensburg, Befreiungshalle, Kehlheim, Leo von Klenze

Burgtheater, Theseion stb. mind Bécs, Pietro Nobile

Itália

Arca della Pace, Milano, Luigi Cagnola
Színház, Palermo Giovanni Filippo Basile

Anglia

Edinburghi Egyetem ill. Adelphi-terasz, London, Robert és James Adam
Buckingham-palota, John Nash
Bank of England, John Soane William,
Saint Pancras-templom, Henry William, Charles Frederik Inwood
British Museum, Robert Smirke

Oroszország

Kazán-székesegyház, Bányász-akadémia, Szentpétervár, Andrej Nyikiforovics Vorohinin
Admiralitás-palota, Szentpétervár, Adrian Szaharov
Tüzér-katedrális, Szentpétervár, Vlagyimir Vasziljevics Sztaszov

Magyarország

Deák-téri evangélikus templom, Festetics-palota, Nemzeti Múzeum, Pollack Mihály
Püspöki palota és Kanonok-sor terve, Esztergom, Kühnel Pál
Előcsarnok, torony a pannonhalmi monostor templomához, pannonhalmi könyvtárterem, Esztergomban a dóm és a Szent Anna körtemplom, Packh János

Lloyd-palota, Császárfürdő, Gyömrő, kastély, esztergomi székesegyház befejezése, egri székesegyház, budapesti lipótvárosi Szent István-templom első terve, Hermína-kápolna, Budapest, református templom, Cegléd, székesegyház, Szatmárnémeti, Hild József

Kálvin-téri református templom, Hofrichter József

Vármegyeháza, régi Nemzeti Színház, mindkettő Pesten, evangélikus templom, Péteri, III. Zitterbach Mátyás

Székesegyház, Vác, Újépület, Pest, Isidore Canevale

Nagytemplom, Debrecen, Péchy Mihály

Egyetemi Könyvtár, Pécs, Piacsek József.

Emlékművek

Diadalív, Párizs, Jean François Chalgrin

Arc de Caroussel, Charles Percier és Pierre François Fontaine

Brandenburgi Kapu. Berlin, Karl Gotthard Langhans

Moszkva-diadalkapu, Szentpétervár, Vlagyimir Vasziljevics Sztaszov

Középületek

Lánchíd, Budapest, Tierney Clark terve

Lánchíd, az Alagút híd felőli bejárata, mindkettő Budapest, Adam Clark építése

Szobrászat:

általános jellemzői:

- Csökken az épületplasztika fontossága, nő az emlékművek, sírszobrok, fülkeszobrok, kútszobrok jelentősége
- Növekszik az antik istenek, ókori példaképek ábrázoltsága
- Hűvös nyugalom ül a szobrokon
- Ennek ellenére bizonyos fokú érzelmesség uralkodik el rajtuk
- Az aktábrázolásban a természetesség uralkodik, nem törekednek, a „zavaróan élethű”, majdnem pornográf ábrázolásra

A **klasszicista szobrászatot** a francia barokk alapozta meg. Egy rövid átmeneti szakasz után olyan kisebb tehetségű alkotók, mint JEAN JACQUES CAFFIERI, AUGUSTIN PAJOU, JAMES PRADIER következtek. Aztán a svéd JOHANN TOBIAS SERGEL (1740-1814, pl. Ámor és Psyche, Stockholm stb.) volt a kezdeményező, hogy a műfaj – és a stílusirányzat – ANTONIO CANOVA (Velence, majd Róma, 1757-1822, THESZEUSZ és a Minotaurusz, ÁMOR és PSYCHE, Három Grácia, mind Róma, KRISZTINA főhercegnő síremléke, Bécs, NAPÓLEON arképszobra, PAULINA BONAPARTE aktszobra, ESTERHÁZY LEOPOLDINA mellszobra, Kismarton, Három munka Nagycenken, síremlék, Gyömrő, református templom stb.) alatt érje el sikerének tetőpontját. CANOVA nagyszerű mintázó, remek felületkiképező, modorossága, sekélyessége, hatásvadász-mivolta csak jóval halála után vált nyilvánvalóvá.

A szintén **Rómában** letelepedő vetélytárs, a dán BERTHEL THORWALDSEN (1770-1844, ÁMOR és PSYCHE, HERMES és ARGOS, GANYMEDES, NAGY SÁNDOR /dombormű/, mind Róma, KRISZTUS, Koppenhága stb.) jóval mélyebb művésznek bizonyult, ám sokkal szárazabb CANOVÁNÁL. Tanítványa volt a magyar FERENCZY ISTVÁN is.

Hatott a **német nyelvterület** művészeire, pl. a nála idősebb JOHANN GOTTFRIED SCHADOWRA (1764-1850, Brandenburgi Kapu szobrai, NAGY FRIGYES Stettin /ma Szczecin, Lengyelország/, Arképszobrok stb.). Az ő tanítványa CHRISTIAN DAVID RAUCH (1777-1857, NAGY FRIGYES, Berlin stb.). A szintén berlini FRIEDRICH TIECK (1776-1851, KOPERNICUS-szobor, Thorn, SCHINKEL-szobor, Berlin stb.) szintén SCHADOW-tanítvány. **Bécsben** FRANZ ZAUNER, **Darmstadtban** JOHANN HEINRICH DANNECKER, Münchenben LUDWIG SCHWANTHALER a vezető művész, közülük ez utóbbi emelkedik ki (szobrok a Walhalla timpanonjában,

Bavaria, München, Goethe, Frankfurt am Main stb.). **Angliában** THOMAS BANKS, JOHN FLAXMAN és ifj. JOHN BACON a nevesebb klasszicista szobrászok.

Magyarországon a besztercebányai (ma Banska Bystrica, Szlovákia) DUNAISZKY LŐRINC (1784-1837, pl. a krisztinavárosi plébániatemplom oltárszobrai stb.) és fia, LÁSZLÓ (1822-1904, LENDVAY MÁRTON /bronz/, PETŐFI-arcképszobrok, Lányrablás stb., mind Budapest), a pozsonyi HUBER JÓZSEF (1777-1832, pl. SZENT KRISTÓF stb.) a szepesolaszi (ma Spisske Vlachi, Szlovákia) BÖHM JÁNOS DÁNIEL, aki Párizsban marad, az elsők, akiket a klasszikusok megragadnak. A THORNWALDSEN-tanítvány FERENCZY ISTVÁN előbb Rómában elkészíti Vénuszát (elveszett), CSOKONAI portrészobrát és a Pásztorlánykát, aztán hazajön, megfaragja saját sírszobrát, az EURYDIKÉT, de teljes közöny fogadja, és ebbe belehal.

KIEMELKEDŐ KLASSZICISTA SZOBRÁSZOK ÉS SZOBROK

Ámor és Psyche, Stockholm, Johann Tobias Sergel

Theszeusz és a Minotaurusz, Ámor és Psyche, Három Grácia, mind Róma, Krisztina főhercegnő síremléke, Bécs, Napóleon arcképszobra, Paulina Bonaparte aktszobra, Esterházy Leopoldina mellszobra, Kismarton, Három munka Nagycenken, síremlék, Gyömrő, református templom, Antonio Canova

Ámor és Psyche, Hermes és Argos, Ganymedes, Nagy Sándor /dombormű/, mind Róma, Krisztus, Koppenhága, Berthel Thorwaldsen

Brandenburgi Kapu szobrai, Nagy Frigyes Stettin, Arcképszobrok, Johann Gottfried Schadow

Nagy Frigyes, Berlin, Christian David Rauch

Kopernicus-szobor, Thorn, Schinkel-szobor, Berlin, Friedrich Tieck

Szobrok a Walhalla timpanonjában, Bavaria, München, Goethe, Frankfurt am Main, Ludwig Schwanthaler

Magyarország

Krisztinavárosi plébániatemplom oltárszobrai, Dunaiszky Lőrinc

Lendvay Márton, Petőfi-arcképszobrok, Lányrablás stb., mind Budapest), Dunaiszky László

Szent Kristóf, Huber József

Vénusz (elveszett), Csokonai portrészobra, a Pásztorlányka, Eurydiké, mind Budapest Ferenczy István

Festészet:

Általános jellemzői:

- Előbb nagy, magasztos témák: hősi tettek, hősi szenvedés. Később Napóleon dicsősége. Egyáltalán, uralkodik a séma.
- A polgári becsületesség eszméi a döntők
- Formai tökéletesség. Kialakul az akadémizmus, mint a mindenkori maradiság fellegvára
- A realizmus és az idealizmus elválása

A franciaországi klasszicizmus kezdeményezője és legnagyobb festője JACQUES LOUIS DAVID (1748-1825, A HORATIUSOK esküje, BRUTUS, A szabin nők elrablása, de NAPÓLEON császárrá koronázása, A császári sasok szétszórása stb.) A császár bukása után Brüsszelbe menekül, ott is hal meg.

Rajta kívül PIERRE PAUL PRUD'HON (1758-1823, Igazság és Bosszú üldözik a bűnöst, ZEPHYR és PSYCHE, PSYCHE álma, Víz fölött hintázó ZEPHYR stb.) neves festő.

ANTOINE JEAN GROS (1771-1835) DAVID-tanítvány, a császár csataképfestője. Szintén DAVID a mestere NARCISSE GUÉRINNEK (1774-1833, PHAEDRA, KLITEIMNESZTRA, SEXTUS STB.) is, és nála tanul JEAN DOMINIÖUE INGRES (1780-1867, OIDIPOSZ és a Szfinx, Fürdő nő, Odalisk, Homérosz apoteózisa, Forrás stb.) a francia klasszicizmus utolsó fontos művésze is

A német klasszicizmus hideg, unalmas és jól ismeri a görög-római múltat. Kezdeményezője ANTON RAFAEL MENGES (1728-79), utána ANTON GRAFF (1736-1813) és egy festőnő, ANGELICA KAUFFMANN (1741-1807) folytatják munkáját. Klasszicistának nevezhetők a TISCHBEINEK és az osztrák FRIEDRICH HEINRICH FÜGER is.

Vitatkozhatunk azon, hogy az angol WILLIAM HOGARTH (1697-1764, pl. A szajha élete, A kéjenc élete, A költő nyomora, mind London, arcképek és önarcképek, London, Budapest stb.) THOMAS GAINSBOROUGH (Kék ruhás fiú), sir JOSHUA REYNOLDS (NELLY O'BRIEN arcképe) barokk vagy klasszicista festők. Időben mindenképpen barokk alkotók. Korstílusban távol vannak a későbarokk eszményeitől.

NÉHÁNY NEVES KLASSZICISTA FESTŐ ÉS FONTOSABB MUNKÁI

Franciaország

A Horatiusok esküje, Brutus, A szabin nők elrablása, de Napóleon császárrá koronázása, A császári sasok szétszórása, Jacques Louis David

Igazság és Bosszú üldözik a bűnöst, Zephyr és Psyche, Psyche álma, Víz fölött hintázó Zephyr stb.) Pierre Paul Prud'hon

Phaedra, Kliteimnesztra, Sextus, Narcisse Guérin

Oidiposz és a Szfinx, Fürdő Nő, Odaliszk, Homérosz apoteózisa, Forrás, Jean Dominique Ingres

Anglia

A szajha élete, A kéjenc élete, A költő nyomora, mind London, arcképek és önarcképek, London, Budapest, William Hogarth

Kék ruhás fiú, Thomas Gainsborough

Nelly O'Brien arcképe, sir Joshua Reynolds

Iparművészet:

A directoire, a consulate az empire stílusokat tulajdonképpen a XVI LAJOS-i klasszicizálás előzi meg.

Ez 1774-92 között volt divat, átmenet a rokokó és a klasszicizmus között.

A directoire stílus 1795-99 között járatos, a római műveltség formáinak józan szigorúsággal való átvétele, mindenekelőtt a belépítészetben és a viselet díszítésében.

Napóleon császárrá koronázása és uralkodása eredményezte az empire – császársági, császári – stílust. Elsősorban ókori, egyiptomi és görög-római elemeket ötvözött, mintegy 1830-ig hatott. Oroszországban – ahol legerősebb volt a hatása – nevezték még I. SÁNDOR cárról „alexandrin”-nek is.

Mivel ez a kor az ipari termelés fellendülésének időszaka, mindenekelőtt az iparhoz, főleg a könnyűiparhoz kötődő iparművészeti ágak fejlődnek, főként a kerámiaipar – megszűnik a királyi manufaktúrák sokféle monopóliuma –, a textilipar stb.

Irodalom:

A francia klasszicizmus a barokkban és a barokkból születik. Igazi műfaja a dráma. Elveit is ebben fogalmazzák meg, még akkor is, ha a ma is nézhető vígjátékíró, JEAN BAPTISTE POQUELIN, művésznevén MOLIÈRE (1622-73) – egyáltalán nem tartja be az előírásokat. Ám a Grand Siècle tulajdonképpen törvényszabói PIERRE CORNEILLE (1606-84, Cid, HORACE, CINNA, POLYEUCTE, RODOGUNE, OEDIPE), JEAN RACINE (1639-99, BRITANNICUS, BERENICE, BIAZET, MITHRIDATE, IPHIGÉNIE, PHÉDRE, ESTHER, ATHALIE) és NICHOLAS DESPRÉAUX, BOILEAU (1636-1711, ügyvéd, királyi történetíró).

A verses mesét JEAN LA FONTAINE (1621-68), a prózát FRANÇOIS DE SALAGNAC DE LA MOTHE-FÉNELON érsek, CHARLES PERRAULT (1628-1703), MARIE de RABUTIN-CHANTAL,

MARŌUISE DE SÉVIGNÉ (1626-96), FRANÇOIS VI. DE LA ROCHEFOUCAULD HERCEG (1613-80), JEAN DE LA BRUYÉRE (1645-96) újítja meg.

Angliában JOHN DONNE (1572-1631), JOHN BUNYAN (1628-68), JOHN MILTON (1608-74), SAMUEL BUTLER (1612-80) újítják meg a költészetet, JEREMY COLLIER anglikán lelkész az értekező prózát. Ám mind barokk szerzők. Majd ALEXANDER POPE (1688-1744), JONATHAN SWIFT (1667-1745), PHILIP DORMER STANHOPE, EARL OF CHESTERFIELD (1694-1773) lesznek igazi angol, klasszicista szerzők. Utánuk DANIEL DEFOE (1660?-1731), SAMUEL RICHARDSON (16689-1761), HENRY FIELDING (1707-54), LAWRENCE STERNE (1713-68) következnek, az értekező prózában pedig EDWARD GIBBON (1733-94).

A francia irodalomban 1789 telibe találja egyfelől a klasszicizmus szigorú szabályain felnőtt Ancien régime íróit (MELCHIOR GRIMM báró, PIERRE CARLET DE CHAMBLAIN DE MARIVAUX, F. PRÉVOST D'EXILES abbé, RESTIF DE LA BRETONNE, PIERRE AMBROISE CHODERLOS DE Laclos stb.), másrészt a Nagy francia enciklopédia szerzőit, a Felvilágosodás íróit. Az első közülük baron de MONTESŌUIEAU, CHARLEES-LOUIS DE SECONDAT (1689-1755), ám a munka igazi mozgatója DENIS DIDEROT (1713-84, Az apáca, Minden mindegy JAKAB, RAMEAU unokaöccse stb.), a vállalkozás nagy pártfogója JEAN MARIE AROUET – VOLTAIRE (1694-1778, MAHOMET, ou la fanatisme, ZAIRE, SEMIRAMIS, Les Guébres, ALZIRE, L'orphelin de la Chine (színművek), HENRIADE (eposz), Essais sur les Moeurs (értekező próza), CANDIDE (regény), stb.), de fontos szerep jut az órás, pénzember, zenész, színdarabíró, forradalmi titkos ügynök PIERRE AUGUSTIN CARON DE BEAUMARCHAISNAK (1732-99), a preromantikus JEAN JACQUES ROUSSEAUNAK (1712-78) a két nagy moralistának, MARQUIS LUC CLAPIERS DE LA ROCHEFOUCAULDNAK (1715-47) és NICOLAS SÉBASTIEN ROCH – CHAMFORTNAK (1741-94). Ez idő tájt keletkeznek LOUIS DE ROUVROY, SAINT SIMON herceg (1675-1755) és GIACOMO CASANOVA (1725-98) emlékiratai, PIETRO TRAPASSI – METASTASIO – operaszövegei, CARLO GOLDONI (1707-93, pl. II Bugardio stb.), CARLO GOZZI gróf (1720-1806, pl. Szarvaskirály, Turandot stb.) és VITTORIO ALFIERI gróf (1749-1803) színdarabjai stb.

A német irodalomban FRIEDRICH GOTTLIEB KLOPSTOCK (1724-1803), CRISTOPH MARTIN WIELAND (1733-1813), majd GOTTFRIED EPHRAIM LESSING (1729-81), FRIEDRICH HÖLDERLIN (1770-1843), FRIEDRICH SCHILLER (1759-1805) képviseli a felvilágosodást.

Talán meglepő a mai olvasónak, hogy a klasszicizmus nagy szereplői között viszonylag sok a főnemesi címek viselője. Ezeket a címeket félévszázad alatt elhallgatták az átlagolvasó elől, így „*demokratizálva*” a kor irodalmát. Holott a forradalmárok között sok arisztokrata is volt, ezt fölösleges titkolni.

A magyar irodalomban mindenekelőtt az ún. **testőrírók** képviselték a felvilágosodást. A HABSBURG-uralkodók magyar testőrségét az uralkodók kifejezetten a császárhű köznemesség bővítéséért hozták létre. A magyar testőrség felállítása MÁRIA TERÉZIA nevéhez fűződik, 1760-tól a vármegyék két-két nemeset küldhettek 5-5 évre a 120 tagú testületbe. Minden testőr tiszt volt, az őrmester például átlépve a hadseregbe, őrnagy lett, a testőrkapitány tábornok. 1850-ben a testületet feloszlatták, mert 1848-ban a testőrök honvédnek jelentkeztek. 1867-ben újjáalakították, tagja lehetett bármely, 45 évesnél fiatalabb, legalább 174 cm-nél magasabb főtiszt – őrnagy, alezredes, ezredes –, származásától függetlenül. 1949-ben ismét megszüntették, 1989-től hagyományörző alakulatként újra létezik.

A testőrök koruk felvilágosodott rétegébe tartoztak, nem egy közülük írt is. Nem lettek császárpártiak, annál jobban megismerkedtek a felvilágosodás, a francia forradalom eszméivel. BÁRÓCZY SÁNDOR (1735-1809) pl. a MARTINOVICS-összeesküvés elítélte, az erdélyi főnemes, BARCSAY ÁBRAHÁM (1742-1806) kitűnő költő, BESSENYEI GYÖRGY (1747-1811, ÁGIS tragédiája, (dráma) A filozófus (vígjáték), TARIMÉNES utazása /regény/, Magyarság, A magyar néző, A holmi, Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék /értekező próza/) jeles irodalomszervező, PÉCZELI JÓZSEF, ÁNYOS PÁL, ORCZY LŐRINC pedig ha nem is kiemelkedő tagjai a testőrtársadalomnak, a magyar irodalomnak – a maguk idejében – annál inkább. A

magyar klasszicizmus jeles alakja szintén lovastábornok, GVADÁNYI JÓZSEF, aki HADIK ANDRÁS, a császári Haditanács egyetlen magyar elnöke, tábornagy vezénylete alatt 62 éves koráig tényleges – és bátor – katonatiszt, utána jó költő volt.

DUGONICS ANDRÁS viszont kegyesrendi paptanár (1740-1818, pl. ETELKA stb.), RÁDAY GEDEON (1713-92) nagybirtokos, DAYKA GÁBOR és BATSÁNYI JÁNOS (1763-1845, A franciaországi változásokra, A látó, Kufsteini elégiák, A rab és a madár stb.) pedig főállású költő. KÁRMÁN JÓZSEF (1769-95, pl. FANNI hagyományai stb.), s különösen KAZINCZY FERENC (1759-1831, Tövisek és virágok, Ortológusok és neológusok...Pályám emlékezete, Fogságom naplója, stb.), végül BERZSENYI DÁNIEL (1776-1836, Ódák, elégiák, verses levelek, Észrevételek KÖLCSEY recensiojára, A versformákról, Criticai levelek, Poétai harmonistica, A magyarországi mezei szorgalom némely akadályáról /mind értekező próza/ stb.) a kor nagy alkotói, az első igazi magyar költők, írók.

Zene:

A zenetörténetben klasszicistáknak a jól áttekinthető harmóniameneteket jegyző bécsi klasszikusokat nevezik. Első szakaszában CHRISTOPH WILLIBALD GLUCK (1714-87, pl. ARTASERSE, ORFEUSZ és EURIDIKÉ, PÁRIS és HELÉNA, IPHIGEINA Aulisban stb.) és kortársai képviselik, második szakaszában JOSEPH HAYDN (1732-1809, 104 szimfónia, 24 opera, 59 divertimento, 24 zongora-, 4 hegedű-, 5 csellóverseny, 83 vonósnégyes, 54 zongoraszonáta stb.), WOLFGANG AMADEUS MOZART (1756-91, pl. operái közül: Szöktetés a szerájból, FIGARO házassága, DON GIOVANNI, Così fan tutte, A varázsfuvola stb.) és kortársaik, harmadik szakaszában pedig LUDWIG VAN BEETHOVEN (1712-92, 9 szimfónia, egy oratórium. 2 mise, több nyitány és kísérezene, 5 zongora-, egy hegedűverseny, 32 zongora-, 10 hegedű-, 5 csellószonáta, 17 vonósnégyes stb.) és kortársai jellemzik.

A kor kedvelt műfajai: a **szimfónia** – az ún. mannheimi iskola nyitányaiból kiinduló, a bécsi klasszikusokkal csúcsaira jutó műfaj –, általában 3-5 tételes, a szonátával megegyező felépítésű hosszabb zenemű. Változatai a **szimfonikus költemény** – ez a programzene egyik műfaja, a **szimfonietta** – kis zenekarra írott kisebb szimfónia – és a **simphonia concertante**, amely több szólóhangszert szerepeltet. A **szonáta**: 3-4 tételes, méreteiben megnőtt, differenciálódott dalforma. Tételei: az I. tétel gyors, a II. tétel szintén gyors, variáció. A III. tétel menüett vagy scherzo, a IV. tétel kéttémás rondó. A háromtétéles szonátákból a menüett vagy a scherzo hiányzik. Változata: a **szonatina** – kis szonáta –, koncepciójában, zenei mondanivalójában kisebb annál. **Változat**: variáció egy zenei téma olyan átalakítása, hogy az eredeti téma felismerhető maradjon. Ha az eredeti téma megváltozik, **variánsról** beszélünk.

Tánc:

Elválík egymástól a színpadi – balett –, a népi – paraszt – és városi – szórakoztató – tánc. JEAN GEORGES NOVERRE személyében (1727-1810), illetve Levelek a táncról c. könyvével elméleti írója és esztétikája is születik az új művészetnek.

A ROMANTIKA MŰVÉSZETE

A XIX. sz. eleje

Háttér:

A XIX. eleje lényeges változásokat hoz a társadalom szerkezetében. Hollandiában, Angliában, Franciaországban a polgárság megszerzi a politikai hatalmat is.

Az amerikai földrészen először mondják ki, hogy az ember, a polgár jogai megelőzik az uralkodói és államhatalmi jogokat. Ugyanakkor Közép-Európában és a kontinens déli részében, a német államokban, Spanyolországban, Portugáliában, Nápolyban, az osztrák, az

orosz és a török birodalomban megmarad az abszolutisztikus állam, a földesúri-nemesi réteg kiegyezik a gyenge polgársággal, kialakul a gazdaság porosz, sőt, ennél rosszabb, orosz-balkáni modellje, amely aztán 1945-ig uralja e térség országait, elszakítva sok esetben egymástól ipari, esetenként művelődési, illetve társadalmi előrehaladást.

Megszületnek az első nemzetállamok, elterjed az egyén hősiességének kultusza. Ahol nem forradalom, ott háborúk vagy felülről jövő reformok hozzák létre a – majdnem polgári – berendezkedést, miközben továbbélnék hűbéri és megszületnek totalitárius reflexek.

Vallás:

Nem kevés helyen békés vagy erőszakos módon megtörténik egyház és állam szétválása, szekularizációja, amivel a vallás ezekben az országokban az egyén magánügye lesz. Ugyanakkor az egyházak szerepét korlátozzák, pl. Franciaországban vagy később Poroszországban. Ezzel csökken az egyházak, mint lehetséges műpártolók szerepe is, az egyházak, mint lehetséges építetők, szobor-, síremlék- stb. faragtatók, oltárkép- stb. festetők gyakorlatilag alig vehetők észre.

Eszmei-emberi háttér:

Erőteljes ipari-gazdasági forradalom zajlik. A század második felére általánosodik a gőz, mint energia, a gőzgép, mint energiaközvetítő, a polgári nagyváros, nagyipar, kereskedelem és miért ne, mezőgazdaság kialakulása. Ez a hagyományos vadkapitalizmus elterjedésének kora.

Filozófiailag ez a hagyományos liberalizmus fénykora, ami az ész hatalmát, az egyén szabadságát, a társadalmi jólétet és egyenlőséget hirdeti. Az úttörő a már említett – következetesen materialista – LUDWIG FEUERBACH. Őt veti el – egyebek között – a vulgár-materialista LUDWIG BÜCHLER (1824-99). Mindenféle filozófiai álláspontot elvetnek a pozitivisták, akik szerint a „teológiai”, a metafizikai megismerés után a pozitív szakasz, a tudományos megismerés adhat pontos választ a nagy kérdésekre.

Neves képviselői, AUGUSTE COMTE (1798-1857), JOHN STUART MILL (1806-73), HERBERT SPENCER (1820-1903), valamint a magukat pragmatistáknak nevező amerikaiak, CHARLES PEIRCE (1839-1914), WILLIAM JAMES (1842-1910), JOHN DEWEY (1859-1952). Annál jelentéktelenebb gondolkodók EUGEN DÜHRING, ERNST MACH, RICHARD AVENARIUS, a pozitívizmus különféle kis iskoláinak alapítói. Az ún. bécsi kör tagjai (SCHLICK, CARNAP stb.) elsősorban nyelvfilozófusok.

Az irracionalisták az egész világgal háborúznak. A romantikus NOVALIS – FRIEDRICH VON HARDENBERG (1772-1801) életében még összefonódnak személyes tragédiák és rossz közérzet, de a német ARTUR SCHOPENHAUER (1788-1860) és a dán SÖREN KIRKEGAARD (1813-55) elsősorban született borúlátók.

Itt meg is állunk a XIX. század eleje nagy gondolkodóinak bemutatásával, de nem azelőtt, hogy ne jeleznénk: a kapitalizmus születésével a társadalom leegyszerűsödik munkaadókra és munkavállalókra, hogy egy trieri elnémetesedett zsidó bankár nagyműveltségű, élete korai szakaszában HEGEL-csodáló fia, KARL MARX (1818-83) a munkavállalók „megváltójaként” lép fel, elméletet dolgozva ki a munkásmozgalom számára, a „kizsákmányolástól” való szabadulás és a társadalmi emancipálódás lehetséges útjáról. Elméletét felkarolja a gyáros fia – maga is gyáros, de a vadkapitalizmustól Angliában megundorodott – fiatal, homoszexuális FRIEDRICH ENGELS (1820-95), s közösen – a jóformán írástudatlan úgymond munkásosztály nevében fellépve modellt dolgoznak ki téziseik megvalósítására. Ebből nő majd ki a XIX. század munkásmozgalma, majd ennek oroszországi – később kelet-európai és világrendi – „hatalomra jutása” után a totalitarizmus egyik lehetséges modellje. Ez azonban nem igazán a kezdeti romantika időszakának kulcskérdése.

Sokkal inkább ilyen az emberről alkotott kép gyökeres megváltozása, amelyet CHARLES DARWINNAK az addigi fixista, a biológiai változatatlanságot hirdető felfogásokkal szembeni, a

fajok egymásból való kialakulását propagáló evolucionista felfogása eredményezett. Természetesen ebből a létért való küzdelem és az ember létrejöttének evolucionista felfogása is következett. Ezt a pozitivisták a társadalom fejlődésére is kiterjesztették, eszmei alapot teremtve, pl. a vadkapitalizmus számára.

Vizsgálunk illik a polgárság viszonyulását a megváltozott körülményekhez. Korábban ez a polgárság elszenvedte úgymond a nemesség-papság az abszolutizmus diktatúráját. Most Franciaországban politikai hatalomra kerülve először is tapasztalnia kell, hogy a hatalmat nehéz megtartani, előbb egy császár, majd egy BOURBON, végül BOURBON-ivadékok kormányoznak a „*nép nevében*”. Aztán tapasztalnia kell, hogy a forradalom utáni időkben olyan kalandok, is adódnak, amelyek Egyiptomba, a távoli lengyel földre, sőt a fagyos Oroszországba is elviszik az embert „*a nép*”, de főleg a császár nevében. Nem csoda, hogy a „*gloire*” keresésébe belefáradt francia polgárságnak egy időre elege lesz az egzotikus kalandokból. Következnek ismét a BOURBONOK. Sajnos ők semmit nem tanultak és semmit nem felejtettek. A francia polgárnak azonban eszébe jut, hogy a nagypapa még saját lábán ment a titokzatos és távoli Moszkváig, s habár ő nem mehet, mert dolgoznia kell, de elméletben, könyvben, képen stb. szívesen megéli a nagy kalandokat. Jön tehát a romantika, a polgár képzeletben végigéli azokat az eseményeket, amelyeket mások, amilyen és amilyen szeretne lenni – a kockázatok nélkül ő is – a valóságban élnek meg.

A romantika mindezek fölött egyetemes igénnyel lép fel, minden művészetre kiterjed. Gyakorlatilag az utolsó ilyen irányzat – majd minden többi más irányzatokkal osztozik egyazon időszakon –, emiatt is sokarcú, hosszú életű.

Általános jellemzői:

- Középkori, misztikus gondolkodás
- A különleges, egyszeri, egyedi iránti érdeklődés
- Újító merészség
- Az érzelmek, álmok, vágyak, a képzelet világa előtérbe kerülése
- A távol-keleti civilizációk iránti vonzódás
- Nagy ellentétekben való gondolkodás
- A nemzeti öntudat és a nacionalizmus fokozódása
- A hősi múlt, mint példa a jelen számára
- Ellentétes eszmevilág: vagy-vagy felfogás, középút nincs
- A művészettörténet ill. a népi kultúra kutatásának megindulása
- A történelem iránti érdeklődés, a lovagkor vonzereje megnő

Építészet

Építőanyagok: *fa, kő, patics, vályog, égetett tégl, fedéshez zsúp, cserép, padlózáshoz parketta, hajópadló, burkoláshoz csempe.*

Lakóház: a városi lakóépületek gyakorlatilag az előző korok bérkaszárnnyái, legfeljebb népnemzeti vagy történeti díszítésű homlokzattal. Nyugat-Európában, falun a többszattú, füstmentesített, padlással ellátott, pincézett, égetett téglából épített, cseréppel fedett ház van divatban, Kelet-Európában a földkunyhó, esetleg a zsúptető, kényelmi berendezések nélküli faház a szokásos.

Palota: lassan kimegy a divatból, az előző korok lakópalotái divatoznak.

Kultikus épületek: nem vagy csak elvétve épülnek. (pl. NICOLAI-templom, Hamburg. MÁRIA-templom, Edinburgh, mindkettő újjógtikus, GILBERT SCOTT alkotása, berlini dóm, JULIUS RASCHDORFF, Dohány-utcai zsinagóga, Budapest, LUDWIG FÖRSTER, Votivkirche, Bécs, számos Bécs-környéki templom, HEINRICH FERSTEL stb.). Ugyanakkor befejeznek sok, a középkorban megkezdett templomot (pl. Köln, Ulm, Regensburg stb.) és elkezdődik több

középkori építészeti emlék restaurálása (pl. Laôn, Vézelay, Sens, Amiens, különösen a párizsi Saint Chapelle és a Notre Dame helyreállítása, mind EUGÈNE EMMANUEL VIOLLET-LE-DUC /1813-79/, Nagyboldogasszony-templom, Budapest, SCHULEK FRIGYES /1841-1919/)

Emlékművek: nem igazán az emlékmű-állítás fénykora. Esetleg Itáliában GIUSEPPE SACCONI, mint a VIKTOR EMMÁNUEL-emlékmű tervezője és felépítője említhető meg.

Középületek: vannak. CHARLES GARNIER megépíti a párizsi Operaház homlokzatát, a Kaszinó épületét Monte Carloban, CHARLES BARRY a londoni Parlamentet, FRIEDRICH AUGUST STÜLER (1800-65) Berlinben a Neues Museum, Budapesten az Akadémia palotáját, Stockholmban a Nemzeti Múzeum épületét, PAUL WALLOT a berlini Parlament és az elnöki palota építésze, GABRIEL SEYDL (1848-1913) a müncheni Nemzeti Múzeum, a worms-i és ingolstadt-i városháza mestere a bécsi Parlament épülete Fanni dicséri, Drezdában (pl. kórház, képtár, színház stb.) GOTTFRIED SEMPER dolgozik. Bécsben egyébként FRIEDRICH SCHMIDT (1825-91) építi fel a Városházát, Budapesten YBL MIKLÓS (1814-91, pl. a budai Vár restaurálása stb.), STEINDL IMRE (1839-1902, pl. Országház stb.) a befutott építészek.

Épületszerkezet: térlefedés: vasszerkezetekkel, üveggel, öntöttvas, acélrácsokkal **Alátámasztás:** oszlopokkal, pillérekkel, anélkül, hogy azok feltűnnének. A historizmus esetében a hagyományos, a népnemzeti alkotómód esetében a népi építkezési formák betartása. **Szerkezeti könnyedség, fényigényesség.** A **historizmus** feléleszti az elmúlt korok művészetét, s ha nincsenek igazi romok, műromokat építenek. **Restaurálnak**, kiegészítéssel és megtisztítással, a későbbi – mégoly értékes elemek – lebontásával.

Anélkül, hogy felsorolnánk valahány, a nemzetközi építészvilág nagy romantikus építészeit, vegyük számba, bár azokat, akiknek köszönhető a székesfőváros mai arculatának pár meghatározó eleme.

YBL MIKLÓS (1814-91, főtéri templom, plébánia és iskola, budapesti UNGER-ház-homlokzata, Sugárút, Fővámpalota, Bazilika, Operaház, mind Pest, Várbazár, Kioszk, mind Buda stb.) és FESZL FRIGYES (1821-84, Kapucinus rendház és templom, Buda, Vigadó, Pest, Vár, Dunaparti főhomlokzat, Buda stb.) mellett sok, akkor fiatal építész (pl. HAUSZMANN ALAJOS /1847-1926/, SCHICKEDANZ ALBERT /1846-1915/, STEINDL IMRE /1839-1902, pl. Parlament stb./, ALPÁR IGNÁC /1855-1938, pl. Halászbástya stb./, SCHULEK FRIGYES /1841-1919, pl. MÁTYÁS-templom restaurálása stb.) is szerepel. Mind közül LECHNER ÖDÖN (1845-1914, Földtani Intézet, Iparművészeti Múzeum, Postatakarékpénztár stb.) és THOROCZKAI WIGAND EDE (1870-?) népnemzeti iskolái voltak a legjelentősebbek. Ez utóbbi tagja volt, pl. KÓS KÁROLY (1883-1977, Állatkert pavilonjai, Budapest, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, „kakasos”-templom, Kolozsvár stb.) és LAJTA BÉLA (1875-1920, Vakok Intézete, Budapest stb.).

NÉHÁNY JELENTŐS ROMANTIKUS ÉPÍTÉSZ ÉS ÉPÍTMÉNYEI

Kultikus épületek

Nicolai-templom, Hamburg. Mária-templom, Edinburgh, Gilbert Scott
Berlini dóm, Julius Raschdorff
Dohány-utcai zsinagóga, Budapest, Ludwig Förster
Votivkirche, Bécs, számos Bécs-környéki templom, Heinrich Ferstel
Laôn, Vézelay, Sens, Amiens, a párizsi Saint Chapelle és a Notre Dame helyreállítása, Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc
Nagyboldogasszony-templom, (Mátyás-templom) restaurálása, Budapest, Schulek Frigyes
Emlékművek
Viktor Emmánuel-emlékmű, Giuseppe Sacconi

Középületek

Operaház homlokzata, Párizs a Kaszinó épülete, Monte Carlo, Charles Garnier
Parlament, London, Charles Barry és A. W. Pugin
Neues Museum, Berlin, az Akadémia palotája, Budapest, a Nemzeti Múzeum épülete, Stockholm. Friedrich August Stüler

Parlament és elnöki palota Berlin, Paul Wallot
Nemzeti Múzeum, München, wormsi és ingolstadti városháza, Gabriel Seydl
Parlament, Bécs, Ludwig Förster
Kórház, képtár, színház, Drezda, Gottfried Semper
Városháza, Bécs, Friedrich Schmidt
A főtéri templom, plébánia és iskola, budapesti Unger-ház-homlokzata, Sugárút, Fővámplota, Bazilika, Operaház, mind Pest, Várbazár, Kioszk, mind Buda, Ybl Miklós
Kapucinus rendház és templom, Buda, Vigadó, Pest, Vár, Dunaparti főhomlokzat, Buda Vigadó, Budapest, Feszl Frigyes.
Országház, Steindl Imre
Halászbástya, Alpár Ignác (Iskola, budapesti Unger-ház-homlokzata, Sugárút, Fővámplota, Bazilika, Operaház, mind Pest, Várbazár, Kioszk, mind Buda, Ybl Miklós
Kapucinus rendház és templom, Buda, Vigadó, Pest, Vár, Dunaparti főhomlokzat, Buda Vigadó, Budapest, Feszl Frigyes.
Országház, Steindl Imre
Halászbástya, Alpár Ignác

Szobrászat:

Általános jellemvonásai:

- Gyakorlatilag elsősorban Franciaországra és a német államokra korlátozódik, másutt legfeljebb helyi kezdeményezések vannak.
- Jelképes, politikai alakok, akik a szabadságért és a nemzeti ügyért harcoltak/harcolnak
- Reprezentációs igény
- Külsődleges fényűzés, csoportos kompozíciókban a mellékalakok a főalakokkal azonos jelentőséget kapnak

Franciaországban FRANÇOIS RUDE (1784-1855, Marseillaise, Arc de Triomphe, Halászigyerekek, JEANNE D'ARC. NEY marsall, BERTRAND marsall szobrai, KRISZTUS keresztelezése, mind Párizs) és PIERRE JEAN DAVID D'ANGERS (1788-1856, Pantheon /domborművek/, PHILOPHOEMEN, Gyermek szőlőfürttel stb., mind Párizs). Az állatszobrai jelentősek ANTOINE LOUIS BARYENEK /1796-1875, Kígyó és oroszlán, Tigris és krokodil, Nyugvó oroszlán, Ugrani készülő párdúc, Arc de Caroussel lócsoporthozatai, THESEUS és a Minotaurus, Kentaur és lapitha stb.) RUDE tanítványa volt, később tárgyában BARYEHEZ csatlakozik EMMANUEL FRÉMIET (1824-1910, pl. Pán és medvebocs, Nőrabló gorilla, Az ősemlék, de JEANNE D'ARC lovas szobra is, mind Párizs)

Szintén RUDE-tanítvány – de mesterén túlnő – JEAN BAPTISTE CARPEAUX (1827-75, Halászfű, UGOLINO és gyermekei, HEKTOR, ACHILLEUSZ, DUMAS fils, de főként A tánc apoteózisa /dombormű/, a párizsi Operaház homlokzatán és a Négy világtáj stb.). Tanítványai-követői (HENRI CHAPU, ALEXANDRE FALGUIÈRE, JULES DALOU stb.) már mind naturalisták.

Német földön ebben a korban rossz emléksobrok idézik a régmúltat és mikor valóban nagy katonai-politikai sikerek – porosz-osztrák, porosz-francia háborúk, az egységes Németország megszületése – indokolnák az emléksobrokat, kifulladás a romantika, csak, a külsőségek maradnak meg belőle.

Ennek ellenére bár a teljesség kedvéért illik megemlítenünk, bár a legjobb német romantikus szobrászokat. AUGUST KISS (1802-65, Tigris és lovas amazon, Berlin, stb.), ERNST RIETSCHEL (1804-61, GOETHE-SCHILLER- Weimar, LUTHER-emlékmű, Worms, JULIUS HÄHNEL (1811-91, RAFFAELLO, THEODOR KÖRNER-emlékmű, mind Drezda), REINHOLD BEGAS (1831-1911, pl. BISMARCK-emlékmű, Berlin, a Központi Vágóhid főkapujának szobor-

csoportjai, Budapest stb.), JOHANNES SCHILLING (1828-1910, pl. SCHILLER-emlékmű, Bécs stb.), ADOLF DONNDORF (GOETHE, Karlsbad /ma Karlovy-Vary, Csehország/, TEUTSCH püspök, Nagyszeben /ma Sibiu, Románia/ stb.).

Olaszországban, Spanyolországban legfeljebb helyi kísérletezők akadnak, Angliában is csak kevésbé tehetséges szobrászok próbálkoznak vele (elvetélt kísérlet ALFRED STEVENS WELLINGTON-emlékműve, London).

Magyarországon IZSÓ MIKLÓS (1831-75, Búsuló juhász, Budapest, Csokonai-emlékmű, Debrecen, Dugonics-szobor, Szeged, Petőfi-szobor, Budapest, kislasztikák agyagban: Részeg paraszt. Cigányzenészek, Házaló, A magyar tánc stb.), HUSZÁR ADOLF (1842-85, EÖTVÖS-szobor, Budapest, BEM-szobor, Marosvásárhely /ma lebontva/, DEÁK-szobor, Budapest, aradi Szabadság-szobor, vázlatok /ma lebontva, Arad, Románia/

A népnemzeti emlékmű-szobrászat klasszikusai ZALA GYÖRGY (1858-1937, aradi Szabadság-szobor, befejezés, Honvéd-emlékmű, ANDRÁSSY-szobor /ma lebontva/, a Millenniumi emlékmű szobrai közül ÁRPÁD és a vezérek, a két diadalkocsi, az angyalok, ERZSÉBET-királynő emlékműve /terv/ stb.), STRÓBL ALAJOS (1856-1926, ERKEL, LISZT, SPONTINI, CHERUBINI-szobrok, ARANY-emlékmű, JÓKAI-szobor, SZENT ISTVÁN lovasszobor, KOSSUTH-mauzóleum, de Anyánk, Fiataalkori önarckép, Génius, mind Budapest stb.), valamint FADRUSZ JÁNOS (1858-1903, KRISZTUS a keresztfán, Budapest, MÁRIA TERÉZIA-emlékmű, Pozsony, /lebontva/, MÁTYÁS-emlékmű, Kolozsvár, WESSELÉNYI-emlékmű, Zilah /ma Zaláu, Románia/ stb.). A kevésbé jelentős kortársak közül érdemes megjegyezni Bezerédi Gyula (Csárdás, Menüett – a Vigadó nagytermében –, Washington-szobor stb.) Donáth Gyula, Holló Barnabás (Az árvízi hajós, Széchenyi /domborművek/), Róna József (Zsuzsánna és a vénék, Fiatal anya, de Savoyai Jenő lovasszobra, mind Budapest) nevét.

JELENTŐS ROMANTIKUS SZOBRÁSZOK ÉS ALKOTÁSAIK

Franciaország

Marseillaise, Arc de Triomphe, Halászigyerek, Jeanne d'Arc. Ney marsall, Bertrand marsall szobrai, Krisztus keresztelése, mind Párizs, François Rude

Pantheon /domborművek/, Philophomen, Gyermekek szőlőfürttel stb., mind Párizs), Pierre Jean David d'Angers

Kígyó és oroszlán, Tigris és krokodil, Nyugvó oroszlán, Ugrani készülő párdúc, Arc de Caroussel lócsoporthozatai, Theseus és a Minotaurus, Kentaur és lapitha, Antoine Louis Barye

Pán és medvebocs, Nórabló gorilla, Az ősember, de Jeanne d'Arc lovas szobra is, mind Párizs, Emmanuel Frémiet

Halászfű, Ugolino és gyermekei, Hektor, Achilleusz, Dumas fils, de főként A tánc apoteózisa /dombormű/, a párizsi Operaház homlokzatán és a Négy világtáj, mind Párizs, Jean Baptiste Carpeaux

Német földön

Tigris és lovas amazon, Berlin, August Kiss

Goethe-Schiller, Weimar, Luther-emlékmű, Worms, Ernst Rietschel

Raffaello, Theodor Körner-emlékmű, mind Drezda, Julius Hähnel

Bismarck-emlékmű, Berlin, a Központi Vágóhíd főkapujának szoborcsoportjai, Budapest Reinhold Begas

Schiller-emlékmű, Bécs, Johannes Schilling

Goethe, Karlsbad, Teutsch püspök, Nagyszeben, Adolf Donndorf

Anglia

Wellington-emlékmű, London, Alfred Stevens

Magyarország

Búsuló juhász, Budapest, Csokonai-emlékmű, Debrecen, Dugonics-szobor, Szeged, Petőfi-szobor, Budapest. Kislasztikák agyagban: Részeg paraszt. Cigányzenészek, Házaló, A magyar tánc Izsó Miklós

Eötvös-szobor, Budapest, Bem-szobor, Marosvásárhely /ma lebontva/, Deák-szobor, Budapest, aradi Szabadság-szobor, vázlatok /ma lebontva, Arad, Románia/, Huszár Adolf Aradi Szabadság-szobor, befejezés, Honvéd-émlék
 Andrassy-szobor /lebontva/, a Millenniumi emlékmű szobrai közül Árpád és a vezérek szobrai, a két diadalkocsi, az angyalok, Erzsébet-királynő emlékműve /terv/, Zala György Erkel, Liszt, Spontini, Cherubini-szobrok, Arany-émlékmű, Jókai-szobor, Szent István lovasszobor, Kossuth-mauzóleum, de Anyánk, Fiatalkori önarckép, Géniusz, Stróbl Alajos Krisztus a keresztfán, Budapest, Mária Terézia-émlékmű, Pozsony, /ma lebontva/, Mátyás-émlékmű, Kolozsvár, Wesselényi-émlékmű, Zilah /ma Zaláu, Románia/, Fadrusz János Csárdás, Menüett – a Vigadó nagytermében –, Washington-szobor, Bezerédi Gyula Az árvízi hajós, Széchenyi /domborművek/, Holló Barnabás Zsuzsánna és a vénék, Fiatal anya, de Savoyai Jenő lovasszobra, Róna József

Festészet:

A romantika, festészete hármasság gyökerű: **előzményeinek** egyik forrása a **spanyol** FRANCISCO GOYA Y LUCIENTES (1746-1828, kartonok a gobelin-anufaktúrának, pl. Parasztok tánca, Parasztok verekedése, Lakodalom stb., zsánerképek, pl. IZIDOR-napi búcsú, Karnevál, A vízfordó lány, A köcsörös stb., izgalom, borzalom, pl. Flagellánsok, Jelenetek az örültek házából stb., képsorozatok, pl. Los caprichos, de arcképek és alakos portrék is, pl. ALBA hercegnő arcképe, Ruhás és Ruhátlan MAYA, A királyi család csoportos arcképe, DE CABALLERO márkai stb., élete végén a franciaellenes gerillák harca, pl. Forradalmárok agyonlövése, A háború borzalmi, de Közmondások, Tauromaquia /rézkarc-sorozatok/ stb.), másik gyökere az **angol** WILLIAM BLAKE (1757-1827, HAMLET és apja szelleme, Zarándoklás a Kálváriához stb.), végül a harmadik forrás a **német**, de Itáliában élt JACOB ASMUS CARSTENS (1754-98), aki ugyan kevés művet hagyott az utókorra, de annál jobban hatott a német festészetre.

Ezek ellenére a romantikus festészet egy **francia**, THÉODORE GÉRICAULT (1791-1824) nevéhez fűződik és egy újsághírhez, a Medusa fregatt hajótörése túlélőinek megmeneküléséhez. A Medusa hajótöröttjei c. képet 1819-ben állította ki festője és éppen ezt a képet várta tőle a polgár, még akkor is, ha a kiállításon nem volt túl nagy sikere, ehhez el kellett vinni a képet Londonba, tengerhez értő és igazi polgárok közé.

Géricault nem volt nagy festő, csak szerencsés pillanatban lépett fel. Később izgalmas-borzalmas témákkal kísérletezett (pl. Guillotinnal levágott fejek, Stockholm, A bolond, Párizs stb. kísérletezett a fénnel, a színekkel (pl. Epsomi derby, Lófuttatás stb.), de korábbi sikerét nem érte el.

Sikeres romantikus festő lesz viszont növendéktársa, EUGÈNE Delacroix (1798-1863, DANTE és VERGILIUS, A chioszi görögök lemészárlása, A Szabadság nemtője a barikádokra vezeti a Népet, Marokkói arab és lova stb., mennyezetképek, pl. A hunok csatája, stb., mind Párizs). Szorgalmas, gyors, termékeny és legfőképpen tehetséges. Sajnos, megérzik ezt vetélytársai is. INGRES pl. haláláig ellensége marad. Követői, közöttük PAUL DELAROCHE (1797-1856, JANE GREY KIVÉGZÉSE, IV. EDWARD fia, JEANNE D'ARC kihallgatása stb.), HENRI DELABORDE (1811-99). illetve a belga LOUIS GALLAIT (1810-87), nagyhatású, de üres historizmusba fulladó festők.

Itt kell megemlítenünk egy, a francia klasszicizmusból közvetlenül – még a tulajdonképeni romantikát megelőzően – leszármazott irodalmi-képzőművészeti „*oldalágat*”, a **szenimentalizmust**. Ez se német, hanem francia „*találmány*”, hősei sérülékeny és sérült lelkű emberek, akik melankolikusak, elégikusak, a természetbe menekülnek a világ „*rosszasága*” elől. A képzőművészetben JEAN BAPTISTE GREUZE (1725-1805), JEAN-HONORÉ FRAGONARD, JEAN RAOUX képviselik – a magyar képzőművészetben BORSOS JÓZSEF (1821-83) szenimentalista. A lírában, pl. CSOKONAI, a prózában a francia JEAN JACQUES ROUSSEAU (Új

HÉLOISE), a német JOHANN WOLFGANG GOETHE (Az ifjú WERTHER szenvedései), a magyar KÁRMÁN JÓZSEF (FANNI hagyományai) testesítik meg.

Az angol romantika szintén oldalágakban valósult meg. A preraffaelita testvériség 1848-ban született, a természethűség nevében. Az 1854-ben felbomlott mozgalmat 187-ben szervezték újjá. Mindenféle akadémizmustól – amely szerintük RAFFAELOVAL kezdődött – elhatárolták magukat, historizáló és vallásos képeket festettek, a tájakat részletezve, naturalistán. JOHN RUSKIN írásainak hatása alatt álltak. Programadójuk az olasz eredetű DANTE GABRIELE ROSETTI (1828-82, MÁRIA gyermeksege, Angyali üdvözet, LANCELOT és GINEVRA stb.) volt. A másik alapító WILLIAM HOLMAN HUNT (1827-1910, pl. Druida papok keresztény-üldözése, Világ világossága, Menekülés Egyiptomba stb.). JOHN EVERETT MILLAIS (1829-1901, pl. JÓZSEF az ács, JÉZUS gyermeksege stb.) csak pályája FORD MADOX BROWNNAL (1821-93, WICKLIFF, CHAUCER, Búcsú Angliától stb.) EDWARD BURNE JONESSEL, AUBREY VINCENT BEARDSLEYVAL, WALTER CRANEVAL (1845-1015) és a névadó WILLIAM MORRISAL a későromantikus MORRIS Companyhoz csatlakoznak.

Az angol romantika harmadik oldalága egy szóval „*jólfésültként*” jellemezhető. Szalonképes, színpadias, moralizáló, formailag klasszicista, színek tekintetében velencei reneszánsz, könnyen emészthető. Képviselői: WILLIAM ETTY, G. F. WATTS, F. LEIGHTON, LAWRENCE ALMA-TADEMA elején volt preraffaelita.

A német romantikus festészet is oldalágakkal kezdődik. Ilyen a nazarénusok mozgalma. Nevüket a bibliai Názáret nevéől vették, bár sohase jártak a Szentföldön. Hangadójuk FRIEDRICH OVERBECK (1789-1869) és FRANZ PFORR (1788-1812), törekvéseik azonosak az angol preraffaelitáéval. Képviselőik W. SCHADOW, P. CORNELIUS, PH. VEIT, J. SCHNORR VON CARLSFELD, L. RICHTER, B. GENELLI, J. FRÜHRICH. A társaság tagjai a római Casa BARTHOLDY elpusztult és a Palazzo MASSINI kerti házának látható falfestményeinek létrehozása után – mesterükön kívül – feladták elveiket és beolvadtak a német historizmusba.

A német historizmus ALFRED RETTELLE (1816-59, pl. Képek NAGY KÁROLY életéből, Aachen stb.), WILHELM KAULBACHHAL. (1805-74). MORITZ VON SCHWINDDEL (1804-71) dicsekedhet, miközben a **népéletet** CASPAR DAVID FRIEDRICH (1774-1840), a **romfestészetet** KARL BLECHEN (1798-1840), az **emberábrázolást** pedig PH. OTTO RUNGE (1777-1810) képviselik. Ám a legnagyobb német historista festő ADOLF MENZEL (1815-1905, A sziléziai rendek hódolnak NAGY FRIGYES előtt, A hochkirchi csata, Fuvolahangverseny, NAGY FRIGYES asztaltársasága, Báli vacsora az udvarban stb.)

Bécsben kialakult egy – az udvar vaskezeének és az osztrák, képvásárló kispolgárnak egyaránt megfelelő – érzelmes, szenvedélymentes, kedélyeskedő, nem ennek a világnak élő stílus. Nevét LUDWIG EICHRODT (1827-92) egyik (gúny)versének alakjáról, a tisztos MEIERRÖL, a német-osztrák kispolgár östípusáról kapta. A **biedermeier** engedélyezett műfajai a portré, a tájkép, és a senkit se bántó életkép, kiegyensúlyozva, simára csiszolva, technikailag kitűnő kivitelben. Festői FERDINAND WALDMÜLLER, FRIEDRICH AMERLING, FRIEDRICH GAUERMANN, később KARL SPITZWEG és FRANZ DEFREGGER

A XIX. századi német romantikus festészetet KARL PILOTY (1826-86, THUSNELDA a római diadalmenetben, München, NERO Róma égését nézi, Budapest stb.) a külsőségek – kiváló – festője és ARTUR BÖCKLIN (1827-1901, Nimfa a kútnál, München, DIANA vadászata, Basel, Kentaur a kovácsnál, Budapest, de Erdei csend, Tavaszi est, Holtak szigete, Hullámok játéka stb. is) fejezik be. Különösen BÖCKLIN színei hatottak a kortársakra.

Magyarországon hirtelen vége szakad a külföldi alkotók bevándorlásnak. Helyettük hazaköltözik Bécsből DONÁT JÁNOS (1744-1830, pl. KAZINCZY arcképe), Augsburgból naturalizál KAERLING JÁNOS-TÓBIÁS, akinek FERENC fia és HENRIETTE leánya is festő lesz, SCHOEFFT JÓZSEF-ÁGOST a kor évkönyveit illusztrálja, naturalizált apja és festő ÁGOSTON fia (1809-88, pl. SZÉCHENYI arcképe, Pannónia buzdítása stb.) szintén közismertek. Pesti PESKY JÓZSEF (1795-1862), Bécsbe megy és külföldön lesz híres a BEETHOVEN portréját megfestő

SCHIMON JÁNOS-FERDINÁND (1797-1852, Gondos anya, Bern, Arcképek, Budapest, a müncheni Régi Képtár MICHELANGELO-kupolájának freskója stb.). A Felvidéken – Lőcsén – CZAUSIG JÓZSEF, Eperjesen – majd Oroszországban – ROMBAUER JÁNOS, Erdélyben Kolozsvárott MARKÓ KÁROLY (1791-1860, TOLDY FERENC arcképe, Magyar várak, Visegrád stb.) a legnevesebbek, bár MARKÓ Erdélyben soha nem volt igazán értékelten mester. MARASTONI JAKAB naturalizált olasz festő, ALCONIERE TIVADART pedig bár Nagymartonban (ma Mattesburg, Ausztria) született, osztrák festőként tartjuk számon.

LÁNYI SÁMUEL (pl. Zuhatagos táj, Pirossapkás önarckép, mind Budapest stb.), akárcsak MARKÓ, mérnök volt, mielőtt festő lett.

Portréfestőként kopott el SIMÓ FERENC és SIKÓ MIKLÓS Kolozsváron, külföldre ment a fiatalon meghalt MELEGH GÁBOR, valamint KOZINA SÁNDOR, BROCKY KÁROLY és LIBAY KÁROLY.

Itthon maradt viszont a kor legnevesebb magyar festője, BARABÁS MIKLÓS (1810-98, pl. SZÉCHENYI ISTVÁN, PETŐFI arcképe a LUCZENBACHER-, BÁNFFY-, WESSELÉNYI-arcképek, PANKER VIKTÓRIA, SÓFALVI kisasszony portréi, A menyasszony átadása, Vándorló román család, Boltcégerek, A Lánchíd alapkövetétele, stb., többnyire Budapest). Mellette TIKOS ALBERT (1815-45, pl. Önarckép, Gyermekét etető anya stb.), WEBER HENRIK, KOVÁCS MIHÁLY és GYÖRGYI (GIERGL) ALAJOS számítanak kiemelkedőbb festőknek. Ám a legjobb a BARABÁS utáni nemzedékből BORSOS JÓZSEF (1821-83, Leányok az álarcosbál után, Alkony, A hír, Az elégedetlen festő stb., mind Budapest). Kisebb tehetségével jobban gazdálkodott MOLNÁR JÓZSEF (1821-99, Önarckép, Fürdő nők, Légyott, mind Budapest, Reggeli jelenet a templomban, Esztergom stb.). MARKÓ-tanítvány LIGETI ANTAL, KELETY GUSZTÁV és BRODSZKY SÁNDOR. Az első az emberileg nagyhatású művészek közé tartozik, a második a Mintarajztanoda, a mai Képzőművészeti Főiskola megszervezője és igazgatója, pesszimista festő, az akadémizmus pártolója s rettegett műkritikus – miatta nem jön haza MUNKÁCSY, s a már sikeres ZICHY MIHÁLY, miatta hagyja abba a festést MADARÁSZ VIKTOR és SZINYEI MERSE PÁL. BRODSZKY divatos festő.

Magyarországon kevésbé, Oroszországban annál sikeresebb a már említett ZICHY MIHÁLY (1827-906), aki a közhittel ellentétben nem gróf. Előbb Bécsben próbálkozik a biedermeierrel (Koporsóbazárás, Budapest, Felgyógyult leányka, Haldokló lovag stb.), majd egy GÉRICOULTRÓL és képéről szóló beszámoló után megfesti Mentőcsónak c. festményét. Ezzel akkora sikert arat, hogy Oroszországba hívják meg. Ott rövid hanyattatás után 1874-i az udvar hivatalos festője lesz. Befut. Nyugalmazása után Párizsban telepszik meg haláláig, GOETHÉT és PETŐFIT illusztrálja, elkészül LERMONTOV-, MADÁCH IMRE-, ARANY-sorozata, erotikus rajzsorozata stb. Az akvarell mestere volt, ez és a rajz volt az erőssége.

A másik nagy romantikus MADARÁSZ VIKTOR. (1830-1917) Bécsben, majd Párizsban tanul (Kuruc és labanc, majd HUNYADI LÁSZLÓ siratása, ZÁCH KLÁRA, ZRÍNYI ILONA kihallgatása Munkács várában, ZRÍNYI és FRANGEPÁN a bécsújhelyi börtönben, DÓZSA népe, arcképek, mind Budapest). Mikor 1870-ben hazaköltözik, szembetalálja magát KELETY GUSZTÁV rosszindulatú kritikájával. Emiatt elhallgat, és csak 1911-ben tér vissza, már beteg, csökkent képességekkel, de ünnepelten.

Mellettük az akadémizmus három nagy képviselője, THAN MÓR (1828-99, tájképek, életkép, mitológia táblaképeken. Faliképek: TÜNDÉR ILONA, ATTILA lakomája /a Vigadóban/, a Nemzeti Múzeum lépcsőházának jobb oldala, négy mező a Keleti Pályaudvar indulási csarnokában. Élete végén, már Dalmáciában: Szüret, Halászok stb., mind Budapest), LOTZ KÁROLY (1833-1904. Korai táblaképek: Vihar a pusztán, Ménes, Lovak a Tiszában, Ménes a zivatarban stb. Faliképei: pl. TÜNDÉR ILONA története a Vigadó lépcsőházában, a Nemzeti Múzeum lépcsőházának bal oldala, az Operaház nézőterének mennyezete, az Akadémia díszterme, a pécsi székesegyház és a MÁTYÁS-templom freskóinak arányos része, az Országház és a hajdani Kúria. Késői táblaképek: Álom, Vénusz, Fürdő nők, Bacchánsnő,

ÁMOR és PSYCHÉ, arcképek stb., többnyire Budapest) és SZÉKELY BERTALAN (1835-1910, Kolozsvár, Bécs majd München. Táblaképek: II. LAJOS király holttestének megtalálása a Csele patakban, V. LÁSZLÓ és CILLEY, THÖKÖLY IMRE búcsúja, Egri nők stb. Faliképek: a pécsi székesegyház és a MÁTYÁS-templom freskóinak arányos része. Késői táblaképek: Szadai tájképek, Táncosnő, Festmény-vázlat, mind Budapest).

A kor legnevesebb magyar festői azonban WAGNER SÁNDOR (1838-1919, pl. DUGOVICS TITUSZ önfeláldozása), LIEZEN-MAYER SÁNDOR (1839-1920, pl. SZENT ERZSÉBET és a koldusasszony) akik Nyugaton maradtak és csak képet küldtek néha haza, valamint BENCZÚR GYULA (1844-1920. Korai táblaképek: HUNYADI LÁSZLÓ búcsúja, Budapest, II. RÁKÓCZI FERENC elfogatása, Bukarest, VAJK megkeresztelése, Budapest. Érettkori táblaképek: Dubarry, Bacchánsnő, Milenniumi hódolat, Elhagyottan, Mályvák között, kép a budapesti Bazilikában, Narcissus, Faun, Budavár visszavétele stb., mind Budapest).

Nem ilyen nagy ívű, de jó festő BÖHM PÁL (1839-1905, életképek), MÉSZÖLY GÉZA (1844-87, természetábrázolás és népélet). Mindenkit elhomályosít azonban MUNKÁCSY MIHÁLY (1844-1900). Családi okokból Aradon asztalossegéd – ennek festői emléke az Ásító inas –, inaskori felfedezője, SZAMOSSY ELEK, aztán LIGETI ANTAL és THAN MÓR tanítják, Bécsben, Münchenben, Düsseldorfban ösztöndíjas. Már a kezdet kezdetén inkább életképeket fest (pl. Regélő honvéd, Levélolvasás stb.), mintsem tájképeket vagy csendéleteket. Bécsben Lakodalmi hívogatók c. képét festi, Münchenben a Vihar a pusztán-t és a Szénásszekér címűt, Düsseldorfban a Siralomházat. Ez hozza meg az európai hírnevet. Párizsba költözik, felkapott festő, egyik nagy képét a másik után festi (pl. Tépéscsinálók, Köpülő asszony, Éjjeli csavargók, mind Budapest, Zálogház, New York, A falu hőse, Köln, KRISZTUS PILÁTUS előtt. Golgota, Philadelphia stb.). Mint divatos festő, szalonfestészetet is művel (pl. Műteremben, Baltimore, A baba látogatása, stb.). Világhírűek arcképei és portrészzerű jellemképei-pl. az említett Ásító inas – pihenésül festett tájképei, virágcsendéletei. Élete végén ismét a monumentalitás vonzza (pl. MOZART halála, Honfoglalás, Ecce Homo, Sztrájk stb.). Kár, hogy vásznait aszfalttal alapozta, képei ezért sötétednek.

Legmélyebben a gyermekkori pajtásra, PAÁL LÁSZLÓra hatott (1846-79, pl. Faluvége, Kazlak, Borús idő, Erdő mélye, Békák mocsara, Nyárfák, Tájkép tehennel, Nyár elején, Októberi szél stb., mind Budapest).

SZINYEI MERSE PÁL (1845-1920) már több mint romantikus. Igaz, PILOTY volt a mestere, ám korán megismerte COURBET művészetét, és öntudatlanul is barbizoni volt. KELETY GUSZTÁV lesújtó – és igazságtalan – bírálata 15 évre elvette a kedvét a festéstől – 1882-ben jelent meg a kritika, SZINYEI pedig csak 1896-ban állít ki újra –, s ez a kora már messze esik mindenféle romantikától.

NÉHÁNY HÍRES ROMANTIKUS FESTŐ ÉS ALKOTÁSAI

Előzmények

Kartonok a gobelin-manufaktúrának, pl. Parasztok tánca, Parasztok verekedése, Lakodalmok stb., zsánerképek, pl. Izidor-napi búcsú, Karnevál, A vízfordó lány, A köszörűs stb., izgalom, borzalom, pl. Flagellánsok, Jelenetek az örültek házából stb., képsorozatok, pl. Los caprichos, de arcképek és alakos portrék is, pl. Alba hercegnő arcképe, Ruhás és Ruhátlan Maya, A királyi család csoportos arcképe, De Caballero márki stb., élete végén a franciaellenes gerillák harca, pl. Forradalmárok agyonlövése, A háború borzalmi, de Közmondások, Tauromaquia /rézkarc-sorozatok/, Francisco Goya y Lucientes

Hamlet és apja szelleme, Zarándoklás a Kálváriához, William Blake

Franciaország

A Medusa hajótöröttjei, Guillotinnal levágott fejek, Stockholm, A bolond, Párizs, Epsomi derby, Lófuttatás, uo., Théodore Géricault

Dante és Vergilius, A chioszi görögök lemészárlása, A Szabadság nemtője a barikádokra vezeti a Népet, Marokkói arab és lova stb., mennyezetképek, pl. A hunok csatája, stb., mind Párizs, Eugène Delacroix.

Jane Grey kivégzése, IV. Edward fia, Jeanne d'Arc kihallgatása Paul Delaroche

Anglia

A preraffaelita testvériség

Mária gyermeksege, Angyali üdvözet, Lancelot és Ginevra, Dante Gabriele Rosetti

Druida papok keresztényüldözése, Világ világossága, Menekülés Egyiptomba, William Holman Hunt

József az ács, Jézus gyermeksege, John Everett Millais

Morris Company

Wickliff, Chaucer, Búcsú Angliától, Ford Madox Brown

A német romantikus festészet

A nazarénusok

A Casa Bartholdy elpusztult és a Palazzo Massini kerti házában látható falfestmények, Friedrich Overbeck, Franz Pforr, W. Schadow, P. Cornelius, Ph. Veit, J. Schnorr von Carolsfeld, L. Richter, B. Genelli, J. Frührich.

A német historizmus

Képek Nagy Károly életéből, Aachen, Alfred Rettel

A sziléziai rendek hódolnak Nagy Frigyes előtt, A hochkirchi csata, Fuvolahangverseny, Nagy Frigyes asztaltársasága, Báli vacsora az udvarban, Adolf Menzel

Thusnelda a római diadalmenetben, München, Nero Róma égését nézi, Budapest, Karl Piloty

Nimfa a kútnál, München, Diana vadászata, Basel, Kentaur a kovácsnál, Budapest, de Erdei csend, Tavaszi est, Holtak szigete, Hullámok játéka, Artur Böcklin

Magyarország

Éjszakai vihar, Hajótörés, Kisfaludy Károly

Kazinczy arcképe, Donát János

Széchenyi arcképe, Pannónia buzdítása Schoefft Ágoston

Beethoven portréja, A gondos anya, Bern, Arcképek, Budapest, a müncheni Régi Képtár Michelangelo-kupolájának freskója, Schimon János

Toldy Ferenc arcképe, Magyar várak, Visegrád, Markó Károly

Zuhatagos táj, Pirossapkás önarckép, mind Budapest, Lányi Sámuel

Széchenyi István, Petőfi arcképe a Luczenbacher-, Bánffy-, Wesselényi-arcképek, Panker Viktória, Sófalvi kisasszony portréi, A menyasszony átadása, Vándorló román család, Boltcégérek, A Lánchíd alapköletétele, stb., többnyire Budapest, Barabás Miklós

Önarckép, Gyermekeit etető anya Tikos Albert

Leányok az álarcosbál után, Alkony, A hír, Az elégedetlen festő stb., mind Budapest, Borsos József

Önarckép, Fürdő nők, Légyott, mind Budapest, Reggeli jelenet a templomban, Esztergom, Molnár József

A magyar historizmus

Koporsóbazárás, Budapest, Felgyógyult leányka, Haldokló lovag, Mentőcsónak, Goethe és Petőfi illusztrációk, Lermontov-, Madách Imre-, Arany-sorozat, erotikus rajzok, Zichy Mihály

Kuruc és labanc, majd Hunyadi László siratása, Zách Klára, Zrínyi Ilona kihallgatása Munkács várában, Zrínyi és Frangepán a bécsújhelyi börtönben, Dózsa népe, arcképek, mind Budapest, Madarász Viktor

Tájképek, életkép, mitológia táblaképeken. Faliképek: Tündér Ilona, Attila lakomája /a Vigadóban/, a Nemzeti Múzeum lépcsőházának jobb oldala, négy mező a Keleti Pályaudvar indulási csarnokában. Élete végén, már Dalmáciában: Szüret, Halászok stb., mind Budapest, Than Mór

Korai táblaképek: Vihar a pusztán, Ménes, Lovak a Tiszában, Ménes a zivatarban stb. Faliképei: pl. Tündér Ilona története a Vigadó lépcsőházában, a Nemzeti Múzeum lépcsőházának bal oldala, az Operaház nézőterének mennyezete, az Akadémia díszterme, a pécsi székesegyház és a Mátyás-templom freskóinak arányos része, az Országház és a hajdani Kúria. Késői táblaképek: Álom, Vénusz, Fürdő nők, Bacchánsnő, Ámor és Psyché, arcképek stb., többnyire Budapest, Lotz Károly

Táblaképek: II. Lajos király holttestének megtalálása a Csele patakban, V. László és Cilley, Thököly Imre búcsúja, Egri nők stb. Faliképek: a pécsi székesegyház és a Mátyás-templom freskóinak arányos része. Késői táblaképek: Szadai tájképek, Táncosnő, Festmény-vázlat, mind Budapest, Székely Bertalan

Dugovics Titusz önfeláldozása, Wagner Sándor

Szent Erzsébet és a koldusasszony, Liezen-Mayer Sándor

Korai táblaképek: Hunyadi László búcsúja, Budapest, II. Rákóczi Ferenc elfogatása, Bukarest, Vajk megkeresztelése, Budapest. Érettkori táblaképek: Dubarry, Bacchánsnő, Milenniumi hódolat, Elhagyottan, Mályvák között, kép a budapesti Bazilikában, Narcissus, Faun, Budavár visszavétele stb., mind Budapest, Benczúr Gyula

Ásító inas, Regélő honvéd, Levélolvasás, Vihar a pusztán, Szénásszekér, Siralomház, Tépéscsinálók, Köpülő asszony, Éjjeli csavargók, mind Budapest, Zálogház, New York, A falu hőse, Köln, Krisztus Pilátus előtt, Golgota, Philadephia, Múteremben, Baltimore, A baba látogatása, arcképek és portrészzerű jellemképek, tájképek, virágcsendéletek. Élete végén festett képei: Mozart halála, Honfoglalás, Ecce Homo, Sztrájk, Munkácsy Mihály

Faluége, Kazlak, Borús idő, Erdő mélye, Békák mocsara, Nyárfák, Tájkép tehennel, Nyár elején, Októberi szél stb., mind Budapest, Paál László

Tetemrehívás, Gyárfás Jenő

Irodalom:

A világirodalomban, de a francia és magyar irodalomban is helyet kap a romantika egyik oldalága, egy, a francia klasszicizmusból közvetlenül eredő irányzat, – a **szentimentalizmus**. A prózában a francia JEAN JACQUES ROUSSEAU (Új HÉLOISE), a német JOHANN WOLFGANG GOETHE (Az ifjú WERTHER szenvedései), a magyar KÁRMÁN JÓZSEF (FANNI hagyományai) testesítik meg.

A romantika felfedezi a népet. A GRIMM testvérek német népmeséi után a franciák, az olaszok, de még a magyarok is jelentkeznek népmeséikkel és a műmese – a népmese modorában írott – HAUFF, BECHSTEIN, sőt PUSKIN-mese divat lesz.

Ugyancsak felfedezik a történelmet. Sir WALTER SCOTT természetesen előzmény, de az angol történelem iskolája lesz minden írónak, aki a hajdani nagysággal példálózva akarja tettekre ösztökélni a korcs utódokat.

Felfedezik az utazást és a titokzatos Keletet.

A francia irodalmi preromantika egyetlen személyt jelent a már említett JEAN JACQUES ROUSSEAUT (1712-78). Az angol preromantika már egyszerre jelenti JAMES MACPHERSONT, THOMAS PERCYT az angol népdalok tudós kutatóját, de legfőképpen ROBERT BURNSÖT (1759-96),

Az irodalomban az alkotóerő felszabadul a klasszicista kötöttségek alól. A német irodalomban JOHANN GOTTFRIED HERDER (1744-1803), GOTTFRIED AUGUST BÜRGER, FRIEDRICH MAXIMILLIAN KLINNGER tábornok (1752-1831), JOHANN WOLFGANG GOETHE miniszter (1749-1832), a már emlegetett NOVALIS (1772-1880), de FRIEDRICH HÖLDERLIN (1770-1843), HEINRICH VON KLEIST (1799-1811), ERNST THEODOR AMADEUS HOFFMANN (1776-1822) és HEINRICH HEINE (1797-1856), az angolban WILLIAM WORDSWORTH (1770-1850), SAMUEL TAYLOR COLERIDGE (1772-1834), GEORG NOËL GORDON BYRON lord (1788-1824), PERCY BYSSHE SHELLEY (1792-1822), JOHN KEATS (1795-1821), Oroszországban ALEKSZANDR SZERGEJEVICS PUSKIN herceg (1799-1837) és MIHAIL JURJEVICS LERMONTOV gróf (1814-41) voltak a legnagyobb romantikus költők.

Az érett romantika prózája hat Franciaországban – FRANÇOIS-RENÉ, MARQUIS DE CHATEAUBRIAND (1768-1848), VICTOR HUGO (1802-85), ALFRED DE MUSSET (1810-57), LUCILLE-AUORE DUPIN, GEORGE SAND (1804-76), ALEXANDRE DUMAS az apa (1802-70) stb. –, az Egyesült Államokban – EDGAR ALLAN POE (1809-49), de az egzotikus Oroszországban

is – igaz a lengyelekre, lásd ADAM MICKIEVICZ (1798-1855) regényeit –, költészete pedig olyanokra, mint a későromantikus román költő, MIHAI EMINESCU.

A magyar romantika KATONA JÓZSEFFEL kezdődik (1791-1830, AUBIGNY CLEMENTINA, ŽISKA, Jeruzsálem pusztulása, BÁNK bán). A – műkedvelő – festőként már ismert KISFALUDY KÁROLY (1788-1830, A tatárok Magyarországon, A kérők, STIBOR vajda, IRÈNE, Csalódások, stb.), KÖLCSEY FERENC (1790-1838) és VÖRÖSMARTY MIHÁLY (1800-1855, ZALÁN futása, Tündérvölgy, Délsziget, CSONGOR és TÜNDE, A rom, versek stb.) jelzik az első szakaszt. Ebben az időszakban a prózát FÁY ANDRÁS (1786-1864, A BÉLTEKY ház), báró JÓSIKA MIKLÓS, (1794-1865, pl. ABAFI, Csehek Magyarországon stb.), báró EÖTVÖS JÓZSEF (1813-71, A falu jegyzője, A karthausi, Magyarország 1514-ben, az értekező prózát gróf SZÉCHENYI ISTVÁN és KOSSUTH LAJOS képviselik. A második szakaszban MADÁCH IMRE (1823-64), PETŐFI SÁNDOR (1823-1849) és ARANY JÁNOS (1817-82) képviselik a drámairodalmat, illetve a költészetet, a prózát báró KEMÉNY ZSIGMOND (1814-75, Férj és nő, Ködképek a kedély láthatárán, Özvegy és leánya, A rajongók stb.), GYULAI PÁL (1826-1909, Egy régi udvarház utolsó gazdája), JÓKAI MÓR (1825-1904), sőt MIKSZÁTH KÁLMÁN (1847-1910) művelik

NÉHÁNY HÍRESEBB ROMANTIKUS ÍRÓ ÉS KÖLTŐ

Előzmények

A szentimentalizmus:

Jean Jacques Rousseau, Johann Wolfgang Goethe, Kármán József

Az angol preromantika

James Macpherson, Thomas Percy, Robert Burns

Korai romantika

A német irodalomban

Johann Gottfried Herder, Gottfried August Bürger, Friedrich Maximilian Klinger tábornok, Johann Wolfgang Goethe, Novalis, Friedrich Hölderlin, Heinrich von Kleist, Ernst Theodor Amadeus Hoffmann, Heinrich Heine

Az angol irodalomban

William Wordsworth, Samuel Taylor Coleridge, Georg Noël Gordon Byron lord, Percy Bysshe Shelley, John Keats, Walter Scott

Az orosz irodalomban

Alekszandr Szergejevics Puskin, Mihail Jurjevics Lermontov

Az érett romantika prózája

Franciaországban

François-René, Marquis de Chateaubriand, Victor Hugo, Alfred de Musset, Lucille-Aurore Dupin – George Sand, Alexandre Dumas az apa

Az Egyesült Államokban

Edgar Allan Poe

A lengyel irodalomban

Adam Mickiewicz

A román irodalomban

Mihai Eminescu

A magyar romantika

Aubigny Clementina, Žiska, Jeruzsálem pusztulása, Bánk bán, Katona József

A tatárok Magyarországon, A kérők, Stibor vajda, Irène, Csalódások, Kisfaludy Károly

Kölcsey Ferenc

Zalán futása, Tündérvölgy, Délsziget, Csongor és Tünde, A rom, versek, Vörösmarty Mihály

A Bélteky ház, Fáy András

Abafi, Csehek Magyarországon, báró Jósika Miklós

A falu jegyzője, A karthausi, Magyarország 1514-ben, báró Eötvös József (1813-71,

Gróf Széchenyi István, Kossuth Lajos

Madách Imre, Petőfi Sándor, Arany János

Férj és nő Ködképek a kedély láthatárán, Özvegy és leánya, A rajongók, báró Kemény Zsigmond

Egy régi udvarház utolsó gazdája Gyulai Pál (1826-1909)
Jókai Mór
Jó palócok, Tót atyafiak, Beszterce ostroma, Mikszáth Kálmán

Zene:

A romantika szinte az egész XIX. századon és a XX. sz. első felében érezteti hatását, stílusjegyei: a formák lazítása, egészen a formabontásig, a nagy szenvedélyek ábrázolása, népi dallamok felhasználása, újszerű hanghatások és harmóniák.

BEETHOVENNEL kezdődik, első csúcspontjára KARL MARIA WEBER (11786-1828) Bűvös vadászával jut. 1830 körül Franciaországban – JACOB LIEBMANN BEER – MEYERBEER (1790-1864), FRYDERYK FRANCISZEK CHOPIN (1810-1849), HECTOR BERLIOZ (1803-69) – IDEJÉBEN, UTÓBB NÉMETORSZÁGBAN – ROBERT SCHUMANN (1810-56), FELIX MENDELSSOHN-BARTHOLDY (1809-47), JOHANNES BRAHMS (1833-97), LISZT FERENC (1811-86), WILHELM RICHARD WAGNER (1813-71), RICHARD STRAUSS (1864-1932) – működése alatt van a központja. Jelentős szerep jut az orosz romantikus zeneszerzőknek, MIHAIL IVANOVICS GLINKÁNAK, az ún. Ötöknek /BALAKIRJEV, KJUI, MUSZORGSKIJ, RIMSZKIJ-KORSZAKOV, BOROGYIN/ és PJOTR ILJICS CSAJKOVSKIJNAK (1840-93) is. Az egyes nemzeti iskolák szerepe különösen a XIX. század végén és a XX. században növekszik meg. Ezek közül megemlítiük a csehet – BEDŘICH SMETANA (1824-84), ANTONIN DVOŘÁK (1841-1904) –, a finnt – JAN SIBELIUS (1865-1957) –, a lengyelt – STANISLAV MONIUSZKO (1812-72) –, a magyart – KODÁLY ZOLTÁN (1882-1967) –, a norvégot – EDVARD HAGERUP GRIEG (1843-1907) –, az olaszt – NICCOLO PAGANINI (1782-1840), VINCENZO BELLINI (1801-35) –, a román – GEORGE ENESCU (1881-1955) – a spanyolt – PABLO DE SARASATE (1844-1908) stb. Az operaszerzők közül kiemelkedik az olasz ANTONIO ROSSINI (1792-1868), GAETANO DONIZETTI (1797-1848), GIUSEPPE VERDI (1813-1901), GIACOMO PUCCINI (1858-1924), a német WILHELM RICHARD WAGNER (1813-71), és a volt kolozsvári zeneigazgató, az Unitárius Kollégium egykori tanára, a magyar ERKEL FERENC (1810-93). A késői romantika képviselői többek között a német ANTON BRUCKNER (1824-96), GUSTAV MAHLER (1860-1911), a francia CLAUDE ACHILLE DEBUSSY (1862-1918) stb.

NÉHÁNY HÍRESEBB ROMANTIKUS ZENESZERZŐ

Francia és német romantikus zeneszerzők

Karl Maria Weber, Jacob Liebmanna Beer – Meyerbeer, Fryderyk Franciszek Chopin, Hector Berlioz, Robert Schumann, Felix Mendelssohn-Bartholdy, Johannes Brahms, Liszt Ferenc, Wilhelm Richard Wagner, Richard Strauss

Orosz romantikus zeneszerzők

Mihail Ivanovics Glinka, az ún. Ötök /Balakirjev, Kjuj, Muszorgszkij, Rimszkij-Korszakov, Borogyin/ és Pjotr Iljics Csajkovszkij

A cseh nemzeti iskola

Bedřich Smetana, Antonin Dvořák

A finn

Jan Sibelius

A lengyel

Stanislaw Moniuszko

A magyar

Kodály Zoltán, Bárdos Lajos

A norvég

Edvard Hagerup Grieg

Az olasz

Niccolo Paganini, Vincenzo Bellini

A román

George Enescu

A spanyol

Pablo de Sarasate

Kiemelkedő romantikus operaszerzők

Antonio Rossini, Gaetano Donizetti, Giuseppe Verdi, Giacomo Puccini, Wilhelm Richard Wagner, Erkel Ferenc

A késői romantika képviselői

Anton Bruckner, Gustav Mahler, Claude Achille Debussy

Tánc:

„A kongresszus táncol” jelentette egy diplomata a NAPÓLEON bukásakor kezdődött, Európa abszolút monarchiáinak képviselőit összegyűjtő, de elhúzódnak Bécsi kongresszusról, amelyen a frissen divattá lett bécsi keringőt táncolták a diplomáciába belefáradt delegátusok. A keringő – és vele mindenféle népi gyökerű, de megkoreografált társastánc – ezzel végleg csatát nyert, ettől a pillanattól kezdve egyértelműen elkülönül a szórakoztató városi és falusi társastánc és a színpadi gyönyörködtetést szolgáló balett.

Az első megkoreografált – városi, népies – szórakozásnak számít. JOSEPH LANNER (1801-43), de különösen id. JOHANN STRAUSS (1804-1849) után a – német népi táncból „fel-emelkedett” keringő és a – cseh-lengyel – polka. Korábban a lengyel polonézzal és mazurkával próbálták a francia négyes, a menüett arisztokratizmusát pótolni ebben a közegben. A korszak második felében a kis- és elnyomott nemzetek felemelkedésének egyik eszközeként tartották számon az úgymond „nemzeti” értékek felmutatását, így a megkoreografált népi táncokat is. Ezek közül a keringő és részben a polka vált valódi tömegőrületté. A XIX. sz. közepén terjedő, népi gyökerekre vissza nem vezethető, kizárólagosan szórakoztatóipari táncok, pl. a french-cancan gyorsan kimennek a divatból.

A falusi szórakoztató táncok közül csökken az egyneműek kör-, füzér- és láncdancának, a férfiak harci táncainak a jelentősége, nő a páros táncok fontossága.

A színpadi táncnak megváltozik a tárgya, eltűnik a negédes pásztorjáték, helyébe a mesék és nemzeti legendák témaköre, a nagy érzések ábrázolása, a hazafias és nemzeti érzéseket gerjesztő témák kerülnek. Különösen az álmok, a mesevilágok alakjainak – tündérek, sellők stb. – van zenében és táncban egyaránt nagy keletjük. Kialakul a színpadi tánc formanyelve. Ehhez sokban hozzájárul a spicctánc, a tütü – a rövid, tüllből készült szoknya – elterjedése, a hatásos – és sajátos – ugrások, lépések, forgások, emelések, pózok tárháza.

A REALIZMUS MŰVÉSZETE

XIX-XX. sz.

Háttér:

A század fejlődése három úton megy tovább. Az egyik, amelyen a kor néhány iparilag fejlett állama, Európában lényegében a személyi, eszmei és politikai szabadságot kivívott államok, Anglia, Franciaország – bár ezt néha nemzetállami rohamok kapják el, – és Hollandia haladnak. Lényege a kiterjedt gyarmatbirodalom, a polgárság feltétlen hatalma, a **szabadverseny**. A másik út a nemzetállamoké: működő polgári gazdaság – vagy annak a látszata –, a **politikai nemzet és a nyelvhatárok egybeesnek**. A harmadik út a porosz, ezt választják a birodalmak – amelyek már csak árnyékai egykori önmaguknak –, és minden látszat ellenére a függetlenségüket éppen kivívott kis államok: gyenge polgárságuk modus vivendi alakít ki a

nagybirtokosokkal, és megosztóznak a hatalmon. **Az ipari-gazdasági hatalom a földesúri réteghez alkalmazkodó polgárságé lesz, míg a gazdaság alapját képező nem kapitalista földbirtok – és a politikai hatalom – a hűbéri viszonyokat változatlanul őrző születési arisztokráciáé.** Elég egy pillantást vetni a XIX. sz. eseményeire hogy világossá váljanak előttünk a korabeli világ – ezen belül Európa – hatalmi viszonyai. Anglia uralja a világot: India, Ausztrália, Kanada, Afrika jó részének gyarmattartója és csak majd a század végén kérdőjelezi meg holmi afrikai mohamedánok és a szintén gyarmatosító búrok ennek az emberi jogalapját. A hollandok meghátrálnak hol Franciaország, hol Anglia, hol az amerikaiak előtt, akik a németekkel és japánokkal egy időben felfedezik, hogy a gyarmatokért folyó világméretű küzdelemben odaférhetnek egyes húsosfazekakhoz. Franciaország polgári állam ugyan, de önkényuralmi beidegzésekkel, mikor forradalmak rázzák meg, mikor királyok vagy éppenséggel császárok kormányozzák, közben egy-egy háborúval, a fajelmélet kidolgozásával – GOBINEAU –, a nagyhatalmi sovinizmus megjelenésével – gondoljunk a névadó CHAUVINRA – és a francia befolyási övezet – úgymond frankofón zóna – kiépítésével.

A nemzetállamok a század közepén, a polgári forradalmak európai kudarcai után kezdenek létrejönni és közülük Olaszország, majd a Poroszország körül kikristályosodó Németország egyenesen nagyhatalom akar lenni. Legalább regionális nagyhatalmak szeretnének lenni az Orosz Birodalom útjában levő, ortodox népeket is hatalmában tartó, felbomlóban levő Török Birodalomból kiváló Görögország, Szerbia, Románia, Bulgária, tehát a Balkán minden új állama, ezért tör majd ki két háború a Balkánon az új évszázad hajnalán. Ezek az államok csak mímelik a polgárosodást, valójában hűbéri államok, polgári álruhában. Mikor a parasztfelkelések megrázzák őket, kiderül nem polgári voltak, pl. Románia 1907-08-ban.

A birodalmak – Ausztria, Oroszország, Törökország – súlyos válságokon esnek át. Előbb Ausztria, amelyet megráznak az 1848-49-es forradalmak, elveszti észak-itáliai tartományait, a poroszokkal vívott háborúját és csak a legnagyobb kisebbséggel, a magyarokkal való kiegyezés teremt látszatbékét a birodalomban, amely a következő században nemzetállamokra hullik szét.

Oroszország igaz, elveszti a krími háborút, de tönkreveri az ősellenség Törökországot 1877-ben. Ettől vérszemet kap, s a XX. sz. elején majd felveszi a kesztyűt a porosz hagyományokon megszervezett és korszerű haditechnikával rendelkező japán hadsereggel. A háborút elveszti. Az I. világháborúban az ellenség Ausztria, Németország és Törökország. Győz V. I. LENIN „*proletárforradalma*”.

Törökország, „*Európa beteg embere*”, egyik háborúját a másik után veszíti el, területe egyre zsugorodik, s bár az örmények lemészárlása, majd a világháborúba való belépés elodázza a megoldást, az igazi nagy lépés a XX. sz. elején, a szultánság megszüntetésével, KEMÁL ATATÜRK nemzetállamának kikiáltása lesz.

Mindhárom birodalmat nagybirtokok és nagybirtokosok, későn felszabaduló jobbágyok, nemzetiségi ellentétek gyengítik belülről, s ez lesz a XX. században a veszтük.

Vallás:

Európában, illetve Amerikában és Ausztráliában – három földrészen az öt lakott közül – a kereszténység a meghatározó felfogás.

NAPÓLEON hatalomra kerülése – 1799. nov. 19. – az egyház szempontjából kiegyezések sora. Konkordátumot köt az új pápával, ennek lényege az egyház névleges függetlensége, a valóságban az állam felügyelete minden kérdésben. A hadvezér császárrá választásakor magát a pápát is szeretné fogságába ejteni, és miután ez meghiúsul, illetve az egyház a császár elképzeléseire viszonyítva túlzottan önálló, lerohanja a pápai államot, vezetőjét Savonába viteti, NAPÓLEON javára tett – később visszavont – engedményekre kényszeríti. A pápa csak 1814-ben, alig valamivel a császár bukása előtt szabadul. A Bécsi Kongresszus állítja vissza teljes hatalmát.

Az 1815-ben létrejött Szent Szövetség fékezte ugyan a polgári fejlődést, de megállítani nem tudta. 1848-ban a pápai államban előbb felkelés tört ki, aztán mikor a Szentatya elhatárolódott az egységes Itáliáért harcolóktól, fegyveres felkelés végén IX. PIUST lemondásra kényszerítik. A pápai államból kivonuló francia csapatok helyét könnyen átvevő olasz katonaság 1870 szeptemberében a pápai államot elfoglalva, egységesíti Itáliát VIKTOR EMMÁNUEL jogara alatt. 1871-ben, az úgynevezett garancia-törvényben rendezik a pápai állam és Itália viszonyát, amely a lehető legkisebbre csökkenti a pápai állam határát. IX. PIUS a dokumentumot csak kényszerből fogadja el, kibocsátott enciklikája – és annak kiegészítése – elítéli a változásokat, sőt a francia forradalom utáni minden előrehaladást.

A XIX. századi polgárság majdnem mindenben követi a francia polgári forradalom eszményeit. Elválasztja az államot az egyháztól, szekularizálja a kolostorokat, ahol lehet, ott a legkisebbre próbálja csökkenteni az egyház hatalmát. Ezt akarja megtenni, például az iskola-rendszerek államosításával. Az új, állami oktatás a polgári iskolatörvények megszüntetik ugyan az analfabétizmust – a kötelező oktatás 4-7, később 8-9 évre emelésével –, a XX. századra elterjed az érettségi, de ugyanez a század züllesztí fehérgalléros proletárrá, tömeg-emberré a korábban önálló gondolkodású értelmiségit. Valamit valamiért...

Az 1869-re összehívott XX. egyetemes (I. vatikáni) zsinat újrafogalmazza a katolikus hit tanításait Istenről, a kinyilatkoztatásról, a hitről és az egyházzal. Bár napirendre tűzték, először nem hirdetik ki a pápa tévedhetetlenségének dogmáját. Végül a dogma kimondja, hogy a pápa az egész kereszténységet illető kérdésekben, a hit és az erkölcs kérdéseiben tévedhetetlen.

Mivel a zsinatot 1870-ben felfüggesztették, tulajdonképpen nem fejeződött be. A tévedhetetlenség dogmája évekre megmérgezi a légkört a katolikus egyház és más keresztény egyházak között és volt egyházon belüli következménye is, IGNAZ VON DÖLLINGER német teológiai tanár ókatolikus mozgalmának 1871. évi indulásával.

Németországban, annak egyesítése után amúgy is katolikus-ellenes harc indul el – ezt maga a birodalmi kancellár, személyesen BISMARCK kezdeményezte, aki a katolikus egyházban Németország egyesítésének legnagyobb ellenfelét látta –, államosítják az iskolákat, felfüggesztik a szerzetesrendeket, állami felügyelet alá rendelik a papokat és a papjelölteket, működésüket korlátozzák, körülbelül 1000 plébániát megszüntetnek, több püspököt bebörtönöznek. A világi és egyházi szféra megbékélése csak a közös ellenség, a szociáldemokrácia megerősödése után jön létre.

Hasonló folyamat zajlik le Franciaországban 1871-1905 között, az egyház köztársaság-ellenessége miatt. 1905-ben ebben az országban végleg elválik az egyházi szféra a világitól.

A polgári társadalom valóságához alkalmazkodott az egyház az Immortale Dei (1885) és a Libertas (1888) kezdetű enciklikákban.

Mint írtuk, a feltörekvő polgárság, a városiasodás az emberek egy részében kialakította az önmaguk erejébe vetett végtelen és korlátlan hit képzetét, azt hogy Isten segítsége nélkül is boldogulnak. Az egyház hibái és visszaélései magától értetődően szülték a papokba vetett hit megingását, azt a (tév)eszmét, hogy ezek visszaélnek a kultusszal, és saját javukra fordítják az emberek hiszékenységet.

Ez a legfontosabb forrása a kereszténységben – különösen a protestáns felekezetek kereite között – megfigyelhető XIX. századi pluralizációnak, a különböző – főként neoprotestáns – felekezetek megjelenésének.

A felnőttkeresztelők legismertebb csoportja az 1540-ben keletkezett **baptizmus**. Az 1811-ben alapított **campbellitákkal** együtt az Amerikai Egyesült Államok egyik legismertebb, kálvini alapokon álló szabadegyháza.

A szintén jelentős **metodista** egyház eredetileg a quakerek („*reszketősök*”) gúnynévre hallgató angol felekezet (1660 körül alakult) egyik irányzata volt. Amerikába kivándorolva a kvékerek megtartották egykori felfogásukat, a „KRISZTUS második visszatérésében hívők

egyesült közössége” pedig felvette hivatalosan is a „*metodista*” nevet, amelyet egy 1729-ben Oxfordban alapított „*szent klubból*” származtatnak és mint egyházat 1891 óta ismernek el.

A metodizmusból vált ki az **Üdvhadsereg**. Alapítója WILLIAM BOOTH 1878-ban és bár látszatra igen csak katonás, a valóságban karitatív akciókat szervez és nagyarányú szociális programokat tart fenn, illetve irányít.

Metodista-baptista eredetűek a **pünkösdisták** mozgalmak. Az 1906 után önálló egyházzá szerveződött mozgalmat a lélekkeresztelés, az extatikus beszéd és némi jövődőlés különbözteti meg más neoprotestáns mozgalmaktól.

A világ végét váró mozgalmak közé tartozik az 1840 körül szerveződött **adventisták** mozgalma, amely először 1843-ra várta ezt az eseményt, de nem oszlott szét be nem következtével, hanem csak több csoportra tagolódott. Az ELLEN GOULD WHITE vezette hetednapos adventisták azóta nemzetközileg is elismert neoprotestáns felekezet lettek.

1870 körül született a JEHOVA tanúi felekezet (alapítója CHARLES TAZE RUSSEL), SAMUEL HEINRICH FRÖHLICH alapította az első **nazarénus** gyülekezetet – mindkettő pacifista irányzat, tiltja a katonai szolgálatot, emiatt sok országban üldözött –, EDWARD IRVING alapította 1833 táján az új apostoli közösséget, ma egyházat.

Eszmei-emberi háttér:

Már jeleztük a kor gondolkodására sokban ható fontosabb akarat- és életfilozófiákat. Itt és most utalnunk kell arra, hogy a gyárakban dolgozó, különösebben nem szervezett bémunkások „*saját*”, a vállalkozást elítélő eszmerendszerhez jutnak KARL MARX és FRIEDRICH ENGELS tevékenysége következtében, kialakul a **szociáldemokrata**, később **kommunista és szociáldemokrata munkásmozgalom**. Ennek egyenes következménye egy, majd ennek csödjé után – gondoljunk P. J. PROUDHON, FERDINAND LASALLE, MIHAIL BAKUNYIN tevékenységére –, második – EDUARD BERNSTEIN, KARL KAUTSKY és mások által megbuktatott –, később harmadik, már hangosabb, követelőzőbb, gyakorlatilag eltérő alapokon álló, kommunista, a „*munkáspártokat*” egyesítő „*Internacionálé*” megalakulása.

A marxizmus, mint eszmerendszer bírálatára nincs miért kitérnünk. Kudarca a gazdasági-társadalmi-művelődési gyakorlat csödjéből ered. Ideig-óráig ezt késleltetik a nyugati, a radikális marxizmustól, a lenini kommunista modelltől eltávolodó szociáldemokraták – akiket a leninista bolsevikok árulóknak tekintettek a XX. század folyamán –, ám a szociáldemokrácia is marxi modellt tart végső soron szem előtt. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a szociáldemokrata gondolatok a XX. században átnőttek kommunista, radikális, totalitárius gyakorlatba, amely körülbelül 100 millió ember, polgári lakos és katona erőszakos halálát eredményezte.

Ezzel kapcsolatban meg kell említenünk egy, a XIX. század második felében, a XX. sz. elején tevékenykedő, a munkásság világméretű hatalomátvételét hirdető „*permanens forradalmár*”, a kazanyi születésű VLAGYIMIR ULJANOV (LENIN, 1870-1924) nevét, aki orosz kismemesi értelmiségi család gyermeke. A marxizmus elkötelezett híve. Egyik bátyját a cár elleni összeesküvésért kivégzik. Ő a középiskola után beiratkozik a helyi egyetem jogi karára, de diákmozgalmi tevékenységéért kicsapják, és Szibériába száműzik. Egyetemi tanulmányait látogatás nélküli karon fejezi be 1891-ben. Külföldön él, s a marxizmus tételeinek egyik „*korszerűsítője*”, mindenekelőtt PLEHANOV, LUXEMBURG, LIEBKNECHT tételeinek továbbfejlesztése révén. A XIX. sz. végére a legradikálisabb orosz munkásmozgalmi frakció alapos elméleti tudással rendelkező, de hatalomvágyó és gonosz vezetője.

Okkal és joggal állítható, hogy a XIX. századi marxizmus, amely két, akkor nagyon korszerűnek látszó elvre, a permanens előrehaladás hitére és az objektív valóság kiszámíthatóságának látszatára épült, filozófiailag tévesnek bizonyult: az automatikus haladás utópia, a scientizmus téves kiindulópont. Az abszolút igazság hegei-marxi-lenini tétele megbukott. A gazdasági-politikai-művelődési marxizmusnak – és lenini változatainak – a XX. sz. fejlődé-

sével való lépéstartás hiánya, az úgymond „*munkásosztály*” konzervativizmusa, valójában saját és vezetői iskolázatlansága vetett véget.

Mindez természetesen nem teszi fölöslegessé a marxizmus kutatását. Olyan gondolkodók, mint az elkötelezett marxista LUKÁCS GYÖRGY (1885-1971), ERNST BLOCH (1885-1977), THEODOR WIESENGRUND ADONO (1902-69), MAX HORKHEIMER (1895-1973) stb. alapeszméi – bár megkérdőjelezhetők, nem vethetők el alapos bírálat nélkül. A kérdés, amelyet a modern szociáldemokrácia kormányzása világszerte egyre élesebben felvet, hogy meg lehet-e változtatni a társadalmat, megvalósíthatók-e a szocialista eszmék, vagy csak szép, soha el nem érhető, de választók fogdosására alkalmas gondolatok. Ez azonban nem a XIX. század és főként nem a szerző ügye.

A szervezett munkásmozgalom mellett hatnak HENRI BERGSON (1859-1941), FRIEDRICH NIETZSCHE (1844-1900), majd OSWALD SPENGLER (1880-1936) gondolatai. Az újhegeliánusok, közöttük WILHELM DILTHEY (1833-1911), BENEDETTO CROCE (1866-1952), aki a közhittel ellentétben nem fasiszta, s az olyan irracionalisták, mint GEORG SIMMEL (1858-1918), majd ARNOLD J. TOYNBEE (1889-1975), a vallásos gondolkodók, mint a tomista jezsuita PIERRE TEILHARD DE CHARDIN (1881-1955), a protestáns KARL BARTH (1886-1968), végül LUDWIG WITTGESTEIN (1889-1951) már elsősorban a XX. század meghatározói.

A **realizmus** fogalmának értelmezésében többféle vélemény csap össze. **Legáltalánosabban olyan művészeti irányzat, amely a valóságot leglényegesebb vonásaiban és összefüggéseiben a tényeknek megfelelően ábrázolja.**

A **naiv realizmus** a realizmus fejlődésének korai, a polgári társadalom kialakulása előtti szakasza. A **verizmus** a festészetben a valóság túlzott hangsúlyozása. A **naturalizmus** olyan képzőművészeti irányzat, amely a klasszicizmushoz és a romantikához képest nem eszményít, természetűsége törekszik. Később a naturalisták a rendkívüli, groteszk, rút, különös, egyedi megörökítést célozták, a századvégen, pl. a társadalmi tilalom alatt levő nemiséget. Emiatt sokszor támadták őket.

Az ún. **kritikai realizmus** az implicit társadalombírálatot is tartalmazó XIX. századi, úgymond polgári realizmus hajdani neve. Főlegesen ezt a fogalmat használnunk, mert mesterségesen, mint az ún. **szocialista realizmus** alternatíváját hozták létre. A realizmus sokáig – a XX-XXI. századig ható irányzat –, és **egy változatát a XX. századi totalitárius rendszerek is felkarolták.**

Erről részletesebben kell szólnunk, bár végső soron XX. századi ügy. Látni fogjuk, hogy a XX. század ún. avantgárd művészetéhez számos Nyugat-Európában tanuló-élő, a cári elnyomás elől menekülő orosz – és zsidó – értelmiségi csatlakozott. Őket nagy ígéretekkel, miszerint a proletariátus uralma alatt zöld utat kap a – valóban forradalmi – avantgárd, sikerült hazacsalni, csatlakoztak is a korábban névtelen **Proletarnaja Kultúra** (orosz, *jelentése proletár kultúra*), „**proletkult**” szervezetekhez. Avantgárd, a kort megelőző művészet mindig volt. Elvont művészet is. Ám a mindennapi ember csak a századfordulón döbbsen rá, hogy lehetséges egy, a végsőig elmenő, a lényeges jegyeket kiemelő absztrakt művészet, aminek a nyelvét nem ismeri. Ezért lesz mindenfajta totalitarizmus – tömegemeri politikai rendszer – ellensége az elvont művészeteknek. A proletariátus – a városi, a falusi, s főként az ezekből lett politikai munkatárs – különösen nem ér fel az avantgárdhoz, neki „közérthető” ábrázolás kell. Aki elvont képzőművész tehette, elmenekült, aki nem, az a „közérthető” művészetbe húzódtott, lágerbe került, öngyilkos lett vagy kivégezték. Az „új” művészeti irányzat a „szocialista” realizmus lett, ami közönséges realizmus vagy naturalizmus, de vörös farokkal, azaz a végére odabiggyesztett kényszermegoldással, a „szocialista forradalommal” – vagy annak a legutolsó párthatározatban szereplő éppen soron levő feladatával, szemben a „kritikai realisták” úgymond hiábavaló útkeresésével.

Először a szovjet írók 1932. évi kongresszusán hangzott el a „szocreál” fogalma, neves névtelen, I. M GRONSKIJ egy beszédében, aztán ANDREJ ANDREJEVICS ZSDANOV (1896-1948)

tette minden úgymond „szocialista”, valójában totalitarista művészet sarkkövévé. **Jellemzői:** a szocialista tanok követése, az ezen eszmék útján folyó társadalom építése, az emberek ilyen szellemben való nevelése (!), művészi tudatosság, pártosság, „eszmei gazdagság”, közérthe-tőség, a naturalizmussal és az elvont művészetekkel, a művészet erkölcsi feladatait tagadó vagy lekicsinylő felfogásokkal való szembenállás. Magyarul mindez a művész propa-gandistává züllesztését jelenti.

Félreértés ne essék, hasonló módon viszonyultak az elvont művészetekhez a fasiszta Olaszország és a náci Németország hivatalos körei is, ezekben az országokban szintén a „közérthe-tőség” nevében sikerült pár évre visszaszorítani az elvont művészeteket, egy szándékosan félreértelmezett és félremagyarázott naturalizmus nevében. A „szocreál” azonban Oroszországban fél évszázadig az egyetlen alkotási mód volt, s a csatlósállamokban is legalább három évtizedig fejtette ki „áldásos” hatását!

Építészet:

Építőanyagok: *fa, kő, patics, vályog, égetett tégl, fedéshez zsúp, cserép, padlózáshoz parketta, hajópadló, burkoláshoz csempé.*

A realizmushoz építészetileg az **eklektika** – a gr. ‘kiválogat’ szóból – tapad. Sajátos formanyelv híján ez a stílus egy művön belül különböző felújított stílusok elemeit alkalmazza, nagyon funkcionálisan. A XIX. sz. második felében terjedt el Európában, nálunk az 1860-1900-as években volt divat. Funkcionális, ritkán hivatkozott. Pl. Kolozsváron a BRASSAI-gimnázium épülete, de ezzel szemben a Széchenyi-tér és az állomáshoz vezető utca szembenálló, tornyos két saroképülete.

Nagyvárosban a bérlakóház általános, az előző korszak bérházaiban. Kivétel London, ahol tovább épülnek a viszonylag kis alapterületű, de a családok elkülönülését biztosító **lakó-házak**. Kis városokban és Kelet-Európában falusias házak, udvarházak vannak. Falun a több-osztatú, füstmentesített, padlóssal ellátott, pincézett, égetett téglából épített, cseréppel fedett ház elterjedt, Kelet-Európában a zsúptetős, kényelmi berendezések nélküli fa- vagy vályogház a szokásos.

Palota: kimegy a divatból. Ha mégis épül, az előző korok lakópalotái szokásosak.

Kultikus épületek: nem, vagy csak elvétve épülnek.

Középületek: iskolák, egyetemek, kórházak, könyvtárak, hidak, gyárak, raktárak, vásárcsarnokok stb.

Területrendezés: helyenként tudatosan törekednek rá. Párizsban, pl. az uralkodó korábbi tüntetések és forradalmak – 1830, 1848, 1871 – után, 1854-71 között elkészítetteti GEORGES EUGÈNE HAUSMANN báróval (1809-91) azt a városrendészeti tervet, amelynek az eredményeképpen eltűnik a középkori város, létrejön a mai városkép – a körutakkal és a végigágúzható sugárutakkal együtt –, ahol nem épülhet 1944-ig barikád.

Épületszerkezet: térlefedés: vasszerkezetekkel, acélrácsokkal, hagyományos megoldá-sokkal. **Alátámasztás:** fémoszlopokkal, pillérekkel. Szerkezeti könnyedség, fényigényesség. A vasbeton, az üveg, mint építőanyag elterjedése.

Festészet:

Ez a realizmus nagy műfaja, tulajdonképpen az egyetlen képzőművészeti műfaj, amiben ez az irányzat időállót alkotott.

A stílus kezdeteinél a napóleoni kontinentális zárlattól sújtott angol tájképfestői állnak. Ők a holland tájképfestészet hagyományain nevelkedtek – csak ehhez fértek hozzá –, vízfestékekkel festettek – ez felelt meg a kép tartalmának, ami sem a lazúrozást, sem a hosszas alapozást, sem a színkeverést nem igényelte igazán. Mikor WILLIAM TURNER (1775-1851, Hadihajók Spithead előtt, Trafalgari csata, A Giudecca Velencében, Velencei napfény, A Téméraire a Themzén, Hóvihar a tengeren stb.), JOHN CONSTABLE (1776-1839, A búzaföld, Szivárvány Hampstead fölött, Flatfordi malom stb.) és RICHARD PARKES BONINGTON (1801-

28.) a császár bukása után először állítanak ki 1824-ben francia tárlaton, feltűnést aratnak újszerű, friss színeikkel, fényben úszó képeikkel.

Példájukon lelkesedett föl a *francia* festők egy csoportja, akik otthagyták a párizsi műterem nyugalma. – addig még a tájképek is műteremben készültek – és Fontainebleau mellett, **Barbizonban** telepedtek le, tájképeket festendő ott.

Közülük a legnevesebb THÉODORE ROUSSEAU (1812-67) történelmi képek korábbi művésze volt. Itt jó tájfestővé vált. JULES DUPRÉ (1811-89) dramatizált természeti kivágásokat festett. CHARLES DAUBIGNY (1817-78), mestere, DELAROCHE olcsó megoldásaitól menekült a tájfestésbe, NARCISSE DIAZ DE LA PEÑA (1807-76) porcelánfestőből lesz tájait mitológiai akcsoportokkal telerakó táj-megörökítő. CONSTANT TROYON (1810-65) viszont állatokkal népesíti be a tájat.

A két legnagyobb barbizoni festő azonban CAMILLE COROT (1796-1875, Olasz táj, Coubroni emlék, de Múzsák, mindhárom Budapest stb.) és JEAN FRANÇOIS MILLET (1814-75, A magvető, ma Boston, Kalászszedők, Krumpliültetők, Angelus, mind Párizs stb.). Ez utóbbi emberábrázolásai már COURBET munkásságát vetítik előre.

Itt kanyarodunk vissza pár gondolat erejéig a már említett, a barokk kor végén élt, de oda besorolhatatlan WILLIAM HOGARTHOZ (1697-1784. A szajha élete, A kéjenc élete, A költő nyomora, Divatos házasság, mind London, s rajzai, pl. SARAH MALCOLM, SIMON lovag, anyósa, LAVINIA FENTON, ANNE HOGARTH, a művész alkalmazottjai kollektív arcképe stb.). Ő nagy hatással van GREUZE, de főleg HONORÉ DAUMIER (1808-79) munkásságára. A Charivari – *fr. tkp 'macskazene'*, a kor legjelentősebb élclapja – rajzolója, LAJOS FÜLÖPRŐL készült híres karikatúrája – egy képsorozat, amelynek az elején a király arca, a végén egy körte látható – miatt börtönben is ül, utána a „*nemzet művésze*” lesz (Rue Transnonain no. 16, Sajtószabadságért stb.). Fest is, igaz azt titkolja (DON QUIJOTE-sorozat, Újszövetség-sorozat, Mosonó, III. osztályon, Drámai jelenet, mind Párizs stb.). PAUL GAVARNIN (1804-66) látszik erősen a hatása.

A realizmus, mint stílus GUSTAVE COURBET (1819-77) munkáiban jut igazán kifejezésre. A Kötörők (elpusztult, Drezda) mérföldkő a műfaj történetében, először történik meg, hogy egy kép tárgya a munka és a munkás. Az más kérdés, hogy COURBET tevékeny szocialista. Képein is látszik ez, igaz, nem mindig (Ornans-i temetés, Ebéd után, A találkozás, A Szajna partján, A hullám, Viharos tenger, mind Párizs). Kitiltják a Szalonból, eltiltják a Világkiállítástól. A Kommün alatt elnöke a Művészeti Bizottságnak, leromboltatja a Vendôme oszlopot. Svájcba emigrál, ott is hal meg. Nagy hatással van a müncheni akadémián tanuló fiatalokra.

A német festészetben mindenek előtt WILHELM LEIBL (1844-1900, Kokott, Asztaltársaság, Falusi politikusok, Asszonyok a templomban, Lány a tűzhelynél stb.), WILHELM TRÜBNER (1851-1917), LOVIS CORINTH (1858-1925), HANS THOMA (1839-1924) valamint gróf LEOPOLD KALCKREUTH (1855-1928, pl. Szegényemberek stb.) számít realistának. Itáliában a nápolyi FILIPPO PALIZZI (1818-99) s tanítványa, DOMENICO MORELLI (1826-1901, Képrombolók, Lady GODIVA, Aquileiai menekülők, SZENT ANTAL megkísértése stb.), a velencei GIACOMO FAVRETTO (1849-87, pl. ZSUZSANNA és a vénék stb.) aratnak sikert tematikájukban vallásos és historikus, megformálásukban realista képeikkel.

Külön sikert aratnak a realisták Oroszországban, ahol a szentpétervári Akadémián fiatal – és idősebb – orosz festők elindulnak valóságot festeni. Oroszország valahol a városi vadkapitalizmus és a középkor között van, a nemzeti és társadalmi önébresztés állapotában. Ebből a festők is részt kívánnak vállalni. Hallgatólágos vezetőjük IVAN NYIKOLÁJEVICS KRAMSZKOJ (1837-87), legkedveltebb műfajaik pedig a tájkép, a történelmi kép és a kortárs életkép.

KRAMSZKOJ maga, mint a kor kiváló, nagyhatású művésze, elvi szakembere és tanára jár elől a jó példával (lásd Májusi éj, Vigasztalan fájdalom stb.). ALEKSZEJ GAVRILOVICS VENECIANOV a paraszti élet megörökítője (1780-1847, pl. Reggeli teendők, Aratás, ZAHARKA

stb.). Elődje, MIHAIL SIBANOV (?-1789, pl. Falusi eljegyzés stb.) osztozik érdeklődésében. ALEKSZANDR ALEKSZANDROVICS IVANOV (1806-58, vallásos képeket fest (pl. KRISZTUS megjelenik a nép előtt, KRISZTUS a Getsemáné-kertben stb.), míg IVAN IVANOVICS SISKIN az orosz táj mestere (1832-98, Favágók, Leégett erdő stb.), hogy végül az Akadémia professzora legyen. VASZILIJ GRIGORJEVICS PEROV (1833-82, pl. Rendőrbiztos érkezése, Paraszttemetés, Húsvéti körmenet falun stb.) már közvetlenül agitál – egyik alapítója a **peredviznyik**-mozgalomnak – or. ‘vándorkiállító’ –, amelyben V. I. JAKOBI (1836-1902, pl. Száműzöttek pihenője stb.), ILJA JEFIMOVICS REPIN (1844-1930, Volgai hajóvontatók, A forradalmár elfogatása, Rettenetes IVÁN fia holttestével, A sztrelecek kivégzése, LISZT, TOLSZTOJ arcképe stb.), és VASZILIJ IVANOVICS SZURIKOV (1848-1916, Sztrelecek kivégzése, MOROZOVA bojárasszony..., SZTYEPAN RAZIN, MENSIKOV a száműzetésben, SZUVOROV átkel az Alpokon, JERMAK stb.) támogatják. Utolsó nagy képviselői: VASZILIJ VASZILJEVICS VERESCSAGIN (1824-1904), a cár hadifestője, aki az orosz-japán háborúban az orosz flotta vezérhajójával süllyedt el, ABRAM JEFIMOVICS ARHIPOV (1862-1930, pl. Mosónők) és ISZAAK ILJICS LEVITAN (1861-1900), az utolérhetetlen tájképfestő.

A XX. századi szocreál alkotóit az a kolozsvári, a BRASSAI-gimnázium könyvtárában látható, széki varrottast varró nőcsoportot ábrázoló olajkép jellemzi leginkább, amely a legnagyobb falusi lelki terror idején készült, és amelynek „*hősei*” hamiskásan mosolyognak a szemrontó varrás közepette. Hogy BAJOR ANDORRAL szóljunk: „*Rózsaszín dőreje. Jégeső szakad,/ Vakít a villám rózsaszínű fénye,/ rózsaszín költő ül a fa alatt,/ Rózsaszín villám csapjon ő beléje.*”

NÉHÁNY HÍRES REALISTA FESTŐ ÉS FIGYELEMRE MÉLTÓ KÉPE

Franciaország

Barbizoni iskola: Théodore Rousseau, Jules Dupré, Charles Daubigny, Narcisse Diaz de la Peña, Constant Troyon

Mások

Olasz táj, Coubroni emlék, de Múza, mindhárom Budapest, Camille Corot

A magvető, ma Boston, Kalászszedők, Krumpliültetők, Angelus, mind Párizs, Jean François Millet

Tulajdonképpen franciárealizmus

Kötörők (elpusztult, Drezda), Ornans-i temetés, Ebéd után, A találkozás, A Szajna partján, A hullám, Viharos tenger, mind Párizs, Gustave Courbet

Németország

Kokott, Asztaltársaság, Falusi politikusok, Asszonyok a templomban, Lány a tűzhelynél, Wilhelm Leibl

Szegényemberek, gróf Leopold Kalckreuth

Itália

Képrombolók, Lady Godiva, Aquileiai menekülők, Szent Antal megkísértése, Domenico Morelli

Zsuzsanna és a vének, Giacomo Favretto

Oroszország

Májusi éj, Vigasztalan fájdalom, Ivan Nyikolájevics Kramszkoj

Reggeli teendők, Aratás, Zaharka, Alekszej Gavrilovics Venecianov

Falusi eljegyzés, Mihail Sibanov

Krisztus megjelenik a nép előtt, Krisztus a Getsemáné-kertben, Alekszandr Alekszandrovics Ivanov

Favágók, Leégett erdő, Ivan Ivanovics Siskin

Peredviznyik-mozgalom

Rendőrbiztos érkezése, Paraszttemetés, Húsvéti körmenet falun, Vaszilij Grigorjevics Perov

Száműzöttek pihenője, V. I. Jakobi

Volgai hajóvontatók, A forradalmár elfogatása, Rettenetes Iván fia holttestével, A sztrelecek kivégzése, Liszt, Tolsztoj arcképe, Ilja Jefimovics Repin

Sztrelecek kivégzése, Morozova bojárasszony..., Sztjepan Razin, Mensikov a száműzetésben, Szuworov átkel az Alpokon, Jermak, Vaszilij Ivanovics Szurikov

Késői realisták

Mosónők, Abram Jefimovics Arhipov

Magyar realizmus

A szolnoki művésztelep:

Szegény Emberek sorozat, Szent Ferenc, Mózes halála, Fényes Adolf

Hazatérés, Kukoricatörés, Parasztudvar, Kapáló asszony, Mezőn, Koszta József

Iskolához nem kötődik

Kucsmás parasztfej, Bivalyok Nagy István

Hódmezővásárhelyi iskola

Tájképek az Alföldről, Juss, Bús magyar sors, de Csokorkötés, Pirosruhás nő, Tornyai János

Menekülők, Attila lakomája, Napkeleti hercegnő, Felesége csipkekendős arcképe, Nagybábonyi utca, Rudnay Gyula

Irodalom:

A realista irodalom a dolgokat a maguk valóságában mutatja be. Ugyanakkor, mivel az irodalom üzletté, a műalkotás áruvá válik, megjelenik az irodalmi alvilág, a késői, másodlagos romantika, a kalandregény. Kedvelt műfajok a kis- és nagyepika prózai változatai: a regény, a novella, a karcolat, sőt a tárca, a jellemábrázolás az írók központi törekvése. A realizmus a drámában, sőt a lírában is szembetűnő.

Megalapozói PROSPER MÉRIMÉE (1803-70, főhivatalnok, titokban kisregényeket ír, pl. Carmen, operaszövegkönyvként is), HENRI BEYLE – STENDHAL (1783-1842, katonatiszt, Vörös és fekete, A párizsi kolostor, Henri Brûlard, Armance, A szerelemről stb.) és HONORÉ DE BALZAC (1799-1850, mintegy 70 kötet, pl. A NUCINGEN-ház, PONS bácsi, BETTE néni, GORIOT apó, GOBSECK, Az Abszolút keresése stb.). Továbbfejlesztői, ALEXANDRE DUMAS a fiú (1824-95, pl. A kaméliás hölgy, operaszövegkönyvként is, A nők barátja stb.), GUSTAVE FLAUBERT (1821-80, BOVARYNÉ, SALAMBBÔ, Az érzelmek iskolája, a Három mese, Egyszerű szív, HÉRODIAS és a befejezetlen BOUVARD et PÉCUCHET). A zolai naturalizmushoz a GONCOURT-testvérek, EDMOND és JULES regényei az átmenet. A francia színpadot két vígjátékíró, EUGÈNE SCRIBE és VICTORIEN SARDOU uralja. Az értekező próza történészek, JULES MICHELET (1789-1874), egyházfilozófusok, pl. ERNST RENAN (1823-92), irodalomtörténészek, pl. HYPPOLITE-ADOLPHE TAINÉ (1828-93) kezében van. A francia LÍRA CHARLES LECONTE DE LISLE (1818-94) művészetétől a CHARLES BAUDELAIRÉIG (1821-67, AUPICK tábornok elkényeztetett mostohafia, A romlás virágai) terjed.

Az **angol realista próza** értekező szövegekkel kezdődik, BENTHAM, JAMES MILL közzgazdák, CHARLES DARWIN és THOMAS HENRY HUXLEY természettudósok, THOMAS BABINGTON MACAULAY, THOMAS CARLYL történészek fejtik ki a koreszméket. A regényt CHARLES DICKENS (1812-70, pl. DAVID COPPERFIELD, TWIST OLIVÉR, NICHOLAS NICKLEBY, Karácsonyi ének, MARTIN CHUZZLEWIT, Nagy várakozások stb.) valamint WILLIAM MAKEPEACE THACKERAY (1811-63, pl. Hiúság vására, A GALSWORTHY-család stb.) és a BRONTË-lányok, CHARLOTTE, EMILY, fémjelzik. A költészetet ALFRED TENNYSON (1809-92, lord lesz és királyi költő), ROBERT BROWNING (1812-89, birtokos), s felesége, ELISABETH BARRETH (1806-61) jegyzik. JOHN RUSKINNAL (1819-1900), DANTE GABRIEL ROSETTIVEL ÉS WILLIAM MORRISSAL a l'art pout l'art angol megfelelője alakul ki. A halandzsaköltészet divatja RICHARD BARHAMMAL (1788-1845) indul, EDWARD LEARRAL (1812-88) éri el csúcsformáját, de CHARLES DODGSON matematikus (CAROLL LEWIS, 1832-98, Alice-regények) is egyike a műfaj nagyjainak.

Az **Északamerikai Egyesült Államok** egyike a fiatal polgári államoknak. Épp ezért irodalma a romantikával kezdődik, JAMES FENIMORE COOPERREL (1823-41, tengerész-történetek, indián-történetek, A kém stb.), az esszéíró RALPH EWALD EMERSONNAL (1803-82)

és a regényíró NATHANIEL HAWTHORNEVAL (1804-64) folytatódik, neves – és divatos – költő HENRY WODSWORTH LONGFELLOW (1807-82) is. Az amerikai irodalom első nagyja azonban EDGAR ALLAN POE (1809-49, versek, novellák, a detektívtörténet fölfedezője). Jelentős amerikai költő WALT WHITMAN (1819-92, a szabad vers megteremtője), gyenge író, de igazi sikerkönyv írója HARRIET BEECHER-STOWE (1811-96), nagy siker BRET HARTE (1836-1902) meg SAMUEL LANGHORNE CLEMENS – MARK TWAIN (1835-1910, TOM SAWYER, HUCKLEBERRY FINN kalandjai, Hajósélet a Mississippin, Koldus és királyfi, Egy jenki ARTHUR király udvarában, mind regény, novellák, karcolatok, humoreszkek stb.).

A **német** realizmus Goethe elleni támadásokkal kezdődik (WOLFGANG MENZEL, LUDWIG BÖRNE). HEINRICH HEINE (1797-1856,), CHRISTIAN DIETRICH GRABBE, FREDRICH HEBBEL jelzik az első vonulatot. Bár a bánsági NIKOLAUS NIMBSCH – LENAU (1802-50) – tulajdonképpen még romantikus, EDUARD MÖRIKÉVEL (1804-75) együtt mégis ők alkotják a német realista líra középnemzedékét. A prózában ugyanilyenek ALBERT BITZIUS svájci-német lelkész, álnevén JEREMIAS GOTTHELF, OTTO LUDWIG, THEODOR STORM (1817-1888) és GOTTFRIED KELLER (1819-90). Az értekező prózában LEOPOLD VAN RANKE történész (1795-1886), JAKOB BURCKHARDT svájci-német művészettörténész, FERDINAND GREGOROVIVUS, az antik Róma szerelmese, svájci-német, aki egy személyben reneszánsz- és Itália-rajongó. A tömegek legkedveltebb írói azonban JOSEPH VICTOR VON SCHEFFEL (1826-86) és WILHELM BUSCH (1832-1908).

A spanyol realisták közül kiemelkedik JOSÉ ECHEGARAY (1832-1916), aki nemcsak a korabeli spanyol színpad koronázatlan királya, de jó matematikus, közgazda és miniszter is, az olasz irodalmat a később Nobel-díjas Giosuè Carducci (1835-1907, költő uralja. Izgalmas azonban ebben a korban az ami az orosz irodalomban történik: Alekszandr Szergejevics Gribojedov (1795-1829, katonatiszt, diplomata, drámaíró), herceg ALEKSZANDR SZERGEJEVICS PUSKIN (1799-1837, udvaronc, költő, prózaíró), gróf MIHAIL JURJEVICS LERMONTOV (1814-41, katonatiszt, költő, prózaíró) még első sorban romantikusak, a dekabristák (BELINSZKIJ, HERZEN, DOBROLJUBOV stb.) de főleg NYIKOLÁJ VASZILJEVICS GOGOL (1809-52, író, drámaíró), IVAN SZERGEJEVICS TURGENYEV (1818-83, földbirtokos, prózaíró), s IVAN ALEKSZANDROVICS GONCSAROV (1812-91, prózaíró) már realisták a szó orosz értelmében.. A színműirodalmat A. NY. OSZTROVSZKIJ, a lírát NYEKRASZOV, NYIKITYIN és TYUTCSEV képviseli. A második nemzedék prózáját pedig már FJODOR MIHAJLOVICS DOSZTOJEVSKIJ (1821-81, író), illetve LEV NYIKOLÁJEVICS TOLSZTOJ gróf (1828-1910, földbirtokos, író).

A skandináv realizmus HENRIK IBSEN (1828-1906) drámái és BJÖRNSTERN BJÖRNSON (1832-1910) méltánytalan prózája révén lett világhírű..

A naturalizmus nagy szerzői többek közt a francia ÉMILE ZOLA (1840-1902), GUY DE MAUPASSANT (1850-1893) a magyar BRÓDY SÁNDOR (1863-1924) és MÓRICZ ZSIGMOND (1879-1942).

A magyar irodalomban báró EÖTVÖS JÓZSEF (1813-71) és báró KEMÉNY ZSIGMOND (1814-75), TOLNAI LAJOS (1837-1902), PETELEI ISTVÁN (1852-1910), GOZSDU ELEK (1849-1919), BRÓDY SÁNDOR (1863-1924), THURY ZOLTÁN (1870-1906), AMBRUS ZOLTÁN (1861-1932), PAPP DÁNIEL (1865-1900), CSÁTH /BRENNER/ GÉZA (1888-1919), majd MÓRICZ ZSIGMOND (1879-1942) képviselik a realizmust.

NÉHÁNY HÍRES REALISTA ÍRÓ

Franciaország

Prosper Mérimée, Henri Beyle – Stendhal, Honoré de Balzac, Alexandre Dumas a fiú, Gustave Flaubert, a Goncourt-testvérek, Edmond és Jules, Eugène Scribe, Victorien Sardou
Jules Michelet, Ernst Renan, Hyppolite-Adolphe Taine
Charles Leconte de Lisle, Charles Baudelaire

Anglia

James Mill, Charles Darwin, Thomas Henry Huxley, Thomas Babington Macaulay, Thomas Carlyl

Charles Dickens, William Makepeace Thackeray, Charlotte és Emily Brontë

Alfred Tennyson, Robert Browning, Elisabeth Barreth

John Ruskin, Dante Gabriel Rosetti, William Morris

Richard Barham, Edward Lear, Charles Dodgson – Carroll Lewis

Északamerikai Egyesült Államok

Edgar Allan Poe, Harriet Beecher-Stowe, Bret Harte, Samuel Langhorne Clemens – Mark Twain

Walt Whitman

Németország

Wolfgang Menzel, Ludwig Börne

Heinrich Heine

Christian Dietrich Grabbe, Friedrich Hebbel

Nikolaus Nimsch – Lenau, Eduard Mörike

Albert Bitzium – Jeremias Gotthelf, Otto Ludwig, Theodor Storm, Gottfried Keller

Leopold van Ranke, Jakob Burckhardt, Ferdinand Gregorovius, Conrad Ferdinand Meyer

Joseph Victor von Scheffel, Wilhelm Busch

Spanyol realisták

José Echegaray

Olasz realisták

Giosuè Carducci

Orosz realisták**Dekabristák**

Belinszkij, Herzen, Dobroljubov

Mások

Nyikoláj Vasziljevics Gogol, Ivan Szergejevics Turgenyev, Ivan Alekszandrovics Goncsarov

A. Ny. Osztrovszkij

Nyekraszov, Nyikityin, Tyutcsev

Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij

Lev Nyikolájevics Tolsztoj gróf

Skandináv realizmus

Henrik Ibsen

A naturalizmus

Émile Zola

Magyar irodalom

báró Eötvös József, báró Kemény Zsigmond, Tolnai Lajos, Petelei István, Gozdsu Elek, Bródy Sándor, Thúry Zoltán, Ambrus Zoltán, Papp Dániel, Csáth /Brenner/ Géza,

Szabó Dezső, Móricz Zsigmond, báró Bánffy Miklós, P. Gulácsy Irén, Berde Mária

AZ IMPRESSZIONIZMUS MŰVÉSZETE

1874-1900 u.

Háttér:

Történelmileg a XIX. század közepe és vége a nagy hatalmi tömbök létrejöttének az időszaka. A gyarmatosításról lekéselt Németország, Japán és Amerikai Egyesült Államok igyekszik pótolni a lemaradást. Franciaország és Anglia ideig-óráig titkolni szeretné technológiai hátrányát, Ausztria Törökország és Oroszország kétségbeesetten próbálja menteni nagyhatalom-voltát. Az új érdekek mentén kirajzolódik két tábor: az egyik Németország, Ausztria, Törökország és a hozzácsatlakozott, Balkán-háború vesztes Bulgária, a másik

Franciaország, Anglia, az USA, a vesztesből nyerővé változni akaró Oroszország, a csak nyerni akaró Balkán-államok stb. A két tábor még nem csap össze.

Vallás:

Európában, egyáltalán három világrészen a kereszténység a bevett vallás. Az egyház védekezésbe szorul a támadó neoprotestáns, valamint istentagadó – liberális-szociáldemokrata megalapozású felfogásokkal szemben.

Eszmei-emberi háttér:

A gőzt felváltja az elektromosság, fejlődik a hagyományos fizika minden ága (mechanika, hőtan, elektrotechnika, fénytan stb.), kialakulnak, és fejlődni kezdenek a szaktudományok (kémia, biológia, orvostudomány, humán tudományok stb.)

Festészet:

Már a barbizoniak felvetették egy újfajta viszonyulás lehetőségét, a táj, a természet közvetlen megfigyelését és lefestését. Nem a műterem mesterséges fényénél alkottak, hanem a szabad ég alatt, természetes megvilágításban, sok helyi fénnel, reflexióval, színnel, kevés formával. **Plein air** – a szabad levegőn! – szölt az új nézeteket valló festők varázsigéje és ebből ki is nőtt valami új. Jó, hogy ebben közrejátszott az optika fejlődése világszerte, hogy az érzékelés éppen a látás területén hozta a legtöbb újat ebben az időben stb.

Tulajdonképpen jellegzetesen francia az egész mozgalom. Az akadémista festészettel (CABANEL, BOUGUEREAU, RIBOT, CONSTANT, MEISSONIER, FANTIN-LATOURET stb.) szemben PIERRE PUVIS DE CHAVANNES (1824-98, pl. A szegény halász, Párizs stb.), ADOLPHE MONTICELLI (1824-86, pl. Ünnepe a Saint Cloud-i parkban uo. stb.) csak elszigetelt lázadók voltak. Egy elszánt újító, EDOUARD MANET (1832-83, Abszintívó, BAUDELAIRE kedvese, Budapest, Le fife, Longchamps-i lóverseny, Párizs, Reggeli a zöldben, Olympia, BERTHE MORISOT karmantyúval, Tengerparton, MONET kertje, MONET műterme, Csónakban, A sörkert pincézője, LATHUILE apó korcsmájában, A Folies-Bergère bárja stb.) kellett ahhoz, hogy az 1874 évi kiállításon zászlót bontson az új mozgalom, amelynek bevallott célja a pillanatnyi természeti látvány megragadása.

Egy másik újító, CLAUDE MONET kiállított képére, az *Impression d'un lever du soleil* (**Egy napkelte benyomása**), egy rosszindulatú újságíró gúnyos cikke, egy csúfnévre, az impresszionizmusra volt szükség ahhoz, kellett ahhoz, hogy az új stílus salonképes, elfogadott legyen. Előzménye az angol TURNER festésmódja, de hatott MONETRE JEAN BAPTISTE CAMILLE COROT (1796-1875), a tenger-festő EUGÈNE BOUDIN (1824-98) és a holland JOHANN BARTHOLD JONGKIND (1819-91) Többi képei is (pl. La Grenouillère, A nyár, A roueni székesegyház, Reggeli a szabadban, Híd Argenteuilben, A SAINT LAZAIRE pályaudvar, Szénaboglyák, Vízililiomok stb.) mind ebben a felfogásban készültek.

Jellemzői:

- Az optikai problémák értelmezése
- A vizuális élmény rögzítése
- Kiegészítő színek alkalmazása, még az árnyék is színes
- Optikai színkeverés, vibráló, oldott ecsetkezelés
- Szubjektív látásmód
- Nincs körvonal és vonalperspektíva
- Kiemelkedő fény-árnyék hatások a szobrászatban is
- Érdekes felületkezelés festészetben-szobrászatban egyaránt

Képviselői: ALFRED SISLEY (1839-99, pl. Az elárasztott kikötő stb.), JEAN FRANCISQUE RAFFAËLI (1845-1924) az új felfogás megbízható hívei. CAMILLE PISSARO (1830-1903, pl. Vörös háztetők, Nő a kertben stb.) úgyszintén. PIERRE AUGUSTE RENOIR (1841-1919, Vadászó DIANA, A „nagy” fürdőzők, ANNA, Haját igazító nő, Kiszállás a fürdőből, Szendergés, Fekvő akt, Nimfák stb.) a meztelen női test köti le, ugyanakkor számos interieurt fest (pl. Páholiban, Ebéd után, Első bemutatkozás stb.). Első sorban technikája miatt impresszionista. Néha MONETTEL versenyez (pl. La Grenouillère, Boulevard Pont Neuf, Evezősök reggelije, Canale Grande, Esernyők stb.). A századforduló után el is szakad az impresszionistáktól. EDGAR DEGAS (1834-1917, Lóverseny- és balettképek, Vasaló nők stb.) igazából csak annyira impresszionista amennyire ezt képei technikája megkívánja.

Egyáltalán, az impresszionizmus igazából francia belügy marad, inkább BASTIEN-LEPAGE realizmusa, a szabadiskolák befolyása és az Akadémia befolyása növekszik. Ebből nő viszont ki a neoimpresszionizmus, GEORGES SEURAT (1860-91, pl. Tengeri sziklafok, Akt, A Grande-Jatte szigeten, A cirkusz stb.), valamint PAUL SIGNAC (1863-1935, pl. Az antibesi világítótorony stb.) festészete.

Jellemzői:

- Az optikai problémák tudatos kutatása
- A látás pszichológiájának vizsgálata
- A fény és árnyék elemzése
- Alapszínek használata apró foltokban (pontfestés-pointillizmus)
- Ismét megjelenik a körvonal és a vonalas távlat

Magyar megfelelője az ún. **nagybányai iskola**. Alapította 1896-ban HOLLÓSSY SIMON (1857-1918, Tengerihántás, Áldomás, Az ország bajai, Illusztrációk KISS JÓZSEF verseihez, Boglyák, Fák a Tisza-parton, Técsői részlet, mind Budapest). Még az ő müncheni magániskolája volt a kiindulópont, BASTIEN-LEPAGE elvei képviselték ezt a felfogást, a plein-air festészettől indultak el. Viszont: számukra a festészet mindenekelőtt etikai kérdés volt, elsősorban művészeti hitelesség ügye. Képviselői: korai szakaszában RÉTI ISTVÁN (1862-1917, Bohémek karácsonya idegenben, Hajnali hangulat, Honvédtemetés, Erdőszéle, Kenyér-szelés stb.), THORMA JÁNOS (1870-1937, Szenvedők, Aradi vértanúk, Békesség veletek, Kocsisok között stb.), IVÁNYI-GRÜNWARD BÉLA (1867-1940, Isten kardja, Bércek között stb.), FERENCZY KÁROLY (1862-1917, Válás, Tékozló fiú, Madárdal, ORFEUSZ, Hegyi beszéd, Három királyok, Márciusi est, Nyár, Október, Fekvő akt, Alvó nő, Henyélés, Artisták stb.), CSÓK ISTVÁN (1865-1961, Ezt cselekedjétek..., Mezőn, Árvák, mind Budapest, Thámár, Róma, Tél a tavaszban, Vihar után, Kettős villám, Wlassits Gyula arcképe, Keresztapa reggelije, Alvó sokác nő), GLATZ OSZKÁR (1872-1958), VASZARY JÁNOS (1867-1937), LYKA KÁROLY (1869-?, művészettörténész) stb.

Második szakaszában a nagybányai telep divat lett. Bár KELETY GUSZTÁV hivatalosan megtiltotta látogatását, nem volt magyar művész, aki ezt a tilalmat nem hágta át. 1906-ban aztán FERENCZY, 1913-ban RÉTI, majd 1914-ben GLATZ lett tanár az Akadémián. LYKA 1920-ban odaveszi CSÓKOT, RUDNAYT, VASZARYT, ezzel pedig gyakorlatilag vége a magyar akadémizmusnak.

NÉHÁNY HÍRES IMPRESSZIONISTA FESTŐ ÉS MUNKÁJA

Abszintívó, BAUDELAIRE kedvese, Budapest, Le fifre, Longchamps-i lóverseny, Párizs, Reggeli a zöldben, OLYMPIA, BERTHE MORISOT karmantyúval, Tengerparton, MONET kertje, MONET műterme, Csónakban, A sörkert pincérnője, LATHUILE apó korcsmájában, A Folies-Bergère bárja, EDOUARD MANET

Egy napkelte benyomása, La Grenouillère, A nyár, A roueni székesegyház, Reggeli a szabadban, Híd Argenteuilben, A SAINT LAZAIRE pályaudvar, Szénaboglyák, Vízililiomok, CLAUDE MONET

Az elárasztott kikötő, ALFRED SISLEY
Vörös háztetők, Nő a kertben, CAMILLE PISSARO
Vadászó DIANA, A „nagy” fürdőzők, ANNA, Haját igazító nő, Kiszállás a fürdőből, Szendergés,
Fekvő akt, Nimfák, Páholylan, Ebéd után, Első bemutatkozás, La Grenouillère, Boulevard, Pont
Neuf, Evezősök reggelije, Canale Grande, Esernyők, PIERRE AUGUSTE RENOIR
Lóverseny- és balettképek, Vasaló nők, EDGAR DEGAS

NEOIMPRESSIONISTA ALKOTÓK ÉS HÍRES MUNKÁIK

Tengeri sziklafok, Akt, A Grande-Jatte szigeten, A cirkusz, GEORGES SEURAT

Az antibesi világítótorony, PAUL SIGNAC

A NAGYBÁNYAI ISKOLA FONTOSABB FESTŐI ÉS ISMERTEBB KÉPEIK

Tengerihántás, Áldomás, Az ország bajai, Illusztrációk KISS JÓZSEF verseihez, Boglyák, Fák a
Tisza-parton, Técsői részlet, mind Budapest, stb. HOLLÓSSY SIMON

Bohémek karácsonya idegenben, Hajnali hangulat, Honvédtemetés, Erdőszéle, Kenyérszelés,
RÉTI ISTVÁN

Szenvedők, Aradi vértanúk, Békesség veletek, Kocsisok között, THORMA JÁNOS

Isten kardja, Bércek között, IVÁNYI-GRÜNWALD BÉLA

Válás, Tékozló fiú, Madárdal, ORFEUSZ, Hegyi beszéd, Három királyok, Márciusi est, Nyár,
Október, Fekvő akt, Alvó nő, Henryélés, Artisták, FERENCZY KÁROLY

Ezt cselekedjétek..., Mezőn, Árvák, THÁMÁR, Tél a tavaszban, Vihar után, Kettős villám, Gróf
WLASSITS GYULA arcképe, Keresztapa reggelije, Alvó sokác nő, CSÓK ISTVÁN

Szobrászat:

Inkább kiegészítésként van jelen a történelmi romantika alkotói életművében. Ugyan-
akkor AUGUSTE RODIN (1840-1917, VICTOR HUGO, JULES DALOU, PUVIS DE CHAVANNES,
JEAN PAUL LAURENS portrészobrai, Calaisi polgárok, BALZAC-émlék, VICTOR HUGO-émlék,
Érckor, Örök bálvány, Isten keze, Gondolat, A Pokol kapuja, Gondolkodó stb.) impresszio-
nista szobrász. Sok azonnali követője volt, de munkáinak nem volt hosszú távú hatása.
Legjobban PAVEL TRUBECKOJ tartott ki mellette.

Irodalom:

Az impresszionizmus kitermeli a maga irodalmi alkotóit is. Az irodalomban elsősorban
a költők élnek a zenei hatások, hangfestő szavak, a szózene, a színesztézia lehetőségeivel, a
meglepő szókapcsolatokkal, az egyéni érzéseket, lelkiállapotokat, hangulatokat visszaadó
hatásokkal. OSCAR WILDE (1856-1900), PAUL VERLAINE (1844-96), FRANCIS JAMMES (1868-
1938), DETLEV VON LILIENCROHN (1844-1900), HUGO VON HOFFMANSTHAL (1879-1929),
RAINER MARIA RILKE (1875-1926), GEORG TRAKL (1887-1914), JAMES JOYCE (1882-1941),
GHEORGHE BACOVIA (1881-1957), ANTON GUSTAV MATOS (1873-1914), DRAGUTIN
DOMJANIČ (1875-1933), ALEKSZANDR BLOK (1880-1921), RUBÉN DARÍO (1867-1916), de a
magyar KOSZTOLÁNYI DEZSŐ (1885-1936), TÓTH ÁRPÁD (1886-1928), JUHÁSZ GYULA (1883-
1937), sőt KEMÉNY SIMON (1883-1945) is csupán néhány név az impresszionista költők
hosszú sorából. Az epikában az időbontás szokásos, az emlékezés, az asszociáció. MARCEL
PROUST (1871-1922), JAMES JOYCE (1882-1941), a magyar KRÚDY GYULA (1878-1933) nevét
illik ismerni az impresszionista alkotók közül.

Zene:

Olyan stílus, amelyben a külső világra reagáló hangulati elemek dominálnak. Átme-
netileg hatása alá került CLAUDE ACHILLE DEBUSSY (1862-1918), MAURICE RAVEL (1875-
1937), CYRILL MEIR SCOTT (1839-?), FREDERICK DELIUS (1863-1934), ARNOLD BAX (1833-
1953), ALEKSZANDR NYIKOLAJEVICS SZKRRJABIN (1872-1915).

Jellemzői:

- Programatikus légkör
- Hangulati benyomások gondolati összefüggések helyett
- A hangszínek szerepének megnövekedése
- Részletekben való feloldódás

A POSZTIMPRESSZIONIZMUS MŰVÉSZETE

A XIX. sz. vége

Háttér:

Az utolsó „*boldog*” békeévek, a két nagy tábor összefeszülésének végső erőpróbái olyan, úgymond helyi konfliktusokban, mint a bosznia-hercegovinai, az orosz-japán, az angol-búr, a két Balkán-háború stb.

Vallás:

Gyakorlatilag az európai eredetű kereszténység még uralja a mezőnyt, visszaél azzal a politikai hatalommal, amelyet a gyarmatosítás előnyei biztosítanak – egyelőre – a gyarmattartóknak.

Eszmei-emberi háttér:

Lezárul a vadkapitalizmus, megjelenik a világtőke, a nemzetközi fejlődés, befejeződik az igazi nemzetállamok kora. Kialakul a munkavállalókat védő szociális háló. Létrejönnek a szaktudományok. Gyakorlatilag mindenre kiterjed az áru-pénz viszony, belépünk az imperializmus korába. A freudizmus behatol a tudat mélyrétegeibe. Létrejön a lélektan, megszületik a korszerű elmegyógyászat, egyáltalán a modern orvostudomány és gyógyszerészet. Eljutnak a Föld utolsó, bejáratlan, még fehér foltjaira.

Festészet:

Az impresszionizmus gyakorlatilag átveszi az akadémizmus helyét, s meghaladva megszűnteti önmagát. Előbb a neoimpresszionizmus, aztán az impresszionista elvek megtagadása és, elvetése dívik.

Az impresszionizmust már a neoimpresszionisták – SEURAT, SIGNAC stb. – megtagadták 1884-ben. Most azonban a *Független Művészek Társasága*, a **Salon des Indépendents** támad. Gyakorlatilag nincs közös, hivatalos ideológiájuk, elismert vezetőjük. Csak azt tudják, hogy a hagyományos impresszionizmus nem kell nekik.

PAUL CÉZANNE (1839-1906, ACHILLE TÉMÉRAIRE arcképe, csendéletek, Kékvázás csendélet, Provence-i táj, Chantilly-i fasor mind Párizs, Mardi Gras, Szentpétervár, Kártyázók, arcképek és önarcképek, Vörösmellényes fiú, Fürdő nők, csendéletek, tájképek stb.) impresszionistaként indul, bár igazából a festészet alapformáit keresi.

HENRY DE TOULOUSE-LAUTREC márki (1864-1901, Asztalnál, La Goulue, JANE AVRIL-, Moulin Rouge-, bordélyház- és cirkusz-sorozatok stb.) viszont a nagyvárost és ebben az embert látja és láttatja.

PAUL GAUGUIN (1848-1903, JÁKOB küzdelme az angyallal, Barbár költemények, Barbár mesék, Félelmet keltő szavak, Mikor megy férjhez? Kik vagyunk? Honnan jövünk? Hová megyünk? stb.) előbb jó műkedvelő. 1880 táján, Párizs, Bretagne, Mauritius szigete majd Tahiti után talál igazán önmagára.

Végül VINCENT VAN GOGH (1853-90, Cipők, Krumplievők, TANGUY apó arcképe, Táj szélmalommal, Artistanő a kávéházban, Szántófield fenyővel, Fenyő az éjszakában, Gabonaföld varjakkal stb.) fiatalon csapások és csalódások alatt összetörik, szabályosan az örültek házából robban bele a művészeti életbe.

Ők négyen megújítják Franciaország, Párizs – és miért ne az egész századelő – művészeti világát.

Előbb GAUGUIN köré szervez PAUL SÉRUSIER (1863-1932), jó festő, kitűnő szervező, okos esztéta, megfelelő kört, létrejön a magát **Nabisnak** (héb. 'bölc's') nevező csoport. Tagjai: SÉRUSIER, PIERRE BONNARD, ÉDOUARD VOUILLARD, MAURICE DENIS, RIPPL-RÓNAI JÓZSEF, FELIX VALLOTON és a szobrász ARISTIDE MAILLOL, őket népszerűsítik a Revue Blanche és az Art Critique – szaklapok – is. 1903 őszén aztán a Petit Palais tárlatán nyíltan kiáll az új nemzedék, mint antiimpresszionista – túlzó, de nem egyszerűsítő, nem formaromboló, csak azt tördelő, a részek természetes kapcsolódását még megtartó, harsány helyi színeket használó – festők, **Vadak, Fauves**, ahogy a sajtó elnevezi őket. Az HENRI MATISSE (1869-1954, Fény – nyugalom – gyönyör, Zöldsugaras asszony, A tálaló, Életöröm, A tánc, Algériai képek, Gyöngyház aktok, csendéletek, szobabelsők, Tahiti, Tánc, Rózsaszínű akt, A zene, Ázsia stb.) vezette társaság három, jól elhatárolódó csoportot alkot: van MATISSE, ALBERT MARQUET, HENRI CHARLES MANGUIN, CHARLES CAMOIN és JEAN PUY, akik színeikkel, formáikkal, szeszélyeikkel ütnek el az impresszionistáktól, Van ANDRÉ DERAINE (1880-1954, Colliure, Aranyhalak, A tánc, tájképek, csendéletek, interieurok stb.) és MAURICE DE VLAMINCK (1876-1958, Tájkép vörös fákkal, Vontatóhajó Chatouban stb.), vagyis a chatoui csoport – ott volt a közös műtermük –, végül a Le Havre-i csoport – odavalók voltak –, GEORGES BRAQUE (1882-, Kikötő, Nagy akt, Ház L'Estaque-ben), OTHON FRIESZ és RAOUL DUFY (1887-1953, Fürdő nők, Sárga hegedű stb.)

A Vadak mellékága GEORGES ROUAULT (1871-1958, A halott KRISZTUST sirató asszonyok, Fiatal munkás, Veronika kendője, Bibliai táj, Karácsony stb.), MARC CHAGALL (1887-?, Én és a falu, Újságárus, Az örök zsidó, A zöld arc, Keresztrefeszítés, A zöld szem, A szárnyas óra stb.) vallásos fogantatású életműve.

A Vadak „párizsi”, nemzetközi ágához tartozott MARCEL GROMAIRE (1892, A háború, Fürdő nők stb.) és CHAJIM SOUTINE (1894-1943, Ministráns, Bolond nő, arcképek, tájképek stb.).

Ugyanakkor mindvégig egyedül volt a „finánc” – tényleg pénzügyőr volt festő-kora előtt – HENRI ROUSSEAU (1844-1910, A háború, Léghajózás, JUNIET apó kocsija, Kígyóbűvölő stb.)

Az bizonyos, hogy a századforduló Párizsa már nem főként az impresszionizmus fellelőjére, alakulnak, léteznek más irányzatok is. A CÉZANNE útján elindulók a konstruktívizmusra játszanak, GAUGUINRA apellálnak a neoprimitívek és a dekoratív törekvésűek, végül VAN GOGHRA az expresszionisták. HENRY DE TOULOUSE-LAUTRECRE „csak” mint a plakátművészet megújítójára tekintenek. Kezdődik a XX. század.

PÁR JELENTŐS POSZTIMPRESSZIONISTA FESTŐ ÉS ISMERTEBB KÉPEIK

ACHILLE TÉMÉRAIRE arcképe, csendéletek, Kékvázás csendélet, Provence-i táj, Chantilly-i fásor mind Párizs, Mardi Gras, Szentpétervár, Kártyázók, arcképek és önarcképek, Vörösmellényes fiú, Fürdő nők, csendéletek, tájképek, PAUL CÉZANNE

Asztalnál, La Goulue, JANE AVRIL-, Moulin Rouge-, bordélyház- és cirkusz-sorozatok, HENRY DE TOULOUSE-LAUTREC márki.

JÁKOB küzdelme az angyalal, Barbár költemények, Barbár mesék, Félelmet keltő szavak, Mikor megy férjhez? Kik vagyunk? Honnan jövünk? Hová megyünk? PAUL GAUGUIN

Cipők, Krumplievők, TANGUY apó arcképe, Táj szélmalommal, Artistanő a kávéházban, Szántófield fenyővel, Fenyő az éjszakában, Gabonaföld varjakkal, VINCENT VAN GOGH.

A NABIS-CSOPORT

Tagjai: Paul Sérusier, Pierre Bonnard, Édouard Vuillard, Maurice Denis, Rippl-Rónai József, Felix Vallotton és a szobrász Aristide Maillol.

A VADAK- FAUVES CSOPORT

Fény – nyugalom – gyönyör, Zöldsugaras asszony, A tálaló, Életöröm, A tánc, Algériai képek, Gyöngyház aktok, csendéletek, szobabelsők, Tahiti, Tánc, Rózsaszínű akt, A zene, Ázsia, Henri Matisse

I. alcsoport

Ő, Albert Marquet, Henri Charles Manguin, Charles Camoin, Jean Puy

II. alcsoport

Colliure, Aranyhalak, A tánc, tájképek, csendéletek, interieurok, André Derain

Tájkép vörös fákkal, Vontatóhajó Chatouban, Maurice de Vlaminck

Le Havre-i alcsoport

Kikötő, Nagy akt, Ház L'Estaque-ben, Georges Braque

Fürdő nők, Sárga hegedű, Raoul Dufy

A VADAK VALLÁSOS-EXALTÁLT MELLÉKÁGA

A halott KRISZTUST sirató asszonyok, Fiatal munkás, Veronika kendője, Bibliai táj, Karácsony, GEORGES ROUAULT

Én és a falu, Újságárus, Az örök zsidó, A zöld arc, Keresztrefeszítés, A zöld szem, A szárnyas óra, MARC CHAGALL

A VADAK „PÁRIZSI”, NEMZETKÖZI ÁGA

A háború, Fürdő nők, Marcel Gromaire

Ministráns, Bolond nő, arcképek, tájképek, Chájim Soutinea

KÜLÖNUTAS

A háború, Léghajózás, Juniet apó kocsija, Kígyóbűvölőnő, a „*financ*” Henri Rousseau

Szobrászat:

Tulajdonképpen RODINT utánozzák JEAN BOUCHER, HENRI BOUCHARD, PAUL LANDOWSKY, HUBERT YENCESE, GUSTAVE PIMENTA. Valamennyien sikeresek, csak éppen divatjamúltak. ARISTIDE MAILLOL (1868-1944, Éva, Éj, Mediterrán CÉZANNE-emlékmű, LÉDA, DEBUSSY-émlék, Harmónia /befejezetlen/ stb.) viszont tanítványa RODINNAK, nem utánozója. Festőként indult, és minden későbbi újítás az ő művészetében gyökerezik.

ALBERT BARTHOLOMÉ (1848-1928, Monument aux morts, Párizs, Père Lachaise-temető) szintén festő volt előbb. RODIN-tanítvány ÉMILE ANTOINE BOURDELLE (1861-1929, ÁDÁM, Kos, Íjazó HERAKLES, Kentaur, ALVEAR-émlékmű Buenos Ayresben, Elzászi Madonna stb.) és CHARLES DESPIAU (1874-1947, Éva, Asia, DIONYSE, STONE asszony és BRUCE asszony arcképszobrai, Paulette stb.) is.

PÁR JELENTŐS POSZTIMPRESSZIONISTA SZOBRÁSZ ÉS ISMERTEBB ALKOTÁSAIK

Éva, Éj, Mediterrán Cézanne-émlékmű, Léda, Debussy-émlék, Harmónia /befejezetlen/, Aristide Maillol

Monument aux morts, Párizs, Père Lachaise-temető, Albert Bartholomé

Ádám, Kos, Íjazó Herakles, Kentaur, Alvear-émlékmű Buenos Ayresben, Elzászi Madonna, Émile Antoine Bourdelle

Éva, Asia, Dionyse, Stone asszony és Bruce asszony arcképszobrai, Paulette, Charles Despiu

Irodalom:

Bár GAUGUIN és követői 1889-ben jelentkeztek először szimbolista alkotásokkal, tehát szakítva a mindennapok valóságával, megvetve annak hétköznapiságát, elmenekülve az álmok, az ideák világába, a „szimbolizmus” kifejezést legelőbb JEAN PAPADIAMANTOPOULOS – JEAN MORÉAS – költő (1856-1910) használta először a Le Figaro c. lapban. A koreszményt tükrözte, amely kiábrándulva a romantika nagy illúzióiból, majd a liberalizmus optimista – és indokolatlan – fejlődéshitéből, vagy a realizmusba menekült vagy egyfajta késői romantika nevében az életfilozófiákhoz hasonló módon keresi a megoldást, elmenekülve az eszmei, jelképes, szubjektív, ugyanakkor érzeki, sőt, a művészetekben dekoratív megoldásokba. A szimbolisták vonzódnak a jelképes, kicsit ködös, misztikus, különleges, adott esetekben képzeletbeli, irreális témákhoz, az álomhoz, a halálhoz. Főképp a költészetben válik a jelkép központi szervező elvvé, hiszen a szimbólum többértelmű, szubjektív, összetett, s hozzásegíti az író/olvasót a logikus közlés számára nehezen megközelíthető, elérhetetlen, pl. tabu-témák, stb. megközelítéséhez. A világirodalom nagy szimbolista költői: a már említett CHARLES BAUDELAIRE (1821-67), PAUL VERLAINE (1844-96), STÉPHANE MALLARMÉ (1842-98), ARTHUR RIMBAUD (1854-91), ALBERT SAMAIN (1859-1900). HENRI DE REGNIER (1864-1936), PAUL VALÉRY (1871-1945), STUART MERRILL (1863-1915), MAURICE MAETERLINCK (1862-1949), RAINER MARIA RILKE (1875-1926), BENJAMIN BLOK (1880-1921), WILLIAM BUTLER YEATS (1865-1939), STEFAN GEORGE (1868-1933), ALEXANDRU MACEDONSKI (1894-1920), STEVAN LUKOVIČ (1877-1902). MIRAN JARC (18734-1941), PANAIT CERNA (1881-1913) STB. A magyar irodalom legnagyobb szimbolistái ADY ENDRE (1877-1919), KOSZTOLÁNYI DEZSŐ (1885-1936), TÓTH ÁRPÁD (1886-1928) ÉS BABITS MIHÁLY (1883-1941)

NÉHÁNY JELENTŐS SZIMBOLISTA KÖLTŐ

Charles Baudelaire, Paul Verlaine, Stéphane Mallarmé, Arthur Rimbaud, Albert Samain, Henri de Regnier, Paul Valéry, Stuart Merrill, Maurice Maeterlinck, Rainer Maria Rilke, Benjamin Blok, William Butler Yeats, Stefan George, Alexandru Macedonski, Stevan Lukovič, Miran Jarc, Panait Cerna
A magyar irodalom legnagyobb szimbolistái Ady Endre, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád és Babits Mihály

Zene:

Anélkül, hogy jelentőségét a századforduló zenetörténetében túlbecsülnénk, meg kell, hogy mondjuk, miszerint a szimbolizmus fontos szerepet kap a XIX-XX századok fordulóján, különösen az operában. Hozzájárul ehhez – leginkább késői alkotásaival – a német RICHARD WAGNER (1813-82), az osztrák RICHARD STRAUSS – a neves szórakoztató zenész család „nehéz” zenét művelő leszármazottja – (1864-1919), sőt, a magyar BARTÓK BÉLA (1881-1945) is, akik a Trisztán és Izolda, a Salomé, A fából faragott királyfi, A kékszakállú herceg vára és a Csodálatos mandarin zenéjével polgárjogot vívnak ki ennek a stílusnak a századforduló művészeti irányzatai között.

A SZECESSZIÓ MŰVÉSZETE

A századforduló, a XX. sz. első évtizede

A német-osztrák **Sezession** – tulajdonképpen a latin **secessio** – szó *kivonulást, elszakadást, elkülönülést* jelent. A mozgalom arról a JOSEPH OLBRICH építette aranyozott, lombdíszes kupolájú kiállítási csarnokról kapta az osztrák – és magyar – nevét, ahol a magukat az akadémikus művészettől elhatároló fiatal művészek képeiket kiállították, de nem csak egy,

osztrák szecesszió volt, 1892-ben Münchenben, 1897-ben Bécsben, 1899-ben Berlinben került sor ilyen elszakadásra és ezek csak a látványos gesztusok. Különben Németországban *Jugendstil*, *Wellenstil*, *Lilienstil*, *Liberty* vagy *Modern Stil* (fiatalos stílus, hullám-stílus, virág-stílus, szabad vagy modern-stílus stb.), Franciaországban *Art Nouveau* (új művészet), Olaszországban *Stile Liberty* esetleg *Stile Floreale* (szabad vagy virágos stílus) stb. a neve.

Jellemzői:

- Mindenekelőtt iparművészeti stílus, de más művészeti területekre is hat
- A növényvilág stilizált elemeiből építkezik
- Kedveli a jelképes témákat, a hanyatló életérzéseket,
- Túlzott stilizálás
- Romantikus szembefordulás az iparosított világgal
- Kedvelt színei: lila, szürke, rózsaszín, májszín, olajzöld stb. Helyi színek használata
- Körvonalazott felületek
- Megnyújtott, légiesített alakok
- Dekorativitás

Építészet:

Építőanyagok: fa, kő, vályog, égetett téglá, vasbeton, üveg, fém, fedéshez zsúp, cserép, padlózáshoz parketta, hajópadló, burkoláshoz csempe.

Nagyvárosban a bérlakóház általános, az előző korszak **lakóházai** szokásosak, a kényelmi berendezések bekerülnek a lakóházakba. Londonban és az Egyesült Államokban általánosak a családok elkülönülését biztosító, kényelmi berendezésekkel ellátott lakóházak. Kis városokban és Kelet-Európában falusias házak, udvarházak vannak. Falun a többszattú, füstmentesített, padlással ellátott, pincézett, égetett téglából épített, cseréppel fedett ház elterjedt, Kelet-Európában a kényelmi berendezések nélküli fa- vagy vályogház a szokásos.

Palota: nem épül. Városi, a bérlakáshoz hasonló magánlakóház szokásos, esetleg több, jobb, szebb kényelmi berendezéssel.

Kultikus épületek: nem, vagy csak elvétve épülnek.

Középületek: iskolák, egyetemek, kórházak, könyvtárak, hidak, gyárak, raktárak, vásárcsarnokok, állomások stb.

Épületszerkezet: térlefedés: mint korábban **Alátámasztás:** mint korábban A vasbeton, az üveg, a fém, mint **építőanyag** általánossá válása. Nem tudnak mit kezdeni a modern építőanyagokkal. Funkciótlán felhasználás. Historizmus, műnépiesség, ugyanakkor sokszínűség, változatosság.

NÉHÁNY HÍRES SZECCESSZIÓS ÉPÍTÉSZ ÉS JELENTŐS ALKOTÁSAI

Tassel-ház, Brüsszel, Victor Horta
 Sagrada Familia-templom, Batlo- és Mila-házak, Güell-telep kápolnája, mind Barcelona, Antoni Gaudi
 Művésztelep Darmstadtban, szecessziós pavilon, Joseph-Maria Olbrich
 Két pavilon a Karlsplatzon, Majolika-ház, Bécs, Otto Wagner
 Uránia-ház, Hadtest-parancsnokság, Kolozsvár, Wesselényi-kollégium, Zilah
 Földtani Intézet, Iparművészeti Múzeum, Postatakarékpénztár, Lechner Ödön
 Állatkert pavilonjai, Budapest, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Kós Károly

Festészet:

Tulajdonképpen a szecesszió művészei is a nagy posztimpresszionistákhoz nyúlnak vissza, PIERRE PUVIS DE CHAVAGNE A szent liget-e (1883/84), GAUGUIN Sárka KRISZTUS-A (1889), HENRI TOULOUSE-LAUTREC JANE AVRIL-JA (1893) mintegy előtanulmányok a szecesszióhoz. 1896-ban, Münchenben létrejön a Jugend (*Ifjúság*) c. festészeti folyóirat – benne a szecesszió elveit valló írásokkal. Köréje szerveződnek az akadémiák nyűgétől szabadulni akarók, különösen az új grafika képviselői: ERNST BARLACH (1870-1938), LYONEL FEINIGER (1871-1956), OLAF GULBRANSSON (1873-1958). Ugyanakkor olyan alkotók, mint EDWARD BURNE-JONES (1833-98, pl. A rémfej) vagy EDWARD MUNCH (1863-1944, pl. A sikoly, Lányok a hídon stb.) csatlakoznak az irányzat elképzeléseihez. Bécsben GUSTAV KLIMT (1862-1918, pl. A csók) és EGON SCHIELE (1890-1918, Terhes nő) lesz híve az új stílusnak. Magyarországon RIPPL-RÓNAI JÓZSEF (1861-1927, pl. Öreg hölgy ibolyával, Kalitkás nő stb.) és VASZARY JÁNOS (1867-1939, pl. Aranykor stb.) kapcsolódnak a szecesszióhoz.

Igazi szecessziós magyar műhely azonban az ún. gödöllői társulás és telep volt. Ezt KÖRÖSFŐI KRIESCH ALADÁR, nővére LAURA és sógora NAGY SÁNDOR alapították, – főként MORRIS hatására –, Gödöllőn iparművészkedtek, festettek, terveztek vitrázsokat – pl. a marosvásárhelyi Kultúrpalota ablakait – stb. Eszmeviláguk népnemzeti – emiatt nem is szerették őket túlságosan az elmúlt félévszázadban, kistehetségű, aulikus művészeknek bélyegezték őket –, holott csupán később nem divatos eszméket vallottak. Tolsztoji életvitelt hirdettek, az egyszerű, patriarchális életmód hívei voltak, a család, az otthon, a kereszténység és a magyarság, az ősmagyar formakincs keresését, összegyűjtését, megőrzését vállalták. A csoport tagjai voltak még: SIDLÓ FERENC szobrász (1882-1953, pl. A csodaszarvas stb.), MOIRET ÖDÖN, szobrász (1883-?, KÖRÖSFŐI-KRIESCH ALADÁR síremléke stb.), SOVÁNKA ISTVÁN iparművész, (1858-?, pl. Üvegváza stb.), LIGETI MIKLÓS szobrász (1871-1944, pl. ANONYMUS stb.), THOROCZKAY-WIGAND EDE építész (1870-1945), KOZMA LAJOS belépítész (1884-1948), ZSOLNAY VILMOS kerámikus (1828-1900, pl. Vázák stb.)

NÉHÁNY NEVES SZECESSZIÓS FESTŐ ÉS FONTOS ALKOTÁSAI

Előkészítők

A szent liget, Pierre Puvis de Chavagne
Sárka Krisztus, Paul Gauguin
Jane Avril, Henri Toulouse-Lautrec

A századforduló táján működő jeles szecessziós alkotók

A rémfej, Edward Burne-Jones
A sikoly, Lányok a hídon, Edward Munch
A csók, Gustav Klimt
Terhes nő Egon Schiele
Öreg hölgy ibolyával, Kalitkás nő, Rippl-Rónai József
Aranykor, Vaszary János

A GÖDÖLLŐI TÁRSULÁS ÉS TELEP

Tagjai: Körösfői Kriesch Aladár, Körösfői Kriesch Laura, Nagy Sándor, Sidló Ferenc Moiret Ödön, Sovánka István, Ligeti Miklós, Thoroczky-Wigand Ede, Kozma Lajos, Zsolnay Vilmos stb.

Iparművészet:

A szecesszió, mint művészeti stílus fő területe. A **kerámia** nagyüzemi művészetének fontos művelői éppen a magyar gyárak, a Pécsen máig létező ZSOLNAY-gyárban feltalált eozin-máz (WARTHA VINCE mérnök) s az alkalmazott lüszter – fémfüst – versenyképessé és keresetté teszik a gyár termékeit, dísz tárgyakat, kerámiatéglát, mázas cserepet stb. Úgy-

szintén, a herendi gyárban előállított porcelán a meissenivel és másokkal együtt világmárkává válik. A GALLÉ-üveg – színes, rétegzett üvegből kiköszörülve – máig aukciók keresett anyaga, egyáltalán, az üveg, mint műtárgy anyaga a szecesszióban kerül előtérbe.

A **fafeldolgozás** ezzel szemben háttérbe szorul. Bár a szecesszióban fejlődik a bútortipar, különösen a műfa, bútortábla-felhasználás, igazi áttörés csak később, a Neue Sachlichkeit, az „új tárgyilagosság” korában lesz.

A **fémfeldolgozás** – és ezen belül az ékszerészet – átalakul, a szecessziós, főként a stilizált növényi minták szorítják ki a drágakövek barokkos túltengését, ám igazi áttörés csak a XX. század elején, a művészeti ág letisztulásával következik be.

A **textilművészet** erősen eliparosodik, gyakorlatilag minden textilterméket elő lehet géppel állítani.

A **könyvművészet** bár eliparosodik, újjászületik, mint művészeti ág. Elsősorban az illusztráció – a síknyomó technikának és a színes nyomásnak köszönhetően – újul meg, de a könyvkötészetben is tanúi vagyunk a kézi technika kényszerű kicserélésének, miközben növényi és keleti minták sokasága jelenik meg a – még kötött de már géppel aranyozott – fedőlapokon.

A XX. SZÁZAD MŰVÉSZE

Háttér:

Történelmileg a XX. században magával hozta a kapitalizmus, mint vilárendszer kialakulását, ugyanakkor a klasszikus nemzetállamok háttérének a fokozatos megszűnését, a banktőke és az ipari tőke összeolvadását, nemzetközivé válását. Általánossá vált a munkavállalót védő szociális háló. Látszatnak bizonyult és megbukott a „megreformált” marxizmuson alapuló – valójában totalitárius – „munkás-paraszt” állam, megszűnt a gyarmati rendszer, helyét egész sor népnemzeti elképzelésekben elvesző új állam öröklötte.

Európában múlt századi – totalitárius – modellt képviselt a fegyverrel levert fasizmus, Németországban nemzeti szocializmus.

Az ellentétek két – összesen mintegy 80 millió áldozatot követelt – világháborúban csúcsosodtak ki, amelyekért egyformán felelősök a vesztes – XIX. századi hatalmi és állami viselkedési modelleket követő – államok és azok, amelyek elvesztve hatalmukat és gyarmataikat, ebbe éppen úgy nem tudtak belenyugodni, mint az osztozásból kimaradtak.

A létező szocializmus „világrendjének” kialakulása a század közepére kialakította a fegyverkezési versenyt a két szuperhatalom – Amerikai Egyesült Államok és Szovjetunió – s a hidegháborút a két szembeállított tábor között. Ugyanakkor valódi fegyveres összecsapások egész sorában szembesült – nem a két ellenfél – hanem azok több csatlósa. Az úgynevezett valódi háborúk között volt helyi konfliktus – pl. a koreai, vietnámi összecsapások – és helyi konfliktusnak álcázott – pl. az arab-izraeli háborúk, az angolai konfliktus, a délafrikai hatalomátvitel stb. – összeütközés, szerencsére egyik sem végződött nukleáris katasztrófával.

Vallás:

Három világrészen még mindig a kereszténység és a keresztény szellemiség látszik a legjelentősebbnek. Ugyanakkor az iszlám, s különösen annak fundamentalista ága – a gyarmatok függetlenedésével – jelentőséghez jutott, akárcsak a misztikus hinduizmus vagy a racionálisnak tűnő univerzalizmus. Külön jelentősége van annak, hogy világszerte terjed a vallásellenes mindkét oldali propaganda hatására az ateizmus, a vallásnélküliség.

Eszmei-emberi háttér:

A filozófia meghalt – parafrázálhatjuk NIETZSCHÉT, a XX. század gondolkodása jellemzésével. Bár a neopozitivisták, pl. LUDWIG WITTGENSTEIN (1889-1951), a szellemtörténészek, közöttük WILHELM DILTHEY (1833-1911), a kettészakadt kultúrát ismét egyesíteni szándékozó fenomenológusok, pl. EDMUND HUSSERL (1859-1938), a lét értelmetlenségét hangsúlyozó egzisztencializmust megalapozó MARTIN HEIDEGGER, az irányzat író-gondolkodói, JEAN-PAUL SARTRE, ALBERT CAMUS, SIMONE DE BEAUVOIR, filozófusai, pl. GABRIEL MARCEL, MAURICE MERLEAU-PONTY stb. jelentős hatással vannak korukra, a legnagyobb tömeghatást mégis a megreformált marxizmus váltja ki.

Ennél a kérdésnél meg kell állnunk egy pillanatra. Mint tudjuk, a marxi felfogás filozófiája a feuerbach-i materializmusból és a fordított – materialista alapú – hegeli dialektikából indul ki. Emellett a marxisták a történelem új értelmezésével számos megszívlelendő szempontot hoztak be a kutatásba. Ugyanakkor azzal, hogy álláspontjukat kinevezték az eddigi fejlődés csúcsának, az addig zavaros ideológiájú vagy ideológia nélküli munkavállalók „*forradalmi*” felfogásának, mintegy éket vertek munkavállaló és munkaadó közé, „*forradalmasítva*” az előbbieket, közgazdasági felfogásukban – az angol közgazdászok alapján – kimutatva a munkavállalók úgymond „*kizsákmányolását*”, abszolút elnyomorodásukat, a kiutat – hajdani francia, olasz, angol fantasztikus írók alapján – a kommunizmusban, a forradalom minden országban való győzelmében látták és láttatták, nemzetközi munkásmozgalmat, úgynevezett szociáldemokrata, munkavállaló pártokat és ezek szövetségeit – Internacionálékat – hozva létre.

Az első munkavállaló állam, a párizsi kommun megbukott. Engels – maga is gyáros – sugallatára újabb Internacionálé jött létre, amelyet azonban az orosz forradalmárok emigrációban élő vezére, az alapos kultúrával rendelkező, de hatalomvágyó LENIN azzal utasított el, hogy a világ új fejlődési korbá, az imperializmus korába lépett, amely a szocialista forradalom egyetlen országban, „*az imperializmus leggyengébb láncszeménél*” való győzelmével ér véget. Az orosz kommunisták kisebbségbe kerültek a világháború kitörésekor azt megszavazó „*régimódi*” társaikkal szemben. Mivel Oroszország gyakorlatilag vereséget szenvedett a világháborúban, polgári forradalom tört ki. A német hírszerző szolgálat támogatásával LENIN és fegyvertársai előbb hazatértek, majd azonnali béke, néphatalom és földosztás végrehajtásával átvették a hatalmat. Évekig tartó polgárháború és LENIN halála után az uralmat átvevő SZTÁLIN totalitárius rendszert vezetett be, amely az orosz hagyományok miatt halála után is fennmaradt. Közben egy jobboldali totalitárius világrend, a nemzeti szocializmus támadását is sikerült elhárítani úgy, hogy ezalatt a világ előtt a kommunista totalitarizmus kisebb veszélynek tűnt, mint az előbbi és sikerült szétzúzásához a demokratikus államokat is mozgósítani. A nácizmus elleni – győztes – II. világháború után mindez Nyugaton jelentős tömegeket – elsősorban értelmiségieket – vonzott, leplezve Oroszország igazi – nagyhatalmi – szándékait. Ezek a keleteurópai ütköző zóna államainak elfoglalásából, „*szovjetesítéséből*”, az ázsiai és afrikai hajdani gyarmatbirodalom szétmállasztásából, a délamerikai kontinens úgymond forradalmasításából derültek ki, s az afganisztáni konfliktusban értek – csúfos – véget. Ez után az európai úgynevezett „*szocialista*” államokban véget ért a szovjet megszállás, nagyjából befejeződött a lenini kísérletezés, elkezdődött az Egyesült Európa kiépítése, amely újabb hatalmi központtá alakul az amerikai pénzügyi, ipari, művelődési egyeduradalom ellen.

A XX. sz. eleje a freudizmusé, SIGISMUND FREUD (1856-1938) az emberi tudatalatti, CARL GUSTAV JUNG (1875-1961) a tudattalan felfedezői az ösztönélet jelentőségét emelik ki. Azzal, hogy a darwini tételeket összekapcsolják a freudizmussal, létrejön a szociáldarvinizmus és vele elégséges eszmei alap a különféle fajelméletekhez. A kultúra kettészakad a természettudományok és a humán műveltség világára. A fizika eredményei előbb a materializmust – EINSTEIN –, később az idealizmust – HEISENBERG – stb. erősítik.

A század eleje az elektromosság és a robbanómotor, a század közepe az atomenergia, a század utolsó két évtizede a tömegkommunikáció, egészen pontosan az információ forradalmát hozza. A műszaki fejlődés felgyorsul (lásd, pl. mikroelektronika, robottechnika, rakéta-technika, Holdra-szállás), de ezzel együtt nő a környezetszennyezés, az élelmiszerválság, az energia- és nyersanyagválság, fokozódik a demográfiai feszültség. Növekszik a városiasodás, de ezzel együtt az elidegenedés, a bűnözés, az erőszak, válságba kerül a család. Terjednek különféle, a fogyasztást befolyásoló szokások, divat az amerikanizálódás, a globalizáció s mellettük különféle irracionális felfogások.

A filozófiában a neopozitivisták (LUDWIG WITTGENSTEIN, 1889-1951, később RUDOLF CARNAP (1891-1970), a szellemtörténészek (pl. WILHELM DILTHEY, 1833-1911), a fenomenológusok (pl. EDMUND HUSSERL, 1859-1938), a már említett egzisztencialisták, a strukturalisták (pl. FERDINAND DE SAUSSURE, 1857-1913), az induktív metafizikusok (pl. GUSTAV TH. FECHNER, 1801-87, HERMANN LOTZE, 1817-1911, EDUARD VON HARTMANN, 1842-1906 stb.), a fenomenológiai ontológia művelői (pl. NICOLAI HARTMANN, 1882-1950), a kritikus realizmus (pl. HANS DROESCH, ERICH BECHER, ALOYS WENZL, HEDWIG CONRAD-MARTIUS stb.), az ideálrealizmus képviselői (pl. A. N. WHITEHEAD), az újskolasztikus bölcselek (JACQUES MARITAIN, E. BOUTROUX, a matematikus HENRI POINCARÉ, a fizikus P. DUHEM stb.), a transzcendentálisok (pl. JOSEPH MARÉCHAL, KARL RAHNER, B. J. F. LONERGAN, EMMERICH, CORETH, J. F. DONCEEL stb.), a perszonalisták (pl. FERDINAND EBNER, MARTIN BUBER, FRANZ ROZENZWEIG, EMMANUEL MOUNIER, JEAN LACROIX, EMMANUEL LÉVINAS stb.) fejtik ki tételeiket, miközben a kommunisták, V. I. LENIN, LEV BRONSTEIN (TROCKIJ), I. V. SZTÁLIN (DZSUGASVILI) és még sokan mások, közöttük a „*legjobb tanítványok*”, JOSZIP BROZ-TITO, GEORGIJ DIMITROV, GEORGIJ ZSIVKOV, WALTER ULBRICHT, ERICH HONECKER, GHEORGHE GHEORGHIU-DEJ, NICOLAE CEAUȘESCU, RÁKOSI MÁTYÁS, KÁDÁR JÁNOS, VASIL BILÁK, VLADISLAV GOMULKA, MAO CE TUNG, KIM IR SZEN, FAM VAN DONG, PALMIRO TOGLIATTI, JACQUES DUCLOS, stb. makulatúrává silányítják MARX LUKÁCS GYÖRGYTŐL, HELLER ÁGNESTŐL, JÜRGEN KUČINSKYTŐL, de akár ERNST FISCHERTŐL vagy másoktól, valódi gondolkodóktól hamisítatlan filozófiává emelt – s tényleg megszívlelendő – eszméit.

A **marxizmus** mellett különféle **scientista** – a scientizmus a természettudományok módszereinek egyoldalú kiterjesztése a társadalomtudományokra, de pl. egyik felkapott ága okkultista – elméletek is terhelik a közvéleményt.

Építkezés:

Építőanyagok: *kő, fa, égetett téglá, vasbeton, üveg, fém, fedéshez cserép, burkoláshoz csempe, padlózáshoz parketta, padlószőnyeg, lemezparketta*

Lakóház: különbséget kell tennünk fejlett, városias társadalmak, azt utánzó hajdan volt és ma is létező ún. „szocialista” államok városi és falusi lakásépítése, a fejletlen országok építkezése és a XX. sz. természeti népeinek lakóházépítése között. Anélkül, hogy nagyon előrevetítenénk bizonyos dolgokat, meg kell állapítanunk, hogy a fejlett, városias társadalmak lakóházépítésében két tendencia érvényesül. Az egyik a többemeletes szalagházakba, tömbházakba, felhőkarcolókba tömörített, minden, kényelmi berendezéssel ellátott, a házban szolgáltatásokkal és munkahelyekkel rendelkező otthonok kialakítása, a másik az angolszász modell, az elővárosokban létrehozott, minden kényelmi berendezéssel ellátott saját családi ház. A tendenciából úgy tűnik, hogy ez utóbbi, bár drágább, népszerűbb.

A gazdaságilag fejlett országokban a falusi és városi építészet közötti különbség eltűnik.

A „*létező szocializmus*” egykori és mai országainak városaiban kevés kényelmi berendezéssel ellátott, olcsón előállítható, kis felületű panelházakat, tömbbe tömörített „*lakógépeket*” építettek. Minél nyugatabbra mentünk, a kényelmi fok úgy nőtt. Pl. Romániában a létrehozott lakónegyedek sokszor a tömbházépítés paródiái voltak. Nagybányán a vasúti állomástól az új Főtérig húzódó úton minden, az országban az évek során használatos tömbházépítési

modell látható, a „szovjet” lakásoktól a román népi mintákkal „kicsicsásított” vasbeton szörnyszülőttig. A kolozsvári Monostor-lakótelep a lakótelep-építés ellenpéldája. A lakógép-filozófia végleit Bukarestben figyelhetjük meg, a konyha nélkül épült 1988-89 évi tömbházakban, amelyek kifejezetten közös, kötelezően központilag étkeztetett egyedek élőhelyei.

Ezekben az országokban falun kényelmi berendezések nélküli, vagy kevés kényelmi berendezéssel ellátott sátozott, rendszerint emeletes, esetleg szuterénes, többszattú, cseréppel fedett, önálló házak épülnek – egy-egy önálló gazdaság központjaként –, ritkán lakott emelettel, a szuterénre és egyetlen szobára szűkítve a családtól használt teret.

Sok ázsiai-afrikai, volt gyarmati országban, a harmadik világban a városi építkezés ahhoz hasonlít, ami a „létező szocializmus” városaiban van, itt falun XVIII-XIX századi, kevés kényelmi berendezéssel ellátott építkezés szokásos.

Paloták: nem épülnek. A filmsztárok, ipari nagymogulok önálló lakóházai általában a polgári lakóházakhoz hasonlítanak, legfeljebb a fekvésük, az alapterületük, a berendezésük és a kényelmi berendezésekkel való ellátottságuk különbözik ezektől.

Kultikus épületek: kevés templom épül. Ami létrejön, elsősorban a kor építkezési stílusát tükrözi – főként a keresztény, általában protestáns-neoprotestáns – templomok, modernista „doboztól” az organikus házig.

Emlékművek: vannak. A század elején még helyi, az adott ország szempontjából jelentős eseményeket, ritkábban testületeket ünnepeltek emlékművek, pl. Bukarestben a Diadalív, ami Nagy Románia egységes uralkodóház alatti egyesülését jelképezi (a hasonló párizsi és római emlékművek gyenge másolata) ugyanott az I. világháborúban elesett repülősök vagy „az utolsó bukaresti cserkész” szobra stb. A II. világháború után és különösen a volt ún. „szocialista” országokban olyan emlékművek épültek, amelyek a szovjet rendszert, a „felszabadítókat”, a marxizmus-leninizmus „klasszikusait” dicsőítik, pl. bukaresti LENIN-szobor a volt Scânteia-téren, vagy a PETRU GROZA-szobor (*mindkettő lebontva*). Olyan helyzetek is előfordulnak, hogy a korábbi rendszertől megrendelt emlékművet kis átalakítással már az új rendszer hasznosítja, pl. a budapesti Felszabadulási Emlékmű. A „nemzeti kommunizmus” országaiban, pl. Szovjetunió, Kína, Korea, Kuba, Románia stb. olyan emlékművek épülnek, mint a Vörös téri LENIN-, a Tienanmen téri MAO-mauzóleumok, KIM-IR-SZEN phenjáni emlékszobra, vagy Bukarestben. A szocialista forradalom hőseinek sírhelye stb. 1987-91 után a rehabilitáció emlékműveinek divatja söpör végig a szovjet uralomtól megszabadult országokon

Környezetredezés: van tudatos törekvés erre, igaz, nem mindenütt, de a fejlett államokban szabályozzák a környezetalakítás mikéntjét, még akkor is, ha a legtöbb második és harmadik világbeli országban fölösleges fényűzésnek tartják, pl. a katonai kiadásokhoz képest az ilyen költségeket. A fejlett államokban elsődleges létesítmények a villany, vízszolgáltatás, telefon, jó minőségű, aszfaltozott utak, szennyvíz-tisztítás és -elvezetés stb.

Katonai építkezések: nem jellemzők. A nukleáris fenyegetettség, a tankok, a páncélozott szállító járművek, de főként a repülőgépek és helikopterek, a körkörös földi védekezés fölöslegessé tette az erődrendszerek építését.

Középületek: sok van belőlük. Egyfelől fölépülnek azok a közösségi rendeltetésű épületek, amelyek korábbi századok építkezéseiből – a szükséges befektetések vagy a település, esetleg ország alávetett helyzete vagy más okok miatt nem épültek föl: színházak (pl. Sidney-i operaház), sportpályák, sportszarnokok (pl. müncheni Olimpiai Stadion, budapesti Sportszarnok stb.), egész városok (pl. Szingapúr, Brasília, Canberra, Ankara stb.) Székházak, üzletházak, irodaházak épülnek (pl. a terrortámadás áldozata lett World Trade Center, a tokiói Ginza több épülete, a moszkvai Kongresszusi Csarnok, az ENSZ, az UNESCO székháza stb.).

Másfelől rengeteg építészeti értékű ún. műtárgy, vagyis műszaki jellegű létesítmény épül, hidak, alagutak stb. (pl. a Dover-Calais „Csalogút”, a pozsonyi Duna-híd, a 2040 m hosszú newyorki Verrazzano-híd stb.)

Épületszerkezetek: térlefedés: mindenekelőtt előrefeszített vasbeton héjszerkezet, de vasbetongerendás áthidalás, lapos tető is. **Nyílászárás:** az ajtók és ablakok funkcionálisak, szögletesek, terjed a kívülről keret nélkülinek látszó, vastag üvegtáblás burkolás. Az ajtók belső funkciója inkább díszítő. **Homlokzatképzés:** az egész épületet burkolják, üveg, esetleg fém burkolattal. Kelet-Európában a silány vasbetont vagy panelt mozaikkal vagy fát, textil-mintát, húsvéti tojást stb. utánzó népi mintákkal, „díszítik”. **Párkányok:** általában nincsenek, a burkolat táblái tagolják – néha – az emeleteket.

Események: a XX. sz. építésze tulajdonképpen az Amerikai Egyesült Államokban kezdődik, a fémváz, a váz közeit más falazóanyaggal kitöltő házak építésével. Az elsőt, a Home Insurance Buildinget WILLIAM LE BARON JENNEY tervezi 1883-ban. Ezzel iskolát teremt. Vezéralakja LOUIS HENRY SULLIVAN (1856-1924, Auditorium Building, Chicago, Guaranty Trust Building, Buffalo, WAINWRIGHT Building, Saint Louis, CARSON, PIRIE és SCOTT áruház, Chicago stb.). Az irányzat másik központi személyisége FRANK LLOYD WRIGHT (1869-1959, Robie-ház, Chicago, Unity Church, Oak-Park /Ill./, Larkin szappangyár, Buffalo stb.).

Európa több országában a chicagóihoz hasonló fejlődés indul. Ezek közül az ún. Bécsi Iskola a legjelentősebb. Megalapítója OTTO WAGNER (1841-1918, karlsplatzi állomás, bécsi posta-takarékpénztár stb.), akinek legjelesebb tanítványai JOSEF HOFFMANN, Bécs főépítésze 1920 után (1870-1956, pl. purkersdorfi szanatórium, Palais STOCKLET lakóház, Brüsszel, stb.), ADOLF LOOS (1870-1933, STEINER-ház, SAALATSCH-üzletház, mindkettő Bécs, TZARA-ház, Párizs stb.) és JOSEPH OLBRICHT (1867-1908). Angliában a modern építészet sir JOSEPH PAXTONRA (1803-65) és CHARLES RENNIE MACINTOSHRA (1868-1928) tekinthet vissza. Brüsszelben VICTOR HORTA (1861-1947, Hotel TASSEL, Népház, mindkettő Brüsszel stb.), Franciaországban AUGUSTE PERRET (1874-1954, Rue FRANKLIN 22/b, Garázs a Rue Ponthieu-n, mindkettő Párizsban, Notre Dame templom, Le Raincy, Le Havre újjáépítése stb.) a legnevesebb modern építész.

Viszont ehhez a korosztályhoz tartozik a XX. század első felének építészetét megújító több neves mester, így PETER BEHRENS (1868-1940, AEG-csarnokok, német nagykövetségi palota, Szentpétervár, gyár Észtországban stb.) az amerikai ALBERT KAHN, a berlini BEHRENS-műhelyben dolgozik 5 hónapig CHARLES-EDOUARD JEANNERET, a későbbi LE CORBUSIER (1887-1965), de WALTER GROPIUS (1883-1969) és MIES VAN DER ROHE (1886-1969) is. GROPIUS első neves épületét, a Fagus Werke cipőgyárat nem itt, hanem Alfeld am der Leine városban és ADOLF MEYERREL együtt tervezte.

A német iparművészeti szövetség, a Werkbund 1914-es kölni kiállításán GROPIUSÉK is megjelennek, de még érdekesebb a később elsősorban lakótelepeket tervező BRUNO TAUT (1880-1938) jelenléte. Itt egy üvegpavilont állít ki – később elpusztult –, amivel jócskán megelőzi a korát.

Ugyanitt építette föl kísérleti színházát HENRY VAN DE VELDE (1863-1957, belga festő, grafikus, iparművész, építész)

A német HANS POELZIG (1869-1936, egyetemi tanár, poseni víztorony, vízimalom terve, áruház, mindkettő Breslauban stb.) és a francia TONY GARNIER (1869-1948, Cité Industrielle terve, vágóhíd, olimpiai stadion, a GRANGE BLANCHE kórház, telefonközpont, valamennyi Lyon, stb.) viszont nem állítanak ki Kölnben. Ők „csak” az I. világháború előtti évek legnagyobb modern építészei.

GROPIUS 1915-ben átveszi a weimari iparművészeti főiskola irányítását, 1919-ben pedig ugyanott, a Szépművészeti Főiskolát beolvastva megnyitja a **Staatliche Bauhaus**, hivatalosabb nevén a **Schule für Gestaltung, Architektur und Handarbeit** vagyis az Iskola az Alakítás, az Építészet és az Ipar tanítására előadásait.

Az „alakítás” lényegét THEO VAN DOESBURG, a holland avantgard, a **De Stijl**-csoport eszmei főkorifeusa fogalmazza meg, mint a tér és az anyagok valós egységgé szervezését.

Rajta kívül MONDRIAN, RIETVELD, OUD, BENE a fontosabb tagjai még a csoportosulásnak. Mindből neves modern művész lesz. GROPIUS azonban más véleményen van, szerinte a modern irányzatot is a szépség vezeti. Ő a **Bauhaussal** iskolát és otthonot teremt a modern művészetek művelőinek. Módszerét – kicsit gúnyosan – **Neue Sachlichkeitnek**, *Új tárgyilagosságnak* nevezték. Lényegét az 1923-ban megrendezett, az eredményekről beszámoló, nagy vihart kiváltó kiállítás mutatta be. Ennek egyetlen eredménye a weimari kurzusok bezárása, az iskola 1925-ös dessau-i átköltözése.

Ott új – GROPIUS tervezte – funkcionális épületek, jó tanári kar – LYONEL FEININGER, JOSEPH ALBERS, GERHARD MARCKS, PAUL KLEE, OSCAR SCHLEMMER, JOHANNES ITTEN, VASZILIJ KANDINSZKIJ, MOHOLY-NAGY LÁSZLÓ, KEPES GYÖRGY, BREUER MARCELL, KÁLLAI ERNŐ stb. – fogadják a diákokat, akik között ott van, például MOLNÁR FARKAS, WEINER TIBOR, FORBÁTH ALFRÉD, WEININGER ANDOR,

Művészetet, de liberális világnézetet is kaptak itt. Ez elég sok nehézséget okozott az új létesítménynek, több tanár s maga GROPIUS is megválnak az intézménytől (1928, lakótelep, Dessau-Törten, Berlin-Siemenstadt, Arbeitsamt, Dessau, lakótelep, Berlin-Haselhorst, panelház, Berlin-Wannsee stb.). 1934-ben aztán GROPIUS emigrál, akkor csak Angliába, három év múlva Amerikába. Utána HANNES MEYER lesz a Bauhaus vezetője, de ő 1929-ben kiválnak a csoportosulásból és MIES VAN DER ROHE veszi át a főiskola igazgatását. 1932-ben átköltözik Berlinbe, ahol egy év múlva megszüntetik. Tanárainak nagy része hazamegy vagy Amerikába menekül. Ott a Bauhaus mintájára iskolákat szerveznek, de nem érik utol dessau-i önmagukat.

A Bauhaussal párhuzamosan lép föl – első könyvével – LE CORBUSIER. Eredetileg festőnek készült, aztán mégis műépítész lesz, BEHRENSNÉL, HOFFMANNÁL, majd PERRETNÉL dolgozik. Mindenekelőtt amerikai hatásra, előbb az ipari építmények kötik le a figyelmét, de már 1925-ben új könyveiben egy hárommillió város eredeti tervei foglalkoztatják. Párizs, Montevideo, Buenos Aires, Algír stb., összesen 10 nagyváros részére dolgoz ki városépítési terveket, de majd csak 1954-től, az indiai Chandrigarban kezdhet ilyen tervei megvalósításához.

Domino és Citrohan-háztípusait, más „lakógépeit” Párizsban Bordeauxban és Antwerpenben építheti föl, aztán Stuttgartban, a Weissenhofsiedlung lakónegyedében kap két háznyi helyet. Óriási sikere van, és jó tervvel pályázik – sikertelenül – a Népszövetség genfi székházára. Helyette Garchesban (Villa STEIN) és Poissy-sur-Seine-ben építhet – szép – villákat, 1928-ban megtervezheti a moszkvai Centroszojuz épületét – az utolsó modern ház Moszkvában –, aztán Párizsban építhet kollégiumot, de 1931-ben elutasítják moszkvai Szovjetpalota-tervét, a zürichi Biztosító Társaság Székháza tervét stb. A VAILLANT-COUTURIER emlékműve sem készül el. Viszont 1935-ben eljut – először – Amerikába, ami lenyűgözi és 1936-ban másokkal, tanítványaival együtt részt vehet a Rio de Janeiro-i Egészségügyi és Nevelésügyi Minisztérium tervezésében.

A II. világháború kitörése előtt tevékenykedett jelentősebb más építészek közül meg kell említenünk a holland **De Stijl** csoporthoz tartozó G. T. RIETVELDET (1888-1964, üzletház, SCHRÖDER-ház mindkettő Utrecht), J. J. P. OUD, CORNELIUS VAN EESTEREN, WILLEM M DUDOK, JOHANNES DUIKER jeles holland építészeket, a svéd ERIK GUNNAR ASPLUNDOT (1885-1940, kiállítási pavilon, 1930, Krematórium, mindkettő Stockholm stb.) és SVEN MARKELIUST (1889-?, Helsinki-i hangversenyterem, a franciáknál ANDRÉ LURÇAT, ROBERT MALLETT-STEVENS, EUGÈNE BAUDOUIN, MARCEL LODS nevét, a spanyoloknál ANTONIO GAUDÍ (1852-1926, Casa Milà stb.), a németeknél ERICH MENDELSON (1889-1953, EINSTEIN-torony, Potsdam, áruház, Chemnitz, Universum mozi, COLUMBUS-irodaház, mindkettő Berlin stb.), FRITZ HOEGERT (Chile-Haus, Hamburg stb.), BERNHARD HOETGERT (PAULA MODERSOHN-BECKER háza, Bremen stb.)

Bár szorosan véve nem tartozott egyik, a két világháború közötti iskolához sem, itt kell szólnunk LUDWIG MIES VAN DER ROHERÓL (szentpétervári német nagykövetség, LIEBKNECHT-LUXEMBURG-emlékmű Kísérleti lakótelep, Stuttgart, német pavilon az 1919-es barcelonai világkiállításon, TUGENDHAT-ház, Brűnn stb.), aki európai évei alatt a leghíresebb építészek közé emelkedett. A már említett BRUNO TAUT (Berlin környéki lakótelepek, neukölni iskola stb.), vele együtt MARTIN WAGNER (Bauausstellung, 1930), HANNES MEYER (Szakszervezeti iskola, Bernau stb.), OTTO HAESLER (cellei iskola), OTTO BARNING, ADOLF MEYER, ALFRED FISCHER, HANS MEHRTENS (különbéle gyárok, Frankfurt am Mainban, Essenben, Kölnben stb.), PAUL BONATZ, HANS SCHAROUNA a korszak neves német építészei.

A Szovjetunióban EL LISSITZKY, KAZIMIR MALEVICS, később ALEKSZANDR és VLAGYIMIR VJESZENYIN (pl. LENIN-könyvtár, Moszkva), PJOTR GOLOSZOV (Pravda-székház, Moszkva), SZERAFIMOV, FELGER és KRAVETZ (ukrajnai Legfelsőbb Gazdasági Tanács, Harkov), J. LEONYIDOV, M GINSZBURG (pl. lakóház a moszkvai NOVINSZKIJ körúton), A. LANGMAN (pl. Dinamo stadion, Moszkva) stb. a jelentékenyebb építészek.

A kisebb országokban tevékenykedő építészek közül kiemelkedik a finn ELIEL SAARINEN (1873-1950, Helsinki-i főpályaudvar, Chicago Tribune újság székházépületének pályázata), HUGO HENRIK ALVAR AALTO (1898-1976, Könyvtár, Viipuri, tudószanatórium, Paimio, MAIREA-ház, Bjöneborg mellett, cellulózgyár és lakótelep, Sunila stb.), az osztrák JOSEF FRANK, CLEMENS HOLZMEISTER, a CSEH OLDRYCH TYL, LUDVIK KYSELA, JOSEF HAVLÍČEK, KAREL HONZIK, BOHUSLAV FUCHS, JAN GOŠR, Svájcban KARL MOSER, HERMANN BAUR, MAX BILL, az 1935-ben ideköltözött BREUER MARCELL. Az olasz építészetet ebben a korban ANTONIO DI SANT'ELIA és MARIO CHIATTONE munkássága jellemzi, akik elképzeléseiket a milánói kiállításon mutatják be (Città Nuova). A hivatalos stílus is eléggé korszerű, bár olyanok képviselik, mint ALBERTO SARTORIS és a meggyőződéses fasiszta GIUSEPPE TERRAGNI (1904-43, lakóház, pártshékház, mindkettő Como, kiállításépület, Monza stb.).

A magyar építészeti két világháború közötti fejlődését előbb LIGETI PÁL és a Bauhaus előadásairól frissen hazakerült MOLNÁR FARKAS (pl. lakóházak a budai Kavics-utcában) jellemezte, de az első pesti Bauhaus-ház LESSNER MANÓ terve. Rajtuk kívül FISCHER JÓZSEF, LAUBER LÁSZLÓ, NYÍRI ISTVÁN stb. (villák), JANÁKY ISTVÁN (pl. strand a MARGIT-szigeten), RIMANÓCZY GYULA (pl. budapesti Postatakarék), KOZMA LAJOS (budapesti háztömbök, áruház, mozik), ÁRKAY BERTALAN, WEICHINGER KÁROLY (budapesti templomok), PREISICH GÁBOR, WANNER JÁNOS, NÉMETH PÁL, (budapesti háztömbök), MÜNNICH ALADÁR (vásárcsarnok), BORBÍRÓ VIRGIL (Ferihegy, régi fogadóépület) stb. a nevesebb építészek. Ekkor kezdődik MAJOR MÁTÉ pályafutása is.

A második világháború választóvonalat jelentett az építészetben. GROPIUS, MIES VAN DER ROHE, LE CORBUSIER, WRIGHT meghatározták a főbb jellemzőket.

WALTER GROPIUS 1934-ben Angliába emigrál, ahol MAXWELL FRY építésszel társul. Mikor kinevezik a Harvardra rendes tanárnak, aztán megválasztják ugyanott az Építészeti Kar dékánjának (1937) oda emigrál. Társul BREUER MARCELLEL és együtt műhelyt hoznak **létre The Architects Collaborative** néven (Harvard Graduate Center új épületei, Panam-székház, bagdadi Egyetem, athéni amerikai nagykövetség, Lakótelep, New Kensington stb.), amely a fiatal építészek egyik Mekkája.

MIES VAN DER ROHE szintén 1937-ben választja Amerikát, Chicagóban Az Illinoisi Műszaki Egyetemen kap tanszéket, első munkája az egyetem épületének korszerűsítése. Egész várost hoz létre az egyetem körül. Aztán megtervezi a Fox Riveri Farnsworth-házat, majd a Convention Hallt és a Crown Hallt. A nagy áttörést chicagói toronyházai hozzák – a Lakeshore Drive mellett, PHILIP C. JOHNSON, az amerikai építész-társ kezdeményezései – ezeket követi New Yorkban a SEAGRAM & SONS felhőkarcolója, Santiagióban – Kubában –, majd Mexico Cityben a két BACARDI-székház.

LE CORBUSIER a háború alatt – valószínű unalmában – ötvenemeletes algiri kikötőigazgatási épületet tervez – elképzelése majd a milánói PIRELLI-házról köszön vissza –, utána elkészíti Saint Dié város – meg nem valósult – újjáépítési terveit, majd a marseillei Unité d’Habitationt, ami azóta minden nagyvárosi tömbház őspéldája. 1946-ban Amerikába megy, részt vesz az ENSZ-székház pályázatán, de munkáját elutasítják, az új épületet az amerikai WALLACE K. HARRISON építheti fel. Felesége 1957 évi halála után megtervezi és felépíti a Vogézekben, Ronchampban a zárándok-kápolnát, a tervben maradt Firminy-templomot Lyon mellett, Chandrigart, néhány házat Ahmedabadban, a brüsszeli világkiállításra a Philips-pavilont, az amerikai Cambridgeban egy kiállító központot, a CARPENTER-Centert, Párizsban egyetemi várost, Brazil Házat épít. Utolsó munkái a párizsi Gare d’Orsay új épületei, a LA TOURETTE-kolostor, szintén Lyon közelében, egy velencei kórház és a Firminy-templom terve.

FRANK LLOYD WRIGHT (1869-1959, pl. HOLLYHOCK-ház, Hotel Imperial, Tokió, MILLARD-ház, Pasadena, de Vizesés-ház, Pennsylvania, GUGGENHEIM-múzeum, New York, stb.), és egyáltalán az amerikai építészek a természeti formákat kedvelik, csak az ún. Usonia-házak és a ROSENBAUM-ház után kezdenek elvontabb formákat keresgélgni.

Kiemelkedő jelentőségű a pécsi születésű BREUER MARCELL LAJOS (1902-?, párizsi UNESCO-székház /B. ZEHRFUSSAL és P. L. NERVIVEL/, kolostor, templom, Collegeville, BIJENKORF-áruház, Rotterdam stb.), a brazil LUCIO COSTA /OSCAR NIEMEYERREL, ALFONSO EDUARDO REIDYVEL, MACHADO JORGE MORERIRÁVAL együtt/ akik, Brasilia megálmodói voltak (pl. Oktatásügyi Minisztérium, Pedregulho lakótelep stb.), de COSTA műve, pl. a Rio de Janeiro-i Modern Művészetek Múzeuma. OSCAR NIEMEYER SOARES FILHO alkotta viszont az Ibirapuéra-Park (São Paolo) és a pampulhai Yachtklub pompás épületeit, a brasíliai Városközpontot, a newyorki ENSZ-palota bizonyos elemeit stb. Ugyancsak jelentős a finn ELIEL SAARINEN (1923 után New Yorkban) az osztrák RICHARD NEUTRA. RAYMOND HOOD (pl. Chicago Tribune és Daily News székház-felhőkarcolói. MC. GRAW-HILL irodaház), WILLIAM LESCAGE és GEORG HOWE megtervezik a philadelphiai Savings Fund Society épületét, EERI SAARINEN – a világhírű építész fia – a General Motors számára tervez Detroitba gyárat, a Yale-egyetemnek hockey-csarnokot, amelynek lefedésében – KENZO TANGET megelőzve – elsőként alkalmaz sátorszerű héjszerkezetet. Idlevillei repülőtéri fogadóépülete, majd a Washington DC-i Dulles repülőtér központi csarnoka csak hab a tortán. HELLMUTH, LEINWEBER és MINORU YAMASAKI héjszerkezettel fedik a Saint Louis-i repülőtér fogadó-csarnokát, m NOVICKI és DEITRICK a raleighi sportcsarnokot. Velük ellentétben LOUIS KAHN, PHILIP JOHNSON és PAUL RUDOPH vaskos épületei (pl. pennsylvaniai egyetem laboratóriumai, a Yale egyetem építészeti és művészeti karának épülete, parkológarázs ugyanitt stb.) is követőkre találnak. HARRISON és ABRAMOVITZ pl. ebben a **New Brutalismnak** keresztelt stílusban tervezi meg az Illinoisi Egyetem nagy előadóját, ami 132 m átmérőjű.

BERTRAND GOLDBERG a tervezője a híres chicagói Marina City felhőkarcolóinak. Ezeket – éppúgy, mint LE CORBUSIER, MIES vagy LA TOURETTE megoldásait – sokan másolják. Főleg az amerikai építészek külföldi munkái találnak jobb-rosszabb utánpótlásra, pl. a berlini Kongress Halle (HUGH STUBBINS), az Új Delhi-i amerikai nagykövetség (EDWARD DURREL STONE), az 1958-as brüsszeli világkiállítás amerikai pavilonja, a HILTON-szállók, a londoni, berlini nagykövetség, a konstantinápolyi konzulátus stb.

Figyelmet érdemel az új mexikói építészet, mindenekelőtt JUAN O’GORMAN, G. M SAAVEDRA és J. M VELASCO, FÉLIX CANDELA stb. munkái. Venezuelában CARLOS RAUL VILLANUEVA érdemel figyelmet, Kanadában – ahol a vaskos vasbeton stílust kedvelik – KISS S. ZOLTÁN (MC. GILL-egyetem, Montreal, egyes épületei) és mások kedveltek, az említett egyetem fő- és melléképületei, a charlottetowni Confederation Centre, a Place Bonaventura, Montreal bizonyosságok erre.

A II. világháború utáni európai lakáshiány a kérdés gyors megoldását követelte, s ha az ún. „szocialista táborban” meglehetősen sokáig húzták a lakótelepek építését, az első ilyen 60 000-100 000 ember befogadására alkalmas létesítmények a London melletti Harlowban, Berlinben, Rotterdamban, Le Havre-ban de még Stockholmban is kialakultak.

Ez utóbbi városban végül öt lakótelep épült, a legkorszerűbb elvek szerint. Londonban legszebben az Allton Estate sikerült. Javarészt magasházak vannak az 1963-ban épült BARBICAN-lakónegyedben, de a majd tíz évvel fiatalabb Golden Lane, az alig öt évvel hamarabb létesült Derby Hill, a sokban GOLDFINGER ERNŐTŐL tervezett ELEPHANT & CASTLE épületegyüttes is jól lakható. Anélkül, hogy londoni lakótelepeket magasztalnánk, meg kell állapítanunk róluk, hogy vidéki társaikkal együtt – pl. Hampstead –, emberközpontúak.

Ezzel szemben a későn megindult „szocialista” lakótelep-építés elsődleges célja az erőltetett iparfejlesztés munkaereje faluról behozott tömegeinek gyors elszállásolása volt, másodsor, pl. Romániában a városi etnikumok azonnali kicserélése stb. Azon kívül az olcsóság is számított: így főként a kis alapterületű, a legszükségesebb kényelmi berendezésekkel alig ellátott, előregyártott elemekből készült panelházak jöhettek számításba. A helyzetet külön bonyolította Romániában az, hogy a panelházak egyhangúságát román „népi” szőnyegmintákkal, vasbeton „faépítéssel” akarták feloldani, hogy a lakóházak közötti – amúgy is szűkös – zöldterületeket beépítették – később eleve ezek nélkül tervezték a lakótelepeket – pl. a kolozsvári Monostor-negyed –, és mindezek még a valóban hiteles modern román építészeti alkotások – pl. Állami Cirkusz (PORUMBESCU, RULEA, BERCOVICI, PRUNCU), Kongresszusi Palota, Intercontinental, Nemzeti Színház, mindegyik Bukarest, tengerparti szállók, Állami Színház, Marosvásárhely stb. – értékét is csorbították. Betetőzte az egészet a hagyományos falusi építészet lerombolásának, házgyári kis, kényelmi berendezésekkel csak formálisan ellátott, pl. vízmű, csatornázás nélküli tömbházakkal való kicserélésének terve – látványos volt az otopeni-i „mintafalu” csödjé – és a Nép Házának, meg környékének a legrosszabb ötvenes évekre emlékeztető szovjet „tortastílusban” és kényszermunkával való felépítése. Sajnos, ebből a zsákutcából a román építészet azóta sem tudott kilábalni

A II. világháború Németországban pusztította el a legtöbb lakást. Ennek megfelelően, fantázia nélküli amerikai tervek átvételével igyekeztek megoldani gyorsan a lakáshiányt – Nyugaton éppúgy, mint Keleten. Persze születtek kiváló megoldások, pl. HELMUT HENTRICH és HERBERT PETSCHNIGG düsseldorfi Phoenix-Rheinrohr kettős toronyháza, HANS SCHAROUN lakótelepe, Berlin észak-charlottenburgi negyedében stb. Ugyancsak tőle származik a berlini Filharmónia épülete, amelynek nemcsak előrefeszített beton sátozteteje figyelemreméltó, de az is, hogy a zenekarnak központi dobogója van. APEL és BECKERT Intercontinental szállója, Frankfurt am Main, OTTO FREY kiállításepülete, Hamburg, BERNARD HERMKES üvegházai a hamburgi Botanikus Kertben, az Atelier 5 csoport thuni gyára, a svájci Halenben felépült sorház-telepe. A „szocialista tábor” mintavárosában, Kelet-Berlinben az új főút és az azt szegélyező épületek, a Kongresszusok Háza, Chemnitz, Drezda, Lipcse stb. új, mégis szegényes tömbházai akartak a korszerű építkezés mintái lenni, holott – az információk hatalmi korlátozása miatt – csak nyugati modellek rossz utánzatai voltak.

Németország újraegyesítése, a „szocialista” NDK megszűnése a német építészek aranykorát hozta el, az egyesített Berlinben felépül a Reichstag, a szövetségi intézmények a régi-új fővárosban építhetnek maguknak székhelyet stb.

Hollandiában GEORG RIETVELD II. világháború utáni tevékenysége jelentős (SONSBEEK-pavilon, Művészeti Akadémia, Arnhem, KRÖLLER-MÜLLER-Múzeum, Otterlo, VAN SLOBBE-ház, Heerlen), napjainkban J. H. VAN DER BROEK (1898-?) és JACOB B. BAKEMA (1914-) a legnevesebb építészek (pl. Lijnbaan vásárlóközpont, Euromast-torony, Rotterdam, rádió, Hilversum stb.). Amsterdam mai épületei között több figyelemreméltó akad, pl. L. STYNEN British Petroleum irodaháza, de itt található LE CORBUSIER első Citrohan-háza is.

Belgium mai építésze egyezményesebb, amerikaibb. Figyelemre méltó a Martini-székház, a főútvonalba beillesztett irodaház, a húszemeletes lakóház, az első héjfedeles üvegpavilon, /Place de Brouckère, tervezők BOUCHER, BLANDEL, FILIPPONE/, az Atomium, mind Brüsszel, Leuven mai épületei.

Franciaország a háború után előbb BEAUDOUIN strassburgi lakótelepével, aztán CANDILIS-BODIANSKY-WOODS-PIOT a Bagnols-sur-Cèze-i lakásokkal jelentkezik.. AZ UNESCO párizsi székháza (BREUER, ZEHRFUSS, NERVI), a CNIT kiállítási csarnoka (100 000 négyzetméter, CAMELOT, MAILLY, ZEHRFUSS), a POMPIDOU-központ, a Louvre előtti üvegpiramis a francia építészet vállalkozókedvét bizonyítja. Érdekesekek LE CORBUSIER és LUCIO COSTA –Brazil pavilonja, az előbbi Ronchamp-kápolnája, LA TOURETTE-kolostora, VÁGÓ PÉTER – PIERRE VAGO – és FREYSSINET lourdesi föld alatti bazilikája, CAMILE AILLAUD Párizs környéki lakótelepei (*Bobigny és Pantin*) stb. A Párizs környéki szatellit-városok a francia népi írók, pl. RENÉ FALLET heves ellenszenvét váltották ki.

A kisebb államok közül, pl. Svájcban HAEFELI, MOSER és STEIGER Aarauban újszerű strandot építenek, s DANZEIEN & VOSER Szent Gallen-i gyári csarnoka is egyedül áll a maga nemében. JACQUES SCHADER zürichi főiskolájának két téglateste szinte lebeg egymáson, FRITZ STUCKY és RUDOLF MEULI pedig Zugban egészen új elképzelésű lakásokat tervez. Ugyanők Leimattban, Zug mellett háromszögű magasházakat terveztek. Végül, de nem utolsó sorban a teljesség kedvéért említsük meg RUDOLF és PETER STEIGER genfi betoncsarnokát, a maga érdekes homlokzatával.

Finnországban mindenekelőtt ALVAR AALTO (városháza, Säynätsalo, egyetemi előadó, Helsinki, lakónegyed egy része, Tapiola, kultúrközpont, irodaház, Helsinki, finn pavilon belseje, New York, világkiállítás stb.) építhet. Ugyancsak Tapiolában épít sorházakat KAIJA és HEIKKI Siren, modern iskolai díszterem építése foglalja le Helsinkiben Jorma Järvit, Viljo Revell (irodaházak, iskolák, lakóházak, óvodaépület, Tapiola stb.) viszont megnyeri a torontói városházára kiírt pályázatot.

Dániában ARNE JACOBSEN (Bellavista-lakótelep, soholmi sorházak, csokoládégyár, Ballerup, Irodaház, Koppenhága, városháza, Rødovre, SAS-épület, Koppenhága stb.) az emlegetett építész. Rajta kívül MUNKEGARD (Iskolaépület, Koppenhága), JACOBSEN (étterem, Hannover), JÖRN UTZON (sydneyi operaház, helsinki KINNGO-házak stb.) érdemelnek még különösebb figyelmet.

Norvégiában ERLING VIKSJÖ (Kormánypalota, Oslo) a leghíresebb modern építész.

Olaszországban PIER LUIGI NERVI (Stadion, Firenze, Jahrhunderthalle, Breslau, Sportcsarnok, Torino, sportcsarnokok, Róma, UNESCO-épület nagyterme, Párizs, PIRELLI-ház, Milano /GIO PONTIVAL/, autóbuszhangár, New York, WASHINGTON-híd stb.), GIO PONTI (PIRELLI-ház, MONTECATINI-székház, mindkettő Milano, Olasz Intézet, épületek Pakisztánban és Bagdadban stb.), MICHELUCCI (firenzei pályaudvar), CALINI és CATELAZZI (római pályaudvar), BELGIOSO és PERRESUTTI a Torre Velasca, Milano építői, ENRICO CASTIGLIONE (nápolyi pályaudvar), BUSTO (iskolák, Arsizio, étterem, Lisanza stb.), ALBINI (múzeumok, Genova, Róma), GARDELLA (lakóházak, Ivrea, Alexandria stb.) a legnevesebb XX. századi olasz építészek.

A szovjet építészet nagy alkotásai közé kell sorolni a Kongresszusi Palotát, Moszkva ház (POSZOHIN, MIDJANCV, SZAMO, STELLER), ugyanott a Panoráma-múzeumot (KORABJEL-NYIKOV, LUCSANOV, KUZMIN), az ifjúsági táborokat, (Krím, POLJANSZKIJ, VITUHIN, GIGOVSZKAJA), a KGST-székházat stb. Ezek mellett a harmincas évek végétől az ötvenes évek végéig – vidéken máig – rengeteg „közérthető”, „torta” stílusú, „neobarakk” épület keletkezett, és, pl. a moszkvai LOMONOSZOV-egyetem koncepciója évekig fertőzte a nemzetközi építészeti közhangulatot, lásd lengyel mását, vagy a bukaresti Scânteia-házat és a – szerencsére még átalakítható – Nép Házát.

A „szocialista” cseh-szlovák építészetet többé-kevésbé Prága uralta. A még közös építészet hagyatékából kiemelkednek J. VOZENILEK kromerizi kollektív házai, E. LINHARDT és V. HILSKY ilyen építményei Szudéta-föld bányavidékén, a brünni gyermekkorház (B. ROZENTHAL), több lakótelep – sajnos néhány közülük balul sikeredett, pl. a pozsonyi –, a brüsszeli világkiállítás csehszlovák pavilonja (C. CUBR, J. HRUBY, Z. POLORNY). A pozsonyi Duna-hidat viszont magyarországi mérnökök tervezték.

A '90-es évek óta Csehország és Szlovákia önálló államok. Az építészet főképp Csehországban fejlődik, Szlovákiában inkább a bevált pártállami sablonokat ismétlik.

Portugáliában a lisszaboni Infante Santo lakótelep (PESSOS, GANDRA, MANTA) méltó a figyelemre, valamint az újabb, SAN IOAO de Deus lakótelep (R. J. D'ATHOUGUIA, S. FORMOSINHO SANCHEZ).

Nem szoltunk még a század második felének távolkeleti építészetéről. Nem a világ-városokká növekedett Szingapúr, Hongkong, a „kis tigrissé” cseperedett Tajvan, Malájföld, Dél-Korea stb. bevált nyugati mintákat átfogalmazó építészetéről van szó, de pl. az építészeti önállóságig eljutó japán művészetről.

A modern japán építészet úttörője HIDEO KOSAKA. 1954-ben épült kiotói Postatakarék-Háza nyitja meg a sort. Utána KUNIO MAEKAWA lesz a Gaukushuin-egyetem épületeinek és a tokiói Ünnepi Csarnoknak a megalkotója KENZO TANGE a Bauhaus elképzeléseinek szellemében tervez (kis és nagy olimpiai csarnok, Tokió, városháza, Takamura stb.) És Japán sok kiváló építész szülőhazája, pl. NORIAKI KUROSAWA (Szakszervezeti Ház, Kioto), MURANO-Mori (Nissei Színház, Tokió), JEOH-MIN-PEO (Egyetemi kápolna, Taichung), KIYONORI KIKUTAKE stb., akik megváltoztatták az Európában „az elmaradott Keletről” még élő képet.

A háború utáni magyar építészetben előbb szovjet, majd 1956 után amerikai minták hatottak, anélkül, hogy az utánérzés szintjét meghaladták volna. Kivétel a hídépítés és a szálloda-építkezés, főként a főváros és a Balaton-mente ennek a haszonélvezője. BORVENDÉG BÉLA (szegedi krematórium), KISS ISTVÁN (könyvtár, Kaposvár), VELLAY ISTVÁN (egyetemi aula, Debrecen), ZILAHY ISTVÁN (Bányászati Tervezőintézet, Budapest), SZABÓ ÁRPÁD (raktárak), RIMANÓCZY GYULA, (Dohánygyár, Nyíregyháza), BAJNAY LÁSZLÓ (üzemcsarnok, Csepel), CSABA LÁSZLÓ (gyárépület, Miskolc) stb. a korszak kiemelkedőbb gyakorló építészei. A századvég építészetét az addig felérhetetlen kérdések foglalkoztatják. Bár igaz, hogy EDUARDO TORROJA már 1935-ben messze előreugró vasbeton héjakkal fedte be madridi lóversenypályája lelátóit, ennek igazi ideje csak a XX. század utolsó harmadában jött el, legyen szó a müncheni stadionról, RICHARD BUCKMINSTER-FULLER kupoláiról, ELIOT NOYES betonballonjairól vagy RICHARD REDER műanyag-hártyáiról.

A városok fejlődése felveti a terjeszkedés irányának kérdését. Sokan felfelé terjeszkednének: PASCAL HAUSERMANN lakások laza kapcsolatából álló tornyokban, BERNARD ZEHRFUSS üveg-acél lakótornyokban, PAUL MAYMONT piramis vagy kúp alakú tömbökben, WALTER JONAS 200 m átmérőjű tölcserék peremén, KUOKAWA felhőkarcolókban, KIJONARI KIKUTAKE a tengertől és a hengertér levegőjétől határolt hatalmas hengerek palástján, más elképzelése szerint acéltengelyekre fűzött, kör alakú lakásokban éltetné a jövő városlakóit. Ez alatt az izraeli MOSE SAFDIE és DAVID BAROTT-BOULVA halomházakat épít, előregyártva.

KENZO TANGE vízszintesen is összekapcsolja tömbjeit, és a tengerbe telepítné őket, YONI FRIEDMANN kihasználatlan belterületek fölé, ALBERT LAPRADE a föld alá, PAOLO SOLARI pedig a föld felszínére de levegősen.

Nem zárhatjuk le a XX. század építőművészetéről szóló eszmefuttatásunkat, ha nem szólnánk részletesebben az ún. **organikus építészet** térhódításáról. Egyfelől, az organikus szervezést, emberközeli jelent, másfelől olyan, ez esetben építészetet, amelyben érvényesül az élő szervezet eleven egysége, rész és egész összefüggése, ami a tájhoz, környezethez való kapcsolódást eredményezi. Kezdeményezője az osztrák festő, HUNDERTWASSER, akinek földdel borított háztetői manapság nálunk is terjednek, kiváló művelői a magyar MAKOVECZ

IMRE (1935, pl. Művelődési Ház, Sárospatak, magyar pavilon, Spanyolország, világkiállítás stb.) és CSETE GYÖRGY (pl. halászteleki templom, Forrásház, Orfű stb.)

NÉHÁNY HÍRES XX. SZÁZADI ÉPÍTÉSZ ÉS ALKOTÁSAI

Előzmények

Amerikai Egyesült Államok

Home Insurance Building, William Le Baron Jenney
Auditorium Building, Chicago, Guaranty Trust Building, Buffalo, Wainwright Building, Saint Louis, Carson, Pirie és Scott áruház, Chicago, Louis Henry Sullivan
Robie-ház, Chicago, Unity Church, Oak-Park /Ill./, Larkin szappangyár, Buffalo, Frank Lloyd Wright

Európa

Karlsplatzi vasúti állomás, bécsi posta-takarékpénztár, Otto Wagner
Purkersdorfi szanatórium, Palais Stocklet lakóház, Brüsszel, Josef Hoffmann,
Steiner-ház, Saalatsch-üzletház, mindkettő Bécs, Tzara-ház, Párizs, Adolf Loos
Hotel Tassel, Népház, mindkettő Brüsszel, Victor Horta
Rue Franklin 22/b, Garázs a Rue Ponthieu-n, mindkettő Párizsban, Notre Dame templom, Le Raincy, Le Havre újjáépítése, Auguste Perret
AEG-csarnokok, német nagykövetségi palota, Szentpétervár, gyár Észtországban, Peter Behrens

De Stijl-csoport: Theo van Doesburg, Mondrian, Rietveld, Oud, Bene

Werkbund

Üvegpavilon, Berlin környéki lakótelepek, neukölni iskola, Bruno Taut
Kísérleti színház, Henry van de Velde
Poseni víztorony, vízimalom terve, áruház, mindkettő Breslauban, Hans Poelzig

Franciaország

Cité Industrielle terve, vágóhíd, olimpiai stadion, a Grange Blanche kórház, telefonközpont, valamennyi Lyon, Tony Garnier

A modern építkezés kibontakozása

Bauhaus, Tanárok: Lyonel Feininger, Joseph Albers, Gerhard Marcks, Paul Klee, Oscar Schlemmer, Johannes Itten, Vaszilij Kandinszkij, Moholy-Nagy László, Kepes György, Breuer Marcell, Kállai Ernő

Dessau-Törten-i, Berlin-Siemenstadt-i, Berlin-Haselhorst-i lakótelepek, Arbeitsamt, Dessau, panelház, Berlin-Wannsee, Walter Gropius Európában 10 nagyváros, Párizs, Montevideo, Buenos Aires, Algír stb. részére dolgoz ki városépítési terveket, Domino és Citrohan-háztípusai, Weissenhofsiedlung, Stuttgart, Villa Stein, Garches, a moszkvai Centroszojuz épületének terve, Párizsban kollégium, Ronchamp, a zarándok-kápolna, a tervben maradt Firminy-templom, Chandrigar, néhány ház Ahmedabadban, a brüsszeli világkiállításra a Philips-pavilon, az amerikai Cambridgeban egy kiállító központ, a Carpenter-Center, Párizsban egyetemi város, Brazil Ház, a párizsi Gare d'Orsay új épületei, a La Tourette-kolostor, egy velencei kórház, Le Corbusier

Hollandok

Üzletház, Schröder-ház, mindkettő Utrecht, G. T. Rietveld
J. J. P. Oud, Cornelius van Eesteren, Willem m Dudok, Johannes Duiker

Svédek

Kiállítási pavilon, 1930, Krematórium, mindkettő Stockholm, Erik Gunnar Asplund
Helsinki-i hangversenyterem, Sven Markelius

Franciák

André Lurçat, Robert Mallet-Stevens, Eugène Baudouin, Marcel Lods

Spanyolok

Casa Milà, Antonio Gaudi

Németek

Einstein-torony, Potsdam, áruház, Chemnitz, Universum mozi, Columbus-irodaház, mindkettő Berlin, Erich Mendelsohn
Chile-Haus, Hamburg, Fritz Hoeger

Paula Modersohn-Becker háza, Bremen, Bernhard Hoetger
Szentpétervári német nagykövetség, Liebknecht-Luxemburg-emlékmű, Kísérleti lakótelep, Stuttgart, német pavilon az 1919-es barcelonai világkiállításon, Tugendhat-ház, Brünn, Ludwig Mies van der Rohe Európában

Szakszervezeti iskola, Bernau, Hannes Meyer

Cellei iskola, Otto Haesler

Szovjetunió

Lenin-könyvtár, Moszkva, Alekszandr és Vlagyimir Vjeszenyin

Pravda-székház, Moszkva, Pjotr Golosov

Ukrajnai Legfelsőbb Gazdasági Tanács, Harkov, Szerafimov, Felger és Kravetz

Lakóház a moszkvai Novinszkij körúton, J. Leonyidov, m Ginszburg

Dinamo stadion, Moszkva, A. Langman

Finnek

Helsinki-i főpályaudvar, Chicago Tribune újság székházépületének pályázata, Eliel Saarinen

Könyvtár, Viipuri, tudószanatórium, Paimio, Mairela-ház, Björneborg mellett, cellulózgyár és lakótelep, Sunila, Hugo Henrik Alvar Aalto

Osztrákok: Josef Frank

Csehek: Oldrych Tyl, Ludvik Kysela, Josef Havlíček, Karel Honzik, Bohuslav Fuchs, Jan Gočar

Svájc: Karl Moser, Hermann Baur, Max Bill

Olaszok: Antonio di Sant'Elia, Mario Chiattone, Alberto Sartoris

Lakóház, pártszékház, mindkettő Como, kiállításépület, Monza, Giuseppe Terragni

Magyarok

Lakóházak a budai Kavics-utcában, Molnár Farkas

Villák, Lauber László, Nyíri István

Strand a Margit-szigeten, Janáky István

Budapesti Postatakarék, Rimanóczy Gyula

Budapesti háztömbök, áruház, mozik, Kozma Lajos

Budapesti templomok, Weichinger Károly

Ferihegy, régi fogadóépület, Borbíró Virgil

A II. világháború után

Amerikai Egyesült Államok

The Architects Collaborative, Walter Gropius és Breuer Marcell Amerikában, Harvard Graduate Center új épületei, Panam-székház, bagdadi Egyetem, athéni nagykövetség, Lakótelep, New Kensington

Az Illinoisi Műszaki Egyetem épületének korszerűsítése, Farnsworth-ház, Fox River, Convention Hall, Crown Hall, Chicago, Lakeshore Drive melletti toronyházak, Seagram & Sons felhőkarcoló, New York, a két Bacardi-székház, Santiago, Mexico City, Mies van der Rohe Amerikában

Hollyhock-ház, Hotel Imperial, Tokió, Millard-ház, Pasadena, de Vizesés-ház, Pennsylvania, Guggenheim-múzeum, New York, Frank Lloyd Wright

Párizsi UNESCO-székház /B. Zehrfussal és P. L. Nervivel/, kolostor, templom, Collegeville, Bijenkorf-áruház, Rotterdam, Breuer Marcell Lajos

Chicago Tribune és Daily News székház-felhőkarcolói, Mc. Graw-Hill irodaház, Raymond Hood

A Savings Fund Society épülete, William Lescase és Georg Howe

General Motors-gyár, Detroit, a Yale-egyetem hockey-csarnoka, idlevillei repülőtéri fogadóépület, Dulles repülőtér központi csarnoka Washington DC, Eeri Saarinen

Saint Louis-i repülőtér fogadócsarnoka, Hellmuth, Leinweber és Minoru Yamasaki

Raleighi sportcsarnok, m Novicki és Deitrick

Pennsylvaniai egyetem laboratóriumai, a Yale egyetem építészeti és művészeti karának épülete, parkológarázs ugyanitt, Louis Kahn, Philip Johnson és Paul Rudolph

Illinoisi Egyetem nagy előadója, Harrison és Abramovitz

Marina City, Chicago, Bertand Goldberg

Berlini Kongress Halle, Hugh Stubbins

Új Delhi-i nagykövetség, Edward Duurrel Stone

Mexikó: Juan O'Gorman, G. m Saavedra és J. m Velasco, Félix Candela

Venezuela: Carlos Raul Villanueva

Kanada

Mc. Gill-egyetem, Montreal, egyes épületei, Kiss S. Zoltán

Lakótelepek: Harlow, Berlin, Rotterdam, Le Havre, Stockholm

London

Aton Estate, Barbican Golden Lane, Derby Hill-lakónegyedek

Elephant & Castle lakónegyed, Goldfinger Ernő

Nyugat-Németország

Phoenix-Rheinrohr kettős toronyház, Düsseldorf, Helmut Hentrich és Herbert Petschnigg

Lakótelep, berlini Filharmónia, Hans Scharoun

Intercontinental szálló, Frankfurt am Main, Apel és Beckert

Kiállításépület, Hamburg, Otto Frey

Üvegházak, Hamburg, Bernard Hermkes

Gyár, Thun, sorház-telep, Halen, felépült Atelier 5 csoport

Kelet-Németország

Kelet-Berlinben az új főút és az azt szegélyező épületek, a Kongresszusok Háza, Chemnitz, Drezda, Lipcse új tömbházai

Ma

Reichstag, és az azt körülvevő tér, Berlin

Hollandia

Sonsbeek-pavilon, Művészeti Akadémia, Arnhem, Kröller-Müller-Múzeum, Otterlo, Van Slobbe-ház, Heerlen, Georg Rietveld a II. világháború után

Lijnbaan vásárlóközpont, Euromast-torony, Rotterdam, rádió, Hilversum, J. H. van der Broek és Jacob B. Bakema

Belgium

Martini-székház, a főútvonalba beillesztett irodaház, a húszemeletes lakóház, az első héjfedeles üveg-pavilon, /Place de Brouckère, tervezői Boucher, Blandel, Filippone/, az Atomium, mind Brüsszel, Leuwen mai épületei.

Brazília

Oktatásügyi Minisztérium, Pedregulho lakótelep. Modern Művészetek Múzeuma, Rio de Janeiro, Lucio Costa

Az Ibirapuéra-Park, São Paulo, a pampulhai Yachtklub épületei, a braziliai Városházak, a newyorki ENSZ-palota bizonyos elemei, Oscar Niemeyer Soares Filho

Franciaország

Strassburgi lakótelep, Beaudouin

Lakások, Bagnols-sur-Cèze, Candilis-Bodiansky-Woods-Piot

UNESCO, párizsi székház, Breuer, Zehrfuss, Nervi

CNIT kiállítási csarnoka, Camelot, Mailly, Zehrfuss

Lourdesi föld alatti bazilikája, Pierre Vago és Freyssinet

Párizs környéki lakótelepek, Émile Aillaud

Románia

Állami Cirkusz (Porumbescu, Rulea, Bercovici, Pruncu), Kongresszusi Palota, tengerparti szállók, Intercontinental, Nemzeti Színház, Állami Színház, Marosvásárhely

Svájc

Strand, Aarau, Haefeli, Moser és Steiger

Gyári csarnok, Szent Gallen, Danzeisen & Voser

Főiskola, Zürich, Jacques Schader

Lakások, Zug, magasházak, Leimatt, Fritz Stucky és Rudolf Meuli

Üzemcsarnok, Genf, Rudolf és Peter Steiger

Finnország

Városháza, Säynätsalo, egyetemi előadó, Helsinki, lakónegyed egy része, Tapiola, kultúrközpont, irodaház, Helsinki, finn pavilon belseje, New York, világkiállítás, Alvar Aalto

Sorházak, Tapiola, Kaija és Heikki Siren

Iskolai díszterem, Helsinki, Jorma Järvi

Irodaházak, iskolák, lakóházak, Helsinki, irodaépület, Tapiola, városháza, Toronto, Viljo Revell

Dánia

Bellavista-lakótelep, soholmi sorházak, csokoládégyár, Ballerup, Irodaház, Koppenhága, városháza, Rødovre, SAS-épület, Koppenhága, Arne Jacobsen
Iskolaépület, Koppenhága, Munkegard
Étterem, Hannover, Jacobsen
Sydneyi operaház, helsinki-i Kinngo-házak, Utzon

Norvégia

Kormánypalota, Oslo, Erling Viksjö.

Olaszország

Stadion, Firenze, Jahrhunderthalle, Breslau, Sportcsarnok, Torino, sportcsarnokok, Róma, UNESCO-épület nagyterme, Párizs, Pirelli-ház, Milano /Gio Pontival/, autóbuszhangár, New York, Washington-híd, Pier Luigi Nervi

Pirelli-ház, Montecatini-székház, mindkettő Milano, Olasz Intézet, épületek Pakisztánban és Bagdadban Gio Ponti

Firenzei pályaudvar, Michelucci
Római pályaudvar, Calini és Catelazzi
Torre Velasca, Milano, Belgioso és Perresutti
Nápolyi pályaudvar, Enrico Castiglione
Iskolák, Arsizio, étterem, Lisanza, Busto
Múzeumok, Genova, Róma, Albini
Lakóházak, Ivrea, Alexandria, Gardella

Szovjetunió

Kongresszusi Palota, Moszkva, Poszohin, Midjancv, Szamo, Steller
Panoráma-múzeum, Moszkva, Korabjelnikov, Lucsanov, Kuzmin
Ifjúsági táborok házai, Krím, Poljanszkij, Vituhin, Gigovszkaja

Csehszlovákia

Kollektív házak, Kromeriz, J. Vozenilek
Kollektív házak, Szudéta-föld, E. Linhardt és V. Hilsky,
Gyermekekórház, Brünn, B. Rozenhal
Csehszlovák pavilon a brüsszeli világkiállításon, C. Cubr, J. Hruby, Z. Polorny

Portugália

Infante Santo lakótelep, Lisszabon, Pessos, Gandra, Manta, illetve a San Ioao de Deus lakótelep, R. J. d' Athouguija, S. Formosinho Sanchez.

Japán

Postatakarék-Ház, Kiotó, Hideo Kosaka
Gaukushuin-egyetem épületei, tokiói Ünnepi Csarnok, Kunio Maekawa
Kis és nagy olimpiai csarnok, Tokió, városháza, Takamura, Kenzo Tange
Szakszervezeti Ház, Kioto, Noriaki Kurosawa
Nissei Színház, Tokió, Murano-Mori
Egyetemi kápolna, Taichung, Jeoh-Min-Peo

Magyarország

Szegedi krematórium, Borvendég Béla
Könyvtár, Kaposvár, Kiss István
Egyetemi aula, Debrecen, Vellay István
Bányászati Tervezőintézet, Budapest, Zilahy István
Közraktárak, Szabó Árpád
Dohánygyár, Nyíregyháza, Rimanóczy Gyula
Üzemcsarnok, Csepel, Bajnay László
Gyárépület, Miskolc, Csaba László
Művelődési Ház, Sárospatak, magyar pavilon, Spanyolország, világkiállítás, Makovecz Imre
Halászteleki templom, Forrásház, Orfű, Csete György

Szobrászat:

A természetelvű szobrászat helyét a világkép megváltozásával párhuzamosan az útkereső, jósoló, váteszi, a nagy természeti-társadalmi rengéseket előrejelző művészet veszi át. A szobrászat felfedezi, hogy az emberi és állati testen kívül egész sor megmínezhető, plasztikus természeti forma van. Kialakulnak a testeket az úgymond ősfarmákra redukáló, a természeti formákat eltúlzó és torzító, illetve a teljesen elvont, a természeti formákra nem hasonlító szobrászatok.

Franciaországban még mindig a rodini szobrászatra esküsznek. Ebben a szellemben alkot JEAN BOUCHER, HENRI BOUCHARD, PAUL LANDOWSKY, HUBERT YENCESSE és GUSTAVE PIMENTA. Mind neves alkotó, egyetlen hibájuk epigon-voltuk. Közülük YENCESSE MAILLOL figyelmét is fölkelte.

MAILLOL nem volt RODIN tanítványa, sem segédje. Festőből lett szobrász, nem lett impresszionista, manapság inkább elvontnak neveznénk, mert torzói is teljes művészi értékűek.

ALBERT BARTHOLOMÉ (1848-1928, pl. A holtak emlékműve, Párizs, Père Lachaise temető) naturalista. ÉMILE ANTOINE BOURDELLE (1861-1929, ÁDÁM, Kos, PÉNELOPEIA, Ijazó Heraklész, Kentaur, mind Párizs, ALVEAR emlékmű, Buenos Aires, Elzászi Madonna stb.), CHARLES DESPIEAU (1874-1947, Örök pihenés, ÉVA, Assia, DIONYSOS, STONE asszony, BRUCE asszony, PAULETTE stb.) viszont RODIN-segéd, nem egyszerűen két tanítvány, mesterük minden vívmányát átörökölték, miközben megmaradtak önmaguk. Ám RODIN BALZAC-emlékművének vitája során ismét fölvetődött, hogy mi a szobor, mint emlékmű lényege: a hasonlóság, a dicsőítés, a közelvárás valamiféle kielégítése, esetleg a kifejezés? Ha ez utóbbi, a művész gondolatait, az egyediakat vagy az össztársadalmiakat fejezze-e ki? Mint később kiderült, a vita úgy dőlt el, hogy minden szobornak a művész egyéni gondolatait kell kifejeznie. Így a RODIN-hagyomány forrásává vált egyfajta formabontásnak. És a formabontók mind BOURDELLE-tanítványok voltak! Ráadásul külföldiek. Igaz, kényszerből, vagy jószántukból naturalizáltak.

Az ukrán CHANA ORLOV (1888-?, pl. Háború és béke stb.), a svájci-olasz Alberto Giacometti (1901-?, Két alak, Kanál alakú nő, Kubista fej, Függő gömb, Kocsi, stb.) pl. korai expresszionisták, akárcsak GERMAINE RICHER (1904-59, pl. Citromember, Hangya, Imádkozó sáska, Vihar, A hatfejű ló stb.), vagy EMMANUEL AURICOSTA (1908-?, pl. állatszobrok, arcképszobrok, VÉNUSZ, Bête de Gévaudan stb.). Utóbbi kettő vonzza a MAILLOLNÁL tanult ROBERT COUTURIERT (1905-?, pl. ÉTIENNE DOLET emlékműve, Elmélkedés, A juhász, Ülő nő, Kötél-táncos leány, Szatírok stb.). Együtt alkotják a **Salon de mai** kiállító-társaságot.

Legfontosabb azonban az 1907-ben jelentkező kubizmus. CÉZANNE-ből indul ki, pontosabban abból, hogy a művész szerint elemi formákkal – hengerrel, gömbbel és kúppal – a természet minden alakját ki lehet fejezni, úgy, hogy a tárgyak minden oldala egyetlen középpont felé fordul.

Az új irányzat első prófétája a malagai születésű, Párizsban naturalizált PABLO PICASSO. Plasztikai munkáit afrikai faragványokból leszűrt tanulságokkal – torzításokkal – kezdi (pl. BUFFON arcképe), ám csakhamar új, cézannei nézetei hatása alá kerül (pl. Fejek, Abszintes pohár, Sapkás fejek, Ember báránnyal, Bikafej, Kecske stb.).

Honfitársai és hívei JULIO GONZALEZ (1876-1942, pl. Don Quijote, Nők a tükör előtt, Kaktuszemberek stb.) valamint PABLO GARGALLO (1881-1936, pl. Víz hordó nők, Arató nők, PICASSO, Táncos nők, Próféta stb.) mellé állnak, Őket bátorítja az orosz ALEKSZANDR ARHIPENKO (1887-?, MEDRANO táncosnő, Vörös tánc, SALOME, Női lakok, stb.) és a magyar CSÁKY JÓZSEF (1888-?, Formák, Elvonatkoztatás, Profil, Két alak, Arc, Fej, Elvont álló alak, stb.). Hozzájuk csatlakozik a litvániai JACQUES LIPCHITZ (1881-?, Ember gitárral, Mandolinos HARLEKIN stb.) és a szmolenszki OSZIP ZADKIN (1890-?, pl. Próféta, Kamaszlány madárral, Menádok, J. S. BACH emlékére, Homo sapiens, Rotterdam háborús emlékműve, szobor a

jeruzsálemi VAN LEER alapítvány épületére stb.), ideig-óráig a román ALEXANDRU BRÂNCUȘI, azonban ő letisztultabb formákat keres, alkotásai típusok, törvény, kezdet és vég akarnak lenni (1987-1957, pl. A tűzmadár, POGÁNY kisasszony /mindkettő több változatban is/, A csók kapuja, A hallgatás asztala, Végtelen oszlop, mind Târgu Jiu stb.).

Vezető szerepe van közöttük RAYMOND DUCHAMP-VILLONNAK (1876-1918, pl. Férfitorzó, BAUDELAIRE, Ülő nők, Ló stb.), később HENRI LAURENSNEK (1885-1954, Nő, madárral, Mantillás nők Repülő síremléke, Szirének, Kentaurnő stb.). Együtt alkotják az ún. *Párizsi iskolát (École de Paris)*. Utóbb szokássá vált minden XX. századi Párizsban kialakult szobrászati irányt ehhez sorolni.

Így lesz a *Párizsi iskola* tagja a tulajdonképpen *konstruktivista* és 1940 után Amerikában élt NAUM GABO (1910-?, Realista kiáltvány, Szentpétervár, Érintő, Mozgásérzet, Fejleszthető szerkezet, Dinamikus vetület, Caracas, Az emberi szellem megszabadítása stb.) valamint testvére, ANTON PEVSNER (1886-?, Oroszország, Németország, Franciaország, Egyesült Államok, Térbeli vonalszerkezet, Felfüggesztett konstrukció stb.)

Konstruktivista a lengyel ADOLF CIESLARCZYK és a belga GEORGES VANTONGERLOO (pl. Tojásidombból kisugárzó tömegek viszonyainak szerkezete stb.), aki a holland **De Stijl** eszméit hozza magával, az 1937-től Párizsban élő SCHÖFFER MIKLÓS (1912-?) és a pécsi SZÜLETÉSŰ VÁSÁRHELYI GYÖZÖ – VICTOR VASARELY – aki nem csak grafikus, szobrász is. Ebből a csoportból alakul ki a nonfiguratív – elvont, nem-ábrázoló – szobrászok iskolája.

Tény, hogy először a festészet fedezte fel a végletes absztrakciót, mint a képzőművészeti önkifejezés eszközt, az elvont plasztika csak jó évtizeddel később jelentkezett. Nehéz volt megérteni, miszerint lehetséges a tudat alatt olyan közös kódot találni, amely műveltségi szinttől függetlenül azonos minden ember számára. Ám az elvont művészetnek sikerült az iskolázottságból, a más társadalmi tapasztalatokból stb. eredő különbségeket lebontani.

Franciaországban JEAN (HANS) ARP (1887-?, pl. A Hold gyümölcse, Összeformálódás, mindkettő Párizs, Felhőpásztor, Caracas stb.) sorra tagja minden, a kor művészeti hangját kereső megmozdulásnak, a **Werkbundnak**, a **Blaue Ritternek**, a **Sturmnak**, a **Dadának**, a **Cercle et Carré**, az **Abstraction-Création** csoportosulásoknak, hogy aztán saját útjára találjon. ANDRÉ BLOC (1896-?), BEÖTHY ISTVÁN (1897-1962, pl. A csók, Anyaság, Nukleáris forma stb.), HENRI GEORGES ADAM (1904-?), HAJDÚ ISTVÁN (1907-?, pl. Kakastaréj, Bilincsek stb.) a XX. századi francia szobrászat nagy nemzedékéhez tartoznak, akiknek életművéről vitázik ugyan a francia kritika, de akik nélkül nincs mai francia szobrászat.

Olaszország bár látszólag uszály, a francia és német művészet függvénye, a XX. század elején még jelentős szerepe volt a modern művészetek megteremtésében. A költő FILIPPO TOMASSO MARINETTI (1876-1944) vezetésével a „*futuristák*” meg akarták hódítani Olaszországot, Európát és a világot.

Szobrász-kiáltványukat egy valódi alkotó fogalmazta, UMBERTO BOCCIONI (1882-1916), akit inkább festményei alapján ismer a világ. Szobrai (pl. Az ember mozgástartalmának szintézise, A térfolytonosság egyedüli formája, Egy palack formaereje, Egy palack kifejlése a térben stb.) hangzatosabb címeket viseltek, mint amilyen forradalmiak voltak. Követői, ROBERTO MELLI (1885-1958) és a festőként híressé vált AMEDEO MODIGLIANI (1884-1920) modern alkotók voltak. Ezzel szemben a rodini hagyományokat folytató MEDARDO ROSSO életműve impresszionizmust sugall, ANTONIO MARAINI és ADOLFO VILDT patetikusan stilizál, GIACOMO MANZÙ felkapott alkotó, ARTURO MARTINI a német szobrászat kánonjai szerint halad, AGENORE FABBRI pedig csak látszatra modern.

Az expresszionista szobrászat képviselője volt LUCIO FONTANA (1899-?), valamint a Párizsba távozott BERTO LARDA (1911-?).

Németország modern szobrászai elsősorban elveikkel hatottak, így első sorban a ma már merevnek érzett ADOLF HILDEBRAND (1847-1921, pl. Ifjú szobra, LÉDA stb.), aki különösen ARTHUR VOLKMANNT és HERMANN HAHNOT befolyásolta erősen. Érdekes az inkább

grafikus, mint szobrász, elkötelezett baloldali KÄTHE KOLLWITZ művészete, ERNST BARLACH középkorinak álcázott apró fafigurái kortárs érzelmeket tükröznek (pl. Halál, Gondba merült nő, Koldusasszony stb.), MAX KLINGER (1857-1920, pl. BEETHOVEN ülőszobra, Lipcse stb.) végül a szecessziónál köt ki, GEORG KOLBE (1877-1937, pl. Táncosnő, Akt, Fiatalság stb.) és BERNHARDT HOETGER RODINT, MAILLOLT és HILDEBRANDOT igyekeznek összeférten. HOETGER a német középkorba is visszanyúl ihletért, így lesz expresszionista. Ám megelőzi ebben WILHELM LEHMBRUCK (1881-1918, pl. Térdelő nő stb.). A század neves német szobrásza MAX ERNST.

Az **angol** szobrászat a XX. században francia indíttatású (HENRI GAUDIER-BRZESKA, JACOB EPSTEIN stb.) ugyanakkor az 1898-ban született HENRY MOORE (pl. kisbronzok, 1958 évi nagy UNESCO-bronz stb.), LYNN CHADWICK (1914) és BEN NICHOLSON (1894-?) jelentősek.

A **Szovjetunió** szobrászai között az elmúlt XX. sz.-ban mindenekelőtt a RODIN-tanítvány PAVEL TRUBECKOJ (1866-1938, pl. kisbronzok, portrészobrok, állatszobrok jelentősek. Az elvont művészet szempontjából KAZIMIR MALEVICS, VLAGYIMIR TATLIN, ALEKSZANDR ARCHIPENKO, ANTON PEVSNER, NAUM GABO és mások fontosak. Ők Szovjetországra kezdik pályafutásukat, hogy aztán elmeneküljenek a szocreál elől. IVAN DMITRIJEVICS SADR (1887-1941, pl. GORKIJ emléke stb.), aki szintén Párizsban tanult, a BOURDELLE-tanítvány VERA MUHINÁNAK (1889-1953, pl. Munkás és kolhozparaszt, eredetileg a párizsi világkiállítás szovjet pavilonján, később a Moszfilm jelképeként, VASZILIJ ALEKSZIEVICS VATAGINNAK (1883-?), az állatszobrok mesterének, ALEKSZANDR TYERENTYEVICS MATVEJEVNEK (1878-?) ZARA DMITRIJEVNA LEBEGYEVÁNAK (1892-?), ALEKSZANDR PAVLOVICS KIBALNYIKOVNAK (1912-?), a szerb születésű J. V. VUCSETICSNEK (1908-?, pl. Kovácsoljunk a kardból ekét stb.), vagy az eredetileg örmény N. B. NIKOSSZIGIANNAK (1918-?) viszont csak a szocreál jutott, sőt, MUHINA és VUCSETICS szobrai egyenesen a Szovjetunió jelképeivé váltak bizonyos időszakban.

A kisebb kortárs szobrászattal rendelkező országok közül a XX. században kiemelkedik **Svájc** (RODO DE NIEDERHAUSEN /1863-1913/, ROBERT MÜLLER /1920-?, stb.), **Svédország** (pl. CARL MILLES /1876-1955, RUDBECKNIS-emlékmű, Wästerås, STRINDBERG-emlékmű, Stockholm, stb.), **Norvégia** (pl. a RODIN-tanítvány GUSTAF VIGELAND, 1869-1943), **Belgium** (pl. CONSTANTIN MEUNIER /1831-1910, pl. Teherhordó, Kohómunkás, Bányaolvas, Anya gyermekével stb./, PIERRE CHARLES VAN DER STAPPEN /1843-1910), GEORG MINNE (1866-1941, pl. Térdelő fiú, Apácafej stb.), említsük meg a Franciaországban dolgozó GEORGES VANTONGERLOO (1886-?) nevét. A két világháború közötti **lengyel** szobrászatot a BOURDELLE-tanítvány XAVER DUNIKOWSKY és JACZEK PUGET uralja, majd a „*párizsi iskola*”. A hajdan létezett **Jugoszláviában** a szintén BOURDELLE-tanítvány IVAN MESTROVIČ (1883-1961) remekelt, míg a fiatalabbakra ugyancsak a „*párizsi iskola*” hatott.

A **magyar** szobrászat XX. századi története az emlékszobrok apályával kezdődik, újra meg újra kiírják – hiába –, a KOSSUTH-, MUNKÁCSY-, ERZSÉBET királynő-emlékművek pályázatait. Csak vidéki városokban készülnek – historista – emlékszobrok, bevált mesterektől.

Újat a Münchenben majd Párizsban dolgozó akkori fiatalok, VEDRES MÁRK (1870-1960, pl. ÉVA) és az éremművész BECK Ö. FÜLÖP (1873-1945) hoznak. Festőből lett – jó – szobrász a szintén Párizsban iskolázott MEDGYESY FERENC (1881-1958, pl. 4 allegorikus szabadtéri szobor, Debrecen, az 1937 évi párizsi világkiállítás nagydíja stb.), Brüsszelben tanult SZENTGYÖRGYI ISTVÁN (1881-1939), a fiatalon meghalt CSIKÁSZ IMRE (1884-1914-, Ad astra, Ülő lány, Fiala lány stb.), PETRI LAJOS (1884-?, Lovasszobor, arcképszobrok stb.), PÁSZTOR JÁNOS (1881-1945, pl. Önarckép, Búcsúzkodás, Rákóczi lovas szobra stb.). Viszont Bécsben szerzett oklevelet KISFALUDI STRÓBL ZSIGMOND (1884-?, pl. Íjász, Finálé, VÉNUSZ születése, portrészobrok ERZSÉBET angol királynőtől VOROSILOV marsallig, Felszabadulási Emlékmű /azelőtt HORTHY ISTVÁN emlékszobor terve/), SIDLÓ FERENC (1882-1942, pl.

DANAIDÁK, Budapest, SZENT ISTVÁN emlékmű Székesfehérvár), LIGETI MIKLÓS (1871 pl. ANONYMUS szobor, Budapest), HORVAY JÁNOS (1873-1944, pl. KOSSUTH-szobor, Cegléd, Gárdonyi-emlékszobor, Budapest), Münchenben ISTÓK JÁNOS (1873-1972, pl. Bem-szobor, Bp. SZÉCHENYI FERENC-szobor, Budapest).

Jelentős XX. századi alkotóknak számítanak FÉMES BECK VILMOS (1885-1918), BOKROS BIRMANN DEZSŐ, (1889-1965), CSORBA GÉZA (1892-), FERENCZY BÉNI (1890-1967), PÁTZAY PÁL (1896-?), ERDEY DEZSŐ, MÉSZÁROS LÁSZLÓ, a görög emigráns gyermekéből magyar baloldali elkötelezettségű alkotóvá lett MAKRISZ AGAMEMNON stb.

JELENTŐS XX. SZÁZADI SZOBRÁSZOK ÉS FONTOSABB MŰVEIK

Franciaország

Előzmények

A holtak emlékműve, Párizs, Père Lachaise temető, Albert Bartholomé

Ádám, Kos, Pénélopeia, Ijazó Heraklész, Kentaur, mind Párizs, Alvear emlékmű, Buenos Aires, Elzászi Madonna, Émile Antoine Bourdelle

Örök pihenés, Éva, Assia, Dioysos, Stone asszony, Bruce asszony, Paullette, Charles Despieau

Korai expresszionisták

Háború és béke, Chana Orlov

Két alak, Kanál alakú nő, Kubista fej, Függő gömb, Kocsi, Alberto Giacometti

Citromember, Hangya, Imádkozó sáska, Vihar, A hatfejű ló, Germaine Richier

Salon de mai

Állatszobrok, arcképszobrok, Vénusz, Bête de Gévaudan, Emmanuel Auricosta

Étienne Dolet emlékműve, Elmélkedés, A juhász, Ülő nők, Kötéltáncos leány, Szatírok,

Robert Couturier

Kubisták

Buffon arcképe, Fejek, Abszintes pohár, Sapkás fejek, Ember báránnyal, Bikafej, Kecske, Pablo Picasso

Don Quijote, Nők a tükör előtt, Kaktuszemberek, Julio Gonzalez

Vízholdó nők, Aratónők, Picasso, Táncosnők, Próféta, Pablo Gargallo

Medrano táncosnő, Vörös tánc, Salome, Nőalakok, Alekszandr Arhipenko

Formák, Elvonatkoztatás, Profil, Két alak, Arc, Fej, Elvont álló alak, Csáky József

Ember gitárral, Mandolinos Harlekin, Jacques Lipchitz

Próféta, Kamaszlány madárral, Menádok, J. S. Bach emlékére, Homo sapiens, Rotterdam háborús emlékműve, Szobor a jeruzsálemi Van Leer alapítvány épületére, Oszip Zadkin

A tűzmadár, Pogány kisasszony /mindkettő több változatban is/, A csók kapuja, A Hallgatás asztala, Végtelen oszlop, mind Târgu Jiu, Alexandru Brâncuși

Párizsi iskola (École de Paris).

Férfitorzó, Baudelaire, Ülő nő, Ló, Raymond Duchamp-Villon

Nők madárral, Mantillás nő, Repülő síremléke, Szirének, Kentaurnő, Henri Laurens

Realista kiáltvány, Szentpétervár, Érintő, Mozgásérzet, Fejleszthető szerkezet, Dinamikus vetület, Caracas, Az emberi szellem megszabadítása, Naum Gabo

Térbeli vonalszerkezet, Felfüggesztett konstrukció, Anton Pevsner

Tojásidombból kisugárzó tömegek viszonyainak szerkezete, Georges Vantongerloo

Más irányzatok

A Hold gyümölcse, Összeformálódás, mindkettő Párizs, Felhőpásztor, Caracas, Jean (Hans) Arp

A csók, Anyaság, Nukleáris forma, Beöthy István

Kakastaréj, Bilincsek,

Étienne Hajdú (István)

Olaszország

Az ember mozgástartalmának szintézise, A térfolytonosság egyedüli formája, Egy palack formaereje, Egy palack kifejlése a térben, Umberto Boccioni

Németország

Ifjú szobra, Léda, Adolf Hildebrand

Halál,
Gondba merült nő, Koldusasszony, Ernst Barlach
Beethoven ülőszobra, Lipcse, Max Klinger
Táncosnő, Akt, Fiatalság, Georg Kolbe
Térdelő nők Wilhelm Lehmbruck.

Anglia

Kisbronzok, 1958 évi nagy UNESCO-bronz, Henry Moore

Szovjetunió

Kisbronzok, portrészobrok, állatszobrok, Pavel Trubeckoj

Gorkij emléke, Ivan Dmitrijevics Sadr

Munkás és kolhozparaszt, eredetileg a párizsi világkiállítás szovjet pavilonján, később a Moszfilm jelképeként, Vera Muhina

Kovácsoljunk a kadból ekét, J. V. Vucsetics

Svédország

Rudbecknis-emlékmű Wästeras, Strindberg-emlékmű Stockholm, Carl Milles

Belgium

Teherhordó, Kohómunkás, Bányaolvas, Anya gyermekével, Constantin Meunier

Térdelő fiú, Apácafej, Georg Minne

Magyarország

4 allegorikus szabadtéri szobor, Debrecen, az 1937 évi párizsi világkiállítás nagydíja, Medgyesy Ferenc

Ad astra, Ülő lány, Fiatal lány, Csikász Imre

Lovasszobor, arcképszobrok, Petri Lajos

Önarckép, Búcsúzkodás, Pásztor János

Íjász, Finálé, Vénusz születése, A gyík, portrészobrok Erzsébet angol királynőtől Vorosilov marsallig, Felszabadulási Emlékmű /azelőtt Horthy István emlékszobor terve/, Kisfaludi Stróbl Zsigmond

Danaidák, Budapest, Szent István emlékmű Székesfehérvár, Sidló Ferenc

Anonymus, Budapest, Ligeti Miklós

Kossuth-szobor, Cegléd, Horvay János

Széchenyi Ferenc-szobor, Budapest, Istók János

Festészet:

A XX. század kedvezett a gyorsan, könnyen megalkotható, eladható képeknek – és főként a divatszerűen megváltoztatható – stílusoknak. A századvég a kialakult impresszionista elvek fokozásával – **neo-impresszionizmus** –, majd azok megtagadásával – **poszt-impresszionizmus** – tulajdonképpen egyfajta akadémizmussá fokozta le ezt a művészeti irányzatot és a posztimpresszionisták köpenyegéből egymás után bújtak elő az újabbnál újabb irányzatok.

Valójában három nagy irányzat körül lehet őket csoportosítani. Az első csoport a mesterrel, CÉZANNEVAL vallja, hogy minden ábrázolható az alapvető térformákkal és a tárgyakat, élőlényeket minden oldalról bemutató, szimultán távlat segítségével. A másik csoport GAUGUIN és VAN GOGH nyomán a személyes, belső érzelmek kifejezésére törekszik. Végül a harmadik irányzat képviselői azt vallják, hogy a művész vesse el a földhözragadt természetelvűséget, vonatkoztasson el a tárgyszerű valóságtól, a teret, a formát, a színt a maga tisztaságában adja vissza, anélkül, hogy „beszennyezne” azt tárgyszerűséggel. Önmagán kívül sem értelmet, sem magyarázatot nem keres. Mindehhez hozzájárult a századelő, majd a két világháború eszmei-emberi-gondolati-érzelmi értékválsága.

Nem törekszünk itt arra, hogy hiánytalanul bemutassuk az utolsó évszázad minden festészeti kezdeményezését. Attól is eltekintünk majd, hogy, mint eddig, országonként próbáljuk a fontosabb irányzatok képviselőit jellemezni. A festészet XX. századi főirányai úgy is két központ, hajdan Párizs, ma az Egyesült Államok nagyvárosai köré összpontosul. Inkább a jellemző irányzatokat, ezek alapvető jellemzőit és fontosabb képviselőit soroljuk fel, ne bámuljon értetlenül nevük hallatán az érdeklődő.

A **Vadak** megteremtik a kedvező alapot az impresszionizmus lefokozásához. Ehhez csak hozzájárul a SEURAT-émlékkiállítás (1905) a CÉZANNE-émlékkiállítás (ue. év), Afrika természeti népei művészetének bemutatása (1907) stb. (mind Párizs). Adott a lehetőség a mértani tér- és síkformákra való redukálás, a szimultán távlat számára, az ábrázolás tárgyköre meg a csendélet és a lényegre redukált táj. Csak 1910 után kezdődik az ún. elemző korszak, tart is 1913-ig, hogy aztán beletorkoljon egy intuitív, majdnem elvont, szinte csak jelzéseket adó művészetbe.

Az ún. **kubisták** fő képviselője és ideológusa a spanyolból naturalizált francia, PABLO PICASSO (1881-1973, pl. A végrehajtottak, A vak koldus, Az emberpár, A két barátnő /ún. „**kék korszak**”, Az avignoni kisasszonyok, Hegedű és szőlő, A kártyázó, Három asszony a kútnál, Guernica, Békegalamb stb.), de a **Vadak** közül átigazolt GEORGES BRAQUE (1882-?, pl. Hajó a parton, Csendélet stb.), JUAN GRIS (1887-1927, pl. Palack és pohár, Harlekin, Csendélet kockával, Skót nő, Csendélet hangszerrel stb.), GASTON DUCHAMP – JACQUES VILLON – (pl. Lóverseny, Park bejárata stb.), FRANCIS PICABIA (pl. Kaucsuk stb.), ALBERT GLEIZES, ANDRÉ LHÔTE, FERNAND LÉGER (1881-1955, pl. Pipázó katona, Kék ruhás nő, Város, Mozdonyvezető, Ruhátlan nők az erdőben, Asszonyok bokkrétával, Nők cukorkával, Kompozíció ággal, Kompozíció kulcsokkal stb.), ROBERT DELAUNAY (pl. Laôni tornyok, EIFFEL-torony, Párizs, Hódolat BLÉRIOTNAK, Szimultán ablakok stb.), HANS METZINGER, HENRI HAYDEN stb. festészete is jelentős

A kubizmus időben egymás utáni három időszaka: **plasztikus kubizmus** (mértani formák, az állandó jellemzők kiemelése, olyan tárgyak ábrázolása, amelyeknek síkformái önmagukba hordják kiterjedésük fogalmát is, a barna és a szürke túlsúlya, egyszínű festés.), **analitikus kubizmus** (a forma elemeire bontása, egy alak több nézetből való ábrázolása, a tárgy tulajdonságainak érzékeltetése kollázsokkal), **szintetikus kubizmus** (a térbeliség megszűnése, új valóság létrejötte a plasztikus jelekből, elvont formák, az eredeti jelentéstől független kollázsok a képeken, erősebb színezés)

A kubista utódirányzatok: **orfizmus** (a színeket, mint önmagukban és önmagukért való jeleket alkalmazó irányzat, alapítója 1913 körül ROBERT DELAUNAY, névadója GUILLAUME APOLLINAIRE, aki az ORPHEUSRA való célzással az irányzat teremtető erejét akarta hangsúlyozni), purizmus (A tárgyak architektonikus egyszerűségű és hiteles megjelenítése. Fő képviselői AMÉDÉE OZENFANT, pl. Csendélet és az építész LE CORBUSIER), **vorticismus** (az elvont formák szabad – sugaras – meg szervezése egy adott pont, mint egy örvény /lat. **vortex**, kb. *örvény*/ körül. Angol irányzat), **Section d'or** (1912-ben alakult, szerintük a kép csak akkor harmonikus, ha az *arany metszés* szabályainak *megfelel /a kis rész úgy aránylik a nagyobbikhoz, mint a nagyobb az egészhez/*. Képviselői: ALBERT GLEIZES, HANS METZINGER, ROBERT DELAUNAY, JACQUES VILLON, JUAN GRIS.

1905-ben, Drezdában alakult meg a **Die Brücke** – *A híd* – művészcsoporthoz ERNST LUDWIG KIRCHNER, ERICH HECKEL, KARL SCHMIDT-ROTLUFF és FRITZ BLEYL tagokkal. Nemsokára csatlakozott EMIL NOLDE, MAX PECHSTEIN és OTTO MÜLLER. Ők – és mások – állnak az 1910-ben alapított **Der Sturm** (ném. *A roham*, átvitt értelemben *A vihar*) című avantgárd folyóirat mögött, csakúgy, mint a VASZILIJ KANDINSZKIJTŐL 1911-ben alapított **Neue Künstlervereinigung** társaságot, amelynek évkönyvét a vezető egyik képéről **Der blaue Reiternek**, **Kék Lovasnak** nevezték el. KANDINSZKIJT FRANZ MARC segítette az elnöki munkában, JAVLENSZKIJ, VEREFKIN, KANOLDT, KUBIN, SCHNABEL, WITTENSTEIN, MÜNTER, BEZSDEJEV, KOGAN, SZAHAROV, MOGILJEVSZKIJ, BOSSI, GIREUD, FAUCONNIER, FISCHER-CAMPENDONK, MACKE, PAUL KLEE voltak a társaság tagjai 1914-ig. Akkor az oroszok és a franciák hazamentek, MACKE és MARC elesett, a többiek meg szétszóródtak. Az **expresszionisták** előzményként VAN GOGHRA, JAMES ENSORRA, EDVARD MUNCHRA hivatkoztak, úgy-mond saját érzéseiket vetítik ki a világra, a látványt tehát önkényesen – lelkiállapotuk függvényében – átalakítják, a színeket és a formákat megváltoztatják – drámai színek, eltorzított

formák jönnek így létre, néha szociális mondanivalóval. Egzaltált, szorongó, félelemmel teli művészet az övék, jellemzők rájuk a vonalak, a torzítások, egyes elemek eltúlzása, a harsogóvá tett vagy szándékosan eltompított színek.

Utóirányzatai: a **Neue Sachlichkeit** (ném. kb. *Új tárgyiasság*), érdekes módon, mint ellenirányzat alakult ki, tárgyilagosság, világosság, némi merevség jellemzik. Fő képviselői OTTO DIX, MAX BECKMANN stb. Realista vetülete (KÄTHE KOLLWITZ, ERNST BARLACH, OTTO DIX stb.) erősen elkötelezett szélső baloldali.

A **futurizmus** prófétája FILIPPO TOMASO MARINETTI (1876-1944, író, költő, katonatiszt, politikus).

A **felfogás jellemzői**:

- a múlt tagadása
- a nagyváros, a technika, a sebesség, a háború dicsőítése
- a mozgás abszolutizálása
- a gép, mint eszmény felfedezése

FONTOSABB FUTURISTA FESTŐK ÉS ALKOTÁSAIK

Boccione ökle, Kutya pórázon, Giacomo Balla
Térbe táruuló palack, Folytonosságok a térben, Umberto Boccioni
Amit a villamos mesélt nekem, Carlo Carra
Egy villámlás erővonalai, Luigi Russolo
A Tabarin bál dinamikus hieroglifái, Gino Severini
Lépcsőn lemenő akt, Marcel Duchamp

Világirodalmi ága a hagyományos mondatszerkezet lerombolását, a szavak szabad használatát szorgalmazza. Elveiket az alapító fogalmazza meg Futurista Kiáltványában, de Óda a verseny-automobilhoz, Csata (súly+szag) című versei, de akár az oroszok (BURLJUK, HLEBNIKOV és különösen VLAGYIMIR VLAGYIMIROVICS MAJAKOVSZKIJ) elégséges bizonyítékot szolgáltatnak tételeink igazolására.

Az igazi lázadást a **dada** jelentette. Egy Svájcba menekült román zsidó, TRISTAN TZARA nevéhez kötődik, mint irodalmi irányzat, erkölcsi-politikai-eszmei-esztétikai téren egyaránt minden előzményt tagadtak. Rendező elvük a teljes zűrzavar volt. A **világirodalomban** TZARA, ARP, COCTEAU, BRETON, ARAGON, ÉLOUARD képviselték, a festészetben ideig-óráig MARCEL DUCHAMP (pl. Palackszárító, A nagy üveg stb.), FRANCIS PICABIA (pl. Tollak), MAX ERNST (pl. Természetrájk stb.), Arp (pl. Torzóné asszony hullámos kalapban stb.), KURT SCHWITTERS (pl. Kollázs kékben és feketében stb.) voltak a dada elkötelezettjei.

Egész sor új műfajt hoz. Ezek közül később is életképes a **kollázs** – különféle tárgyak és anyagok képsíkba való helyezése –, a **frottázs** – egy tárgy rajzának átvitele valamilyen felületre –, a **fotómontázs** – fényképek és nyomtatott szöveg egymás mellé ragasztása, valamilyen mondanivaló kifejezése érdekében –, **ready made** – kész tárgyak kiállítása műalkotásként –, **objet trouvé** – talált tárgy, furcsa konstrukció bemutatása műalkotásként stb.

A modern festészet magyar vonatkozása, egyfelől hogy DERKOVITS GYULA eredetileg expresszionista és CHAGALLAL meg KLEEVEL állít ki két ízben is 1921 során az erdélyi MATTIS-TEUTSCH JÁNOS. Másfelől CÉZANNE jegyében tevékenykednek az úgynevezett **Nyolcak**.

A NYOLCAK ÉS FONTOS ALKOTÁSAIK

Weiner, Bartók arcképei, Berény Róbert
Falusi temetés, Czigány Dezső
Fiú kutyával, Czóbel Béla
Lovasok a vízparton, Kernstok Károly
Régi váci vám, Márffy Ödön

Virágcsendélet, Orbán Dezső
Hegyi beszéd, Pór Bertalan
Önarckép, Tihanyi Lajos

A **Szentendrei Iskola** még a huszas években szerveződött BOROMISSZA TIBOR köré, olyan művészekből, akiket élményközösség, a szentendrei táj szeretete kötött össze. EKKOR ERDEY VIKTOR, EGRY JÓZSEF, TIPARY DEZSŐ, HEINTZ HENRIK, BÁNÁTI SVERÁK JÓZSEF stb. a tagjai. A hamar felbomló csoportosulás – nem lévén egységes esztétikai meggyőződése – helyét 1926-tól GLATZ OSZKÁR és 20 tanítványa veszi át. 1928-ban IVÁNYI GRÜNWALD BÉLA Budapesten létrehozza a **Szentendrei Festők Társaságát**. Tagjai: BARCSAY JENŐ, DELI ANTAL, JEGES ERNŐ, KÁNTOR ANDOR, HEINTZ HENRIK, HERMAN LIPÓT – később az egyesülés vezetője – PAIZS GOBEL JENŐ stb. Őket sem a stílusazonosság köti össze. Már 1930-as kiállításukon érzik ez. Egyik csoportjuk az aulikus **Római Iskolához** közeledett. Mellette van egy konstruktív ág. Ezt az 1945-ben megalakuló – 1949-ben felszámolt, a kubizmust, a fauvizmust, absztrakciót, szürrealizmust stb., egyáltalán, mindenféle modern elvet felvállaló **Európai Iskola** viszi tovább. Alapítói: GEGESI KISS PÁL, KÁLLAI ERNŐ, MEZEI ÁRPÁD, PÁN IMRE, tagjai: ANNA MARGIT, BARCSAY JENŐ, KORNISS DEZSŐ, MÁRFFY ÖDÖN, PÓR BERTALAN, ROZSDA ENDRE, SCHUBERT ERNŐ, SZÁNTÓ PIROSKA. Szobrászati águk is volt. Még mások is csatlakoztak hozzájuk. Később kiváltak, saját csoportot alapítottak MARTYN FERENC, LOSSONCZY TAMÁS ÉS GYARMATHY TIHAMÉR.

Természetesen nem hallgatható el, hogy a baloldali polgári festészet legnevesebb képviselői sokáig a Kút című művészeti folyóirat köré tömörülve éltették 1924-49 között a **Képzőművészek Új Társaságát**.

A KÚT FONTOSABB TAGJAI ÉS LÉNYEGES ALKOTÁSAIK

Lovasok a vízparton, Kernstok Károly
Madonna, Czóbel Béla
Lovak, Márffy Ödön
Balatoni halászház, Egrý József
Falu vége, Berény Róbert
Vörös sapkás önarckép, Rippl-Rónay József
Parkban, Vaszary József
Riviéra, Bernáth Aurél
Fésülködő nő, Pátzay Pál
Este, Szőnyi István

A **Római Iskola** a Római Magyar Akadémia állami ösztöndíjasaiból állt, ők az újklasszicitás, a monumentális keresztény archaizálás jegyében dolgoztak, egyfajta neo-barokknak és (mű) népiségnek hódolva. Jeles képviselőik ABA-NOVÁK VILMOS, PATKÓ KÁROLY, MOLNÁR C. PÁL, MEDVECZKY JENŐ stb.

A **Gresham-kör** a nagybányai elveket viszi tovább.

A GRESHAM-KÖR KIEMELKEDŐ FESTŐI ÉS JELES ALKOTÁSAIK

Tél, Önarckép sárga kabátban, Bernáth Aurél
Hegytetőn, Szőnyi István
Napkelte, Egrý József
Atalanta, Ferenczy Béni
Kapingáló, Berény Róbert
Huszár-émlékmű, Pátzay Pál

Végül, de nem utolsó sorban beszélni kell a szovjet vagy belső emigrációban élő, szocialista meggyőződésű alkotókról is. Közülük kiemelkedik DERKOVITS GYULA, BOKROS-BIRMANN DEZSŐ, MÉSZÁROS LÁSZLÓ, FERENCZY NOÉMI, GOLDMANN GYÖRGY, DÉSI HUBER ISTVÁN stb.

A harmadik nagy irányzat klasszikus képviselői azt vallják, hogy a művész vesse el a földhözragadt természetelvűséget, vonatkoztasson el a tárgyszerű valóságtól, a teret, a formát, a színt a maga tisztaságában adja vissza, anélkül, hogy „beszennyeznē” azt tárgyszerűséggel. Önmagán kívül sem értelmet, sem magyarázatot nem keres. Kialakul két főiránya, a **geometrikus** és a **lírai absztrakció**.

Az első képviselőit a ritmus és az arány kérdései foglalkoztatják, kizárják a kompozícióból a véletlenszerűt, az esetlegest. Az 1911-ben kialakult **radiantizmus~rayonizmus** pontos mértanisággal akarja a térben tiszta szerkezeteket teremtő sugarak /fr. **radiant-sugárzás**, itt *kisugárzási pont*, **rayon-hatósugár** stb./világosságát biztosítani. Képviselői MIHAIL LARIONOV (1881-1964) és NATALJA GONCSAROVA (1881-1962).

A **szuprematizmus** /fr. **suprême-legfelsőbb, legfőbb, végső, utolsó, döntő** stb./ első sorban az orosz-zsidó Kazimir Malevics (1878-1935, pl. A négyzet, A kereszt, Mozgás és ellenállás érzete, Kör és négyzet, A világűr érzetei stb.) nevéhez kötődik. Ugyanakkor a XX. sz. eleji absztrakt festészet több iskolára tagolódik. A konstruktivisták – 1917-ben jelentkeznek, felfogásuk neve a latin constructio szerkezet, felépítés szóból származik – az anyagok, formák, a tárgyak, a tér egymáshoz való viszonyát vizsgálta, szerintük az anyag sajátos tulajdonságaival közreműködik a műalkotás megszületésében, nem kell ábrázolni. Ebből alakul ki a produktivizmus, amely a művészt mérnöknek tekinti, az ipari formatervezést, a design-t tartja legfontosabb feladatának.

A **neoplaszticizmus** PIET MONDRIAN (1872-1944) elveit támasztotta alá. Ő a legáltalánosabb festészeti törvényeket vélte megtalálni a vízszintesben és a függőlegesben, a három alapszín, a fekete és a szürke pedig elegendő a festőre jellemző színvilághoz. A **De Stijl** – holland ‘a stílus’ – c. folyóirat –alapította THEO VAN DOESBURG (1883-1931) – ennek védelmére alakult (1917-1928), de jelentősen befolyásolta a két világháború közötti művészeti életet. A csoportosulás tagjai: PIET MONDRIAN, GEORGES VANTONGERLO, HUSZÁR VILMOS stb.

Az **Abstraction-Création** csoport 1931-36 között működött. Szerintük a képzőművészet a dinamikus ritmuson alapszik, a valós időt ritmusként érzékeljük. Alapítója GEORGES VANTONGERLO, előzménye a **Cercle et Carré** (fr. *Kör és Négyzet*), tagjai: VASZILIJ KANDINSZKIJ, PIET MONDRIAN, HANS ARP, NAUM GABO, BEÖTHY ISTVÁN – később az egyesülés vezetője –, MARTYN FERENC stb.

A **lírai absztrakció** nem olyan hűvös, szigorú, mint amilyen geometrikus társa, egyénibb, organikusabb, líraibb annál.

Az **orfizmus** (a színeket, mint önmagukban és önmagukért való jeleket alkalmazó irányzat, alapítója 1913 körül ROBERT DELAUNAY, névadója GUILLAUME APOLLINAIRE, aki az ORPHEUSRA való célzással az irányzat teremtő erejét akarta hangsúlyozni). DELAUNAY szerint a kubista képépítés elveit szinesztézis-hatású kolorittal kell összekapcsolni, a tiszta szín mellett ott kell állnia a kiegészítő színnek, csak a szimultán kontraszt biztosíthatja a színek dinamizmusát és szerkezetét. A szín elsődlegességét fogalmazza meg, a kép független a természet látványszerű ábrázolásától.

A **gesztusfestészet (action painting)** lényege az indulatok, erőteljes érzelmi állapotok, feszültségek és feloldódási állapotok tükrözése a festészeti anyag felhordásában, a színek használatában, a képfelület kiképzésében. Fontosabb képviselői: ROBERT MOTHERWELL (1915-1991), GEORGES MATHIEU (1921-), FRANZ KLINE, ARNULF RAINER (1929-), TOT ENDRE (1937-) stb.

A **csurgatásos festészet** (*drip painting*) technikailag különbözik az előbbtől, az alkotók a tudat ellenőrzése nélkül, közvetlenül a vászonra öntik a festékeket. A képfelület ebből alakul ki.

Az **automatikus festés** (ANDRÉ BRETONNÁL még írás) szintén alkotási mód, a freudi pszichoanalízisen alapszik, amely szerint a tudatalatti közvetlen, spontán kivetítése révén erőteljes esztétikai szabadság érhető el. Képviselői: HANS HARTUNG, ANTONIO SAURA, WILLEM DE KOONING, AD REINHARD stb.

A **kalligrafikus iskola** keleti írásjegyekre emlékeztető grafikai és festészeti kompozíciókat hoz létre. Képviselői: OTTO WOLFGANG SCHULTZE – WOLS – (1913-51), MARC TOBEY (1890-?), GEORGES MATHIEU (1921-), JACKSON POLLOCK (1912-56), HANS HARTUNG (1904-89), KORNISS DEZSŐ (1908-84), CSÁJI ATTILA (1939-)

Az **art brut** a belső látomásokat, delíriumokat akarja kivetíteni. Mint ilyen, a francia informel művészet egyik jellemző ága. JEAN DUBUFFET (1904-?), az alapító, gyermekek, örültek, rabok, médiumok szín- és formavilágából inspirálódott saját stílusának kialakításakor.

A neoavantgárd művészet valamikor a második világháború után alakult ki. **Közvetlen előzményei** az expresszionizmus, illetve a dada. **Filozófiai háttére** a freudizmus, az egzisztencializmus, a neopozitívizmus, a strukturalizmus, másfelől a marxizmus-leninizmus. **Jellemzői:** kiábrándultság, világundor, a fékek elvetése, közönségesség, hétköznapiaság, a művészi túllépésének igénye, a művészet való életté változtatása, ceremóniasság, esetenként vidám, agresszív önmutogatás, rendszeres kapcsolat politikai mozgalmakkal, filozófiai áramlatok képviselőivel, a művész mindenkitől való függetlenségének megteremtése, mint vágyálom, a világ újramodellezése sohasem látott, új jelekkel, új szintézis, keresése realizmus és. avantgárd között, kilépés a művészet hagyományos tartományaiból, a valóság tárgyi, társadalmi, tudományos és ideológiai területeinek birtokbavétele, ellenművészet, lázadás a műtárgy értéke, egyáltalán, a hagyományos művészet-felfogás ellen, minden ehhez kapcsolódó érték és intézmény tagadása, a műtárgy-kultusz lerombolása. Másik oldalról a szocreal elfogadása egyetlen alkotói módszerként. Később az avantgárd technikák eltérése, de hivatalosan a szocreal akceptciója. Mindenütt kapcsolódás más művészeti ágakhoz, életformamodellekhez, egyfajta új totális művészet létrehozásának szándéka.

Ide tartozik néhány neoavantgárd fogalom értelmének tisztázása is: a **multimédia** több művészeti műfaj, művészeti ág, hírközlési csatorna együttese, a **mixed media** köztes műfaj, a **pszeudo-technika** képzőművészeti technikának látszik, de valóság.

A **neoavantgárd** legnagyobb és legjelentősebb iskolája a világháború után az absztrakt expresszionista festészet, közismertebb nevén az **informel** volt. Az amerikai **action painting** európai megfelelője, lényege a be nem fejezett, nyitott mű, a művészi szubjektum indulati megnyilvánulása. **Fontosabb képviselői:** JACKSON POLLOCK, LOUIS MORRIS, GEORGES MATHIEU, Európában mindenekelőtt HANS HARTUNG, illetve a **Párizsi iskola** (különösen JEAN BAZAINE, ALFRED MANASSIER, WILHELM NAY.)

Utódiskolái: kromatikus absztrakció (főként az Egyesült Államokban, BARNETT NEWMAN, MARK ROTHKO, AD REINHARD, YVES KLEIN stb.)

Tasizmus: foltfestészet, a festő az érzelmi expresszionizmus és a pszichikai automatizmusok kivetítése révén, csurgatott, kapart festékfoltokból hoz létre festményt. Neves képviselői: JEAN PAUL RIOPELLE (1923-), ALFRED MANASSIER (1911-), PIERRE SOULAGES (1919-), ANTONI TAPIES (1923-), GEORGES MATHIEU (1921-)

Cobra-csoport: PIERRE ALECHINSKY, JOHN ASGER, KARL APPEL, CONSTANT CORNEILLE stb. Kissé riasztó nevük betűszó, **Copenhagen, Bruxelles, Amsterdam** nevéből.

A **hatvanas évek magyar absztraktjai:** BAK IMRE, HORTOBÁGYI ENDRE, KESERŐ ILONA, KORNISS DEZSŐ, MEZEI ÁRPÁD, MOLNÁR SÁNDOR, NÁDLER ISTVÁN, PÁN IMRE stb.

Már a század elején NAUM GABO, MOHOLY-NAGY, RODCSENKO munkái, később Alexander CALDER mobiljai előképekül szolgáltak a **tudományos-technicista irányzatok** '50-es

évekbeli kialakulásához. Korelnök közöttük természetesen az **op-art – fénytani művészet** –, amely lényegében színritmusokat hoz létre. Elsősorban díszítőművészet, amely a természet erőit, jelenségeit akarja láttatni mozgó, változó, átalakuló mivoltukban. Leggyakrabban alapozója, VICTOR VASARELY – a pécsi születésű, Párizsban letelepedett VÁSÁRHELYI GYÖZŐ nevéhez kötik és valóban, iskolává – **GRAV**, Vizuális Művészeti Kutatócsoport (ő, textiles felesége, FRANÇOIS MORELLET, JESUS RAFAEL SOTO, SOL LE WITT stb.) is ő fejlesztette. Ugyanakkor a hasonló törekvésű művészek Nouvelles Tendances című kiállításokon mutatkoztak be, amelyeken bő tere nyílt az elemi érzéki élmények, a játékosság és a technika összefonódásának.

A **kinetika** SOL LE WITT fénykinetikai munkásságára, ALEXANDER CALDER mobiljaira – mozgó szobrok – NAUM GABO konstruktivizmusára és az op-artra nyúlik, vissza. Az op-art látszatmozgását valódi mozgássá alakítja, a statika helyett a dinamikát emeli ki a tárgyak lényeges jegyei közül. **Képviselői** NICHOLAS SCHÖPFER MIKLÓS, a német Zero csoport (fénykinetika, OTTO PIENE, HEINZ MACK, GÜNTHER UECKER stb.) a szovjet Dvizsenyie (orosz mozgás)-csoport (NUSZBERG, INFANTE, GALKIN stb.), Sol Le Witt, stb. **Magyarországon** többek közt BALOGH LÁSZLÓ, CSÁJI ATTILA DARGAY LAJOS, HARASZTY ISTVÁN tartoztak ehhez az irányzathoz.

A **szerkezetelvű művészet, a strukturalizmus** Hollandiából indult el, a képi rendszerek alapelemeivel és ezek viszonyainak vizsgálatával foglalkozott, a dolgokat a formák, a szerkezet felől közelíti meg. Jellemzői: szerintük a világ egyetlen, hatalmas szerkezet, minden jelenség önálló, önvezérlésű struktúra, a forma nem annyira fontos, mint a szerkezet, a jelenségek csak, a történelmi jelenben léteznek, minden szétszedhető és összerakható, csak az anyag juthat szóhoz a képzőművészetben, szerkezeti sajátosságait viszont a végletekig ki kell használni, a művész csak válogat és csoportosít, a műalkotás elemekből áll, ezek permutálása, s ez a művész feladata. Ismerik a moduláris sorozat – amelyben a modul a jelenség lényegi tulajdonságaival rendelkező legkisebb elem – és a szeriális sorozat – széria a modulok sorozata – fogalmait. A Null-csoport, a svájci Konkretisták (R. P. LOHSE, MAX BILL stb.), a német Zero-csoport, a francia Nouvelles TENDANCES (CAMARGO, ROSSI, MORELLET, SOBRINO, YVARAL stb.) képviselik. Ugyanebből a holland strukturalizmusból indulnak ki az első **számítógépes grafikával** foglalkozó művészek (ARMANDO, PETERS, SCHOONHOVEN, DEKKERS, VISSER, STRUYCKEN stb.)

A **szisztematikus művészet** alapítója, FRANÇOIS MORELLET szerint egy felületen tervszerűen elrendezett és ismétlődő pontsorokat jelent. Napjainkban a számítógépes grafika alkalmazza, mint módszert. Szokták variációs vagy szeriális művészetnek is nevezni.

A **minimal art** művészei a lehető legkevesebb eszközzel, a lehető legegyszerűbb formákat alkotják. Az USA-ból elterjedt irányzat képei mögött nincs másodlagos tartalom, a mű csak önmaga. Az irányzat középpontjában a tudományos vizsgálódás van, sokszor készül gépileg a műalkotás. Személyes nyom nincs rajtuk. Gyakran tiszta ellentétpárokat – kicsi-nagy, függőleges-vízszintes stb. – állítanak fel, a növekedést-csökkenést, a szeriális gondolkodást alkalmazzák, a plasztikai szerkezet megalkotásának tiszta fogalmát próbálják meghatározni. **Előfutárai:** BARNETT NEWMAN és AD REINHARD, **neves képviselői** DONALD JUDD, THOMAS LENK, ROBERT MORRIS, RICHARD SERRA, TONY SMITH, ROBERT SMITHSON, SOL LE WITT stb. **Magyar alkotói:** ATTALAI GÁBOR, BOHUS ZOLTÁN, CSIKY TIBOR, MAURER DÓRA, NÁDLER ISTVÁN stb.

Festőiség utáni absztrakció (*post painterly-abstraction*) az amerikai minimal art összefoglaló neve, mert úgymond „*visszaszorítja a szubjektív, személyes tartalmú festészetet*”.

Fontosabb irányzatai: **hard edge** (*éles körvonal*), személytelen, érzelemmentes, szerkezetelvű festészet, nem tűri az egyéni jelleget, az egyszerű mértani formák harsány ipari színek, tárgyias személytelenség, a nagy képméreték jellemzik.

Shaped canvas (*formázott vászon*): maga a kép válik formává, a mértani kompozíciónak megfelelően metszik ki határait **Fontosabb képviselői**: ELLSWORTH KELLY, ROBERT MANGOLD, KENNETH NOLAND, FRANK STELLA. **Magyarországon**: BAK IMRE, FÁJÓ JÁNOS, HALÁSZ KÁROLY, PINCZEHELYI SÁNDOR, KISMÁNYOKI KÁROLY, KORNISS DEZSŐ (részben) stb. tartozott ide.

Colour-field (*színmező*): nagy, egyszínű és homogén (egynemű) felületek festése. Nemzetközi irányzat. Előzménye BARNETT NEWMAN, MARK ROTHKO, AD REINHARD festészete. **Fontosabb képviselői**: ULRICH ERBEN, RUPPRECHT GEIGER, GOTTHARD GRAUBNER, AL HELD, ELLSWORTH KELLY, KENNETH NOLAND, LARRY POONS stb. **Magyarországon** FÁJÓ JÁNOS, HENCZE TAMÁS, KESERŰ ILONA, MOLNÁR SÁNDOR, NÁDLER ISTVÁN stb. voltak a hívei.

Monokróm festészet: sokszor akár felhengerelt, egyszínű felületek belső tónusértékeit érvényesítő irányzat, fontosabb képviselői ULRICH ERBEN, JEFF VERHEYEN, **Magyarországon** HENCZE TAMÁS, KORONCZI ENDRE, MOLNÁR SÁNDOR stb. tartozott ide.

A **konceptuális** (*fogalmi*) **művészet** rokon a minimal arttal. Neve arra utal, hogy ez a művészet a tisztán gondolati szinten létező műalkotás létrehozását tűzi ki célul, lemond a hagyományos művészet közlés- és kifejezésformáiról. A művészet egyenlő annak kutatásával. Elanyagtalanítja a művészetet, előnyben részesíti a szóbeli, fogalmi kapcsolatteremtést, kedveli a mixed mediát és a multimédiát. Kiváló képviselői JOSEPH KOSUTH és ON KAWARA.

Az **analitikus** (*elemző*) **festészet** rokon mind a konceptuális művészettel, mind a minimal arttal. A legalapvetőbb képi jelekre vezeti vissza a képi tartományt, ez módot nyújt mind a festészet alapösszefüggései mind általában a vizuális rendszerek vizsgálatára. Művelői a látható világ szerkezeti rendjét és törvényszerűségeit gyakran összekapcsolják ideológiai és társadalmi modellekkel. **Fontosabb képviselői**: DANIEL BUREN, LUIS CANE, PIETRO DORAZIO, ROBERT RYMAN, NIELE TORONI, SOL LE WITT, **a magyar művészetben** ALBERT ZSUZSA, GÁYOR TIBOR, HALÁSZ KÁROLY, MAURER DÓRA, MENGYÁN ANDRÁS neve kapcsolódik az irányzathoz.

A **land art** (*tájművészet*) alkotói olyan formanyelvet hoznak létre, amelyben nincs személyes elem, érzelmi-hangulati tartalom, csak a formák egzakttsága érvényesül. Hatalmas jeleket ásnak, vájnak, fúrnak a természeti környezetbe, megváltoztatják azt, egyfajta anti-művészetet hozva létre, a műkereskedelem és intézményei ellen lázadva. **Képviselői**: CARL ANDRÉ, MIKE HEIZER, RICHARD LONG, WALTER DE MARIA, GEORGE TRAKAS, **magyar művelői** a **Pécsi Műhely** alkotói voltak (FICZEK FERENC, HALÁSZ KÁROLY, KISMÁNYOKI KÁROLY, PINCZEHELYI SÁNDOR, SZIJÁRTÓ KÁLMÁN).

Az **earth art** (*földművészet*) az előzővel rokon irányzat, a földdel, mint anyaggal dolgozik, új esztétikai formákat és térhelyzeteket hoz létre, a földet, mint jelenséget tudatosítja.

Az **arte povera** (*olasz, szegény művészet*) kifejezés GERMANO CELANT alkotása, a korábban a művészetben fel nem használt igénytelen, mulandó anyagok, tárgyak, élő szervezetek szolgálják az elvont, fogalmi modellek bemutatását. A tárgyi anyagot a művész a gesztusokban kifejeződő átalakulások és a formálódások eszközeként használja fel. Az arte povera magát az anyagot emeli ki, annak minden esetlegességével, modelljein rajta van az elmúlás, pusztulás előjele. Nem törekednek időtlen érvényességre, mint a concept art modelljei. **Fontosabb képviselői**: MARIO MERZ, GIUSEPPE PENONE, RAINER RUTHENBECK, ULRICH RÜCKRIEM, RICHARD SERRA, LAWRENCE WEINER, **magyarok** ERDÉLY MIKLÓS, az INDIGO-csoport, SZENTJÓBI TAMÁS stb.

Project art (*tervművészet*): a művész elmeséli a nézőnek környezete megváltoztatására kidolgozott tervét, amelyet az elképzel. Lemond a műtárgy érzéki megjelenítéséről.

A XX. sz. közepén Angliában, Franciaországban, az NSZK-ban, az USA-ban mind gyakrabban jelennek meg a hétköznapi tárgyak, mint jelképek a képeken, gyakorlatilag, mint a művész és a kívülálló közötti különbség eltűnésének szimbólumai, a hagyományos

esztétikai felfogás lerombolásának eszközei. A **pop art** (*populáris, azaz népszerű művészet*) valamelyik iskolája jelentkezik így, elidegenít – kiemeli a tárgyat, megváltoztatja eredeti környezetét, esetleg kinagyítja, ezzel megkérdőjelezi a gondolkodás nélkül elfogadott viszonyokat és értékeket –, ellenművészetet művel – a művészetet nyíltan használati tárggyá fokozza le –, bevonja a művészetek szférájába a nagyvárosi folklórt, a kisebbségi és junk kultúrákat (junk, am. ang. szemét), szétfeszíti a művészetek fogalmát, azzal, hogy olyan ágakat hoz létre, mint a combine painting (szó szerint összerakott kép) amikor a festő a festményre, pl. újság-fotókat másol és különféle tárgyakat ragaszt (Robert Rauschenberg), így válik jellegzetes pop art műfajjá a kollázs, assemblage, a megsokszorozás, az anyagszerűtlen felhasználás, az egymástól eltérő jellegű tárgyak összeszerelése egy kompozíción belül, a berendezett tér, mint műalkotás jelentkezése, a köztes és vegyes műfajok népszerűségének növekedése stb. **Ismertebb képviselői:** JIM DINE, RICHARD HAMILTON, JASPER JOHNS, ALLAN KAPROW, ROY LICHTENSTEIN, CLAES OLDENBURG, ROBERT RAUSCHENBERG, LARRY RIVERS, ANDY WARHOL, **magyarok** GYÉMÁNT LÁSZLÓ, HALÁSZ KÁROLY, JOVÁNOVICS GYÖRGY, KONKOLY GYULA, LAKNER LÁSZLÓ, TÓT ENDRE PINCZEHELYI SÁNDOR stb.

Iskolái: a már említett **combine painting**, úgy is, mint úttörés. **Fő képviselői:** ÖYVIND FAHLSTRÖM, RICHARD HAMILTON, JASPER JOHNS, WOLF VOSTELL, TOM WESSELMANN, **magyarok** KONKOLY GYULA, LAKNER LÁSZLÓ, PAIZS LÁSZLÓ stb.

Assemblage (*ang. Összeállítás*): különböző tárgy- és anyagegyüttes. Nevezik még **object trouvé**-nak is (*ang.-fr. talált tárgy*). **Fő képviselői:** JOSEPH BEUYS EDWARD KIENHOLZ, NAM JUNE PAIK, KLAUS RINKE, DIETER ROTH, **magyarok** KONKOLY GYULA, PAIZS LÁSZLÓ, SZENTJÓBY TAMÁS stb.

Environment (*ang. szó szerint környezet, átvitt értelemben berendezett tér, tér-alakítás*): a tárgyak lekerülnek a falakról, berendeznek velük egy emberi életteret. Eredetileg a happening maradványa, mára önállósult. **Fő képviselői:** JOSEPH BEUYS, ALLAN KAPROW, CLAES OLDENBURG, ROBERT RAUSCHENBERG, GEORGES SEGAL, TOM WESSELMANN, **magyarok** ERDÉLY MIKLÓS, SCHAÁR ERZSÉBET, SZENTJÓBY TAMÁS stb.

Nouveau réalisme (*fr. új realizmus*): 1960-ban PIERRE RESTA SZENTJÓBY TAMÁS NY műbíráló alapította csoportosulás – tagjai YVES KLEIN, ARMAN, SPOERRI, TINGUELY stb. –, tulajdonképpen neodadaizmus, így is szokták sokan nevezni. A dolgok köznapiságát, a mindennapi élet tárgyiaságát, a tárgyas viszonyok elidegenültségét fejezi ki a rombolás, pusztítás, az ironia révén. **Főbb képviselői:** CHRISTO, NIKI DE SAINT PHALLE, TINGUELY stb.

A **hiperrealizmus** a valóság tárgyait túlságosan felnagyítja, szemnek már nem látható részleteket is érzékeltetve. Fotókat nagyítanak föl, a természetes látás és a festői látásmód közötti szakadék elmélyítésével hívva fel a figyelmet a fényképek üzenetére. Valóság és látvány, felszín és mélység igazságtartalma, a fotók szociológiai értéke és szerepe adja a műfaj jelentőségét, egyszerre illúziórombolás és dokumentálás. **Fontos képviselői:** GOINGS, DUANA HANSON, MALCOLM MORLEY, GERHARD RICHTER, **magyarok** CSERNUS TIBOR, FEHÉR LÁSZLÓ, GYÉMÁNT LÁSZLÓ, KONCZ ANDRÁS, LAKNER LÁSZLÓ, MÉHES LÓRÁNT stb.

Az **akcióművészet** a tárgyiasult műalkotással szemben a művész személyes közreműködésével lezajló cselekvést részesíti előnyben. Már az '50-es évek **happeningjei** (*ang. történés, cselekmény*) JOHN CAGE, JIM DINE, JASPER JOHNS, ALLAN KAPROW, CLAES OLDENBURG kedvenc műfaja – történés, előre megtervezett cselekedet, amelybe bevonják a közönséget is, a művésztől megtervezett és rögtönzött cselekedetek sora, meglepetésekkel, előre nem látott eseményekkel – **magyar képviselői** ERDÉLY MIKLÓS, HALÁSZ PÉTER, NAJMÁNYI LÁSZLÓ, SZENTJÓBY TAMÁS stb. – ilyenek voltak. Fontos képviselői a '60-as évek magukkal hozzák a **body art** (*ang. testművészet*) – a művész belép a műalkotásba, személye, fizikai jelenléte kiterjed a műre, az alkotó teste műalkotássá válik, élő szobor lesz. A testmozgás megfigyelésétől az önpusztításig terjedő irányzat (**fontosabb KÉPVISELŐI** VITO ACCONCI, OTTO MUEHL, BRUCE NAUMANN, HERMANN NITSCH, DENIS OPPENHEIM, GINA

PANE, ARNULF RAINER, ULRIKE ROSENBACH, RUDOLF SCHWARTZKOGLER, **magyarok** HAJAS TIBOR, KELE JUDIT, NAJMÁNYI LÁSZLÓ, SZÍJJÁRTÓ KÁLMÁN stb.) –, a **process art** (ang. kb. *folymatművészet*) – mikor művész magánál a műalkotásnál fontosabbnak tartja annak létrejöttét (képviselője, pl. JAN DIBBETS) –, a **performance** (ang. kb. *előadás*) – amelynek közvetlen előzménye a happening és a hajdani Fluxus-mozgalom, de a közönség inkább nézője a cselekménynek és a véletlen szerepe is jelentéktelen (**fontosabb képviselői** Vito Acconci, Pieter Campus, Ulrike Rosenbach, Peter Weibel, **magyarok** Böröcz András, Révész, László, Szirtes János stb.) –, a **fluxus** (ang. kb. *áramlás*), amelynek előzménye a dada közel állt a happeninghez, az akcióművészethez, a pop arthoz, intermediális vagy mixed mediális kifejezésforma, az élet és a művészetek közötti távolságot akarja megszüntetni. Egyfajta antiművészet. **Fontosabb képviselői:** JOSEPH BEUYS, HENNING CHRTIANSEN, FILLIOU, MILAN KNIZÁK, NAM JUNE PAIK, BEN VAUTIER, **magyarok** ERDÉLYI MIKLÓS, HALÁSZ PÉTER, NAJMÁNYI LÁSZLÓ, SZENTJÓBY TAMÁS stb. – a **politikunst** (ném. kb. *politizáló művészet*). – amely a műalkotást mint a társadalom közvetlen megváltoztatásának eszközét érzékeli (**fontosabb képviselői** PAOLO BARATELLA, VICTOR BRUGIN, RAFAEL CANOGAR, GEORGE MACIUMAS, PRAVOSLAV SOVAK, GIANGIACOMO SPADARI, KLAUS STAECK, WOLF VOSTELL stb.) – végül a **mail art** (ang. kb. *a postai küldemények művészete*) – amelynek közvetlen előzménye az újdadaizmus, a fluxus és lényege, hogy, pl. a művész postán küldi el alkotásait (egyedi bélyeget, pecsétet, borítékot stb.) a címzettnek, aki ugyanígy továbbküldi őket, ezzel kiiktatva a művészetből a műkereskedelmet, hálózatot hozva létre, **kiemelkedő képviselői** PIER MARIO CIANI, RYOSUKE COHEN, BEN VAUTIER stb. – irányzatait.

A XX. század vége magával hozta az emberi társadalmat érintő új kihívásokat. Politikai téren 1973-ban az USA vereségével befejeződött a vietnami háború, bekövetkezett az első olajválság, új életre kapott a nemzetközi terrorizmus. Mindenki őszinte meglepetésére a '80-as évek végén kártyavárként dőlt össze az ún. szocialista világrend – csak egyes elemei maradtak, mindenekelőtt túlmilitarizált ázsiai és latin-amerikai országok, Kína, Észak-Korea, Vietnam, Kuba stb. alakjában, a „létező szocializmus” még a Szovjetunióban is megbukott, a századfordulóra csak egy világrendszer maradt fenn. Megerősödik viszont az ún. globalizálódás, a nemzetközi terrorizmus vallási köntöst ölt, amennyiben az iszlám elveinek nevében lép fel, mint a Föld úgymond kizsákmányolt területeinek képviselője. Új atomhatalmak jelennek meg, a Szovjetunió utódállamai, India, Pakisztán, Kína stb. A fejlett államok lakossága fogyasztóként, a harmadik világ termelőként jelenik meg. Ökológiai válság fenyeget.

Filozófiailag az alanyiség erősödése, a marxizmus földcsuszamlásszerű veresége tapasztalható.

Eszmei-emberi szempontból a számítógépes forradalom nemcsak az életminőség javulását ígéri, de a szabályozás és ellenőrzés új mechanizmusával is fenyeget, korlátozza a személyiséget. Emiatt a világ egyszerre nagyszerű és riasztó. Összemosódik a köznapiság és a művészet, a magas és köznapiság kultúra, az eredeti műalkotás és a (jó) másolat.

CHARLES JENKS építész **posztmodern** korszaknak nevezi az 1975 utáni évektől a századfordulóig ívelő törekvéseket. Ezek az elképzelések túlzóknak értékelik a század művészeti törekvéseit, inkább más, korábbi korokból és irányokból ihletődnek. Ugyanakkor egymás mellett létezik többféle, akár egymásnak ellentmondó stílus, szemlélet, az ego művészi önkifejezésének nincs határa. Emiatt a posztmodern *nihilisztikus* – mindenféle szabályt tagadó –, *konvencióellenes* – harcol a megkötések ellen –, *ultramodern* – szélsőségesen újszerű –, *kaotikus*, *ironikus*, ugyanakkor *monumentális*, *sokértelmű*, *tele történelmi, kultúrtörténelmi stb. utalással*, amelyeket kételkedve, csalódottan, kiábrándultan alkalmaz.

A műfaji határokat sokban lazította a korszerű tömegkommunikáció, amely „*globális faluvá*” fokozta le a világot. A korszerű tömegkommunikáció *elemei: a televízió*, – beleértve annak zártláncú és kábeles változatát is –, *a számítógép* – beleértve a világhálót –, *a mediális fotó* – újságfotó –, *a kísérleti film*, *a videó*, *a videoszintetizátor*, *a holográf* stb.

A posztmodern művészet ismertebb irányzatai: a **transzavantgárd** a személyes élményt, a szubjektív létállapotot helyezi a művészi cselekvés középpontjába. A név ACHILLE BONITO OLIVA műve. Ő a „*kulturális nomadizmus*”, a különféle korok, stílusok, régiók stb. szellemi területei bejárásának, keverésének, egy új eklektikának a híve. Az általános, elvont értékek helyett azt hirdetik, hogy az egyén szempontjából minden viszonylagos, nem a „*mindenáron új*”-ra esküsznek, hanem a személyiség kultuszára, az egyedi műalkotás hitelességére. Legnagyobb iskolái az **italiai ÚJHULLÁM** (SANDRO CHIA, ENZO IUCCHI, FRANCESCO CLEMENTE, NICOLA DE MARIA stb.) és a német **heftige Malerei** (német kb. *durva festészet*), **magyar képviselői** FEHÉR LÁSZLÓ, LAKNER LÁSZLÓ, SOÓS TAMÁS stb.

A **heftige Malerei** képviselőire (INA BARFUSS, RAINER FETTING, BERNDT KOBERLING, HELMUT MIDDENDORF, BERNDT ZIMMER stb.) heves érzelmi-indulati kifejezés jellemző (akárcsak a magyar posztmodernnek rokon képviselőire, pl. ÁDÁM ZOLTÁN, BIRKÁS ÁKOS, BULLÁS JÓZSEF, KELEMEN KÁROLY, MÉHES LÓRÁNT, SOÓS TAMÁS, SZIRTES JÁNOS, VETŐ JÁNOS stb.). Munkáikban közös élmény a szorongás, a kiszolgáltatottság, az agresszió, a nagyvárosi lét, a rock-kultúra, Szélsőségesen szubjektívek, felhasználják korábbi stílusok egyes jegyeit.

Az **Új vadak** (*Neue Wilde*) az egykori *Vadak* alapelveiből indulnak ki, azok drámai világlátását teszik át a századvég utolsó két évtizedére. A nagyvárosi életet, a beatkorszakot mitizálják, nagy élményük a háború, a nyugtalanság, a zaklatottság, emiatt a tragikus hangvétel egyik iskolájuknál. Végül a mozgalom harmadik iskolája egyfajta álnaiv mesélő-elbeszélő felfogásba menekül, felélesztve-újaértelmezve hagyományos festői eszközöket pesszimizista alaphangulatú nagyvárosi legendavilágukkal. **Ismertebb képviselőik:** HANS PETER ADAMSKI, INA BARFUSS, WERNER BÜTTNER, WALTER DAHN, RAINER FETTING, GERARD KEVER, HELMUT MIDDENDORF, SALOME, ANDREAS SCHULTZE, ISOLDE WAWRIN. BERNDT ZIMMER stb.

A **pattern painting** (ang. kb. *tapéta-festészet*) visszatér a színes, dekoratív festőiséghez, felhasználja a művészi területek, de a folklór, a nagyváros látványvilága, tucattextilák, tapéták, jelvények stb. vizuális jelenségeit is, ezzel egyfajta kiábrándulást, dekadenciát, néha abszurditást sugallva, ironikus, gyakran frivol felhangokkal. **Képviselői:** BRAD DAVIS, FRANK FAULKNER, KEITH HARING, KIM MC CONNEL, RODNEY RIPPS, KENDALL SHAW, NAD SMYTH, ROBERT ZAKANITCH, CLAUDE VIALLAT stb.

A **magánmitológiák** sajátos újszimbolizmus termékei. Hirdetői a happeninget – amely egyszeri, megismételhetetlen – rituálévá – megismétlődő, szertartásos cselekvéssorrá – alakítják át, az egyén élményeit mítoszokká, egyéni történelemmé változtatják. Esetenként a tárgyak, emlékek, anyagok, dokumentumok sőt, helyszínek, és személyek jelképes bemutatásra kerülnek, amelynek okkult jelentősége van. **Képviselői:** JOSEPH BEUYS, CHRISTIAN BOLTANSKI, CLAUDIO COSTA, NICHOLAS LANG, ANNA OPPERMAN ANNE ÉS PATRICK POIRIER, ARNULF RAINER, magyarok BUKTA IMRE, BÖRÖCZ ANDRÁS, GELLÉR BRÚNÓ ISTVÁN, MÉHES LÓRÁNT, RÉVÉSZ LÁSZLÓ, SAMU GÉZA, VÁRNAGY ILDIKÓ, VETŐ JÁNOS stb.

A **Spurensicherung** (német kb. *nyombiztosítás*) képviselői szerint a művész olyan nyomokat, tehát tárgyakat, dokumentumokat, jeleket, anyagokat stb. gyűjt, rögzít, állít ki, amelyek összefüggnek az életével, mintegy mitizálva azokat. Ezzel a történelmet és a művelődéstörténetet szubjektivizálják, ismét a művészt, mint személyiséget állítva az alkotói munka központjába. **Fontosabb képviselői:** CHRISTIAN BOLTANSKI, CLAUDIO COSTA, NICHOLAS LANG, GIUSEPPE PENONE, **magyarok** BUKTA IMRE, GELLÉR BRÚNÓ ISTVÁN, HAVASI ILDIKÓ, KALMÁR ISTVÁN, SAMU GÉZA stb.

NÉHÁNY FONTOS, XX. SZÁZADI FESTŐ

A Die Brücke-művészcsoporthoz

Ernst Ludwig Kirchner, Erich Heckel, Karl Schmidt-Rottluff és Fritz Bleyl, Emil Nolde, Max Pechstein és Otto Müller.

A Der blaue Reiter-művészcsoporthoz

Vaszilij Kandinszkij, Franz Marc, Javlenszkij, Verefkin, Kanoldt, Kubin, Schnabel, Wittenstein, Münter, Bezsdejev, Kogan, Szaharov, Mogiljevskij, Bossi, Gireud, Fauconnier, Fischer-Campendonk, Macke, Paul Klee

Utódirányzata:

Neue Sachlichkeit Käthe Kollwitz, Ernst Barlach, Otto Dix

Az avantgarde

Kubisták:

A végrehajtottak, A vak koldus, Az emberpár, A két barátnő /un. „kék korszak”, Az avignoni kisasszonyok, Hegedű és szőlő, A kártyázó, Három asszony a kútnál, Guernica, Békegalamb Pablo Picasso

Hajó a parton, Csendélet, Georges Braque

Palack és pohár, Harlekin, Csendélet kockával, Skót nő, Csendélet hangszerrel, Juan Gris

Lóverseny, Park bejárata, Gaston Duchamp – Jacques Villon

Kaucsuk, Francis Picabia

Albert Gleizes, André Lhôte

Pipázó katona, Kék ruhás nő, Város, Mozdonyvezető, Ruhátlan nők az erdőben, Asszonyok bokrétaival, Nők cukorkával, Kompozíció ággal, Kompozíció kulcsokkal, Fernand Léger

Laôni tornyok, Eiffel-torony, Hódolat Blériotnak, Szimultán ablakok, Robert Delaunay

Utódirányzatok

purizmus Amédée Ozenfant, Le Corbusier

vorticizmus

section d'or Albert Gleizes, Hans Metzinger, Robert Delaunay, Jacques Villon, Juan Gris.

A futurizmus

Boccione ökle, Kutya pórázon, Giacomo Balla

Térbe táruló palack, Folytonosságok a térben, Umberto Boccioni

Amit a villamos mesélt nekem, Carlo Carra

Egy villámlás erővonalai, Luigi Russolo

A Tabarin bál dinamikus hieroglifái, Gino Severini

Lépcsőn lemenő akt, Marcel Duchamp

A dada

Palackszárító, A nagy üveg, Marcel Duchamp

Tollak, Francis Picabia

Természetrájk, Max Ernst

Torzóné asszony hullámos kalapban, Hans Arp

Kollázs kéken és feketén, Kurt Schwitters

Magyar festészet

A Nyolcak

Weiner, Bartók arcképei, Berény Róbert

Falusi temetés, Czigány Dezső

Fiú kutyával, Czobor Béla

Lovasok a vízparton, Kernstok Károly

Régi váci vám, Márffy Ödön

Virágcsendélet, Orbán Dezső

Hegyi beszéd, Pór Bertalan

Önarckép, Tihanyi Lajos

Szentendrei Iskola: Erdey Viktor, Egry József, Tipary Dezső, Heintz Henrik, Bánáti Sverák József.

Szentendrei Festők Társasága: Barcsay Jenő, Deli Antal, Jeges Ernő, Kántor Andor, Heintz Henrik, Herman Lipót, Paizs Gobel Jenő

Európai Iskola: Gegesi Kiss Pál, Kállai Ernő, Mezei Árpád, Pán Imre, tagjai: Anna Margit, Barcsay Jenő, Korniss Dezső, Márffy Ödön, Pór Bertalan, Rozsda Endre, Schubert Ernő, Szántó Piroska, Martyn Ferenc, Lossonczy Tamás, Gyarmathy Tihamér.

A Kút

Lovasok a vízparton, Kernstok Károly
Madonna, Czóbel Béla
Lovak, Márffy Ödön
Balatoni halászház, Egry József
Falu vége, Berény Róbert
Vörös sapkás önarckép, Rippl-Rónay József
Parkban, Vaszary József
Riviéra, Bernáth Aurél
Este, Szőnyi István

Római Iskola: Aba-Novák Vilmos, Patkó Károly, Molnár C. Pál, Medveczky Jenő

Gresham-kör

Tél, Önarckép sárga kabátban, Bernáth Aurél
Hegytetőn, Szőnyi István
Napkelte, Egry József
Atalanta, Ferenczy Béni
Kárpizsgáló, Berény Róbert

Szocialista alkotók: Derkovits Gyula, Bokros-Birmann Dezső, Mészáros László, Ferenczy Noémi, Goldmann György, Dési Huber István

Aktivisták: Uitz Béla, Berény Róbert, Moholy-Nagy László, Bortnyik Sándor, Kassák

Absztraktok

A geometrikus absztrakció.

radiantizmus~rayonizmus: Mihail Larionov, Natalja Goncsarova

lírai absztrakció.

Szuprematizmus

A négyzet, A kereszt, Mozgás és ellenállás érzete, Kör és négyzet, A világűr érzetei, Kazimir Malevics

Neoplaszticizmus

Piet Mondrian

A De Stijl-csoportosulás: Piet Mondrian, Georges Vantongerloo, Huszár Vilmos stb.

Az Abstraction-Création csoport: Vaszilij Kandinszkij, Piet Mondrian, Hans Arp, Naum Gabo, Beöthy István, Martyn Ferenc

Az orfizmus Robert Delaunay

A gesztusfestészet (action painting) Robert Motherwell, Georges Mathieu, Franz Kline, Arnulf Rainer, Tot Endre

Az automatikus festés: Hans Hartung, Antonio Saura, Willem de Kooning, Ad Reinhard stb.

A kalligrafikus iskola: Otto Wolfgang Schultze – Wols, Marc Tobey, Georges Mathieu, Jackson Pollock, Hans Hartung

Art brut: Jean Dubuffet

A neoavantgárd művészet

Az informel (action painting): Jackson Pollock, Louis Morris, Georges Mathieu, Hans Hartung

Párizsi iskola: Jean Bazaine, Alfred Manassier, Wilhelm Nay

Utódiskolái

kromatikus absztrakció: Barnett Newman, Mark Rothko, Ad Reinhard, Yves Klein

tasizmus: Jean Paul Riopelle, Alfred Manassier, Pierre Soulages, Antoni Tàpies, Georges Mathieu

Cobra-csoport: Pierre Alechinsky, John Asger, Karl Appel, Constant Corneille

Tudományos-technicista irányzatok

Op-art GRAV, Victor Vasarely, textiles felesége, François Morellet, Jesus Rafael Soto, Sol Le Witt.

Kinetika Nicholas Schöpfer Zero csoport (fénykinetika, Otto Piene, Heinz Mack, Günther Uecker), Dvizsenyie (orosz, mozgás)-csoport (Nuszberg, Infante, Galkin stb.), Sol Le Witt stb.

Szerkezetelvű művészet, **a strukturalizmus**: Null-csoport, Konkretisták (R. P. Lohse, Max Bill stb.), a Zero-csoport, Nouvelles Tendances (Camargo, Rossi, Morellet, Sobrino, **Yvaral**)

Korai számítógépes grafika: Armando, Peters, Schoonhoven, Dekkers, Visser, Struycken stb.)

A szisztematikus művészet: François Morellet

A minimal art: Donald Judd, Thomas Lenk, Robert Morris, Richard Serra, Tony Smith, Robert Smithson, Sol Le Witt

Shaped canvas (*formázott vászon*): Ellsworth Kelly, Robert Mangold, Kenneth Noland, Frank Stella.

Colour-field (*színmező*): Ulrich Erben, Rupprecht Geiger, Gotthard Graubner, Al Held, Ellsworth Kelly, Kenneth Noland, Larry Poons

Monokróm festészet: Ulrich Erben, Jeff Verheyen, Magyarországon Hencze Tamás, Koronczai Endre, Molnár Sándor

A koncepcuális (fogalmi) művészet: Joseph Kosuth és On Kawara.

Az analitikus (elemző) festészet: Daniel Buren, Luis Cane, Pietro Dorazio, Robert Ryman, Niele Toroni, Sol Le Witt

A land art (tájművészet): Carl André, Mike Heizer, Richard Long, Walter de Maria, George Trakas

Az arte povera (*olasz, szegény művészet*): Mario Merz, Giuseppe Penone, Rainer Ruthenbeck, Ulrich Rückriem, Richard Serra, Lawrence Weiner

A pop art (*populáris, azaz népszerű művészet*): Jim Dine, Richard Hamilton, Jasper Johns, Allan Kaprow, Roy Lichtenstein, Claes Oldenburg, Robert Rauschenberg, Larry Rivers, Andy Warhol

Combine painting (*szó szerint összerakott kép*): Öyvind Fahlström, Richard Hamilton, Jasper Johns, Wolf Vostell, Tom Wesselmann

Assemblage, object trouvé (*fr. Összeállítás, ill. ang.-fr. talált tárgy*): Joseph Beuys Edward Kienholz, Nam June Paik, Klaus Rinke, Dieter Roth

Environment (*ang. szó szerint környezet, átvitt értelemben berendezett tér, téralakítás*): Joseph Beuys, Allan Kaprow, Claes Oldenburg, Robert Rauschenberg, Georges Segal, Tom Wesselmann Niki de Saint Phalle

Nouveau réalisme (*fr. új realizmus*): Arman, Christo, Yves Klein, Spoerri, Tinguely

A hiperrealizmus: Goings, Duana Hanson, Malcolm Morley, Gerhard Richter

Az akcióművészet

Body art (*ang. testművészet*): Vito Acconci, Otto Muehl, Bruce Naumann, Hermann Nitsch, Denis Oppenheim, Gina Pane, Arnulf Rainer, Ulrike Rosenbach, Rudolf Schwartzkogler

Process art (*ang. kb. folyamatművészet*): Vito Acconci, Pieter Campus, Jan Dibbets, Ulrike Rosenbach, Peter Weibel,

Fluxus (*ang. kb. áramlás*): Joseph Beuys, Henning Chrtiansen, Filliou, Milan Knížák, Nam June Paik, Ben Vautier,

Politkunst (*ném. kb. politizáló művészet*): Paolo Baratella, Victor Brugin, Rafael Canogar, George Maciunas, Pravoslav Sovak, Giangiacomo Spadari, Klaus Staech, Wolf Vostell

Mail art (*ang. kb. a postai küldemények művészete*): Pier Mario Ciani, Ryosuke Cohen, Ben Vautier

A posztmodern

Transzavantgárd:

itáliai újhullám: Sandro Chia, Enzo Iucchi, Francesco Clemente, Nicola de Maria

Heftige Malerei: Ina Barfuss, Rainer Fetting, Berndt Koberling, Helmut Middendorf, Berndt Zimmer

Új vadak (*Neue Wilde*): Gerard Kever, Helmut Middendorf, Salome, Andreas Schultze, Isolde Wawrin. Berndt Zimmer

Pattern painting (*ang. kb. tapéta-festészet*): Brad Davis, Frank Faulkner, Keith Haring, Kim Mc Connel, Rodney Ripps, Kendall Shaw, Nad Smyth, Robert Zakanitch, Claude Viallat

Magánmitológiák: Joseph Beuys, Christian Boltanski, Claudio Costa, Nicholas Lang, Anna Oppermann Anne és Patrick Poirier, Arnulf Rainer

Spurensicherung (*ném. kb. nyombiztosítás*): Christian Oltanski, Claudio Costa, Nicholas Lang, Giuseppe Penone

Iparművészetek:

A **kerámia** művészete ebben a században elsatnyul, miközben soha nem látott magasságokba emelkedik. Egyfelől, az ipar képes korongon, préseléssel, faragással bármit előállítani a kerámia akármelyik alapanyagából. Másfelől éppen az agyagipar, a hagyományos kerámiaipar fejlődik a népi iparművészet, illetve a hagyományos paraszti agyagtárgyak, mint dísz tárgyak előállítására felé. Ugyanez a tendencia figyelhető meg az **üvegiparban**, bár itt a fúvócsővel fújt tárgyak, és az üveg, mint művészi nyersanyag a főirány ellen hatnak.

A **textiliparban** ugyanez figyelhető meg. Nő viszont a kézzel készült textíliák árfolyama, beleértve ezek közé a csomózott és szőtt szőnyeget. A **bőripar** gépi változata általános lesz.

A **bútoriparban** a XX. sz. elején elterjednek a Neues Sachlichkeit bútorai, utánuk a fém-fa-textil kombinációjú csőbútorok divatja jön, hogy aztán a XX. sz. közepétől elterjedjen a bútorlapból, forgács- és pozdorja-lemezből, majd ezek nemesített változataiból, gyári, ipari technológiával – egész a mikrohullámú megmunkálásig – készült ún. északi – sima, egyenes vonalú – bútorok. Viszont keresettek a kézi munkával készített, történelmi vonalú szobabereendezések.

A **fémiparban** kizárólag a kézi megmunkálású, hagyományos kovácsolással készült tárgyakra van – némi – díszítéstechnikai kereslet. Az **ötvös- és ékszerésmunka** mindig kézi lévén, legfeljebb vonalaiban szenved némi változást, technológiájában, mintakincsében századeleji marad.

A **könyv** művészi előállítása, egyáltalán, az egész papír-szakma ipari lesz. Miközben gyakorlatilag minden, a könyvkiadással járó munkát iparosítanak, ez nem jár együtt a könyvkötés rangosításával, felminősülésével.

Irodalom:

A XX. század irodalmát hallatlanul nehéz egyetlen gyűjtőfogalom alatt tárgyalni. Az expresszionizmust képviselik a világirodalomban: GEORG HEYM (1913-?), AUGUST STRAMM (1874-1915), GEORG TRAKL (1887-1914), FRANZ WERFEL (1890-1945), BERTOLD BRECHT (1898-1956), JOHANNES BECHER (1891-1958), ANNA SEGHERS (1900-?), RICHARD DEHMEL (1863-1920), ERNST TOLLER (1893-1939), IWAN GOLL (1891-1949), ALBERT EHRESTEIN (1886-1950), HUGH MACDIARMID (1892-?), STEPHEN SPENDER (1900-?), ANTON BRANKO SIMIČ (1898-1925), STREČKO KOSOVEL (1904-26), JIŘI WOLKER (1900-24), JARČ MIRAN (1900-1942) stb. Futuristák: FILIPPO TOMASSO MARINETTI (1876-1944), ALDO PALAZZESCHI (1885-?), VLAGYIMIR VLAGYIMIROVICS MAJAKOVSZKIJ (1893-1930), DAVID DAVIDOVICS BURLJUK (1882-1967), VIKTOR VLAGYIMIROVICS HLEBNIYIKOV (1885-1922) stb. A kubizmus, a dada, a szürrealizmus hívei: PIERRE REVERDY (1899-1960), BLAISE CENDRARS (1887-1961), GUILLAUME APOLLINAIRE (1880-1918), MAX JACOB (1876-1944), TRISTAN TZARA (1896-1964), JEAN COCTEAU (1889-1963), ANDRÉ BRETON (1896-1996), PAUL ÉLUARD (1895-1954), LOUIS ARAGON (1879-?), ROBERT DESNOS (1900-1945), HANS ARP (1887-1966), VICENTE HUIDOBRO (1893-1948), FEDERICO GARCIA LORCA (1898-1936), VITEZSLAV NEZVAL (1900-38), OSKAR DAVIČO (1909-?) stb. A magyar irodalomban mindenekelőtt KASSÁK LAJOS (1887-1967) és BARTA SÁNDOR (1887-1938), KOMJÁT ALADÁR (1891-1937), SZABÓ LŐRINC (1900-57), JÓZSEF ATTILA (1905-37), RADNÓTI Miklós (1909-44) kacérkodtak az expresszionizmussal, a kubizmus, a dada, a szürrealizmus megérinti KASSÁK, JÓZSEF ATTILA, RADNÓTI, és ILLYÉS GYULA (1902-19) művészetét. A nagy költészetből jegyezzük meg a felsoroltak mellett GOTTFRIED BENN (1886-1956) és THOMAS STARNES ELIOT nevét, a század prózájából pedig legalább JAMES JOYCE (1882-1941), ANDRÉ GIDE (1896-1951), GEORGE ORWELL (1903-1950), WILLIAM GOLDING (1911-), ABE KOBO (1924-), WILLIAM FAULKNER (1897-1962), ERNEST HEMINGWAY (1899-1961), SAUL BELLOW (1915-), JORGE SEMPRUN (1923-), ALEKSZEJ MAKSZIMOVICS GORKIJ (igazi nevén Peskov, 1886-1936), MIHAIL

ALEKSZEJEVICS SOLOHOV (1905-1984), ALEKSZANDR ISZAJEVICS SZOLZSENYICIN (1918-), CSINGIZ AJMATOV (1928-), ISZAAK BABEL (1894-1941), MIHAIL AFANASZJEVICS BULGAKOV (1891-1940), JAROSLAV HAŠEK (1883-1923), FRANZ KAFKA (1883-1924), HEINRICH BÖLL (1917-1985), THOMAS MANN (1875-1955), FRIEDRICH DÜRRENMATT (1921-1990) nevét illik megtanulni. A neoavantgárd irodalmából mindenekelőtt az egzisztencialistákat, JEAN PAUL SARTRE-t és élettársát, SIMONE DE BEAUVOIR-t valamint ALBERT CAMUST emelnék ki, természetesen anélkül, hogy lekicsinyelnék az ún. **nouveau roman** (fr. új regény), ALAIN ROBBE-GRILLET (1922-), CLAUDE SIMON (1913-), ROLAND BARTHES (1915-1980), MICHEL BUTOR (1926-), a **kortárs vers** (MAX BENSE /1910-/, A. A. MOLES /1920-/, E. GOMRINGER, H. HEISENBÜTTEL stb.) vívmányait. Sőt, azóta jelentkeztek a **nouveau nouveau roman** (az új új regény) írói is, pl. ROBERT PINGET (1919), CLAUDE OLLIER (1922-) stb. személynében. **Magyar képviselői** ESZTERHÁZY PÉTER, TEMESI ISTVÁN, az új versé SZÖCS GÉZA stb.

Külön illik foglalkoznunk az ún. **dühös fiatalok** (THORTON WILDER, TENNESSEE WILLIAMS stb.) nemzedékével. Az '50-es évek elején az USA-ban és világszerte – nem utolsósorban ALLEN GINSBERG *Üvöltés* című verse, majd JACK KEROUAC *Útonja* hatása alatt – kialakult egyfajta fiatalsági szubkultúra, amelynek vezérelve a mindenféle értékrend elleni ifjúsági lázadás volt. A beat-, hippy- majd rock-korszak elsősorban a tánczenében, később több területen is saját értékrendet szabott. Irodalmi képviselői: GREGORY CORSO (1930-), LAWRENCE FERLINGHETTI (1919-), NORMAN MAILER (1923-), DAVID SALINGER (1919-), HARRY SNYDER (1930-).

A posztmodern mindenekelőtt egyfajta neoszimbolizmus, ezotéria stb. formájában jelentkezik. Az irodalomban RICHARD BRAUTIGAM, PETER BROOK, VACLAV HÁVEL (1936-), JOSEPH HELLER (1923-), BOGUMIL HRABAL (1914-), TED HUGHES, GABRIEL GARCIA MARQUEZ, SLAVOMIR MROZEK (1930-) KURT VONNEGUT (1922-), ROBERT WILSON stb. képviselik

Zene:

A XX. századra a nagy dinamikai ellentétek és a hangszínnek gyors váltakozása az expresszionizmus, az atonalitás, a szerialitás és a punktualitás jellemzők. Gyakori az elektronikusan generált zene, a konkrét zene, az aleatorikus és repetitív muzsika. A kor zeneszerzői ARNOLD SCHÖNBERG (1874-1951), ALBAN BERG (1885-1935), ANTON VON WEBER (1883-1945). A következő időszak neves zenészei PAUL HINDEMITH (1895-?), CARL ORFF (1895-?), KARLHEINZ STOCKHAUSEN (1928-), WITOLD LUTOSLAWSKI, (1913-) KRYSZTOF PENDERECKI (1936-) DIMITRIJ DIMITRIJEVICS SOSZTAKOVICS (1906-?), L. A. HILLER, PIERRE BARBAUD, IANNISZ XENAKISZ stb. A kortárs zenét a Svájcban élő LIGETI GYÖRGY, KURTÁG GYÖRGY vagy ORBÁN GYÖRGY képviselik A továbbfejlődés főirányai: a neoklasszicizmus (SARIE, MIHAUD, HONEGGER, POULENC, HINDEMITH, MATHIS, PROKOFJEV, SOSZTAKOVICS), a konzervativizmus (BRITTEN, ORFF), az Új francia iskola (MESSIAEN, LIGETI), a folklorizmus (BARTÓK, SZTRAVINSZKIJ).

Itt illik röviden szólnunk egy, még a XIX. században főbb formáiban kialakult, de igazi jelentőségét a XX. században elnyert zenei stílusról, a **dzsesszről**.

Kezdetei az amerikai néger rabszolgák zenei világát idézik, amely ötvöződött az Új-világban akkortájt dívó induló- és tánczenei stílussal. Jellemzői: a lüktető ritmus, a mozgással társított előadásmód és az improvizáció.

A New Orleansban kialakult muzsika a blues, a spirituálé és a dixiland irányába fejlődött a kezdeteknél. Ezek közül a **blues** lassú, érzelmes, mélyen érző, fájdalmas néger zene. Legkiválóbb XX. századi művelője BESSIE SMITH. A fehér művészek csak a blues külsőségeit utánozzák.

A **spirituálé** egyházi jellegű, erősen ritmizált néger zene, gyors változatát nevezik még **gospelnek** is. Legkiválóbb XX. századi művelője MAHALIA JACKSON.

A **dixieland** már inkább fehér muzsika. Az eredeti néger zenekarokban trombita, harsona, szaxofon-klarinét, illetve zongora, dob, bendzsó, bőgő volt, közösen játszott dallam, hangszerenkénti improvizációk, ismét együttes dallam jellemzi. Fehér változatai elég gépiesek.

A **ragtime** előre megkomponált ritmikus – az európai és afrikai zenéből összeálló – muzsika. Legkiválóbb XX. századi művelője SCOTT JOPLIN.

A **bebop** sajátosan XX. századi dzsesszforma, fő képviselője ELLA FITZGERALD.

A **swing** is XX. századi dzsesszforma, tulajdonképpen szimfonikus zenekartól előadott dzsessz.

A dzsessz és a tanult, művészi zene közelségét bizonyítja, hogy BARTÓK BÉLA jó barátságban volt BENNY GOODMAN kiváló dzsesszklarinétossal, akinek Ragtime címmel művet is írt.

Ugyanitt kell beszélnünk a XX. század – és a hangrögzítés – nagy vívmányáról, a **tömegkommunikációs tánczenéről**. Egyezzünk abban meg: tánc és táncmuzsika mindig volt. Az első szórakozásként, a két nem törvényes együttlétének szentesítőjeként, a második, mint ennek aláfestése. Utóbbi hangszeres vagy énekelt zeneként. Népe válogatta. A magyarság táncmuzsikája mindenestre mintegy 70 %-ban énekelt volt. A hangszerek is eltértek a maiaktól, egyetlen **furulya**, ritkán **duda**, **citera**, más népeknél, pl. **pengetős hangszerek** szolgáltatták a tánczenét.

A szimfonikus zenekarból leegyszerűsödött vonós tánczenekar – utaltunk LANNERRE és id. JOHANN STRAUSSRA – tömegszórakozássá tette a népi gyökerű, de átkoreografált, így szalonképesé tette **keringőt** és **polkát**. Követte ezeket sok – világsikerré nem vált – népi tánc, köztük a **csárdás** és később a **hóra**. Világdivattá lett viszont – a párizsi kabarék közvetítésével – több délamerikai gyökerű, spanyol, tehát indoeurópai, Európában könnyen befogadható műltra visszatekintő – tánc (pl. **tangó**).

Az első világháború után az észak-amerikai **one-, two step, a charleston**, majd a szimfonikus zenekari felépítésű, hangszerkórusokat megszólaltató **Hollywood-pop** lett a divat, ezzel együtt – átdolgozott formában – visszatért a keringő (**boston, angol valcer**), s divatban maradt minden háború előtti tánc (**tangók, one-step, slow-fox, fox-trot** stb.).

A II. világháború után született nemzedék rájött arra, hogy jelentős többségben van. Elutasítja apái értékeit – köztük a Hollywood-pop tánczenéjét és táncait, ezek helyett a skiffle (ang. kb. lépcsőházi zene) és a vidéki rhythm & blues keverékéből született új zenét és táncot, a **rock and rollt** pártolja fel. A CHUBBY CHECKER és FATS DOMINO énekelte új ritmusok ELVIS PRESLEY zenéjében válnak nagy üzletté, amikor a társadalom realizálja az ifjúság, mint fogyasztóréteg jelentőségét. (1954, jellemzői: lüktetés, hangerő, vibrátók, egyszerű, megjegyezhető szöveg, agresszió, sajátos öltözk és hajviselet stb.)

Az Elvis-féle kommersz rock ellen a BEATLES zenéjével lázadó új nemzedék muzsikája a **beat** (ang. ütés, verés, kb. lüktetés). Jellemzői: monotonía, sok ismétlés, szinkópa, torzítás, kiáltozás, ostinato, hamis intonáció stb. Kommersz változatára se kell sokáig várni. Megjelenik több, őszintébb, hangzásban vagy témában a fiatalokhoz közelebb stílusú beat is (**pol-beat, folk beat** stb.). A tömegkommunikáció a hangzásában és kíséretében elviselhetetlenül hangossá és egyszerűvé tett kereskedelmi tánczenét felmanipulálja egy (*fogyasztói*) korosztály úgymond sajátos zenéjévé, holott csak a globalizáció muzsikája. Erre válaszul jelenik meg a bevallottan szórakoztató **diszkózene** – benne a rágógumi-muzsikával – s habár a tánczene minden ága elsősorban szórakoztató, ideológusok egész hada keresi – és találja meg – a kommersz rockban a felnövekvő, még nem kereső, de lelkesen fogyasztó réteg „*sajátos*” ideológiáját.

A rock egyébként mára megfiadzott, természetesen irányzatokra bomlott. A **dzsessz-rock** (pl. Frank Zappa) dzsessz-elemekből építkezik, a nagyváros bomlott éjszakáit idézi az **urban rock** (Factory), az **art rock** (Pink Floyd) művészi elemekben gazdag, a **space rock** (Kraftwerk) kozmikus effektusokat, szintetizátor-muzsikát épít be zenéjébe. A **raga rock** (Incarnation) hindu zenei elemekre épít, a **rock ballada** amerikai népi elemekre (James Taylor), a **country rock** (Willie Nelson) vadnyugatiakra, a **glamour rock** (Elton John) flitteres, művi, a **hard rock** (Led Zeppelin) beteges magamutogatás és erőszak-kultusz, a **szimfo rock** félig art rock, félig szimfonikus zene, a **punk rock** (Sex Pistols) a zene szándékolt primitivizmusával, a ruházat és a hajviselet polgárpukkasztó mivoltával ér el hatásokat. És már is megszülettek a legújabb tánczenei divatok, az afro-soul muzsikát jamaikai elemekkel ötvöző **reggae**, a különféle **techno-iskolák**, a diszkózenei motívumokat és ritmizált köznapi hablatyolást keverő **rap**, miközben felüti a fejét a punk rock keménységét új hangzásokkal vegyítő **new wave** (ang. kb. új hullám pl. Stranglers).

Tánc:

Különbséget illik tennünk a **klasszikus balett** és a **szórakoztató tánc** minden műfaja között.

Ami a **klasszikus balettet** illeti, ennek formanyelve és eszköztára a XX. század elejére kialakult. Ebben fontos szerepe volt a hajdani cári balettnak, amely 1917-ben önállósult s tagjai SZERGEJ PAVLOVICS GYAGILEV (1872-1929) vezetésével társulatként járták sokáig a világot – ANNA PAVLOVA (1881-1931), VACLAV NIZSINSZKIJ (1888-1950), LEONYID MJASZIN, MIHAIL FOKIN, SERGE LIFAR, GEORGES BALANCHINE stb. –, sokban hozzájárulva az európai és az USA-beli táncművészet kialakulásához. Európában jószerével nincs balett-társulat amelyik létrejötténél nem bábáskodott a cári balett valamelyik disszidált tagja. Moszkvában és Szentpéterváron ugyanakkor az otthonmaradtak alakítottak ki erős, máig alapműhelyeknek számító együtteseket, iskolákat, amelyek olyasmire is visszahatottak, mint az orosz női szertorna és művészi torna, műúszás, műkorcsolya, jégtánc stb.

Európai balettműhely 1960-ban alakult ki Brüsszelben, MAURICE BÉJART (1927-) vezetésével – ez táncszínpad, némi indiai beütésekkel – a **XX. század balettje** kissé igényes elnevezéssel. Ugyancsak 1960-ban született ECK IMRE (1930-) vezetésével a **Pécsi Balett**, amely ötvözte a klasszikus balettet, a dzsesszt, az akrobatikát és a pantomimet. Ez az együttes volt az alapja az 1979-ben bemutatkozott ún. **Győri Balettnak**, amelyet MARKÓ IVÁN (1947-) irányít és amely a bėjarti vonalat képviseli a magyar táncművészetben.

Sajátos szint hozott a XX. sz. táncművészetébe ISADORA DUNCAN (1878-1927), illetve MARTHA GRAHAM (1893-?), akik a XIX. sz. táncművészetét az egész emberi test fejlesztését célzó módszerekkel ötvözték, **modern tánc** néven. Ez az igazi modern tánc, nem a szórakoztató zenére lejtett bájlíbegés. Utóbbit a csoportos szórakoztató műfajok egyikének kell minősítenünk.

A **szórakoztató táncban** elváltak egymástól az egyéni, páros és csoportos táncok. Egyéni magamutogatássá alakult majd minden hajdani társastánc (l. a rock mai formáit vagy a techno-táncokat, tehát mind a rock, mind a diszkó irányait). Ugyanez élteti a **táncház-mozgalom** csúrdöngölő- és toborzó-táncosait. A hagyományos, törvényes, házasságon kívüli férfi-nő érintkezés eszköze, a páros tánc pillanatnyilag csak a táncházakban, természeti népeknél járatos, mint látványosság, a táncversenyeken szokás. Itt is tért hódít a csoportos mutatvány. **Látványossággént** nők csoportos ritmikus együttmozgásával jár a színpadi tánczene-éneklés és **csoportos együtt-táncolásnak** lehet minősíteni az ún. majorettek felvonulásait.